

संख्या ५४—श्रीभक्तपरमहंस परिव्रजान्धाराय प्रह्लादिष्ठ लोकसंग्रही गीताव्यास श्री १०८
जगद्गुरु महाभारतेश्वर स्वामी श्री विद्यानन्द महाशय.

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रूय, अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः।

वर्ष १४ }

ज. युआरी, ई. सुआरी १९४६, काशी.

{ अठ १-२

भूम-ब्रह्म-गीता

(छान्दोग्य अ. ७ त. २५ के अनुसार)

मैं ही हूँ भूमा परमेश्वर भूमा मैं ही हूँ ॥

- मैं ही सारा जगत् चराचर, जगदीश्वर भी मैं ही हूँ ।
- मैं ही अन्न तथा भोक्ता भी, नर या नारी मैं ही हूँ ॥ १ ॥
- मैं ही दैत तथा अद्वैत, अमेदक भेदक मैं ही हूँ ।
- मैं ही द्रष्टा द्रव्य समी कुल, अस्ति नास्ति सच मैं ही हूँ ॥ २ ॥
- मैं ही चेतन जड भी मैं ही, बाहर भीतर मैं ही हूँ ।
- मैं ही चिया कार्य कारण हूँ, लेय ज्ञान भी मैं ही हूँ ॥ ३ ॥
- मैं पुरुषोत्तम पूर्ण पुरातन, सद्योजातक मैं ही हूँ ।
- मैं ही सर्वपूर्ण सर्वोत्तम, सुखभोक्ता मुन मैं ही हूँ ॥ ४ ॥

— श्री शारदाप्रसाद मिश्र 'ओपनिषद्' —

એ બોલ

ભાવાનુવાદકના

પ્રિય પાઠકગણ !

સસારના ધાર્મિક, સામાજિક તથા આર્થિક રૂઢ સતત બદલાતા હોવાયા કરે છે. તેના પ્રવાહમાં તણાતી જનતાને “સત્યધર્મ મનુષ્યધર્મ”ની દીવા ઢાંડીનું અવલગન લીધા વગર શાંતિને માગે ચઢવ ના બીજા બધા સાધન અધુરા એકપક્ષી જ છે.

એ “સત્યધર્મ મનુષ્યધર્મ મનાતનધર્મ” નાં તત્ત્વો સમજવાને સાર જગત ભરમાં “ગીતા ઉપનિષદ્” સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથો છે, એમ સસારના સર્વ તત્ત્વવેત્તાઓએ એકે અવાજે માન્ય કરેલું છે.

ગીતાધર્મ તેનોજ પ્રચાર કરી જનતાની સેવા કરી રહેલું છે, તેનાં તેર વર્ષ પૂરા થઈ આજે તેના ચૌદમા વર્ષના આરંભમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું સર્વોત્તમ પુનતઃ છાન્દોગ્યોપનિષદ્ આપની સેવામાં સાદર ઉપસ્થિત થાય છે, તે આ અસાધારણ અશાંતિના સમયમાં ઉત્તમ ઔપધરૂપ થયે એવી આશા છે.

ગીતાધર્મના છેલા ઠશ વિશેષાકો મારે હાથે લખાયા પછી આ અગિયારમાં વિશેષાંકના ભાવાનુવાદ કરવાની, મારા ઉપર કૃપા કરીને શ્રી સદ્ગુરુ દેવે મને રૂચિકર આજ્ઞા આપી તેને હું મ્હોડ મ્હોટામાં મ્હોટુ સદ્ગાગ્ય સમજી છું.

પ્રભુ સર્વને સદ્બુદ્ધિ અને શાંતિ આપે સવિનય એવી પ્રાર્થના છે.

એવક—

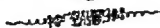
મણીવાઈ જશસાઈ દેસાઈના

નમસ્કાર.

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य ब्रह्मनिष्ठ लोकसम्रद्धी गीताव्यास श्री १०८
जगद्गुरु महामहोदधर स्वामी श्री विद्यानन्दजी महाराज
श्रीमत्परमहंस परमाचार्य ब्रह्मनिष्ठ लोकसम्रद्धी गीताव्यास श्री १०८

પ્રકાશકનું વક્તવ્ય

પ્રભુપ્રેમી મુરૂ પાઠક મહાનુભાવોની સેવામાં ગીતાધર્મનો આ વાર્ષિક ઉપહાર અન્ય અર્પિત કરતાં અમો પૂણ્ય પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરીએ છીએ. આ ઉપહાર અન્યથા ગીતાધર્મ જોદ્ધા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. ગત ઈર્ષવર્ષથી અમો પાઠકોની સેવામાં એક અમૂલ્ય નિધિ, પરમ પાવન પારમાર્થિક સાહિત્ય ઉપહારના રૂપમાં અર્પણ કરી રહ્યા છીએ. ગીતાધર્મની જાટ્યાવસ્થામાંજ અથવા જન્માવસ્થામાંજ એ સંકલ્પ હતો કે જનતાને ગીતા, રામાયણ, વેદ, ભાગવત, જેવા માન્ય ગ્રંથોના અમૃતનું પાન કરાવવું અને તે ગ્રંથોને સરલ, સરસ, લૌકિક ભાષામાં વિસ્તૃત કરીને પ્રકાશિત કરવા. તે સંકલ્પાનુસાર વિશાલ ગીતા ગૌરવભાષ્ય તથા રામાયણ ઉપર 'રામચર્યાભાષ્ય' દ્વારા ગીતા તથા રામાયણના પ્રકાશનનો સંકલ્પ તો પુરો થયો હતો. એ પ્રકાશનથી જાનને અગાધ ગ્રંથોનું વ્યાખ્યાન સાંગોપાંગ પુરું થઈ જાય છે, એમ કહેવું તો ધાણ છે, પરંતુ હા એ તો નિશ્ચિતજ કહી શકાય છે કે એ પ્રકાશન સ્વાધ્યાયપ્રિયના બુદ્ધિ, બલ, પ્રમાણે અપૂર્વ લોક હિતકારક તથા લોકપ્રિય જાન્યા છે. એનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે કે ઉક્ત ગ્રંથોની અનેકો પુનરાવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થવા છતાં આજે એ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ નથી. અને મંગાવવાર જનતાના નિત્યપ્રતિ અસંખ્ય પત્રો આવ્યા કરે છે અને પ્રત્યુત્તર આપતા અમાને સંકોચ તથા લાચારીનો અનુભવ થાય છે. પરંતુ કાગળ વિગેરેની અછતને લીધે અમો પ્રકાશન કરી શકતા નથી. આજે શુજરાતી તથા હિન્દી ગીતા ગૌરવનો ખીજે તથા જોથો ભાગ અડધો છપાઈ ને પડ્યો છે; પરંતુ પુરો છપાવવા કાગળ વિગેરેની સગવડ નથી. ગીતા તથા રામાયણના પ્રકાશનો કયાં જાદુ ગયા વર્ષથી ઉપનિષદોનું પ્રકાશન શરૂ થયું છે. ઇશાવાસ્વાદિથી લઈને ઐતરેય મુધીના ઉપનિષદોનું પ્રકાશન ગત વર્ષ પહેલા જાડથી કરેલ છે આખીજ પઠમ છાન્દોગ્યોપનિષદ આપવામાં આવે છે અને તૃતીય જડ વૃહદારણ્યકોપનિષદ રહેશે અને એ પ્રમાણે ઔપનિષદિક દર્શનનું પ્રકાશન પૂર્ણ કરવામાં આવશે. આ છાન્દોગ્યોપનિષદનું કલેવર પહેલાના આઠ ઉપનિષદો કરતા અધિક પ્રમાણમાં છે જેથી આ વર્ષે કેવળ આ એક મહાન ઉપનિષદોને વિશેષાંકના રૂપમાં પ્રગટ કરેલ છે.

ગીતાધર્મ સ્થાપક પૂજ્ય શ્રીમત્પરમહંસ પરિનાજકાચાર્ય બ્રહ્મનિષ્ઠ લોકસમ્રાટ્ટી ગીતાવ્યાસ શ્રી ૧૦૮ જગદ્રુણુ મહામંડલેશ્વર સ્વામી શ્રી વિદ્યાનન્દજી મહારાજ પોતાના પ્રસિદ્ધ ગીતા પ્રવચનોમાં સ્થલે સ્થલે ઉપનિષદોના ઘણા પ્રસંગનું વિવેચન કરે છે. ગીતા તથા ઉપનિષદોનો જન્યજનકભાવ સંબંધ સર્વોપનિષદો ગાન. .... દુર્ગ્ધ ગીતામૃતં મહત્ વાક્યથી પ્રસિદ્ધ જ છે, તેથી અમોએ પૂજ્યપાદ સ્વામીજી મહારાજને સાતુનય પ્રાર્થના કરી કે ગુરુદેવ ! આપ આપના ઔપનિષદિક પ્રવચનોને લિપીબદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપો, જેથી સુસુક્ષ્મ જનતા પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે. સ્વામીજી મહારાજે આ પ્રાર્થના સ્વીકારી, પોતાનો અમૂલ્ય સમય આપી પ્રવચન લખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દશોપનિષદ્ ભાષાન્તર મણિપ્રભા તથા ચાંકર ભાષ્ય વિગેરે યોગ્ય ભાષ્ય તથા ટીકાઓને આધારે આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી છે. ઉક્ત સામગ્રી તથા સ્વાનુભવથી પ્રસ્તુત આ ભાષ્યને સ્વામીજી મહારાજે વેદ શાસ્ત્ર નિષ્ણાત સુપ્રસિદ્ધ સંન્યાસી સમ્રાટ્ સ્વામી શ્રી રામાનન્દજી મહારાજને આપી, સંશોધિત કરવાની આજ્ઞા આપી. ત્યારબાદ સંશોધિત આ ગ્રંથ 'વિદ્યાવિનોદ ભાષ્ય' ની વ્યાખ્યા સાથે પ્રગટ થયો. સ્વામીજી મહારાજના પ્રવચનો ઘણાં જ રસિકર તથા બોધદાયક છે એ જગજહેર છે આ વ્યાખ્યાનોથી લોકોને ગભીર અધ્યાત્મ વિષયોનું અધ્યયન અનાયામેજ થઈ જાય છે અને આ ગ્રંથ રચનામાં પણ એ ઉપર પુરતું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે કે ભાષા અરસ રહે અને સાધારણ શિક્ષિત પાઠક સરલતાથી સમજી શકે. છતાં પણ વિષયની ગહનતાને લીધે કઠીન પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો જરૂરી થઈ ગયો છે. કારણ ઉચ્ચ અધ્યાત્મ વિષયને કેવલ સામાન્ય અને ચાલતી ભાષામાં વ્યક્ત કરવું એ એક કઠીન કામ છે.

વિશેષાકની અન્તરગ રચના જે પ્રમાણે સ્વામીજી મહારાજના બુદ્ધિ ચંદ્રથી પૂર્ણ છે તે પ્રમાણે તેની બાહ્ય રચના પણ સ્વામીજી મહારાજના આશ્રયથી તથા આશિર્વાદથી યથાશાસ્ત્ર સુંદર બનાવવા પુરતો પ્રયાગ કર્યો છે. છપાઈ સામગ્રીની ભાવબુદ્ધિ, તથા અલબ્ધતા વર્ષોથી થઈ રહી છે, આવા વાતાવરણમાં આવો મંદગ સુંદર તથા ગત વર્ષોના જેટલીજ પૃષ્ઠ સખ્યાવાલો ઉપહાર ગ્રંથ પાઠકોને આપવો એ અમારી શક્તિ ઉપરની વાત હતી; પરંતુ ગીતાધર્મના સદ્દેશ્ય સહાયકો, અજીવન સદસ્યો, સેવા ભાવથી કાર્ય કરી રહેલા શાળા સંચાલકો તેમજ પ્રચારક મહાનુભાવોની સહાયતા તથા તત્પરતાથી એ કઠિન કાર્ય સરલ થઈ ગયું અને આવો ઉપહાર ગ્રંથ આપવાનું અમે સાહસ કરી શક્યા છીએ, આશા છે કે ઉપરોક્ત મહાનુભાવોનો તેવોજ પ્રેમ તથા સદ્ભાવ ગીતાધર્મ ઉપર ન્દેશે જેવો કે આજે છે અને એથી ગીતાધર્મ સદ્વાચનનો પ્રવાહ પ્રવાહિત કન્ધ સમર્થ

ધરો. આજના યુગમાં ગીતાધર્મ પત્રદ્રઢ અને સ્થિર રહિ શકશે જ્યારે કે તેના પ્રત્યેક આહક તેને પોતાનું માસિક સમજશે અને પોતાને આજીવન આહક રહેવાનો દ્રઢ સંકલ્પ કરશે તેમજ પોતાના ઈષ્ટ મિત્ર મંડલમાં પ્રચાર કરી જોછામાં જોછા જે જે આહકો અવશ્ય બનાવી આપશે. અમે અમારા પાઠકવૃન્દને પણ આથી આગ્રહપૂર્વક નમ્ર નિવેદન કરીએ છીએ કે તેઓ આજના સમયનો વિચાર કરી આહકોની સંખ્યામાં ઉમેરો કરવા તરફ પોતાનું ધ્યાન આકૃષ્ટ કરે. અને કરશેજ, એવો વિશ્વાસ રાખી પ્રભુનું નામ લઈને આ મહત્વપૂર્ણ ગ્રન્થને અમે ઉપહારના રૂપમાં પ્રકાશિત કરીએ છીએ.

આ અવસર ઉપર અમે અમારા સંરક્ષક, સર્વ સહાયક, આજીવન સદસ્ય નિષ્કામસેવાલાવી શાખા સહાયક, પ્રચારક, સામાન્ય સેવક આદિ મહાનુભાવોનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ તથા શિષ્ટાચાર પૂર્વક સહયોગ માટે ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આજના કઠિન સમયમાં પણ કાગળ વિગેરેની બનતી વ્યવસ્થા કરી આપનાર મેસર્સ બોલ્લાનાથ દત્ત એન્ડ સન્સ તથા સ્થાનીય તેમના કાર્યકર્તાઓનો આભાર માનીએ છીએ. આ ગીતાધર્મ' ને પોતાનું પત્ર માની નિઃસ્વાર્થભાવથી તેને સર્વાંગ સુન્દર તથા લોકોપકારક બનાવવા પુરતો પ્રયાસ કરી રહેલા સ્વામીશ્રી રામાનન્દજી મહારાજની સેવામાં તો અમે આભાર પ્રદર્શન પૂર્વક પ્રણામોજ્જ્વલિ અર્પિત કરીએ છીએ. કારણ તેઓને ધન્યવાદ આપવો એ ન્હાને મોઢે મોટી વાત જેવું ગણાય. સ્વામીજી રામાનન્દજી મહારાજ પોતાના વિદ્યારત્ન, સાધનચિન્તનમાં વિશ્લેષ કરીને પણ પત્ર સંપાદન કાર્યમાં જે અમૂલ્ય સૂચનાઓ આપે છે એ મહત્તી કૃપા એમના સ્વરૂપ અનુરૂપ છે. ઉપહારગ્રન્થપ્રયોગક પં. શ્રી કમલાશકર શાસ્ત્રી, હિન્દી સંપાદક શ્રી ચિરંજીવલાલ શાસ્ત્રી, ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્તા શ્રી મણિભાઈ જસલાઈ દેસાઈ વગેરેનો આભાર માનીએ છીએ.

આ ઉપનિષદ્ દ્વિતીય ખંડ સચિત્ર પરમેષ્વરકારી મોહોટા તથા મહત્વપૂર્ણ ગ્રન્થનુંજ મૂલ્ય ૬૧ થી જોછું ન ગણાય. છતાં શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીજીની કમંડલ લેટની સહાયતાથી અમે આ વિશેષાંક તથા ત્યાર પછીના ૧૦ અંકો આપવા વ્યવસ્થા કરી શકીએ છીએ. આટલું સસ્તું અને સર્વોત્તમ સાહિત્ય જે જનસમાજના સમીપ પહોંચાડી શકીએ છીએ તેમા ભગવાનનો જ શુદ્ધ સંકેત અને તેઓની સહાયતા કારણરૂપ છે. વર્તમાન સમયમાં આર્યસંસ્કૃતિના સિદ્ધાન્તો સરલ ભાષામાં સસ્તાં જનસમાજ સંસ્પૃષ્ઠ રાખી તેમને યથાર્થ અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસનો માર્ગ બતાવવો એ આવશ્યક છે, જોમ માનીને ગીતાધર્મ પ્રચાર મન્દિર પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ છે, જે જણાવવાની જરૂર નથી. જનસમાજ પોતેજ આ વાતને સ્વયં સમજી શકે તેમ છે. અન્તમાં અમે પુનઃ સ્વધર્માનુરાગી અને પ્રભુ પ્રેમીઓને ગીતાધર્મના પ્રચાર કાર્યમાં યથોચિત સહકાર કરવા વિનંતિ કરી અમારી આ સેવામાં ઈર્ષ્યુટી રહેતી હોય તેને માટે સવિનય ક્ષમા માગી આ નિવેદનને પૂર્ણ કરીએ છીએ.

ઔપનિષદ્ પુરુષની સ્વાભાવિક હજારાસા

હે કેન્દ્રસૂત્રનાર ! આ અનેકાનેક જગત્ત્ર અદ્વિતીય, અજ્ઞાત અને તેના અન્તર્ગત સ્થાવર જંગમ જૂનમાત્ર આપનીજ સત્તા સ્ફૂર્તિ ચેત્રને પ્રાપ્ત કરી આપની પરિધિ, મર્મઢામાં બ્રમણ કરી રહેલ છે. આ સર્વે પોતાના કાન્તિવૃત્ત, વિચરજુલુભિ અથવા કર્મક્ષેત્રમાં અહંભાવથી જે અનેક નર્તન, બ્રમણ અથવા હરનયાત્રાઓમાં લાગી રહ્યા છે તે સર્વે આપના શુદ્ધ સ્મિતહાસ્યની અત્યદ્ય જેવી દષ્ટિના બદ્ધ ઉપર જ ! યદ્યપિ આપની વિસ્ત્રમ્ય પમાડનારી અનિર્વાચ્યા શક્તિએ અમો જગત્ અને હવેને બહિર્બુજ, મિથ્યાદર્શી ઇન્દ્રિય-લોહુમાર્ગ દ્વારા દીધા છે અને અમો સર્વ કલ્પિત દેશ, કાલ, લોક-લોકાન્તર અને વસ્તુઓના નિર્માણ અન્વેષણ તથા ઉપભોગમાં દૃઢતાથી આમક્રમ બની તેમાંજ ભ્રમણ અને રમણ કરતા મગ્ન થઈ રહ્યા છીએ.

કિન્તુ શું આપના વૈભવકણથી સંચેદિત અમો કદી પણ આપ શીના વૈભવ દર્શનના વિધાનક થઈ શકીશું ? કદી નહિ, અમો તો તે દ્વિસિત ઇન્દ્રિયોના ન્યયથી મુક્ત થઈ આપમાં જ સમાવિષ્ટ થવા ઇચ્છીએ છીએ. સમુદ્રથી જલ મેળો દ્વારા ઠેટલાય દૂર લઈ જવા છતાં ફરી ફરીને અન્નર્જાજ સ્રોતો દ્વારા સમુદ્રમાંજ મળતું ચાલ્યું જાય છે. અરૂપ-શક્તિ તેજસ્વ રૂપમાં દ્રવિત થઈ કાલાન્તરમાં ધાતુ ઉપપાતુ રત્નના આકરમાં વિકીર્ણ થઈ પુનઃ એક અણુવિસ્ફોટનમાંથી મૂળ અશ્વશક્તિપુંજમાં વિલીન થઈ જાય છે. પ્રકાશો દ્વારા ચમકતો અદ્વિતીય પોતાની ઉત્તમશક્તિએ અને ન્યેતિઓને ન્ય પિણ્ડોમાં વિકીર્ણ કરતાં એક સમય તીક્ષ્ણ રેખાશ્વમાં ખગિત યુધ્ધને પોતાની મૂલ અન્ન-શક્તિમાંજ સમાઈ જાય છે. કેન્દ્રશક્તિથી ચેદિત થવાને લીધે દૂર જતા પણ જગત્ અને હવેને પોતાના શક્તિસ્રોતોદ્ગમન્ય તરફ આકર્ષિત થતું સ્વાભાવિક છે, એટલા માટે કાન્તિદર્શી હવિસઆદ્ર કાલિદાસના શબ્દોમાં ‘સુખમય વિહાર વિદ્યાસોમાં રમણ કરતાં પણ પ્રાણી કદી ઉદાસી બની જાય છે’, તેની અત્મમિતી આન્તરિક આકાંક્ષા આ તરફના ભોગોથી વિરક્ત બની પોતાના અખંડ સદૈશ્વર્ય ધામ આનન્દકન્દ-કેન્દ્ર માટે માલક ઉત્કટઉત્કણ જાગૃત કરે છે. આજ દારણને લીધે ઉપાસક ઉપાસ્યદેવને કહે છે કે—‘મનોડરચિન્દાક્ષ દિદ્વક્ષતેદિ સ્વામ્’ ‘અસ્માકં તુ નિર્સર્ગસુન્દર ચિરાચ્ચેતો નિમગ્ન ત્વયીત્યદ્વાનન્દનિઘૌ તયાપિ ઘરલં નાશ્યાપિ સંવૃષ્ટયે’ તેથીજ ઐશ્વર્યશાલી રાજ્ય જનન્યુતિ દરિદ્ર રૈકવ પ્રતિ કહે છે “ભગવઃ एतां देवतां शाधि याम् उपास्ते” વિનોદમૂર્તિ નારદ પગ્ન સનતકુમાર પ્રતિ કહે છે—“ભગવન્ ! માં શોઠ્ઠસ્ય પરં વારં વારયતુ” જાપિ પરમ જાપિ પ્રતિ કહે છે—“તંત્રૌપનિષદં પુરુષં વૃદ્ધામિ” આજ અમારી સર્વની સ્વાભાવિક મૂલપ્રવૃત્તિ સર્વાન્ત-રાત્રા સર્વશાક્ષી પરમપ્રેમતમ આપમાં છે, જાગવન્ ! તેને અંગીકાર કરે ॥ —ચિદંજ

પ્રાક્ષણ

[લે૦—સ્વામી શ્રી સમાનન્દજી મહારાજ, દર્શનશાસ્ત્રી, વ્યાકરણાચાર્ય]

— : ૧૭૦ : —

આ છાન્દોગ્યોપનિષદનો સામવેદ સાથે સમ્બન્ધ છે. આ કેનોપનિષદની જેમ સામવેદીય ગ્રાહણની અંદર આવેલ છે. અને એટલા માટેજ છાન્દોગ્યોપનિષદ તથા કેનોપનિષદનો 'ૐ આપ્યાયતુ સમાંડગાનીતિ' આ પ્રમાણેનો શાન્તિપાઠ એકજ છે. કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે આ છાન્દોગ્યોપનિષદ એ છાન્દોગ્ય ગ્રાહણનો એક બહુજ મોટો વિસ્તૃત ભાગ છે. આ છાન્દોગ્યોપનિષદના બે અ'ચારો અધિક છે જેનો ગૃહ્યવિધિ સાથે સમ્બન્ધ છે.

ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ્, ઉષ્ણિર્, ગૃહ્મતી તથા પંક્તિ આદિ છન્દોમાં મત્રો અનેલા હોવાથી તેને 'જન્દમ્' કહેવામાં આવે છે. અને તે મત્રોનું ગાત પશુ થતું હોવાથી છન્દોગ કહેવાય છે તથા આ છન્દોગનું ધર્મ સમ્બન્ધી જે શાસ્ત્ર છે તેને છાન્દોગ્ય કહેવાય છે. છાન્દોગ્ય શબ્દનો ઉપર કહેવા મુજબ અર્થ છે, પરંતુ આજકાલ કેવલ સામવેદી મત્રોને છન્દોગ કહેવાય છે અને આ ઉપનિષદજ છાન્દોગ્યોપનિષદ કહેવાય છે.

છાન્દોગ્યોપનિષત શ્રેષ્ઠા, તાણ્ડ્યબ્રાહ્મણનિષ્ઠતા ।

અષ્ટૌ પ્રપાઠકાઃ સ્વજ્ઞાઃ સમુદ્રમૂતમૂયુતાઃ ॥

આ વચનથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આ ઉપનિષદ સામવેદના મુપ્રસિદ્ધ તાણ્ડ્ય ગ્રાહણથી નિકળ્યું છે. આ શ્લોકનો અર્થ એ છે કે બધાં ઉપનિષદોમાં શ્રેષ્ઠ આ છાન્દોગ્યોપનિષદ તાણ્ડ્ય ગ્રાહણથી નિકળેલ છે. તેના આઠ અ'ચાર છે તથા ૧૫૪ ખંડ છે.

પ્રત્યેક ખંડના ફરી ન્હાના ન્હાના અનેક ખંડ કરવામાં આવ્યા છે.

આ ઉપનિષદ એક પ્રતિષ્ઠિત ગ્રન્થ છે. તેમાં અનેક ઉપયોગી વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આનો જ્ઞાનકાંડ એ જ્ઞાસુઓનો અક્ષયનિધિ (ખજાનો) છે. અને એટલા માટે વેદાન્ત સૂત્રોમાં જે જે શ્રુતિઓ ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે એમાં સર્વથી અધિક સમાવેશ આ ઉપનિષદની શ્રુતિઓનો છે. અદ્વૈત સમ્પ્રદાયના વેદાન્તીઓનું આત્મબોધનનું જે અગ્રોધ અરૂ 'તત્ત્વમસિ' એ વચન છે તે આ ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયનું શ્રુતિવચન છે. જે નારદમુનિ ઋક, સામ, યજુઃ અથર્વવેદ, ધનુર્વેદ, તૈયોતિપ, ઈતિહાસ, પુરાણસ્વરૂપ પંચમવેદ,

વ્યાકરણ, નીતિ શાસ્ત્ર, નિરૂપત, શિક્ષા, ભૂતતત્ત્વ, વિધિશાસ્ત્ર, તત્ત્વશાસ્ત્ર, ઉત્પાતજ્ઞાન શ્રાદ્ધકર્ત્ત્વ સગીત ગાઝડ આદિ વિવિધ વિદ્યાઓમા પારમત હતા, પરંતુ તેમને શાન્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ હતી પરંતુ એઓ જ્યારે સનહુમાર પાસે ગયા અને આત્મબોધનનું જ્ઞાન થયું ત્યારે જ શાન્તિ મેળવી શક્યા, આ મુન્દર અને સારપૂર્ણ આજ્ઞાધિકા આ છાન્દોગ્યોપનિષદમા આવેલ છે. આ અવાદથી એ સિદ્ધ થાય છે કે કેવલ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોવાથી સાચી શાન્તિ મળતી નથી, પરંતુ તે માટે આત્મજ્ઞાન એ મર્યાદ વસ્તુ છે.

મલ, વિક્ષેપ તથા આવરણ આ જે અવિદ્યાની ત્રણ શક્તિઓ છે તેનાથી જીવ આલુત છે અને તેમાંથી જીવને મુક્ત કરવાનો ઉપાય આ ઉપનિષદમા સરલ રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મથી અન્ન કરણતા મલિન સસ્કારજનિત દોષોની નિવૃત્તિ, ઉપાસનાથી ચિત્તચાંચલ્યનો નાશ, તથા જ્ઞાનથી સ્વરૂપ નિસ્મૃતિ એટલે કે આત્મામાં જે જોડુ અહભાવનું અભિમાન છે તેનો નાશ વિગેરે બતાવવામા આવ્યું છે મનુષ્યને કેટલા ત્યાગની, તપની, સેવાની તથા સત્યની આવશ્યકતા છે ? તથા કલ્યાણકારિણી આ ઉત્કૃષ્ટ પ્રજ્ઞાવિદ્યાને ગમે તેની પાસેથી પણ અહણ કરવામાં જરાપણ સંકોચ કમ્પો નહિ, વિગેરે ઉપદેશ શિલક કૌકિતાયન, તથા અવાહણ આદિના સવાદો દ્વારા આ ઉપનિષદમા સમ્યક્ પ્રકારે વર્ણિત છે.

રાજ્ય જનશ્રુતિએ ગાદીવાન રૈક્યનો તિરસ્કાર સહન કરીને તથા ઘણું જ દ્રવ્ય તથા પોતાની લાડીદી કન્યાનું દાન કરીને પણ સર્વગં વિદ્યા અહણ કરવામા જરા પણ આનાકાની ન કરી. આ પ્રસંગ વાસ્તવિક રીતે આધુનિક છાત્રોમાટે શિક્ષાપ્રદ છે કે જેઓ શુરુશુરૂપાને એક નિન્દ્યકૃત્ય સમજે છે અને તેની ઉપેક્ષા કરીને વિદ્યાનું ખનવાના મનમુખાઓ મેવે છે. ઈન્દ્રનું શતવાર્ષિક પ્રજ્ઞાચર્યવ્રત (જે પ્રજ્ઞાવિદ્યા પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવ્યું હતું) ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે. આચાર્ય હારિદ્રમની પાસે વિદ્યા પ્રાપ્ત્યર્થ જઈને સત્યકામે જે સત્યતા સાથે પોતાના વશનો પરિચય આપ્યો એ સવાદ જ્ઞાનમુખો માટે ખામ અનુકરણીય છે.

આર્યજ્ઞતિ સાસારિક પ્રગતિની દોડમા ભલે ગમે તેટલી પછાત હોય, પરંતુ પારલૌકિક ઉન્નતિ તરફ એ પ્રાચીનકાલમાજ જેટલી આગલ વધી હતી તેની તુલના આજ કોઈ પણ સભ્યતાના પ્રચારની ળડાઈ કરવાવાળી બીજી ન્તિ કરી શકતી નથી. અને આનું કેવલ એક જ કારણ છે કે ઋષિઓદ્વારા પ્રચારિત વેદ-વેદાન્તનો અનન્ત રાશિ-ભંડાર છે. વેદાન્ત એ વેદોનો અતિમ ભાગ, વેદોનો સાર, વેદરૂપી છાશમાંથી નિકળેલ માખણ છે.

એ કે વેદાન્ત શબ્દમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનાર બધા વિષયોનો પ્રાયઃ સમાવેશ થઈ જાય છે, તથાપિ વેદાન્ત શબ્દ ખાસ બ્રહ્મસૂત્ર, ગીતા તથા ઉપનિષદ્વર્ગમાંજ વપરાય છે અને એ વેદાન્તને પ્રસ્થાનત્રયી પણ કહેવાય છે. પૃથક્ જણાતા બ્રહ્મસૂત્ર તથા ગીતા એ વસ્તુતઃ ઉપનિષદ્વર્ગી લિખ્ત નથી. કેવળ ભેદ એટલોજ છે કે ઉપનિષદ્વર્ગમાં બધા પરસ્પરની શ્રુતિઓનો મતભેદ પ્રતીત થાય છે તથા બ્રહ્મસૂત્રની રચના કરીને બાહરાયણ શ્રી વ્યાસ ભગવાને એકવાક્યતા સિદ્ધ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે અને ગીતામાં ઉપનિષદોનો સંક્ષેપ છે, ભાવાર્થ છે.

ઉપનિષદ્ ૧૦૮ માનવામાં આવ્યાં છે. (કોઈ કોઈ એથી પણ અધિક અખ્યા જતાવે છે) પરંતુ મુખ્ય ઉપનિષદ્ દસ છે. જેમકે ઋગ્વેદનું 'પેતરેયોપનિષદ્' કૃષ્ણયજુર્વેદનું 'તૈત્તિરીયોપનિષદ્' તથા 'કઠોપનિષદ્' શુક્લ યજુર્વેદનાં 'ઈશોપનિષદ્' તથા 'વૃહદારણ્યકોપનિષદ્' સામ વેદના કેનોપનિષદ્ તા. 'છાન્દોગ્યોપનિષદ્' અને અથર્વવેદના 'પ્રશ્ન, મુદ્ગલ તથા 'માણ્ડૂક્યોપનિષદ્' છે.

ઈશ, કેન તથા પ્રશ્ન ઉપનિષદોમાં સત્, રજ તથા તમ એ ત્રણ શુણ્ણોનો તથા સુષુક્લ, માંડૂક્ય, અતરેય તથા તૈત્તિરીય ઉપનિષદોમાં પચભૂત જે આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ તથા પૃથ્વીના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મનો વિચાર કર્યો છે. છાન્દોગ્યોપનિષદ્માં પ્રાણવિદ્યા તથા આદિત્યવિજ્ઞાનનો પ્રધાનતયા વિચાર કર્યો છે.

ઉપનિષદોની મહત્તા સાંભળીને બાહ્યશાહ શાહજહાંના ન્યેષ પુત્ર દારાશિકોહિ એ ઉપનિષદોને ફારમી ભાષામાં અનુવાદિત કરાવ્યો હતો એ ફારસી અનુવાદના આધારે મૈલાના રૂમે 'મસ્વી'ની રચના કરી હતી જે આજે પણ સુદી સપ્રહાયનો ફારમી ભાષાનો પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ ગણાય છે તે મસ્વી અથવા તત્ત્વુફ્ત' એ અમારૂં વેદાન્ત છે અને અમાગ બ્રહ્મને એ લોકોએ 'ઈમે રહાહી' કહ્યું છે. ફારમીભાષાદ્વારા ગ્રીક તથા લેટીન ભાષામાં તરબુમાં થઈને અમારૂં આપનિષદિક જ્ઞાન યુરોપ પહોંચ્યું એ વાત તો પ્રસિદ્ધ છે કે જર્મનીના પ્રખ્યાત પ્રોફેસર શોપેનહારે એ વેદાન્તનું અધ્યયન તથા મનન કરીને એ બહાર કંઈ કે ઉપનિષદજ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા મ્હાર જીવનકાલમાં મને સાચી જ્ઞાન્તિ આપે છે અને આપશે. માનવજીવનનો ખામ ઉદ્દેશ એટલે કે પગ્મ પુરુષાર્થ એ આપનિષદિક-દર્શનનું મમ્યગ્દ ને છે જેનાથી લલલયથી નિર્ભય થઈને જ્ઞાત્યાનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે એજ પરમ પુરુષાર્થ છે આ પગ્મ પુરુષાર્થને મેળવવો એજ પરમ લાભ છે અને એનાથી જ મ્હેલુ એ મ્હોટામાં મ્હોટી હાનિ છે ઉપનિષદ્ જ્ઞાનો અધિકારી કોઈ વિરહોજ, લાગ્યવાનજ બની શકે છે છાન્દોગ્યોપનિષદ્ના આઠ અધ્યાયો છે. જેના શરૂઆતના પદ્મ અધ્યાયોમાં ઉપનિષદોના વર્ણન છે તથા અતિમ ત્રણ અધ્યાયોમાં જ્ઞાનનું. ઉપનિષદ્ના અધ્યયન, મનન, તથા નિર્દિવ્યાસનથી પારમાર્થિક

લાલ તો અવશ્ય છે જ, પરંતુ એથી લૌકિક લાલ પણ જોઇએ નથી. ઉપનિ-
પ્રદોશમાં એવા એવા સંવાદો અને આખ્યાયિકાઓ આવેલાં છે કે જે વાંચવાથી અને
તદનુકૂલ આચાર વિચાર બનાવવાથી મનુષ્ય પોતાના દૈનિક જીવનમાં પણ કપારેય
પરાજન્યને પ્રાપ્ત કરતો નથી. ઉપનિષદમાં જે પ્રમાણે લિન્ન લિન્ન વિષયોનું મવિસ્તર
વર્ણન છે એ પ્રમાણે મનુષ્યના સંકલ્પ બલની પણ વિશદ, વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં
આવી છે. એક દ્રઢ સંકલ્પ પુરૂષ કેવું કેવું અદ્ભુત કામ કરે છે એ વિષયને ઠેકાણે
ઠેકાણે આલેખવામાં આવેલ છે. જોમાં મનુષ્યને એ શિક્ષા આપવામાં આવી છે કે
પવિત્ર તથા દ્રઢ સંકલ્પને કોઈ રોગ અથવા શોષ કે બલ પણ દુભાવી શક્તા નથી,
દ્રઢ સંકલ્પ પુરૂષ બધા સંગોને દૂર કરીને ચતાયુઃ તો શું પરંતુ ૧૧૬ વર્ષ સુધી
જીવિત રહિ શકે છે. ખરી રીતે આ દુનિયામાં મનુષ્ય એટલો દુર્બલ નથી કે
જેટલો તેણે પોતાને સમજી લીધો છે. મનુષ્ય એ એક પ્રબલશક્તિ છે, પરંતુ
મનુષ્યે સ્વયં જરોસાપાત્ર બનવું જોઈએ. જ્યારે, જે વખતે, જે દિવસે મનુષ્ય
પોતાના ઉપર વિશ્વાસ મુકતો થઈ જશે ત્યારે તે વખતે તે દિવસથી કોઈ પણ
શક્તિ એ મનુષ્યનો માર્ગ રોકી નહિ શકે. જે પ્રમાણે પોતે પોતાને બદલી દે છે
તે પ્રમાણે પોતે પારકાને પણ ફેરવી શકે છે. આજે મનુષ્યની શક્તિ એ આત્મ-
બલના મહિમાનું કારણ છે. આ આત્મબલ ત્યારેજ પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે સત્સાહિ-
ત્યનું વાંચન હોય અને સત્સાહિત્ય એજ આપણું આપનિષદિક દર્શન.

આપણું દૌર્બલ્ય -

આજના યુગમાં મનુષ્ય પોતાના સાહિત્યથી એટલો દૂર થઈ ગયો છે-મનુષ્ય
પોતાનાં શાસ્ત્રોથી એટલો જુદો પડી ગયો છે તથા પોતાની સંસ્કૃતિથી એટલો
દુર્બલો થઈ ગયો છે કે આજે જે જે ઉપાસનાઓનું વર્ણન છે તદનુકૂલ ઉપાસના
કરનારાનો સંપ્રદાયજ વિદ્વીન થઈ ગયો છે. હા, ઉપાસકો તથા યોગિઓ મળે છે
પરંતુ તેઓની પ્રથા પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને પાશ્ચાત્ય માહિત્યના આધારેજ પ્રાયઃ
હોય છે. અને તેથી તેઓને સાચા ઉપાસકો કે યોગિઓ કહી શકાય નહિ,
તથા તે આપણા પરમપુરુષાર્થ સુધી પહોંચી શકે કે કેમ? એ એક વિચારણીય
પ્રશ્ન છે. આજે ઉપાસનાઓની વિધિ બતવનાર કોઈ જ નથી; માટે આ
ઉપાસનાઓના પ્રકરણોના કેવળ શબ્દાર્થજ આપણે બાળી શકીએ છીએ.

છતાં સત્શાસ્ત્રોનું અધ્યયન આવશ્યક છે. આજે શબ્દાર્થ બાળીશું તો કાલે
એથી પણ આગળ વધી શકીશું. અને જેમ જેમ અનુભવ થતો જશે, ઉંડા
ઉત્તરશે, તેમ તેમ પ્રાચીન પ્રણાલી પણ હસ્તગત થઈ જશે અને ઉપનિષદામૃતનું
સાતું પન કરી ભવમાગરની નિવૃત્તિરૂપી પિપાસાને સદાને માટે શાન્ત કરી
સચ્ચિદ નન્દસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને અથવા એકાકારને પ્રાપ્ત થઈ
જઈશું. એટલા સાડા આ ઉપનિષદનું અધ્યયન જરૂર કરવું, જોમાં દીનતા હાખવવી
નહિ અને એથી દૂર પણ ભાગવું નહિ પરંતુ 'ન દન્યં ન પલાયનમ્' આ
મહામંત્રનો સર્વદા જપ કરના જેવું જોઈએ. અને તદનુસાર, આચરણ
શિખરું જોઈએ

ઈં શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

અન્ય ધર્મિયોનો ઉપનિષદ્ પ્રેમ

[લેખક - શ્રી દેવીનારાયણ, એડવોકેટ, વિદ્યાસાગર, શાસ્ત્રાચાર્ય, કાશી]

સંસારમાં સદૈવ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોનુંજ મહત્વ રહેલું છે. પ્રત્યેક દેશમાં દેવી શક્તિનું કોઈને કોઈ રૂપમાં સન્માન-આદર રહેલું છે તત્ત્વજ્ઞાની કાંટ, હેગલ, શોપનહાર, મૌલાના રૂમ, હાફિઝ, ઉમર ખયામ તથા અમારે ત્યાંના સ્વામી શંકરાચાર્યજી, સ્વામી રામાનુજાચાર્યજી વગેરે મહાન્ આચાર્યો પોતાની દેવી શક્તિ અને અલૌકિક સત્તાને લીધે સદૈવને માટે અમર થઈ ગયા છે.

ભારતવર્ષ સદૈવથી પોતાની અલૌકિક આધ્યાત્મિક શક્તિના કારણથી વિખ્યાત છે. સિકન્દર બાગર, અને અનેક યુરોપિયન વગેરેએ ભારતની આધ્યાત્મિક શક્તિની સન્મુખ મસ્તક નમાવેલ છે. ગીતા, ઉપનિષદ્ વગેરે મહાન્ ગ્રંથોનો વિદેશી સાહિત્ય અને ફિલસોફી ઉપર મહાન્ પ્રભાવ પડેલો છે. ફારસીમાં ગીતાનો સુન્દર અનુવાદ ફૈઝીએ કરેલ છે. અને દારાશિકોહ પચાસ ઉપનિષદોનું અત્યંત મધુર લલીત અને સરસ ફારસી ભાષામાં અનુવાદ કરેલ છે. દારાશિકોહ દિલ્લીધર શાહજહાનો પુત્ર અને ઔરંગઝેબનો મહોરો ભાઈ હતો, તે મહાન્ વિદ્વાન અને સાચો ફકીર હતો. તે રાત દિવસ આધ્યાત્મિક વિદ્યાની ચર્ચામાં રહેતો હતો. તેણે પોતાના ધર્મગ્રંથ કુશન, હદીસ વગેરે ગ્રંથોનો અભ્યસ કર્યો, પરંતુ તેનાથી તેને સંતોષ થયો નહિ. તેણે બાઈબલ જીન્ડાવસ્તા તૌરેત આદિ ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું, પણ તેનાથી તેનું ચિત્ત તૃપ્ત થયું નહિ. અન્તમાં સન્ ૧૬૪૦ ઈસ્વી માં તે મહાત્મા અને ફકીરોની શોધ કરેલો. કશ્મીર પહોંચ્યો. કશ્મીરમાં તેને એક સાચો ફકીર મળ્યો. તે શુદ્ધાશાહ નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. તે પહોંચેલો ફકીર સપ્તી અને વેદાન્તી હતો તેની શી હરશી પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપનિષદોના સારરૂપ છે, યથા—

अलफ आपणे आपन आपन समझ पहिले ।

को वस्तु है तेरहा रूप प्यारे ॥

याज्ञ आपणे आपदे सही कीते ।

पिओ विचव निमूरेदे दुःख मारे ॥

होर लेखन चपान ना सुझा होरा ।

પુછ્ય દેવ મિત્રાનહે જગ સારે ।

મુગ્ધરૂપ ધરંદ્ર ચૈતન્ય હૈ તૂં ।

‘ચુલ્લાશાહ’ પુત્રારદે વેદ ચારે ॥

દારાએ આ યુગાગ્રાહનો મત્સ્ય ગયો શાહજીએ તેને વેદાન્તની નીક્ષા આપી, અને વેદાન્ત લાણવાનો આગ્રહ કર્યો. દારાએ ગીતા, વગેરે વેદાન્ત ગ્રન્થો વાંચ્યા અને તે પછી ઉપનિષદોના અધ્યયન માટે તેને લગની લાગી. મૌલાગ્યવશ તે કાશી વગેરે પ્રાન્તોનો શાગડ નીનાથો. તેની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ કાશીજીના દારાનગર નામના મહાલમાં તે રહેવા લાગ્યો. આ મહાલ તે દારાના નામથીજ પ્રસિદ્ધ છે. કાશીના ઉચ્ચ કોટીના વિદ્વાન્ પડિતો અને સન્યાસી મહાત્માઓને તેણે એકત્ર કરવ નુ શરૂ કર્યું અને તેને ત્યાં રાત દિવમ વેદાન્ત શાસ્ત્રની અર્થ થવા લાગી દારાએ પોતાની અલોકિક પ્રતિભાથી ઉપનિષદોનું પૂર્ણ અધ્યયન કરીને ફારસી ભાષામાં તેનો ઉત્તમ અને અદ્વિતીય અનુવાદ કર્યો. તેનું નામ ‘સિં અકબર’ (મહાન્ રહસ્ય) રાખ્યું. દારાએ ૫૦ ઉપનિષદોનો અનુવાદ કરેલ છે જેમાં ઈશ્વરક્રિયા, વાક્ય અને ચૈતર્ય સ્વરૂપે, છાન્દોગ્યોપનિષદ સામવેદની, ઈશાવાસ્ય બૃહદારણ્યક દિ ૧૨ ઉપનિષદો ચતુરવેદની અને મુન્ડક, કંઠવેદી પગમહંસાદિ ૩૪ ઉપનિષદો અઘર્ષવેદની, આ પ્રમાણે કુલ ૫૦ ઉપનિષદોનો અનુવાદ શાહજી દારાશિકૌહે પોતે પૂર્ણ કરેલ છે.

આ અનુવાદ ૧૬૫૬ ઈસવી મનમાં સમાપ્ત થયેલ છે, જેમાં મહીનાનો સમય લાગેલ છે. તેની ભૂગિકા અદ્ભુત ભાવ અને યથાર્થ ભાવનાથી પગિપૂર્ણ છે. મહારા પૂર્વજોની હસ્તલિખિત ફારસી ઉપનિષદોની પ્રતિમા સાત પૃષ્ઠની ભૂમિકા છે. તેનો કર્ક અશ અહિં આપનામાં આવે છે—

“લૂં દરીં અઘ્યામ શુલ્કદયે ચનારસ કે દારલ ફલમ હૈં કોમ અસ્ત તાલ્લુક ઘા હૈં ફક જુદ દાશન પઠિતાન વ સન્યાસિયાન રા કે સિર અમદ વક્ત વ વેદ વ ઉપનિષતવા વૂન્દ જમા સાલ્ના શુદ આ શુલાસર તૌહીદ રા કે ઉપનિષદ યામી ફસરાર પાશીદની ર મુન્તહાય મતલબ જમીઅ અવલિખાઅ અલ્લા અસ્ત દર સન્ન ફક હજાર વ શાસ વ હફત (૧૦૬૭) હિજરી વેગરજાના તરજુમા નમૂદ” ।

અર્થાત્—કારણ કે આ અવસરમાં બનારસ નગર જોડે આ જાતિ (હિન્દુઓ) નું વિદ્યાપીઠ છે અને દારાને એટલે મને વેદાન્ત અધ્યયનની લગન લાગેલી છે અને મને અહિંના સંપ્રદાય પ્રબન્ધ માટે આવવાનો અવસર મળેલ છે. મેં અહિંના પડિતો અને સન્યાસિયો જેઓ કે આ સમયના ઉચ્ચકોટીના વિદ્વાન્

તથા વેદ અને ઉપનિષદના સાતા છે, તેમને મેં એકત્ર કર્યાં. મેં પોતે તે વેદાન્તના અન્ય એટલે ઉપનિષદોનું કે જે અદ્વૈતવાદના સ્પષ્ટ રહસ્યમય અન્ય છે તથા જેમના અર્થ અગમ્ય છે તેમજ જે પરમાત્માના મહાન્ ભક્તોના શુભ રહસ્ય અને મૂઠ અર્થનો ખબરનો છે, તેનો સન્ ૧૦૬૭ હિજરીમાં પરમાર્થ નિમિત્ત અનુવાદ કરેલ છે. દ્વારાના ઉપનિષદ-અનુવાદનું નિદર્શન પણ નમૂના તરીકે જોવું જોઈએ—

ય આત્માપદ્મપાપ્મા વિજયો વિમૃત્યુર્વિશોકો વિજિગત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ
સત્યસંસ્કલ્પઃ સોઽન્વેષ્ટ્યઃ સ સર્વાશ્ચ લોકાનાન્નોતિ સર્વાશ્ચ કામાન્ યસ્ત-
માત્માનમનુવિદ્ય વિજાનાતીતિ હ પ્રજાપતિરુવાચ ॥ ૧ ॥

(દ્વાન્દોગ્ય જા. ૮ વા. ૭ મન્ત્ર ૧)

“આં આત્માએ કે ઝૂ રા વદો વ પીરી વ સર્ગ વ અન્દોહ વ આરજૂં વ સુરવન વ આશા મીવન નેસ્ત વ રાસ્ત હજમ અસ્ત વ હર હવાહિશે કે મી કુનદ મૈજૂદ મી શવદ । આં આત્મા રા વાયદ જુસ્ત વ વાયદ વાનિસ્ત વ આં રા સુદ વસુદ વાયદ વાનિસ્ત । હર કે આત્મા રા ચુર્નો વેદાનદ વર દમા મુલ્કહા વ હવાહિરાહા જફર મી યાવદઈ ચુર્નો ગુફત પરજાપત ।”

અર્થાત્—તે આત્મા કે જેને શુદ્ધાપણુ-વૃદ્ધત્વ, મૃત્યુ અને શોક તેમજ તેને ખાન પાનની ઇચ્છા નથી અને જે સત્યની આહવા કરનાર છે અને જે ઇચ્છા કરે છે તે પૂર્ણ થઈ જાય છે, એવા આત્માની શોધ કરવી જોઈએ તેને બધાવો જોઈએ અને તેને સારી રીતે પોતેજ બધાવો જોઈએ. જે વ્યક્તિ આત્માને આ રીતે બાંધે છે તે સમ્પૂર્ણ સંસાર જીવર અને ઇચ્છાઓ જીવર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે, આ વાત પ્રમાપતિએ કહેલી છે.

શાહમંદા દારાશિકોહના આ અનુવાદની આ એક વિશેષ મહત્તા છે કે આના દ્વારા ઉપનિષદોનો પ્રચાર યુરોપમાં થયો. ૧૭૭૫ ઈ. માં જનરલ નામના ફ્રેંચ રાજદૂતે આની એક પ્રતિ બરનિયર યાત્રી મારફત પેરાનની પાસે મોકલી પેશન ફારસી અને ઇરાની ભાષાઓનો વિશેષજ્ઞ હોના. આણેજ જીન્દાવસ્તાનું અન્વેષણ કર્યું હતું. પેરાએ આની એક બીજી પ્રતિ મેળવી અને આ ખેત્ર આધારથી ફ્રેંચ અને લાટિન ભાષાઓમાં તેનો અનુવાદ કર્યો. તે લાટિનનો અનુવાદ સન્ ૧૮૦૨ ઇસ્વીમાં છપાયો, તે ‘આપનિષત્ આઈડિસ્ટ સીક્રીટમ ટેગેનડમ’ નામથી પ્રકાશન થયું. આ અનુવાદનો ખૂબ વ્યાપાર થયો. યુરોપના ફિલોસોફર ઉપનિષદોની તરફ આકર્ષિત થયા શોપેનહારે તેની ઘણી શોધ કરી અને તેણે તેનાથી મુખ્ય બનીને એકસ્વરથી તેની પ્રશંસા કરી. તેણે કહ્યું કે મહારા જીવનનો

આધાર આજ ઉપનિષદો છે. આ વિષયપર મ્હોટા મ્હોટા ગ્રંથ લખવામાં આવ્યા. અને પાશ્ચાત્ય દર્શન શાસ્ત્રમાં એક નવજીવન ઉત્પન્ન થઈ ગયું. આ ઉપરથી ક્રાંસ અને જર્મનીના વિદ્વાનોનું ધ્યાન વેદો તરફ આકર્ષિત થયું. અદ્યત્ત ઉત્સાહથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતના મૂલ ઉપનિષદોને શોધી કાઢ્યા અને વળી પણ અદ્ભુત શોધ કરી. સમ્પૂર્ણ ઋગ્વેદાદિ ગ્રંથો ભાષ્ય અને ટીકાઓ સહિત મુદ્રિત પ્રકાશિત કર્યાં. છતાં પણ ભારતવર્ષ મુઠ્ઠા રહ્યું હતું અને બાહ્ય યુરોપે વૈદિક સાહિત્યમાં નવજીવન અને નવયુગ ઉત્પન્ન કર્યું. કેટલાક વર્ષો પછી રાબા રામમોહનરાયે કેટલાક ઉપનિષદોનો અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. તત્પશ્ચાત્ કુલપ્પુક, કાવેલ; રેગનાડ, સિનટરનિજ, ઓલડેનવર્ગ, વોટ્સિંગ, વીવર, દીથ વગેરેએ અંગ્રેજી, જર્મન, ફ્રેંચ ઇત્યાદિ ભાષાઓમાં અનુવાદ અને તેનાપર ભાષ્ય લખ્યાં, પરંતુ સર્વથી મહત્ત્વપૂર્ણ ભાષ્ય અને અનુવાદ મૈટ્સમૂલર અને હ્યૂસનનાં છે. ખાલ હ્યૂસનની ઉપનિષદોની ભૂમિકા અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તેમનું પુસ્તક “દી ફિલોસોફી ઓફ ઉપનિષદ્” વાંચવા ગોચર છે. આનાં અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પણ થઈ ગયેલ છે. ખુમમ્મીડની “દી રિસિઝન ઓફ દિ વેદાન્” અપૂર્વ પુસ્તક છે. શ્રીમતી એનીએમેન્ટે થિયોસોફિકલ સાહિત્યમાં ઉપનિષદોને ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન આપેલું છે. આ વિષય ઉપર અનેક બ્યાખ્યાન અને ભાષ્ય પ્રકાશિત થયા છે. ખરેખર ભારત દારશિકોહ અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો આભારી છે, કે જેમણે આ બ્રહ્મવિદ્યાના સત્ય સંદેશનો પ્રચાર કરેલ છે.

વર્તમાન કાલમાં અ જે ગોપાલનન્દન આનન્દકન્દ ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રના શરણે બંધાયેલ કરીએ કે જેમણે આ ભારતવર્ષને સ્વતન્ત્રતાની ઝલક દેખાડી છે અને ભારતમાં મ્હોટી મ્હોટી વિભૂતિઓ ઉત્પન્ન કરી છે, જેઓએ પોતાની આધ્યાત્મિક શક્તિ વડે સંપૂર્ણ જગતને પ્રાચીન સમયથી લઈને વર્તમાન સમય સુધી ચક્રિત કરી દીધેલ છે. મહાત્મા ગાંધીજી વગેરે મહાપુરુષોને આ શક્તિ ઉપનિષદો અને ગીતા દ્વારાજ પ્રાપ્ત થઈ હતી. કહેવામાં આવ્યું છે કે સર્વોપનિષદો ગાયઃ :.....દુર્ગમ ગીતામૃત મહત્ ઉપનિષદ્ એ અમૃત પાન કરાવનારી ગાય છે જેનાથી ગીતા વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલ છે. ભારતીય જનતા સ્વામી શ્રી વિદ્યાનન્દજી મહારાજ મહામંડલેશ્વર પ્રતિ પણ અન્તઃકરણથી આભારી છે કે જેઓએ ઉપનિષદ્ અને ગીતાનો પ્રચાર જનતાની અંદર સર્વથી અધિક પ્રમાણમાં કરીને સામાન્ય જનતા પર્યન્તમાં આ રહસ્ય જ્ઞાનને સર્વપ્રથમ પહોંચાડવાની કૃપા કરી છે.

सद्गीय अक्षर ओं की उपासना (अ १ सू. १)

उद्गीथ अक्षर ओं की उपासना (अ १ सू. १)

નમ. સચ્ચિદાનંદાય

શાન્દોગ્યોપનિષદ્

વિદ્યાવિનાદ ભાષ્યસહિત

પ્રથમ અધ્યાય પ્રથમ ખण्ड

અન્યની નિર્વિદ્ય સમાપ્તિ થાય એ હેતુથી પ્રાર્થનારૂપ

મંગલાચ્છેષ કરવામા આવે છે—

ૐ આપ્યાયન્તુ મમાજ્ઞાનિ વાકપ્રાણશ્ચક્ષુઃ શ્રોત્રમથો
વલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ સર્વં બ્રહ્મૌપનિષદં માર્હં બ્રહ્મ
નિરાકુર્યાં મા મા બ્રહ્મ નિરાકરોદનિરાકરણમસ્ત્વનિરાકરણં
મેઽસ્તુ તદાત્મનિ નિરતે ય ઉપનિષત્સુ ધર્માસ્તે મયિ
સન્તુ તે મયિ સન્તુ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ભાવાર્થ—મારા બધા અંગો, વાદ, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રુતિ આદિ બધી ઇન્દ્રિયો
પરિપુષ્ટ બનેા, ઉપનિષદથી પ્રતિપાદિત બ્રહ્મ મને પ્રકાશ આપેા, હું બ્રહ્મનો અસ્તી
કાર ન કરે તથા બ્રહ્મ મને જુદો ન કરે, બ્રહ્મ માથે મારો સમગ્રબંધ તથા મારી
સાથે બ્રહ્મનો સમગ્રબંધ હમેશા રહે, ઉપનિષદ પ્રતિપાદ્ય ધર્મ આત્મનિષ્ઠ એવા
મારામા પ્રકાશિત થાય, અને આધિભૌતિક, આધિદૈવિક તથા આધ્યાત્મિક ત્રણે
પ્રકારના તાપોની શાન્તિ થાવ

આ પ્રમાણે શાન્તિપાઠ કર્યા બાદ હવે પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ ખण्डનો
આરભ કરવામા આવે છે—

પ્રાકૃત પુરુષોમા કર્માભ્યાસની અનાદિ વાસનામા અત્યંત ૧૬ વાસના
હોવાના કાણુથી તેમને સાડ ક્રમેની છોડીને ઉપાસનામા મન પરોવવાનુ ઘણુ

કહણુ છે. તેથી સર્વ પ્રથમ કર્મોગસંબંધિની ઉપાસનાનોજ ઉદ્દેશ કરવામાં આવે છે, યથા—

**ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગીયમુપાસીત । ઓમિતિ હ્રુદગાયતિ
તસ્યોપવ્યાખ્યાનમ્ ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—‘ઉદ્ગીય’ શબ્દ જેનો વાચક છે, એવા ‘ઑ’ એ અક્ષરની ઉપાસના કરવી નેહ્યે. કારણ કે ઉદ્ગાતા યજ્ઞમાં ‘ઑ’નું ઉચ્ચારણ કરીને યજ્ઞમાં ઉદ્ગાન—ઉચ્ચ સ્વરથી સામગાન—કરે છે. એ ઉચ્ચારણ કરીને યજ્ઞમાં ઉદ્ગાન—ઉચ્ચસ્વરથી સામગાન—કરે છે. એ ઉદ્ગીયોપાસનાનું જ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. ૧.

વિધાવિનોદ ભાષ્ય—સામવેદીય સ્તોત્ર વિશેષનું નામ ‘ઉદ્ગીયલક્ષિત’ છે. ઓમ્કાર તેનો અંશ છે, તેથી તેને ઉદ્ગીય કહેવામાં આવે છે. ઉદ્ગીયનું વાચ્ય ‘ઑ’, એ અક્ષર જગન્નિચંતા જગદ્દીશનું સર્વથી નિકટવર્તી પ્રિયતમ નામ છે, તેનોજ વારંવાર પ્રયોગ કરનારાઓ ઉપર તે, જેમ કેઈ સાધારણ માણસ પોતાના પ્રિયનામનું ઉચ્ચારણ કરનાર ઉપર પ્રસન્ન થાય છે તેમ, અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે. પ્રકૃત મંત્રમાં ‘ઑ’ની પછી ‘ધતિ’ શબ્દ મુકેલો છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, ‘ઑ’ એ બ્રહ્મનું અભિધાયક (નિર્દેશક) હોવાથી તે ધતિ શબ્દદ્વારા વ્યાપક બ્રહ્મ નિર્દેષ થઈને કેવળ શબ્દરૂપથી પ્રતીત થાય છે. જેમ મૂર્તિ આદિ પરમાત્માના પ્રતીક છે તેમજ ઓમ્કાર પણ તેનુંજ પ્રતીક છે. તેથી અખિલ વેદગ્રંથોમાં એ નામથી પ્રતીકરૂપે એ પરમાત્માની ઉપાસના કરવાનું ઉત્તમ સાધન ઘતાવવામાં આવેલું છે.

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદન્તવઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ —ગી• ૧૭૨૪

એ ભગવદુક્તિથી તેમજ જપ, કર્મ અને સ્વાધ્યાયની આદિ તથા અંતમાં ઘણે ભાગે તેના પ્રયોગનાં દર્શનથી તેની શ્રેષ્ઠતા પ્રસિદ્ધ છે. તેથી ઉદ્ગીય શબ્દ વાચ્ય તથા પરમાત્માના પ્રતીકરૂપ ઓમ્કારમાં અવિચ્છિન્ન ભાવથી એકાગ્ર યદ્ય ચિત્તને લગાડવું. ઓમ્કાર ઉદ્ગીય શબ્દનું વાચ્ય છે, તેમાં કારણનું પ્રતિપાદન શ્રુતિ પોતેજ કરે છે કે—ઉદ્ગાતા ‘ઑ’ એ શબ્દથી આરંભ કરીને સામવેદનું ગાન કરે છે, તેથી ઓમ્કાર ઉદ્ગીય છે, તેનાથી તેની ઉપાસના થાય છે, એજ એનું અર્થવં છે તથા તેનું ક્ષણ છે, ધત્યાદિ જે કથન કરવામાં આવે છે તેને ઉપાખ્યાન કહે છે, ૧.

વિશેષ—ઐ અને ઉદ્ગીથ બંને એકજ વસ્તુ છે. અહીં અક્ષરોનો અર્થ અવિનાશી છે, જે અવિનાશી છે તેજ આમ છે. કોઈ આચાર્યનો સિદ્ધાંત છે કે ‘અક્ષ’ એટલે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો તથા ‘ર’ એટલે રહેનારો, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોમાં રહેનારો તે અક્ષર છે. એજ અવિનાશી બ્રહ્મ છે, તેને ઉદ્ગીથ પણ કહેવામાં આવે છે. ઉદ્ગીથ એટલે જે સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કે જેને સંપૂર્ણ વેદ ગાયા કરે છે, તેનીજ ઉપાસના કરવી જોઈએ.

ન્યારે જીવોનાં કર્મફળના ભોગને અર્થે મૃદિની રચના કરવાની ઇશ્વરની ઇચ્છા થઈ ત્યારે સર્વથી પહેલાં ધ્વન્યાત્મક ‘હં’ એવો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો, તે પછી તેનાથી વર્ણાત્મક શબ્દ ‘एकोऽहं बहु स्वाम’ અર્થાત્ એક હું આમકારરૂપ બ્રહ્મ ઘણા થઈ જાઉં. એ પ્રકારની ઇચ્છા થતાંજ ચરાચર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ. એટલે જેટલી સૃષ્ટિ છે, પછી તે પ્રગટ હોય કે અપ્રગટ હોય, તે સર્વ આમકારરૂપ બ્રહ્મજ છે. વેદોની ઋચાઓની આદિ તથા અંતમાં ઐ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઐના પહેલાં અને પછી જે કાંઈ છે તે સર્વ આમકારરૂપજ છે, તેનાથી ભિન્ન કોઈ પદાર્થ નથી. આમકારના અ, ઉ, મ્ એ ત્રણ અક્ષરોનો અભિ-પ્રાય એ છે કે જાગ્રત આદિ ત્રણે અવસ્થાના અભિમાની દેવતા ક્રમશઃ જે વિશ્વ, તૈજસ તથા પ્રાણ છે તે આમકાર રૂપજ છે તથા માયા વિશિષ્ટ બ્રહ્મ, ઇશ્વર, હિરણ્ય-ગર્ભ તથા વિરાટ એ પણ આમકાર રૂપજ છે, અર્થાત્ ઇશ્વરથી લઈને તૃણપર્યંત અખિલ પ્રપંચ આમકારરૂપજ છે. જે પુરૂષ આમકારનું ઉચ્ચારણ કરે છે તેના ઉપર પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. આમકારનું ઉચ્ચારણ કરીને જે વૈદિક કર્મ કરવામાં આવે છે તે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧.

ઉદ્ગીથ સામવેદનો એક ભાગ છે. જે આમથી શરૂ થાય છે. ઉદ્ગાતા તેને સોમયજ્ઞમાં ગાય છે. સોમયજ્ઞ-અગ્નિદ્યોમ. અત્યગ્નિદ્યોમ, ઉકથ, પોહરી, વાજપેય, અતિરાત્રએ તથા આમોર્યામ, એ પ્રકારે સાત લેહોમાં વિભક્ત છે. એજ સોમયાગ ‘સપ્તમ સંસ્થા’ કહેવાય છે. આ યજ્ઞેગા સોળ ભોળ ઋત્વિક હોય છે. તેમાં ચાર સામવેદી હોય છે તથા બીજા ત્રણ પ્રસ્તોતા, પ્રતિહર્તા તથા મુખ્યદાય તેના સહાયક હોય છે. ઉદ્ગાતા આ યજ્ઞમાં સામના ઉદ્ગીથ ભાગને ગાય છે. આ ઉદ્ગીથનો આમથી પ્રારંભ થાય છે, જેણે ઉદ્ગાતા પ્રથમ એક લાંબા (દીર્ઘ) તથા ઉંચા સ્વરમાં ગાન કરે છે. પછી શેષ ઉદ્ગીથને ગાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંપૂર્ણ ઉદ્ગીથનો સાર હોવાથી સામવેદી આમને ઉદ્ગીથજ કહે છે.

સર્વ રસોમાં ઉદ્ગીથ રસતમ છે, એજ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે, યથા—

एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसोऽपामा-
पधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच
ऋषस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥

૧. ભાવાર્થ—સચરાચર ભૂતોનો રસ પૃથ્વી છે. પૃથ્વીનો રસ જળ છે, જળનો રસ ઓષધિયો છે, ઓષધિયોનો રસ પુરુષ, પુરુષનો રસ વાણી, વાણીનો રસ ઋષ્યા, ઋષ્યાનો રસ સામ તથા સામનો રસ ઉદ્ગીથ છે. ૨.

(વ૦ વિ૦ ભાષ્ય—આ ચરાચર જીવ પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંજ સ્થિત રહે છે તથા અંતમાં પણ તેમાંજ લીન થઈ જાય છે, તેથી પૃથ્વી સંપૂર્ણ પ્રાણિયોત્તું કારણ છે; પૃથ્વીનો હેતુ જળ છે, કારણ જળથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. જળથી અન્નાદિકની ઉત્પત્તિ થાય છે, એટલે કે જળનો સાર અન્નાદિક છે. અન્નાદિકથી મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અન્નાદિકનો સાર મનુષ્ય છે. પુરુષના અવયવોમાં વાણીજ સર્વથી અધિક સાર વસ્તુ છે, તેથી વાણીને પુરુષનો રસ કહે છે. એ વાણીનો પણ તેનાથી અધિક સારભૂત રસ ઋષ્યાજ છે. ઋષ્યાનો રસ સામ છે, જે તેનાથી પણ અધિક સારભૂત વસ્તુ છે. તથા તે સામનો પણ રસ ઉદ્ગીથ અગર ઓમ કાર છે, એ સામથી પણ અધિક સારભૂત વસ્તુ છે, કારણ કે તે બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે. ૨.

(વર્ણન—મહત્ત મત્રનું એ પણ તાત્પર્ય હોઈ શકે કે—પૃથ્વીનો દેવતા મર્વ જીવો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી અદિયાતો જળનો અભિમાની દેવતા વરુણ છે. તેનાથી વધીને ઓમ છે. ઓમથી વધીને સરસ્વતી, સરસ્વતીથી વધીને ઋષ્યા, ઋષ્યાથી વધીને પ્રાણ, પ્રાણથી વધીને નારાયણ છે તથા ઉદ્ગીથ અગર ઓમ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી અદિયાતુ કોઈ નથી. ૨.

અહીં રસ શબ્દ બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાયનો ગોષક છે. જેવા કે—આશ્રય, કારણ, સાર, તત્ત્વ પ્રકૃતમાં રસ શબ્દ તત્ત્વના અભિપ્રાયથી ચોબાએલો છે. ભાવ એ છે કે—પુરુષનો સાર વેદવાણી છે તથા વેદવાણીનો સાર ઉદ્ગીથ અગર ઓમકાર છે. તેથી ઓમકારના અર્થરૂપ બ્રહ્મની ઉદ્ગીથરૂપ સાધનોથી એટલે કે વૈદિક જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને, ઉપાસના કરવી બેધએ ૨.

स एष रसानाथ, रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो यदुद्गीथः ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—એ આજે ઉદ્ગીથ છે તે મર્વ રસોમાં અતિશય રમ, ઉત્કૃષ્ટ પર-માત્માનું આશ્રય સ્થાન તથા પૃથ્વી આદિ રસોમાં આઠમો છે. ૩.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—લોકગા જેટલા સાર પદાર્થ હોય છે અગર મૂલ્ય હોય છે તેટલાજ તે પૂજ્ય હોય છે. અન્નાદિક પૃથ્વી તથા જળનો સાર છે. તેથી

પૃથ્વી તથા જળથી અન્નાદિક વધારે પૂજ્ય છે. તેજ કારણથી અન્નદેવ કહેવાય છે, ‘અન્નં બ્રહ્મેતિ’ અન્નનો સાર પુરૂષ છે તેથી અન્નથી અધ્યાત્મો પુરૂષ વધારે પૂજ્ય છે. પુરૂષનો સાર વાણી છે, કારણ કે જે પુરૂષની છાત્રા ઉપર મરસ્વતી વાસ કરે છે, તે અધિક પૂજ્ય થઈ જાય છે. અને વાણીનો સાર ઋચા છે અર્થાત્ જે પુરૂષ વેદવેદાં છે તે વળી વધારે પૂજ્ય છે. ઋચાઓનો સાર સામવેદ છે, તેથી જે પુરૂષ સામવેદનો જ્ઞાતા છે તથા સામવેદીય મંત્રોથી પરમાત્માનું ગાન કરે છે તે વળી અધિક પૂજ્ય છે. તથા સામવેદનો સાર ઉદ્ગીય સંસક્ર ઓમકાર છે, તે ભૂત આદિના ઉત્તરોત્તર રસોમાં રસતમ છે એટલે કે પરમાત્માનો પ્રતીક છે, તેથી પરમ અગર ઉત્કૃષ્ટ પરાધ્ય અર્થાત્ શ્રેષ્ઠતિશ્રેષ્ઠ છે તેની ઉપાસના કરનારો મનુષ્ય પણ શ્રેષ્ઠતિ-શ્રેષ્ઠ યાને અતિ પૂજનીય પ્રહસ્વરૂપ થઈ જાય છે. પૃથ્વીયાદિ રસોની ગણનામાં તે સર્વશ્રેષ્ઠ આઠમો છે. ૩.

વિશેષ—જે કે ઇશ્વરની સૃષ્ટિ બધીજ ગમત્કારપૂર્ણ છે, તેની રચના જોઈને છુદ્ધિ જડ થઈ જાય છે, તોપણ સર્વ સૃષ્ટિનો નિચોડ મનુષ્ય છે. જે સમગ્ર સૃષ્ટિના વૈલક્ષણ્યને કોઈ એક જગોએ જોવાની ઇચ્છા હોય તો મનુષ્ય રચનાને જોઈ લેવી. મનુષ્ય; સણિ, મંત્ર, ઓપણિ તથા યોગાદિના બળથી પર્વતથી લાગે તેમજ કુલ કે તૃણથી પણ હલકા હોવાની યોગ્યતા રાખે છે. એ પાણીમાં ડૂબતી નાવોના (સખમરી) સાધનથી મહીનાઓ યુધી માછલીની પેઠે પાણીમાં રહી શકે છે તથા બોમયાનો (એરોપ્લેન) ના કૌશલથી પક્ષી બનીને આકાશની ઉંચાઈ માપી લે છે. વિજ્ઞાનની સહાયતાથી તે અગ્નિમાં બળવાથી પણ બચી જાય છે. તેથી મનુષ્ય એ ઇશ્વરીય સૃષ્ટિનું એક અનિર્વાચ્ય તત્ત્વ છે—રસ છે—સાર છે. પરંતુ એવી દશામાં તે સર્વથા અને ઉપયુક્ત થઈ જાય છે કે જ્યારે તેની વાણી તેને સાથ દેતી નથી, એટલે કે મનુષ્યનું સાર—તત્ત્વ વાણી છે. જેમને જોલતાં આવડે છે તેઓ લોકોને વિના પૈસે ખરીદી લે છે. પણ તે વાણીમાં રસ ત્યારેજ આવે છે કે જ્યારે તે એ ‘ઝં’ના તત્ત્વને લાળવામાં ગમતું થાય છે. જે ઓમના વાચ્ય પરપ્રહથી રસનો પ્રવાહ પ્રવાહિત થાય છે તે રસ ગંગાની ધારાનું આદિ ઉદ્ભવ સ્થાન પ્રહસ્વરૂપ હિમાલય છે. લાવ એ છે કે—પુરૂષના રસતત્ત્વને સમુન્નત કરનારી રસીલી વાણીને સ્પર્શ કરનાર ઓમકાર છે.

પ્રકૃત મંત્રમાં પરાધ્ય શબ્દનું તાત્પર્ય એ છે કે—અર્થ, સ્થાનને કહેવામાં આવે છે. જે પર હોઈને અર્થ હોય તેનું નામ પરાધ્ય છે, અભિપ્રાય એ છે કે પરમાત્માની પેઠેજ ઉપાસ્ય હોવાથી તે પરમાત્માનો આશ્રય હોવાને યોગ્ય છે. ૩.

રસતમત્વ ગુણને કહીને આસિગુણને કહેવાને સાડ શિષ્યરૂપી શ્રુતિ ઋગ્ગાદિ
જાતિને પૂછે છે, યથા—

**કતમા કતમર્ક્તમરકતમરસામ કતમઃ કતમ ઉદ્રીય
इति विमृष्टं भवति ॥ ૪ ॥**

ભાવાર્થ—કોણ કોણ ઋક્ષ છે ? કોણ કોણ સામ છે ? તથા કોણ કોણ
ઉદ્રીય છે ? તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—એ ઋચા શું છે ? આમ શું છે, તથા ઉદ્રીય શું છે ?
એનો વિચાર છે અર્થાત્ તેનો પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે.

આ મુદ્દિમાં 'ઉદ્રીય રસોનો પણ રસ છે', એ તત્ત્વનું બોધન કરવાને સાડ
ને પ્રથમ રસ ગણાવેલા છે તેમાં ને ઋચા, સામ, ઉદ્રીય આવેલા છે, એ શું
ચીજ છે ? હવે આ મંત્રમાં તેનો વિચાર કરે છે. ' ૪.

વિશેષ—પૂર્વોક્ત મંત્રમાં ઋક્ષ, સામ તથા ઉદ્રીય એ ત્રણ શબ્દો આવેલા
છે. તેમનો અન્ય ગ્રંથોમાં પ્રયોગ થાય છે. અન્યત્ર કહેવામાં આવેલું છે કે—
હંદોખદ્ શ્લોક માત્રને ઋક્ષ, ગાયનને સામ તથા ઉદ્રાતૃકર્તૃક ગાયનમાત્રને
ઉદ્રીય કહે છે. હવે અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે, ઉક્ત શબ્દોનો પ્રકૃતમાં શો અર્થ
લેવો ઉચિત છે ? એજ આ મંત્રમાં જણાસા છે. કતમ શબ્દનું એવાર ઉચ્ચારણ
સન્માનનું બોધન કરવાને સાડ છે. ૪.

શિષ્યરૂપા શ્રુતિથી આ પ્રકારે પૂછવાથી આચાર્યરૂપા શ્રુતિ ઉત્તર આપે
છે, યથા—

वागेवर्कं प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्रीयः ।

तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—વાણીજ ઋચા છે, પ્રાણ સામ છે તથા ઐ એ અક્ષર ઉદ્રીય છે.
આને 'વાણી, પ્રાણ, ઋચા તથા સામ છે તે નિશ્ચયે કરીને મિથુન 'એટલે કે
બેડાં છે. ૫.

(વિં વિં ભાષ્ય—વાણી વગર ઋચાઓનું ઉચ્ચારણ થઈ શકે નહીં તથા
પ્રાણ વગર સામવેદનું ગાન થઈ શકે નહીં. તેથી ઋચાનું કારણ વાણી છે તથા
સામનું કારણ પ્રાણ છે, કાર્ય કરણનો અલેદ્દ હોવાથી ને વાણી છે તેજ ઋચા છે
તથા ને પ્રાણ છે તેજ સામવેદ છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે કારણભૂત વાણી તથા પ્રાણના અહણ કરવાથી સમસ્ત ઋત્યા તથા સમસ્ત સામનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે, તેમ યતાં ઋત્યા તથા સામથી સિદ્ધ થનારાં સર્વ કર્મેણાં અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. તથા તેમનો અંતર્ભાવ યતાં સંપૂર્ણ કામનાઓ તેમની અંતર્ભૂત થઈ જાય છે. ‘ઋદ્ય સામ ચ’ તેમાં ઋત્યા અને સામને કારણેજ ઋદ્ય તથા સામ શબ્દો કહેવામાં આવેલા છે તેથી એ જે સમસ્ત ઋત્યા તથા સામ હેતુ રૂપવાણી તથા પ્રાણ છે એ મિથુન એટલે કે જોડું છે અને એ મિથુનજ અવિનાશી ઓમકાર ઉદ્ભવે છે.

આ પ્રમાણે એ સિદ્ધ થયું કે સમસ્ત કામનાઓની ઉપલબ્ધિના હેતુરૂપ ઓમકાર વ્યાપ્તિ ગુણુ વિશિષ્ટ છે. ૫.

વિશેષ—(૪) જે કે પ્રકૃત મંત્રમા વાણી તથા ઋત્યાઓની એકતા બતાવવામાં આવી છે તોપણ ત્રીજા મંત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ઉદ્ભવના અદ્યમત્વનો વ્યાઘાત થતો નથી, કારણ કે આ પૂર્વે વાક્યથી લિપ્ત વચન છે.

(૫) પ્રકૃત મંત્રમાં ‘ઉદ્ભવ’ શબ્દથી સમસ્ત ઉદ્ભવ ભક્તિનુ અહણ કરી ન શકાય એવી શંકાની, ‘ઑ’ એ અક્ષરજ ઉદ્ભવ છે, એમ કહીને, નિવૃત્તિ કરવામાં આવી છે.

(૬) પ્રકૃત મંત્રમા કોઈનું એવું કહેવું છે કે—ઋત્યા અને સામનું એક મિથુન તથા વાણી અને પ્રાણનું બીજું મિથુન, એ પ્રમાણે બે મિથુન છે. પરંતુ એ કહેવું ખરાબર નથી, કારણ કે ઋત્યા તથા સામથી કારણનોજ નિર્દેશ અભિપ્રેત છે. તેથી કારણરૂપ વાણી તથા પ્રાણનું એકજ મિથુન છે. જે ઉપર્યુક્ત પ્રકારથી બે મિથુન માની લેવામાં આવે તો ‘તદ્વા એતદ્ મિથુનમ્’ એ એક વચનનો વિરોધ થઈ જાય. તેથી વસ્તુતઃ એકજ મિથુન છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઋત્યા અને સામ સ્વતંત્ર પણ મિથુન નથી. ૫.

ઓમકારમાં સંસૃષ્ટ મિથુનના સમાગમનુ રૂપ કહે મેં, યથા—

તદેતન્મિથુનમોમિત્યેતસ્મિન્નચરે સથ્થસ્ટ્યજ્યતે ચદા વૈ
મિથુનૌ સસાગચ્છત આપયતોવૈ તાવન્યોન્યસ્ય કામમ્ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—ન્યારે તે આ મિથુન ‘ઑ’ એ અક્ષરમાં સંસૃષ્ટ હોય છે (ત્યારે ઓમકારની સમસ્ત કામનાઓની ઉપલબ્ધિરૂપ ગુણુથી યુક્ત હોવાનું સિદ્ધ થાય છે) ન્યારે મિથુનના અવયવ પરસ્પર મળે છે ત્યારે એક બીજાની કામના પૂર્ણ કરી દે છે. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—અહીં એ સર્વકામનાઓની પ્રાપ્તિરૂપ ગુણુથી વિશિષ્ટ વાદ્ય પ્રાણાત્મક મિથુન, અવિનાશી આ ઓમકારમાં સબદ્ધ રહે છે તેથી ઓમકારની સકળ કામનાઓની ઉપલબ્ધિરૂપ ગુણુવત્તા પ્રસિદ્ધ છે. ઓમકારનું વાદ્યમય તથા પ્રાણોત્પન્ન થયું એજ મિથુનથી મંત્રરૂપ હોવું એ છે. કામનાઓની પ્રાપ્તિ

કરાવી દેવી એ મિથુનનો ધર્મ પ્રસિદ્ધ છે. આ વિષયમાં દષ્ટાંત તરીકે કહીએ તો—જેમ સંસારમાં મિથુનના અવયવભૂત સ્ત્રી તથા પુરૂષ / આત્મધર્મથી પરસ્પર સંબંધ કરે છે તે સમયે એક બીજાની કામના પૂર્ણ કરી દે છે. એજ પ્રકારે પોતાનામાં અનુપ્રવિષ્ટ મિથુન દ્વારા ઝોમકારની સમસ્ત કામનાઓની ઉપલબ્ધિરૂપ શુણ્યવસ્તુ મિદ્ધ થઈ જાય છે. ૬.

વિશેષ—પૂર્વમંત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે કે બે મિથુન નથી પણ એકજ મિથુન છે, નહીં તો ‘તદ્વા ણ્તદ્ મિથુનમ્’ એ એક વગનની અનુપપત્તિ થઈ જશે. જ્યારે એવી વાત છે, તો પછી પ્રકૃત મંત્રમાં મિથુનો, એ દ્વિવગન કેવી રીતે સંગત થઈ શકશે ? આ સંકાનું સમાધાન એ છે કે, પ્રકૃતમાં મિથુનના અવયવભૂત સ્ત્રી તથા પુરૂષ છે, તેથી અવયવ બે હોવાથી ‘મિથુનો’ એ દ્વિવગનનો પ્રયોગ વ્યર્થ નથી. મનુષ્યની વાણી તથા પ્રાણુ પ્રજાનો આશ્રય કરીનેજ સદૃશ થાય છે. જે પુરૂષ વાણીરૂપ ઋક્ તથા પ્રાણુરૂપ સામને લક્ષ્ય કરે છે, તેનેજ ઉક્ત મિથુન કૃણ પ્રદ થાય છે, અન્યને નહીં.

‘ઑ’ માં, વાણી તથા પ્રાણનું જોડું જેવું મળેલું છે તેનું થોડું સાધારણ ટિંગ્લ શીર્ષ આ પ્રમાણે છે—વાણીની ઉત્પત્તિનાં મુખમાં સર્વથી પહેલું સ્થાન ઠંઠું છે તથા અંતિમ સ્થાન હોઠ અને પછી નાસિકાનું છે. (વ્યાકરણની રીતે) ‘ઑ’ નામ અ-ઉ-મ, તેમાં અકારનું ઉચ્ચારણ કઠમાં થાય છે તેનાથી મ્હોં ખુલ્લું રહે છે. ઉકાર હોઠને નકુચિત કરતો ઉચ્ચારિત થાય છે. પછી મકાર કહેતી વખતે મ્હોં બિલકુલ બંધ થઈ જાય છે. બે કે નકારના ઉચ્ચારણમાં નાસિકાનો પણ થોડો વ્યાપાર છે, તોપણ તેનો મ્હોં ખુલ્લું રાખવા સાથે મંબંધ નથી. અર્થાત્ ‘ઑ’ વાણીનાં સર્વ સ્થાનોને વ્યાપ્ત કરીને ઉચ્ચારિત થાય છે. તથા જ્યારે તેનું ઉચ્ચ સ્વરથી ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં પ્રાણ તથા વાણી બંનેનું લગ્ન (મેળ) થઈ જાય છે સ્વર પ્રાણનું રૂપ છે. પ્રાણ તથા વાણી મનુષ્યનું ઉત્તમ જીવન છે. તેની સર્વ કામનાઓના તે સાધક છે. એ જોડું ‘ઑ’માં મળીને પોતાની શક્તિને ‘ઑ’માં સ્થાપન કરે છે. એ શક્તિને જે જાણે છે તે ઉદ્ગાતા પોતાની તથા યજમાનની સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. ૬.

હવે ઉદ્ગીય દષ્ટિથી ઝોમકારની ઉપાસના કરવાનું કૃણ કહે છે, યથા—

આપયિતા હ વૈ કામાનાં ભવતિ ય ઇતદેવં વિદ્વાનક્ષર-મુદ્ગીથમુપાસ્તે ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—આ પ્રકારે જે વિદ્વાન પુરૂષ આ ઉદ્ગીયરૂપ અવિનાશી ‘ઑ’

કારની ઉપાસના કરે છે તે નિશ્ચયજ સમસ્ત કામનાઓની ઉપલબ્ધિ કરાવનારો થઈ જાય છે. ૭.

વિં વિં લાભ્ય—આ પ્રકારે જે ઉપાસક પૂર્વેક્ષિત આસિગુણવિશિષ્ટ ઉદ્ધીયસંસ્રક ઝોંકારનું નિત્ય સેવન કરે છે અને પછી યજમાનને યજ્ઞ કરાવે છે, તે યજમાનની સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરનારો થાય છે. અર્થાત્ તેના દ્વારા યજમાન તથા તેની સ્ત્રીના મનમાં જે જે લૌકિક અથવા પારલૌકિક કામનાઓ ઉઠે છે તે સર્વ પૂર્ણ થઈ જાય છે. ૭.

વિશેષ—જે દેવતામાં જેટલું સામર્થ્ય હોય છે તેટલોજ તે તેના ઉપાસક ઉપર ઉપકાર કરી શકે છે. જેમ તુલસીદાસ ઉપર પ્રસન્ન થયેલું ભૂત તેમને રઘુનાથજીના દર્શન કરાવી શક્યું નહીં, પરંતુ હનુમાનજીએ તે કામ કરાવી દીધું. એજ પ્રકારે અન્યાન્ય દેવતા, પરિમિત શક્તિ હોવાના કારણે ઉપાસકની સર્વ ઇચ્છાઓની પૂર્તિ કરી શકતા નથી. હા, ઉદ્ધીય દૃષ્ટિથી ઉપાસનીય ઝોંકાર અપરિમિત શક્તિશાળી હોવાથી સર્વકામનાઓને સફળ કરવામાં સમર્થ છે.

વળી એ પણ વાત છે કે—ઉદ્ધીયપ્રતિપાદ પ્રધાના જ્ઞાતાને સર્વોત્તમ ક્ષણ પ્રાપ્ત થવાનું એટલા માટે કહેવામાં આવેલું છે કે, તેનું જ્ઞાન બ્રાંતિરહિત હોય છે. પ્રથમ મત્રમાં જે ઝોંકારના મહત્વનું પ્રદર્શન કરવામાં આવેલું છે, તેને જાણનારો વૈદિક-ઉદ્ધાતા અવશ્યે કરીને યજમાનની તો શું પણ સકળ જગતની કામનાઓ પૂર્ણ કરી શકે છે. ઉદ્ધીયરૂપથી ઉપાસના કરેલા ઝોંકાર મહાપ્રભુથી ખીજે કેણુ વધારે શક્તિશાળી છે ? ૭.

ઝોંકાર સમૃદ્ધિ ગુણવાળો પણ છે, એ વાત કહે છે, યથા—

**तदा एतदनुज्ञाचरं यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव
तदाहैवा एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्धयिता ह वै कामानां
भवति य एतदेवं विद्वानचरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८ ॥**

ભાવાર્થ—તે એ ઝોંકારજ અનુમતિવાચક શબ્દ છે. કારણ કે વિદ્વાન પુરૂષ જે કાઈ અનુમતિ આપે છે, તો એ એવુંજ કહે છે. એ અનુજ્ઞાજ, પ્રસિદ્ધ એટલે કે સંપત્તિ છે. જે વિદ્વાન પુરૂષ આ અક્ષર ઝોંકારનું આ પ્રકારે સેવન કરે છે તે નિશ્ચયજ સંપૂર્ણ મનોસ્થાને પૂર્ણ કરનારો થાય છે. ૮.

૧) વિં વિં ભાષ્ય—વ્યવહાર દશામાં કોઈ મનુષ્ય કોઈને ધનધાન્ય આદિ આપવામાં અનુમતિ આપે છે ત્યારે તે વિષયમાં અનુમતિ આપતો તે ‘ઑં’ એવું કહીને અનુમોદન કરે છે. ઝોંકાર અનુજ્ઞા—અનુમતિ છે, સમૃદ્ધ પુરુષજ્ઞ ઑં કહીને અનુમતિ આપે છે. ભાવાર્થ એ છે કે ઝોંકાર સમૃદ્ધિ શુભવાળો છે, જે મનુષ્ય એવું જાણીને ઉદ્દીપ્ય અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તે સમૃદ્ધિશાળી ઝોંકારનો ઉપાસક સમૃદ્ધ થઈને પોતાના યજ્ઞમાનની અભિલાષાઓને સમૃદ્ધ કરે છે, અર્થાત્ તેમની પૂર્તિ કરનારો થાય છે. ૮.

વિશેષ—લોકમાં કોઈને કોઈ મનુષ્ય કહે કે—હું તારી સંપત્તિ લઈ લઉં છું, ત્યારે તે કહે છે કે ઑં પ્રાચીનકાળમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિને ‘દેવતા કેટલા છે ?’ એવો પ્રશ્ન શાકલ્ય બ્રાહ્મણે કર્યો ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે—‘તેતરીસ’ એવું સાંભળીને શાકલ્યે ‘ઑં’ એવું કહીને પોતાની અનુમતિ દર્શાવી. લોકમાં અનુમતિ જ સર્વ કાંઈ છે. શ્રીમાનોની અનુમતિ શ્રીયુક્ત હોય છે, તથા ઝોંકારજ્ઞ અનુજ્ઞાક્ષર છે, એ સમૃદ્ધિ શુભયુક્ત છે. ૮.

જે ધર્મમાં, ધનમાં, પ્રભુતામાં તથા વિદ્યા આદિમાં ખીજાઓથી આગળ નથી તેની પાસે કોઈ આજ્ઞા માંગતું નથી, તથા તે કોઈને આજ્ઞા આપી પણ શક્તો નથી. ઉલટું તેને ખીજાની આજ્ઞા માનવી પડે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જે જાતિ તથા રાષ્ટ્ર પાસે ધન, વાણિજ્ય, વિદ્યાસામગ્રી છે તે જાતિ તથા તે રાષ્ટ્ર દેશવાસિઓની માગણીને સ્વીકારવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી છે, તેજ ખીજાઓની આવશ્યકતા પુરી કરવાવાળા સમૃદ્ધ દેશવાસી છે. આ સમૃદ્ધિને જણાવનાર ઑંકાર છે. ૮.

ઝોંકાર ઉપાસ્ય છે તેથી તેની હિપ્પાસનામાં રૂચિ હિપ્પાસ કરવાને સારૂ કહે શ્રુતિ ઝોંકારની સ્તુતિ કરે છે, યથા—

તેનેયં ત્રયી વિદ્યા વર્તતે ઓમિત્યાશ્રાવયત્યોમિતિ શશ્વ-
સસ્યોમિત્યુદ્ગાયત્યેતસ્યૈવાક્ષરસ્યાપચિત્યૈ મહિન્ના રસેન ।૬।

ભાવાર્થ—એ ઝોંકારથીજ ત્રયી વિદ્યાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અધવર્ણ ‘ઑં’ એવું કહીનેજ દેવતા અગર યજ્ઞમાનને શ્રવણ કરાવે છે. ‘ઑં’ એવું કહીનેજ હોતા શંખન (આહુતિ) કરે છે તથા ‘ઑં’ એવું કહીનેજ સામવેદી ઋત્વિજ્ઞ ગાન

કરે છે (સપૂર્ણ વૈદિક કર્મ પણ) ‘ૐ’ એ અક્ષરનીજ પૂજાને સાડ છે તથા તેના જ મહિમા અને રસથી (સર્વ કર્મોની પ્રવૃત્તિ થાય છે). ૯.

વિ૦ વિ૦ સાધ્ય—એ અવિનાશી ઓંકારથીજ ઋગ્ યજુઃ તથા સામ રૂપ ત્રયી વિદ્યા અર્થાત્ ત્રયી વિદ્યાવિહિત કર્મ, પ્રવૃત્ત થાય છે. યજ્ઞમાં પ્રધાન ઋત્વિગ્ અધ્વર્યુ હોય છે તથા તે યજુર્વેદીય હોય છે. ‘ૐ’ એવું કહીનેજ અધ્વર્યુ આશ્રાવણ કર્મ કરાવે છે. અર્થાત્ જે સમયે અધ્વર્યુ કહે છે કે ‘ૐ આશ્રાવય’ તે સમયે ઋગ્વેદી ઋત્વિગ્ હોતા ‘ૐ’ એવું કહીને પ્રશસા કરે છે તથા ‘ૐ’ એવું કહીનેજ સામવેદી ઋત્વિગ્ ઉદ્ગાતા ઉચ્ચ સ્વરથી સામવેદનું ગાન કરે છે. આ અવિનાશી ઓંકારની પૂજાને સાડજ સમસ્ત વેદોક્ત કર્મ છે. કારણ કે તે પરમાત્માનું પ્રતીક છે, તેથી તેની પૂજા એ પરમાત્માનીજ પૂજા છે તથા ૐકારનો મહિમા છે અર્થાત્ ઋત્વિગ્ તથા યજ્ઞમાન આદિના પ્રાણોથીજ તથા રસ એટલે કે ત્રીહિ યવાદિ રસથી બનેલા હવિથીજ સર્વ વૈદિક કર્મ સંપન્ન થાય છે. ૯.

વિશેષ—જ્યારે એમ છે તો પછી શુ એ પ્રાણ અને હવિ એ અક્ષરના વિકાર છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, વિકાર નથી પરંતુ એ યાગ હોમાદિ એ અક્ષરના ઉચ્ચારણપૂર્વકજ કરવામાં આવે છે.

અગ્નૌ પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ।

આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥

અર્થાત્ આ અક્ષરના ઉચ્ચારણપૂર્વક અગ્નિમાં આપેલી આહુતિ આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે, આદિત્યથી વૃષ્ટિ થાય છે. વૃષ્ટિથી અન્ન થાય છે તથા એ અન્નથી વીર્યાદિ દ્વારા પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા પ્રાણ અને અન્નથી યજ્ઞનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે એજ કારણે આ ‘અક્ષરના મહિમાથી તથા રસથી’ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. ૯.

એવી અવસ્થામાં અક્ષરના જ્ઞાનવાળાએજ કર્મ કરવા જોઈએ, એટલે કે અક્ષર વિજ્ઞાનવાનથીજ વિહિત કર્મ કલાતિથયનો હેતુ થાય છે. એજ વાતને દ૯ કરવાને સાડ શ્રુતિ આક્ષેપ કરે છે, યથા—

તેનોમૌ કુરુતો યશ્ચૈતદેવં વેદ યશ્ચ ન વેદ । નાના
તુ વિદ્યા ચાવિદ્યા ચ યદેવ વિદ્યાયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિપદા
તદેવ વીર્યવત્તરં ભવતીતિ સ્વલ્વેતસ્યૈવાક્ષરસ્યોપવ્યાખ્યાનં
ભવતિ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—જે તેને આ પ્રમાણે જાણે છે તથા જે નથી જાણતા તે બંને એ ઝોંકાર કરીનેજ કર્મોને કરે છે, કારણ કે જ્ઞાન પૃથક્ છે અને અજ્ઞાન પૃથક્ છે, તેથી વિદ્યા, શ્રદ્ધા તથા ભક્તિપૂર્વક જે કર્મ કરે છે, તેનું તે કર્મ નિશ્ચયજ અધિક ફળને આપનારૂં થાય છે, એ પ્રકારે એ સર્વ આ ઝોંકારનુજ વ્યાખ્યાન છે. ૧૦.

[૧૦ વિં ૧૦ ભાષ્ય—જે ઉપર્યુક્ત પ્રકારે આ ઝોંકાર અક્ષરના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણે છે તથા જે નથી જાણતા તે બંને જો કે કર્માનુષ્ઠાન કરે છે તોપણ વિદ્યા તથા અવિદ્યા બંને ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુ છે તેથી નહીં જાણનારની અપેક્ષાએ, ઝોંકાર રસતમ તથા આસિ અને સમૃદ્ધિ એ ગુણોથી યુક્ત છે, એવું જાણનારા પુરુષોથી શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક રાએલા કર્મોના ફળ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે, કે જેવી રીતે ઝવેરી અને બીજ એ બંનેમાંથી ઝવેરીને ઝવેરાતની વિક્રીનું અધિક જ્ઞાન હોવાથી તેને અધિક ફળ મળે છે. અનેક વિશેષણો દ્વારા જણે પ્રકારે ઉપાસનીય હોવાથી નિશ્ચયજ એ સર્વ આ ઉદ્દીપ્તસંજ્ઞક પ્રકૃત ઝોંકાર અક્ષરનીજ વ્યાખ્યા છે. ૧૦.

વિશેષ—જેમ લોકમાં હરડેના રસને જાણનારા તેમજ ન જાણનારા બંનેને હરડે ખાવાથી હસ્તરૂપ સમાન ફળ મળે છે તેમ ઝોંકારના વિષયમાં થતું નથી કારણ કે અહીં તો અવિદ્યાના કર્મને વધારે વીર્યવાન બતાવેલું છે. તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અવિદ્યાનું કર્મ પણ વીર્યવાન તો હોય છેજ. અવિદ્યાનો કર્મમાં અધિકારજ નથી એમ કહેવું ઠીક નથી કારણ કે આ અધ્યાયના દશમાં ખડમાં અવિદ્યાનોને પણ ઋત્વિગ્નું કર્મ કરતા દેખાડેલા છે. એ અક્ષર આપત્યાદિ ગુણવિશિષ્ટ છે એવી એક ઉપાસના છે, કારણ કે તેનું નિરૂપણ કરતા તેમાં કોઈ પ્રયત્નાન્તર જોવામાં આવ્યો નથી એ સંપૂર્ણ અક્ષરનીજ વ્યાખ્યા છે.

ઋત્વિજોને સાદું ઝોંકારના અર્થનું રહસ્ય જાણવું એ આવશ્યક છે કે કેમ ? એ એક પ્રશ્ન છે. એક મનુષ્ય ‘હૈં’ અક્ષરનું કેવળ શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરી શકે છે તથા બીજે જે તેના શુદ્ધ અર્થનો જ્ઞાતા છે. એ બંને એજ યજ્ઞને પૂરો કરી શકે છે. તો પછી ઋત્વિજે તેનો અર્થ જાણવાની આવશ્યકતા શી છે ? લોકોની પણ અનુમતિ છે કે હરડેના ગુણને કોઈ જાણે કે ન જાણે તોપણ તેના મેવનથી અન્ન તથા રૂ બંનેને ફળ સમાન થાય છે. ન્યાય પણ છે કે—‘ન हि द्रव्यशक्तिर्मानस પેક્તો’ કોઈ પદાર્થનું મામર્ય એવી પરવાહ રાખતું નથી કે અમુક મનુષ્ય મને જાણે અગ્નિની દાહક શક્તિ કોઈ જાણે કે ન જાણે તોપણ તે પોતાનું કામ

કરવાનીજ એજ પ્રકારે યજ્ઞાનુષ્ઠાન તથા ઝેનું શુદ્ધ ઉચારણુ ચોતાનું ફળ આપશેજ. તે કોઈના જ્ઞાનની અપેક્ષા શા માટે રાંખે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે—ન બાણવા કરતાં બાણવું એ સાફ છે કારણુ કે કોઈ રત્નથી અનલિપ્ત એટલો લાભાન્વિત થતો નથી કે જેટલો અલિપ્ત થાય છે. એમાં સંદેહ નથી કે રત્ન રત્નજ છે, પણ તેનાથી જેટલો લાભ ઝવેરી મેળવી શકે તેટલો લાભ ગામડિયો મેળવી શકશે નહીં. હમારી ઘણી ઇચ્છા છે કે લોક એમના (સ્વરૂપને) ગુણોને ઝવેરીની પેઠે ખરખે, શ્રદ્ધાથી ભરેલા હૃદયથી તેનું ઉચ્ચારણુ કરે તથા તેના રહસ્ય ઉપર ધ્યાન આપે, તેનાથી કેટલાએ ઘણો વધારે લાભ થશે.

પ્રકૃતમાં ઝેના સંબંધમાં વિદ્યા, શ્રદ્ધા તથા ઉપનિષદ્ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, પણ એ ત્રણે પ્રત્યેક ધર્મકાર્યના અંગરૂપ છે, ધર્મકાર્યોમાં જ સ્વાભાવિક શક્તિનો પ્રયોગ થાય છે તેમાં જો ઉક્ત ત્રણે અંગો મલી જાય તો તે અધિક બળવાળી થાય છે. કારણુ કે તેનાથી અંતઃકરણુ શુદ્ધ થાય છે અને મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ વધારે સુદૃઢ બનતી જાય છે. ૧૦.

ખંડ બીજો

હવે પ્રાણોપાસનાની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચિત કરનારી આખ્યાયિકાને કહે છે, યથા—

**દેવાસુરા હ વૈ યત્ર સંયેતિર ઉભયે પ્રાજાપત્યાસ્તદ્ધ
દેવા ઉદ્ગીયમાજહરનેનૈનાનભિમવિષ્યામ ઇતિ ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—વિષ્યાત છે કે પૂર્વ સમયમાં પ્રજાપતિના પુત્ર દેવ તથા દાનવ કોઈ કારણસર પરસ્પર લડવા લાગ્યા. તેમાં દેવતાઓએ એવો વિચાર કરીને કે તેના દ્વારા દાનવોનો પરાજય કરીએ ! (તેને સાફ તેમણે) ઉદ્ગીયનું અનુષ્ઠાન કર્યું. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—એ પ્રસિદ્ધ છે કે પુરૂષમાં ઇન્દ્રિયોની જે પ્રકારની વૃત્તિયો હોય છે. એક સત્વગુણી તથા બીજી તેનાથી વિપરીત (લવનોપયોગી પ્રાણુ વ્યાપારોમાંજ રમણુ કરનારી હોવાથી પ્રકૃતિથીજ) તમઃપ્રધાના (વૃત્તિ) એ જોને પ્રકારની વૃત્તિયો પરસ્પર વિષયલોગ કરવાને સાફ, જેમ કશ્ચપ ઋષિના સત્તાન દેવતા અને રાક્ષસ યજ્ઞમાંના બળીને નિમિત્તે લડે છે, તથા જેમ અમુરને

બળવાન દેખી દેવતા વિષ્ણુ ભગવાનનું શરણુ લે છે, તેમજ સત્વગુણી ઇન્દ્રિય વૃત્તિયો પણ તમોગુણી વૃત્તિરૂપ રાક્ષસને વધારે બળવાન દેખીને ઉદ્દીય નામક પરબ્રહ્મના શરણુને પ્રાપ્ત થાય છે. એવો વિચાર કરીને હમો તેના દ્વારા એ તામસી વૃત્તિયોને પરાજીત કરીશું. ૧.

વિશેષ—શાસ્ત્રીય પ્રકાશવૃત્તિનો પરાલભ કરવાને સાફ પ્રવૃત્ત થએલી, પ્રકૃતિથીજ તમોરૂપા, ઇન્દ્રિય વૃત્તિયો અસુર છે. તથા તેનાથી વિપરીત શાસ્ત્રાર્થ-વિષયક વિવેક જ્યોતિસ્વરૂપ દેવગણ સ્વાભાવિક તમોરૂપ અસુરોનો પરાલભ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે આ પ્રકારે પરસ્પરની વૃત્તિયોના અલિલભ ઉદ્ભવરૂપ સંગ્રામના સમાન આ દેવાસુર સંગ્રામ, અનાદિકાળથી સંપૂર્ણ પ્રાણિયોમાં પ્રત્યેક દેહમાં થતો આવે છે. કર્મ તથા ઉપાસનાના અધિકારીનું નામ પ્રભવતિ છે. તેનીજ શાસ્ત્રીય અને સ્વાભાવિક એ પરસ્પરવિરૂદ્ધ ઇન્દ્રિય વૃત્તિયો સત્તાનના સમાન છે, એક તરફ તો કશ્યપના પુત્રોમાંથી દેવતાઓએ વિષ્ણુનું શરણુ લીધું તથા બીજી બાજુએ પુરૂષની ઇન્દ્રિય વૃત્તિયોમાંથી સત્વગુણી ઇન્દ્રિય વૃત્તિયોએ ઉદ્ભવીયસમૂહ પર બ્રહ્મનું શરણુ લીધું

મનુષ્યની ધાર્મિક વૃત્તિયોમાં દેવતા છે તથા પાપની વૃત્તિયોમાં અસુર છે. તથા પ્રભવતિ મનુષ્યને જાણે. તેની ઉક્ત અને વૃત્તિયો સત્તાન છે ધાર્મિક વૃત્તિયો પાપી વૃત્તિયોને દબાવવાની આહ્વાના રાખે છે તેજ પ્રમાણે પાપી વૃત્તિયો ધર્મની વૃત્તિયોને દબાવવાની કોશિશ કરે છે. આ દેવાસુરસંગ્રામનું કથન કરવાને આ આખ્યાયિકા કહેવામાં આવી છે

ઉદ્ગાતાએ પોતાના ઉદ્દીયના ગાનમાં, બીજાના એટલે કે ચજમાન આદિના કલ્યાણની પ્રાર્થના કરેલી છે, અહીં ઉદ્ગાતાની પ્રવૃત્તિમાં સ્વાર્થ નથી પણ પરાર્થ છે તેથી તેણે એવા સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ કે જેની પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થ નહીં પણ પરાર્થ હોય. એજ કારણથી અહીં બધી ઇન્દ્રિયોની પરીક્ષા કરીને સર્વમાં સ્વાર્થ દેખાડીને જાતમાં પ્રાણને કેવળ પરાર્થી દેખાડવામાં આવ્યો છે.

આ આખ્યાયિકાને સંતલોકે એમ પણ મગજાવે છે કે—શાસ્ત્રના અભ્યાસ દ્વારા વેદાનુશાસન પાલન કરનારી વૃત્તિયોનું નામ ‘દેવ’ તથા તેનાથી વિપરીત બહિર્મુખ વૃત્તિયોનું નામ અહીં ‘અસુર’ છે. આ માનવદેહ-રણુગણમાં એ અને વૃત્તિયોનો અહર્નિશ દેવાસુર સંગ્રામ ચાલુ રહે છે. તેનો મર્વ મનુષ્ય સારી રીતે અનુભવ કરી શક્યા છે આપ મર્વ એ ચારી રીતે જાણો છો કે—જે પુરૂષ શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિથી સારા જોડાને બુવે છે, જે શમદમાદિ સાધન અપત્તિથી સમૃદ્ધ છે, જે

અનુષ્ઠાનપૂર્વક વેદાશાનું પાલન કરે છે તથા જેમનું વેદાંત વિજ્ઞાન સુનિશ્ચિતાર્થ છે તેમની આસુરી વૃત્તિઓ દબાઈને શિથિલ થઈ જાય છે. તે સમયે ઉત્તમ વૃત્તિઓનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થઈ જાય છે. તેથી મનુષ્યને સારૂ એ ઉગિત છે કે, તે ઉદ્દીય-રૂપ બ્રહ્મની ઉપાસનામાં અહર્નિશ પ્રવૃત્ત રહે, કે જેનાથી આગાતરમણીય આસુરી વૃત્તિઓ તેમને વ્યાપ્તિથી મુક્ત કરીને મદ કર્મોમાં ખેંચીને લઈ જઈ શકે નહીં. ૧.

**તે હ નાસિક્યં પ્રાણમુદ્ગીયમુપાસાંચકિરે તથા
હાસુરાઃ પાપ્મના વિવિધુસ્તસ્માત્તેનોમયં જિઘ્રતિ સુરભિ ચ
તુર્ગન્ધિ ચ પાપ્મના હોપ વિદ્ધઃ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—તેમણે નાસિકામાં રહેનારા પ્રાણની ઉદ્દીયરૂપે ઉપાસના કરી. પરંતુ અમુકાએ તેને અંધર્મથી વિદ્ધ કરી દીધો. તેથી તે મુગ્ધ અને હર્ગધ બંનેને મુઘે છે, કારણ કે પાપથી સંયુક્ત છે. ૨.

વિં ૦ (વિં ૦ બાધ્ય—એ ઇદ્રિયોની સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ એ ચેતનવાન નાસિક્યપ્રાણની ઉદ્દીયરૂપથી અર્થાત્ ઉદ્દીય સરક ઓંકાર અક્ષરની, નાસિકા પ્રાણ દ્રષ્ટિથી ઉપાસના કરી. આ રીતે પ્રકૃતાર્થ ત્યાગ તથા અપ્રકૃતાર્થની કલ્પના પણ કરવી પડતી નથી, કારણ કે ‘શ્વલ્લેવેતસ્યંવાક્ષરસ્ય’ એ શ્રુતિ વચન અનુસર અહીં ઉપાસ્યરૂપથી ઓંકારબુદ્ધ પ્રકરણ છે. પરંતુ ઇદ્રિયોની તામસી વૃત્તિઓએ નાસિકામાં રહેનારા એ ચૈતન્ય પ્રાણને અધર્મ તથા આસક્તિરૂપ પોતાના પાપથી વિધી દીધો, અર્થાત્ એ નાસિકા પ્રાણ, પુન્ય મંધને મૂલ્ય કરવાના અભિમાન તથા આસક્તિથી અભિભૂત, વિવેક તથા વિજ્ઞાનવાળો (પ્રાણ) થઈ ગયો, તેથી એ પાપથી પ્રેરિત થઈનેજ તે પ્રાણિયોનો પ્રાણ સંસાર પ્રાણ હર્ગધને મૂલ્ય કરે છે તેથીજ તે મુગ્ધ તથા હર્ગધ બંનેને મુઘે છે કારણ કે તે પાપથી વિદ્ધ છે. ૨.

વિશેષ—(ક) પ્રથમ તો તેમણે ‘ઉદ્દીય’થી ઉપલક્ષિત કર્મનું અનુષ્ઠાન કર્યું, એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. હવે ‘ઉદ્દીય’ સરક ઓંકાર અક્ષરની નાસિકાપ્રાણદ્રષ્ટિથી ઉપાસના કરી. એમ શામાટે કહેવામાં આવે છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે—અહીં ઉદ્દીય કર્મમાંજ ઉદ્દીયના કર્તા જે પ્રાણ દેવતા છે, તેનીજ દ્રષ્ટિથી ઉદ્દીય લક્ષિતનો અવયવભૂત ઓંકાર ઉપાસ્યરૂપે વિવક્ષિત છે, સ્વતંત્ર ઓંકાર નહીં. તેથી તેના સંબધમાં ‘ઔદ્ગાત્ર કર્મનું અનુષ્ઠાન કર્યું’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉચિતજ છે.

‘નાસિકામા રહેલા પ્રાણને ઉદ્દીથરૂપથી ઉપાસ્ય માન્યો’ એનો ભાવ એ છે કે તે પ્રાણ જે નાસિકામાં ચાલે છે તે ઉદ્દીથ છે એમ બાણીને ઉદ્દીથની ઉપાસના કરી. પાપનુ ફલ કેવલ દુર્ગંધ છે. જે નાસિકેન્દ્રિય પાપથી લિપ્ત ન થતી તો તેને કેવલ મુગન્ધનોજ અનુભવ થતો. મુગંધ લેવામાં જે તેની આસક્તિ તથા લાલચ છે તે તેનું પાપ છે. જે કે મુગંધ લેવાનું ફલ બધી ધર્મિયોને મલે છે તથાપિ નાકનુ કામ સ્વાર્થરહિત નથી, જેવું કે પ્રાણનું છે.

(૮) જેમ “યસ્યોમયં હરિરાર્તિમાર્ચ્છતિ” એ વાક્યમાં ‘વમયમ્’ એ પદ વિવક્ષિત નથી તેમજ પ્રકૃત મંત્રમા ઉભય પદ પણ વિવક્ષિત નથી, કારણ કે પાપથી વિદ્ધ હોવાને કારણે લોક દુર્ગંધને અહંભુ કરે છે, કેવળ ચોટલુજ કહેવું ઉચિત છે. પૃહ્લારણ્યક શ્રુતિમા પણ આનીજ પેઠે કહ્યું છે કે, ‘જે આ અનુરૂપ ગંધને સૂંધે છે’ તેનાથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે અહીં ઉભય શબ્દનુ અહંભુ કરવું ઉચિત નથી ૨

ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા એ ચાર મંત્રોના લાભ્ય તથા વિશેષ એકજ તરેહના હોવાથી એકજ જગોએ લખવામા આવેલાં છે

અથ હ વાચમુદ્ગીથમુપાસાંચકિરે તાઽહાસુરાઃ પાપ્મના વિવિધુસ્તસ્માત્તયોમયં વદતિ સત્યં ચાનૃતં સ પાપ્મના હ્યેવા વિદ્ધા ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—ફરી તેમણે બાણીનું ઉદ્દીથરૂપે સેવન કર્યું. પરંતુ અસુરોએ તેને પાપથી વિધી નાખ્યું તેથી મનુષ્ય તેના દ્વારા સત્ય તથા અસત્ય બંને બોલે છે, કારણ કે તે પાપના સંસર્ગથી સુક્રાંત છે. ૩.

અથ હ વાચમુદ્ગીથમુપાસાંચકિરે તદ્દાસુરાઃ પાપ્મના વિવિધુસ્તસ્માત્તેનોમયં પશ્યતિ દર્શનીયં ચાદર્શનીયં ચ પાપ્મના હ્યેતદ્વિદ્મ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—પછી તેમણે ચક્ષુની ઉદ્દીથરૂપે ઉપાસના કરી. અસુરોએ તેને પણ પાપથી વિધી નાખી તેથી મનુષ્ય દર્શનીય તેમજ અદર્શનીય બંને પ્રકારની વસ્તુઓને દેખે છે, કારણ કે પાપથી વિદ્ધ છે. ૪.

અથ હ શ્રોત્રમુદ્ગીથમુપાસાંચકિરે તદ્દાસુરાઃ પાપ્મના

વિવિધુસ્તસ્માત્તેનોમય ॥ શ્રુણોતિ શ્રવણીયં ચાશ્રવણીયં
ચ પાપ્મના હ્યેતદ્વિદ્ધમ્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—પુનઃ તેમણે શ્રોત્રની ઉદ્ગીથરૂપે ઉપાસના કરી. અમુરોએ તેને
પણ પાપથી વિધી નાખી તેથી મનુષ્ય તેનાથી શ્રોતવ્ય તથા અશ્રોતવ્ય બંને પ્રકારની
વાતો સાંભળે છે કારણ કે તે પાપથી વિધાએલી છે. ૫.

अथ ह मन उद्गीथमुपासांचकिरे तच्चासुराः पा-
प्मना विविधुस्तस्मात्तेनोमय ॥ संकल्पयते संकल्पनीयं
चासंकल्पनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्वम् ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—પછી તેમણે મનની ઉદ્ગીથ રૂપથી ઉપાસના કરી. અમુરોએ તેને
પણ પાપથી વિધી નાખી. તેથી તેના દ્વારા મનુષ્ય સંકલ્પ કરવા યોગ્ય તથા સંકલ્પ
ન કરવા યોગ્ય બંને પ્રકારના સંકલ્પ કરે છે. કારણ કે તે પાપથી વિધાએલું છે. ૬.

वि० वि० भाष्य—जेम जे जे स्थानमा देवता वास करता हुता, ते ते
स्थानने अमुरो ब्रह्म करी देता हुता, तेमज सात्त्विक वृत्तियो शरीरनी जे-जे धृद्रि-
योमां वास करती हुती, ते ज धृद्रियोनी तमोगुणी वृत्तियोजे तेमने (सत्त्वगुणी
वृत्तियोने) पापथी सयुक्त करवानो आरल करी दीयो. ते सभये वाणी, अक्षु श्रोत्र
तथा मनमां स्थित चेतननी तमोगुणी वृत्तियो पापथी ब्रह्म धर्म गार्ह, तथा आ
प्रकारे पापथी सयुक्त थयेदी पूर्वोक्त धृद्रियोथी मनुष्य सायु तथा शुद्ध भंने
जोखवा लाग्या છે. દર્શનીય તથા અદર્શનીય બંને વસ્તુઓને જોએ છે, સાંભળવા
જેવી તેમજ ન સાંભળવા જેવી બંને વાતોને સાંભળે છે, તથા સંકલ્પ કરવા યોગ્ય
તેમજ સંકલ્પ ન કરવા યોગ્ય બંને પદાર્થોના સંકલ્પ કરે છે. કારણ કે ધૃદ્રિયો
પાપથી વિધાઈ ગયેલી છે. ૩-૪-૫-૬.

विशेष—प्रधान आद्यने उपासनीय सिद्ध करवाने तेनी विशुद्धतानो, अनु-
लव कशववाने निमित्ते श्रुतिजे आ विचार करवानું સરૂ કર્યું છે. તેથી ચક્ષુ આદિના
અભિમાની દેવતા અસુર પાપથી વિધાએલા છે. એવા પ્રકારનો ક્રમશઃ વિચાર
કરીને તેનો અપવાદ કરવામાં આવે છે. બાકીના સર્વ તેની સમાન છે. આ રીતે તેમણે
વાણી, નેત્ર, કર્ણ તથા મન આદિને પણ પાપથી વિધી નાંખ્યાં. “ આ પ્રકારે
નિશ્ચયજ એ દેવતા પાપથી ગંધુક્ત છે. ” એ અન્ય શ્રુતિ અનુસાર ધીન વિના .

ઠહેલા રસના, ત્વક્ આદિના અભિમાની દેવતા પણ પાપ સંસૃષ્ટ છે એમ સમજી લેવું જોઈએ. ૩-૪-૫ ૬.

મુખ્ય પ્રાણ દ્વારા અમુરોનો પરાજય—

अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे
त ३ हासुरा ऋत्वा विदध्वं ३ सुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा
विध्वंसेत् ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—પછી જે મુખ્ય પ્રાણ છે તેનીજ ઉદ્ગીથરૂપથી ઉપાસના કરી. અમુરસમૂહ એ પ્રાણની નિકટ જઈને જેમ માટીનું ટેકું કઢણ પત્થર ઉપર પછડાડીને ભાંગી જાય છે તેમ, વિનિષ્ઠ થઈ ગયો. ૭.

વિ. વિ. ભાષ્ય—પછી જે આ પ્રસિદ્ધ મુખમાં રહેનારો ચેતન પ્રાણ છે, તેની ઇન્દ્રિયોની સાત્વિક વૃત્તિઓએ ઉદ્ગીથરૂપથી ઉપાસના કરી. ત્યારે તેને જ, ઇન્દ્રિયોની તમોગુણ વૃત્તિઓએ પૂર્વવત્ પાપથી વિધવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ તેની નિકટ જતાંજ તે પ્રાણનો કાંઈ પણ ખગાડ કરી શકી નહીં, કેવલ તેનો વધ કરવાનો સંકલ્પ કરીનેજ નાશને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. જેમ માટીનું વાસણ દુર્ભેદ પાષાણ ઉપર પડીને ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે અને પત્થરને કાંઈ પણ હાનિ પહોંચતી નથી તેજ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રાણ જેવોને તેવોજ બન્યો રહ્યો તેને કોઈ પણ તરેહની હાનિ પહોંચી નહિ. ૭.

વિશેષ—ભાષ્યોક્ત કથનથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાણ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તથા દુર્ભેદ પાષાણનાં સમાન છે, તેથી તે મુખ્ય પ્રાણની ઉદ્ગીથની દૃષ્ટિથી ઉપાસના કરનારની સામે જે કોઈ દુષ્ટ બુદ્ધિથી સામનો કરવાની ઇચ્છા કરશે તે પત્થર ઉપર પછડેલા ઘડાના સમાન, ચૂરેચૂરા થઈ જશે. ૭.

ઉપરના મન્ત્રોનો ભાવ એ છે કે અમુર (દુષ્ટ) વૃત્તિઓ ઉપર વિજય મેળવવા માટે ઇન્દ્રિયો પોતાના ઉપાસ્ય દેવનું અન્વેષણ કરતી એવી પ્રથમ નાસિકામાં રહેલા પ્રાણવાયુની ઉદ્ગીથરૂપથી ઉપાસના કરવા લાગી. ત્યારે આમુરી વૃત્તિઓએ નાકમાં ડુંગળી સુધવાનો ભાવ ભરીને વિપ્ન ઉભુ કર્યું, અને સાત્વિક ઇન્દ્રિયોના દેવો તે આમુરી વૃત્તિને છતી ન શક્યા. ત્યારબાદ દેવતાઓએ વાણીને, ચક્ષુને, મનને ઉપાસ્ય બનાવ્યા છતાં સફલતા મલી નહિ. કારણ એ ઇન્દ્રિયો પણ ભાષણ, દર્શન તથા મનનથી દ્વષિત હતી એટલે ત્યારે પ્રાણને ઉપાસ્ય દેવતા

તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો ત્યારે પૂર્ણ સફલતા પ્રાપ્ત થઈ. કારણ પ્રાણને દૂષિત કરવામાં આસુરી વૃત્તિઓ સફલ થઈ શકી નહિ.

મનુષ્યના મુખમાં જે પ્રાણ છે અથવા પ્રાણોમાં પ્રધાન જે પ્રાણ છે તેનાથી મનુષ્ય નતો મુગંધિવાળી વસ્તુઓને જાણી શકે છે નતો દુર્ગંધીવાળી વસ્તુઓને. કારણ પ્રાણ પાપેથી મુક્ત છે. તેથી મનુષ્ય જે ખાય છે, પીએ છે તેનાથી ખીજી ઇન્દ્રિયોની રક્ષા થાય છે. કારણ જે મોટું હોય છે તેણે ખધાની ખબર રાખવી પડે છે. ૭.

હવે પ્રાણોપાસકના મહત્વનું વર્ણન કરે છે, યથા—

**एवं यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वं३सत एव३ हैव स
विध्वं३सते य एवंविदि३पापं कामयते यश्चैनमभिदाससि
स एषाऽश्माखणः ॥ ८ ॥**

ભાવાર્થ—જેમ માટીનું વાસણ કંઠે પત્થર ઉપર પડીને નષ્ટ થઈ જાય છે. તેમજ એ વ્યક્તિ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે એ પ્રકારે જાણનારા પુણ્ય પ્રતિ પાપાચરણની ઇચ્છા કરે છે તથા જે એને દુઃખ દે છે. કારણ કે એ પ્રાણની ઉપાસના કરનાર હૃદય પાપાણ છે. ૮.

(૧૦ વિ૦ બાધ્ય—જેવી રીતે માટીનું વાસણ અલેષ પત્થર ઉપર પડીને નષ્ટ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પ્રાણને જાણનારા ઉપાસક પ્રતિ અયોગ્ય પાપાચરણ કરનાર તથા તે પ્રાણવેત્તા પ્રતિ તાડન આદિ પ્રયોગ કરનાર વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તે પ્રાણવેત્તા પ્રાણસ્વરૂપ હોવાને કારણે અલેષ પાપાણના સમાન જરમાણ અર્થાત્ દુર્લભ છે. અગર એ પ્રાણ અવિકારી બ્રહ્મરૂપ છે. સર્વ પાપ ક્રમેને લક્ષ્ય કરી દે છે, કે જેવી રીતે વશિષ્ઠના બ્રહ્મદષ્ટ લડાઈમાં વિશ્વામિત્રના શસ્ત્રપ્રહારને નિષ્ફળ કરી દીધો હતો. ૮.

(વિશેષ—ન્યારે મુખ્ય પ્રાણ તથા નાસિકા પ્રાણ બંને વાયુરૂપ છે, તો પછી નાસિકા પ્રાણની પેઠે મુખ્ય પ્રાણ પણ પાપથી વિદ્ધ કેમ ન થયો ? એ પ્રશ્નોને ઉત્તર એ છે કે “નાસિકા પ્રાણના વાયુરૂપ છતાં પણ સ્થાનાવચ્છિન્ન ઇન્દ્રિયોના દોષને કારણે તામસી ઇન્દ્રિય વૃત્તિઓએ તેને પાપથી વિધી નાંખી, પરંતુ મુખ્ય પ્રાણમાં આશ્રય દોષનું હોવું અસંભવ છે તથા તે સ્થાન દેવતાથી અધિક પ્રબલ પણ છે. તેથી મુખ્ય પ્રાણને પાપથી વિધી શકાયો નહીં. જેમ તિફળ જોળાર

શિક્ષિત પુરૂષના હાથમા પડીને વિશેષ કાર્ય કરે છે અને અશિક્ષિત હાથમા રહીને તેટલુ કાર્ય કરી શકતા નથી તેજ પ્રમાણે દોષયુક્ત ધ્રાણુનો સાથી હોવાથી ધ્રાણુ દેવતા પાપથી વિદ્ધ છે અને મુખ્ય ધ્રાણુ પાપથી વિદ્ધ નથી ૮

અમુરો મુખ્ય ધ્રાણુને પાપથી વિધી શક્યા નહી, તેથી તેના વિષયમા કહે છે—

૮ નૈવૈતેન સુરભિ ન દુર્ગન્ધિ વિજાનાત્યપહતપાપ્મા દ્યોષ
તેન યદ્દશનાતિ યત્પિવતિ તેનેતરાન્ પ્રાણાનવતિ । एतमु
एवान्ततोऽवित्त्वोत्ક્રામતિ व्यादात्येवान्तत इति ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—તામસી વૃત્તિઓ જેને વિધી શકી નહી તથા જેનાથી પાપ નષ્ટ થઈ ગયા છે તે મુખ્ય ધ્રાણુ આ નાસિકા દ્વારા ન તો મુગધને બાણે છે કે ન તો દુર્ગંધને, એજ વિશુદ્ધ ધ્રાણુ દ્વારા પુરૂષ જે કાઈ ખાય છે તથા જે કાઈ પીએ છે તે ખાનપાને કરીને નાસિકાદિ ધ્રાણુરૂપી દેવતાઓનુ સારી રીતે પાલન કરે છે અને જ્યારે આ મુખ્ય ધ્રાણુને પ્રાપ્ત ન થવાથી (ધ્રાણુદિ ધ્રાણુસમૂહ) ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે તેજ કારણથી અતકાલે પુરૂષ નિશ્ચયે કરીને મુખ કાઢી દે છે ૯

વિઃ વિઃ ભાષ્ય—પુરૂષ આ મુખ્ય ધ્રાણુ દ્વારા મુગધ કે દુર્ગંધ કાઈ બાણુતો નથી, એ બંનેને તે ધ્રાણુ દ્વારાજ બાણે છે તેથી પાપનુ કાર્ય ન જોવાને કે ન બાણુવાને કારણે એ મુખ્ય ધ્રાણુ અપહતપાપમા એટલે કે વિશુદ્ધ છે, ધ્રાણુદિ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના કલ્યાણમા આસક્ત હોવાથી પોતાનુજ પોષણ કરવાવાળી છે અને એ મુખ્ય ધ્રાણુ દ્વારા તો મનુષ્ય જે કાઈ ખાય છે પીએ છે, તે ખાનપાનથી એ મુખ્ય ધ્રાણુ ધ્રાણુદિ બીજા, ધ્રાણુનુ પોષણ કરે છે, બાણુ કે તેનાથીજ સર્વની સ્થિતિ છે, એટલે કે મુખ્ય ધ્રાણુજ સર્વનુ પોષણ કરવાવાળો છે તેથી તે વિશુદ્ધ છે પરંતુ મુખ્ય ધ્રાણુ દ્વારા ખામેલા પ્રીમેલા પદાર્થોથી નાસિકાદિ ધ્રાણુની સ્થિતિ કેવે પ્રકારે બાધી શકાય છે ? તેના સળધમા કહે છે કે—આ મુખ્ય ધ્રાણુની વૃત્તિરૂપ અન્નપાનને ન પામીનેજ મૃત્યુ સમયે ધ્રાણુદિ ઇન્દ્રિયસમૂહ નાસીને નિકળી જાય છે, કારણ કે ધ્રાણુહીન પુરૂષ ખાવાપીવાને મમર્થ થતો નથી તેથીજ તે સમયે ધ્રાણુદિ ઇન્દ્રિયસમૂહની ઉત્ક્રાન્તિ પ્રતિદ્ધ છે ઉત્ક્રમણકાળમા ધ્રાણુને ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, એ વાત સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે, તેથીજ તે સમયે તે મ્હોને પહોણુ કરી દે છે, કે જે ઉત્ક્રમણ કરનારા ધ્રાણુદિને અન્નાદિ પ્રાપ્ત ન થવાનુ ચિન્હ છે ૯

વિશેષ—આ મંત્રમાં મુખ્ય પ્રાણના ઘણાં વિશેષણ છે—પહેલું વિશેષણ એ છે કે, તે પ્રાણ તામસ વૃત્તિયોથી વિદ્યાતો નથી, બીજું તે મુગંધ અગર દુર્ગંધ સાથે કાંઈ સંબંધ રાખતો નથી, ત્રીજું નાસિકાદિમાં સ્થિત જે દેવતા છે તેમનું તે પાન કરે છે. જો પ્રાણ ન રહે તો ઇન્દ્રિયોના અભિમાની દેવતા ખાનપાન ન પોમતાં પોતપોતાને સ્થાને નાસલાગ કરીને નિકળી જાય છે, તથા જ્યારે મનુષ્ય મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેનું મુખ પહોળું રહી જાય છે. પ્રાણને રહેવાનું સ્થાન મુખ છે અને મુખમાં વહિનો નિવાસ છે અને વહિ શુદ્ધ છે, તેથી મુખ્ય પ્રાણ અગ્નિસ્થાન હોવાથી દ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોમાં સ્થિત પ્રાણોની અપેક્ષા એ અત્યંત શુદ્ધ છે. શાસ્ત્રાનુસાર કુદા પિપાસા એ પ્રાણની ઉર્મિ છે. તેથી જ્યાંમુખી શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાંમુખી ખાનપાન છે, જો કે ખાનપાનથી કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો પુષ્ટ થાય છે, પણ જ્યારે પ્રાણ નિકળવા માંડે છે ત્યારે તેઓ ક્ષણમાત્ર પણ રહી શકતી નથી, તેથી એ પ્રસિદ્ધ છે કે સર્વ ઇન્દ્રિયાભિમાની દેવતા મુખ્ય પ્રાણને અધીન છે.

બ્રહ્મોપાસકને દુઃખનો અભાવ રહે છે એજ આ મંત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે. જ્યારે ઉપાસકનો બ્રહ્મની સાથે યોગ થઈ જાય છે ત્યારે તે કંદોથી છુટી જાય છે. મુગંધિ-દુર્ગંધિ, મુખ-દુખ, શીત-ઉષ્ણ તથા માન-અપમાન આદિને સમાન સમજે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનનું જ એ ફલ છે કે—તે પોતાને મુખી કે દુઃખી માનતો નથી. તે મુખ દુઃખને આગમપાપી માને છે. તે જે કાંઈ ખાય પીએ છે તે સર્વ શરીર-યાત્રાને સાફ કરે છે.

જે મનુષ્ય પ્રાણરૂપ બ્રહ્મનો જ્ઞાતા નથી તે જાણે કે, પ્રાણત્યાગ સમયે મ્હોં પોહોળું રાખીને પરચાતાપ કરે છે કે જે પરમાત્મા હવે એ ફરી મનુષ્ય જન્મ આપે તો હું એવી ભૂલ કદી ન કરું. એટલેકે પરમાત્મપરાયણ અવશ્ય બનું.

ભાષ્યકાર શ્રી શંકરાચાર્યજી અહીં એવું કહે છે કે—પ્રાણ નિકળતી વખતે જે મનુષ્યનું મ્હોં ખુલી જાય છે, તે એ ખતાવે છે કે હજીપણ પ્રાણ કઈક ખાવાંની ઇચ્છા રાખે છે જેથી કરીને હજી પણ ઇન્દ્રિયોને સહાયતા કરી શકે.

સર્વભરી એટલે કે ખાઈપીને પ્રાણ જ્યારે તેમની રક્ષા કરવાને અસમર્થ થાય છે ત્યારે પ્રાણ આદિ ઇન્દ્રિયો તે સમયે શરીરનો પરિત્યાગ કરીને આલવા માંડે છે. ૯.

હવે પ્રાણનું આંગિરસ નામ હોવાનું કારણ પ્રતિષ્ઠાન કરે છે, યથા—

તથાહાગ્નિરા ઉદ્ગ્રીથમુપાસાંચક્ષ્ણ્વત્તમુ ઇવાગ્નિરસં
મન્યન્તેઽજ્ઞાનાં યદ્રસઃ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—અંગિરા મુનિએ આ (મુખ્ય પ્રાણ) ની ઉદ્ગ્રીથ દિધી ઉપાસના કરી હતી. તેથી આ પ્રાણનેજ અંગિરસ માને છે, કારણ કે તે સર્વ અંગોનો રસ છે. ૧૦.

વિ. વિ. ભાષ્ય—જેમ શ્રુતિ માધ્યમ, ગૃત્સમદ, વિશ્વામિત્ર, વામદેવ તથા અત્રિ આદિ ઋષિઓનેજ પ્રાણુત્વની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેમજ પ્રાણુજ પિતા પ્રાણુજ માતા છે, ઇત્યાદિના સમાન અંગિરા, જૃહસ્પતિ તથા આયાસ્ય—એ પ્રાણુપાસક ઋષિઓને પણ શ્રુતિ અલેહ વિજ્ઞાનને સાઝ પ્રાણ બનાવે છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે અગિરા નામક ઋષિએ પ્રાણ સ્વરૂપ યદનેજ આંગિરસ આત્મરૂપ પ્રાણની ઉદ્ગ્રીથ દિધી ઉપાસના કરી, પ્રાણ હોવાના કારણે તે હસ્તપાદ અંગોનો રસ છે, તેથી તે આંગિરસ કહેવાય છે. ૧૦.

વિશેષ—આગિરસ શબ્દનો અર્થ મુખ્ય પ્રાણ છે, ન્યારથી મુખ્ય પ્રાણની ઉપાસના અંગિરા ઋષિએ કરી ત્યારથી ઉપાસ્ય ઉપાસકમાં અલેહ હોવાથી મુખ્ય પ્રાણનું નામ પણ અગિરા પડી ગયું, ઉદ્ગ્રીથ તથા અંગિરા એકજ છે, કારણ કે એ બંને પ્રાણરૂપ છે, અને તેજ પ્રકારે અગિરા પિતા તથા આંગિરસ પુત્ર અર્થાત્ કારણ કાર્ય બંને એકજ છે, કેમ કે ઉપાસ્ય ઉપાસકના અલેહભાવ સમાન કાર્યકારણમાં કેઈ ભેદ રહેલો નથી. ૧૦.

પ્રાણની જૃહસ્પતિ સજ્ઞા હોવાના કારણનું પ્રતિપાદન કરે છે, યથા—

તેન ત્થ હ વૃહસ્પતિરુદ્ગ્રીથમુપાસાંચક્ષ્ણ્વત્તમુ ઇવ
વૃહસ્પતિ મન્યન્તે વાગ્ધિ બૃહતો તસ્યા ઇવ પતિઃ ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—આ મુખ્ય પ્રાણની ઉપાસના જૃહસ્પતિ ઋષિએ ઉદ્ગ્રીથ માનીને કરી, તેથી મહર્ષિઓએ મુખ્ય પ્રાણને જૃહસ્પતિ માનેલો છે. કારણ કે વાણીજ જૃહતી છે તથા તે એનો પતિ છે. ૧૧.

વિદ્યાવિનોદ ભાષ્ય—તથા એ મુખ્ય પ્રાણ, વાણી અર્થાત્ જૃહસ્પતિ છે, તેથી તે જૃહસ્પતિ કહેવાય છે. ૧૧.

વિશેષ—મુખ્ય પ્રાણને જૃહસ્પતિ માનવાનું કારણ એ છે કે ઉપાસ્ય ઉપાસકમાં કંઈ ભેદ હોતો નથી, જે ઉપાસ્ય છે તેજ ઉપાસક છે, તેથી વાણી જૃહતીનો સ્વામી જૃહસ્પતિ અર્થાત્ મુખ્ય પ્રાણ છે, કારણ કે વાણી મુખ્ય પ્રાણને અધીન છે, જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં મુખ્ય પ્રાણ રહે છે ત્યાં સુધી તેમાં વાણી પણ રહે છે.

પ્રાણની આયાસ્ય સંસા હોવામાં હેતુનું પ્રતિપાદન કરે છે, યથા—

**તેન તથા હાયાસ્ય ઉદ્ગીથમુપાસાંચક્રણમુ એવાયાસ્યં
મન્યન્ત આસ્યાચદયતે ॥ ૧૨ ॥**

ભાવાર્થ—તેથીજ આયાસ્ય ઋષિએ મુખ્ય પ્રાણની ઉપાસના ઉદ્ગીથ દિશ્ચી કરી, તેથી પુરુષોમા એ પ્રાણ ‘આયાસ્ય’ કહેવાય છે, કારણ કે તે આસ્યથી નિષ્કળેલ છે. ૧૨.

(વ૦ વિ૦ ભાષ્ય)—એ મુખ્ય પ્રાણ આસ્ય અર્થાત્ મુખથી નિકળ્યો છે, તેથી જ આસ્ય ઋષિએ પ્રાણરૂપ યજ્ઞનેજ તેની ઉપાસના કરી. એ ઋષિએ ઘણા કાળ પયત ગુરૂની ગાયો ચરાવી તથા તેમને સાડ નિયમપૂર્વક સમિધાદિ સામગ્રી તૈયાર રાખવામાં ઘટિ ન કરી. સાથે વિદ્યા પણ લખાતા હતા તથા હૃદયગમ કરવામાં ઘોર પરિશ્રમ કરતા હતા. પછી કૃતનિધ યજ્ઞને ગુરૂની આજ્ઞા લઈ એમણે કંઠજ સ્થળવાળાં તીર્થોમા ઘણા કાલ સુધી ભ્રમણ કર્યું. પછી ઉત્તરાખંડમા સિદ્ધાશ્રમસ્થ ઋષિયો કનેથી—અંગાવળદ્ધ ઉપાસના, સંપત્તિઉપાસના, પ્રતિકોપાસના, અહંબહો-પાસના તથા સંવર્ગઉપાસના આદિ અનેક ઉપાસનાઓના સમ્બન્ધમાં ઘણા દિવસો સુધી ઉપદેશ લીધો. એવા ઘણા સદનુદાન કરવા છતાં પણ તેમને, જેવી ધારતા હતા તેવી શાંતિ, સંતોષ તથા સ્થિરતા મળ્યાં નહી. અધિકાધિક એટલે કે અત્યન્ત પરિશ્રમ કરવાને કારણે, તે સમયનાં ઋષિયોએ તેમનું નામ ‘આયાસ્ય’ રાખી દીધું.

જ્યારે તેમણે કંઈ પ્રદાવેતા મહાપુરુષના ઉપદેશથી પ્રાણની ઉદ્ગીથ ઓંકારરૂપે ઉપાસના કરી ત્યારે તેમને સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ શકી. તેમને ક્યાંય બહાર જઈને કંઈ અન્ય અવલમ્બન શોધવું પડ્યું નહી. તેમણે પોતાનામાંજ પોતાને જોઈ લીધો અને જીવન સફલ કર્યું. ત્યારથી આ વિદ્યાનું નામ આયાસ્ય પડ્યું છે. ૧૨.

વિશેષ—ઉક્ત કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે—બીજા ઉપાગકે માટે પણ આગિ રસાદિ ગુણવિશિષ્ટ આત્મસ્વરૂપ ચર્ધ પ્રાણની ઉદ્દીય કપે ઉપાસના કરવી, એજ ઉચિત છે. ૧૨

તેન સં હ વકો દાલ્ભ્યો વિદાંચકાર । સ હ
નૈમિષીયાનામુદ્ગાતા વભૂવ સ હ રમૈભ્યઃ કામાના-
ગાયતિ ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ—તેથી દલ્ભના પુત્ર બંકે તેને જાણી તે નૈમિષારણ્યમા યજ્ઞ કર્તાઓનો ઉદ્ગાતા બન્યો તથા તેણે તેમની અલિલાષાની પૂર્તિને સાફ ઉદ્ધાન કર્યું ૧૩

વિ० વિ० ભાષ્ય—કેવલ અગિરા આદિએજ પ્રાણનું સેવન કર્યું હતું એટલુંજ નહીં પણ દલ્ભના પુત્ર બંકે પણ પૂર્વપ્રદર્શિત પ્રાણનું જ્ઞાન સપાદન કર્યું હતું અને તેથી નૈમિષારણ્યમા યજ્ઞ કર્તાઓનો ઉદ્ગાતા થયો હવે એ બંક ઋષિએ જે યજ્ઞકર્તા ઋષિયોની મનકામના પૂર્ણ કરી ૧૩

વિશેષ બંક ઋષિ મુખ્ય પ્રાણને જાણીને નૈમિષારણ્યમા યજ્ઞ કરનારા ઋષિયોના ઉદ્ગાતા બન્યા તેનું તાત્પર્ય એ છે કે દલ્ભ ઋષિના પુત્ર એ ઋષિયોના ઉદ્ગાતા નામથી ઋત્વિજ થયા, જે સામવેદી હોય છે તથા યજુર્વેદી અધ્વર્યુની આરાધથી યજ્ઞમા સામવેદીની શાઆનુમાર કામ કરે છે, તે ઉદ્ગાતા થાય છે ૧૩

હવે ‘આત્મવિષયિણી ઉદ્દીથોપાસના’, આગળ કહેવાનારી ‘અધિદૈવત ઉદ્દીથોપાસના’ મા યુદ્ધિને સમાહિત કરવાના સમ્બન્ધમા કહેવામા આવે છે, થયા—

આગાતા હ વૈ કામાનાં ભવતિ ય ઇતદેવં વિદ્વાન-
ક્ષરમુદ્ગીથમુપાસ્ત ઇત્યધ્યાત્મમ્ ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ—જે વિદ્વાન આ પ્રકારે મુખ્ય પ્રાણની આ અવિનાશી ઉદ્દીય રૂપથી ઉપાસના કરે છે તે પુરૂષ અપૂર્ણ અલિલાષાઓને, નિશ્ચયે કરીને પૂર્ણ કરવાવાળો થાય છે—એવી આ અધ્યાત્મ ઉપાસના છે ૧૪

વિ० વિ० ભાષ્ય—જે ઉપાસક આ પ્રકારે ઉપર્યુક્ત ગુણવિશિષ્ટ મુખ્ય પ્રાણની અવિનાશી તથા ઉદ્દીયસરૂક ઓધારરૂપથી ઉપાસના કરે છે, તે સર્વ

કામનાઓની સિદ્ધિ કરનારો થાય છે. ‘ઈતિ અધ્યાત્મમ્’ એટલે કે આ ઉદ્ગીથો પાસના આત્મવિષયિણી છે ૧૪

વિશેષ—મકલ કામનાઓને પૂર્ણ કરનારો થાય છે, એ એનું દષ્ટ ફલ ગતા વેલું છે. “દેવતા યઈનેજ દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે” એ અન્ય શ્રુતિ અનુસાર પ્રાણ સ્વરૂપતાની પ્રાપ્તિરૂપ અદ્રષ્ટ ફળતો સિદ્ધ જ છે, તાત્પર્ય એ છે. કારણ કે ઓકાર વિનાશ રહિત છે તેથી ઉપાસક પણ અવિનાશી પ્રદારૂપ થઈ જાય છે. જે શરીર અગર શરીરની આશ્રિત ઇદ્રિયો માથે સબધ રાખે છે તેને અધ્યાત્મ કહે છે. અથવા જેમા કેવળ અક્ષર પ્રદાનુજ અનુસધાન કરવામા આવે તેનુ નામ અધ્યાત્મો પાસના છે. ગાલિઆમશિલામાં વિષ્ણુબુદ્ધિરૂપ ઉપાસનાની અપેક્ષાએ આ ઉપામનામા સૌકર્ય છે—સહેલી છે, કારણ કે આમા અન્ય પૂર્વોપહારાદિ સામગ્રીની જરૂર પડતી નથી. જોકે લિંગાકારમા શિવબુદ્ધિરૂપ ઉપાસના આદિની સાધારણ અધિકારિયોને જરૂર પડે છે, કારણ કે મહાધિકારી ઉચ્ચ ઉપાસનાઓને ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ છે, તાંપણ ઉચ્ચાધિકારપ્રાપ્ત મુમુક્ષુઓએ પ્રકૃતોપાસનામાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ ૧૪.

ખંડ ત્રીજો

આદિત્ય દ્રષ્ટિથી ઉદ્ગીથની ઉપાસના કહેવામાં આવે છે, યથા—

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतो-
द्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति उद्यत्स्तमो भयमपहन्त्य-
पहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી અધિદૈવત ઉપાસનાનું કથન કરવામાં આવે છે—જે આ પ્રત્યક્ષ તપે છે, તે રૂપથી ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી. એવો મુકરર દંઠ નિશ્ચય કરીને પ્રજાઓના કલ્યાણને સારૂ ઉદ્ગાન કરે છે, તે પ્રગટ થતા તમ તથા ભયનો નાશ કરે છે. જે એને એવો જાણે છે ત તમ તથા ભયનો વિનાશક થાય છે. ૧.

વિં વિં લાખ્ય—ઘણે લાગે ઉદ્ગીથ ઉપાસ્ય હોવાથી અધ્યાત્મ—પ્રાણ

દ્રષ્ટિથી ઉદ્ગીથોપાસનાનું કથન કર્યા પછી અધિદેવત-દેવદ્રષ્ટિથી ઉદ્ગીથોપાસનાના વર્ણનનો આરંભ કરવામાં આવે છે—ઉપાસકને આરૂ એ ઉચિત છે કે, આને પ્રત્યક્ષ આદિત્ય ઉદિત થાય છે તથા પ્રજ્ઞઓના કડ્યાણુને સારૂ પ્રકાશ આવે છે, તેમજ તમ તથા તમના ભયનો નાશકર્તા છે તે આદિત્યરૂપથી ઉદ્ગીથ એટલે કે ઝોંકારની ઉપાસના કરવી. જે પુરૂષ આ પ્રકારે ગુણધી યુક્ત આદિત્યદ્રષ્ટિથી ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરે છે તે જન્મમરણરૂપ આત્માના ભય તથા તમનો એટલે કે તેના હેતુભૂત અજ્ઞાનનો વિનાશ કરનારો થાય છે. ૧.

વિશેષ—‘તમ ઉદ્ગીથમ્’ તેમાં ‘ઉદ્ગીથ’ શબ્દ અક્ષરનો ‘વાચક થઈને આદિત્ય અર્થમાં કેવી રીતે પ્રયુક્ત થયો ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, સૂર્ય ઉપરની ખાણુ જતા પ્રજ્ઞઓના અન્નની ઉત્પત્તિ કરવાને સારૂ ઉદ્ગીથને ગાય છે. કેમકે એ આદિત્યનો ઉદય ન થાય તો વ્રીહિ આદિ અન્નની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં, તેથી જેમ ઉદ્ગાતા અન્નને નિમિત્તે ઉદ્ગાન કરે છે તેમજ તે ઉદ્ગાનના સમાન ઉદ્ગાન કરે છે. તેથી આદિત્ય ઉદ્ગીથ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. આ મત્રમાં અધકાર રૂપથી સૂર્યને ઉદ્ગીથ કહેવામાં આવેલો છે, અર્થાત્ જે પ્રકારે ભૌતિક સૂર્ય તપે છે અને અધકાર તથા તેથી ઉત્પન્ન થતા ભયનો નિવર્તક થાય છે, તેજ પ્રકારે ઉદ્ગીથ રૂપ દેવત ઉપાસન અજ્ઞાનરૂપ અધકાર તથા મોહરૂપ ભયનું નાશક થાય છે. ૧.

આદિત્ય તથા પ્રાણની તુલ્યતા તથા પ્રાણુદ્રષ્ટિથી ઉદ્ગીથોપાસના કહે છે, થયા—

**સમાન ડ એવાયં ચાસૌ ચોષ્ણોડ્યમુષ્ણોસૌ સ્વર
ઈતીમમાચક્ષતે સ્વર ઇતિ પ્રત્યાસ્વર ઇત્યમુ તસ્માદ્વા
પતમિમમમુ ચોદ્ગીથમુપાસીત ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—એ પ્રાણ તથા એ આદિત્ય સરખાજ છે. પ્રાણ ઉપજી છે તેમ આદિત્ય પણ ઉપજી જ છે. એ પ્રાણ ‘સ્વર’ એમ કહેવાય છે તથા આદિત્ય પણ ‘સ્વર’ તથા ‘પ્રત્યાસ્વર’ એમ કહેવાય છે. તેથી પ્રાણરૂપથી તથા સૂર્યરૂપથી ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી. ૨.

વિં વિં બાધ્ય—પ્રાણ તથા સૂર્ય બંને ઉપજી છે તથા પ્રાણને ‘સ્વર’ એમ કહીને જોલાવવામાં આવે છે તેમજ આદિત્યને પણ ‘સ્વર’ તથા ‘પ્રત્યાસ્વર’ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે પ્રાણ તો કેવળ સ્વરણ (ગમન) જ કરે છે—મૃત્યુ પછી તે પાછો આવતો નથી, પરંતુ આદિત્ય રોજ રોજ અસ્ત થઈને પણ પાછો

આવે છે, તેથી તેને પ્રત્યાસ્વર પણ કહે છે. એ રીતે શુષ્ણ અને નાભથી પણ પ્રાણ અને સૂર્ય એક બીજાના સમાન છે. તેથી વાસ્તવિક-અભેદ હોવાથી આ પ્રાણ તથા આદિત્યરૂપથી ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી. ૨.

વિશેષ—પ્રાણના રહેવાથીજ શરીર ઉષ્ણ ગરમ રહે છે. તથા સૂર્યના રહેવાથી આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ ગરમ રહે છે તેથી પ્રાણ તથા સૂર્યમાં સમતા પ્રદર્શિત કરનારો આ મંત્ર છે. કેવળ શુષ્ણનીજ મમતા નથી પરંતુ નાભની પણ સમાનતા છે. જેમ પ્રાણ સ્વર ગમન કરે છે તેમ સૂર્ય પણ સ્વર કહેવાય છે, ફેર એટલો છે કે, સૂર્ય પ્રત્યાસ્વર પણ છે, અર્થાત્ પ્રાણ કેવળ ગમન કરે છે, મરી ગયા પછી પાછો આવતો નથી પણ સૂર્યનો ઉદય અસ્ત થતો રહે છે તથા વાસ્તવમાં અભેદ હોવાથી, અર્થાત્ પ્રાણ તથા આદિત્યને સમાન બાણીને તેમનામાં ઇશ્વરના મહિમાનુદિતન કરવું જોઈએ, એટલે કે પ્રાણ તથા આદિત્યની ઉદ્ગીથરૂપથી ઉપાસના કરવી.

પ્રકૃત મંત્રાર્થના વિષયમાં કેઈ આચાર્યનું કહેવું એવું છે કે—જે પ્રાણ આ દેહમાં સ્થિત છે તેજ પ્રાણ આદિત્યમાં પણ સ્થિત છે. તથા જે પ્રકારે શરીર સ્થિત પ્રાણ ઉષ્ણ છે તેજ પ્રકારે આદિત્યસ્થિત પ્રાણ પણ ઉષ્ણ છે, જેમ શરીર સ્થિત પ્રાણ સ્વર કહેવાય છે તેમજ સૂર્યસ્થિત પ્રાણ પણ સ્વર કહેવાય છે. તેથી ઉપાસકને સાફ એ ઉચિત છે કે આદિત્યસ્થિત પ્રાણનો પોતાનામાં સ્થિત પ્રાણની સાથે અભેદ સમજીને પ્રાણદ્રષ્ટિથી તથા આદિત્યદ્રષ્ટિથી ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરે. ૨.

હવે વ્યાન દ્રષ્ટિથી ઉદ્ગીથોપામના કહે છે, યથા—

**अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति
स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः
सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् तस्मादप्राणन्नपान-
नन्वाचममिव्याहरति ॥ ३ ॥**

ભાવાર્થ—‘અથ ખલુ’—તે પછી બીજા પ્રકારથી ઉદ્ગીથની ઉપાસના કહેવામાં આવે છે—વ્યાન દ્રષ્ટિથીજ ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી. પુરૂષ જે વાયુને બહાર કહાડે છે તેજ પ્રાણ છે તથા જે વાયુને અદર જેવો છે—નીચે લઈ જાય છે તેજ અપાન છે, તથા પ્રાણ અને અપાનની જે મધિ છે તેજ વ્યાન છે, જે વ્યાન છે તેજ વાણી છે તેનાથીજ મનુષ્ય પ્રાણ તથા અપાનના વ્યાપારને શરીરને વાણીનું ઉચ્ચારણ કરે છે. ૩

વિ० વિ० ભાષ્ય—મનુષ્ય જે મુખ તથા નાસિકાથી વાયુને બહાર કઢાડે છે તે વાયુની પ્રાણનામક વૃત્તિ વિશેષ છે તથા જે મુખ તથા નાસિકાથીજ વાયુને અંદર ખેંચે છે તે તેની અપાનસંસ્રક વૃત્તિ છે, તથા પ્રાણ અને અપાન વચ્ચેની જે (વાયુની) વૃત્તિવિશેષ છે તેજ વ્યાન છે, જે વ્યાન છે તેજ વાણી છે. કારણ કે વાણીની નિષ્પત્તિ વ્યાનથીજ થાય છે, તેથી પ્રાણ તથા અપાનની ક્રિયાઓ ન થાય ત્યારેજ વાણીનું ઉચ્ચારણ થાય છે. ૩.

વિશેષ—શ્રુતિ દ્વારા વિશેષરૂપથી વ્યાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તેથી અહીં જે સાંખ્યાદિ શાસ્ત્રમાં વિખ્યાત (સર્વશરીરવ્યાપી) વ્યાન છે, તે વ્યાન અભિપ્રેત નથી તથા પ્રાણ અને અપાનનો પરિત્યાગ કરીને અત્યંત પરિશ્રમથી વ્યાન દ્રષ્ટિથીજ ઉદ્ગીથોપાસનાનું નિરૂપણ કરવાનું કારણ એ છે કે, એ વીર્યવાન કર્મની નિષ્પત્તિનો હેતુ છે, કારણ કે વ્યાનથીજ વાણીની નિષ્પત્તિ થાય છે. પ્રાણ અપાનની જે સંધિ છે—એટલે કે શ્વાસને અંદરજ યોલાવી સંખવો—તે વ્યાન છે, તથા જે વ્યાન છે તેજ વાણી છે. તેથી જ્યારે આપણે વાણી બોલીએ છીએ ત્યારે બહારનો શ્વાસ અંદર લેતા નથી કે અંદરનો શ્વાસ બહાર કઢાડતા નથી. ભાવ એ છે કે જ્યારે આપણે બોલીએ છીએ ત્યારે આપણા શ્વાસ યંભી જાય છે. જ્યારે આપણે લગાતાર બોલીએ છીએ ત્યારે વચમાં વચમાં શ્વાસ લેવાનો અવસર મળી રહે છે. જ્યારે શ્વાસનું આવવું જવું યંભી જાય છે, ખસ, એજ અવસ્થાનું નામ વ્યાન છે. અને તેજ વાણીરૂપથી પ્રગટ થાય છે. જે શ્વાસનું આવવા જવાનું ચાલુ રહે તો વાણી બોલી શકાતી નથી. પણ શ્વાસ લેવાના તથા બોલવાના પૂર્વાપરના વ્યાપારનો ખતો લાગતો નથી કારણ કે એ પ્રક્રિયા અતિ અલ્પચક્ષુ ધર્મગચ્છેલી છે.

∴, વાણી વિશેષ ઋક્, ઋચાઓમાં સ્થિત સામ તથા સામનો અવયવ ઉદ્ગીથ કેવળ વ્યાનથીજ નિર્મલ્ય છે, એ વાતને કહે છે, યથા—

યા વાક્સર્ક તસ્માદપ્રાણજનપાનન્તુચમભિવ્યાહરતિ
યર્ક તસ્મામ તસ્માદપ્રાણજનપાનન્તસામ ગાયતિ યસ્મામ
સ ઉદ્ગીથસ્તસ્માદપ્રાણજનપાનન્તુદ્ગાયતિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જે વાણી છે તે ઋચા છે, તેથી પુરૂષ પ્રાણ તથા અપાન ક્રિયા કર્યા સિવાય ઋચાનું ઉચ્ચારણ કરે છે. જે ઋચા છે તેજ સામ છે, તેથી પ્રાણ તથા અપાન ક્રિયા કર્યા સિવાય સામગાન કરે છે, જે સામ છે તેજ ઉદ્ગીથ છે તેથી પ્રાણ તથા અપાન ક્રિયા કર્યા સિવાય વ્યાન વાયુ દ્વારા ઉદ્ગીથ ગાન કરે છે. ૪.

વિં વિં લાખ્ય—વાણીજ ઋચા છે, તેથી પ્રાણ અપાનની ગતિને રોકીને પુરૂષ ઋચાનું ઉચ્ચારણ કરે છે, ઋચાજ સામવેદ છે, તેથી પ્રાણ અપાનના વ્યાપારને રોકીને મનુષ્ય સામવેદનું ગાન કરે છે, તથા જે સામવેદ છે તેજ ઉદ્દીચ છે, તેથી મનુષ્ય પ્રાણ અપાનના વ્યાપારને રોકીને સામવેદના મંત્રોથી વ્યાન વાયુ દ્વારા ઉદ્દીચની ઉપાસના કરે છે. ૪.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રનું સંક્ષેપમાં તાત્પર્ય એ છે કે—વાગ્ વિશેષઋક્ સ્થિત સામ તથા સામના અવયવભૂત ઉદ્દીચને પણ પુરૂષ પ્રાણ તથા અપાનની ક્રિયા કર્યા પિસિવાય કેવળ વ્યાનથીજ ઉપાસના કરે છે. વ્યાનરૂપ ઘડનું અતિપાદક હોવાથી અહીં વાણીનું ઋગ્વેદરૂપ કથન કરેલું છે. તથા ઋગ્વેદની સામરૂપતા એવા અભિ-પ્રાયથી કહેલી છે કે, વેદ વાસ્તવમાં એકજ છે, કેવળ વિષયવિભાગથી તેના ભેદ છે, તથા એ સામ ઉદ્દીચરૂપ છે કે જે ઉચ્ચ સ્વરથી ગાવામાં આવે છે, તે વેદનું ગાન, પ્રાણ તથા અપાનના નિરોધપૂર્વક કરાતું હોવાથી વેદની વ્યાનસાથે સમ-તાનું કથન કરવામાં આવેલું છે. ૪.

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽग्नेर्मन्थ-
नमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणजनपानध-
स्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—આ કારણથી જે એવા તથા અધિકઉપાયસાધ્ય કર્મ છે, જેવા કે અગ્નિનું મંથન, નિયુક્ત કરેલી જગોથી દોડવું તથા મુદ્રક ધનુષનું ખેંચવું—આ સર્વ કર્મોને પ્રાણના વ્યાપારને રોકીને તથા અપાનના વ્યાપારને રોકીને પુરૂષ વ્યાન વાયુદ્વારા કરે છે. તે કારણથી વ્યાન દ્રષ્ટિથીજ ઉદ્દીચની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૫.

વિં વિં લાખ્ય—તેના સિવાય જે બીજા ઘણાં દુઃસાધ્ય કર્મ છે, જેવાં કે યજ્ઞમાં અગ્નિનું મંથન, મુકરર કરેલી જગોએ દોડવું, અગર લડાઈની બાબતોએ વેગથી જવું તથા કઠોર ધનુષ ખેંચવું આદિ કર્મોને પણ પુરૂષ પ્રાણ તથા અપાનની ક્રિયાઓને રોકીનેજ કરે છે, તેથી ઉપાસકને ઊચિત છે કે વ્યાનદ્રષ્ટિથીજ ઉદ્દીચની ઉપાસના કરવી.

વિશેષ—જેમ બીજાની અપેક્ષાએ સજની ઉપાસના વધારે ફળવતી છે, તેમજ પ્રાણાદિ વૃત્તિઓની અપેક્ષાએ વિશિષ્ટ ફળવતી હોવાના કારણે વ્યાન દ્રષ્ટિથીજ ઉદ્દીચોપાસના કરવી જોઈએ—કાર્ક અન્ય વાયુવૃત્તિથી નહી. કર્મની અંતિ વીર્યવન્ટ એ ૧ ૧ છે ૪

હવે ઉદ્દગીયાક્ષરોમાં પ્રાણાદિ દ્રષ્ટિનું કથન કરે છે, યથા—

अथ खल्वुद्दगीयाक्षराण्युपासीतोद्दगीथ इति प्राण
एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं
थमन्ने हीद ३ सर्वं ३ स्थितम् ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી અવસ્થે કરીને ઉદ્દગીયના અક્ષરોની ઉપાસના કરવી—
‘ઉદ્દગીય’ પદમાં પ્રાણ ‘ઉત્’ છે, કારણ કે પ્રાણની પુરૂષ ઉઠે છે, વાણી ‘ગી’ છે, કારણ કે ગીને ‘વા’ કહે છે તથા અન્ન ‘ય’ છે કારણ કે અન્નમાં નિશ્ચયે કરીને સર્વ સ્થિત છે. ૬.

વિ० વિ० ભાષ્ય—ઉદ્દગીયની ઉપાસની પછી ઉદ્દગીયના અક્ષરોપાસના કરવી જોઈએ. ‘ઉદ્દગીય’ શબ્દમાં જે ‘ઉત્’ અક્ષર છે તેનો અર્થ પ્રાણ છે, કારણ કે સર્વલોક પ્રાણની ઉઠે છે, જે પ્રાણ સ્થિત છે તેનો પરાલવ જોવામાં આવે છે તેથી ઉત્ અને પ્રાણની સરખામણી સ્પષ્ટ છે, ‘ગી’નો અર્થ ‘વાણી’ છે, કારણ કે શિષ્ટલોક વાણીને ‘ગિર.’ કહે છે તથા ‘ય’નો અર્થ અન્ન છે કારણ કે અન્નમાં સર્વ જગતનું સ્થાન છે, એવું વાણીને ઉદ્દગીયના અક્ષરોની ઉપાસના કરે. ૬.

[વિશેષ—‘ઉદ્દગીય’ પદથી ઉદ્દગીય ભક્તિના અક્ષરો ન બાણી શકાય તેથી ‘ઉદ્દગીય’ એવું કહીને તેને વિશેષરૂપથી નિર્દિષ્ટ કરે છે. અભિપ્રાય એ છે કે ‘ઉદ્દગીય’ એ નામના અક્ષરોની ઉપાસના કરવી જોઈએ. કારણ કે અમુક શમ્ભુ એમ કહેવાથી જેવીરીતે તે નામવાળી વ્યક્તિવિશેષનો યોગ થાય છે તેમજ નામના અક્ષરોની ઉપાસના કરવાથી પણ નામીનીજ ઉપાસના કરી શકાય છે.

આ મંત્રમાં ઉદ્દગીયાક્ષરોના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ ‘ઉદ્’ ‘ગી’ ‘ય’ આ ત્રણ અક્ષરો મળીને ઉદ્દગીય શબ્દ બનેલો છે એજ અક્ષરોનો અર્થ આ મંત્રમાં અમળવવામાં આવેલો છે. ૬.

હવે ઉદ્દગીય અક્ષરોમાં છુલોકાદિ તથા આમવેદી દ્રષ્ટિનું વિધાન કરે છે, યથા—

द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवोद्वायु-
र्गिरिस्थ ३ सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीर्वाग्वेदस्थं
दुग्धेऽस्मै वाग्देहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य
एतान्येवं विद्वानुद्दगीयोक्षराण्युपास्त उद्दगीथ इति ॥ ७ ॥

સાવાર્થ—સ્વર્ગ જ 'ઉત્' છે, આકાશ 'ગી' છે તથા પૃથ્વી 'ય' છે. આદિત્યજ 'ઉત્' છે, વાયુ 'ગી' છે તથા અગ્નિ 'ય' છે. સામવેદજ 'ઉત્' છે, યજુર્વેદ 'ગી' છે તથા ઋગ્વેદ 'ય' છે. જે વિદ્વાન્ એવા આ ઉદ્ગીયના અક્ષરોને જાણે છે તથા તેમની ઉપાસના કરે છે, તે ઉપાસક માટે તે ઉપાસના વાણીના ફલને પૂર્ણ કરે છે તથા તે ઉપાસક અન્નવાન્ તથા ભોક્તા થાય છે. ૭.

વિં વિં સાધ્ય—ઉચાસ્યાનવાળો હોવાથી સ્વર્ગલોકજ 'ઉત્' છે. લોકોને આસકર્તા હોવાથી અતરિક્ષ 'ગી' છે તથા પ્રાણિયોતુ સ્યાન હોવાથી પૃથ્વી 'ય' છે. ઉચો હોવાથી સૂર્ય જ 'ઉત્' છે વન્દિ આદિકોને ગ્રસી જવાના કારણે વાયુ 'ગી' છે તથા યાજ્ઞિક કર્મનો આશ્રય હોવાથી વહ્નિ 'ય' છે તથા સ્વર્ગમા સ્તુત હોવાને કારણે સામવેદજ 'ઉત્' છે, યજુર્વેદ 'ગી' છે કારણ કે યજુર્વેદિયોએ આપેલા હવિને દેવતાલોક ખાય છે તથા ઋગ્વેદ 'ય' છે કારણ કે ઋચામાજ સામવેદ ન્થિત છે—અધિષ્ઠિત છે ઉપર્યુક્ત ઉદ્ગીયના અક્ષરોને, ઉપર્યુક્ત ગુણોથી વિશિષ્ટ જાણીને જે વિદ્વાન્ 'ઉદ્ગીય' એ રૂપથી ઉપાસના કરે છે, તેની એ ઉપાસના, ઋગ્વેદાદિ શબ્દથી સાધ્ય, ભોક્ષરૂપ ફળને પૂર્ણ કરે છે તથા તે અન્નવાળો અને દીપ્તિ પશ્ચ અર્થ જાય છે. ૭

વિશેષ—જે પુરૂષ ઘુલોકાદિ તથા સામવેદાદિ દ્રષ્ટિથી ઉદ્ગીયના અક્ષરોની ઉપાસના કરે છે તે જ્યામુધી આ સસારમા જીવતો રહે છે ત્યામુધી અન્ન મપન્તિ વાળો તથા ભોગશક્તિવાળો રહે છે, એટલે કે તેના ઘરમા અન્ન વસ્ત્રાદિકતુ બાહુલ્ય રહે છે તથા તેનું શરીર તદુરસ્ત રહીને તે પ્રાપ્ત પદાર્થને સારી રીતે ભોગવી શકે છે તથા મરણ પછી ભોક્ષરૂપ ફળને પ્રાપ્ત કરે છે, એ ઉદ્ગીયના અક્ષરોની ઉપાસનાનું મહત્ત્વ છે. ૭

હવે અભિલાષાઓની અમૃદ્ધિના સાધનનું વર્ણન કરે છે, યથા—

અથ સ્વત્વાશીઃ સમૃદ્ધિરુપસરણાનોત્યુપાસીત યેન સામ્ના સ્તોપ્યન્સ્યાત્તત્સામોપધાવેત્ ॥ ૮ ॥

સાવાર્થ—તે પછી ક્ષણસિદ્ધિ જે પ્રકારે સારી રીતે થાય તે કહેવામા આવે છે કે, પોતાના ધ્યેયોની આ પ્રકારે ઉપાસના કરે એટલે કે જે સામવેદના મંત્રોથી ઉદ્ગાતાને સ્તુતિ કરીને હોય તે સામવેદના મંત્રોનું પ્રથમ ચિંતન કરે. ૮

વિં વિં સાધ્ય—તે પછી નિશ્ચયે કરીને જે પ્રકારે ફળની સિદ્ધિ થશે તેને કહે છે—જે ઉપસરણાનિ—ધ્યાન કરવા યોગ્ય ધ્યેય વસ્તુ અનેક રૂપની છે

(ઈકં ઘટુષા વદન્તિ) તેમની ઉપાસના કરતા પહેલાં જે સામવેદના મંત્રોથી ઉપાસક ઉપાસના કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે સામવેદોના મંત્રોનું મારીરીતે ઉપધાવન—ઉપસરણુ એટલે કે ચિંતન કરે. ૮.

વિશેષ—એ સામવેદીય મંત્રોનું મારીરીતે ચિંતન કરે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે, તે મંત્રોના ઋષિ, છંદ, દેવતા આદિનું ચિંતન કરે એટલે કે સ્મરણ કરે. પરમાત્માની ઉપાસનાના કાળમાં જે જે વિષય ચિંતનીય હોય છે તેમનું નામ “ઉપસરણુ” છે, અથવા એમ કહો કે, ઇશ્વરપ્રાપ્તિના સાધનભૂત જે મંત્રો દ્વારા તેમનું નિદિધ્યાસન કરવામાં આવે છે, તેમનું નામ ‘ઉપસરણુ’ છે, કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાન એ ત્રણેનું યોગન કરવાવાળા મંત્ર ઇશ્વર પ્રાપ્તિનું સાધન કહેવાય છે. તે ત્રણેને વિચારો. ૮.

એજ વાત આવતા મંત્રથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે, યથા—

**यस्यामृचि तामृचं यदर्पेयं तमृपि यां देवतामभि-
ष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ૯ ॥**

ભાવાર્થ—એ સામવેદ જે ઋચામાં સ્થિત છે, તે ઋચાના જે ઋષિ હોય તે ઋષિનું તથા જે દેવતાની સ્તુતિ કરવાની હોય તે દેવતાનું ચિંતન કરે. ૯.

વિં વિં ભાષ્ય—એ સામ જે ઋચામાં સ્થિત હોય તેના દેવતાસહિત તે ઋચાનું ચિંતન કરે તથા તે સામના જે ઋષિ હોય તે ઋષિનું તથા તે સામ જે જે દેવતાની સ્તુતિ કરનાર હોય તે તે દેવતાઓનું પણ ચિંતન કરે. ૯.

વિશેષ—સામવેદમાં ઘણી ઋચાઓ છે. જે ખાસ ઋચા દ્વારા ઉદ્ગીઘની ઉપાસના ઉપાસકને કરવાની ઇચ્છા હોય તે ઋચાનું પ્રથમ ધ્યાન કરી લે તથા જે ઋષિએ એ ખાસ ઋચાનું સ્મરણ કર્યું હોય તે ઋષિનું પણ ધ્યાન પ્રથમ કરી લે તથા જે દેવતાની સ્તુતિ તે ખાસ ઋચાએ કરીને કરવાની હોય તે ખાસ દેવતાનું ચિંતન પણ પ્રથમ કરી લે. ૯.

**येन च्छन्दसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन
स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्त ऽ स्तोममुपधावेत् ॥ ૧૦ ॥**

ભાવાર્થ—તે જે છંદથી સ્તુતિ કરનાર હોય તે છંદનું ચિંતન કરે તથા જે સ્તોમથી સ્તુતિ કરનાર હોય તે સ્તોમનું ચિંતન કરે. ૧૦.

વિં વિં લાખ્ય—જે ગાયત્રી આદિ છંદથી ઉપાસક ઉદ્દીયની ઉપાસના કરવા આહતો હોય તે છંદને પ્રથમ જાણી લે તથા જે સ્તોમ-સ્વરથી સ્તુતિ કરવાની ઇચ્છા હોય તે સ્વરને પણ સારી રીતે જાણી લે. ૧૦.

વિશેષ—(ક) સામવેદ સાત સ્વરોએ કરીને ગવાય છે, અને તે એ છે— નિષાદ, ઋષભ, ગાંધાર, ખડ્ગ, મધ્યમ, ધૈવત, પંચમ, આ સર્વના અલગ અલગ લેદ છે. જે સામવેદની ઋચાઓથી ઉદ્દીયની ઉપાસના કરવાની હોય તે આ સ્વરોના લેદને સારી રીતે જાણી લે તથા તેની સાથે સાથે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત આદિને પણ જાણી લે કે જેથી ઉપાસનાનું ફળ તેને યથોચિત થાય.

(ઘ) સ્તોમ કેર્મનું અંગભૂત ફળ કર્તાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અહીં ‘સ્તોષ્યમાણઃ’ એ પદમાં આત્મનેપદનો પ્રયોગ કરેલો છે, કેમકે ‘સ્વરિતન્વિતઃ કર્ત્રભિપ્રાયે ક્રિયાફલે’ એ પાણિનિસૂત્રને અનુસરીને જે ક્રિયાનું ફળ કર્તાને પ્રાપ્ત થવાનું હોય છે તેમાં આત્મનેપદનો પ્રયોગ થયા કરે છે. ૧૦.

• યાં દિશમભિષ્વોષ્યન્સ્યાતાં દિશમુપધાવેત્ ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—જે દિશાની સ્તુતિ કરવાની હોય તે દિશાનું ચિંતન કરે. ૧૧.

વિં વિં લાખ્ય—ઉદ્દીયનો ઉપાસક જે દિશાની સ્તુતિ કરનારો હોય તે દિશાના અભિમાની દેવતાનું ધ્યાન કરે. ૧૧.

વિશેષ—તે સામ જે દિશાની સ્તુતિ કરતાં હોય તે દિશાનું તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા આદિ સહિત ચિંતન કરે.

લાખ્યકાર અહીં દિશાને દ્વિધ અર્થ કરીને કહે છે કે—દિશાનું ધ્યાન તેના અધિષ્ઠાતા દેવતા આદિ સહિત કરે, કારણ કે દ્વિધ જડ છે તેથી તેના અધિષ્ઠાતા દેવતાસહિત તેની ઉપાસના ફળદાયક થઈ શકશે.

તથા જે પ્રકૃતમંત્રમાં આવેલા ‘યાં દિશં સ્તોષ્યન્ સ્યાત્’ તેનો અર્થ (જે રીતે પરમાત્માની સ્તુતિ કરી શકાય) એવો કરી શકાય ત્યાં આ પ્રમાણેનો અભિપ્રાય સમજવો, યથા—

પરમાત્માની પ્રાપ્તિને જે મુગમમાં મુગમ ઉપાય હોય તેના દ્વારા ઉપાસક ઉપાસનાનું ચિંતન કરે, તેની રચના દ્વારા તેના મહત્વનું ચિંતન કરે, અથવા પુરૂષના મુખ-દુઃખાદિ લોગદ્વારા તે ન્યાયપ્રમાણે ચિંતન કરે. એજ પ્રકારે અવતાર-લીલાના ઋષયુગી, પ્રતિમાના દર્શનથી તથા શાસ્ત્રપ્રતિપાદક મહિમાથી તેની ઉપાસના કરે, તથા ચંદ્ર સૂર્ય જળ અગ્નિ આદિ રચના દેખીને તેનું ચિંતન કરે, ઇત્યાદિ

પરમાત્મચિંતનના અનેક ઉપાય છે, તેમાંથી જેમા ઉપાસકની રૂચિ હોય તે દ્વારા તેને વિચારે! 'યથાઽમિમતધ્યાનાદ્વા' એ સૂત્રથી જે પ્રમાણે થઈ શકે તેવા ધ્યાનથી જ ભગવદ્ભક્તિપરાયણ થાય ૧૧.

— આત્માનમન્તત ઉપસૃત્ય રતુવીત કામં ધ્યાયન્નપ્રમ-
'ત્તોઽધ્યાયો હ યદસ્મૈ સ કામઃ સમૃદ્ધયેત યત્કામઃ
'સ્તુવીતેતિ' યત્કામઃ સ્તુવીતેતિ ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ—અતમા પોતાના સ્વરૂપનું ચિંતન કરીને પોતાના મનોરથનું ચિંતન કરતો સાવધાન થઈને સ્તુતિ કરે. જે ક્ષણની કામનાથી યુક્ત થઈને તે સ્તુતિ કરે છે, તે મનોરથ તરતજ સ્તુતિકર્તાને સાફ ક્ષણદાયક થાય છે ૧૨

વિં વિં ભા.ર્થ—ઉપાસક ઋષિ, છદ્, દેવતા, સ્વર આદિને સારી રીતે જાણીને પોતાની કામનાઓનું સ્મરણ કરતો ઉદ્ગીય તથા ઉદ્ગીયના અક્ષરોની ઉપાસના પછી, જે ઉદ્ગીયનું જ્ઞાન કરનારો પોતાના આત્માની અપ્રમત્ત (સાવધાન) થઈને સ્તુતિ કરે તો જે કર્મમા તે જે કામનાને નિમિત્તે જ્ઞાન કરતો હોય તે કર્મ યજ્ઞમા તેની કામના અવશ્ય પૂર્ણ થાય છે ૧૨

વિશેષ—પ્રકૃત મત્રમા અપ્રમત્ત પદ આવેલું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, સ્વર, ઉચ્ચ તથા બ્યજનવર્ણોચ્ચારણમા પ્રમાદ ન કરતા સ્તુતિ કરે તથા શ્રુતિમા 'યત્ કામઃ સ્તુવીતેતિ યત્ કામઃ સ્તુવીતેતિ' એ દ્વિરૂક્તિ આદર સૂચન કરવાને સાફ છે આ મત્રમા એ વર્ણન કરવામા આવ્યું છે કે—મનનો સારી રીતે નિરાધ કરીને સમાહિત ચિત્તવાળા થઈને પરમાત્માનો અભ્યાસ કરે જે તેમ ન કરે તો જે કામનાઓ તેના હૃદયમા હશે તે તેની સામે આવીને તેના ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરશે, તેમ થતા પરમાત્માનું પૂર્ણરીતે તે ધ્યાન કરી શકશે નહીં તેથી જ્ઞાનુએ સર્વ કામનાઓને જાણીને પરમાત્માનું અનુસધાન કરવું ૧૨

ૐંક ચોથો

હવે 'ઉદ્ગીયસસક ઓકાર ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

'ૐમિત્યેતદચરમુદ્ગીયમુપાસીતોમિતિ હ્યુદ્ગાયતિ
તસ્યોપવ્યાખ્યાનમ્, ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—‘ઐ’ એ અક્ષર ઉદ્ગીય છે, એવી તેની ઉપાસના કરે. કારણ કે ‘ઐ’ એવું કહીને ઉદ્ગીયતા ઉદ્ગાન કરે છે. તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. ૧.

વિં વિં સાધ્ય—‘ઐ’ એ અક્ષર ઉદ્ગીય છે, તેથી ઉદ્ગીયરૂપથી તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ઐકારજ અવિનાશી પ્રકારૂપ છે, તથા તેનુંજ ઉદ્ગીયતા, યજ્ઞમાં ‘ઐ’ એવું ઉચ્ચારણ કરીને ગાન કરે છે. ૧.

વિશેષ—પ્રથમ ઐકાર અક્ષરની ઉપાસનાનું વર્ણન શરૂ હતું, વચમાં ‘ઉદ્ગીય’ શબ્દના અક્ષરોની ઉપાસના કહેવામાં આવી. હવે ફરીથી ઉદ્ગીય પ્રકરણના અવિચ્છેદ જ્ઞાપનને સારૂ પ્રાસંગિક ‘ઉદ્ગીય’ પદના અક્ષરોની ઉપાસનાનું કથન છોડીને ‘ઓમિત્યેતત્’ ઇત્યાદિ વાક્યદ્વારા એ પૂર્વ પ્રસ્તાવિત અમૃત તથા અભયશુણિવિશિષ્ટ અક્ષરોની ઉપાસનાનું અનુસંધાન કરે છે. ૧.

દેવા વૈ મૃત્યોર્વિમ્બ્યતસ્ત્ર્યો વિદ્યાં પ્રાવિશ થ સ્તે છન્દો-

મિરચ્છાદયન્યદેમિરચ્છાદયથસ્તચ્છન્દસાં છન્દસ્ત્વમ્ ॥૨॥

ભાવાર્થ—એક સમયે દેવગણે મૃત્યુથી કરીને ત્રણે વેદોનું શરણ લીધું. દેવતાઓએ પોતાને છંદોથી એવું સમજીને આચ્છાદિત કરી લીધા કે જે છંદોમાં છંદસ્ત્વ છે અર્થાત્ દેવતાઓએ એવું સમજીને ત્રીવિદ્યારૂપ છંદોને આશ્રય લીધો કે મૃત્યુ આવશે ત્યારે એ હમને સંતાડી દેશે. એજ આ મંત્રોનું છંદસ્ત્વ છે. ૨.

વિં વિં સાધ્ય—કોઈ સમયે દેવતાઓએ—ઇદ્રિયોની સાત્વિક વૃત્તિયોથી મૃત્યુથી—ઇદ્રિયોની તામસિક વૃત્તિયોથી—લય પામીને વેદત્રયીદ્વારા પ્રતિપાદિત જપ હોમાદિ કર્મોમાં પ્રવેશ કર્યો. કારણ કે એ (દેવતા) સાત્વિક વૃત્તિયોએ પોતાને મંત્રોથી આચ્છાદિત એટલે કે મુરશ્ચિત થયેલી સમજી લીધી, તેઓ જાણતી હતી કે આચ્છાદન કરવાથી છંદોમાં એટલે કે મંત્રોમાં છંદસ્ત્વ—આચ્છાદ-કત્વ છે તેથી રક્ષા કરનારા મંત્રોને છંદ કહે છે. ૨.

વિશેષ—એતો સર્વ જાણે છે કે દેવતાલોકે સહસ્રોથી અત્યંત જયભીત થઈને લગવાનું શરણ લીધું. એજ પ્રકારે પ્રકૃતમાં ઇદ્રિયોની સાત્વિક વૃત્તિયો, તેમની તામસી વૃત્તિયોથી લય પામીને તે જયથી જયવાને સારૂ વૈદિક કર્માનુ-ષ્ઠાનોનો આશ્રય લેવાનું ઉચિત ધાર્યું. કારણ કે તેમની ધારણા એવી હતી કે છંદ

દેવતાઓએ મૃત્યુથી બચવાને સારૂ વેદનથી પ્રતિપાદિત કર્મમા પ્રવેશ કર્યો અર્થાત્ તેમણે વૈદિક ગાયત્રી આદિ છદોથી પોતાને આન્ઠાદિત કરી દીધા તેનો અભિપ્રાય એ છે કે—દેવોએ વેદોના સ્વાધ્યાયમા પ્રવૃત્ત થઈ આળસનો પરિત્યાગ કરી રીધો કારણ કે તેમની ધાગણા એવી હતી કે, વેદોનો અનભ્યાસન મૃત્યુ અને તેમા તત્પર હોવુ એજ અમૃત છે જે મનુષ્ય બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વેદોના અભ્યાસમા તત્પર રહે છે તે મૃત્યુનુ અતિક્રમણ કરી જાય છે. તથા જેઓ તેમ નથી કરતા તેઓ પ્રતિદિન મૃત્યુના ભયથી ભયભીત રહે છે તાત્પર્ય એ છે કે, જે વેદોના અભ્યાસમા તત્પર રહેશે તેમને સદાચારી રહેવાનુ આવશ્યક થશે સદાચારીની આયુ કદી ક્ષીણ થઈ શકતી નથી એવું સમજીને દેવતા છદોમા પ્રવૃત્ત થયા ત્રુટિ એજ રહી ગઈ કે તેઓ કેવળ કર્મશ્રમી થઈ ગયા તેમણે એ ખ્યાલ ન કર્યો કે, કર્મફળ ગમે તેટલુ પ્રબળ કેમ ન હોય પણ તે એક દિવસ ક્ષીણતો થવાનુજ, સુદૃઢ પથર ગમે તેવા સીમેન્ટ આદિ મશાલાથી ચોટાડવામા આવે તોપણ કાળે કરીને એક દિવસ તે જરૂર અલગ થઈ જવાનો ૨

તાનુ તન્ન મૃત્યુર્યથા મત્સ્યમુદકે પરિપश्येदेवं પર्य-
श्यद्वचि સાન્નિ યજુષિ । તે નુ વિત્વોર્ધ્વા ઋચઃ સાન્નો
યજુષઃ સ્વરમેવ પ્રાવિશન્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જેમ માછલી મારનાર માછલીને પાણીમા નોંધ લે છે તેમજ સદ્, સામ તથા યજુઃ સમ્રાધી કર્મોમા પ્રવૃત્ત થએલી એ સાત્વિક વૃત્તિઓને તામસી વૃત્તિઓને નોંધ લીધી જ્યારે સાત્વિક વૃત્તિઓએ એ વાત નાણી લીધી કે તામસી વૃત્તિઓ એ પોતાને નોંધ લીધી ત્યારે તેઓ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામ વેદના કર્મોથી ઉપરત થઈને સ્વર એકાદરના શરણુને દહતાની સાથે પ્રાપ્ત થઈ ૩

વિં ૧૦ બાબ્થ—જેમ માછલિયો અત્યત ઉંડા જળમાથી પકડી શકાતી નથી, પરંતુ થોડા જલમાથી નાળ આદિ દ્વારા પકડી શકાય છે એ વાત નાળુનારા દીમર થોડા ઉંડાણવાળા જળમા એ માછલિયોને નોંધ લે છે તેમજ સદ્, યજુઃ તથા સામના કર્મોથી રક્ષિત દેવતાઓને મૃત્યુએ નોંધ લીધા અર્થાત્ મૃત્યુને એ વાત માલમ પડી ગઈ કે એ દેવતા કર્મના નાશરૂપ યજ્ઞથીજ પકડી શકાશે એટલે કે પોતાના વશમા કરી શકાશે વૈદિક કર્મનુષ્ઠાનોથી જેમના ચિત્ત શુદ્ધ થઈ ગએલા છે એવા દેવતાઓએ એવાત નાણી લીધી કે મૃત્યુએ પોતાને નોંધ

લીધા છે. હવે આટલાં કર્મોથીજ પોતાની રક્ષા થઈ શકશે નહીં એવું સમજીને દેવતાઓએ ઋગાદિ સંબંધી કર્મોથી નિવૃત્ત થઈને અમૃત અને અભય ગુણયુક્ત અક્ષરસ્વરસંસૃક અક્ષરનુંજ શરણ લીધું. એટલે કે ઝોંકારની ઉપાસનામાં તત્પર થઈ ગયા. ૩.

વિશેષ—સંસારનો એ સાધારણ નિયમ છે કે શત્રુઓથી બચવાને સાડ સાધારણ ઉપાયોનું અવલંબન લે છે. પણ તેનાથી રક્ષા થઈ શકશે નહીં એમ જ્યારે લાગે છે, ત્યારે વિશેષ ઉપાયોનું અવલંબન લે છે. તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતમાં પણ દેવતાઓએ મૃત્યુરૂપ શત્રુથી કેવળ સાધારણ વૈદિક કર્માનુષ્ઠાનોદ્વારા પોતાની રક્ષા થઈ શકશે નહીં એમ જ્યારે જોયું ત્યારે અજેય કિલ્લા સમાન અવિનાશી ઝોંકારનું શરણ લીધું.

મૃત્યુએ પોતાને જોઈ લીધા છે, એમ જ્યારે દેવતાઓએ જાણ્યું ત્યારે તેમણે ઋગ્વેદથી પરમાત્માની સ્તુતિ કરી. જ્યારે ત્યાં પણ મૃત્યુલય દૂર ન થયો ત્યારે સામવેદ દ્વારા પ્રદ્ધાનુ ગાન કરવા લાગ્યા. જ્યારે ત્યાં પણ મૃત્યુએ પીછો ન છોડ્યો ત્યારે યજુર્વેદમાં જઈને યજ્ઞાનુષ્ઠાન કરવા લાગ્યા. જ્યારે તેમ કરતાં પણ પોતાની રક્ષા ન થઈ શકી ત્યારે પ્રદ્ધામાં પ્રવિષ્ટ થયા.

વાત એવી છે કે—ઋગ્, યજુ તથા સામરૂપ ત્રયીવિદ્યા કેવળ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ ક્ષેત્રોને ઉત્પન્ન કરે છે. અને એ ત્રણેમાં મૃત્યુનો લય બરાબર બન્યો રહે છે, કારણ કે ધર્મપરાયણ મનુષ્ય મૃત્યુનો સામનો કરવાને સાડ ધર્મપથ ઉપર દ્રઢ રહે છે, પણ એ મૃત્યુથી બચી શકતો નથી. તેજ પ્રમાણે અર્થ સંચય તથા સંતતિ વર્ગ મનુષ્યના માતને ટાળી શકતાં નથી. મૃત્યુથી બચવાનો એકમાત્ર ઉપાય બ્રહ્મ છે, એવું સમજીને અંતમાં દેવતાઓએ સ્વર-ઝોંકારનું શરણ લીધું. ‘સ્વયં રાજતે શોમતે इति स्वरः’ આ અર્થથી પ્રદ્ધાજ એ સ્વર છે કે જે દેવગણોનું અભિષ્ટ સર્વાભિલષ વિનિર્મુક્ત રક્ષાસ્થળ છે. ૩.

ઝોંકારમાં સ્વર શબ્દની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થઈ તે વાત કહે છે, યથા—

**यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येव च सामैव
यजुरेव उ स्वरो यदेतदचरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा
अमृता अभया अभवन् ॥ ૪ ॥**

ભાવાર્થ—જ્યારે ઉપાસક ‘ઋ’ કહીને ઋક્ષને પ્રાર્થ કરે છે તથા યોજ

કારણથી એ ઐં અક્ષરરૂપ છે તથા જે 'કારણથી ઐં અમૃત તથા અલય છે તેજ કારણથી દેવતા ઓંકારના શરણને પ્રાપ્ત થઈ અમૃત તથા અલય થઈ ગયા. ૪.

વિં (વિં શાખ્ય—જે સમયે ઉપાસના કરનાર પુરૂષ 'ઐં' કહીને ઋગ્-વેદના મંત્રાનું, સામવેદના મંત્રાનું તથા યજુર્વેદના મંત્રાનું ઉચ્ચારણ કરે છે, ત્યારે એ ઐં સ્વર છે એટલે કે સ્વતંત્ર છે કોઈની સહાયતાની અપેક્ષા રાખતો નથી. જે કારણથી એ ઐં અક્ષર એટલે કે અવિનાશીરૂપ, મરણ ધર્મરહિત તથા ભયરહિત છે, તેજ કારણથી ઐંરૂપ એ પ્રજ્ઞના મહિમાથી દેવતા એટલે કે ઇંદ્રિયોની સાત્ત્વિક વૃત્તિયો અમર તથા અલય થઈ ગઈ. ૪.

વિશેષ—એ વાત સિદ્ધ છે કે ઓંકારના ઉચ્ચારણ વિના કોઈ વેદમંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવતું નથી. પરંતુ ઓંકારના ઉચ્ચારણમાં ખીન્ન કોઈના ઉચ્ચારણની અપેક્ષા હોતી નથી. તેથી એ સ્વર એટલે કે સ્વતંત્ર કહેવાય છે તથા એ ઓંકારમાં અલય આદિ શુણ્ણ પણ છે તેને દેવતાઓએ સાધારણ કર્મોદ્ધાર પોતાને અરક્ષિત સમજીને મૃત્યુથી બચવાને સાડ અવિનાશી ઓંકારના શરણને અપનાવ્યું, તેમ કરીને દેવગણ અમર થઈ ગયા.

ઓંકારપ્રતિપાદ પ્રજ્ઞા સાર છે તથા ઋગ્વેદ તેની પ્રાપ્તિના સાધન છે. પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિજ અમૃતપદની પ્રાપ્તિ છે. કોઈ પણ સાંસારિક પદાર્થમાં મનુષ્ય આનન્દ ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરતો રહે તોપણ તે તેને મરણથી બચાવી શકતો નથી. બુદ્ધિમાન મનુષ્ય સંસારના પદાર્થોને સાધન બનાવી લે છે, તેઓ સંસારનો ભ્રેષ્ઠ કરતા નથી, પરંતુ શાસ્ત્રવિધિથી તેમાં પ્રવૃત્ત થઈ લોકસંબંધ દ્વારા એવા વાતાવરણને ઉત્પન્ન કરે છે કે જેનાથી અંતમાં મોક્ષનું સુંદર ઉપવન તૈયાર થઈ જાય. મૂઢલોક સંસાર તથા તેમાં ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થોનેજ સર્વ કંઈ સમજીને તેમાંજ ફસાઈ પડી ઘાણીના બદળની પેઠે અમુલ્ય મનુષ્ય જીવન બ્યતીત કરીને, હીરાને બદલે કોઠી લેવાની કહેવતને અરિતાર્થ કરે છે. પરંતુ વિદ્વાન્-બુદ્ધિમાન સંસારમાં રહીને તેને પોતાના પ્રધાન લક્ષ્યનું સાધન બનાવી લે છે. તેઓ સમજે છે કે સાંસારિક વિષયાનંદથી પણ વધીને એક આનંદ છે, તે આનંદ સાગરના એક કણખિંદ્રથી વિષયોમાં આનંદ પ્રવીત યાય છે, તે અમૃત-અર્જુવનું નામ પ્રજ્ઞાનંદ છે. આત્માનંદ છે પરમાનંદ છે વધારે શું કહીએ ! તેનું નામ નિબનંદ છે. ૪.

હવે ઓંકારોપાસનાના ફળને કહે છે, યથા—

સ ય એતદેવં વિદ્વાનક્ષરં પ્રણૌત્યેતદેવાચરં સ્વર-

મમૃતમભયં પ્રવિશતિ તત્પ્રવિશ્ય ચદમૃતા દેવાસ્તદમૃતો
ભવતિ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—જે પુરુષ આ ઓમ અક્ષરને બાણીને તેની ઉપાસના કરે છે, તે આ અમર, અભય તથા સ્વર (સ્વતંત્ર) ઓંકારમાંજ પ્રવેશ કરે છે તથા તેમાં પ્રવેશ કરીને જેમ દેવતા અમર થઈ ગયા હતા તેમજ એ વિદ્વાન્ પણુ અમર થઈ જાય છે. ૫.

વિ. (વ. ૦ ભાષ્ય—જે ઉપાસક પૂર્વોક્ત રીતિથી આ અવિનાશી ઓંકારની સ્તુતિ ઉપાસના કરે છે તે ઉપાસના કરનાર પુરુષ મરણુભયાદિશૂન્ય સ્વતંત્ર આ ઓંકારને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે કે જેનાથી ઇન્દ્રિયોની સાત્વિકવૃત્તિરૂપ દેવગણુ ઓંકારરૂપ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરીને અમર તથા અભય થઈ ગયા હતા. તેમજ એ અમૃતત્વાદિ ગુણુથી વિશિષ્ટ થઈને એ ઉપાસક પણુ એ દેવતાઓના સમાન મરણુ ધર્મરહિત થઈ જાય છે. ૫.

વિશેષ—જેમ જેટલા રાજકુળમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમનામાંના કેઈ રાજાના અંતરંગ તથા કેઈ બહિરંગ હોય છે તેમજ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરનારા ઉપાસકોમાંના ન તો કેઈ પરબ્રહ્મના અંતરંગ થાય છે કે ન તો કેઈ બહિરંગ થાય છે કારણ કે પરબ્રહ્મમાં અંતરંગ બહિરંગનો ભેદ રહેતો નથી. પરંતુ ઉપાસક પરબ્રહ્મનું શરણુંગ હોવાથી અમર થએલા દેવોના સમાન અમર થઈ જાય છે. તેમના અમર્યવમાં ન તો ન્યૂનતા રહે છે કે ન તો, અધિકતા રહે છે. ૫

ખાણક પાંચમે

પ્રાણુ તથા રરિમયોના ભેદરૂપ ગુણુયુક્તદષ્ટિથી એ ઉદ્ગીથના અવયવભૂત ઓંકારની અનેક પુત્રરૂપ ક્ષણવાળી ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરવાને સારૂ પ્રણવ તથા ઉદ્ગીથના એકત્વના પ્રતિપાદનપૂર્વક પ્રથમ કહેવામાં આવેલી આદિત્યદષ્ટિથી ઉદ્ગીથની ઉપાસનાનો અનુવાદ કરે છે. યથા—

અથ સ્વલુ ય ઉદ્ગીથઃ સ પ્રણવો યઃ પ્રણવઃ સ
ઉદ્ગીથ ઇત્યસૌ વા આદિત્ય ઉદ્ગીથ ઇવ પ્રણવ ઓમિતિ
દ્વેષ સ્વરણેતિ ॥ ૧ ॥

આવાર્થ—તેના પછી, અવશ્યજ ને ઉદ્ગીય છે તેજ પ્રણવ છે, તથા ને પ્રણવ છે તેજ ઉદ્ગીય છે એ પ્રકારે સૂર્યજ ઉદ્ગીય છે, એજ પ્રણવ છે, કારણ કે સૂર્ય ‘ઑં’ એવું ઉચ્ચારણ કરવાજ નિકળે (ઉગે) છે ૧

વિં વિં આખ્ય—ઉપસુંક્રા કથન પછી નિશ્ચયે કરીને ને સામવેદિયોનું ઉદ્ગીય છે તેજ ઋગ્વેદિયોનો પ્રણવ છે તથા ને ઋગ્વેદિયોનો પ્રણવ છે તેજ સામવેદિયોનું ઉદ્ગીય છે એ પ્રકારે એ અત્યક્ષ સૂર્યજ ઉદ્ગીય છે, એજ પ્રણવ છે કારણ કે એ આદિત્ય ‘ઑં’ એવું ઉચ્ચારણ કરતો પ્રાણિયોના ઉપકારને સાડ તથા રક્ષાને સાડ ઉદયાચળ પર્વતથી નિકળે છે ૧

વિશેષ—આદિત્ય ઉદ્ગીય કેવે પ્રકારે છે ? તે કહે છે—એ આદિત્ય ઉદ્ગીયસંશક અક્ષયનું ‘ઑં’ એવો સ્વરન—ઉચ્ચારણ કરતો જાય છે અથવા સ્વરન એટલે કે ચાલનારા સૂર્ય (પ્રાણો પ્રવૃત્તિ પ્રતિ ‘ઑં’ એવી અનુજ્ઞા કરતો) જાય છે તેથી એ સૂર્ય ઉદ્ગીયજ છે પ્રકૃત મત્રમા ‘સ્વરન’ એ શબ્દની સિદ્ધિ ‘સ્વર જાણેપે’ એ ધાતુથી થાય છે તેથી જો કે તેના અર્થ ‘આજ્ઞેપ કરતો’ થવો જોઈએ તોપણ ધાતુના અનેક અર્થ હોવાથી ‘ઉચ્ચારણ કરતો’ એવો અર્થ યવામા પણ કાઠી બાધ નથી

ઉદ્ગીય અને પ્રણવ એ બંને ઇન્ધર છે કારણ કે એ બંને ઐકારવાચ્ય પ્રક્ષની સાથે નિકટનો સંબધ રાખે છે અર્થાત્ ઉક્ત બંને પરમાત્માના નામ હોવાથી તેઓ એ કાર્યવાચી છે તથા ને પરમાત્માના આ નામ છે તે સર્વું અજ્ઞાનાન્ધતમનાશક હોવાથી ‘આદિત્ય’ કહેવાય છે ઐકાર પરમાત્માનો અભિધાયક છે, એ અભિપ્રાયથી કથન કરવામા આવ્યું છે કે—એ ઉચ્ચા સ્વરથી ઉચ્ચારણ કરેલો પરમાત્મા પ્રક્ષનો ગમક થાય છે

અગર અહીં એમ પણ કહી શકાય છે કે—વૈદિક લોક પરમાત્માની આદિત્ય, પ્રણવ તથા ઉદ્ગીય આદિ અનેક નામોથી ઉપાસના કરે છે ૧

પ્રથમ ને કહેવામા આવ્યું છે કે સૂર્યજ ઉદ્ગીય છે તેની નિંદા કરીને રશ્મિ બેઠ દ્રષ્ટિની સર્જનાને બતાવે છે, યથા—

एतमु पवाहमभ्यागासिपं तस्मान्मम त्वमेकोऽसौति
ह कौपीतिकिः पुत्रमुवाच रश्मी च स्त्वं पर्यावर्तयाद् बहवो
वै ते भविष्यन्तीत्यभिदैवतम् ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—કૌષીતકી ઋષિએ પોતાના પુત્રને એવું કહ્યું કે—હો પુત્ર ! મેં આદિત્ય પ્રમુખ હોવાને કારણે તેની ઉપાસના કરી હતી. તેથી તું મને એકજ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. તેથી તું રશ્મિયોની ઉપાસના કર. તેથી જરૂર તને ઘણા પુત્ર પ્રાપ્ત થશે. એ અધિદેવતા ઉપાસના છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—કૌષીતક ઋષિનો પુત્ર પોતાના પુત્રને એવું કહે છે કે હો પુત્ર ! મેં આ પ્રત્યક્ષ સૂર્યની આમે ઉદ્ગ્રીય ગાન કર્યું હતું. અર્થાત્ મેં આદિત્ય રશ્મિયોને એક સમજીને આદિત્ય દ્રષ્ટિથી ઉદ્ગ્રીયની ઉપાસના કરી હતી. એજ કારણથી તું મારો એકજ પુત્ર છે, તેથી તું સૂર્ય અને રશ્મિયોમાં ભેદ જાણી રશ્મિદ્રષ્ટિથી ઉદ્ગ્રીયની ઉપાસના કર. તેથી જરૂર તને ઘણા પુત્ર થશે. આ દેવતાવિષયિણી ઉદ્ગ્રીયની ઉપાસના છે. ૨.

વિશેષ—અહીં અધિદેવોપાસનાનું ફળ એટલે કે પરમાત્મોપાસનાનું આધ્યાત્મિક ફલ હોવું જોઈએ. તો પણ પુત્રોત્પત્તિરૂપ પિતૃઋણની પૂર્તિ અહીં એવા અભિપ્રાયથી કથન કરેલી છે કે, પ્રકૃત જનોની પ્રવૃત્તિ પુનઃકેલો નિમિત્ત ઉપાસનામાં ન ટાળી શકાય એવી રહે છે. કારણ કે લોકમાં સર્વ સાધારણની પ્રવૃત્તિ પુત્રપણા, વિતેપણા તથા લોકેષણરૂપ એષણાત્રયમાં જોવામાં આવે છે. તેથી સાધારણ લોકની પ્રવૃત્તિને અર્થે અહીં પુત્રરૂપ સાંસારિક ફળનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

અહીં પુત્રલાભ ફલના કથનમાં શ્રુતિનો ગૂઢ અભિપ્રાય એ છે કે—જેમ પુત્રલાભ લોભયુક્ત મનુષ્યને સ્ત્રી દ્વારા પ્રાપ્ત સેવા આદિ મુખ્ય અનાયાસે જ પ્રાપ્ત થઈ જશે. તે સ્ત્રી-પુત્રના નિર્વાહને સારૂ ધન પણ એકત્ર કરશેજ, લોકની ‘પુત્રો દેવદત્તોડયમ્’ અ પ્રતિષ્ઠા પણ તેને સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત થશે. જે પુત્ર વિદ્વાન ધનવાન તથા જળવાન થશે તો ખજી પિતાની કીર્તિ માત સમુદ્ર યોગગીને સ્વર્ગમાં ફેલાવશે. પુત્ર અયોગ્ય હોવાનોતો ભયજ નથી. કારણ કે શ્રુતિના અનુદાનથી જન્મ થશે. મજબૂત સુતરથી કુશળ કારીગરને હાથે વણાયેલું કાપડ કમજોર હોઈ શકેજ નહીં. જેમ પદરસપૂર્ણ છતરીસ વ્યંજનોનો રસાતિરેક કરવાને સારૂ ચટની આદિ આપવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે અહીં શ્રુતિમાતાએ આધ્યાત્મિક પ્રકરણમાં પુત્ર લાભ પ્રદર્શિત કરીને સાધારણ જનોનું આકર્ષણ કરવાને સારૂ સ્પષ્ટ ઈષ્ટને પુષ્ટ કરવાને સારૂ કહી દીધેલું છે.

પ્રકૃત મંત્રમાં ‘સ્ત્વ’ એ કર્તૃવાચક પદ છે તેની સાથે મધ્યમ પુરૂષની ક્રિયા વેળી જોઈએ ‘પર્યાવર્તયાત’ એ નામની ક્રિયા વેળી છે.

ખરાખર નથી, તેથી ‘પર્યાવર્તયાત્’ને બદલે ‘પર્યાવર્તય’ એ ક્રિયા અપાય તે ખરાખર છે. ૨. ।

મુખ્ય પ્રાણુદ્રષ્ટિથી ઉદ્ગીથાપાસના કહે છે, યથા—

**अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गगीथमुपा-
सीतोमिति ह्येष स्वप्नेति ॥ ૩ ॥**

ભાવાર્થ—હવે અધ્યાત્મ ઉપાસના કહે છે—જે આ મુખ્ય પ્રાણ છે તેની જ ઉદ્ગીથરૂપથી ઉપાસના કરે, કારણ કે તે ‘હૃ’ એવું ઉચ્ચારણ કરીને ગમન કરે છે ૩

વિં વિં ભાષ્ય—દેવતાવિષયક ઉપાસનાના કથન પછી આધ્યાત્મિક ઉપાસના કહે છે કે જે એ મુખ સમઘી ચૈતન્ય પ્રાણ છે તેની ઉદ્ગીથરૂપિને સાડ ‘હૃ’ એવી અનુશા—ઉચ્ચારણ કરતો હોય તેવી રીતે ચાલે છે ૩

વિશેષ—‘અનુજ્ઞાકુર્વન્નિવ’—ઉચ્ચારણ કરતો હોય તેમ એ વાક્યમા ‘ઈવ—જેવો’ એ પદ કેમ આપ્યું ? તેના સમઘમા કહે છે કે—મનુષ્ય ન્યારે મરવાની અણી ઉપર આવે છે તે સમયે તેની ખાસે બેઠેલા લોક પ્રાણતું ‘હૃ’ ઉચ્ચારણ કરતું સાબળતા નથી તેથી ‘જાણે અનુશા આપતો હોય તેવો’ કહેવામા આવ્યો છે એ સમાનતાથી સૂર્યમા પણ હૃંકારોચ્ચારણ કેવળ અનુશામાત્ર સમજવું જોઈએ ૩

પ્રાણુલેદરદ્રષ્ટિથી મુખ્ય પ્રાણની વ્યસ્તોપાસનાનું વિધાન તથા ફળ કહે છે, યથા—

**एतमु एवाहमभ्यगासिपं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति
ह कौपीतकिः पुत्रमुवाच प्राणाश्च स्वं भूमानमभिगायता-
द्ब्रह्मो वै मे भविष्यन्तीति ॥ ૪ ॥**

ભાવાર્થ—કૌપીતકી ઋષિએ પોતાના પુત્રને એ પ્રમાણે કહ્યું કે—હું પુત્ર ! મેં એજ પ્રાણની સામે ઉદ્ગીથનું ગાન કર્યું હતું તેથી તું મને એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. તેથી તું વાગાડિ ઇન્દ્રિય સમઘી પ્રાણોની ઉપાસના કર તેથી જરૂર તને ઘણા પુત્ર પ્રાપ્ત થશે ૪

વિં વિં ભાષ્ય—કુપીતક ઋષિના પુત્રે પોતાના પુત્રને એવું કહ્યું કે—હું પુત્ર ! મેં એજ ચૈતન્ય પ્રાણની ઉદ્ગીથરૂપે ઉપાસના કરી તેથી તું મને

એકજ પુત્ર થયો તેથી તું વાગાદિ ઇન્દ્રિય તથા મુખ્ય પ્રાણ એ બેમાં ભેદ સમજી ભેદરૂપિથી ઉદ્દગીયની ઉપાસના કર. તેથી તને અવશ્યજ ધણ પુત્રની પ્રાપ્તિ થશે. ૪.

વિશેષ—આ અંકમાં આદિત્યરૂપિથી ઉદ્દગીયની ઉપાસનાનું તથા મુખ્ય પ્રાણરૂપિથી ઉદ્દગીયની ઉપાસનાનું એક પુત્રની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ અતાવીને તેની નિંદા કરવામાં આવી છે. અહીં એક પુત્રોપલબ્ધિ થવી એજ નિંદા છે. તેથી ઉપસંહારમાં, ધણા પુત્રની પ્રાપ્તિ થવાને સાડ રશ્મિ તથા પ્રાણની ભેદરૂપિથી ઉદ્દગીયોપાસનાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે. ૪.

હવે પ્રણવ તથા ઉદ્દગીયના અભેદને કહે છે, યથા—

**अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृपदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरतीत्यनुसमा-
हरतीति ॥ ५ ॥**

ભાવાર્થ—અવશ્યે કરીને જે ઉદ્દગીય છે તેજ પ્રણવ છે તથા જે પ્રણવ છે તેજ ઉદ્દગીય છે, તેથી ઉદ્દગાતા, હોતૃ કર્મ દ્વારા નિઃસંદેહ દોષયુક્ત ઉદ્દગાનને પણ સમાહિત રીતે—સંભાળી લે છે. દ્વિરૂક્તિ આદર અર્થે અથવા ખંડ સમાપ્તિ સૂચનને સાડ છે. ૫.

વિ० વિ० ભાષ્ય—પ્રણવ તથા ઉદ્દગીયમાં કાંઈ ભેદ નથી અર્થાત્ ખંને એકજ છે. એવું જાણીને ઉદ્દગીયનું ગાન કરનારે જાતિય સમ્યક્ પ્રકારે કરેલા હોતૃ કર્મ દ્વારા પોતે ઉદ્દગીયના ગાનમાં જે સ્વર વર્ણાદિ સંબંધીના વેદના અશુદ્ધ ઉચ્ચારણથી પાપ થાય છે તેનો સમાહાર એટલે કે અનુસંધાન—નુધારી દે છે. અર્થાત્ તે પાપથી નિસંદેહ નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

જે ઉદ્દગીય છે તેજ પ્રણવ છે તથા જે પ્રણવ છે તેજ ઉદ્દગીય છે. જે પ્રદક્ષિત પુરુષ એ પ્રકારે જાણે છે તે હોતાના આસન ઉપરથીજ ઉદ્દગાતૃકત્વ ઉદ્દગીય ગાન સંબંધ દોષને દૂર કરી દે છે. અર્થાત્ જે હોતા, એ ભાવને સારી રીતે જાણે છે કે પ્રણવ તથા ઉદ્દગીય એકજ છે તે હોતા થવાને યોગ્ય છે તેનાથી જો કદી ઉદ્દગીયના ઉચ્ચારણમાં દોષ પણ આવી ગયો હોય તો તેનું, ઉદ્દગીય તથા પ્રણવનું પૂર્ણ ત્રણ આર્જન કરી દે છે. તથા જે પ્રદક્ષિત નથી તે કદાપિ હોતા થવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે જે પ્રદક્ષિત નથી તેનું લક્ષ્ય, પ્રદક્ષિત કદાપિ

તેમ કરે છે તેનો ધીમે ઠોઠ ઉત્તમ ભાવ હોઈ શકતો નથી બ્રહ્મને લક્ષ્ય રાખીને તો બ્રહ્મવેત્તાજ ઉદ્ગીયનું ગાન કરી શકે છે

‘અનુસમાદરતીતિ’ એ ખાઠ બેવાર ખડની સમાપ્તિ સૂચક છે

વિશેષ—જેમ વૈદ્ય પોતાની ચિકિત્સાથી ધાતુઓની વિષયતાને દૂર કરી દે છે તેમજ પ્રકૃતમા પણ વૈદ્ય સ્થાનીય ઉદ્ગાતા ચિકિત્સાસ્થાનીય સમ્યક્ અનુષ્ઠિત હોતુકર્મથી ધાતુઓની વિષયતા સ્થાનીય વેદના અશુદ્ધ ઉચ્ચારણથી પ્રાપ્તને દૂર કરી દે છે ૫

અંક છઠ્ઠો

— ❦ —

અહીંસુધી પુત્રાદિ પ્રાપ્તિરૂપ એકદેશીય ફળવાળી ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામા આવ્યું હવે સપૂર્ણ ફળની પ્રાપ્તિને સારૂ અનેક પ્રકારની આધિદૈવિક ઉદ્ગીથો પાસના કહેવામા આવે છે યથા—

**इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं १ साम
तस्मादृच्यध्यूढं २ साम गीयत इयमेव साऽग्निरमस्त-
त्साम ॥ १ ॥**

ભાવાર્થ—આ પૃથ્વીજ નગ્વેદ છે તથા અગ્નિ સામવેદ છે તે આ સામ વેદ આ નગ્વેદમા સ્થિત છે તેથી સામવેદિયો નગ્વેદમા સ્થિત સામવેદનું ગાન કરવામા આવે છે એ પૃથ્વીજ ‘સા’ છે તથા અગ્નિ ‘અમ’ છે, એ પ્રકારે એ બંને મળીને સામ છે ૧

**अन्तरिक्षमेवर्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं २
साम तस्मादृच्यध्यूढं ३ साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा
वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥**

ભાવાર્થ—અતરિક્ષજ નગ્વેદ છે તથા વાયુ સામવેદ છે તે આ સામવેદ આ નગ્વેદમા અધિષ્ઠિત છે તેથી સામવેદી લોક નગ્વેદમા સ્થિત સામવેદનું ગાન કરે છે એ અતરિક્ષજ ‘સા’ છે તથા અગ્નિ ‘અમ’ છે એ પ્રકારે એ બંને મળીને સામ છે ૨

द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं ॥ साम तस्मा
दृच्यध्यूढं साम गीयते द्यौरेव सादित्योऽमस्तत् साम ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—સ્વર્ગજ ઋગ્વેદ છે તથા સૂર્ય સામવેદ છે. તે આ સૂર્યરૂપ સામવેદ સ્વર્ગરૂપ ઋગ્વેદમાં અધિષ્ઠિત છે તેથી ઋગ્વેદમાં અધિષ્ઠિત સામવેદનું જ્ઞાન કરવામાં આવે છે. આ સ્વર્ગજ ‘સા’ છે તથા અગ્નિ ‘અમ’ છે તેથી ખંને મળીને સામ છે. ૩.

नक्षत्राण्येवर्कं चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यू-
ढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते नक्षत्राण्येव सा
चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—નક્ષત્રજ ઋગ્વેદ છે. ચંદ્રમાજ સામવેદ છે. તે આ ચંદ્રમારૂપ સામવેદ આ નક્ષત્રરૂપી ઋગ્વેદમાં સ્થિત છે, તેથી ઋગ્વેદમાં અધિષ્ઠિત સામવેદનું જ્ઞાન સામવેદી લોક કરે છે. નક્ષત્રજ ‘સા’ છે તથા ચંદ્રમા ‘અમ’ છે. એ પ્રમાણે ખંને મળીને સામ છે. ૪.

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यस्त्रीलं परः
कृष्णं सत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्य-
ध्यूढं साम गीयते ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—તથા જે આ સૂર્યની શ્વેત દીપ્તિ છે તેજ ઋગ્વેદ છે તથા તેમાં જે નીલવર્ણ અત્યંત શ્યામતા છે કે જે એકમાત્ર સમાહિતદ્રષ્ટિવાળા પુરુષોના જ લેવામાં આવે છે તેજ સામવેદ છે. તે આ નીલવર્ણરૂપ સામવેદ શ્વેત પ્રકાશરૂપી ઋગ્વેદમાં આધેયરૂપે સ્થિત છે. તેથી સામવેદિયોથી ઋગ્વેદમાં સ્થિત સામવેદ જ ગવાય છે. ૫.

अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ यस्त्रीलं
परः कृष्णं तदमस्तत्सामाऽथ य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्मय
पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणत्वात्सर्व एव
सुवर्णः ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—તથા જે પ્રસિદ્ધ આ સૂર્યની રવેત જ્યોતિ છે તેજ ‘સા’ છે તથા જે નીલવર્ણ તથા વિશેષ કૃષ્ણવર્ણ છે તેજ ‘અમ’ છે. તથા જે સૂર્યમંડળની વચમાં સુવર્ણ જેવો પ્રકાશમાન પુરૂષ દેખાય છે કે જેના મુખના વાળ (મૂછો) તથા કેથ કનક સમાન છે તથા જેનું સંપૂર્ણ શરીર શિરથી લઈને નખ મુધી સુવર્ણ સમાન છે તેજ એ પુરૂષ છે. ૬.

વિં વિં બાધ્ય—‘હ્યમેવર્ગમિઃ સામ’ એ પહેલા મંત્રથી લઈને ‘અય યદેવૈતદાદિત્યસ્યેતિ’ આ છઠ્ઠા મંત્ર મુધીનું બાધ્ય તથા વિશેષ સાથેજ આપવામાં આવે છે, કારણ કે એ સર્વ એકજ પ્રકારના છે.

પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સ્વર્ગ, નક્ષત્ર તથા સૂર્યની રવેતદીપ્તિ એ ઋગ્વેદ છે તથા અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા તથા સૂર્યની અતિ રચામતા એ સામવેદ છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે—ઉપાસકને સાડ્ એ ઉચિત છે કે તે ઋગ્માં પૃથિવ્યાદિ દ્રષ્ટિ કરે તથા સામમાં અગ્ન્યાદિ દ્રષ્ટિ કરે.

પૃથિવ્યાદિ તથા અગ્ન્યાદિના ઋગ્ભાવ સામભાવ કેવે પ્રકારે છે તે કહે છે—એ આ આધેયરૂપ અગ્ન્યાદિસંશ્લેષ સામ, અધિકરણરૂપ પૃથિવ્યાદિસંશ્લેષ ઋક્માં અધ્યૂદ—અધિગત એટલે કે સ્થિત છે. તેથી આચાર્યનો એ પ્રમાણનો ઉપદેશ સાંભળી સામગાન કરનારા ઋગ્વેદમાં અધિષ્ઠિત સામવેદનુંજ ગાન કરે છે.

સામ શબ્દની રચના બે પદોથી થએલી છે. એક ‘સા’ તથા બીજું ‘અમ’ ‘સા’નાં વાચક પૃથિવ્યાદિ છે તથા ‘અમ’ના વાચક અગ્ન્યાદિક છે. એ પ્રમાણે ‘સામ’ એ સમુદાયના વાચક પૃથિવ્યાદિ તથા અગ્ન્યાદિ બંને છે. તેથી જેમ જે ઋગ્વેદ છે તેજ સામવેદ છે, એટલે કે બંનેમાં ભેદ નથી અર્થાત્ બંને એકજ છે કારણ કે ઋગ્વેદ આધારરૂપ છે તથા બીજો સામવેદ આધેયરૂપથી છે, તેમજ પૃથિવ્યાદિ તથા અગ્ન્યાદિ પણ ભિન્ન નથી અર્થાત્ બંને એકજ છે. ભાવ એ છે કે તેથીજ પૃથિવ્યાદિ તથા અગ્ન્યાદિની ઋક્ તથા સામરૂપતા છે. ૧-૨-૩-૪-૫-૬.

વિશેષ—(ક) કોઈ આચાર્યનો સિદ્ધાંત છે કે પૃથિવ્યાદિજ ‘સા’ છે અને અગ્ન્યાદિ ‘અમ’ છે. એ પ્રકારનો આચાર્યનો ઉપદેશ, સામ શબ્દના અક્ષરોમાં પૃથિવ્યાદિ તથા અગ્ન્યાદિ દ્રષ્ટિનું વિધાન કરવાને સાડ્જ કરવામાં આવેલો છે.

(૨) છઠ્ઠા મંત્રમાં હિરણ્યમય શબ્દ આવેલો છે, તેની આગળ ઉપમાવાચક ‘ઇવ’ શબ્દનો લોપ થયેલો છે તેથી તેનો અર્થ જ્યોતિર્મય છે, તેનાથી વિપરીત આદિત્યનું વિકારરૂપ થવાનું સંભવનીય નથી, કારણ કે સુવર્ણમય અચેતન વસ્તુ.

ઓમાં તો પાપાદિની સંભાવનાજ થઈ શકતી નથી કે જે કારણથી તેમનો પ્રતિષેધ કરી શકાય.

(ગ) આજ મંત્રમાં 'પુરૂષ' પદ આવેલું છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, તે જ્યોતિર્ભય શરીરરૂપી પુરમાં શયન કરે છે. અથવા પોતાના દ્વારા સંપૂર્ણ સંસારને પૂર્ણ કરે છે, તેથી તેને શ્રુતિઓમાં પુરૂષ કહેવામાં આવેલો છે. ૧-૨-૩-૪-૫-૬.

तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति
नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह औ
सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एनं वेद ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—મકંટની શુદ્ધ સમાન લાલ વર્ણના કમળના જેવાં તેનાં બંને નેત્ર છે. તેની 'ઉત્' એવી સંજ્ઞા છે કારણ કે તે પુરૂષ સર્વ પાપોથી પર છે. જે એ પ્રમાણે જાણે છે તે જરૂર સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૭.

વિં વિં લાખ્ય—આ પ્રમાણે સર્વ જાનુએથી મુવર્ણમય-જ્યોતિર્ભય હોવા છતાં પણ તેનાં નેત્રોની વિશેષતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. માંકડાંનું બેસવાનું સ્થાન (શુદ્ધ) લાલ હોય છે તેથી એ લાલ શુદ્ધના સમાન લાલ વર્ણ-વાળા કમળના જેવી, મંડળાંતર્ગત મુવર્ણમય પુરૂષની બંને આંખો છે. તે સૂર્ય મંડળસ્થ પુરૂષનું 'ઉત્' એવું નામ છે. કારણ કે સર્વ પાપોથી એટલે કે પાપ સહિત તથા તેનાથી ઉત્પન્ન થનારાં કાર્યોથી ઉદિત-ઉત્ (ઉપર) ઈતિ (ગએલો) અર્થાત્ સર્વ પાપોનું ઉત્તંધન કરીને સ્થિત છે—અપહંતપાપમા છે. જે ઉપાસક આ પ્રમાણે એ જ્યોતિર્ભય પુરૂષને જાણે છે તે સંપૂર્ણ પાપોથી નિશ્ચય નિવૃત્ત થઈ જાય છે. ૭.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં કપ્યાસની પુણ્ડરીકને ઉપમા આપેલી છે એટલે કે કપ્યાસ (માંકડાની શુદ્ધ) ઉપમાન છે તથા પુંડરીક ઉપમેય છે તથા નેત્રોને પુંડરીકની ઉપમા આપેલી છે અર્થાત્ પુંડરીક ઉપમાન છે તથા નેત્ર ઉપમેય છે. એ રીતે ઉપમાનોપમેયભાવ હોવાથી અહીં હીનોપમા નથી. ૭.

સૂર્યાદિ સદશ એ ઉત્સંસક દેવનું ઉદ્ગીઘત્વ કહેવું ઈદ્ર છે, તેથી શ્રુતિ ભગવતી કહે છે કે—

तस्यर्कं च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्वे-

ભાવાર્થ—આધિર્દેવિક ઉપાસના પછી હવે અલેદ આધ્યાત્મિક ઉપાસનાનું કથન કરવામાં આવે છે—જે વાણી છે તેજ ઋગ્વેદ છે, તથા નાસિકાશ્ચંતર ગ્રાણ્ય-વાયુ છે તે સામ છે. તેથી ઋગ્વેદમાં અધિગત સામવેદનું જ્ઞાન કરવામાં આવે છે. વાણીજ ‘સા’ છે તથા ગ્રાણ્ય ‘અમ’ છે. એ પ્રમાણે એ બંને મળીને સામવેદ છે. ૧.

ચક્ષુરેવર્ગાત્મા સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યૂહૃ સામ તસ્માદ્વચ્યધ્યૂહૃ સામ ગીયતે । ચક્ષુરેવ સાઽઽમાઽ-મસ્તત્સામ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—નેત્રજ ઋગ્વેદ છે તથા તેનું પ્રતિબિંબ સામ છે. એ પ્રમાણે આ નેત્રરૂપ ઋગ્વેદમાં પ્રતિબિંબ રૂપ સામ, અધિગત છે. તેથી ઋગ્વેદમાં અધિગત સામવેદનું જ્ઞાન કરવામાં આવે છે. નેત્રજ ‘સા’ છે તથા આત્મા ‘અમ’ છે એ પ્રમાણે બંને મળીને સામવેદ છે. ૨.

શ્રોત્રમેવર્હ્મનઃ સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યૂહૃ સામ તસ્માદ્વચ્યધ્યૂહૃ સામ ગીયતે । શ્રોત્રમેવ સા મનોઽ-મસ્તત્સામ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—કર્ણજ ઋગ્વેદ છે તથા મન સામવેદ છે. તે પ્રકારે આ કર્ણરૂપ ઋગ્વેદમાં કર્ણનો અધિષ્ઠાતા મનરૂપ સામવેદ અધિગત છે, તેથી ઋગ્વેદમાં અધિ-ગત સામવેદનું જ્ઞાન કરવામાં આવે છે. કર્ણજ ‘સા’ છે તથા મન ‘અમ’ છે તેથી તે બંને મળીને સામવેદ છે. ૩.

અથ યદેતદક્ષણઃ શુક્લં માઃ સૈવર્ગથ યન્નીલં પરઃ કૃષ્ણં તત્સામ તદેતદેતસ્યામૃચ્યધ્યૂહૃ સામ તસ્માદ્વચ્ય-ધ્યૂહૃ સામ ગીયતે । અથ યદેવત્તદક્ષણઃ શુક્લં માઃ સૈવ સાઽથ યન્નીલં પરઃ કૃષ્ણં તદમસ્તત્સામ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—તથા જે આ નેત્રાનો રવેત પ્રકાશ છે તેજ ઋગ્વેદ છે તથા જે આદિત્યના જેવી દ્રશ્યક્રિાની અધિષ્ઠાનભૂત નીલવર્ણવિશેષ રચામતા છે તે સામવેદ છે એ પ્રમાણે ઋગ્મા સામ અધિષ્ઠિત છે તેથી ઋગ્વેદમાં અધિષ્ઠિત સામ-વેદનું જ્ઞાન કરવામાં આવે છે. તથા જે આ આંખોની રવેત દીપ્તિ છે તેજ ‘સા’

છે તથા જે નીલવર્ણ, અતિ શ્યામત્વ છે તેજ 'અમ' છે એ પ્રમાણે એ બંને મળીને સામવેદ છે. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—કોઈ વિશેષ વાત ન હોવાથી આ ચારે મંત્રોનાં ભાષ્ય વિશેષ એકી સાથેજ કરવામાં આવે છે—વાણી, ચક્ષુ, કર્ણ તથા નેત્રનો શ્વેત ભાગ- પ્રકાશ એજ ઋગ્વેદ છે તથા નાસિકાભ્યંતર પ્રાણવાયુ, નેત્રનું પ્રતિબિંબ (છાયાત્મા), મન તથા નેત્રની અતિ શ્યામતા એ સામવેદ છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે—ઉપાસક ઋક્ષમાં વાણી આદિ દ્રષ્ટિ કરે તથા સામમાં પ્રાણવાયુ આદિની દ્રષ્ટિ કરે—વાણી આદિ તથા પ્રાણવાયુ આદિનો ઋગ્ભાવ તથા સામભાવ કેવે પ્રકારે છે ? તેના ખુલાસામાં કહે છે કે—એ આ આધેયરૂપ પ્રાણવાયુ આદિ સંસ્રક સામવેદ, આધારરૂપ વાણી આદિ સંસ્રક ઋગ્વેદમાં અધ્યૂદ એટલે કે સ્થિત છે તેથી ઋગ્વેદમાં સ્થિત સામવેદજ સામવેદિયો ગાયા કરે છે. સામ ગાન્દ બે પદનો બનેલો છે, એક 'સા' તથા બીજો 'અમ' વાણી, ચક્ષુ, કર્ણ તથા નેત્રના શ્વેત પ્રકાશનો વાચક 'સા' છે તથા પ્રાણવાયુ, છાયાત્મા, મન તથા નેત્રની અતિશ્યામ- તાનું વાચક 'અમ' છે. એ પ્રકારે 'સામ' એ સમુદાય 'વાણી આદિ તથા પ્રાણવાયુ આદિ' એ બંનેનો વાચક છે. તેથી જેમ 'ઋક્ તથા સામ' એ બંનેમાં ભેદ નથી તેમજ 'વાણી આદિ તથા પ્રાણવાયુ આદિ' એ બંનેમાં પણ કાંઈ ભેદ નથી, એટલે કે એ બંને એકજ છે. ભાવ એ છે કે તેનાથીજ વાણી આદિ તથા પ્રાણવાયુ આદિનું ઋગ્વેદત્વ તથા સામવેદત્વ છે. ૧-૨-૩ ૪.

વિશેષ—કોઈકોઈનો મત છે કે વાણ્યાદિજ 'સા' છે તથા પ્રાણવાદિ 'અમ' છે, એ પ્રકારનો જે ગુરૂનો ઉપદેશ છે તે સામ શબ્દના અક્ષરોમાં વાણ્યાદિ તથા પ્રાણવાદિ દ્રષ્ટિનું વિધાન કરવાને માટેજ કહેવામાં આવેલું છે.

પ્રથમ છઠ્ઠા ખંડમાં અપીઠૈવતમાં પાંચ ઋચાઓ કહેવામાં આવેલી છે— પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, દ્યૌ, નક્ષત્ર તથા સૂર્યની શ્વેત દીપ્તિ-તથા આ પાંચ સામ કહેલા છે—અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર તથા સૂર્યનું અતિ કૃષ્ણરૂપ. એ પ્રમાણે કહીને બતાવેલું છે કે, ઋચા તથા સામ તેનું બેડું છે. અર્થાત્ પૃથ્વી આદિ પાંચ જે ઋચાઓ છે તથા અગ્નિ આદિ પાંચ જે સામ છે તે તેની પાંખો—બેડું છે.

એ પ્રકારે આ સાતમા ખંડમાં અધ્યાત્મ સંબંધી આ ચાર ઋચાઓ કહેલી છે—વાણી, નેત્ર, શ્રોત્ર તથા આંખની શ્વેતદીપ્તિ. તથા આ ચાર સામ કહેલા છે—પ્રાણ, છાયાત્મા, મન તથા આંખનું અતિ કૃષ્ણરૂપ. એ કથન કરીને બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે તેનાં બેડકાં છે, તે આનાં બેડકાં છે, અર્થાત્ વાણી આદિ ચાર

ઋગ્વા તથા પ્રાણુ આદિ ચાર સામ તે આનાં ભેડકાં છે. એટલે એવો પુરૂષ જે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે, સર્વનો અંતરાત્મા છે, સર્વ કાંઈ જેનું શરીર છે, એવો તો એક પરમેશ્વરજી હોઈ શકે. એનીજ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. આશ્રય લે તો પૂર્ણનોજ લે કે જેનાથી સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ થઈ જાય. ૧-૨-૩-૪.

સૂર્યના અંતર્ગત તથા ચક્ષુના અંતર્ગત પુરૂષની અલેક્ષતાને શ્રુતિ, ખતાવે છે, યથા—

अथ यं एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्त्तरक्षाम
तदुक्तं तद्यजुस्तद् ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य
रूपं यावमुष्य गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—તથા જે આ ચક્ષુની અંદર પુરૂષ દેખાય છે તેજ ઋગ્વેદ છે, તેજ સામવેદ છે, તેજ ઉકથ છે, એજ યજુર્વેદ છે તથા એજ બ્રહ્મ છે. એ નેત્રસ્થ પુરૂષનું એજ રૂપ છે કે જે સૂર્ય મંડળસ્થ પુરૂષનું રૂપ છે. જે તેના અંગ છે તેજ આનાં અંગ છે. જે તેની સંજ્ઞા છે તે આની પણ સંજ્ઞા છે. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—નેત્રાંતર્ગત પુરૂષ જ ઋક્ છે ઉકથથી અન્ય શાસ્ત્ર (મંત્ર વિશેષ) છે, તેજ સામ (સ્તોત્ર) છે, તેજ ઉકથ—સામવેદની ઋગ્વા છે. તેજ યજુ—સ્વાહા, સ્વધા તથા વષટ્ આદિ સંપૂર્ણ વાચ્ય છે તથા એજ બ્રહ્મ—બ્રાહ્મણ ભાગ—છે. હવે સ્થાન ભેદ હોવાથી આદિત્ય પુરૂષથી ચક્ષુ પુરૂષના ભેદની શંકાનું નિવારણ કરે છે. જે સૂર્યમંડળસ્થ પુરૂષનું હિરણ્યમય આદિ અધિદેવતરૂપથી વર્ણિતરૂપ છે, જે તેની ખાંખો છે તથા જે તેનાં (આદિત્ય પુરૂષનાં) ઉત્ અથવા ઉદ્ગીથ આદિ નામ છે, નેત્રાંતર્ગત પુરૂષનું પણ એજ રૂપ છે, એજ પક્ષ છે તથા એજ તેનાં નામ છે.

વિશેષ—જેમ ઘટ પટાદિ ઉપાધિનો ભેદ હોવાથી આકાશમાં કાંઈ ભેદ પડતો નથી તેમજ નેત્ર આદિત્યના ભેદથી નિરવયવ ચેતન આત્મામાં કાંઈ ભેદ પડતો નથી. આદિત્ય પુરૂષના રૂપ, ગુણ તથા નામનો આશુષ પુરૂષમાં અતિદેશ (ખતાવવો) કરવો તે તેમના ભેદના કારણનું પ્રત્યક્ષ નથી, પણ આશ્રયનો ભેદ હોવાથી તેમના ભેદની શંકા દૂર કરવાને સાર છે. તેથી અક્યાત્મ (નેત્રસ્થ પુરૂષ) થી આધિદેવત (આદિત્યાંતર્ગત પુરૂષ) એ જાનેની એકતા છે. ૫.

આધિદેવિકના જેવી જ આધ્યાત્મિકની પણ નિરુકુશ ઐશ્વર્યના પ્રવણથી, જાનેની એકતાને શ્રુતિ ભગવતી જાનાવે છે, યથા—

સ एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्य-
कामानां चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति
तस्मात्ते धनसनयः ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—તે આ નેત્રમ્ય પુરૂષ જે આ પ્રત્યક્ષ સૂર્યથી નીચેનો લોક છે તેને તથા પુરૂષોની અલિલાપાઓને ઈશન કરે છે, તેથી જે આ વીણામાં ગાન કરે છે તે તેનું જ ગાન કરે છે, તેથી તેઓ ધનલાભયુક્ત થાય છે ૬

વિં વિં ભાષ્ય—જે આ આધ્યાત્મિક આત્માથી નીચેના લોક છે, તેમનો તેજ નેત્રમ્ય પુરૂષ સ્વામી થાય છે તથા પુરૂષોની અપૂર્ણ અલિલાપાઓને પૂર્ણ કરે છે તેથી ઉપર બતાવેલી રીતે જે ગાન કરનારી વીણામાં આદિત્ય મહાગમ્ય પુરૂષનું ગાન કરે છે, તે નેત્રમ્ય પુરૂષનું જ ગાન કરે છે તેથી તે ગાન કરનારા પુરૂષ સપત્તિશાળી થાય છે ૬

વિશેષ—આ સસારમાં અમીમ નિર્ધનતાને સારૂ માત્રિક અનેક તંત્ર જાગીમાં નિમમ ચર્ધને વિદ્વજપ્રયાસ થયેલા મનુષ્યો એ પ્રકૃત મનના આદેશ અનુસાર ‘આધિદેવિક તથા આધ્યાત્મિક એ બંનેને એક સમજીને તેનું ગાન કરવું એજ ઉચિત છે તેથી જરૂર તેમની ઈષ્ટ સિદ્ધિ થશે એમાં સંદેહ નથી ૬

હવે આશુપાત્મા તથા આદિત્યાત્માની અલેક્ષ્યિયી ઉપાસના દ્રવ્યાનું ફલ કહે છે, યથા—

अथ य एतदेवं विद्वान्ताम गायत्युभौ स गायति
सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्ताश्च
प्नोति देवकामाश्च ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—તે પત્ની જે વિદ્વાન પુરૂષ આ પ્રમાણે મામવેહનું ગાન કરે છે તે બંનેનું ગાન કરે છે, તથા તે પુરૂષ બંનેની આ અલેક્ષ્ય ઉપાસના દ્વારા સૂર્યવોકની ઉપરનો જે લોક છે તે સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે, તથા તેજ ઉપાસક દેવતાઓના ભોગોને પણ પ્રાપ્ત કરે છે ૭

વિં વિં ભાષ્ય—પ્રથમ કહેલા આ ઉદ્દગીથ દેવને, જે નેત્રમ્ય તથા સૂર્યમહાગમ્ય પુરૂષની અલેક્ષ્યતા જાણીને સામવેહનું ગાન કરે છે, તે બંનેનું ગાન કરે છે, તથા તેજ પુરૂષ ‘આશુષ તથા આદિત્ય એ બંનેની આ એકતોપાસના’ જે લોક આદિત્યથી ઉપર ડાબા જમણા છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેજ ઉપાસના કરનારા દેવગણોના જેવા ભોગ ભોગવનારા થાય છે ૭

વિશેષ—આશુપ તથા આદિત્યને એક જાણીને ઉદ્દીયદેવની ઉપાસના કરનારા પુરૂષ, આદિત્યાંતર્ગત દેવરૂપ યજ્ઞને આદિત્યથી ઉપરના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા તે ઉપાસકને યજ્ઞમાન એ ઉપાસક દ્વારા પોતાની કામના દેવતાઓથી પૂર્ણ કરે છે. ૭.

अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चा लोकास्तांश्चामोति

मनुष्यकामाश्च तस्मादु हैर्विदुर्दुगाता व्रयात् ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—તથા તેનાથી જે આ લોકથી નીચેના લોક છે તેમને તથા પુરૂષ સંબંધીની અભિલાષાઓને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી એવું જાણનારો ઉદ્દાતા યજ્ઞમાનને એ પ્રમાણે કહે. ૮.

कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य

एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥

ભાવાર્થ—જે એવો જ્ઞાતા યજ્ઞને સામગ્ગન કરે છે તે ઉદ્દાતા અભિલાષાઓને પૂરી કરવામાં સમર્થ થાય છે, તેથી ઉદ્દાતા યજ્ઞમાનને પૂછે છે કે—તમારા કયા મનોરથને સાડૂ ગાન કરે ? ૯.

વિ० વિ० ભાષ્ય—પૂર્વોક્ત બંને મંત્રોના ભાષ્ય, વિશેષ સાથેજ આપ વામાં આવે છે—તથા આ નેત્રસ્થ પુરૂષ દ્વારા આ લોકના સિવાય જે બીજા નીચેના લોક છે તેમને તથા જેટલી મનુષ્ય સંબંધી કામનાઓ છે તે સર્વને, નેત્રસ્થ તથા સૂર્યમંડળસ્થ પુરૂષ દ્વારા ઉદ્દાતા પોતાના યજ્ઞમાનને પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે, તેથી ઉદ્દાતા પોતાના યજ્ઞમાનને ‘કં તે કામમ્’ એ મંત્ર અનુસાર પૂછે છે કે—હું તમારા કયા મનોરથને સાડૂ સામવેદનું ગાન કરે ? કારણ કે ઉદ્દાતા, નેત્રસ્થ પુરૂષ વિષયક સામગ્ગન કરીને પોતાના યજ્ઞમાનના મનોરથોને પૂરા કરવામાં સમર્થ થાય છે. એવું પૂછવાથી જ્યારે યજ્ઞમાન પોતાની કામનાઓ સંલગ્નાવે છે ત્યારે તે ઉદ્દાતા યજ્ઞમાનની કામનાઓ સાંલગીને તેની પૂર્તિને સાડૂ સામવેદનું ગાન કરે છે, સામવેદનું ગાન કરે છે. ૯.

વિશેષ—અક્ષિ પુરૂષ દ્વારા સ્વયં પણ નેત્રાંતર્ગત દેવરૂપ યજ્ઞને એટલે કે મકળ કામનાઓને પૂરી કરનારી શક્તિથી સંપન્ન યજ્ઞને ઉદ્દાતા યજ્ઞમાને કહેલી કામનાને પૂરી કરવાને સાડૂ સામગ્ગન કરે છે. ‘સામ ગાયતિ’ એ પદની દ્વિરૂક્તિ ઉપાસના સમાપ્તિ સૂચનને સાડૂ છે.

ઉદ્દાતા જ્યારે ઉદ્દીય ગાન કરે છે ત્યારે યજ્ઞમાનને સાડૂ વર માગે છે, પણ

એ કાર્ય કાંઈ હસી ખેલની વાત નથી અને તે પણ વળી ખીજને સાડ કેવળ કહી દેવાથી કાંઈ નથી બની શકતું. પ્રથમ ખોતે પોતાને યોગ્ય બનાવવો પડે છે. કે જે આહે તે પુર કરાવી શકાય. એ પ્રભાવ ત્યારેજ પ્રાપ્ત થશે કે જ્યારે તેની સાથેનો સંબંધ સ્થાપિત થશે કે જે સર્વ કામનાઓનો અધિપતિ છે. આ ઉપનિષદ્ એજ ઉપદેશ આપે છે કે પ્રથમ ઉપાસક બનવું જોઈએ. ત્યારેજ ઉદ્ધાતા યજ્ઞમાનને એવું કહેવાને યોગ્ય બની શકે કે—“કહેા ! તમારે સાડ કેવી કામનાની પૂર્તિને સાડ ગાન કરૂં ?” કારણ કે તે જે પરમેશ્વરનું ગાન કરે છે તે તેની બધી વાતો સાંભળે છે. ૯.

ખંડ આઠમો

૧૦૮૫૩૦૦૫

ઉદ્દીથોપામનાની ઉત્કૃષ્ટતા દેખાડવાને સાડ શિલક, દાહ્ય તથા પ્રવા હણુનો સંવાદ કહેવાનો આરભ કરે છે, યથા—

ત્રયો હોદ્દગીથે કુશલા વમ્ભુઃ શિલકઃ શાલાવત્ય-
શ્વૈકિતાયનો દાહ્યઃ પ્રવાહણો જૈવલિરિતિ તે હોત્તુ-
રુદ્દગીથે વૈ કુશલાઃ સ્મો હન્તાદ્દગીથે કથાં વદામ્ इति ॥૧॥

ભાવાર્થ—શલાવાનના પુત્ર શિલક ઋષિ, ચિકિતાયનનો પુત્ર દાહ્ય તથા છવલનો પ્રવાહણ એ ત્રણે ઉદ્દીથ ગાનમાં ઘણા કુશળ હતા. તેમણે એક ખીજને કહ્યું કે, આપણે ઉદ્દીથ વિદ્યામાં કુશળ છીએ તેથી જો ઈચ્છા હોયતો જ્ઞાનવિષયક વિચાર કરીએ. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—એક સમયે કોઈ જગોએ કોઈ નિમિત્તે એકત્રિત થયેલા પૂર્વોક્ત એ ત્રણે ઋષિયો ઉદ્દીથવિદ્યામાં કુશળ હતા. એક કુશળ હતા અને ખીજ કોઈ કુશલ નહોતા એવી વાત નહોતી, કારણ કે ઉપસ્થિત, જ્ઞાનશ્રુતિ તથા કેકેય આદિ સર્વજ્ઞકન્ય પુરૂષોની કુશળતા પણ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. પછી પ્રકૃત શિલકાદિ મહર્ષિયોએ પરસ્પર વિચાર કર્યો કે આપણે ઉદ્દીથવિદ્યામાં દક્ષ છીએ તેથી જો આપણા બધાની મરજી હોય તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ નિમિત્ત પણ પ્રતિપક્ષપૂર્વક ઉદ્દીથવિદ્યામાં મળઘમાં પરસ્પર વિવાદ કરીએ. ૧.

[વશેષ—શ્રુતિ ભગવતી ઓકાર ઘણે ભાગે ઉપાસ્ય હોવાના કારણથી, કન્ય રીતિથી તેની પરોવરીયણુવિગ્નિષ્ટ દળવાળી એક ખીજ ઉપામના પ્રસ્તુત

કરે છે, તેને મુગમતાથી સમજવાને સારૂ અહીં પ્રકૃત કયા ગરૂ કરવામા આવી છે.

પ્રવાહણને કોઈ કોઈ ‘દ્વાસુખ્યાયણ’ પણ કહે છે. ‘આ મને જળ તથા પિંડદાન દેવાનો અવિકારી યગે’ એવું કહીને ધર્મપૂર્વક ગૃહીતપુત્ર (દત્તક) દ્વાસુખ્યાયણ કહેવાય છે. પ્રકૃત ઇતિહાસનું એ પણ પ્રયોગન છે કે વસ્તુતત્ત્વના જ્ઞાતા પુરૂષોના પારસ્પરિક સવાદથી, વિપરીત જ્ઞાનનો નાશ, અપૂર્વ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તથા અશયની નિવૃત્તિ થાય છે. તેવી એવા પુરૂષોનો સાથ અવશ્ય કરવો ભેદએ ૧.

તથેતિ હ સમુપવિવિશુઃ સ હ પ્રવાહણો જૈવલિત્વાચ
ભગવન્તાવગ્રે વદતાં બ્રાહ્મણયોર્વદતોર્વાચશ્ચ શ્રોધ્યામીતિ ॥૨૧॥

ભાવાર્થ—“ઘણુ મારૂ” એવું કહીને જ્યારે એ લોકો સ્વસ્થ થઈને બેસી ગયા, ત્યારે જીવલ મુત પ્રવાહણે કહ્યું કે—આપ બને પ્રથમ કહેા. કહેવાતા આપ બને વિગ્રાના વચનને હું સાલળીશ. ઇતિ—એવુ કહ્યું. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—ત્રણે ઋષિએ એક બીજાની વાતને સાંલળીને કહ્યું કે—જ્ઞાનપ્રાપ્તિનિમિત્ત આપણે વાતચીત કરીએ એવું કહીને જ્યારે એ લોક સ્વસ્થ થઈને બેસી ગયા ત્યારે જીવલના પુત્ર પ્રવાહણે કહ્યું કે—આપ બને માનનીય તથા પ્રાક્ષણ છો તેથી મારી ઇચ્છા છે કે આપ લોકની કહેલી વાણીને હું શ્રવણ કરૂ. ૨.

વિશેષ—‘આપ બને પ્રાક્ષણે’ આ કથનરૂપ ચિહ્નથી એવું જણાય છે કે, પ્રવાહણ ક્ષત્રિય છે. તેથી જો પ્રવાહણ પ્રથમ બોલે તો એ તેની ધૃષ્ટતા ગણાય, તેથી પ્રથમ ન બોલતા તે રાજાએ પોતાની નમ્રતાનું સૂચન કર્યું. ‘વાચક’ એવું વિશેષણ હોવાથી બ્રહ્મ વ્યાખ્યાતાઓનું કહેવું છે કે અર્ચરહિત શબ્દમાત્ર માંલંગીશ.

સ હ શિલકઃ શાલાવત્યશ્ચૈકિતાયનં દાલ્ભ્યમુવાચ
હન્ત ત્વા પૃચ્છાનીતિ પૃચ્છેતિ હોવાચ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—ત્યારે એ શલાવતમુત શિલકે ચિકિતાયનના પુત્ર દાલ્ભ્યને કહ્યું કે—‘અગર તમારી આજ્ઞા હોય તો હું તમને પૂછુ ? તેણે કહ્યું કે—પૂછો. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—એવુ સાલળીને ઉપર્યુક્ત બનેમાથી શલાવતક્રમારે ચિકિતાયનના પુત્ર દાલ્ભ્ય ઋષિને કહ્યું કે—જો આપની આજ્ઞા હોય તો, હું આપને કાંઈ પ્રશ્ન કરૂ. એ સાલળીને દાલ્ભ્ય ઋષિએ કહ્યું કે—ઘણી ખુશીથી પૂછો, એ પ્રકારની અનુમતિ લઈને શિલકે ઋષિએ પૂછયું. ૩.

વિશેષ—આ બંન્ના સાતમા મત્રમા ‘મગવતો વેવાનિ’ એ પદ આવેલું છે તથા પ્રકૃત મત્રમાં પણ ‘જો તમારી ઇચ્છા હોય તો હું તમને કઈ પૂછુ’ એમ કહેવામા આવેલું છે. આ બંને વાતોથી રૂપાટ થાય છે કે, મત્રોક્ત બંને પ્રાક્ષણો-માંથી શિલક જ શ્રેષ્ઠ હતો. તથા એનાથી એ શિક્ષા પણ મળે છે કે, પોતાનાથી મોટાની આગળ એજ રીતે બોલવું બેઠએ. ૩.

કા સામ્નો ગતિરિતિ સ્વર इति હોવાચ સ્વરસ્ય કા ગતિરિતિ પ્રાણ इति હોવાચ પ્રાણસ્ય કા ગતિરિત્યન્નમિતિ હોવાચાન્નસ્ય કા ગતિરિત્યાપ इति હોવાચ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—‘સામની ગતિ શું છે ?’ ‘સ્વર છે’ એવું કહ્યું—‘સ્વરની ગતિ શું છે ?’ પ્રાણ છે. એવુ કહ્યું. ‘પ્રાણની ગતિ શું છે ?’ અન્ન છે. એવું કહ્યું. તથા ‘અન્નની ગતિ શું છે ?’ જળ છે એવું કહ્યું. ૪.

વિ० વિ० ભાષ્ય—જ્યારે શિલક ઋષિએ દાહ્યત્રયપિથી પૂછ્યું કે—
સામની ગતિ યાને આશ્રય શું છે ? ત્યારે દાહ્યએ ઉત્તર આપ્યો કે સ્વર છે, કારણ
સામ સ્વરસ્વરૂપ છે. એવો નિયમ છે કે જે પદાર્થ ચદાત્મક જેનો બનેલો હોય
તે પદાર્થનો આશ્રય તેજ હોય છે. જેમકે ઘટ મૃત્તિકાસ્વરૂપ છે તેથી ઘટનો
આશ્રય મૃત્તિકા છે. તે પછી તેણે પૂછ્યું—સ્વરનો આશ્રય શું છે ? ઉત્તર મળ્યો.
કે—પ્રાણ છે. કારણ કે પ્રાણ સ્વરથીજ નિષ્પન્ન થાય છે. ફરી પૂછ્યું—પ્રાણનો
આશ્રય શું છે ? જવાબ મળ્યો કે—અન્ન છે, કારણ કે અન્નનો આશ્રયજ પ્રાણ છે,
અન્યથા અન્ન વગર પ્રાણ સુકાઈ જાય છે. ફરી પૂછ્યું—અન્નનો આશ્રય શું છે ?
જવાબમાં દાહ્યે કહ્યું કે જળ છે. કારણ કે જળ વગ અન્નની ઉત્પત્તિ થઈ
શકતી નથી. તેથી અન્નનો આશ્રય જળજ છે. ૪.

વિશેષ—પહેલેથી ઉદ્ગીયનુ પ્રકરણ ચાલે છે તેથી ‘સામનો આશ્રય શું
છે ?’ એનું તાત્પર્ય એ છે કે સામ-ઉદ્ગીયનો આશ્રય શું છે ? કારણ કે અહીં ઉપા-
સ્યરૂપથી ઉદ્ગીયનુંજ પ્રકરણ છે, જેમકે ‘પરોવરીયાંસમુદગીયમુપાસતે’
ઈત્યાદિ શ્રુતિમાં પણ કહેશે.

અહીં એ વાત વિશેષ ધ્યાન આપવા જેવી છે કે—પ્રકૃતમા ઉદ્ગીય મળધી
પ્રશ્ન કરવો ઉચિત હતો તેને બદલે સામવિષયક પ્રશ્ન કરવામા આવેલો છે. તેનું
તાત્પર્ય એ છે કે ઉદ્ગીયનું જ્ઞાન વેદોને અધીન છે તથા આ છાદોગ્યોપનિષદ સામ
વેદીય હોવાથી પ્રથમ સામવેદ સળધી વિચાર કરવાનું આવશ્યક હતું, કારણકે
જ્યાં સુધી કોઈ વિષયના મૂળને સ્પષ્ટ કરવામા ન આવે ત્યાંસુધી તે વિષયનો
નિર્ણય થવો કઠણ છે. તેથી અહીં પ્રથમ સામવિષયક પ્રશ્ન કરવો ઉચિતજ હતો.
એવો પણ આ વિચાર છે કે જોકે ચારે વેદ સ્વરના આશ્રિત છે, પણ અહીં સામ
વેદ ગેય હોવાના કારણથી તેમા સ્વર સ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે. એજ હેતુથી
સામને સ્વરાશ્રય કહેલો છે. ૪.

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामुष्य
लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच
स्वर्गं यं लोक३ सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गस३स्ताव३
हि सामेति ॥ ५ ॥

બાવાર્થ—જળની ગતિ શું છે? લોક છે. એવો નિશ્ચય કરીને કહ્યું. આ

લોકની ગતિ શું છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર—‘સ્વર્ગનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી’ દાહ્યે એવો ઉત્તર આપ્યો કે હમે પણ સ્વર્ગની સામરૂપથી સારીરીતે પ્રતિષ્ઠા કરીએ છીએ, કારણ કે સામની સ્તુતિ સ્વર્ગરૂપે કરેલી છે. આ પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તરની સમાપ્તિ થઈ. ૫.

વિં ૧૦ ભાષ્ય—વળી શિલક ઋષિએ પૂછ્યું કે—જાનો આશ્રય કોણ છે ? દાહ્યે ઉત્તર આપ્યો કે—સ્વર્ગ લોક છે. વળી પણ તેણે પૂછ્યું કે—સ્વર્ગ લોકનો આશ્રય કોણ છે ? ઉત્તરમાં દાહ્ય ઋષિએ કહ્યું કે—સ્વર્ગ લોકનું ઉલ્લંઘન કરીને સામને કોઈ ખીજના આશ્રયમાં લઈ જવો એ ઠીક નથી. હમે પણ સ્વર્ગ લોકની પ્રતિષ્ઠા સામરૂપથી કરીએ છીએ. અર્થાત્ જે સ્વર્ગ છે તેજ સામ છે, કારણ કે સામવેદની સ્તુતિ સ્વર્ગરૂપથી કરવામાં આવી છે. ૫.

વિશેષ—સામવેદની સ્તુતિ સ્વર્ગરૂપથી કરવામાં આવેલી છે. જેમકે ‘સ્વર્ગો વૈ લોકઃ સામવેદ’—‘નિશ્ચય સ્વર્ગ લોકજ સામ છે, એવું બાણુવું’ એનું તાત્પર્ય એ છે કે, સામની સ્તુતિ—ઉદ્ગીથની ઉપાસના, ઉપાસક સ્વર્ગલોક દૃષ્ટિથી કરે. ૫,

तथ ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाहभ्यमुवा-
चाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाहभ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूया-
न्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—એ ચિકિતાયનકુમાર દાહ્યને શલાવત્મુત શિલકે કહ્યું કે—હે દાહ્ય ! તમારો સામ અવશ્યજ અપ્રતિષ્ઠિત છે, તેનાથી વિપરીત પ્રતિષ્ઠિત કહેનારા તમને આ સમયે જો કોઈ સામવેદી એમ કહે કે ‘તમારૂં મસ્તક ભૂમિ ઉપર પતિત થઈ જાય’ તો અવશ્યજ તમારૂં મસ્તક પતિત થઈ જશે. ૬.

વિં ૧૦ ભાષ્ય—શિલકે દાહ્યને કહ્યું કે—હે દાહ્ય ! તમારો સામ જરૂર અપ્રતિષ્ઠિત—અસંસ્થિત એટલે કે પરોવરીયરૂપથી અસમાપ્ત ગતિવાળો છે. તેનાથી વિપરીત ‘એ પ્રતિષ્ઠિત છે’ એ પ્રમાણે કહેનારા તમા અપરાધીને, અપરાધને સહન ન કરનારો કોઈ સામવેદી આ સમયે એમ કહે કે ‘ તારૂં માથું પૃથ્વી ઉપર પડી જાય તો તેના કહેવાથી તમારૂં મસ્તક તમારી ગર્દનથી અલગ થઈ જરૂર પૃથ્વી ઉપર પડી જશે એમાં સંશય નથી. ૬.

વિશેષ—જો શિર પતિત થવાને યોગ્ય અપરાધ થયો હશે તો ખીજના

કહેવા વગર પણ શિરનું પતન જરૂર થયેજ. તથા જો વસ્તુતઃ તેનું એવું પાપ નહીં થયું હોય તો સેંકડોના કહેવા છતાં પણ શિરનું પતન થઈ શકશે નહીં. અન્યથા ‘કૃતહાનિ તથા અકૃતની ઉપલબ્ધિ’ એ બંને દોષો થવાના, એ શંકાનું સમાધાન એવું છે કે વસ્તુતઃ એ બંને દોષોનું આરોપણ કરવું એ ખરાબ નથી, કારણ કે કૃત શુભાશુભ કર્મફળ પ્રાપ્તિ દેશ, કાળ તથા નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે. એવી દશામાં શિરપાતના નિમિત્તભૂત અજ્ઞાનમાં પણ ખીજાના કથનરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષા રહેછેજ.

કેટલાક વિદ્વાનનું એવું કહેવું છે કે ઉપર્યુક્ત કથન અર્થવાદ છે. તેઓ આ મંત્રના અર્થની યોજના એવી રીતે કરે છે કે—ત્યારે તમે સામના વિષયમાં નિશ્ચિત વિચાર નથી રાખતા, તેના પ્રતિ તમારી કોઈ દેહ ધારણાજ નથી, ત્યારે તો આ વિષયનો જ્ઞાતા અહીં આવીને એમજ કહેશે કે—‘તું કોઈ નથી જાણતો, તારૂં શિર આ ઉદ્ગ્રીધ સંબંધી ભાવનાઓથી શૂન્ય છે, એકદમ ખસી ગયેલું છે’ એવો નિર્ણય આપે ત્યારે ખરેખર લોકદષ્ટિમાં ‘તારૂં માથું પડી જશે’ એટલે કે વિદ્વાનોની સલામાં જનતા સમક્ષ તારૂં માથું નીચું થઈ જશે, પ્રમાણપત્ર વિના પ્રમાણિક લોકોમાં તું સ્વયં લજ્જાનો માર્યો શિર ઝુકાવી લઈશ, લોક પણ જાણશે કે આ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવામાં નીચો પડેલો છે. ૬.

આ પ્રકારે શિલકના કહેવાથી દાલ્લત્ય કહે છે કે—

हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्मोति होवाचामुष्य
लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य
का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच
प्रतिष्ठां वयं लोकः सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासं
स्तावः हि सामेति ॥ ७ ॥

સાધાર્થ—હન્તા ! જો આપ કહો તો હું આપનાથી તે જાણુ, ત્યારે શિક્ષકે કહ્યું—અણી લો. તે પછી દાલ્લત્યે પૂછ્યું કે—એ લોકનો આશ્રય કોણ છે ? શિલકે ઉત્તર આપ્યો કે—આ લોક છે. પુનઃ ‘નિશ્ચય કરીને આ લોકનો કોણ આશ્રય છે ? દાલ્લત્યના એવું પૂછવા પર શિલકે ઉત્તર આપ્યો કે—આ પ્રતિષ્ઠાભૂત લોકનું અતિ-કમણ કરીને મામનો ખીજો આશ્રય કોઈ નથી તેથી હવે પ્રતિષ્ઠાભૂત આ લોકમાં

સામની સ્થિતિ માન્યે છીએ, કારણ કે, સામની સ્તુતિ પ્રતિષ્ઠાસ્પથીજ કરવામાં આવેલી છે. આ પ્રકારે પ્રશ્નોત્તરની સમાપ્તિ થઈ. ૭.

વિઃ વિં બાળ્ય—સામ જેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે તેને હું આપ પૂત્યગ્રીથી બાણવાની ઇચ્છા રાખુ છું. શિલકે કહ્યું કે બાણી લો. ત્યારે દાહ્યે પૂછ્યું કે—એ સ્વર્ગલોકનો આશ્રય કોણ છે ? શિલકે એ પ્રશ્નનો એવો ઉત્તર આપ્યો કે—મર્ત્ય-લોક, કારણ કે મૃત્યુલોકજ યાગ, દાન, હોમાદિદ્વારા એ સ્વર્ગલોકનું પોષણ કરે છે. ફરી દાહ્યે પૂછ્યું કે—આ મૃત્યુલોકનો આશ્રય કોણ છે ? તેનો ઉત્તર શિલકે એવો આપ્યો કે—આશ્રયભૂત આ મૃત્યુલોકનું ઉત્સંધન કરીને સામને આન્યત્ર લઈ જવાનું ઉચિત નથી તેથી હું આશ્રયભૂત આ મૃત્યુલોકમાંજ સામની અંતિમ સ્થિતિનો નિશ્ચય કરીએ છીએ, કારણ કે સામની સ્તુતિ વેદમાં પૃથ્વીસ્પથીજ કરવામાં આવી છે, યથા—“ હ્યં વૈ રયન્તરમ્ ” આ પૃથ્વી એજ સામ છે. ૭.

વિશેષ—‘મૃત્યુલોકથીજ યાગાદિદ્વારા સ્વર્ગલોકનું પોષણ થાય છે’ એ વાત જે પ્રથમ કહેવામાં આવેલી છે, તેને શ્રુતિયો પણ પ્રમાણિત કરે છે યથા—“ જતઃ પ્રદાન દેવા ઉપજીવન્તિ ”—તેથી દાનને આશ્રયથી દેવતાલોક અલિપ્ત રહે છે. એ પ્રત્યક્ષ છે કે સમસ્ત પ્રાણિયોનો આશ્રય પૃથ્વી છે તેથી તેને સામનો પણ આશ્રય માનવાનું ઉચિત છે. ૭.

तश्च प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल तेषाला-
वस्य साम यस्वेतर्हि द्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति, मूर्धा ते
विपतेदिति हन्ताहमेतद्गवतो वेदानीति विद्मतीति
होवाच ॥ ८ ॥

બાવાર્થ—ત્યારે શિલક ઋષિને અવલના પુત્ર પ્રવહણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે—હે શાલાવત્ય ! અવશ્યજ તારો સામ અંતવાન છે અગર જો કોઈ એવું કહે કે—તાડ માથુ પડી જાય તો, તારૂં માથુ પડી જતું. શાલાવત્યે કહ્યું કે—હું એ વાતને આપની પાસેથી બાણવાની ઇચ્છા રાખુ છું, ત્યારે પ્રવાહણે કહ્યું કે—બાણી લો. ૮

વિં વિં બાળ્ય—અવલકુમાર પ્રવાહણઋષિએ શાલાવત્યને કહ્યું કે—હે શાલાવત્ય ! એ પ્રકારે કહેલો તારો સામ નશ્વર છે. જ્યારે કોઈ સામવેતા સાંભળશે કે, સામ પૃથ્વીનું આશ્રિત છે ત્યારે તારા એ કથનથી અમંતુષ્ઠ થએલા સામવેદીના શ્રાપથી તારૂં માથુ પૃથ્વી ઉપર પડશે. એ સાંભળીને શિલક ઋષિએ

કહ્યું—જે આપની આજ્ઞા હોય તો હું શ્રીમાનને પ્રશ્ન કરીને તેને સારી રીતે બાણી લઉં. ત્યારે તેના એવા વિનીત વચન સાંભળીને પ્રવાહણ ઋષિએ કહ્યું કે—તમે પ્રશ્ન કરો, હું તમને તેનો ખુલાસો કરી આપીશ. એ સાંભળીને શિલકઋષિએ વક્ત્ર્યમાણ મંત્રને અનુસરીને પૂછ્યું. ૮.

વિશેષ—ભાવ એ છે કે જેને સામ નિશ્ચિત કર્યો છે તે જોકે પ્રતિષ્ઠા છે તથાપિ અન્તવાણો છે. એટલા માટે આ પણ મામનો માત્રો અર્થ નથી વસ્તુનું ખરૂં જ્ઞાન ન હોવાથી જેને ઉલટુ જ્ઞાન થશે તે વિપરીત જ્ઞાન તેના પતનનું કારણ બનશે જેવી રીતે દુર્યોધનનું પતન જળને અથલ સમજવાથી થયું. આ પડવાના લાયકી જ શિલકાદિ મહર્ષિઓએ વસ્તુતત્ત્વને ચથાર્થરૂપે બાણવા પુરો પ્રયત્ન કર્યો. ૮.

ખંડ નવમે

પ્રવાહણની આજ્ઞા લઈને શિલકે પૂછ્યું કે—

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याशादेव समुत्पद्यन्त
आकाशं प्रत्यस्तं यन्स्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः
परायणम् ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—આ મૃત્યુલોકનો કોણ આશ્રય છે ? તેના ઉત્તરમા પ્રવાહણે કહ્યું કે—આકાશ કારણ કે આકાશથી જ સંપૂર્ણ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે, આકાશમાં જ સર્વનો લય ધાય છે તથા આકાશ જ સર્વના કરતા મોટું છે, તેથી આકાશ જ તેનો આશ્રય છે. ૧.

[૧ વિ. ભાષ્ય—‘આ મૃત્યુલોકનો આશ્રય કોણ છે ?’ શિલકના એ પ્રશ્નનો જવાબમા પ્રવાહણ ઋષિએ કહ્યું કે—આકાશ છે. કારણકે આકાશથી સ્થાવર જંગમ સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે તથા આકાશમાં જ લીન ધાય છે. તેથી આકાશ જ આ સ્થાવર જંગમ પદાર્થોથી શ્રેષ્ઠ છે તથા સંપૂર્ણ ભૂતોનો પ્રધાન આશ્રય છે એ આકાશ મર્મમા બ્યાસ છે, સર્વ તેની અનર્બૂત છે, કોઈ પણ પદાર્થ અગત્ય પ્રાણી

તેનાથી અલગ રહી શકતો નથી. એ સર્વનું પૂજ્ય છે. ૧.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં આકાશ શબ્દથી પરમાત્મા વિવક્ષિત છે. (ભૂતાકાશ નહીં) એનું તાત્પર્ય એ છે કે, આકાશ પરમાત્માનો દેહ છે. દેહી દેહમાં અલેદ થાય છે એટલે કે દેહ દેહીથી પ્રયત્ન રહી શકતો નથી, તેથી આકાશ પરમાત્મારૂપ છે. આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જળ, જળથી પૃથ્વી એ ક્રમથી ઉત્પત્તિ થાય છે તથા પ્રલયકાળમાં પૃથ્વી જળમાં, જળ અગ્નિમાં, અગ્નિ વાયુમાં, તથા વાયુ આકાશમાં લીન થાય છે. સૃષ્ટિની આદિમાં સંપૂર્ણ પ્રાણી તેનાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે તથા અંતમાં તેમાંજ લીન થઈ જાય છે, તેથી આકાશ સર્વનો આધાર છે. ૧.

આકાશસંસ્કૃત ઉદ્ગીથની ઉત્કૃષ્ટતા તથા તેની ઉપાસનાનું રૂપ બતાવે છે, યથા—

**स एष परोवरीयानुद्गगीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो
हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं
विद्वान्परोवरीयाश्च समुद्गगीथमुपास्ते ॥ २ ॥**

ભાવાર્થ—તે આ ઉદ્ગીથ અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે તે આ અનંત છે. એ જ્ઞાતાનું જીવન શ્રેષ્ઠાતિશ્રેષ્ઠ થઈ જાય છે જે ઉક્ત પ્રકારે બ્રહ્મને જાણે છે તથા જે અતિ-શ્રેષ્ઠ ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરે છે તે પરમાત્મકૃષ્ણ લોકને પોતાના વશમાં કરી લે છે. ૨.

વિં ૧૦ ભાષ્ય—આ આકાશ તેજ ઉદ્ગીથ છે, તે પરોવરીયાન્—પરમાત્મારૂપ છે, તે અનંત—અંતરહિત છે. આ આકાશનો વેત્તા પુરૂષ શ્રેષ્ઠ તથા પૂજ્ય થાય છે તથા જે આ આકાશરૂપી ઉદ્ગીથ બ્રહ્મને જાણીને તેની ઉપાસના કરે છે તે પરમાત્મકૃષ્ણ લોકને જીતી લે છે, એટલે કે પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સર્વોત્તમ ઉદ્ગીથ બ્રહ્મ અનાદિ અનંત તથા પરમ પવિત્ર છે, જે પુરૂષ ઉદ્ગીથરૂપ બ્રહ્મને જાણીને તેની ઉપાસના કરે છે તેનું જીવન પવિત્ર થઈ જાય છે તથા નિશ્ચયપૂર્વક આગળ પાછળની અવસ્થાઓનો જય કરી લે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિથી પર જે અતિ સૂક્ષ્મ પરબ્રહ્મ છે તેને જે જાણી લે છે તે સર્વ અવસ્થાઓને જીતી લે છે. અગર એમ સમજો કે જાત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થાઓમાં તથા અન્ય શારીરિક અવસ્થાઓના મોહમાં પડતો નથી કારણ કે તેને પરમાત્માનું તત્ત્વજ્ઞાન થઈ ચુકેલું છે. ૨.

વિશેષ—આકાશરૂપ ઉદ્ગીથની ઉપાસનાનું શુનિ બગવતી એ દષ્ટાંત બતાવે

છે કે ઉક્તોપાસકનું જીવન ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ થતું જાય છે. તથા અદ્રષ્ટપ એ થાય છે કે તે ઉત્તરોત્તર પ્રહાકાશપર્યંત વિશિષ્ટ લોકોને પોતાને અધીન કરી લે છે. ૨.

તથા હૈતમતિધન્વા શૌનક ઉદરશાણિડલ્યાયોવત્વો-
વાચ યાવત્ત એનં પ્રયાજમુદ્ગીથં વેદિષ્યન્તે પરોવરીયો
હેભ્યસ્તાવદસ્મિલ્લોકે જીવનં ભવિષ્યતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—અતિધન્વાનામક શુનકકુમારે પોતાના શિષ્ય શાંડિલ્ય પ્રતિ ઉદ્ગીથનું નિરૂપણ કરીને તેને કહ્યું કે—ત્યાંસુધી તારા વંશના લોક આ ઉદ્ગીથને જાણતા રહેશે ત્યાંસુધી આ લોકમાં સાધારણ લોકોથી તેમનું જીવન જરૂર પરમ ઉત્કૃષ્ટ રહેશે. ૩.

વિ. ૧૦ ભાષ્ય—આ ઉદ્ગીથને જાણનારા શુનક ઋષિના પુત્ર અતિધન્વા નામક ઋષિએ પોતાના શિષ્ય ઉદરશાંડિલ્ય નામક ઋષિને ઉદ્ગીથદર્શન—ઉદ્ગીથ વિધાનો સારીરીતે અનુભવ કરાવીને કહ્યું કે—હે ઉદરશાંડિલ્ય ! ત્યાંસુધી તારા વંશમાં તારા જોતજ આ ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરતા રહેશે ત્યાંસુધી સંસારમાં તેઓ અત્યંત પ્રતિષ્ઠિતપદને જરૂર પ્રાપ્ત થતા રહેશે. ૩.

વિશેષ—વસિષ્ઠાદિ પ્રહાપિયોની તથા યુધિષ્ઠિરાદિ ક્ષત્રિયના આ લોક તથા પરલોકાદિમાં અતિ ઉન્નત વ્યવસ્થા સાંભળવામાં આવે છે તે આવીજ ઉપાસનાઓનો મહિમા છે. તેથી પોતાને તથા પોતાના વંશજોને આ લોક તથા પર-લોકાદિકોમાં ઉત્કૃષ્ટતર બનાવવાની જે લોકોની ઇચ્છા હોય તેમને સારૂ ઉચિત છે કે તેઓ આ ઉપાસના કરે. ઉદ્ગીથરૂપ પ્રહાના જ્ઞાતાનું જીવન અતિ પવિત્ર તથા ઉચ્ચ થાય છે તેથી તેઓ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ઉદ્ગીથના મહત્વને સમજીને અતિધન્વા ઋષિએ પોતાના શિષ્ય ઉદરશાંડિલ્યને આ તત્ત્વ સમજાવ્યું હતું કે—માત્ર તુંજ નહીં પણ તારા પરિવારમાં ત્યાં સુધી આ વિધાના જ્ઞાતા ઉત્પન્ન થતા રહેશે ત્યાંસુધી તેઓ પોતાના જીવનને ઉચ્ચ બનાવીને મુખપૂર્વક કાળક્ષેપ કરવામાં સમર્થ રહેશે. અર્થાત્ તું તારા પરિવારમાં ઉદ્ગીથ—પ્રહાના જ્ઞાનના સંસ્કાર દઢ કરી દેજે.

ઉત્તમ ગુરૂનું આ કર્તવ્ય છે—જે સદ્ગુરૂ હશે તે માત્ર શિષ્યનેજ સંસાર સાગર તરવાનો માર્ગ બતાવશે. એટલુંજ નહીં પણ તેના સ્વજનોના ઉદ્ધારનો પણ માર્ગ બતાવતા રહેશે. ગુરૂદેવ લોખંડને પારસમણિની જેમ, તેમના સંપર્કમાં રહેનારા શિષ્યનો ઉદ્ધાર કરે છે, પરંતુ સદ્ગુરૂ મહારાજ પોતાના શિષ્યના સર્વ સંબંધિયોનો

ખેડા એવે પ્રકારે પાર કરી દે છે કે જેમ મલયાચળનો વાયુ નિકટવર્તી સર્વ વૃક્ષોને ચન્દન બનાવી દે છે. ૩.

**તથામુસ્મિંલ્લોકે લોક ઇતિ સ ય ઇતદેવં વિદ્વાનુપાસ્તે
પરોવરીય એવ હાસ્યાસ્મિંલોકે જીવનં ભવતિ તથામુસ્મિં-
લ્લોકે લોક ઇતિ લોકે લોક ઇતિ ॥ ૪ ॥**

ભાવાર્થ—યથા જે કોઈ આ ઉદ્ગીથને ઉપર્યુક્ત રીતે જાણીને તેની ઉપા-
સના કરે છે તે ખીજા લોકમાં ઉત્તમ પુરૂષ થાય છે. તથા અવશ્યે કરીને આ લોકમાં
એ ઉપાસકનું જીવન ઉત્કૃષ્ટતર થાય છે. “લોકે લોક ઇતિ લોકે લોક ઇતિ” ની
દ્વિરૂક્તિ ખડસમાસિ સૂચક છે. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—જે કોઈ પુરૂષ ઉપર કહેલી રીતે ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરે
છે તે આ લોકમાં શ્રેષ્ઠપદને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જરૂર મૃત્યુ પછી ઉત્તમ લોકને
પ્રાપ્ત થાય છે. ૪

વિશેષ—શુનકકુમાર અતિધનવા ઋષિએ શાંડિલ્યને કહ્યું કે આ લોકમાં
તેમજ અદ્રષ્ટ પરલોકમાં પણ ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થશે, ‘એ ક્ષણ પૂર્વકાળના
અત્યંત ભાગ્યવાન પુરૂષોને જ પ્રાપ્ત થએલું હશે, પણ આધુનિક યુગના પુરૂષોને
તેવું થશે નહીં’ એ શંકા દૂર કરવાને સારૂ શ્રુતિ ભગવતી કહે છે કે—આ સમયમાં
પણ એવું જાણનારા જે કોઈ પુરૂષ ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરે છે તે આ લોકમાં તથા
પરલોકમાં પરમપદને પ્રાપ્ત છે. આ ઉદ્ગીથોપાસનાનો એવો મહિમા સંપૂર્ણ પ્રાણિ-
યોના હિતને સારૂ કહેવામાં આવેલો છે, આ ઉપાસના ત્રણે વર્ણના અધિકારી
પુરૂષોને સારૂ છે.

આ અક્ષત પ્રકૃત ઉપાખ્યાનનો સાર એ છે કે—દાહ્ય અને શાલાવત્ય
બ્રાહ્મણ તથા જૈનલી સભ (ક્ષત્રિય) એ ત્રણે જે ઉદ્ગીથવિધામાં નિપુણ હતા,
તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનના અનુગમાર્થે વાદિ-પ્રતિવાદિપથી મળીને વિચાર કર્યો કે—
ઉદ્ગીથનો પરમ આશ્રય કોણ છે? તેમાં દાહ્ય ઋષિનો પક્ષ એ હતો કે સ્વર્ગ-
લોકથી આવેલા જળથી પ્રાણને જીવન મળે છે અને પ્રાણથી ઉદ્ગીથ ગવાય છે તેથી
ઉદ્ગીથનો આશ્રય સ્વર્ગલોક છે. આ પ્રશ્નમાં અપ્રતિષ્ઠાનો (અસ્થિરતા—અનિત્યતા)
નો દોષ દેખાડીને શાલાવત્ય ઋષિએ એમ સિદ્ધ કર્યું કે—આ લોક કર્મે દ્વારા સ્વર્ગ
નો પણ હેતુ છે તેથી સામનો પરમ આશ્રય આ પ્રતિષ્ઠા લોક છે, જૈનલી

અધિએ તેમાં 'એ પણ અંતવાન છે' એ દોષ દેખાડીને આકાશને સામનો પરમ આશ્રય બતાવ્યો છે. તેમા કોઈ આશંકા ન કરવી કે—આકાશ પણ નાશવાન છે, કારણ કે સાથેજ જૈબલિએ એ પણ દર્શાવ્યું છે કે, આકાશનો અર્થ અહીં પરબ્રહ્મ લેવો. તે તેમણે ભાવ બોધન કરેલું છે અક્ષરશઃ નહીં. અથવા તેમના કથનનો એ પણ આશ્રય હોય કે, બ્રહ્મ પણ આકાશ એટલા સારૂ કહી શકાય કે, તે ભૂતાકાશનો અન્તર્યામિ છે.

આ પ્રમાણે સામના મૂળને યોગતે યોગતે પરબ્રહ્મ મુખી પહોંચે છે, તેથી એ ઉદ્દીય 'પરોવરીયસ્' (મોટામાં મોટો) કહેવાય છે તથા તેના ગુણ પ્રમાણે તેની ઉપાસનાનું ક્ષણ છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના પહેલા અધ્યાયના નવ ખંડોનો સંક્ષિપ્ત સાર એ છે કે—ઓંકારની ઉપાસનાથી આ બ્રથનો પ્રારભ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં—આ 'ઓંકાર અક્ષરનું ઉદ્દીયરૂપે ધ્યાન કરે' જેમ વસ્ત્રનો એક ભાગ બળવાથી 'કાપડ બાંધ્યું' એવા વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. તેજ પ્રકારે સામના એક ભાગનું નામ ઉદ્દીય છે. એ ઉદ્દીયના અવયવરૂપ બ્રહ્મનું ઉદ્દીયરૂપ બાણીને ઉપાસના કરો. આ પ્રમાણે ઉદ્દીયરૂપથી ઓંકારની ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરીને એ ઓંકારમાં પૃથ્વી, જળ આદિકોથી અત્યંત સારતારૂપ રસતત્ત્વગુણનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી સર્વ કામનાઓની પ્રાપ્તિની કારણતારૂપ આપ્તિ (સ્વાભાવિક) ગુણનું વિધાન કર્યું. પછી આપ્ત કામોની વૃદ્ધિરૂપ સમૃદ્ધિગુણનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. એ પ્રમાણે ઓંકારની ઉદ્દીયરૂપથી રસતત્ત્વ, આપ્તિ, સમૃદ્ધિરૂપ ગુણોથી વિશિષ્ટ ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. તેના પછી એ ઓંકારની પ્રાણદૃષ્ટિથી ઉપાસના કહેલી છે, તથા ઇંદ્રિયજન્ય સાત્ત્વિક વૃત્તિરૂપ દેવતા તથા ઇંદ્રિયજન્ય તામસી વૃત્તિરૂપ અસુર, એવા દેવાસુર સંગ્રામનું કથન કરીને પ્રાણનીજ શ્રેષ્ઠતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ અધ્યાત્મ પ્રાણરૂપથી ઉદ્દીયરૂપ ઓંકારની ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરીને અધિદેવ આદિત્યરૂપથી એ ઉદ્દીયની ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. તે પછી સર્વમાં શ્રેષ્ઠતા આદિ ગુણવિશિષ્ટ પરમાત્મદૃષ્ટિથી એ ઉદ્દીયની ઉપાસનાનું વિધાન કરવાને સારૂ શિલક, દાહ્ય તથા જૈબલિ એ ત્રણેના સંવાદનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ૪.

ખંડ દશમો

ઉદ્દીથોપાસનાના પ્રમગ્નમાં પ્રસ્તાવ તથા પ્રતિહારવિષયક ઉપાસનાને સર
ળતાથી સંમજવાને સારૂ આ આખ્યાયિકાનો આરભ કરવામા આવે છે—

**મટચીહતેષુ કરુષ્વાદિક્યા સહ જાયયોષસ્તિર્હ ચાક્રા-
યણ હ્રમ્યગ્રામે પ્રદ્રાણક ઉવાસ ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—ઉવસ્તિ નામક ચક્રકુમાર કુરુદેશના વજ્રહત (હુકાળ) થતાં
પોતાની અપવયની સ્ત્રીની સાથે ઘણી ખરાબ દશામાં આવી પડી ઇંદ્ર્ય ગામમાં
નિવાસ કરતો હતો ૧.

વિ. ૧૦ બા. ૧—ઉવસ્તિ નામક ઋષિ ચાક્રાયણ ચક્રનો પુત્ર કુરુદેશનાં
ખેતરોમાં જે અન્નાદિકે હતા તેનો હિમખાત દ્વારા નાશ થતા, આટિકી (જેનાં
સ્તનાદિ સ્ત્રીજનોચિત ચિન્હ પ્રગટ થયા નથી એવી) અપવયરૂક પોતાની પત્નીની
સાથે ઇંદ્ર્ય-ધનવાન તથા હાથીવાન ગામમા ખરાબ હાલતમા અર્થાત્ અન્નાદિકોના
ન મળવાથી કોઈના આશ્રયમાં રહેતો હતો. ૧

વિશેષ—પ્રકૃત મત્રમાં 'પ્રદ્રણક' પદ દ્રા ધાતુથી બનેલું છે, તેનો પ્રયોગ
કુત્સા-નિહાનાં અર્થમાં કરવામા આવે છે તેથી તેનું તાત્પર્ય એ થયું કે હુર્ગતિ અવ-
સ્થામાં એટલે કે લીખ માગતો નિવાસ કરતો હતો ઉદ્દાતા સામના જે ભાગને
ગાય છે તેને ઉદ્દીથ કહે છે. જે પ્રસ્તોતાને ગાવાનો ભાગ છે તેને પ્રતિહાર કહે છે.
અહીંમુખી દેવળ ઉદ્દાનના દેવતાનો વિચાર કરેલો છે. હવે તેનાથી આગળ આ
પ્રકરણમા પ્રસ્તાવ તથા પ્રતિહારના દેવતાનો વિચાર કરે છે ૧

**સ હેમ્યં કુલમાપાન્વાદન્તં વિભિક્ષં તથા હોગચ
નેતોઽન્યે વિચન્તે યચ્ચ યેમ ઇમ ઉપનિહિતા ઇતિ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—એ ઉવસ્તિએ નિશ્ચય કરીને નિહિત અડદને ખાનારાધનવાન પાસે
માગણી કરી. તે ધનિકે તેને કહ્યું કે જે આ મારી થાળીમા પીરસેલા છે તેનાથી
અન્ય અડદ નથી કે જેને હું આપને આપુ ૨

વિ. ૧૦ બા. ૨—એ ઉવસ્તિ ઋષિ તેજ ગામમા અજને સારૂ આમતેમ
પર્યટન કરતો એક ધનિકની પાસે પહોચ્યો કે જેની થાળીમાં અડદ પીરસેલા હતા.

ઉપસ્તિએ તે ધનિકને કહ્યું — થોડા અડદ મને આપો. ત્યારે તે ધનિકે ઉત્તર આપ્યો કે—જે કાંઈ અડદ મારી પાસે હતા તે બધા આ થાળીમાં પીરસેલા છે. એટલે હવે ખાતાં વધેલા (છંડાએલા) અડદ સિવાય બીજા અડદ મારી પાસે નથી કે જેને આપીને હું આપની ચાચના પૂરી કરૂં. ૨.

વિશેષ—ધનિક અડદ ખાઈ રહ્યો હતો. તથા તેટલાજ અડદ હતા તેનાથી વધારે તેની પામે ન હતા. આ કથનથી તે દેશમાં સખત દુકાળ ગરીબી હોવાનું જણાય છે. તથા આનાથી એ પણ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે, ભૂખ્યો પુરૂષ વિચાર શૂન્ય થઈ જાય છે તેથી ઉપસ્તિ ઋષિ, એ છંડાએલા અડદ ખાવાને તૈયાર થઈ ગયા, કે જે આગલા મંત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે. ૨.

**एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ हन्तानु-
पानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतञ्च स्यादिति होवाच ॥ ३ ॥**

ભાવાર્થ—જ્યારે ઉપસ્તિએ તેને કહ્યું કે, તું તે (અડદ) મને આપ. ત્યારે ‘ધણુ સાડ’ કહીને તેણે તેને સાડ એ અડદ આપી દીધા અને કહ્યું કે—‘અનુપાન (પાણી) પણ લો’ તે ઉપર ઉપસ્તિએ કહ્યું કે મેં જુદું પાણી પીધું એમ ગણાશે. ૩.

(વ૦ વિ૦ ભાષ્ય—એ પ્રમાણે ધનિકનું કથન સાંભળીને ઉપસ્તિ ઋષિએ કહ્યું કે—એ જુદા અડદ પણ મને આપો. ત્યારે ધનિકે કહ્યું તમારી ઇચ્છા હોય તો લો. એવું કહીને ઉપસ્તિને છંડાએલા અડદ આપ્યા તથા કહ્યું કે—પીવાને સાડ આ રહેલું (જુદું) પાણી પણ લો. ઉપસ્તિએ ઉત્તર આપ્યો કે—તમારૂં જુદું પાણી હું પીશ નહીં. કારણ કે મને ઉચ્ચિષ્ટ પાણી પીવાનો દોષ લાગે. ૩.

વિશેષ—ઉપસ્તિના આ આચરણથી આપણને શિક્ષા મળે છે કે—સંકટના કાળમાં કોઈનું ઉચ્ચિષ્ટ ખાઈને અથવા જે કોઈ ઉપાયથી પ્રાણુની રક્ષા થઈ શકે. ‘આત્માનં સતતં રક્ષેદિતિ’ એમ કરવામાં કાંઈ દોષ નથી.

ભારતવર્ષીય આર્યજાતિ (હિન્દુઓ) મા કોઈનું ઉચ્ચિષ્ટ ન ખાવાનો આચાર છે. એવી દશામાં ઋષિ યદને ઉપસ્તિએ તેનું ઉચ્ચિષ્ટ કેમ ખાધું ? ઉપસ્તિ ગમે તે દશામાં હોય તોપણ તેમણે ઉચ્ચિષ્ટ ખાઈને, ધાર્મિક જનતા સમક્ષ એ અનુપાદેય ખોટું ઉદાહરણ ઉપસ્થિત કરવું જોઈતું હતું. ઉચ્ચિષ્ટ ન ખાવું એ તો ધર્મોગ-સદાચાર અગર શિષ્ટાચરણ છે. તથા વૈદિક મતાનુમોદિત છે, તેથી એ વિષયનું જીવન-પ્રાણના ભોગે પણ પાલન કરવું જોઈએ, તેથી ઉલટું તેમણે તેના ભગ કયોં. આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે,—આપત્તિકાળમાં એ અસાધારણ આચરણનો

આશ્રય લેવો પડે છે. જે સાધારણ દશામાં કદી પણ કરવુ જોઈએ નહીં. તેમાં એ એ તર્ક છે કે—શરીર તથા પ્રાણ, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વર્ગના સાધન છે. તેથી એવા અમૂલ્ય શરીરસાધનની રક્ષાને માટે કોઈ પણ ઉપાય લેવો એ જોઈ નથી. માનવ ધર્મશાસ્ત્ર તો ત્યાંમુઘી આજ્ઞા આપે છે કે—

જીવિતાત્યયમાપન્નો ચોડ્ઝમત્તિ ચત્તતતઃ ।

આકાશમિવ પદ્ધેન ન સ પાપેન લિપ્યતે ॥

અન્ન વગર મરી જવાનો સંભવ હોય ત્યારે મનુષ્ય ગાદે ન્યાંથી જોવું પણ અન્ન ખાઈને જીવતો રહી શકે તો તેને તેવું કરવાથી દોષ લાગતો નથી, જેમ કે આકાશમાં કીચડ. વેદપ્રમાણ છે—“શુભ્યસિ વૈ પ્રાણ ઋતેડ્ઝાત્” વળી વેદાંત તો અન્નને જોઈ કહેવું, તેને જોઈ કહે છે, તથા—“અન્નં ન નિન્દ્યાત્, અન્નં પરિચક્ષીત, તદ્ વ્રતમ્, અન્નં વહુ કુર્વતિ, તદ્ વ્રતમ્, અન્નાદ્ઞે પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે ।” સામવેદમાં અન્ન દાનનો મહિમા લખ્યો છે, યથા—“યો મા દદાતિ સ દ્વદમેવમાડ્ઝવદ્ઢમન્નમ્ઢમન્નમ્ઢન્ત-મદ્ઢિમ્” અર્થાત્ જે વિવેકી જીભને અન્ન આપીને ખાય છે, તે પ્રાણીમાત્રની રક્ષા કરે છે, તેથી જે લોભવશ એકલો ખાય છે, તેનું હું (અન્નરૂપ) ખાઈ જાઉં છું, યજુર્વેદમાં અન્નની પ્રાર્થના છે કે—“અન્નપતે અન્નસ્ય નો વેદિ ।” (યજુઃ ૩૪૫૮) તથા—

ધર્મ્માર્યકામમોક્ષાણાં પ્રાણાઃ સસ્થિવિદેતવઃ ।

તાન્નિમ્નતા કિન્ન દત્તં રક્ષતા કિન્ન રક્ષિતમ્ ? ॥

અહીં જલગ્રહણાભાવની સાથે સાથે એ પણ સૂચિત કરી દીધું છે કે જે મુક્ત છે એવા પદાર્થમાં ઉચ્છિદ્ધાદિ દોષ હોઈ શકે છે. ૩.

**ન સ્વિદેતેડ્ઝ્યુચ્છિદ્ધા ઇતિ ન વા જીવિષ્યમિમાન-
સ્વાદન્નિતિ હોવાચ કામો મ ઉદપાનમિતિ ॥ ૪ ॥**

ભાવાર્થ—ધનિકે કહ્યું—‘આ અડદ’ જુઝા નથી ? ત્યારે ઉપસ્થિતએ સ્પષ્ટ કહ્યું કે જો એને ન ખાઉ તો જરૂર હું જીવતો રહી શકું નહીં, જલપાન તો મારી ઇચ્છા ઉપર છે. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—‘ત્યારે શું આ અડદ ઉચ્છિદ્ધ નથી ?’ ધનિકના એવું કહ્યાના જવાબમાં ઉપસ્થિતએ ઉત્તર આપ્યો કે આ ઉચ્છિદ્ધ અડદ ખાધા વિના મારા પ્રાણ જયવાનો સંભવ ન હતો, કારણ કે ખાવાને સાડે જીજી કાંઈ મજ્ય ન હોતું, મને જળ પીવાનું તો મારી ઇચ્છા ઉપર છે, અર્થાત્ હજી નહીં પીકે તો મરાશે નહીં. પીજી એ પણ વાત છે કે જળ યમેચ્છ માનામાં મળી કરે છે. ૩.

વિશેષ—આકાચે અત્યંત આપદ્મસ્ત થયા પછીજ ઉચ્છિદ્ર લોજન કર્યું હતું. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, વિધિનો વ્યતિક્રમ, જીવન રક્ષાને સારૂ કોઈ સાધન ન રહે ત્યારેજ થઈ શકે છે. અન્યથા નહીં. એનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રાણરક્ષા અર્નિધ ઉપાયથી થઈ શકતી હોય તો નિઢનીય કર્મ કરવાથી નરકમાં પતન જરૂર થાય છે. ૪.

સ હ खादित्वातिशेषाञ्जायाया आजहार साम एव
सुभिक्षा वभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—એ ઉપસ્થિત ઋષિ સારીરીતે ખાધને વધેલા અડદ પોતાની સ્ત્રીને સારૂ લઈ ગયો. પરંતુ તેને પહેલેથીજ મુશ્કેલ મળી ગયું હતું તેને તે ખાઈ ચુકી હતી. તોપણ સ્ત્રીસ્વભાવવશ પતિએ આપેલા તે અડદનો તિરસ્કાર ન કરતાં તે લઈ રાખી મૂક્યા. ૫

વિ० વિ० ભાષ્ય—ઉપસ્થિત ઋષિએ પ્રથમ તે અડદને ખુબ ખાધા પછી જે કાંઈ બચ્યા તેને દયાવશ પોતાની સ્ત્રીને સારૂ લઈ ગયો. પરંતુ તેને પહેલેથીજ મુશ્કેલ મળી ગયું હતું તેને તે ખાઈ ચુકી હતી. તોપણ સ્ત્રીસ્વભાવવશ પતિએ આપેલા તે અડદનો તિરસ્કાર ન કરતા તેણે લઈ રાખી મૂક્યા. ૫

વિશેષ—શ્રીયોએ આ મત્ર ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવા જેવું છે, કારણ કે તેમને તેનાથી પૂરી શિક્ષા મળે છે કે, કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં પોતાના પતિનું અપમાન ન કરવું જોઈએ. ઉપસ્થિતની પત્નીને જો કે પ્રથમથીજ સારા ભોજન્ય પદાર્થ મળી ગયા હતા, તોપણ પતિએ આપેલા એ ઉચ્છિદ્ર અડદને અપનાવવામાં તેણે જરા પણ કચવાટ કર્યો નહીં. એમજ કરવુંએ ણીજ શ્રીયોને સારૂ પણ ઉચિત છે. ૫.

स ह प्रातः संजिहान उवाच यदु वतान्नस्य लभेमहि
लभेमहि धनमात्राश्च राजासौ यक्ष्यते स मा सर्वैरात्विज्यै-
र्घृणीतेति ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—એ ઉપસ્થિત ઋષિએ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠતાંજ એદસાથે એ કહ્યું કે જો મને થોડું પણ અન્ન મળી જાય તો હું કાંઈ પ્રાપ્તિ કરૂં કારણ કે એક રાજા યજ્ઞ કરવાનો છે, તે સંપૂર્ણ નત્વિજ્ઞ કેમને સારૂ માડૂ વરણ કરી લેશે. ૬.

વિ० વિ० ભાષ્ય—ઉપસ્થિત ઋષિ નત્વિજ્ઞ કર્મના પૂર્ણ જ્ઞાતા હતા. તેથી તેમણે પ્રાતઃકાળમાં પચારીમાંથી ઉઠીને એટની માત્ર જોનાની નીને ક્યાં કે નીને

થોડું પણ અન્ન મલી જાય તો મારામાં ચાલવાની શક્તિ આવે. અને કાંઈ ધન પ્રાપ્તિને સાર ઉદ્યોગ કરૂં. મેં સાલગ્રયું છે કે, એક રાજા યજ્ઞ કરનારો છે. હું ઋત્વિક્ષ કર્મ બાંધુ છું તેથી તે જરૂર યજ્ઞમાં મારૂં વરણ કરી લેશે. ૬.

વિશેષ—જેનામાં શક્તિ ન હોય તે કોઈ પણ કામને પૂરૂં કરી શકતો નથી. અન્ન વિના મનુષ્યમાં શક્તિ આવી શકતી નથી. કારણકે અન્નથીજ પ્રાણી-માત્રમાં શક્તિની ઉત્પત્તિ થાય છે. એવો શ્રુતિ ભગવતી ‘અન્નં વ્રજા’ એવો ઉપદેશ કરે છે. ૬.

**તં જાયોવાચ હન્ત ઇમ एव कुल्माषा इति तान्वा-
दित्વામું यज्ञं वित्ततमेयाय ॥ ૭ ॥**

ભાવાર્થ—હિ સ્વામિન્ ! એ અડદજ હાજર છે.’ એવું ખેદની સાથે ઋષિ-પત્નીએ પોતાના પતિને કહ્યું. ત્યારે તે ખાધને તેઓ યજ્ઞમાં ગયા. ૭.

(૧૦ વિ૦ ભાષ્ય—ઋષિપત્નીએ ખેદની સાથે ઉપસ્થિત ઋષિને ‘આપના આપેલા આ અડદજ મારી પારે તૈયાર છે.’ ત્યારે ઋષિએ કહ્યું—તે લઈ આવો એનેજ ખાઈ લઈશું એવું કહીને એ અડદને ખાધને રાત્રની એ વિશાળ યજ્ઞશાળામાં પહોંચ્યા. ૭.

(વિશેષ—ઉપસ્થિતો વિચાર કર્યો કે કંઈક ખાધનેજ રાત્રને ત્યાં જવું ઠીક છે, કારણ કે ત્યાં વિદ્વાનોની વચ્ચે રાત્ર સાથે બોલવું પડશે. કેટલાંક દિવસોથી પૌષ્ટિક અન્નતો શું સાધારણ અન્ન પણ મલ્યુ નથી. કુધાર્તે બે કંઈ સભામાં બોલી નહિ શકું તો અપમાન થશે. કદાચ અવકતા સમજીને રાત્ર મારૂં વરણ પણ ન કરે, થોડું અન્ન મલી જાયતો સફલતા મલવાની આશા છે.

આ સંસારમાં વિદ્વાન્ મનુષ્ય સર્વ કાંઈ કરી શકે છે. જેની પાસે વિદ્યા નથી તે પશુ છે, વિદ્યાજ ઉન્નતિનાં સકળ સાધનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેથી નીતિશાસ્ત્રને બાંધુનારા-એ કહ્યું પણ છે કે “વિદ્યા દગતિ વિનયં વિનયાયાતિ પાત્રતામ્ । પાત્રત્વાદનમાપ્નોતિ ઘનાદર્મ તતઃ સુલ્લમ્ ॥” ઉપસ્થિતઋષિની વિદ્વત્તા ઘણી ગંભીર હતી, તેથી તે દ્વારા ધનની ઉપલબ્ધિની ઇચ્છાથી રાત્રની યજ્ઞશાળામાં પહોંચ્યા કે ત્યાં ઘણા ઋત્વિક્ષ લોક ઉપસ્થિત હતા. ૭.

રાત્રની યજ્ઞશાળામાં ઉપસ્થિત તથા ઋત્વિજને સવાદ કહે છે યથા—

તત્રોદ્ગાતૃનાસ્તાવે સ્તોષ્યમાણાનુપોષવિવેશ સ હ
પ્રસ્તોતારમુવાચ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—ત્યાં પહોચીને તે આસ્તાવકર્મમાં સ્તુતિ કરનારાઓની સમીપ નજીને બેઠા, અને તેમણે પ્રસ્તોતાને સ્પષ્ટ કહ્યું. ૮.

વિ૦૦ વિ૦ લાખ્ય—રાત્રની એ વિશાળ યજ્ઞશાળામાં પહોચીને ઉપસ્થિત ઋષિ આસ્તાવકર્મમાં ઉદ્ગીયનું ગાન કરનારા ઉદ્ગાતા પુરોહીની પાસે નજીને બેઠા અને પ્રસ્તોતા ઋત્વિજને સ્પષ્ટ કહ્યું. ૮.

વિશેષ—જે સ્થાનમાં પ્રસ્તોતાગણ ઉદ્ગીયની સ્તુતિ એટલે કે ગાન કરે છે તેને આસ્તાવ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં નજીને ઉપસ્થિત એ પ્રસ્તોતાને નીચે લખેલી રીતે પૂછ્યું. ૮.

પ્રસ્તોતર્યા દેવતા પ્રસ્તાવમન્વાયત્તા તાં ચેદવિદ્વાન્પ્ર-
સ્તોષ્યસિ મૂર્ધા તે વિપતિષ્યતીતિ ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ—એ પ્રમાણે પોતાના તરફ લક્ષ્ય જોવાય તેને સાફ ઉપસ્થિત ઋષિ બોલ્યા કે—હો પ્રસ્તોતઃ । જે દેવતા પ્રસ્તાવલક્ષિતમાં અનુગત છે તેમને જાણ્યા વગર જો તું ગાન કરીશ તો તારું માથું નીચું પડશે. ૯.

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता
तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ १० ॥

ભાવાર્થ—આ રીતે ઉપસ્થિત ઋષિએ ઉદ્ગાતાને પણ કહ્યું કે હો ઉદ્ગાતઃ ઉદ્ગીથ લક્ષિતમાં અનુગત જે દેવતા છે તેમને જાણ્યા વગર જો તું ગાન કરશે તો તારું માથું નીચું પડશે. ૧૦.

एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहा-
रमन्वायत्ता तान् चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपति-
ष्यतीति । ते ह समारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥ ११ ॥

ભાવાર્થ—આ પ્રકારેજ ઉપસ્થિત ઋષિએ પ્રતિહર્તા પ્રતિ કહ્યું કે હો પ્રતિહર્તા ઋત્વિજ ! પ્રતિહાર કર્મમાં અનુગત જે દેવતા છે અગર જો તું તેને ન બોલીને પ્રતિ

હતાંકર્મ કરીશ તો તારૂં માથું નીચે પડશે. ત્યારે એ સર્વ ઋત્વિજ સ્પષ્ટરીતે પોત પોતાના કર્મોથી ઉપરત થઈને સુખચાપ બેસી ગયા. ૧૧.

વિં વિં ભાષ્ય—નવમા, દશમા અગિયારમા મંત્રનાં ભાષ્ય તથા વિશેષ આ ત્રણે મંત્રોના સમ હોવાથી સાથેજ લખવામાં આવે છે. : ઉપસ્તિ ઋષિએ પ્રસ્તોતા, ઉદ્ગાતા તથા પ્રતિહત્તિ સંબોધન કરીને કહ્યું કે—પ્રસ્તાવ, ઉદ્ગીથ તથા પ્રતિહાર કર્મમાં અન્વાયન્ત—અનુગત એટલે કે એ કર્મોમાં સંબંધ રાખનારા અર્થાત્ એ કર્મોના જે અધિષ્ઠાતૃ દેવ છે, તેમને જાણ્યા વગર, અગર જે તમે લોક, તેને જાણનારા જે હું તેની સામે યજ્ઞમાં પ્રસ્તવન, ઉદ્ગાન તથા પ્રતિહરણ કરશો તો તમારા લોકનાં મસ્તક ધડથી જરૂર જુદા થઈ જશે, એ સાંભળીને એ સર્વ ઋત્વિજોએ પોત પોતાનાં કર્મ, એ દેવતાઓને જાણવાને સારૂં બંધ કરી દીધાં તથા ઉપસ્તિની સામે શાંતભાવથી સ્થિત થઈ ગયા. ૬-૧૦-૧૧.

વિશેષ—એ દેવતાઓને જાણનારા મારી સમીપ, તે દેવતાઓને ન જાણીને પ્રસ્તાવાદિ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાથી તમારા લોકોનાં મસ્તકનાં પતન અવશ્યભાવી છે. આ ઉપસ્તિના કથનથી વિપરીત દેવતાજ્ઞાનિયોની પરોક્ષમાં પણ જે મસ્તકપતન માની લેવાય તો, કર્મભાત્રજ્ઞાતાઓના કર્મમાં અનધિકારજ સિદ્ધ થઈ જાય, એ ખરાખર નથી. કારણ કે કર્મ તો અવિદ્વાનોને પણ કરતા જેવામાં આવે છે. એજ વાત દક્ષિણમાર્ગપ્રતિપાદિકા શ્રુતિથી પણ સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા વેદમાં કેવળ ઉત્તરમાર્ગનુંજ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોત. પરંતુ શ્રુતિમાં તો બંને માર્ગ પ્રતિપાદિત છે, કારણકે વેદમાં કેટલીક જગ્યાએ અવિદ્વાનને સારૂં પણ કર્માનુધાનની આજ્ઞા જેવામાં આવે છે. તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્વાનની સામેજ તેને કર્મમાં અધિકાર નથી. તે કર્મના અધિષ્ઠાતૃદેવતા જ્ઞાનિયોની પરોક્ષમાં તો કેવળ કર્મભાત્ર જ્ઞાતાઓના કર્મમાં પણ તેને અધિકાર છે જેની ખાસે ખાવાને અન્ન ન હોતું, ઉચ્છિદ્ર અગર વાસી ખાતો ફરતો હતો, તેણે સન્નના યજ્ઞમાં આવીને મોટા મોટા વિદ્વાનોને હેરાન કરી દીધા. એનું કારણ એ હતું કે, પહેલા વિદ્વાન વિદ્યાને વેચતા ન હોતા. તેમની દષ્ટિમાં વેદવિદ્યા જ્ઞાનનું સાધન હતું તે વિદ્યા કેવળ રૂપીયા કમાવાને સારૂં ન હોતી દ્રવ્યપ્રાપ્તિનું સાધન વ્યવસાય છે. વિદ્વાનને ક્યાં એવો અવકાશ હોય છે કે ત્યારે દ્રવ્ય કમાવાનાં કાંચા કરી શકે ? તેને ધનિકોના દરબાર ચોલાવવાની કુરસદ હોતી નથી તેમજ તેઓ તેમની હા માં હા મેળવી શકતા નથી. એજ કારણથી વિદ્વાન ઘણેભાંગે અક્રિયજન રહે છે. એમ પણ સાંભળ્યું છે કે લક્ષ્મી અને સરસ્વતી એકાધિકરણમાં રહી શકતાં નથી. વિદ્યા અર્થકરી હોઈ શકે છે, એટલે

કે, વિદ્યાર્થી સાધારણ નિર્વાહ પુરતું ધન મળી રહે છે, પરંતુ કોઈ પણ શાસ્ત્રાચાર્ય એમ. એ. થઈને ખિડલા કે ટાટા બની શકતો નથી. તેને સારૂ સ્વતંત્ર વ્યવસાય અપેક્ષિત છે. મનુષ્યની શક્તિ પરિમિત છે. તેને ધનના સમુદ્રમાં મેળવી દો કે ત્યાંહી તો વિદ્યાના ઉત્તુંગ શૈલ શિખરોડણ કરી દો. એકજ કામ પ્રધાનતયા થશે. ઉપસ્તિને પણ સ્વાધ્યાય આગળ કયાં અવકાશ મળ્યો હોય કે તે ધનસંગ્રહ કરી શકે. ૮-૧૦-૧૧.

ખંડ અગિયારમે

—

હવે રાજ અને ઉપસ્તિના સવાદનો આરભ થાય છે, યથા—

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदि-
पाणोत्युपस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—ત્યાર પછી ઉપસ્તિ ઋષિએ યજમાનને કહ્યું કે—હું આપને જાણવાની ઇચ્છા રાખુ છું. આ પ્રકારે તેણે કહ્યું—હું નિશ્ચય કરીને ચક્રનો પુત્ર ઉપસ્તિ છું. ૧

વિં વિં ભાષ્ય—સર્વ ઋત્વિજોના ચુપચાપ બેસી ગયા પછી યજમાન રાજાએ ઉપસ્તિ ઋષિને કહ્યું કે—હું આપ પૂજ્યશ્રીને જાણવાની ઇચ્છા રાખુ છું. રાજાની એવી જાણસા પ્રગટ થતાં ઋષિએ કહ્યું કે—આપે સાંભળ્યું હોય તો હું ચક્રર્ષિનો પુત્ર ઉપસ્તિ નામક ઋષિ છું. ૧.

વિશેષ—અનાદિકાળથી એવી શિષ્ટાચારપરંપરા આજ સુધી આદી આવે છે કે, જ્યારે કોઈ કોઈને તેનો પરિચય પૂછે, ત્યારે તે પોતાનો વિશેષ પરિચય આપવાને સારૂ પોતાના પિતાનું નામ બતાવે છે એ પ્રાચીન પ્રણાલી અનુસાર ઉપસ્તિએ રાજાને પરિચય આપવાને સારૂ પિતાનું નામ કહ્યું. ૧.

स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरात्विज्यैः
पर्यै पिषं भगवतो वा अहमवित्याऽन्यानवृषि ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—એ યજમાને પૂજ્ય ઉપસ્તિને કહ્યું કે—મેં સંપૂર્ણ ઋત્વિકર્મોને

માઝ આપનું અન્વેષણ (ગોધ) કર્યું હતું. પૂજ્યપાદ ન મળવાથી મેં અન્ય ઋત્વિકોનું વરણ કર્યું. ૨.

વિં વિં બાધ્ય—ત્યારે યજમાન રાત્રીએ આકાશણ ઉપસ્થિતને કહ્યું—કે મેં શ્રીમાનને ઘણા શુભમંપત્ર સાંભળીને આ સમસ્ત ઋત્વિક કર્મોને સાડ આપની ઓજા કરાવેલી હતી પરંતુ આપ ન મળવાથી બીજાઓને આ કર્મોને સાડ નિયુક્ત કરવા પડ્યા. ૨.

વિશેષ—સંસારમાં એવો નિયમ છે કે, પોતાની કાર્યપૂર્તિને માટે મનુષ્ય શુભાન પુરૂષની વાહના રાજે છે. એવો શુભી પુરૂષ ન મળે તો ન છુટકે તેને સાધારણ પુરૂષની નિયુક્તિ કરવી પડે છે. તેથી રાત્રીએ ઉપસ્થિતની બીજા તો કરી પતો ન લાગ્યો ત્યારે તેણે બીજાનું ઋત્વિકનાં કર્મોને સાડ વરણ કર્યું. ૨.

**મગવાઞ્ચસ્ત્વેવ મે સર્વૈરાત્વિજ્યૈરિતિ તથેત્યથ તર્થેત
 યવ સમતિષ્ટટ્ટાઃ સ્તુવતાં યાવત્ત્વેભ્યો ધનં દદ્યાસ્તાવન્મમ
 દદ્યા ઇતિ તથેતિ હ યજમાન ઉવાચ ॥ ૩ ॥**

સાવાર્થ—મારા સંપૂર્ણ ઋત્વિક કર્મોને સાડ આપજ રહો. તે સાંભળીને ઋષિએ કહ્યું—હીક, એમજ કરીશ. તથા હર્ષથી કહ્યું કે હીક મારા આદેશ (કહ્યા) પ્રમાણે આલોક યજ્ઞમાં સ્તુતિ કરે, તથા તમે જેટલું ધન તેમને આપો તેટલુંજ ધન મને પણ આપો. એ સાંભળીને યજમાને સ્પષ્ટ કહ્યું કે—હીક. ૩.

વિં વિં બાધ્ય—હવે આપજ મારા આ સમસ્ત કર્મોને સાડ ઋત્વિકજ રહો. ત્યારે ઉપસ્થિત ઋષિએ કહ્યું કે—હીક છે. પરંતુ પ્રથમ આપે ઋત્વિકોનું વરણ કરી લીધું છે તેઓજ મારી આજ્ઞાનુસાર યજ્ઞમાં સ્તુતિ કરે તથા જેટલું ધન તે લોકોને આપો તેટલું મને પણ આપો. એ વાતને રાત્રીએ સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો, અને કહ્યું કે તેજ પ્રમાણે કરીશ. ૩.

વિશેષ—પ્રથમના રાત્રીઓમાં અસીમ શિષ્ટતા હતી, એ લોક મહર્ષિયોની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, એને પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા, તેથી એ લોકોની સદા ઉત્પતિજ થતી રહેલી હતી. જુવો કે રાત્રીએ ઉપસ્થિતની આજ્ઞાનો કેવે પ્રકારે સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો. આ સમયે પણ રાત્રીઓએ તેજ પ્રમાણે કરવું જોઈએ. ૩.

હવે ઉપસ્થિત પ્રતિ પ્રસ્તોતા પ્રશ્ન કરેછે, યથા—

અથ હૈનં પ્રસ્તોતોપસસાદ પ્રસ્તોતર્યા દેવતા પ્રસ્તા-
વમન્વાયત્તા તાં ચેદવિદ્વાન્પ્રસ્તોષ્યસિ મૂર્ધા તે વિપતિષ્ય-
તીતિ મા ભગવાનવોચત્કતમાં સા દેવતેતિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી પ્રસ્તોતા ઉપસ્થિતની પાસે આવ્યા અને કહ્યું કે શ્રીમાને
મને પ્રથમ કહ્યું હતું કે—હિ પ્રસ્તોતઃ ! પ્રસ્તાવમાં અનુગત જે દેવતાઓ છે તેમને
જાણ્યા વગર જો તમે પ્રસ્તાવન કરશો તો તમારું માથું નીચે પડશે. જે દેવતાઓ
કોણ છે તે આપે બતાવ્યું નથી. માટે કૃપા કરીને બતાવો. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—યજ્ઞમાનની વાત સાંભળ્યા પછી પ્રસ્તોતા ઋત્વિજે
ઉપસ્થિતની પાસે આવીને કહ્યું—આપે મને પ્રથમ કહ્યું હતું કે જે દેવતા પ્રસ્તાવ
લક્ષિતની સાથે સંબંધ રાખે છે એટલે કે જે તેના અધિષ્ઠાતા છે, તેમને જાણ્યા વગર
જો તું યજ્ઞમાં સ્તુતિ કરીશ તો તારૂં માથું ધડથી જુડી જશે. તો હે ભગવન્ ! આપે
એ કહ્યું નથી કે પ્રસ્તાવલક્ષિતમાં કયા દેવતા અનુગત છે, તે કહેવાની કૃપા કરો. ૪.

વિશેષ—કોઈ પણ અજ્ઞાત વિષયની, કોઈ જાણકાર આપ્તવ્યક્તિને પૂછ્યા
વગર, સ્પષ્ટ સમજણ પડતી નથી. તેથી પ્રકૃતમાં પણ પ્રસ્તોતાને પ્રસ્તાવલક્ષિતમાં
અનુગત દેવતાનું જ્ઞાન ન હોતું, તે દેવતાને બાણવાને સારૂ પ્રસ્તોતા ઉપસ્થિત ઋષિને
કહે છે કે—એ દેવતા કોણ છે તે આપ કૃપા કરીને બતાવો. ૪.

હવે ઉપસ્થિતઋષિ ઉત્તર આપે છે, યથા—

પ્રાણ इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
प्राणभेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिह्वते सैषादेवता प्रस्ता-
वमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्त-
थोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—‘નિશ્ચય તે દેવતા પ્રાણ છે’ એવું ઉપસ્થિતએ કહ્યું. કારણ કે
સંપૂર્ણ ભૂત પ્રાણથીજ ઉત્પન્ન થાય છે તથા પ્રાણમાંજ લીન થાય છે,
તેથી તે દેવતા પ્રસ્તાવલક્ષિતમાં અનુગત છે. અગર જો તું તેને જાણ્યા વગર
સ્તુતિ કરત તો તારા તે કહેવાથી તમારૂં માથું નીચે પડત. ૫.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—જ્યારે પ્રસ્તોતાએ ઉપસ્થિતઋષિને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે—જે દેવતાના વિષયમાં તમે અને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તે દેવતા પ્રાણ છે. એજ પ્રાણની સૃષ્ટિની આદિમાં આ અંપૂર્ણ સ્થાવર જંગમ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તથા પ્રલયકાળમાં તેમનો એ પ્રાણમાંજ લય થાય છે, તેથી પ્રસ્તાવકર્મનો અધિષ્ઠાતા દેવ પ્રાણજ છે. તું જો તેને જાણ્યા વગરજ પ્રસ્તાવલક્ષિત કરત તો તે સમયે મારા એ પ્રકારના કહેવાથી કે ‘ તારૂં માથું પડી જશે ’ તારૂં મસ્તક જરૂર નીચે પડી જત. ૫.

વિશેષ—પ્રસ્તાવલક્ષિતમાં અનુગત દેવતાનું જ્ઞાન ન હોવાથી પ્રસ્તોતાનું પ્રસ્તાવન કરવું એ તેના શિરપતનનું કારણ જરૂર થાત. પરંતુ ઘણી સારી વાત થઈ કે, ઉપસ્થિતના કહેવાથી, પોતાનામાં વસ્તુતઃ એ દેવતાનું જ્ઞાન ન હોવાથી લયભીત થઈને પ્રસ્તોતા પ્રસ્તાવનકર્મથી ઉપરત થઈ ગયો. ૫.

હવે ઉદ્ઘાતા પ્રશ્ન કરે છે, યથા—

अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता
तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा
भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી ઉદ્ઘાતા ઉપસ્થિતની પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે—આપે મને પ્રથમ કહ્યું કે, હે ઉદ્ઘાતઃ ! ઉદ્ગીથમા અનુગત જે દેવતા છે તેને જાણ્યા વગર તમા ઉદ્ઘાન કરશો તો તમારૂં માથું નીચે પડશે. તે દેવતા કોણ છે, તેતો તમે જાતાંજુ નથી, માટે તે જાતાવવાની કૃપા કરો. ૬.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—યજમાનની વાત સાંભળ્યા પછી, ઉદ્ઘાતા ઋત્વિજે ઉપસ્થિતઋષિની પાસે આવેલો કહ્યું કે, આપે મને પ્રથમ કહ્યું હતું કે, જે દેવતા ઉદ્ગીથલક્ષિતનો અધિષ્ઠાતા છે, તેને જાણ્યા વગર યજ્ઞમાં ઉદ્ઘાન કરશો તો તમારૂં માથું નીચે પડશે આપે તે કહ્યું નથી કે, ઉદ્ઘાન લક્ષિતમાં કયા દેવતા અનુગત છે, તો તે કહેવાની જરૂર કૃપા કરો. ૬.

વિશેષ—વસ્તુતઃ ઉદ્ગીથલક્ષિતના અધિષ્ઠાતા દેવતાજ્ઞાન વગર કેવલ ઉદ્ઘાન કરવાથી ફલોપલગ્ધિનો સંભવ નથી કારણ કે અચેતનમાં ફલદાતાત્વશક્તિ હોતી નથી તેથી પૃથ્વરની શિવાદિ મૂર્તિમાં મત્રાદિ દ્વારા ચેતનનો આદેશ કરીને જ્યારે પૂજા કરવામાં આવે છે ત્યારેજ સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે, અન્યથા નહીં ૬.

પ્રકૃત પ્રશ્નનો ઉપસ્થિતિ ઉત્તર આપે છે, યથા—

આદિત્ય ઇતિ હાવાચ સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાન્યા-
દિત્યમુચ્ચૈઃ સન્તં ગાયન્તિ સૈષા દેવતોદ્ગીથમન્વાયતા
તાં ચેદવિદ્વાનુદગાસ્યો મૂર્ધા તે વ્યપતિષ્યત્તથોકસ્ય
મયેતિ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—‘એ દેવતા સૂર્ય છે’ એમ ઉપસ્થિતિએ કહ્યું, કારણકે નિશ્ચય એ સમસ્ત ભૂત ઉપર સ્થિત સૂર્યનું જ ગાન કરે છે. એજ સૂર્યદેવતા ઉદ્ગીથની સાથે સંબંધ રાખનારા છે. એ દેવતાને જાણ્યા વગર જો તું સ્તુતિ કરત તો, મારાથી એ પ્રકારે કહેવા પ્રમાણે તારી મૂર્ધા અલગ થઈ પડી જાત. ૭.

શિબ (૧૭) ભાષ્ય—ઉપસ્થિતિરુપિણે ‘ઉદ્ગીથાનુગત દેવતા કોણ છે’ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો કે—તે દેવતા આદિત્ય છે, જેમની સંપૂર્ણ સ્થાવર જંગમ પ્રાણી સ્તુતિ કરે છે. તેજ સૂર્યદેવતા ઉદ્ગીથનો અધિષ્ઠાતા છે, તેને જાણ્યા વગર જો તું ઉદ્ગાન કરત તો તે સમયે મારા ‘તાડ મસ્તક નીચે પડી જશે’ એ પ્રમાણે કહેવાથી તાડ માથુ ગરદનથી જુદું જરૂર પડી જાત, પરંતુ સાડ થયું કે, તું તારા કર્મથી ઉપરત થઈ ગયો. ૭.

વિશેષ—જેવી રીતે પ્રસ્તાવના ‘પ્ર’ છે, તથા પ્રાણમાં પણ ‘પ્ર’ છે, તેથી પ્રસ્તાવનાના એકદેશ ‘પ્ર’ માં સમાનતા હોવાથી ‘પ્રાણ’ પ્રસ્તાવનો દેવતા છે. તેમજ ઉદ્ગત આદિત્ય—ઉપર સ્થિત આદિત્યમાં ‘ઉદ્’ શબ્દ તથા ઉદ્ગીથમાં પણ ‘ઉદ્’ શબ્દ છે. તેથી ઉદ્ગીથના એકદેશ ‘ઉદ્’ શબ્દમાં સમાનતા હોવાથી આદિત્ય ઉદ્ગીથ દેવતા છે. ૭.

હવે પ્રતિહર્તા ઉપસ્થિતિને પ્રશ્ન કરે છે, યથા—

अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहा-
रमन्वायता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपति-
ष्यतीति सा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—હરી પ્રતિહર્તા પણ ઉપસ્થિતિ રુપિણી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે, આપે મને પ્રથમ કહ્યું હતું કે હે પ્રતિહર્તા ! પ્રતિહારમાં અનુગત જે દેવતા છે, તેને જાણ્યા વગર તું જો પ્રતિહાર કર્મ કરીશ તો તાડ માથુ નીચે પડશે. તે દેવતા

તે કોણ છે એ આપે જાતાંયું નથી. માટે તે જાતાવાની કૃપા કરો. ૮.

વિં (વિં ભાષ્ય—યજ્ઞમાનની વાત સાંભળ્યા પછી પ્રતિહર્તા ઋત્વિજે ઉપસ્થિતઋષિની પાસે આવીને કહ્યું—આપે અને પ્રથમ કહ્યું હતું કે, જે દેવતા પ્રતિહાર કર્મ સાથે સંબંધ રાખે છે, એટલે કે તેનો અધિષ્ઠાતા છે, તેને જાણ્યા વગર પ્રતિહારણુ કરીશ તો તારૂં માથું ગદ્દનથી અલગ થઈને જરૂર પડી જશે. હે ભગવન્ ! આપે કહ્યું નથી કે પ્રતિહારકર્મ સાથે સંબંધ રાખનાર દેવતા કયા છે, માટે તે કહેવાની કૃપા કરો. ૮.

વિશેષ—જેવી રીતે પૂર્વોક્ત મંત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ઉદ્ગીથાદિ દેવતાને જાણ્યા વગર કેવલ કર્મ કરવાથી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, તેમજ પ્રકૃતમાં પણ પ્રતિહારણુ સાથે કર્મ સંબંધ રાખનારા દેવતાને જાણ્યા વગર કર્મ કરવું બ્યર્થ છે, કારણ કે તે કર્મમાં, તે કર્મના અધિષ્ઠાતા દેવનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ વસ્તુનું જ્ઞાન થવું છે તથા એ નિયમ છે કે કોઈ કર્મમાં જ્યાંયુધી પૂર્ણ પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી ત્યાંયુધી તે કર્મમાં સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી સંપૂર્ણ કર્મોના અધિષ્ઠાતૃ દેવનું જ્ઞાન હોવું પરમાવશ્યક છે. ૮.

હવે પ્રતિહર્તાના પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપસ્થિતઋષિ આપે છે, યથા—

અન્નમિતિ હોવાચ સર્વાણિહ વા इमानि भूतान्यन्नमेव
प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता
तां चेदविद्वान्प्रयहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य
मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—‘એ દેવતા અન્નજ છે’ એમ ઉપસ્થિતઋષિએ કહ્યું, કારણ કે નિશ્ચય કરીને આ સંપૂર્ણ ભૂત અન્ન ખાઈનેજ જીવે છે, તેથી અન્નદેવતા પ્રતિહાર કર્મના અધિષ્ઠાતા છે, તેને જાણ્યા વગરજ પ્રતિહાર કર્મ કરત તો મારા એ પ્રમાણે કહેવાથી તારૂં માથું જરૂર પડી જાત. ૯.

વિં (વિં ભાષ્ય—એ પ્રકારના પ્રશ્નનો ઉપસ્થિતઋષિએ ઉત્તર આપ્યો કે તે દેવતા અન્ન છે, કારણ કે આ સકલ પ્રાણી અન્ન ખાઈનેજ જીવિત રહે છે, તેથી અન્ન દેવતાજ પ્રતિહારણુ કર્મ સાથે સંબંધ રાખવાવાળા છે. તું જો તેમને જાણ્યા વગરજ પ્રતિહાર કર્મ કરત, તો તે સમયે મારા ‘તારૂં મસ્તક પડી જશે’ એ પ્રમાણે કહેવાથી તારૂં મસ્તક ગદ્દનથી અલગ થઈ જાત, પરંતુ સારૂં થયું કે તું તારા

કર્મથી ઉપરત થઈ ગયો. ૯.

વિશેષ—‘તાં ચેદવિદ્વાન્’ ત્યાંથી લઈને ‘તથોક્તસ્ય મયા’ સૂધીના સંપૂર્ણ મંત્રોનું વાસ્તવિક વાત્પર્ય એ છે કે—અસ્તાવ, ઉદ્ગ્રીય તથા પ્રતિહારભક્તિયોના ક્રમથી પ્રાણ, આદિત્ય તથા અન્ન દ્રષ્ટિથી ઉપાસના કરવી જોઈએ. પ્રાણાદિ રૂપનાની ઉપલબ્ધિ અગર કર્મમાં સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી જોઈ પૂર્વોક્ત ઉપાસનાનું ફલ છે. ‘તથોક્તસ્ય મયેતિ’ એ પદની દ્વિરૂક્તિ ખંડ સમાપ્તિ સૂચક છે.

ઉચ્ચિષ્ટ ખાવામાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં તો દોષ લખેલો છેજ, ઉપરાંત તેમાં સ્વ-લાવતઃ ઘૂણા થાય છે. ભોજન એજ પુષ્ટિકર હોય છે કે જેને જોઈને ચિત્ત પ્રસન્ન થાય. ઘૂણાથી પ્રતિક્ષેપ પરિણામ જોવામાં આવે છે. ખીજનું ઉચ્ચિષ્ટ ખાવાથી રાગોનો સંચાર પણ થાય છે. વળી એ મનસ્વિતાની પણ વિપરીત છે કે શું હમે ખીજનું છાંડેલું ખાઈએ ? ઉપસ્થિતની આગળ, કાં તો મરવું કે કાં તો ઉચ્ચિષ્ટ ખાવું એ બે પ્રશ્ન હતા તેમાં તેણે પ્રાણ બચાવવાને સાડું ઉચ્ચિષ્ટ ભક્ષણ કરવાનુંજ ઉચિત ધાર્યું. પણ એ વિશેષ વાત છે કે તેને ઉચ્ચિષ્ટ ખાવા છતાં પણ ઉચ્ચિષ્ટ પાણી ન પીયું. તેણે પોતે પોતાને સજાળી લીધો.

થલે ભાગે એવું જોવામાં આવે છે કે જ્યારે કોઈ મનુષ્યથી કોઈ અનુચિત કર્મ થઈ જાય છે ત્યારે તેની ધારણા એવી થાય છે કે તે એમ સમજી બેસે છે કે હવે તો એ એક વખત થઈ ગયું એટલે હવે ખીજવાર કરવામાં શી હેરફેટ થવાની છે ? એક વાર માંસ ભક્ષણ કરનારો પોતાને સદાને સાડું માંસાહારી માની બેસે છે. એક વાર કોઈ પણ કારણથી વ્યભિચાર કરનારની ને દોષમાં પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે કે, હવે શું રહ્યું ધર્મ તો ચાલ્યો ગયો છેજ.

પરંતુ એવું ધારવું એ ખોટું છે. મનુષ્યે સદાએ પાપથી બચવુંજ જોઈએ. એવો કોઈ નિહાંત કે શાસ્ત્રાસા નથી કે, એક વાર કરેલું પાપ મદેવ કરવા યોગ્ય છે. વિશ્વામિત્ર, પારાશર આદિ મહાપુરુષોએ એક વારના દોષને ફરી કર્યો નથી. ઉપસ્થિતએ ઉચ્ચિષ્ટ ખાવાનું એક અનિયમિત કામ તો કર્યું પણ તેના હાથના જળનું ગ્રહણ ન કર્યું. એમ સમજે કે દોષ શત્રુ છે, તેને કદી પણ નમતું આપશો નહીં, ઘા ખાઓ તો પણ તેને મારી હઠાવો. એજ આ ઉપાખ્યાનથી પ્રાપ્ત કરવાની શિક્ષા છે. ૯.

ખંડ બારમે

~~અન્યથા~~

પાછળના ખંડમા અન્ન ન મળવાથી ઉચ્ચિષ્ઠઅન્નલક્ષણુરૂપ હું ખમયી દશાનુ વર્ણન કરવામા આવ્યું છે હવે ડોહની તેવી દશા ન થાય તેથી અન્નપ્રાપ્તિને સાત શૌવેદીયનો આરભ કરવામા આવે છે, યથા—

**અથાતઃ શૌવ ઉદ્ગીથસ્તદ્ધઃ વકો દાલ્ભ્યો ગ્લાવો વા
મૈત્રેયઃ સ્વાધ્યાયમુદ્ગવાજ ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—તે પછી અન્નલાભની ઇચ્છાથી શૌવેદીયનો આરભ કરવામા આવે છે ત્યાં એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે દલ્ભનો પુત્ર બક અગર મિત્રાનો પુત્ર ગ્લાવ એક વખત સ્વાધ્યાયને સાડે ડોહ જળાશયની નજીક ગયા ૧

વિં વિં ભાષ્ય—તે પછી અન્ન પ્રાપ્તિની કામનાથી, શ્વાનોની સાથે સમઘ મળનારા ઉદ્ગીથ—ઉદ્ગાન મામનો આરભ કરવામા આવે છે ત્યાં વાત પ્રસિદ્ધ છે કે પૂર્વકાળમા દલ્ભાકષિના પુત્ર બક કષિ અગર મિત્રાના પુત્ર ગ્લાવ કષિ એક વખત ઉદ્ગીથનુ આશ્રયન કરવ ને માત્ર ગામની મહાર એક પવિત્ર નિર્જન દેશમા આવેલા જળાશય ઉપર ગયા ૧

વિશેષ—આ મત્રમા જે શ્વાનની સાથે સમઘ મળનાર ઉદ્ગીથ લખેલું છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે, અન્ન ન મળવાથી ભૂખ્યા શ્વાન જે સમયે ભૂખતા હતા તે સમયે તેમના શબ્દને અલગીને અન્ન ન મળવાથી જે હું ખમયા છે તેનો અનુભવ કરીને, તે હું ખની નિવૃત્તિને માત્ર તથા અગની ઉપવર્ષિધને સારુ બક કષિ ઉદ્ગીથનુ ગાન કરવાનો આરભ કરી દેતા હતા, તેથી આ ઉદ્ગીથનું નામ ‘ગવ ઉદ્ગીથ’ પડી ગયું બક કષિ દલ્ભનો પુત્ર હતો તથા મિત્રા નામની કષિપુત્રીએ તેને દત્તક લીધો હતો તેથી તે મૈત્રેય તથા દાલ્ભ્ય નામથી પણ નિખ્યાત થયેલા છે ૧

**તસ્મૈ શ્વા શ્વેતઃ પ્રાદુર્વમૂવ તમન્યે શ્વાન ઉપસમેત્યો-
ચુરદ્ધં નો ભગવાનાગાયત્વશનાયામ વા ઇતિ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—તેની સાથે એક સફેદ કુતરો પ્રગટ થયો એ કુતરાની પાસે

ખીન કુતરાઓએ આવીને કહ્યું કે આપ હમારે નિમિત્ત અસૌત્પત્તિને સાડે ગાન કરો. ૨.

વિ. વિ. લાખ્ય— ષડ્ગુણિના ગાનથી સતુષ્ટ થઈને, જો ક્રધિને નિમિત્તે તેમની ઉપર દયા કરવાને સાડે કોઈ એક ક્રધિ અગર દેવતા સંદેહ કુતરાના રૂપમાં તેમની સમીપ પ્રત્યક્ષ થયા તથા તે સંદેહ કુતરાની આસપાસ ઘણા નાના નાના કુતરાઓએ પડાચીને, તેને કહ્યું કે આપ શ્રીમાન્ હમારે લોકોને સાડે અસની ઉત્પત્તિને નિમિત્તે ગાન કરો, કે જેથી હમો સર્વ અન્ન ખાઈને ક્ષુધાની નિવૃત્તિ કરીએ ૨.

વિશેષ—સ્વામી શંકરચાર્યજીએ પ્રકૃત મનના અર્થનું પ્રતિપાદન એવે

સંતુષ્ઠ થઈને નાના નાના કુતરાના રૂપમાં પ્રગટ થઈને, કહ્યું કે હમો સર્વ ભૂખ્યા થયા છીએ તેથી હમારે માટે અન્ન પ્રાપ્તિને સારૂ આપ ગાન જરૂર કરો.

કોઈ લોકે અહીં એવો પણ અર્થ કરે છે કે એ પરમપિતા પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવાને સારૂ સાધનસંપન્ન શુદ્ધઅતઃકરણુ જીવ ઉપસ્થિત થયો. એ મુખ્ય જીવને અન્ય સાધારણ પ્રાણિયોએ કહ્યું કે આપ કૃપા કરીને હમારે સારૂ પણ પરમાત્માની પાસે અન્નની પ્રાર્થના કરો, કારણ હમો ભૂખ્યા છીએ. કોઈનું કહેવું એવું પણ છે કે આ વિધિ જે લોકોએ કરી તેમની જાતિ 'ધ્યા' હતી, તે કુતરા ન હોતા. એમ કહેનારા લોક તેમને રામચન્દ્રની સેનાના વાનર તથા ઋચ્છ જાતિના જંગલી મનુષ્ય માને છે. એમાં યુક્તાયુક્ત શું છે, તે માટે અધિક વિચારની આવશ્યકતા છે. ૨.

**તાન્હોત્રાચેહૈવ મા પ્રાતરુપસમીયાયેતિ તદ્દ વકો
દાલ્મયો ગ્લાવો મૈત્રેયઃ પ્રતિપાલયાંચકાર ॥ ૩ ॥**

ભાવાર્થ—નાના નાના કુતરાને સફેદ કુતરાએ કહ્યું કે તમે લોકો સવારમાં અહીં ભારી પાસે જરૂર આવજો. ત્યારે દાલ્મય, બક, અગર મૈત્રેય ગ્લાવ એ રવેત કુતરાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. ૩.

[વ૦ વિ૦ બાધ્ય—એ સાંભળીને એ ઋષિ કે જે સફેદ કુતરાના રૂપમાં હતા તેણે નાના નાના કુતરાને કહ્યું કે કાલે સવારે તમારે બધાએ ભારી પાસે આવવું, એ વાત સાંભળીને દાલ્મય બક ઋષિ પણ તેજ જગાએ સવારમાં એ સફેદ કુતરાની આવવાની વાટ જોવા લાગ્યા. ૩.

વિશેષ—એ રવેત કુતરાએ પ્રાતઃકાળમાં સર્વલોકોને યોદ્ધાવ્યા. તેનાથી તાત્પર્ય એ નિકળે છે કે, સવારમાંજ ઉદ્ધાન કરવું જોઈએ, કારણ કે બપોર પછી અન્નને આપવાવાળો આદિત્ય ઉદ્ધાતાની મામે રહેતો નથી. ૩.

**તે હ યથૈવેદં ઘહિષ્યવમાનેન સ્તોધ્યમાણાઃ સથરઘ્નાઃ
સર્પન્તીત્યેવમાસસ્ટપુસ્તે હ સમુપવિશ્ય હિંચક્રુઃ ॥ ૪ ॥**

ભાવાર્થ—જેમ કર્મમાં બહિષ્કવમાન સ્તોત્રથી સ્તુતિ કરનાર ઉદ્ધાતા જરૂર એક બીજા સાથે મળીને સારી રીતે બ્રમણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે એ કુતરાઓએ બ્રમણ કર્યું અને પછી ત્યાં બેઠીને હિંચકાર કરવા લાગ્યા. ૪.

- વિ૦ વિ૦ બાધ્ય—જે પ્રમાણે યજ્ઞકર્મમાં બહિષ્કવમાન સ્તોત્રથી ગાન કરવાને સારૂ સ્તુતિ કરનારા અધ્વર્યુ આદિ ઋત્વિક, ધરરપર મળીને એક બીજાની

પાછળ ચાલે છે, તેજ પ્રમાણે એ નાના કુતરાઓએ પણ મુખથી એક બીજાની પૂછડી પકડીને પરિભ્રમણ કર્યું. તથા એ પ્રકારે પરિભ્રમણ કરીને પાછા તેજ સ્થાને બેસીને ‘હિં હિં’ એવો શબ્દ કરવા લગ્યાં. ૪.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં અન્યોક્તિ અલંકાર છે. જ્યાં એકના બહાનાથી બીજાનું કથન કરવામાં આવે તે અન્યોક્તિ અલંકાર કહેવાય છે. અહીં સંદેહ કુતરાનું તાત્પર્ય મુખ્ય પ્રાણ સાથે છે. નાના કુતરાએ વાગાદિ ગૌણ પ્રાણો છે. દાહ્ય બક્રમ્ભિ પોતાના વાગાદિ પ્રાણોને કહે છે કે, હે વાગાદિ પ્રાણો ! તમેલોક ઉદ્ગ્રીથની ઉપાસના કરીને અન્નને ઉત્પન્ન કરો અને તે મારા મુખ્ય પ્રાણને સાડ આપો, કે જેથી અન્નની પ્રાપ્તિ ન હોવાને કારણે હું ભૂખથી પીડાઉ નહીં. ૪.

**ઓ ૩ મદા ૩ મોં ૩ પિવા ૩ મોં ૩ દેવો વરુણઃ પ્રજા-
પતિઃ સવિતા ૨ જ્ઞમિહા ૨ હરદન્નપતે ૩ જ્ઞમિહા ૨ હરા ૨
હરો ૩ મિતિ ॥ ૫ ॥**

ભાવાર્થ—તે પછી સર્વ શ્વાનોએ કહ્યું કે હે ઝોંકારદેવ વરુણ પ્રજાપતિ સવિતા ! હમારે સાડ આ સંસારમાં અન્ન આપો. હે અન્નપતે ! અહીં અન્ન આપો તથા પાણી પણ આપો કે જેથી કરીને હમેલોક ‘ઓમ્’ કહીને અન્ન પ્રાપ્તિએ તથા ‘ઓમ્’ કહીને પાણી પીએ. પ્રકૃતમાં ‘આહર’ એ ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ આદરને સાડ છે. ‘ઓમિતિ’ એ પદ ઉપાસનાની સમાપ્તિ સૂચિત કરવાને સાડ છે. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—તે પછી સંપૂર્ણ શ્વાનોએ ‘ઓમ્’ એવું ઉચ્ચારણ કરીને સૂર્યને કહ્યું કે—હે પ્રકાશમાન, વૃદ્ધિકર્તા પાલનકર્તા, સવિતા—સૃષ્ટિકર્તા સૂર્ય ! આ સંસારમાં હમારે સાડ અન્નને ઉત્પન્ન કરો. કારણ કે તમે અન્નપતિ છો, તેથી હે અન્નસ્વામિન્ આ સંસારમાં હમારે સાડ અન્ન તથા જળ આપો કે જેથી ‘ઓમ્’ કહીને અન્ન જળ લઈ શકીએ. ૫.

વિશેષ—આદિત્યજ સંપૂર્ણ અન્નને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તે અન્નપતિ કહેવાય છે. કારણ કે જો સૂર્ય અન્નને ન પકવે તો ઉત્પન્ન થએલું અન્ન પણ ઉપયોગમાં આવી શકે નહીં. તેથી સૂર્યને ‘અન્નપતે’ સંબોધન કરીને તેની પ્રાર્થના કરી છે, એ ઠીકજ છે. ૫.

❀❀❀
ખંડ તેરમો

વિં વિં ભાષ્ય—તે પછી સંપૂર્ણ શ્વાનોએ ‘ઓમ્’ એવું ઉચ્ચારણ કરીને સૂર્યને કહ્યું કે—હે પ્રકાશમાન, વૃદ્ધિકર્તા પાલનકર્તા, સવિતા—સૃષ્ટિકર્તા સૂર્ય ! આ સંસારમાં હમારે સાડ અન્નને ઉત્પન્ન કરો. કારણ કે તમે અન્નપતિ છો, તેથી હે અન્નસ્વામિન્ આ સંસારમાં હમારે સાડ અન્ન તથા જળ આપો કે જેથી ‘ઓમ્’ કહીને અન્ન જળ લઈ શકીએ. ૫.

ઉપાસના કહે છે; યથા—

**अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाङ्कारश्चन्द्रमा
अथकार आस्मेहकारोऽग्निरीकारः ॥ १ ॥**

ભાવાર્થ—આ લોક નિશ્ચય કરીને હાઉકાર છે, પવન હાઈકાર છે, ચંદ્રમા અથકાર છે, આત્મા ઇહિકાર છે તથા અગ્નિ ઇકાર છે. ૧.

[૧૦ વિં બાળ્ય—આ સંસાર હાઉ શબ્દમાં આરોપિત છે, પવન હાઈ શબ્દમાં આરોપિત છે, અથમાં ઇંદુ આરોપિત છે તથા ઇમાં વહ્નિ આરોપિત છે. પૃથ્વી લોક પાર્થિવ શુણ્ણના વિજ્ઞાનાર્થે હાઉકર શબ્દનું ગાન થાય છે, અર્થાત્ એ શબ્દ દ્વારા ઋત્વિક્ષ્ણોક પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે કે—હે દયાનિધે ! આપની પરમ કૃપાથી હમાને એવું વિજ્ઞાન પ્રદાન કરે કે જેનાથી હમા પાર્થિવ શુણ્ણને જાણી શકીએ. એજ પ્રમાણે હાઈકાર શબ્દથી એવી પ્રાર્થના કરાય છે કે આપ, આપની કૃપાથી વાયુ સંબંધી શુણ્ણને વિકાસ હમારા હૃદયમાં કરે. અથકાર શબ્દથી ચન્દ્રમા સંબંધી શુણ્ણને સાર તથા ઇહિકાર શબ્દથી આત્માહૃદય સંબંધિની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે કે હે પરમાત્મન ! આપ આપની કૃપાથી હમારા આત્મા મહાન કરે. તથા ઇકાર શબ્દ દ્વારા અગ્નિ સંબંધી શુણ્ણની પ્રાર્થનાનું તાત્પર્ય છે. ૧.

[વશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં પૂર્વોક્તાથી અન્ય રીતની ઉપસનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ ઉપાસના સ્તોત્ર નામે વિખ્યાત છે. એ સ્તોત્ર સામવેદનો એક અવયવ છે, સામવેદી ગાનનો આ સ્તોત્રાક્ષર સાધક છે, હાઉ હાઈ, અથ, ઇહ, ઇ આદિ સ્તોત્રાક્ષર ન્યાયે આવે ત્યાયે તેમના અભિમાની દેવતાનું ધ્યાન ગાન કરતી વખતે કરવું જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે ઉપાસક હાઉકાર સામની લોકદેવિથી, હાઈકાર સામની વાયુ દેવિથી, અથકારની ચન્દ્ર દેવિથી, ઇહિકારની આત્મદેવિથી તથા ઇકારની અગ્નિદેવિથી ઉપાસના કરે. તાત્પર્ય એ છે કે સામવેદના મંત્રોનું ગાન પુરું કરવા- માટે વચ્ચે વચ્ચે અમુક અક્ષરો ગાવામાં આવે છે જે ઋચાની અદર હોતા નથી. જેમકે હાઉ, હાઈ, ઐહો, હાઈ ઇત્યાદિ; આ અક્ષરોને સ્તોત્રાક્ષર કહેવામાં આવે છે. અહિં પૂર્વ ઉદ્ગીય પ્રસ્તાવ આદિ વિષય સમાપ્ત કરીને હવે તેનું ગાન કરવામાં જે સ્તોત્રાક્ષર આવે છે, પ્રપાકકની સમાપ્તિમાં તેનું રહસ્ય જતાવીને આ વિષય સમાપ્ત કરે છે. ૧.

**आदित्य उकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहो-
ङ्कारः प्रजापतिर्हिङ्कारः प्राणः रवरोऽन्नं वा वाग्विराट् ॥ २ ॥**

ભાવાર્થ—સૂર્ય ઉકાર અક્ષર છે, નિહવ-આહ્વાન એકાર અક્ષર છે, વિશ્વેદેવ ઔહોઈકાર છે, પ્રજાપતિ હિકાર છે, પ્રાણ સ્વર છે, અન્ન યા છે તથા વાણી વિરાટ છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—દેવતા સંબંધી સામમાં જી સ્તોભ સૂર્ય છે, કારણ કે તે ઉષ્ણતા આપનારો છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને ભોલાવવી હોય છે ત્યારે લોક ‘એહિ’ એમ કહીને ધૂમ પાડે છે તેથી તે નિહવ-આહ્વાન એકાર સ્તોભ છે, વૈશ્વદેવ સામમાં ઔહોઈકાર સ્તોભ ભોવામાં આવે છે, તેથી વિશ્વેદેવ ઔહોઈકાર છે, કારણ કે સામ-વેદીય ગાનમાં ઔહોઈકારનું ઉચ્ચારણ થતાંજ વિશ્વેદેવની આરાધનાનો અનુભવ થવા માંડે છે, હિકાર અવર્ણનીય છે, એજ પ્રમાણે પ્રજાપતિ પણ અનિર્વચનીય છે તેથી અનિર્વચનીયત્વરૂપ સામ્યથી હિકાર પ્રજાપતિ છે, પ્રાણ સ્વર છે, કારણ કે પ્રાણ સ્વરને નિકળવાનું સ્થાન છે. અન્નથીજ પ્રાણિયોમાં ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે તેથી પ્રાણ ‘યા’ સ્વર છે તથા ‘વાહ્’ એ સ્તોભ વિરાટ અન્ન દેવતાવિશેષ છે, કારણ કે વૈરાજસામમાં વિરાટની સ્તોભ વાણી છે. ૨.

વિશેષ—ઉપાસકે ઉકારની આદિત્યદંદિથી ઉપાસના કરવી. ઔકાર અક્ષરની ઉપાસના નિહવ એટલે કે ઇંદ્રદંદિથી કરવી કારણ કે એકાર શબ્દ ઇંદ્રનો નિર્દેશ કરે છે. ઔહોઈકારની વિશ્વેદેવ દંદિથી, હિકારની પ્રજાપતિ દંદિથી, સ્વરની પ્રાણ દંદિથી, યા અક્ષરની અન્નદંદિથી તથા વાણીની વિરાટદંદિથી ઉપાસના કરવી. ૨.

અનિરુક્તસ્યોદશઃ સ્તોમઃ સંવરો હુંકારઃ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—વિશેષરૂપે અનિરૂપણીય તથા કાર્યરૂપથી સર્વમાં સંચાર તેરમો સ્તોભ હુંકાર છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—અનિરૂક્ત-અવ્યક્ત હોવાથી વિશેષરૂપથી જેનું નિરૂપણ કરી શકાય નહીં, અગર કારણરૂપી આત્મા તથા સંચર-વિકલ્પ્યમાનસ્વરૂપ, અગર કાર્યરૂપથી આત્મા, એ તેરમાં સ્તોભ હુંકાર છે. આ પંડમાં પાછળ પૃથ્વી, ચન્દ્રમા તથા સૂર્ય આદિ પદાર્થોના જ્ઞાનને અર્થે, (૧) હાઉકાર, (૨) હાઈકાર, (૩) અથકાર, (૪) ઇહિકાર, (૫) ઇકાર, (૬) ઉકાર, (૭) એકાર (૮) ઔહોઈકાર, (૯) હિકાર, (૧૦) સ્વર, (૧૧) યા તથા વાહ્ એ પ્રમાણે આર સ્તોભનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. જે સર્વ સ્તોભો સાથે સંબંધ રાખે છે, અર્થાત્ સર્વ પદાર્થોને જાણીને અંતમાં એજ અનિરૂક્ત સંચારનીય છે. કારણકે તેને જાણ્યા

વિશેષ—સ્તોભાક્ષરના અર્થનું નિર્વચન કોઈ પણ રીતે થઈ શકતું નથી. આ તેરમો સ્તોભાક્ષર હુંકાર અનિરૂક્ત, વિશેષરૂપથી ઉપાસનીય છે, તેની ઉપાસના કરવાથી જે અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તે અર્થનું પણ નિર્વચન થઈ શકતું નથી, અર્થાત્ એ અંત્યંત ઉત્કૃષ્ટ છે તેથી તેની ઉપાસના અવશ્ય કરવી જોઈએ. ૩.

હવે સ્તોભાક્ષરસંબંધિની ઉપાસનાઓનું ક્ષણ બતાવે છે, યથા—

દુગ્ધેઽસ્મૈ વાગ્દોહં યો વાચોદોહોઽન્નવાનન્નાદો ભવતિ

ય एतामेव ऋ साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद इति ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જે વાણીનું ક્ષણ છે તે ક્ષણને એ ઉપાસના ઉપાસકને આપે છે. જે સામવેદીય સ્તોભાક્ષરના આ ઉપનિષદને ઉપરાક્ત રીતે જાણે છે, તે અન્નવાન તથા ભોજ્યશક્તિવાળો થાય છે. ૪.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—સ્તોભાક્ષરની ઉપાસના, વાણીનાં જેટલાં ક્ષણ છે, તે સંપૂર્ણ ક્ષણોને ઉપાસના કરનારને આપે છે. જે ઉપાસક સામાવયવભૂત સ્તોભાક્ષર સંબંધી ઉપનિષદ અગર વિષયને ઉપર કહેલે પ્રકારે સારી રીતે જાણે છે, તે અન્ન સમ્પત્તિવાળો તથા અન્ન લક્ષણ કરવાની શક્તિવાળો થાય છે. ૪.

વિશેષ—વાણી સ્વયં વાણીરૂપ દૂધ હોહીને તે સાધકને આપે છે, કે જે ઉપર બતાવેલા તેર સ્તોભોનો જ્ઞાતા છે, અર્થાત્ એ જ્ઞાતા પુરૂષની વાણીમાં એવી અમૃતરૂપ મિઠાશ આપી જાય છે કે સંપૂર્ણ સંસારના પ્રાણી તેની સાથે સ્નેહ કરે છે, સંસારમાં કોઈ તેનું અનિષ્ટ ચિંતન કરતું નથી. સંપૂર્ણ સંસાર તેને મુહૂર્ત થઈ જાય છે. તે આહો તેટલું અન્ન વ્યવહારનાં લાવી શકે છે, એટલે કે આહો તેટલું અન્ન આપવાની તથા પચાવવાની શક્તિ પ્રભુકૃપાથી તેને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ‘ઉપનિષદં વેદ ઉપનિષદં વેદ’ આ પુનરુક્તિ અધ્યાયસમાપ્તિસૂચક છે અથવા સામાવયવ-વિષયક ઉપાસનાવિશેષની સમાપ્તિસૂચક છે. ૪.

ઈતિ તેરમો ખંડ અને પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ૫૧જો

. પ્રથમ ખંડ

પ્રથમ અધ્યાયમાં “ઐમિત્યૈતદક્ષરમ્” ઇત્યાદિ મંત્રો દ્વારા અનેક ફળને આપનારી સામાવયવસંબંધિની ઉપાસનાઓ ખતાવ્યા પછી સ્તોત્રાક્ષર વિષયવાળી ઉપાસનાનું કથન કરવામાં આવેલું છે. હવે ૫૧જો અધ્યાયમાં શ્રુતિ ભગવતી સંપૂર્ણ સામ સાથે સંબંધ રાખનારી ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

**ૐ સમસ્તરયં ચત્તુ સાન્ન ઉપાસનઞ્ચ સાધુચાચલુ
સાધુ તત્સામેત્યાચક્ષને ચદસાધુ તદસામેતિ ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—‘ઐમ્ સંપૂર્ણ સામની ઉપાસના અવશ્ય સાધુ છે, તથા જે સાધુ નથી તે સામ કહેવાતો નથી.’ એ પ્રમાણે નિપુણ સામવેત્તાઓ કહે છે. ૧

(વિ० વિ० ભાષ્ય—સંપૂર્ણ એટલે કે અખિલ અંગો સહિત અર્થાત્ પાંચ-ભક્તિક તથા સામભક્તિક સામની ઉપાસના સાધુ-કરવા યોગ્ય છે, જે સામ, અગોની સાથે છે તે સામવેદજ છે. તથા જે સામ અગોની સાથે નથી તે સામ, સામવેદ નથી. સંસારનાં જે પદાર્થ સાધુ-શોભન યાને નિર્દોષરૂપથી વિખ્યાત છે તેને નિપુણજન ‘સામ’ કહે છે તેનાથી વિપરીત અસાધુને અસામ કહે છે. ૧.

(વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં ‘સાધુ’ શબ્દ મૂર્વોપાસનાની નિંદાને સારૂ નથી, પરંતુ ‘સંપૂર્ણ સામમાં ઉપાસક સાધુદષ્ટિ કરીને ઉપાસના કરે’ તેને સારૂ છે. કારણ કે ‘સામ સાધુ છે એ પ્રકારે ઉપાસના કરે’ એવું કહીને ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે. અખંડ સામની ઉપાસના અતિશ્રેષ્ઠ છે. તે કરવાથી ઉપાસકનું સંપૂર્ણ કલ્યાણ થાય છે. મંત્રમાં ‘ચત્તુ’ એ નિષ્પાત વાક્યની શોભા વધારવાને સારૂ છે. ૧.

તદુતાપ્યાહુઃ સામ્નૈનમુપાગાદિતિ સાધુનૈનમુપાગાદિ-
ત્યેવ તદાહુરસામ્નૈનમુપાગાદિત્યસાધુનૈનમુપાગાદિત્યેવ
તદાહુઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત કથન પછી બીજી ક્ષણ પશુ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે જ્યારે કોઈ પુરુષ રાત્રીની પાસે સામ દ્વારા જાય ત્યારે લોક એમ કહે છે કે, તે તેની પાસે સાધુભાવથી ગયો હતો તથા જ્યારે તે તેની પાસે અસામ દ્વારા જાય ત્યારે લોક કહે છે કે તે અસાધુભાવથી તેની પાસે ગયો હતો. ૨.

વિ૦૦ વિ૦ ભાષ્ય—ગ્રહ્ય મંત્રમાં પણ સાધુ તથા અસાધુનો જ વિચાર કરે છે. જેમકે—કોઈ પુરુષ પ્રિયવચનો સાથે રાત્રી પાસે જાય ત્યારે હંડશિલ્ત તેને જોઈને લોકો સદ્ભાવ—સાધુજન વચ્ચે કહે છે. અને જ્યારે કોઈ પુરુષ રાત્રીની સાન્નિધ્યમાં બંધનાદિ હંડયુક્ત જોવામાં આવે ત્યારે લોક તેને અસામભાવ અસદ્ભાવ—અસાધુભાવવાળો કહે છે. ૨.

વિશેષ—ગ્રહ્ય મંત્રમાં રાત્રીનૈતિક સામ શબ્દમાં જો શુભ એટલા માટે છે કે જો સામ વેદોક્ત સામની સાથે અક્ષરમાં એકતા રાખે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, અહીં શ્લેષાલંકારથી વેદપ્રતિપાદિત સામની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ૨.

અથોતાપ્યાહુઃ સામ નો વતેતિ યત્સાધુ ભવતિ સાધુ
વતેત્યેવ તદાહુરસામ નો વતેતિ યદસાધુ ભવત્યસાધુ
વતેત્યેવ તદાહુઃ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તે ઉપરાન્ત આ વિષયમાં લોક એમ પણ કહે છે કે હમારૂં સામ યજુ, એટલે કે જ્યારે કોઈ શુભ થાય છે, ત્યારે ‘અહા ! ઘણી સારી વાત થઈ’ એમ કહે છે. તથા ‘હમારૂં અસામ યજુ’ એવું જ્યારે કોઈ અશુભ યજુ હોય ત્યારે ખેદની સાથે ‘અરે ઘણું ખરાબ યજુ’ એમ કહે છે. ૩.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—જે વખતે કોઈનું કોઈ મંગલ સારૂ થાય છે ત્યારે તે પુરુષ પોતાના મિત્રાદિને કહે છે કે ઘણું હર્ષની વાત છે કે આજ મારૂં ‘સામ’ એટલે કે શુભ યજુ. અને જ્યારે કોઈ અમંગલ થાય છે ત્યારે કહે છે કે આજ મારૂં અસામ એટલે કે અશુભ યજુ. ૩.

વિશેષ—પ્રકૃત ભાષ્યોક્તિથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ‘સામ અને સાધુ’ એ બંને પદાર્થ એકાંચ પ્રતિપાદક છે તથા અસામ અને અસાધુ એ બંને પણ એકજ અર્થના છે. કારણ કે સામ શબ્દનો ‘સા’ તથા સાધુ શબ્દનો ‘સા’ એક બીજાની સાથે એકતા રાખે છે. ૩.

स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह
यदेनं साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरप च नमेयुः ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—‘સામ સાધુ છે’ એ પ્રકારે જાણનારા જે પુરૂષ તેની ઉપાસના કરે છે તેની પાસે સાધુ ધર્મ અતિ શીઘ્રતાથી આવી જાય છે તથા તેના પ્રતિ વિશેષ નમ્ર થઈ જાય છે. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—સામ તથા અસામના લેહને જાણીને જે ઉપાસક, આ સાધુ—શોભન અંગ સહિત, સામને ‘સામ સાધુશુ વિશિષ્ટ છે’ એવી ઉપાસના કરે છે, તે ઉપાસકની પાસે શ્રુતિસ્મૃતિપ્રતિપાદિત ધર્મ શીઘ્રતાથી આવી જાય છે તથા તેના પ્રતિ વિનમ્ર થઈ જાય છે. ૪.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં ‘યત્’ પદ ક્રિયાવિશેષણ છે, તેનાથી તાત્પર્ય એ નિકળે છે કે શ્રુતિ સ્મૃતિથી અવિરૂદ્ધ શુભ ધર્મ કેવળ ઉપલબ્ધજ નહીં પણ તે ઉપાસકની પાસે લોચ્યરૂપથી પણ ઉપસ્થિત થઈ જાય છે.

ખંડ બીજો

શ્રુતિ ભગવતી લોકદષ્ટિથી પંચવિધ સામોપામના બતાવે છે, યથા—

लोकेषु पञ्चविधः सामोपासीत पृथिवीं हिंकारोऽग्निः
प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्रीय आदित्यः प्रतिहारो धौर्निधन-
मित्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—ઉપાસક પૃથ્વીદિ લોકોમાં પંચવિધ સામની ઉપાસના કરે એ પંચવિધ સામ કયા કયા છે તે શ્રુતિ ભગવતી સ્વયં બતાવે છે, યથા—પૃથ્વી હિંકાર છે, અગ્નિ પ્રસ્તાવ છે, અંતરિક્ષ ઉદ્રીય છે, આદિત્ય પ્રતિહાર છે તથા ઘુલોક નિધન છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—પહેલીરૂપ સમાન ગુણ હોવાથી પૃથ્વી હિંકાર છે, એટલે કે હિંકારમાં પૃથ્વીની દૃષ્ટિ કરીને ઉપાસના કરવી. કર્મોનો પ્રસ્તાવ વહ્નિમાંજ કરવામાં આવે છે તેથી વહ્નિદૃષ્ટિથી પ્રસ્તાવની ઉપાસના કરવી. અન્તરિક્ષ ગગનનું વાચક છે તથા ગગનમાં ગકાર છે તેમજ ઉદ્ગીથમાં પણ ગકાર છે, તેથી બંનેમાં ગકાર રૂપ એક વ્યજનની સત્તારૂપ સાદ્રશ્ય હોવાથી ઉદ્ગીથની અન્તરિક્ષદૃષ્ટિથી ઉપાસના કરવી. સૂર્ય પ્રત્યેક પ્રાણીની સમક્ષ છે તેથી પ્રતિહારની આદિત્યદૃષ્ટિથી ઉપાસના કરવી. અહીંથી દેહ છોડીને ગચ્છેલા ઉપાસકોનું સ્થાન સ્વર્ગ છે તેથી નિધનની સ્વર્ગદૃષ્ટિથી ઉપાસના કરવી. ૧.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રાચના વિષયમાં વાદીનું કહેવું એવું છે કે સામનો અર્થ સાધુ અર્થાત્ ધર્મ છે, જ્યારે પૃથ્વીયાદિક અસામ છે તો પછી સામ તથા અસામનું સાદ્રશ્ય સંભવિત નથી. તેના ઉત્તરમાં લગવાનું શ્રીશંકરાચાર્ય પોતાના ભાષ્યમાં કહે છે કે વાદીનું એ કથન ઠીક નથી કારણ કે ધર્મરૂપ બ્રહ્માથી પૃથ્વીયાદિક ઉત્પત્ત થાય છે, તેથી એ સંપૂર્ણ સામજ છે, અસામ નથી કેમકે કારણ અને કાર્યમાં ભેદ હોતો નથી. એ અભિપ્રાયથી મંત્રમાં સામની પાંચ પ્રકારની ઉપાસનાનો પૃથ્વીયાદિકમાં આરોપ કરીને કહેલું છે. પૃથ્વી, અગ્નિ, અન્તરિક્ષ, આદિત્ય તથા ઘૌ એ પાંચ લોકાંતરોમાં અનુક્રમે હિંકાર, પ્રસ્તાવ, ઉદ્ગીથ, પ્રતિહાર તથા નિધન એ પાંચ પ્રકારના સામનો વિચાર કરવો જોઈએ, અર્થાત્ સામગીતના જે એ પાંચ વિભાગ છે તેમનું સારી રીતે ચિંતન કરવું જોઈએ.

જે અથવા અધિક ઉદ્ગાતા મળીને જે સામને ગાય છે તેનું નામ હિંકાર છે. એ સામગાનમાં ઉદ્ગાતા લોક હિં યા હું શબ્દનું અધિક ઉચ્ચારણ કરે છે તેથી પણ તેને હિંકાર કહે છે. પ્રસ્તોતા જે સામને ગાય છે તેનું નામ પ્રસ્તાવ છે. ઉદ્ગાતા જે સામને ગાય છે તેનું નામ ઉદ્ગીથ છે પ્રતિહાર જે સામનું ગાન કરે છે તેનું નામ પ્રતિહાર છે તથા જેને સર્વ મળીને ગાય છે તેનું નામ નિધન છે. પૃથ્વીલોકનો હિંકારરૂપથી વિચાર કરવાનું કહેલું છે એનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પૃથ્વીલોકમાં પરમાત્માની વિચિત્ર રચનાનું સારી રીતે અનુસંધાન કરતો સાધક, તેની મહિમાને સામગાન દ્વારા જનતા આગળ પ્રગટ કરે તથા આ પૃથ્વીલોકની રચનાના તત્ત્વને વિચારતો સામગાનથી પોતાના ચિત્તને પ્રકુલિત કરીને તેની ભક્તિમાં યોજે. એજ પ્રમાણે અગ્નિઆદિ ધીજ તત્ત્વોના સામર્થ્યને જોઈને પ્રભુમહિમાનાં વખાણ કરે. એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વિચાર કરવાનો છે. ૧.

અથાવૃત્તેષુ દ્યોર્હિકાર આદિત્યઃ પ્રસ્તાવોઽન્તરિક્ષમુ-
દ્રીથોઽગ્નિઃ પ્રતિહારઃ પૃથિવી નિધનમ્ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—પછી નીચેના લોકમાં સામની આ પ્રમાણે ઉપાસના કરવી—
સ્વર્ગ હિકાર છે, સૂર્ય પ્રસ્તાવ છે, અન્તરિક્ષ ઉદ્રીથ છે, વહ્નિ પ્રતિહાર છે તથા પૃથ્વી
નિધન છે. ૨.

વિ० વિ० ભાષ્ય—અધોમુખ લોકમાં સ્વર્ગ પ્રથમ છે, તેથી છુલોક હિકાર
છે. સૂર્યનો ન્યારે ઉદય થાય છે ત્યારેજ સંપૂર્ણ પ્રાણિયોના કર્મ પ્રસ્તુત થાય છે,
તેથી આદિત્ય પ્રસ્તાવ છે. અન્તરિક્ષ—ગગન તથા ઉદ્રીથ એ ગંનેમાં ગકાર વ્યજન
હોવારૂપ સાદ્રધ્ય છે તેથી અન્તરિક્ષ ઉદ્રીથ છે. અગ્નિ સમસ્ત પ્રાણિયોનું પ્રતિ
હરણ કરી લે છે તેથી પ્રતિહાર છે. ઉપરના લોકથી આવેલાનું સ્થાન પૃથ્વી છે તેથી
નિધન છે. ૨.

વિશેષ—એ સ્વર્ગાદિ લોકમાં ગમનાગમન બે પ્રકારની વૃત્તિયોથી યુક્ત
છે તેથી જે પ્રમાણે તેઓ સ્થિત છે, તેજ પ્રમાણે આવૃત્ત એટલે કે અધોમુખ
લોકોમાં પંચવિધ સામોપાસનાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. છુલોકનો હિકાર
રૂપથી વિચાર કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ ઉદ્ગાતા લોક હિકારવિધિનું સપાદન
કરે છે, તેજ પ્રમાણે જાણે કે છુલોકસ્થ તારાગણ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ મળીને એજ
મહાન પરમાત્માના ઐશ્વર્યનું ગાયન કરી રહ્યા છે. એ ભાવને વિચારતો પુરૂષ તેના
મહિમાનું સામગાન દ્વારા અનુસ્રવાન કરે. તેજ પ્રમાણે આદિત્યાદિ લોકોનો ભાવ
સમજવો જોઈએ. અન્તરિક્ષસ્થતા ભયથી સર્વને ન લખતાં માત્ર દિગ્દર્શન
કરાવેલું છે. ૩.

કલ્પન્તે હાસ્મે લોકા ઝર્ધ્વાશ્ચાવૃત્તાશ્ચ ય ઇત્તદેવં
વિદ્વાંલ્લોકેષુ પञ્ચવિધઃ સામોપાસ્તે ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જે ઉપાસક આ પંચવિધ સામને પૂર્વોક્ત રીતે જાણીને તેમના
ઉપાસના કરે છે, તેમને સાડ ઉર્ધ્વ તથા અધોમુખ લોક અવશ્યજ્ઞ લોગરૂપથી
ઉપસ્થિત રહે છે. ૩.

વિ० વિ० ભાષ્ય—જે ઉપાસક સ્તોભાક્ષર સહિત આ ઉપાસનાને સમસ્ત

ઉપાસકે આગળ ગમનાગમનવિગ્રિહ ઉપરના લોક તથા નીચેના લોક નિશ્ચયજ્ઞ ભોગ્યરૂપથી ઉપલબ્ધ રહે છે. ૩.

વિશેષ—આ ખંડમાં ત્રણ મંત્ર છે, તેમાં પહેલો મંત્ર ઉત્તરોત્તર ઉપરના લોકોમાં, લોકદંદિ કરવાની ઉપાસનાને બતાવે છે. બીજો મંત્ર નીચેના લોકોમાં લોકદંદિ કરવાની ઉપાસનાને બતાવે છે તથા પ્રકૃત આ ત્રીજો મંત્ર પૂર્વ ઉભય-મંત્રોક્ત ઉપાસનાના કૃણને બતાવે છે. આ પ્રકારના ઉત્કૃષ્ટ કૃણને બોધને જેના હૃદયમાં એવી ભાવના હોય કે મને એ લોક ભોગ્યરૂપથી મળે, તેમણે ઉક્ત પ્રકારની પંચવિધ સામની ઉપાસના જરૂર કરવી. પ્રાચીનલોક અત્યુચ્છાની થતા હતા તેથી તેઓ તત્ત્વ-વેત્તા થતા હતા, આજ એ પ્રધાનો લોપ થઈ જવાથી લોક ઈશ્વરીય રચનાનું અતુ સંધાન કરતા નથી તેથી તત્ત્વજ્ઞાનથી વંચિત રહે છે. આ છાન્દોગ્યમાં જે ઉપાસનાઓ આવેલી તે તે પાઠકોને વિચિત્ર લાગતી હશે. અનેક મહાશય આ પ્રકરણપાઠથી કંટાળીને તેના વિજ્ઞાનથી કેરા (વંચિત) રહી બાક છે. કારણ કે તેમની ઉપેક્ષાનો ભાવ, તેમને સમજવામાં બાધક થાય છે. ભારતવર્ષની આ વૈદિક ઉપાસનાવિજ્ઞાનની પરંપરાનો લોપ થયોએ ભારતીયોનો પરમ દુર્ભાગ્યનો વિષય છે. પૌરાણિક ઉપાસનાએ વૈદિક ઉપાસનાને દાબી દીધી તેનું કારણ એ છે કે વૈદિકોપાસના પ્રજ્ઞવિજ્ઞાન ઉપર નિર્ભર છે, તથા એવું (વિજ્ઞાન એજ સંપાદન કરી શકે કે જેઓ સદાચારી હોય, તપસ્વી હોય. ભગવાને ગીતામાં અર્જુનને 'દૃઢં તે નાડતપસ્કાય' કહીને આજ્ઞા કરી છે કે આ ગીતાપ્રતિભાષ પરતત્ત્વને એવા માણુમ પાસે ન કહેવું કે જેનું જીવન તપો-મય ન હોય. અર્થાત્ આ જ્ઞાનના અધિકારી તપસ્વીજ હોઈ શકે. આ લોકથી દ્વાલોક જતી વખતે ઉપર ઉપરના લોક તથા ઘાંથી નીચે આવતી વખતે નીચે નીચેના લોક, જે ઉપાસક આ પાંચ પ્રકારની ઉપાસના કરે છે તેને પાતપોતાના ભોગ આપે છે. ૩

ખંડ ત્રીજો

ઉપરના લોક તથા નીચેના લોકની સ્થિતિનું વૃદ્ધિનિમિત્તક હોવાથી વૃદ્ધિની દૃષ્ટિ પંચવિધ માગોપાસના કહે છે, યથા—

વૃદ્ધૌ પંચવિધ સામોપાસીત પુરોવાતો હિંકારો મેઘો

જાયતે સ પ્રસ્તાવો વર્ષતિ સ ઉદ્ગીથો વિદ્યોતતે સ્તનયતિ
સ પ્રતિહારઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—વૃદ્ધિમાં પંચવિધ સામની ઉપાસના કરે. પૂર્વ વાયુ હિંકાર છે. મેઘ પેદા થાય છે તે પ્રસ્તાવ છે, વરસે છે તે ઉદ્ગીથ છે, ચમકે છે તથા શબ્દ કરે છે તે પ્રતિહાર છે. ૧.

વિં ૧૦ બ્રાહ્મ—ઉપાસક વૃદ્ધિમાં પાંચ પ્રકારની સામોપાસના આ રીતે કરે, યથા—વરસાદ આવતા પહેલાં જે વાયુ ચાલે છે તે હિંકાર છે, કારણ કે વાયુ તથા હિંકાર એ બંને પહેલા છે. વર્ષા ઋતુમાં જ્યારે મેઘ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારેજ વૃદ્ધિ પ્રસ્તુત થાય છે તેથી જે મેઘ ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રસ્તાવ છે. વરસતાં વાદળાં શ્રેષ્ઠતાને કારણે ઉદ્ગીથ છે, તથા જે પ્રકાશની સાથે ચમકે છે તથા ગળે છે એટલે કે વિજળી તથા ગડગડાટ પ્રતિહાર છે. ૧.

વિશેષ—વૃદ્ધિકારાજ સૃષ્ટિનું કલ્યાણ થાય છે. જ્યારે પૂર્વોક્ત રીતે વૃદ્ધિમાં પંચવિધ સામની ઉપાસના કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનું ફળ પ્રાણીમાત્રને સુખદાયક થાય છે. ૧.

ઉદ્ગૃહ્ણતિ તન્નિધનં વર્ષતિ હાસ્મે વર્ષયતિ હ ય ઇત-
દેવં વિદ્વાન્વૃષ્ટૌ પञ्चविधञ्च सामोपास्ते ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે પાણીને ગ્રહણ કરે છે તે નિધન છે. જે તેને આ પ્રકારે જાણીને વૃદ્ધિમાં પંચવિધ સામની ઉપાસના કરે છે, તેને સાડ વૃદ્ધિ થાય છે તથા જે વૃદ્ધિ ન થતી હોય તો તે વૃદ્ધિ કમળી પણ લે છે. ૨

લિં ૧૦ બ્રાહ્મ—જે પાણીને ગ્રહણ કરીને પોતાનામાં તે પાણીને સમઠી રાખે છે તેજ નિધન છે. કારણ કે અન્તમાં એ બંનેની સમાનતા છે, એટલે કે જળ ગ્રહણ તથા નિધન એ બંને અન્તિમ કાર્ય છે. જે ઉપાસક એ પ્રમાણે જાણીને વૃદ્ધિમાં પાંચ પ્રકારની અગ સહિત સામની ઉપાસના કરે છે તેની ઇચ્છાનુસાર મેઘ વરસે છે તથા વૃદ્ધિ ન થતી હોય તો વૃદ્ધિ કમળી લે છે. ૨.

વિશેષ—જે ઉપાસકવૃદ્ધિમાં પંચવિધ સામની ઉપાસના કરે છે, તેને સાડ ઉપર તથા નીચેના સર્વ લોક ઉપલબ્ધ રહે છે અર્થાત્ એ સર્વ લોકોનો પ્રભુ થઈ જાય છે, તેથી વર્ષા ન થતી હોય તો કરાવી ખસુ લે છે

પ્રકૃત જને મત્રોમાં વૃદ્ધિ દ્વારા પચવિધ સામનો વિચાર તથા વિચારના ફળનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ હિંકારદ્વારા પુરોવાત વાયુને વિચારે. આકાશમાં જે મેઘ ચારે બાજુએથી એકત્રિત થઈ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રસ્તાવ છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન થએલા મેઘને ભેદને જે વૃદ્ધિ થવાની આશા પ્રજ્ઞને થાય છે. એ મેઘોનાતિ વૃદ્ધિનો પ્રસ્તાવ છે. વૃદ્ધિ ઉદ્ગ્રીય છે, જેમ મંદ મદ સ્વરથી ઉદ્ગ્રીયનું ગાન થાય છે એજ પ્રમાણે બધે કે ઉદ્ગ્રીય કર્મનું વિધાન કરતી જળધારા ધીરે ધીરે વરસે છે. આકાશમાં વિજળીનો પ્રકાશ તથા ગર્જના એ જંને મળીને પ્રતિહાર છે તથા વરસાદની સમાપ્તિ થવી એટલે કે વૃદ્ધિનો જે ઉપસહાર છે તે નિધન છે. જે મનુષ્ય આ ભાવને સારી રીતે બધે છે એટલે કે વૃદ્ધિવિપયમાં પચવિધ સામનો વિચાર કરે છે તેનું કલ્યાણ થાય છે તેની સાથે બીજાનું પણ કલ્યાણ કરી શકે છે. ૨.

ખંડ ચોથો

આ ખંડમાં વૃદ્ધિના હેતુભૂત જે જળ છે તે જળદંદિથી પચવિધ સામોપાસના બતાવે છે, યથા—

**સવાસ્વત્સુ પञ्चविधश्च सामोपासीत मेघो यत्संप्रवते
स हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स
उद्गुगीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम् ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—સપૂર્ણ જળોમાં પચવિધ સામની ઉપાસના આ પ્રકારે કરે, યથા—
જે મેઘ એકઠો થાય છે તે હિંકાર છે, જે વરસે છે તે પ્રસ્તાવ છે, જે પૂર્વ તરફ વહે છે તે ઉદ્ગ્રીય છે તથા જે પશ્ચિમ તરફ વહે છે તે પ્રતિહાર છે અને સમુદ્ર નિધન છે. ૧.

વિ० વિ० ભાષ્ય—ઉપાસક નદી સમુદ્રાદિકોના સર્વ જળોમાં પાંચ પ્રકારની ઉપામના આ પ્રમાણે કરે, યથા—જ્યારે મેઘ પરસ્પર ભેગા થઈને ઘની ભૂત થાય છે ત્યારેજ વરસાદના જળનો પ્રારંભ થાય છે, તેથી સપ્તલવનજ હિંકાર છે. જે વરસે છે તે પ્રસ્તાવ છે, કારણ કે તેજ સમયે સર્વ જગ્યાએ જળના પ્રસાર શરૂ થાય છે જે જળ પૂર્વ બાજુએથી આવીને ગંગા આદિ નદીઓમાં વહે છે તે ઉત્કૃષ્ટ

હોવાથી ઉદ્ગીય છે. જે પૂર્વથી પરિચય તરફ નર્મદાદિ નદીઓના રૂપમાં વહે છે તે પ્રતિહાર છે, કારણ 'પ્રતીચી તથા પ્રતિહાર' એ ઝંનેમાં એક જીવન પ્રતિ શબ્દમાં સમાનતા છે. સમુદ્ર નિધન છે અર્થાત્ પાણીને રહેવાનું ઘર છે એટલે કે પાણીનું પર્યવસાન તેમાંજ થાય છે. ૧.

વિશેષ—વૃષ્ટિદિષ્ઠી પંચવિધ સામોપાસનાનું નિરૂપણ કર્યા પછી જળ-દિષ્ઠી પંચવિધ સામોપાસનાનું નિરૂપણ કરવું એ બરાબર છે કારણ કે વૃષ્ટિપૂર્વકજ સંપૂર્ણ જળ થાય છે. ૧.

**ન હાપ્સુ પ્રૈત્યપ્સુમાન્भवति य एतदेवं विद्वान्सर्वा-
स्वप्सु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—જે સર્વ જળોમાં, આવી રીતે પંચવિધ સામને જાણીને ઉપાસના કરે છે તેનું જળમાં મૃત્યુ થતું નથી તથા જળવાન એટલે કે પોતાની ઈચ્છાનુકૂળ જળથી સપન્ન થાય છે. ૧.

વિ० વિ० ભાષ્ય—જે ઉપાસક વ્યક્તિ ઉક્ત રીતિથી સંપૂર્ણ જળોમાં પાંચ પ્રકારવાળા સામને જાણીને તેની ઉપાસના કરે છે તેનું જળમાં ડુબીને મૃત્યુ થતું નથી તથા તે જળનો સ્વામી થાય છે. ૨.

વિશેષ—તે ઉપાસક જળનો સ્વામી થાય છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ વખતે કોઈ પણ જગાએ તેને સાડ જળ ઉત્પન્ન થાય છે તથા સમુદ્રાદિકમાં જે મોટી આદિ પેદા થાય છે તે સર્વની ઉપલબ્ધિ તે ઉપાસકને મુગમ રીતે થાય છે. કારણ કે જે જેનો સ્વામી હોય છે તેને સાડ તે સર્વ ચીજો હાજર કરે છે. માટે જ્યારે ઉપાસક ઉપાસનાના બલથી જળનો પ્રભુ થઈ બંધ છે ત્યારે તેને જળ અન્ડરની સર્વ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ વિના પ્રયાસે થઈ જાય છે. ૨

ખંડ પાંચમો

આ ખંડમાં ઋતુદિષ્ઠી પંચવિધ સામોપાસના તથા તેના ફળનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, યથા—

**ઋતુપુ પञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिंकारो ग्रीष्म
प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥ ૧ ॥**

સાવાર્થ—ઉપાસક ઋતુઓમા પચવિધ મામની આ પ્રકારે ઉપાસના કરે—
વમન્ત હિંકાર છે, શ્રીષ્ઠ પ્રસ્તાવ છે, વર્ષા ઉદ્ગીય છે, શરદ પ્રતિહાર છે તથા વસન્ત
નિધન છે. ૧.

વિં વિં સાધ્ય—પાચ પ્રકારની જે ઋતુઓ છે તેમા ઉપાસક પાંચ અંગો
સહિત સામની ઉપાસના આ પ્રમાણે કરે, યથા—વસન્ત ઋતુ હિંકાર છે કારણ કે
એજ સર્વથી પહેલી છે, શ્રીષ્ઠ ઋતુ પ્રસ્તાવ છે, કારણ કે એ ઋતુમા વર્ષાને સાડ
અન્નના સમ્રકનો પ્રસ્તાવ કરવામા આવે છે. મુખ્ય હોવાને કારણે વર્ષા ઋતુ ઉદ્ગીય
છે. રાગીનું મૃત્યુ પ્રતિહરણ છે તેથી શરદ ઋતુ પ્રતિહાર છે તથા હેમન્ત ઋતુ
નિધન છે, કારણ કે એ ઋતુમા ઘણા જીવોનું મૃત્યુ થાય છે ૧

વિશેષ—પ્રથમ કહેલા જળરૂપ નિમિત્તથીજ ઋતુઓની વ્યવસ્થા થાય
છે, તેથી પહેલી જળદૃષ્ટિથી ઉપાસનાને કહ્યા પછી ઋતુદૃષ્ટિથી પચવિધ સામની
ઉપાસના બતાવવામા આવી છે ૧.

**કલ્પન્તે હાસ્મા ઋતવ ઋતુમાન્ભવતિ ય ઇતદેવં
વિદ્વાન્ૃતુષુ પચ્ચવિધઃ સામોપાસ્તે ॥ ૨ ॥**

સાવાર્થ—જે ઉપાસક ઋતુઓમા આ પ્રમાણે પચવિધ સામને જાણીને
તેની ઉપાસના કરે છે, તેને સાડ સર્વ ઋતુઓ સ્વાતુરૂપ કૃણ આપવાને તૈયાર રહે છે,
તથા તે ઋતુમાન થાય છે ૨

વિં વિં સાધ્ય—જે ઉપાસક પાચ ઋતુઓમા આ પ્રકારે પાંચ અંગો
સહિત મામની ઉક્ત રીતિને જાણીને ઉપાસના કરે છે, તેને સાડ પોતપોતાના
સમયના સર્વ ઋતુઓના કૃણ, લોગ્યરૂપથી ઉપસ્થિત થાય છે, તથા તે ઉપાસક
સર્વ ઋતુઓના લોગોથી સપન્ન થાય છે

વિશેષ—પ્રકૃત મન્તનું તાત્પર્ય એ છે કે, જે જે ઋતુમાં જે જે ચીજ પેદા
થાય છે તે સર્વ ઉક્ત ઉપાસકને, સાડ અનાયાસ નિરતર લોગ્યરૂપથી ઉપલબ્ધ રહે
છે, એવું ઉત્કૃષ્ટ કૃણ દેખાડવાનો અભિપ્રાય એ છે કે, જેને સર્વ ઋતુના કૃણોને
સદાએ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે આ ઉપાસનાથી મદ્દળ મનોરથ થવામાં
પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો. ૨.

ખંડ છઠ્ઠો.

આ ખંડમાં પશુદંષ્ટિથી પંચવિધ સામોપાસના તથા તેનું કૃણ બતાવવામાં આવે છે, યથા—

પશુષુ પञ्चविधञ्च सामोपासीताजा हिंकारोऽवयः
प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम् ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ઉપાસક પશુઓમાં પંચવિધ સામની ઉપાસના આ પ્રકારે કરે—
બકરાં હિંકાર છે, ઘેટાં પ્રસ્તાવ છે, ગાયો ઉદ્ગીથ છે, ઘોડા પ્રતિહાર છે તથા પુરુષ
નિધન છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—“ અજઃ પશૂનાં પ્રથમઃ ” એ શ્રુતિ અનુસાર પશુઓમાં
સર્વ પ્રથમ બકરૂ છે એ સર્વમાં પ્રધાન છે તેથી બકરો હિંકાર છે, લોકમાં બકરાં અને
ઘેટાંનું સાહચર્ય છે તેથી ઘેટાં પ્રસ્તાવ છે. ગાયો ઉદ્ગીથ છે, કારણ કે એ સર્વશ્રેષ્ઠ
છે, ઘોડો પ્રતિહાર છે કારણ કે પુરુષોનું તે બહન કરે છે. પશુઓ પુરુષોના આશ્રિત
હોવાથી પુરુષ નિધન છે. ૧.

વિશેષ—પ્રથમ ઋતુદંષ્ટિથી પંચવિધ સામોપાસના કહેવામાં આવી, પછી
પશુદંષ્ટિથી સામોપાસના કહી તેમાં કારણ એ છે કે ઋતુઓની સમુચિત વ્યવસ્થા
કહેવાથી પશુઓને સારૂ અનુકૂળ સમય રહે છે, તેથી ઋતુદંષ્ટિથી ઉપાસના પછી
પશુદંષ્ટિથી ઉપાસનાનું પ્રતિપાદન થયું એ ઠીકજ છે. ૧.

भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं
विद्वान्पशुषु पञ्चविधञ्च सामोपास्ते ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે ઉપાસક પશુઓમાં આ પ્રકારના પંચવિધ સામને લાણીને
ઉપાસના કરે છે તેને પશુ ઉપલબ્ધ થાય છે તથા તે પશુમાન થાય છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—જે ઉપાસક પશુઓમાં આ પ્રકારે પંચ અંગો સહિત
સામને ઉદ્ગી રીતિથી બલે છે તથા ઉપાસના કરે છે તે ઉપાસકની ઘરમાં ઘણાં પશુ
ધર્મ લાય છે તથા જરૂર પશુઓનો સ્વામી થઈ જાય છે. ૨.

વિશેષ—પ્રાચીન સમયમાં પશુનેજ ધન ગણવામાં આવતું હતું તેથી પશુ-ઓની વૃદ્ધિ એ ધનની વૃદ્ધિ ગણાતી હતી. આજકાલ પણ ગામડામાં પશુઓને લોકો સંપત્તિ માને છે. એ વાત બરાબર પણ છે, કારણ કે તેનાથી ઘી દૂધ પુરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે તથા તેમના દાનાદિથી સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ પણ યથા શકે છે. ૨.

—ૐ—

ખંડ સાતમો

?

આ ખંડમાં પ્રાણદષ્ટિથી પંચવિધ સામોપાસનાનું તથા તેના ફળનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, યથા—

પ્રાણેષુ પञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो
हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारी मनो निधनं
परोवरीयाश्चैतानि ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ઉપાસક અત્યંત શ્રેષ્ઠ પંચવિધ સામની આ પ્રકારે ઉપાસના કરે, પ્રાણ (નાસિકા) હિંકાર છે, વાણી પ્રસ્તાવ છે, નેત્ર ઉદ્ગીથ છે, કર્ણ પ્રતિહાર છે તથા મન નિધન છે. આ ઇન્દ્રિયો અવશ્યે કરીને પરોવરીયાંસિ—ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે ૧.

વિ. ૦ (૧૦ બાબત—ઉપાસક પ્રાણાદિકોમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠત્વ શુભવિશિષ્ટ પાંચે અંગો સહિત સામની આ પ્રકારે ઉપાસના કરે—ઇન્દ્રિયોગ્યં સર્વ પ્રથમ પ્રાણ છે, તેથી તે હિંકાર છે. વાણીથી સર્વનો પ્રસ્તાવ થાય છે તેથી તે પ્રસ્તાવ છે. ચક્ષુ વાણીથી ઉત્કૃષ્ટ છે તેથી તે ઉદ્ગીથ છે શ્રોત્ર સર્વ બાણીથી શબ્દને પ્રતિહરણ—શ્રવણ કરે છે તેથી તે પ્રતિહાર છે. મન નિધન છે કારણ કે મન વિના કોઈ ઇન્દ્રિય કામ કરી શક્તી નથી. એ રીતે એકના કરતાં બીજા ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. ૧.

વિશેષ—‘ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ’ એ કથનનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન આ પ્રમાણે છે—પ્રાણથી વાણી શ્રેષ્ઠ છે, વાણીથી નેત્ર, નેત્રથી કર્ણ તથા કર્ણથી મન શ્રેષ્ઠ છે. એજ પ્રમાણે હિંકારથી પ્રસ્તાવ, પ્રસ્તાવથી ઉદ્ગીથ, ઉદ્ગીથથી પ્રતિહાર તથા પ્રતિહારથી નિધન શ્રેષ્ઠ છે. ઇન્દ્રિયો પરસ્પરમાં ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ થામટે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે પ્રાણથી કેવળ પ્રાપ્ત મંધનું અહણ થાય છે, તથા વાગિન્દ્રિયથી ગંધ સ્પર્શ આદિનું વર્ણન પણ થાય છે તેથી પ્રાણથી વાણી શ્રેષ્ઠ છે. વાણીથી નેત્ર જોટલા માટે શ્રેષ્ઠ છે

કે વાણી તો માત્ર વિષયોનું વર્ણન કરે છે જ્યારે નેત્રથી એ વિષયો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, નેત્રથી કર્ણ એવા કારણથી શ્રેષ્ઠ છે કે નેત્ર કેવળ સામેના પૂર્ણાર્થ પ્રત્યક્ષ કરે છે, પરંતુ કર્ણ અપ્રત્યક્ષ અર્થાત્ દૂરના શબ્દોને પણ પ્રત્યક્ષ કરે છે. મનની સહાયતા વિના કોઈ પણ ઇન્દ્રિય પોતાના લોચ્ય વિષયને અહંણુ કરી શકતી નથી તેથી મન કર્ણથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. ૧.

પરોવરીયો હાસ્ય મવતિ પરોવરીયસો હ લોકાઞ્જયતિ
ય एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोप्सरत
इति तु पञ्चविधस्य ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે ઉપાસક ઇન્દ્રિયોમાં આ પ્રમાણે પંચવિધ ઉત્તરોત્તર અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ સામની ઉપાસના કરે છે તે ઉપાસકનું જીવન અતિશ્રેષ્ઠ થાય છે તથા તે ઉત્કૃષ્ટ-તર લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે, જરૂરજ એવી પંચવિધ સામની ઉપાસના છે. ૨.

[૧૦] [૧૦] ભાષ્ય—જે ઉપાસક પ્રાણદૃષ્ટિથી વિશિષ્ટ ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ સામની ઉપાસના કરે છે તેનું જીવન અત્યંત ઉન્નતિશીલ તથા ઉત્કૃષ્ટ લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

વિશેષ—આ પ્રમાણે આ પંચવિધ સામની ઉપાસના આગળ કહેવાનારી સત્તવિધ સામોપાસનામાં બુદ્ધિને સમાહિત કરવાને સારૂ કહેવામાં આવેલી છે, તેનું કારણ એ છે કે જ્યાંબુધી પંચવિધ સામોપાસનામાં ઉપાસકની બુદ્ધિ પરિપક્વ ન થાય ત્યાંબુધી તે સત્તવિધ સામોપાસનામાં સમાહિત ચિત્ત રાખી શકે નહીં. ૨.

ખંડ આઠમો

હવે વાણી વિષયક સત્તવિધ સામોપાસનાને કહે છે, યથા—

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधञ्च सामोपासीत
यत्किञ्च वाचो द्रुमिति स हिंकारो यत्प्रेति स प्रस्तावो
यदेति स आदिः ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી સપ્તવિધ સામની ઉપાસના આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે—ઉપાસક વાણીમાં સપ્તવિધ સામની ઉપાસના આ પ્રકારે કરે—વાણીમાં જે કાંઈ ‘હું’ એવું સ્વરૂપ દષ્ટ છે તે હિંકાર છે જે આ ‘પ્ર’ ઉપસર્ગ છે તે પ્રસ્તાવ છે તથા જે ‘આ’ ઉપસર્ગ છે તે આદિત્ય છે. ૧.

**યદુદિતિ સ ઉદ્ગીથો યત્પ્રતીતિ સ પ્રતિહારો યદુપેતિ
સ ઉપદ્રવો યત્રીતિ તન્નિધનમ્ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—જે ‘ઉત્’ એવો ઉપસર્ગ છે તે ઉદ્ગીથ છે. જે ‘પ્રતિ’ એવો ઉપસર્ગ છે તે પ્રતિહાર છે, તથા જે ‘નિ’ એવો ઉપસર્ગ છે તે નિધન છે. ૨.

(વ૦ વિ૦ ભાષ્ય—પહેલા મંત્રમાં સામનાં ત્રણ અગનું તથા ખીજા મંત્રમાં ચાર અંગોનું પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી સાતે અંગોને એકત્ર કરીને, અને મંત્રોનાં ભાષ્ય, વિશેષ સાથેજ લખવામાં આવે છે—

ઉપાસકને સાડ્ એ ઉચિત છે કે વાગુદષ્ટિવિશિષ્ટ સાત અંગો સહિત સામની ઉપાસના આ પ્રમાણે કરે—હુંકાર તથા હિંકારમાં હંકારરૂપ વ્યંજનની સમાનતા હોવાથી, શબ્દોમાં ‘હું’ આ શબ્દ હિંકાર છે. ‘પ્ર’ શબ્દ પ્રસ્તાવ છે કારણ કે એ બંનેમાં ‘પ્ર’ શબ્દ સાદ્રધ્ય છે. આકાર તથા આદિત્યમાં આકારની સમતા હોવાથી ‘આ’ આદિત્ય છે. ઉત્ ઉપસર્ગ ઉદ્ગીથ છે કારણકે બંનેમાં ઉત્ની સમતા છે. ‘ઉપ’ ઉપસર્ગ ઉપદ્રવ છે કારણકે એ કે બંનેમાં ઉપ શબ્દનું સાદ્રધ્ય છે. ‘નિ’ તથા નિધનમાં ‘નિ’ શબ્દની સમાનતા હોવાથી ‘નિ’ ઉપસર્ગ નિધન છે. ૧ ૨.

(વરીષ—‘આ’ ઉપસર્ગ આદિ છે તેને સામનું ત્રીજું અંગ બતાવેલું છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આદિ એટલે આરૂઢ, તેથી સર્વનો આરૂઢ ઝોંકારજ છે એટલે આ મંત્રમાં આદિ એટલે ઝોંકારજ સમજવો જોઈએ, પ્રથમ સામભાગનાં જે પાંચ અંગ બતાવવામાં આવ્યા છે તેની સાથે બે ભાગ મેળવવાથી સાત થાય છે. એ છે—‘આદિ તથા ઉપદ્રવ.’ આદિ એટલે સર્વથી પહેલો અર્થાત્ જોગ્મ. આ સાત ભાગોથી સામ સામલક્ષિતક કહેવાય છે. પાંચલક્ષિતક સામની ઉપાસનાની સાથે હવે આ સામલક્ષિતક ઉપાસના કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ આ બંને મંત્રોમાં જે સપ્ત વિધ સામની ઉપાસના લખી છે, તે સાત ભાગમાં છે, યથા—હું, પ્ર, આ, ઉત્, પ્રતિ, ઉપ તથા નિ એમાં સાત પ્રકારનાં સામ છે. અને એજ ઘણે ભાગે સંપૂર્ણ ગ્વાનમાં આવે તેમની સૂક્ષ્મતાનું ચિંતન કરે. ભાવ એ થયો કે તેમનો સારી રીતે વિચાર કરીને સામગ્વાન દ્વારા ભગવાનના મહિમાને સમજે. ૧-૨

દુગ્ધેऽમૈ વાગ્દાર્હ યો વાચો દીહોઽન્નવાનન્નાદો
ભવતિ ચ ઇતદેવં વિદ્વાન્વાચો સપ્તવિધ સામોપાસ્તે ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જે પુરૂષ વાણીમાં સપ્તવિધ સામને આ પ્રકારે ઉક્ત રીતિથી
જાણે છે તથા ઉપાસના કરે છે, તેની ઉપાસના વાણીના ક્ષણને પૂર્ણ કરે છે અને તે
અન્નવાન તથા અન્નલોકતા થાય છે. ૩.

[૧૦ વિ૦ લાખ્ય—વાણીનાં જે જે ક્ષણ છે તે સર્વને, ઉપાસના, એ ઉપા-
સકને પહોંચાડે છે. જે ઉપાસક વાણીમાં સાત અંગો સહિત સામને જાણીને ઉપા-
સના કરે છે તે પ્રચુર અન્નથી સંપન્ન તથા લોજનશક્તિવાળો થાય છે. જે ઉક્ત
સપ્તવિધ સામને વાણીમાં વિચારે છે તેને સ્વયં વાણી પોતાનું દૂધ આપે છે અર્થાત્
તેની વાણીમાં દૂધ જેવો એવો મીઠો રસ આવે છે કે, સંસારમાં સર્વ તેની સાથે
રેનેહ કરે છે. એવો મનુષ્ય અન્ન આદિ ધન-ધાન્યથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. તથા
એ મધુર તથા સત્ય બોલનારાનું આત્મિક બળ એટલું વધી જાય છે કે તેના
શરીર તથા મન ઉપર રોગ-શોકનું આક્રમણ થવા પામતું નથી. એવો પુરૂષ જે
ખાશે તેને પચાવી લેશે તેનાથી તેનું બળ વધશે બુદ્ધિ વિકસિત થશે. ભાવ એ છે
કે, એવા મનુષ્યની બળ-વીર્ય-બુદ્ધિ આદિ શક્તિયો દેશ તથા ધર્મની સેવામાં
કામ લાગી શકશે. ૩.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે તે ઉપાસકનું ઘર અન્નથી પરિપૂર્ણ થઈ જશે
તેના જઠરાગ્નિમાં એવી શક્તિ આવશે કે તે જે ખાય તે પચી જાય અને તેથી તેને
કોઈ રોગ ન થાય. ૩.

ખંડ નવમો

આ ખંડમાં સાત સ્તોત્રાક્ષરો સહિત સામની ઉપાસના કહેવામાં આવે છે,
યથા—

अथ खल्वमुमादित्यञ्च सप्तविधञ्च सामोपासीत
सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण
समस्तेन साम ॥ १ ॥

બાવાયે—તે પછી અવશ્યેજ આ સૂર્યદંષ્ટિથી સપ્તવિધ સામની ઉપાસના કરે. સૂર્ય સદાએ સમ છે તેથી તે સામ છે. ‘મારા પ્રતિ મારા પ્રતિ’ એ પ્રકારે હોવાથી તે સર્વના પ્રતિ સમ છે, તેથી તે સામ છે. ૧.

વિઞ્ વિઞ્ બ્રાહ્મ્ય—વાણીમાં સામની ઉપાસનાના કયન પછી, એ આદિત્ય-ને, સંપૂર્ણ સામમાં તેના અવયવવિભાગ અનુસાર આરોપિત કરીને સામ પ્રકારના સામની પ્રકૃત ખંડમાં ઉક્તરીતિથી ઉપાસના કરે. વૃદ્ધિ તથા ક્ષયનો અભાવ હોવાથી સૂર્ય નિરતર સામ એટલે કે એકરૂપ છે તથા સર્વને સાડુ સમાન છે, કારણ કે તે આદિત્ય સર્વની સાથે અમાનરૂપથી પ્રત્યક્ષ છે. તથા સર્વમાં સમાન યુદ્ધિની ઉત્પત્તિ કરવાવાળો છે. આ સમતાને કારણે સૂર્ય સામ છે. ૧.

વિશેષ—‘જેમ ઉદ્ગી ની સાથે સૂર્યનું ઉર્ધ્વત્વરૂપ સાદૃશ્ય હોવાથી સૂર્ય ઉદ્ગીય છે,’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તેમજ જ્યાંસુધી સામ તથા સૂર્યના સાદ્રધ્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી ‘સૂર્ય સામ છે’ એ વાતને મુગમતાથી સમજ-માં આવવી કઠણ છે તેથી તેના સ ધમાં સમતા એટલે કે એકરૂપતારૂપ કારણ યતાવયું એ જરૂરનું છે. આ મંત્રમાં સૂર્યની સાથે સપ્તવિધ સામની સમાનતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જે પ્રમાણે આદિત્યરૂપ સૂર્ય મનુષ્યથી લઈને કીડી પર્યંત સર્વ જીવોને સમાનજ ભાસે છે, તથા સર્વ ગ્રાણી નેને ‘મારો મારો’ કહીને પ્રસન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની સર્વ સામગાન શ્રવણ કરીને તેમાં નિમગ્ન થઈ જાય છે. તેથી જેમ સામગાન સર્વપ્રિય છે તેમજ આદિ (ઓમ-સૂર્ય) પણ સર્વપ્રિય હોવાથી સમાન છે—જાને સમાન છે. એ સર્વાનુભવસિદ્ધ વાત છે કે ગાયન સાંભળીને સર્વ વિભોર-આનન્દચિત્ત થઈ જાય છે. એ વાત બીજી છે કે, આજકાલ આપણે સામ ગાયનને સમજતા નથી, તેથી પ્રસન્નતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ જે સમયે આ મંત્રનો અવતાર થયો હતો તે સમયે વિદ્વાનોના સંમિલિત સામગાનને શ્રવણ કરીને મનુષ્ય તો શું પણ જંગલી હરણ આદિ તિર્યગ્યોનિ-ના જીવ પોતાના ચરવા આદિના વ્યાપાર ભૂલી જતા હતા. આજકાલ તો સિનેમાનાં કનરા ગાયનોને સાંભળીને જનતાના કાનજ બ્રષ્ટ થઈ ગયા છે. જે હોય ત હોય, પરંતુ ગાયનવિદ્યા—ગાનતત્ત્વ ભલે નાદ જેવું થઈ ગયું હોય, પરંતુ ગાયનના પ્રભાવમાં તો સર્વ આવી જાય છે. ૧.

તસ્મિન્નિમાનિ સર્વાણિ ભૂતાન્યન્વાયચાનીતિ વિદ્યા-

તસ્ય ચત્પુરોદયાત્ત હિંકારસ્તદસ્ય પશવોન્વાયત્તાસ્યસ્માત્તે
હિ કુર્વાન્તિ હિંકારભાજિનો હ્યેતસ્ય સામ્નઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ સૂર્યમાં સમસ્ત ભૂત અનુગત છે, એ પ્રમાણે બધું. જે સૂર્યના ઉદય થતા પહેલાં છે તે હિંકાર છે. આદિત્યનું જે હિંકારરૂપ છે તેના પશુ અનુગત છે. તેથી તેઓ હિંકાર છે, તેથી તેઓ નિશ્ચય કરીને આ સૂર્યરૂપ સામના હિંકાર ભાજન છે. ૨.

વિવૃત્તિ—એ સૂર્યમાં વક્ષ્યમાણ સંપૂર્ણ ભૂત આવયવ વિભાગ અનુસાર, તેના ઉપજીવ્યરૂપથી અન્વાયત્ત એટલે કે અનુગત છે. આ પ્રકારે આદિત્યને બધું. એ આદિત્યના ઉદય થતા પહેલાં સૂર્યનું જે રૂપ છે તે હિંકાર છે, તેની સાથે ગાયો આદિ પશુ સંગંધ રાજો છે, તેથી એ આદિત્યરૂપ સામના હિંકારની ઉપાસના કરનારા ગાયો આદિ પશુ નિશ્ચયે કરીને ‘હિં’ ‘હિં’ એવો શબ્દ કર્યા કરે છે. ૨.

વિશેષ—આ સૂર્યરૂપ સામનાં, ગાયો આદિ પશુ અનુગત છે, એટલે કે હિંકારરૂપથી તેના ઉપજીવી છે, અર્થાત્ ગાયો આદિ પશુ આદિત્યના ઉદય થતા પહેલાં ‘હિં’ એવો શબ્દ કરે છે તેથી તેઓ સૂર્યસંકટ સામનાં હિંકારપાત્ર છે. એ હિંકારના સેવનમાં લીન રહીનેજ તેઓ આદિત્યના ઉદય પહેલાં હિંકાર કરે છે. ૨.

अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या
अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशंस्य साकामाः प्रस्ता-
वभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી હવે બીજી રીતે ઉપાસનાનું અતિયાદન કરે છે. પ્રથમ ઉદય થતાં આદિત્યનું જે રૂપ છે તે રૂપ ‘પ્રસ્તાવ’ છે તેમાં મનુષ્ય અનુગત છે. તે કારણથી તે સામની પ્રસ્તાવશક્તિનું સંચય કરનારા મનુષ્ય પ્રકૃષ્ટ સ્તુતિની ઈચ્છાવાળો તથા પ્રશંસાની ઈચ્છાવાળો થાય છે. ૩.

વિવૃત્તિ—તે પછી હવે બીજી પ્રકારની ઉપાસના કહે છે—આદિત્ય જે સૂર્યના રૂપથી ઉદિત થાય છે, તે સામનો પ્રસ્તાવ છે. મનુષ્ય એ પ્રસ્તાવમાં અનુગત એટલે કે શરણને પ્રાપ્ત છે, તેથી આદિત્યરૂપ સામના પ્રસ્તાવની ઉપાસના કરનાર મનુષ્ય ખસેલ પ્રશંસા પ્રત્યક્ષ પ્રશંસાનો ઇચ્છુક થાય છે. ૩.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રનો અભિપ્રાય એ છે કે જેમ ઉદય થવાના પહેલાં આદિત્યના હિંકાર સ્વરૂપમાં અનુગત, આદિત્યરૂપ સામનાં હિંકારની ઉપાસના કરનારા ગાયો આદિ પશુઓ હિં હિં શબ્દ કરે છે, તેમજ ઉદયકાલીન સૂર્યના પ્રસ્તાવ સ્વરૂપમાં અનુગત સૂર્યરૂપ સામના પ્રસ્તાવની ઉપાસના કરનાર મનુષ્ય પરોક્ષ તેમજ અપરોક્ષ પ્રશંસાને આહવાશે હોય છે. ૩.

अथ यत्सङ्गववेलायां न आदिरतदस्य वयां स्य-
न्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्भणान्यादायात्मानं
पारपतन्त्यादिभाजोनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી સંધિકાળમાં જે સૂર્યનું રૂપ છે તે આદિ છે તેમાં પક્ષી-ગણ અનુગત છે, તેથી આ સામની આદિનું સેવન કરનારા પક્ષીગણ પોતાને આકાશમાં કોઈ પણ આધા વગર ચારે પાસ લઈ જાય છે. ૪.

વિગ્ર વિગ્ર ભાષ્ય—પ્રથમ ઉદિત સૂર્યનું રૂપ પ્રસ્તાવ છે. એ કથન પછી સૂર્યોદયનાં ત્રણ મુહૂર્ત પછીના કાળમાં જે આદિત્યનું રૂપ છે તે સામવેદની ઉક્તિ વિશેષ આદિ એટલે કે ઓંકાર છે. પક્ષીગણ આ ઓંકારમાં અનુગત—અવિષ્ઠ અર્થાત્ સંબંધ રાખનારા છે. તેથી સંગમકાલીન સૂર્યના રૂપ જેવી સામવેદીય ભક્તિ વિશેષ ઓંકારની ઉપાસના કરનારા પક્ષીગણ આકાશમાં કોઈની સહાયતા વગર પોતાના બલ ઉપર ભરોસો રાખીને ચારે તરફ ઉડ્યા કરે છે. ૪.

વિશેષ—સંગમ વેળા એ કાળ છે કે જેમાં ગો અર્થાત્ આદિત્યના કિરણોનો સંગમ થાય અથવા જેમાં ગાયોનો પોતાના વાહરડા જોડે સંગમ થાય છે, તાત્પર્ય એ છે કે, ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર દિવસના પાંચ ભાગ થાય છે તેમાં ખીજ ભાગને સંગમકાળ કહે છે. તે સમયે સૂર્યનું રૂપ આદિ એટલે કે ઓંકાર છે. કારણ કે ‘આદાયાત્માનમ્’ એની શરૂમાં, આકાર રૂપ સાદ્રશ્ય જોવામાં આવે છે. ૪.

अथ यत्संप्रति मध्यन्दिने स उद्गोथस्तदस्य देवा
अन्वायत्तास्यस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानाः रुद्रगीर्भाजिनो
ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી બરાબર મધ્યાહ્ન સમયમાં સૂર્યનું જે રૂપ છે, તે ઉદ્ગીથ છે તેમાં દેવતા અનુગત છે, તેથી એ સામના ઉદ્ગીથનું ભજન કરનારા દેવતા પ્રજા-પત્યોમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. ૫.

વિ० વિ० શાબ્ધ—ગંરાગર ગયોરને સમયે જે આદિત્યનું રૂપ છે તે ઉદ્ગીય છે, તેમાં દેવતાલોક પ્રવિષ્ટ છે એટલે કે દેવગણ આદિત્યના એ રૂપના અનુગામી છે. તેથી મધ્યકાલીન આદિત્યરૂપના સ્વરૂપભૂત, સામવેદીય ઉદ્ગીયલક્ષિતની ઉપાસના કરનારા એ દેવગણ પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતાનોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. ૫.

વિશેષ—મધ્યકાલીન આદિત્યોપાસક દેવગણ પ્રજાપતિથી પેદા થયેલા પ્રાણિયોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. એની મતલબ એ છે કે શ્રેષ્ઠનાં ઉપાસક શ્રેષ્ઠ થાય છે. તેથી તેની ઉપાસના કરનાર શ્રેષ્ઠ થાય એ ઉચિતજ છે. ૫.

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य
गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहार-
भाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી મધ્યાહ્નકાળ બાદ અને અપરાહ્નની પહેલાં સૂર્યનું જે રૂપ છે તે પ્રતિહાર છે, તેમાં ગર્ભ અનુગત છે; તેથી એ સામવેદીય પ્રતિહારને બજવાવાળા એ ગર્ભ પ્રતિહૃત કરવા છતાં પણ પડતા નથી. ૬.

વિ० વિ० શાબ્ધ—મધ્યાહ્ન કાળ અને અપરાહ્નકાળની વચ્ચેનું જે આદિત્યનું રૂપ છે તે પ્રતિહાર છે. એ પ્રતિહારના રૂપનો અનુગામી ગર્ભ છે, તેથી ગર્ભાશયમાં સ્થાપિત કરેલો યોનિની ઉપર જઈર પ્રતિ આકૃષ્ટ થયેલો હોવાથી યોનિરૂપ પતનનું દ્વાર રહેતા છતાં પણ નીચે પડી જતો નથી. કારણ કે એ ગર્ભ આ સામવેદીય પ્રતિહારની ઉપાસના કરે છે. ૬.

વિશેષ—ઉપર્યુક્ત કાલીન આદિત્યનું રૂપ, પ્રતિહાર કેવા પ્રકારની સમાનતા થી છે ? એ પ્રશ્નનું સંભાધાન એ છે કે તે સમયે આદિત્યનું અસ્તાયજ્ઞ પ્રતિહારણ એટલે કે ગમન થાય છે તેથી પ્રતિ રાજ્ઞ સામાન્ય રૂપ હોવાથી એ કાળના સૂર્યનું રૂપ પ્રતિહાર છે. ૫.

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्या-
रण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षं श्वभ्रमित्युप
द्रवन्त्युપद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—હવે અપરાહ્ની પછી તથા અસ્તાકાળથી પહેલાનું જે સૂર્યનું રૂપ છે તે ઉપદ્રવ છે તેમાં વનનાં પશુ અનુગત છે, તે એ સામના ઉપદ્રવ સ્તોલના ઉપાસક વનપશુ અનુધ્યને જોઈને લયભીત થઈ શ્વભ્રમ—લયરહિત, ક્ષયવનના ભાગમનાસી નાથ છે. ૭

વિં (૧૦) સામ્ય—અપરાહ્ની પછી તથા સૂર્યાસ્તની પહેલાનું જે આદિત્યનું રૂપ છે તે ઉપદ્રવ છે. અરણ્યમાં રહેનારાં પશુ એ રૂપના અનુગામી છે એટલે કે એ ઉપદ્રવ સ્તોલના આશ્રયે, વનનાં પશુ પોતાના જીવન ગળે છે તે જ કારણથી આ સામવેદીય ઉપદ્રવ સ્તોલની ઉપાસના કરનારા વનપશુ પુરૂષને દેખીને લયયુક્ત થઈ લયશૂન્ય વન અગર ગુહામાં દોડી નાથ છે. ૭

વિશેષ—તે સમયે સૂર્ય અસ્તાચળ પ્રતિ ઉપદ્રવણ અર્થાત્ ગમન કરે છે તેથી 'ઉપ' એ ઉપસર્ગરૂપ સામ્ય હોવાથી તત્કાલીન આદિત્યનું રૂપ ઉપદ્રવ છે તેથી ઉપદ્રવની તત્કાલીન આદિત્યદૃષ્ટિથી ઉપાસના કરે. ૭.

**अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वा-
यत्तास्तस्मात्तामिदधति निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं
खल्वमुमादित्यः सप्तविधः सामोपास्ते ॥ ८ ॥**

ભાવાર્થ—તે પછી સૂર્યાસ્તની પૂર્વે જે આદિત્યનું રૂપ છે, તે નિધન છે તેમાં પિતર પ્રવિષ્ટ છે એ કારણથી સામની નિધન ભક્તિના ઉપાસક એ પિતરોને કુશો ઉપર સ્થાપિત કરે છે એ પ્રકારે નિશ્ચય કરીને ઉપાસક આ આદિત્યરૂપ સપ્તવિધ સામની ઉપાસના કરે છે. ૮.

વિં (૧૦) સામ્ય—જે સમયે સૂર્ય આથમવાની તયારીમાં હોય છે, તે કાળમાં તેનું જે રૂપ છે તે નિધન છે. તેમાં પિતૃગણ અનુગત છે એ કારણથી શ્વાદકાળમાં તેમને પિતા, પિતામહ તથા પ્રપિતામહેરૂપે કુશો ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવે છે એટલે કે તેમને નિમિત્તે પિંડ યુક્તવામાં આવે છે, કારણ કે એ પિતા આદિક આ સામવેદની નિધનભક્તિની ઉપાસના કરવાવાળા હતા આ પ્રકારે જે ઉપાસક અવયવરૂપથી સાતભાગમાં વિભક્ત થએલા સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના કરે છે તેને સૂર્યની પ્રાસિરૂપ રૂપ માય છે. ૮

વિશેષ—આ જગમાં આદિત્યદૃષ્ટિથી સપ્તવિધ સામની ઉપાસના તથા તેનું રૂપ બતાવવામાં આવ્યું એ સપ્તવિધ સામ કેમકાંઃ આ છે, યથા—(૧) સૂર્યોદયની

પહેલાં સૂર્યનું રૂપ હિંકાર છે, (૨) પ્રથમ ઉદિત થતી વખતનું આદિત્યનું રૂપ પ્રસ્તાવ છે, (૩) સૂર્યોદયથી ત્રણ મુહૂર્ત પછીના કાળમાં સૂર્યનું રૂપ આદિ એટલે કે ગોંકાર છે, (૪) મધ્યાહ્નકાલીન સૂર્યનું રૂપ બિંદીય છે, (૫) મધ્યાહ્નકાળ પછી તથા અપરાહ્નના પહેલાં સૂર્યનું રૂપ પ્રતિહાર છે, (૬) અપરાહ્ન પછી અને સૂર્યાસ્ત પહેલાં સૂર્યનું રૂપ ઉપદ્રવ છે, (૭) સૂર્યાસ્ત પહેલાં સૂર્યનું રૂપ નિધન છે. ૮.

ખંડ દશમો

આદિત્ય મૃત્યુ છે, કારણ કે દિન રાત દ્વારા તે સંસારનો વધ કરે છે, તેથી પાર નિકળી જવાને આરૂ આ સાત પ્રકારની સામોપાસનાનો ઉપદેશ કરે છે. યથા—

**अथ खल्व्वात्मसंमितमतिमृत्युसप्तविधं सामोपासीत
हिंकार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥**

ભાવાર્થ—તે પછી અવશ્યે કરીને પરમાત્મા તુલ્ય તથા મૃત્યુને છતનારા સપ્તવિધ સામની ઉપાસના કરે. ‘હિંકાર’ એ ત્રણ અક્ષરોવાળો છે તથા ‘પ્રસ્તાવ’ પણ ત્રણ અક્ષરોવાળો છે, તેથી હિંકાર તથા પ્રસ્તાવ એ બંને પરસ્પર સમાન છે. ૧.

વિં વિં બાધ્ય—સૂર્યરૂપ મૃત્યુવિષયક સામની ઉપાસના પછી પરમાત્મારૂપ મૃત્યુને છતનારો જે સામની વક્ષ્યમાણ રીતે સાત અંગોવાળો છે, તે સામની પહેલી લક્ષિતનું નામાક્ષર હિંકાર છે એના ત્રણ અક્ષરો છે તથા બીજી પ્રસ્તાવ-લક્ષિતનું પ્રસ્તાવ એ નામ પણ ત્રણ અક્ષરોનું છે, તેથી એ ત્રણ ત્રણ અક્ષરો દ્વારા સમ હોવાને કારણે સામ છે. તેથી હિંકાર તથા તથા પ્રસ્તાવ એ બંનેની સામ યુદ્ધિથી ઉપાસના કરે. ૧.

વિશેષ—શ્રુતિમાં અતિમૃત્યુ સપ્તવિધ સામની ઉપાસના કરે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે, સપ્તવિધ સામ અતિમૃત્યુ કેવી રીતે છે ? તેનું સમાધાન એવું છે કે—મૃત્યુવિષયક અક્ષરોની સંખ્યા જે એકવીસ છે તેનાથી અતિરિક્ત અક્ષર સંખ્યા બાવીસમી દ્વારા મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરવાને કારણે સામ અતિમૃત્યુ છે, ૧.

આદિરિતિ દ્વયક્ષરં પ્રતિહાર इति चतुरक्षरं तत
इहैकं तत्समम् ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—‘આદિ’ એ બે અક્ષરવાળો છે તથા ‘પ્રતિહાર’ એ ચાર અક્ષરો વાળો છે તેમાંથી એક અક્ષર કઢાડીને આદિમાં ભેડી દેવાથી એ આદિ પ્રતિહારના સમાન થઈ જશે. ૨.

વિ० વિ० ભાષ્ય—આદિ યાને ઝોકાર સ્તોલ બે અક્ષરોવાળું નામ છે, તથા પ્રતિહાર સ્તોલ ચાર અક્ષરોવાળું નામ છે. બે પ્રતિહાર સ્તોલમાંથી એક અક્ષર કઢાડીને આદિ સ્તોલમાં ભેડી દેવામાં આવે તો બંને ત્રણ ત્રણ અક્ષરના સમાન થઈ જાય છે ઉપાસક આ પ્રકારે અનુભવ કરીને આમમાં આદિ તથા પ્રતિહારની ઉપાસના કરે. ૨

વિશેષ—સાત પ્રકારના સામની સખ્યાને પૂરી કરવામાં બે અક્ષરવાળું આદિ પહેલું નામ છે તથા ચાર અક્ષરવાળું પ્રતિહાર બીજું નામ છે. ૨.

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभि-
स्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यने त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—‘ઉદ્ગીથ’ એ ત્રણ અક્ષરવાળું છે તથા ઉપદ્રવ એ ચાર અક્ષરવાળું છે ત્રણ ત્રણ અક્ષરો કરીને એ બંને બરાબર છે તથા જે એક અક્ષર શેષ રહે, છે તે ત્રણ ત્રણ અક્ષરોવાળો હોવાથી તેમના બરાબર છે. ૩

વિ० વિ० ભાષ્ય—ઉદ્ગીથ સ્તોલમાં ત્રણ અક્ષરો છે ઉપદ્રવ સ્તોલમાં ચાર અક્ષરો છે, તેમાંથી એક અક્ષર વધારાનો કઢાડી લેતા ઉદ્ગીથ તથા ઉપદ્રવ ત્રણ ત્રણ સમાન થાય છે પરંતુ ઉપદ્રવ સ્તોલમાંથી જે એક અક્ષર બચી જાય છે તે ત્રણ ત્રણ અક્ષરના સમાન હોવાથી ઉપાસના કરના યોગ્ય છે એ અક્ષરનો ઉપાસક પ્રશ્નલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

વિશેષ ઉદ્ગીથ નામ કરતા ઉપદ્રવ સ્તોલમાં એક અક્ષર અત્રિક હોવાથી સામની સમાનતામાં હાનિ ભેદને તે સમતાની રક્ષા કરવાને સાડ સ્વયં શ્રુતિ ભગ વર્તી રહે છે કે તે એક હોવા છતાં પણ અક્ષર છે તેથી તે નામ ત્રણ ત્રણ અક્ષરો વાળું છે તેથી તે એક પણ તેમના સમાન છે. ૩

નિષનમિતિ त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा
एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—‘નિધન’ એ નામ ત્રણ અક્ષરોનું છે, તેથી તે પણ તેમની બરાબરજ છે. બાવીસમા અક્ષર તેજ છે. ૪.

વિં વિં લાખ્ય—આ રીતે નિધન જે ત્રણ અક્ષરોવાળો સ્તોભ છે તે પ્રથમ મંત્રમાં કહેલા આદિત્યના ત્રણ અક્ષરો સમાનજ છે. આ પ્રકારે તેઓ અર્થાત્ પૂર્વોક્ત ઓગણીસ અક્ષર તથા આ ત્રણ અક્ષર એ બંને મળીને બાવીસ અક્ષર થયા. ૪.

વિશેષ—સ્પષ્ટ રૂપથી બાવીસ અક્ષરોનું પરિગણન આ પ્રકારે છે—હિકાર, પ્રસ્તાવ, આદિ, પ્રતિહાર, ઉદ્ગીય તથા ઉપદ્રવ; કે જે પ્રથમ કહેલા ઓગણીસ અક્ષરો થયા તથા ત્રણ અક્ષર નિધનના મળી બાવીસ અક્ષરો થાય છે. ૪.

एकविंशत्यादित्यमानोत्येकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—ઉપાસક એકવીસ અક્ષરો કરીને સૂર્યલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સૂર્યલોક અવશ્યે કરીને આ લોકથી એકવીસમા છે. એ બાવીસમા અક્ષર કરીને સૂર્યથી ઉપર, એ દુઃખ રહિત એટલે કે શોકશૂન્ય લોકને જીતી લે છે. ૫.

વિં વિં લાખ્ય—ઉપાસક હિકારાદિ એકવીસ અક્ષરો દ્વારા સૂર્યલોકરૂપ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ એ છે કે, આ લોકથી સૂર્યલોક સંખ્યામાં એકવીસમા છે. બાવીસમા અક્ષર દ્વારા, અર્થાત્ એ અક્ષર કે જે ઉપદ્રવ સ્તોભમાં બચી જાય છે કે જે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરવાથી અતિમૃત્યુ કહેવાય છે, તેના દ્વારા સાધક પુરૂષ બ્રહ્મલોકને જીતી લે છે, એટલે કે પ્રાપ્ત કરે છે. એ બ્રહ્મલોક સુખ સ્વરૂપ છે તથા માનસિક દુઃખથી રહિત છે. ૫.

વિશેષ—આદિત્યલોક આ લોકથી એકવીસમા થી રીતે છે? તેને કહે છે, “દ્વાદશ માસાઃ પચ્ચર્તવન્મય ઇમે લોકાઃ” બાર માસ, પાંચ ઋતુ, ત્રણ લોક તથા એકવીસમા સૂર્યલોક ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. વસ્તુતઃ ઋતુ તો છ થાય છે. પરંતુ અહીં શિશિર ઋતુ હેમન્ત ઋતુની અંતર્ગત હોવાથી પાંચજ કહેવામાં આવેલી છે, કે જેમ વેદો ચાર હોવા છતાં પણ વેદત્રયી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. ૫.

आमोतीहादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाज्जयो

भवति य एतदेवं विद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधञ्च
सामोपास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—જે વિદ્વાન્ આ પ્રકારે પરમાત્મા તુલ્ય મૃત્યુને છતનારો સપ્ત-
વિધ સામની ઉપાસના કરે છે, ને સૂર્યના જળને પ્રાપ્ત કરે છે તથા સૂર્યના જળ પછી
તે ઉપાસકને બ્રહ્મલોકની ઉપલબ્ધિ અવશ્યજ થાય છે. ૬.

વિ. વિ. ભાષ્ય—જે ઉપાસક પૂર્વોક્ત રીતિથી માહિતગાર થઈને પર-
માત્મા તુલ્ય તથા મૃત્યુથી અતીત સાત અંગો સહિત સામની ઉપાસના કરે છે તે
આદિત્યલોકને છતીને બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તે લોકમાં જઈને, બ્રહ્માણ-
પાસેથી ઉપદેશ લઈને મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૬.

વિશેષ—એકવીસ અક્ષરોની ઉપાસના કરવાથી મૃત્યુરૂપ આદિત્યલોકની
પ્રાપ્તિ થાય છે તથા બાવીસમી અક્ષરની ઉપાસના કરવાથી બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય
છે. પ્રકૃત મત્રમાં “સામોપાસ્તે સામોપાસ્તે” સામની ઉપાસના કરે છે, એ દ્વિરૂક્તિ
ઉપાસના સમાપ્તિનું સૂચન કરવાને સારુ છે. ૬.

ખંડ અગિયારમો

પાછલા ખંડોમાં પાંચ તથા સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના કહેવામાં આવી,
હવે આ ખંડમાં અન્ય પ્રકારથી સામની ઉપાસના કહેવામાં આવે છે, યથા—

मनो हिकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रति-
हारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—મન હિકાર છે, વાણી પ્રસ્તાવ છે, નેત્ર ઉદ્ગીથ છે, કર્ણ પ્રતિહાર
છે તથા પ્રાણ નિધન છે. એ ગાયત્ર નામનો સામ પ્રાણોમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. ૧.

વિ. વિ. ભાષ્ય—સમસ્ત ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓમાં મન પ્રથમ છે તેથી તે હિકાર
છે. વાણી પ્રસ્તાવ છે કારણ કે તે મનની પછી વર્તનારી છે નેત્ર બીજી ઇન્દ્રિયો
કરતા તે ઉત્કૃષ્ટ છે, તેથી તે ઉદ્ગીથ છે. કર્ણ વિષયોથી પ્રતિહૃત છે માટે તે પ્રતિહાર
છે તથા પ્રાણોમાં પૂર્વોક્ત સમસ્ત ઇન્દ્રિયોની પ્રાણમાં લય થઈ જાય છે તેથી તે

નિધન છે. ગાયત્ર નામક સામ પ્રાણોમાં અનુગત છે અર્થાત્ રહે છે. ૧.

(વશેષ—પ્રકૃત મંત્રનો અભિપ્રાય એ છે કે ઉપાસક મનમાં હિંકારની ઉપાસના કરે, વાણીમાં પ્રસ્તાવની, નેત્રમાં ઉદ્દીયની, કર્ણમાં પ્રતિહારની, તથા પ્રાણમાં નિધનની ઉપાસના કરે. એ પ્રમાણે ધ્વજિયવિશિષ્ટ પ્રાણમાં ગાયત્ર સશકે સામની ઉપાસના અનુગત છે કારણ કે ગાયત્રીની સ્તુતિ પ્રાણરૂપથી કરવામાં આવેલી છે. ૧.

**સ ય ઇતમેતદુગાયત્રં પ્રાણેષુ પ્રોતં વેદ પ્રાણી ભવતિ
સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્પ્રજયા પશુભિર્ભવતિ મહા-
ન્કીર્ત્યા મહામનાઃ સ્યાત્તદ્વૃત્તમ્ ॥ ૨**

'સાવાર્થ'—જે આ રીતે ગાયત્ર નામક સામને પ્રાણોમાં પ્રવિષ્ટ થએલો જાય છે તે પ્રાણવાન્ થાય છે, સર્વ આયુને પ્રાપ્ત થાય છે, ઉન્નવલ જીવનવાળો થાય છે, પ્રજા તથા પશુઓથી મહાન્ થાય છે તથા કીર્તિથી પણ મહાન્ થાય છે. તે મહામના થાય—એજ એનું મત છે. ૨.

વિં વિં સાધ્ય—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ધ્વજિયવિશિષ્ટ પ્રાણોમાં ગાયત્ર નામક સામની ઉપાસના કરે છે તે ઉપાસક ધ્વજિયોની શક્તિથી સપન્ન થાય છે. પૂર્ણ આયુનો ઉપલોભ કરે છે, તેનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે. સતત તથા પશુઓના સંબંધમાં શ્રેષ્ઠ થાય છે તથા મહાન્ યશસ્વી થાય છે. તે ઉદાર ચિત્તવાળો થાય છે. ગાયત્ર સામની ઉપાસનાનું એજ મત છે. ૨.

(વશેષ—પુરૂષ શુદ્ધ ચિત્તથી જો ગાયત્રમંત્રક સામની ઉપાસના કરે તો અખિલ સપત્તિથી સુદૃઢ થઈને સો વર્ષ મુધી અવશ્ય જીવિત રહે છે. ૨.

ખંડ બારમો

આ ખંડમાં રચન્તર સામની ઉપાસના તથા તેનું ફળ કહે છે, યથા—

અભિમન્યતિ સ હિંકારો ધૂમો જાયતે સ પ્રસ્તાવો

ઝલતિ સ ઉદુગીથોઽહ્વારા ભવન્તિ સ પ્રતિહાર ઉપશામ્યતિ
તન્નિધનઃ સશામ્યતિ તન્નિધનમેતદ્રંથન્તરમગ્નૌ
પ્રોતમે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—અગ્નિમન્યન કરે છે તે હિંકાર છે. જે ધૂમાડો પેદા થાય છે તે પ્રસ્તાવ છે. જે જ્વાલા નિકળે છે તે ઉદ્ગીથ છે. જે અંગારા પડે છે તે પ્રતિહાર છે. જે શાંત થાય છે તે નિધન છે તથા જે સર્વથા હોલવાઈ જાય છે તે પણ નિધન છે. એ રથન્તરસંસ્રક સામ અગ્નિમાં અનુગત છે. ૧.

વિ૦ વિ૦ બ્રાહ્મ—યજ્ઞમા જે લોકડાને જે અરણિનાં હોય છે તેના મંથનથી જે પ્રથમ વહ્નિ પેદા થાય છે, તે સર્વ પ્રથમ હોવાથી પ્રસ્તાવ છે. એ વહ્નિથી જે ધૂમાડો પેદા થાય છે તે પછીથી થતો હોવાથી પ્રસ્તાવ છે અગ્નિથી જે જ્વાલા નિકળે છે તે ઉદ્ગીથ છે. કારણ કે તે જ્વાલા અગ્નિની શ્રેષ્ઠતા જતાવે છે. અગારાને જ્યાં ત્યાં લઈ જવાથી અંગારા પ્રતિહાર છે. જે વહ્નિ થોડે થોડે હોલવા ઈજવા માંડે છે, તેમજ જે ગિલકુલ હોલવાઈ જાય છે તે પણ નિધન છે, કારણ કે અન્ત થવા સાથે તેનું સાદ્ર્ભ્ય છે. એ રથન્તર નામક સામ, અગ્નિમાં અનુસ્થૂત ચોટલે કે અનુગત છે. ૧.

વિશેષ—ઉપાસના કરનાગ યજ્ઞમાં જે મમયે અગ્નિને ઉત્પન્ન કરવાને સારૂ અરણિયોનું મંથન કરવા માંડે તે મમયે આ મંત્રને બોલતાં તેમાં જે પ્રમાણે લખ્યું છે તે પ્રમાણે ધ્યાન કરવું ઉચિત છે. ૧.

સ ય એવમેતદ્રંથન્તરમગ્નૌ પ્રોતં વેદ બ્રહ્મવર્ચસ્યન્નાદો
ભવતિ સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્પ્રજયા પશુભિર્ભવતિ
મહાન્કીર્ત્યા ન પ્રત્યહ્હગ્નિમાચામેઙ્ગ નિષીવેત્તદ્વ્રતમ્ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે આ પ્રમાણે આ રથન્તર સામને વહ્નિમાં અનુગત જાણે છે તે બ્રહ્મતેજથી યુક્ત તથા અત્તનોં લોકતા થાય છે. પૂર્ણ આયુને પ્રાપ્ત કરે છે, ઉજ્જવલ જીવન વ્યતીત કરે છે. સંતાન તથા પશુઓ દ્વારા મહાન્ યાય છે તથા મહાન્ યશસ્વી થાય છે. વહ્નિની સામે લોજન ન કરે ન ચુકે. રથન્તર સામોપાસકનું એજ વ્રત છે. ૨.

વિ૦ વિ૦ બ્રાહ્મ—જે ઉપાસક વહ્નિમાં અનુગત રથન્તર સામની ઉપાસનાં કરે છે તે વિદ્વાન્ તથા બ્રહ્મપ્રકાશવાળો થાય છે, તેની જઠરાગ્નિ તેજ યાય છે

એટલે કે તે ભોજન શક્તિવાળો થાય છે, પૂર્ણ જીવનનો ઉપભોગ કરે છે, ન્યારે પોતાનું તથા ખીજાનું કંટ્યાણુ કરનારા થાય છે, પ્રજા, તથા પશુઓ તેમની કીર્તિથી શ્રેષ્ઠ થાય છે, અગ્નિના તરફ મ્હોં રાખીને આયમન અર્થાત્ કાંઈ પણ ખાય નહીં તથા કશું નો ત્યાગ ન કરે. રથન્તર સામોપાસક પુરુષનું એજ વ્રત (નિયમ) છે. એટલે કે, એવા ઉપાસકોએ પૂર્વોક્ત નિયમનું જરૂર પાલન કરવું જોઈએ. ૨.

વિશેષ—પવિત્ર આચરણ તથા સ્વાધ્યાયથી ઉપલબ્ધ તેજને પ્રદાવર્ચસ કહે છે, કેવળ તેજ તો ત્વિદ્ભાવ અર્થાત્ કાન્તિની સજ્ઞા છે. ૨.

ખંડ તેરમો

આ ખંડમાં વામદેવ્ય સામની ઉપાસના તથા તેનું ફળ કહે છે, યથા—

उपमन्त्रयते स हिकारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया
सह शेते स उदुगीथः प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतिहारः
कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं
मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—જે સ્ત્રીના સંકેતનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે તે હિકાર છે. જે સ્ત્રીની સાથે વાતચિત્ત કરવામાં આવે છે તે પ્રસ્તાવ છે, જે સ્ત્રીની સાથે સુવામાં આવે છે તે ઉદ્ગીય છે, જે સ્ત્રીની સાથે એક શૈથ્યા ઉપર અભિમુખ સુવામાં આવે છે તે પ્રતિહાર છે, જે સ્ત્રીની સાથે જૈથુન દ્વારા સમય વ્યતીત કરવામાં આવે છે તે નિધન છે તથા જે જૈથુનની સમાપ્તિને પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ નિધન છે. એ વામદેવ્ય-સંસૃક સામ મિથુનમાં પ્રવિષ્ટ છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—સ્ત્રીનું ધ્યાન કરવું એ સર્વ પ્રથમ હોવાથી હિકાર છે ધ્યાન પછી વાર્તાલાપ કરવો એ પ્રસ્તાવ છે. સ્ત્રીની સાથે સુવું એ શ્રેષ્ઠ હોવાથી ઉદ્ગીય છે. સ્ત્રીની સાથે એક આસન ઉપર તેના મુખ તરફ પોતાનું મુખ રાખી

સુધું એ પ્રતિકરણ હોવાથી પ્રતિકાર છે. સમાપ્તિરૂપ સામ્ય તેની સાથે ભોગ કરવે એ નિધન છે, એજ સામ્યથી મૈથુનની સમાપ્તિ કરવી એ પણ નિધન છે. એ વામદેવ્ય નામક સામ પૂર્વોક્ત પવનરૂપી પુરુષ તથા જળરૂપી સ્ત્રીના મિથુનની સાથે સંબંધ રાખે છે. ૧.

વિશેષ—ઉપર તથા નીચેના અરણિસ્થાનીય જે જળરૂપી સ્ત્રી તથા પવનરૂપ પુરુષ એ બંનેમાં મન્યન સામાન્ય હોવાથી મન્યનાદિ દષ્ટિ પછી વામદેવ્યસંસક સામમાં મૈથુન્યદષ્ટિનું વિધાન પ્રકૃત મત્રમાં બતાવવા આવ્યું છે. ૧.

स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी-
भवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति उयोजीवति
महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कोट्या न कांचन परिहरे-
त्तद्वत् ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—જે એ પ્રકારે આ વામદેવ્ય સામને મિથુનમાં અનુગત બાણે છે તે સદા સ્ત્રીયુક્ત થાય છે, તથા મિથુનોપાસનાથી અગ્રોધ વીર્યવાળા થાય છે, પૂર્ણ આયુને પ્રાપ્ત કરે છે, ઉત્તમ જીવન વ્યતીત કરે છે, સત્તાન તથા પશુઓએ કરીને મહાન થાય છે. ‘કોઈ સ્ત્રીનો ત્યાગ ન કરે’ એ વામદેવ્ય સામોપાસકનો નિયમ છે. ૨.

વિ. વિ. ભાષ્ય—જે ઉપાસક પવનરૂપી પુરુષ તથા જળરૂપી સ્ત્રીના મિથુનમાં અનુગત આ વામદેવ્યસંસક સામની પૂર્વોક્ત રીતથી ઉપાસના કરે છે તે સ્ત્રી વિયોગ જન્ય દુઃખથી કદી પણ દુઃખી થતો નથી અર્થાત્ હંમેશા સ્ત્રીયુક્ત હોય છે. આ મિથુનની ઉપાસના કરવાથી તે ઉપાસક અગ્રોધ વીર્યવાળો થાય છે, પૂર્ણ જીવનનો ઉપભોગ કરે છે. પોતાનું તથા બીજાનું બધું કરનારો થાય છે. પ્રજા, પશુ તથા ક્ષીતિથી મેદ્ધ થાય છે. પોતાની શૈયા ઉપર પ્રાપ્ત, સમાગમ પ્રાર્થિની કોઈ સ્ત્રીનો ત્યાગ ન કરે. વામદેવ્ય મિથુન મામના ઉપાસકનો એજ નિયમ છે. ૨.

વિશેષ—પુરુષ જ્યાંયુધી પ્રકૃત ઉપાસના કરે છે ત્યાંયુધીને સાડાં એ નિયમ છે કે કોઈ સમાગમ પ્રાર્થિની સ્ત્રીનો ત્યાગ ન કરે. જોકે સ્મૃતિયોમાં કોઈ સ્ત્રીની સાથેના સંગમનો નિરોધ જોવામાં આવે છે તોપણ શાસ્ત્રાવગત હોવાથી અવાચ્ય કર્મ પણ ધર્મ થાય છે. વસ્તુતઃ સમાગમ પ્રાર્થિની પોતાની વિવાહિતા સ્ત્રીનો ત્યાગ

ન કરે, એમાંજ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે તથા તેમ માનવાથી સ્મૃત્યાદિનો વિરોધ પણ થતો નથી. કેાઈ એ આ મંત્રનો અર્થ એવો કરેલો છે કે જે પુરુષ ઉક્ત વામદેવ્ય સામને સારી રીતે બોલે છે, અર્થાત્ વિવાહમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓનું પૂર્ણ પણે પાલન કરે છે એ દૃઢ પ્રતિજ્ઞ તથા ઘણો બલવાન થાય છે. મિથુન-મિથુનથી સંતતિવાળો થાય છે, અગર એમ કહો કે તેનું વીર્ય વ્યર્થ જતુ નથી. સંપૂર્ણ આયુને લોગવે છે, પવિત્ર જીવનવાળો તથા પ્રબલ અને પશુઓથી મહાન થાય છે. એવા પુરુષનું એ મન છે કે તે ધાવકાણુ પોતાની સ્ત્રીના ત્યાગ ન કરે. અહીં સ્ત્રીને ન છોડવી એ ઉપલક્ષણ માત્ર છે તેનો આશય એ છે કે પુરુષ સ્ત્રીનો તથા સ્ત્રી પુરુષનો ત્યાગ ન કરે. બંને પરસ્પર મળીને રહે. ૨.

ખંડ ચૌદમે

આ ખંડમાં જૃહત્ સામની ઉપાસના તથા તેનું ક્ષણ કહે છે, યથા—

उद्यन् हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीषोऽप-
राहः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद् बृहदादित्ये श्रोतम् ॥ १॥

ભાવાર્થ—ઉદયને પ્રાપ્ત થતો આદિત્ય હિંકાર છે, ઉદિત થએલો પ્રસ્તાવ છે, બપોરનો આદિત્ય ઉદ્ગીષ છે, અપરાહ કાળનો આદિત્ય પ્રતિહાર છે, જે અસ્તને પ્રાપ્ત થએલા આદિત્ય છે તે નિધન છે. એ જૃહત્ સામ આદિત્યમાં અનુગત છે. ૧.

વિગ્ર વિગ્ર ભાષ્ય—ઉદિત થતો આદિત્ય સર્વ પ્રથમ દર્શન હોવાને કારણે હિંકાર છે ઉદયને પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થએલો આદિત્ય કર્મોનું પ્રસ્તાવન હોવાથી પ્રસ્તાવ છે, બપોરનો આદિત્ય ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી ઉદ્ગીષ છે, બપોર પછીનો આદિત્ય પશુ આદિકોને ધરની ણાણુ પ્રતિહરણ કરતો હોવાથી પ્રતિહાર છે, તથા અસ્તને પ્રાપ્ત થએલો સૂર્ય નિધન છે, કારણ કે તે સગયનો સૂર્ય સર્વ પ્રાણિયોને પોત પોતાને ઘેર નિહિત કરે છે. આ જૃહત્સત્ક સામનો અધિષ્ઠિત સૂર્ય છે. ૧.

વિશેષ—આદિત્ય પ્રત્યેકની ઉત્પત્તિનું કારણ છે તેથી પ્રથમ-પ્રત્યેકત્તિનું

હેતુરૂપ મૈથુન્ય દદિનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે પછી પ્રકૃત મંત્રથી જૃહત્ સંસક સામમાં આદિત્ય દદિનું વિધાન બતાવવામાં આવ્યું છે, તાત્પર્ય એ છે કે ઉપાસક આદિત્યદદિથી જૃહત્ સામની ઉપાસના કરે

**સ ય ઇવમેતદ્ વૃહદાદિત્યે પ્રોતં વેદ તેજસ્વ્યન્નાદો
ભવતિ સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્પ્રજયા પશુભિર્ભવતિ
મહાન્કીર્ત્યા તપન્તં ન નિન્દેત્તદ્વત્તમ્ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—જે આ પ્રમાણે આ જૃહત્સામને આદિત્યમાં અનુગત બધું છે, તે તેજયુક્ત તથા અત્તનો લોકતા થાય છે, પૂર્ણ આયુને પ્રાપ્ત કરે છે, ઉત્તમ લુપ્ત વીતાડે છે સંતાન તથા પશુઓએ કરીને મહાન્ થાય છે તથા મહાન્ યશસ્વી થાય છે. તપતાની નિંદા ન કરે, જૃહત્સામોપાસકનો એજ નિયમ છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—જે ઉપરોક્ત પ્રકારે જૃહત્સંસક સામની ઉપાસના આદિત્યદદિથી કરે છે તે તેજસ્વી, લોજન-શક્તિવાળો થાય છે. પૂર્ણ લુપ્તનો ઉપલોભ કરે છે. પોતાનું તથા બીજાનું લલુ કરનારો થાય છે, પ્રજા પશુઓ તથા કીર્તિથી શ્રેષ્ઠ થાય છે. તપતા આદિત્યની નિંદા ન કરે, જૃહત્ નામક સામની ઉપાસના કરનારનો એજ નિયમ છે. ૨.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં “ તપન્તં ન નિન્દેત્ તદ્ વત્તમ્ ” એ વાક્ય આવેલું છે. એક અર્થ તો એનો તેજ છે કે જે ભાવાર્થ તથા ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલો છે. કોઈ કોઈ તેનો બીજો અર્થ પણ કરે છે, યથા—જૃહત્સંસક સામોપાસકનો નિયમ એવો હોય છે કે કોઈ તપસ્વીની નિંદા ન કરે, પરંતુ પ્રકરણને અનુસરી ભાષ્યોક્ત અર્થજ સમુચિત પ્રતીત થાય છે. ૨.

ખંડ પંદરમો

આ ખંડમાં વૈરૂપ સામની ઉપાસના તથા તેના ફળનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, યથા—

**અબ્રાણિ સંગ્રવન્તે સ હિંકારો મેવો જાયતે સ
પ્રસ્તાવો વર્ષતિ સ ડહુર્ગીથો વિગોતતે સ્તનયતિ સ પ્રસિ**

હાર ઉદ્યહાતિ તન્નિધનમેતદ્ વૈરૂપં પર્જન્યે પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જે વાદળ એકઠાં થાય છે તે હિંકાર છે, મેઘ પેદા થાય છે તે પ્રસ્તાવ છે, વરસે છે તે ઉદ્ગીથ છે, ચમકે છે તે તથા ગાળે છે તે પ્રતિહાર છે તથા જે જળ ગ્રહણ કરે છે તે નિધન છે. આ વૈરૂપસામ મેઘમાં અનુગત છે. ૧.

વિવ વિ૦ ભાષ્ય—જે હલકાં વાદળ એકત્રિત થાય છે તે સર્વ પ્રથમ હોવાથી હિંકાર છે. વર્ષાઋતુમાં જે સમયે ઘણાં વાદળ ઉત્પન્ન થાય છે તે સમયે વૃદ્ધિ પ્રસ્તુત થાય છે તેથી મેઘ ઉત્પન્ન થાય તે પ્રસ્તાવ છે. વરસતો મેઘ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી તે ઉદ્ગીથ છે તથા જે પ્રકાશની સાથે ચમકે છે તથા ગાળે છે તે વિજળી પ્રતિહાર છે તથા જે જળને ગ્રહણ કરીને પોતાનામાં તે જળને જમા રાખે છે તેજ નિધન છે, કારણ કે સમાપ્તિમાં એ બનેલી સમાનતા છે અર્થાત્ જળગ્રહણ અને નિધન એ બંને અંતિમ કાર્ય છે. આ વૈરૂપચંસક સામ મેઘમાં સ્થિત છે એટલે કે મેઘ અધિ-ધાતૃત્વે છે, તેથી ઉપાસક મેઘદંષ્ટ્રથી વૈરૂપ સામની ઉપાસના કરે. ૧.

વિશેષ—વાદળ જળને ધારણ કરે છે તેથી તેનું નામ અબ્ર છે તથા જળનું સેવન કરે છે, તેથી તેને મેઘ કહે છે. અબ્રાદિ રૂપથી વિવિધ રૂપ હોવાને કારણે મેઘની અનેકરૂપતા છે. ૧.

સ ય યવમેતદ્ વૈરૂપં પર્જન્યે પ્રોતં વેદ વિરૂપાઃશ્ચ
સુરૂપાઃશ્ચ પશૂનવરુન્ધે સર્ગમાયુરેતિ ડ્યોગ્જીવિતિ મહાન્મ-
જયા પશુભિર્ભવતિ મહાન્કીર્ત્યાવર્ષન્તાં ન નિન્દેત્તદ્વ્રતમ્ ॥૨॥

ભાવાર્થ—જે આ પ્રમાણે આ વૈરૂપ સામને પર્જન્યમાં અનુગત જાણે છે તે વૈરૂપ તથા મુરૂપ પશુઓને ખાસ કરે છે, સપૂર્ણ આયુને ખાસ થાય છે. ઉપકારી થઈને જીવે છે, સતતિ તથા પશુઓએ કરીને મહાન્ થાય છે તથા ચરાચી પણ મહાન્ થાય છે. વરસતા મેઘની નિંદા ન કરે, જોજ એનું વ્રત છે. ૨.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—જે ઉપરોક્ત રીતે વૈરૂપ સંસક સામની ઉપાસના પર્જન્યદંષ્ટ્રથી કરે છે, તે મુરૂપ તથા મુરૂપ પશુઓએ કરીને યુક્ત થાય છે, પૂર્ણ જીવનને ઉપલોગ કરે છે, પોતાનું તથા બીજાનું ભલું કરવાને યોગ્ય થઈને જીવે છે, સંતાનોથી, પશુઓથી તથા દીર્ઘિથી આ લોકમાં વિશિષ્ટ મુરૂપ થાય છે, જે વૈરૂપ-સંસક સામની ઉપાસના કરે, તેને માટે એવો ખાસ નિયમ હોવા ભેદ્ય છે પોતે-

વરસતા વરસાદની નિદા ન કરે. ૨.

વિશેષ—જે ઉપાસક પર્જન્યમાં અનુગત વૈશ્વ સંજ્ઞક સામની ઉપાસના કરે છે, તેને પૂર્વોક્ત સર્વ ચીજો અનાયામે ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે તથા એ સંપૂર્ણ વસ્તુઓથી યુક્ત થઈ પોતાનું લલુ કરે તેમાં તા કોઈ મોટી વાત નથી પણ સર્વ સસારનું લલુ કરવાને તે મર્ગ્ય થઈ જાય છે તથા એવા થઈને સર્વના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે છે. એ પ્રમાણે પૂર્ણ આયુને લોગવતો મુળમય જીવન ગાળે છે. આ મુળમાં 'તે વિશ્વ તથા મુરુષ્ય પશુઓ વાળો થાય છે' એ વાક્ય આવેલું છે તેનો સર્વે એ ઉપર્યુક્ત અર્થજ કરેલો છે. પરંતુ એ નથી જતાબુ કે 'વિશ્વ તથા મુરુષ્ય' શબ્દો નો ખરો અર્થ શું છે. ઠીક, મુરુષ્ય એટલે દેખવામાં સુંદર વસ્તુને તો સર્વ આદે છે, પરંતુ 'વિશ્વ' અર્થાત્ કુરુષ્ય, અદ્યુરત જે વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ તથા અધિક શ્રમના કારણથી અગર સ્વરૂપત જ જે જોવામાં ખરાબ લાગે છે કાંઈ એવા પદાર્થની પ્રાપ્તિ સર્વને અસ્વીકૃત છે. તેથી અમારી સમજ પ્રમાણે 'વિશ્વ' શબ્દનો અર્થ વિલિન રૂપવાળાં પશુઓ છે. જેમ કોઈની પાસે જાળ, હાથી, ઘોડા, જાળદ, ગાય લેંસ આદિ સર્વ પ્રકારનાં પશુઓ હોય. 'મુરુષ્ય' શબ્દનો અભિપ્રાય સમાન રૂપવાળાં પશુઓ છે. જેમ કે કોઈ પાસે ગાયો હોય તો એકથી એક ચઢિયાતી અનેક પ્રકારની તથા અનેક દેશોની હોય, ઘોડા હોય તો સારા સારા હોય, હથી હોય તો હાથીજ હાથી, અર્થાત્ આ ઉપાસના કરનારની પાસે સર્વ પ્રકારના પશુઓની તથા એકજ પ્રકારના અનેક પશુઓની કમી રહેવા પામતી નહોતી ૨.

ખંડ સોળમે

આ ખંડમાં વૈરાજ નામક સામની ઉપાસના તથા તેના ક્ષણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, યથા—

**વસન્તો હિંકારો મીષ્મઃ પ્રસ્તાનો વર્ષા ઉદ્દગોથઃ યર-
ત્પ્રસિદ્ધારો હેમન્તો નિધનમેતદ્વૈરાજમૃતુષુ પ્રેતન્ ॥ ૧ ॥**

- ભાવાર્થ - વસન્ત હિંકાર છે, ગ્રીષ્મ પ્રસ્તાવ છે, વર્ષા ઉદ્દીય છે, સરદ પ્રતિ-
હાર છે તથા હેમન્ત નિધન છે, એ વૈરાજ સામ ઋતુઓમાં અનુગત છે. ૧.

વિં વિં લાખ્ય—પાંચ ઋતુઓમાં વસન્ત ઋતુ સર્વથી પહેલી હોવાથી હિંકાર છે. ગ્રીષ્મ ઋતુ પ્રસ્તાવ છે કારણ કે જોઈ ઋતુમાં આખા વર્ષને સારૂ અસોના સંગ્રહનો પ્રસ્તાવ કરવામાં આવે છે. મુખ્ય હોવાને કારણે વર્ષા ઋતુ ઉદ્ગીય છે. રોગી તથા મૃત પ્રાણીઓનું પ્રતિહરણ કરતી હોવાથી શરદ ઋતુ પ્રતિહાર, તથા હેમન્ત ઋતુ નિધન છે, કારણ કે આ ઋતુમાં ઘણા જીવોનું મૃત્યુ થાય છે. જો વૈરાજસંદ્રક સામ ઋતુઓમાં સ્થિત છે, તે ઉપાસક ઋતુદષ્ટિથી વૈરાજ સામની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧,

વિશેષ—પૂર્વોક્ત પર્થન્તરૂપ નિમિત્તથીજ ઋતુઓની વ્યવસ્થા કાયમ રહે છે, તેથી પ્રથમ પર્થન્ત દષ્ટિથી વૈરૂપ સામની ઉપાસના વર્ણન પછી ઋતુદષ્ટિથી વૈરાજ સામની ઉપાસનાનું વર્ણન પ્રકૃત મંત્રમાં કરવામાં આવેલું છે. ૧.

સ ય ઇવમેતદ્ વૈરાજમૃતુષુ પ્રોતં વેદ વિરાજતિ પ્રજયા પશુભિર્બ્રહ્મવર્ચસેન સર્વામાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્પ્રજયા પશુભિર્ભવતિ મહાન્નીર્ત્યતૂંજ્ઞ નિન્દેદ્ વ્રતમ્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જે આ વૈરાજ સામને આ પ્રકારે ઋતુઓમાં અતુલ્ય બાણે છે તે પ્રજા, પશુ તથા પ્રજા તેને કરીને શોભિત થાય છે, સર્વજ્ઞ આયુને પ્રાપ્ત કરે છે, ઉત્તમ જીવન વાળો થાય છે, પ્રજા, પશુઓએ કરીને મહાન્ થાય છે તથા યશસ્વી પણ મહાન્ થાય છે. ઋતુઓની નિંદા ન કરે જોઈ એ ઉપાસકનું વ્રત છે. ૨.

વિં વિં લાખ્ય—જે પુરૂષ પૂર્વોક્ત રીતિથી ઋતુદષ્ટિથી વૈરાજ સામની ઉપાસના કરે છે, તે સંતાનોથી, પશુઓથી તથા પ્રજાતેજથી મુશોભિત થાય છે, પૂર્ણ જીવનનો ઉપભોગ કરે છે. પોતાને તથા બીજાને ઉપકાર કરવાને સમર્થ થઈને જીવે છે. પ્રજાઓ, પશુઓ તથા કીર્તિથી આ સસારમાં એક મહાન્ પુરૂષ થાય છે. એ ઉપાસકનો એ વિશેષ નિયમ છે કે ઋતુઓની નિંદા ન કરે. ૨.

વિશેષ—આ પ્રમાણે ઋતુઓમાં ઋતુ સંબંધીના અખિલ ધર્મો હોવાથી ઋતુઓ મુશોભિત થાય છે, જોઈ રીતે ઉપાસક ઋતુ દષ્ટિથી વૈરાજસંદ્રક સામોપાસના દ્વારા ઉપતપ્ત્ય જે પ્રજા આદિ છે તે સર્વ ઋતુઓથી સુકૃત હોવાને કારણે આ સસારમાં વિશિષ્ટ શોભાને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨.

ખંડ સત્તરમો

આ ખંડમાં શક્તરી સામની ઉપામના તથા તેના ક્ષણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, યથા—

પૃથિવો હિંકારોઽન્તરિક્ષં પ્રસ્તાવો દ્યૌરુદ્રીયો દિશઃ
પ્રતિહારઃ સમુદ્રો નિધનમેતાઃ શકર્યો લોકેષુ પ્રોતાઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પૃથ્વી હિંકાર છે, અન્તરિક્ષ પ્રસ્તાવ છે, દ્યૌલોક ઉદ્રીય છે, દિશાઓ પ્રતિહાર છે તથા સમુદ્ર નિધન છે. આ શક્તરી સામ લોકોમાં અનુગત છે. ૧.

વિ ૦ વિ ૦ ભાષ્ય—પ્રથમત્વરૂપ સાદ્રશ્યતાથી પૃથ્વી હિંકાર છે, અન્તરિક્ષ અર્થાત્ આકાશ પ્રસ્તાવ છે કારણ કે તેમાંથી સર્વનું પ્રસ્તવન થાય છે. દ્યૌલોક-સ્વર્ગ તથા ઉદ્રીય એ બંનેમાં ગકાર છે તેથી ગકારરૂપ સમાનતાથી સ્વર્ગ ઉદ્રીય છે, દિશાઓ પ્રતિહાર છે કારણ કે તેમાં સર્વનું પ્રતિહરણ થાય છે, તથા સમુદ્રમાંજ સર્વનો અન્ત થાય છે, તેથી સમાસિરૂપ સામ્યથી સમુદ્ર નિધન છે. શક્તરી સજ્જક સામ લોકોમાં પ્રોત એટલે કે સ્થિત છે અર્થાત્ લોકદંડિથી શક્તરી સામની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧

વિશેષ—જેવી રીતે ‘દેવત્વ’ એ પદ સદા બહુવચનને અન્તે રહે છે, તે પ્રમાણે શક્તર્ય એ પદ પણ સર્વદા બહુવચનને અન્તેજ રહે છે. ૧.

સ ય एवमेताः शकर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योःजीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्या लोकान्न निन्देत्तद् व्रतम् ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે આ પ્રમાણે શક્તરી સામને લોકોમાં અનુગત જાણે છે તે લોક હિતકારી થાય છે, પૂર્ણ આયુને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપકારી થઈને જીવે છે, સન્તતિ તથા પશુએ કરીને મહાન્ થાય છે તથા ક્ષીંતિથી પણ મહાન્ થાય છે. લોકોની નિંદા ન કરે એજ એનું વ્રત છે. ૨.

વિં વિં લાખ્ય—જે ઉપર કહેલી રીતે શકવરી સામની લોકદ્રષ્ટિથી ઉપાસના કરે છે તે લોકી એટલે કે લોકોનો સ્વામી થાય છે. પૂર્ણ જીવનનો ઉપલોગ કરે છે. લોકો ઉપર ઉપકાર કરવામાં સમર્થ થાય છે, સંતતિ, પશુ, તથા કીર્તિથી અશ્વર્યયુક્ત થાય છે. શકવરી સામના ઉપાસકનો ખાસ નિયમ છે કે પોતે લોકોની નિંદા ન કરે. ૨.

વિશેષ—અખિલ ક્ષપતિની સાથે પૂરી આયુને ભોગવતો લોકોનો સ્વામી થવાની જેની ઇચ્છા હોય તે આ પ્રકૃત ઉપાસના કરે જરૂર તેની અભિલાષા પૂર્ણ થશે તેમાં સંદેહ નથી. ૨.

ખંડ અઢારમો

આ ખંડમાં દેવતી સામોપાસના તથા તેના કળનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, યથા—

**અજા હિંકારોઽવ્યઃ પ્રસ્તાવો ગાવ ઉદ્ગીથોઽશ્વાઃ
પ્રતિહારઃ પુરુષો નિધનમેતા રેવત્યઃ પશુષુ પ્રોતાઃ ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—બકરાં હિંકાર છે, ઘેટાં પ્રસ્તાવ છે, ગાયો ઉદ્ગીથ છે, ઘોડા પ્રતિહાર છે તથા પુરુષ નિધન છે. એ દેવતી સામ પશુઓમાં પ્રોત એટલે કે અનુગત છે. ૧.

વિં વિં લાખ્ય—આ મંત્રનું લાખ્ય તથા વિશેષ ખીજા અધ્યાયના છઠ્ઠા ખંડમાં વર્ણિત છે. ૧.

**સ ય એવમેતા રેવત્યઃ પશુષુ પ્રોતા વેદ પશુમાન્ભ-
વતિ સર્વમાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્પ્રજયા પશુભિર્ભવતિ
મહાન્કીર્ત્યા પશૂણ નિન્દેત્તદ્રૂતમ્ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—જે આ પ્રકારે આ દેવતી સામને પશુઓમાં અનુગત નીજે છે એટલે કે ઉપાસના કરે છે તે પ્રજા આદિ વસ્તુઓથી યુક્ત થઈને સંસારમાં એક મહાન્ પુરુષ થાય છે. દેવતી સામોપાસકનો એ નિયમ છે કે તે પશુઓની નિંદા ન કરે. ૨.

વિં વિં લાખ્ય—આ મંત્રનો ભાવાર્થ, લાખ્ય તથા વિશેષ, આ અધ્યાયના પૂર્વોક્ત ખંડોમાં વર્ણિત છે. ૨.

ખંડ આગણીસમે.

આ ખંડમાં યજ્ઞાયજ્ઞીય સાગોપાસના તથા તેનું ફલ ખતાવવામાં આવ્યું છે, યથા—

**લોભ હિંકારસ્તંવવપ્રસ્તાવો માઞ્ચ સમુદ્ગીથોઽસ્થિ
પ્રતિહારો મજ્ઞા નિધનમેતચજ્ઞાયજ્ઞીયમક્લેષુ પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—રૂવાં હિંકાર છે ત્વક્ પ્રસ્તાવ છે, માંસ ઉદ્ગીય છે, હાડકા પ્રતિહાર છે તથા મજ્ઞા નિધન છે, આ યજ્ઞાયજ્ઞીય સામ, અંગોમાં અનુગત છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—શરીરાવયવોમાં પ્રથમ હોવાથી રૂવાં હિંકાર છે, રૂવાંની પછી ઘવાથી ત્વક્ પ્રસ્તાવ છે, ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી માંસ ઉદ્ગીય છે, પ્રતિહૃત હોવાથી હાડ પ્રતિહાર છે તથા એ સર્વમાં સત્તા હોવાથી મજ્ઞા નિધન છે, આ યજ્ઞાયજ્ઞીય નામક સામ, શરીરાવયવોમાં સ્થિત છે. ૧.

વિશેષ - આ ખંડની પૂર્વે અષ્ટાદશ ખંડમાં અજ્ઞ ઇત્યાદિ શરીરિયોમાં અનુગત દેવતી સામનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેનાપછી ક્રમપ્રાપ્ત શરીરાવયવો અનુગત સામની ઉપાસનાનું કથન સમુગિત છે તેથી તેને ખતાવવામાં આવેલું છે, ૧.

**સ ય ઇવમેતચજ્ઞાયજ્ઞીયમક્લેષુ પ્રોતં વેદાઽક્ષી ભવતિ
નાક્લેન વિમૂર્ચ્યતિ સર્વમાયુરેતિ ડ્યોગ્જીવતિ મહાન્પ્રજયા
પશુભિર્ભવતિ મહાન્કીર્ત્યા સંવત્સરં મજ્ઞો નાશ્નોયાત્તદ્વ્રતં
મજ્ઞો નાશ્નોયાદિતિ વા ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—જે આ યજ્ઞાયજ્ઞીયસંજ્ઞક સામને અંગોમાં ઉક્ત રીતિથી અનુગત બાંધે છે તે અંગવાળો થાય છે, અંગથી હીન થતો નથી. ઉકતોપાસકનો નિશ્ચય કરીને એવો નિયમ છે કે માંસ લક્ષણ ન કરે. શેષ મંત્રનો ભાવાર્થ ભાષ્ય તથા વિશેષ ગત ખંડોમાં વર્ણિત છે, ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—અંગી ‘અર્થાત્ પૂર્ણ અંગી થાય છે તથા તે અંગોથી લંગડા લુહો તથા રમશ્ચરહિત થતો નથી’ ઉપાસક એક વર્ષ સુધી માંસલક્ષણ ન કરે એવો એનો ખાસ નિયમ છે, ૨.

વિશેષ—‘મઙ્ગલ’ યોગપદમાં બહુવચનનો પ્રયોગ એટલા માટે કરેલો છે કે ઉપલક્ષણથી માછલીઓનું પણ અહિં થાય. એટલેકે માંસમત્સ્યાદિ ન ખાય. ૨.

ખંડ વીસમો

**અમિર્હિંકારો વાયુઃ પ્રસ્તાવ આદિત્ય ઉદ્ગોથો નક્ષ-
ત્રાણિ પ્રતિહારશ્ચન્દ્રમા નિધનમેતદ્રાજનં દેવતાસુ પ્રોતમ્ ॥૧॥**

ભાવાર્થ—વહિ હિંકાર છે, પ્રવન પ્રસ્તાવ છે, સૂર્ય ઉદ્ગોથ છે, નક્ષત્ર પ્રતિહાર છે, ચંદ્રમા નિધન છે. એ રાજ સ્થાન દેવતાઓમાં અનુગત છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—સર્વ પ્રથમ હોવાથી વહિ હિંકાર છે, આનન્તર્યે રૂપ સારથ હોવાથી પ્રવન પ્રસ્તાવ છે, ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી સૂર્ય ઉદ્ગોથ છે, પ્રતિહત હોવાથી નક્ષત્ર પ્રતિહાર છે તથા ચન્દ્રમા નિધન છે. કારણ એ છે કે કર્મકાંડિયોનું તેમાંજ નિધન થાય છે, એ રાજસંજક સામ દેવતાઓમાં સ્થિત છે. ૧.

વિશેષ—પ્રકૃત સામનું નામ રાજ છે, કારણકે એ દીપ્તિમાન છે અને દેવગણ દીપ્તિમાન છે, તેથી એ રાજસંજક સામ સ્વસદૃશ દીપ્તિમાન દેવતાઓમાં અનુસ્થૂત અનુગત એટલે કે સ્થિત છે, તાત્પર્ય એ છે કે ઉપાસકે દેવદંષ્ટિથી રાજ સામની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧.

**સ ય એવમેતદ્રાજનં દેવતાસુ પ્રોતં વેદૈતાસામેવ દેવ-
તાનાં સલોકતાં સાર્ષ્ટિતાં સાયુજ્યં ગચ્છતિ સર્ગમા-
યુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ મહાન્પ્રજયા પશુભિર્ભવતિ, મહાન્કીર્ત્યા
બ્રાહ્મણાન્ન નિન્દેત્તદુવ્રતમ્ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—જે આ પ્રકારે આ રાજ નામક સામને દેવતાઓમાં અનુગત બાળે છે તે આ દેવતાઓના સાલોક્યતુલ્ય અશ્વર્ય તથા સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, ઉપાસકનો એ નિયમ હોય છે કે તે બ્રાહ્મણોની નિન્દા ન કરે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—ઉક્ત ઉપાસક પૂર્વ મંત્રોક્ત અગ્નિ આદિ દેવતાઓના લોકને અશ્વર્યને તથા સાયુજ્ય—પરસ્પર મંત્રી જવાના ભાવને એટલે કે એકરૂપતાને પ્રાપ્ત

યાય છે. ઉપાસક બ્રાહ્મણની નિંદા ન કરે એવો તેનો જ્ઞાન નિયમ છે, ભગવતી શ્રુતિ કહે છે કે “એતે વૈ દેવાઃ પ્રત્યક્ષ યદ્ વ્રાહ્મણા.” એ જે બ્રાહ્મણ છે તે પ્રત્યક્ષ દેવતાજ છે, આ ક્યનથી તાત્પર્ય એ નિકળે છે કે બ્રાહ્મણની નિંદા એ દેવનીજ નિંદા છે. તેથી ઉપાસક બ્રાહ્મણની નિંદા ન કરે. ૨.

વિશેષ—આ ‘મંત્રમાં’ અથવા નો વાચક ‘વા’ શબ્દને હ્રસ્વ સમજવો જોઈએ કારણ કે ભાવનાવિશેષથી રૂપવિશેષની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા એકજ ઉપાસકને, સર્વ રૂપોની પ્રાપ્તિ થવી સલાવિત નથી .૨.

ખંડ ઐકવીસમો

હવે સર્વવિષયક સામોપામના તથા તેના ફળને કહે છે યથા—

અગ્ની વિદ્યા હિંકારસ્ત્રય ઇમે લોકાઃ સ પ્રસ્તાવોઽમ્નિ-
ર્વાયુરાદિત્યઃ સ ઉદ્ગીથો નક્ષત્રાણિ વયા ઽ સિ મરીચયઃ
સ પ્રતિહારઃ સર્પા ગન્ધર્વાઃ પિતરસ્તન્નિધનમેતત્સામ સર્વા-
સ્મિન્પ્રોતમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ત્રયી વિદ્યા હિંકાર છે, એ ત્રણે લોક પ્રસ્તાવ છે અગ્નિ, પવન તથા સૂર્ય એ ત્રણે ઉદ્ગીથ છે નક્ષત્ર, પક્ષી અને કિરણો એ ત્રણે પ્રતિહાર છે સર્પ, ગંધર્વ તથા પિતૃજણ એ ત્રણે નિધન છે આ સામોપામના મર્મમા અનુગત છે ૧.

વિં વિં બ્રાહ્મ—અર્થે કૃત્યોમા પ્રથમ હોવાથી ત્રણે વેદ હિંકાર છે આ જે ત્રણે લોક છે તેમાં આનંતર્યરૂપ સામ્ય હોવાથી તે પ્રસ્તાવ છે જે આ અગ્નિ પવન અને સૂર્ય છે તે ઉદ્ગીથ હોવાથી ઉદ્ગીથ છે પ્રતિહૃત હોવાથી નક્ષત્રાદિ પ્રતિહાર છે ધકાગ એ વ્યજનરૂપ સાદ્રધ્ય હોવાથી વિપધરાદિ નિધન છે આ નામ સર્વમા અનુગત છે એ પ્રમાણે અનુભવ કરીને ઉપામક ઉપર કહેલી રીતિથી ઉપામના કરે ૧

વિશેષ—‘પલ્યાનેક્ષિતમાઙ્ગ મવતિ’ અર્થાત્ જેવી રીતે પત્નીથી અવેક્ષિત આનંત્ય સંસ્કૃત થઈ જાય છે તેવીરીતે સર્વજ્ઞ કર્માંગ, દષ્ટિવિશેષથી સંસ્કૃત થઈ

જાય છે. તેથી પ્રકૃતમાં ત્રણ વિદ્યાદિ દ્વિતી સંસ્કૃત હિંકારદિ સામ લક્ષિત્યોની ઉપાસના કહી છે ૧.

**સ ય ઇવમેતત્સામ સર્વસ્મિન્પ્રોતં વેદ સર્વ ં હ
ભવતિ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—જે આ પ્રકારે આ સામને સર્વમાં અનુગત જાણે છે તે અવશ્ય જ સર્વેશ્વર થાય છે. ૨.

વિં વિં લાખ્ય—જે ઉપાસક ઉપર કહેલી રીતે સર્વ જગોએ સામને અનુસ્મૃત એટલે કે સ્થિત જાણે છે નિશ્ચયે કરીને સર્વનો પ્રભુ થઈ જાય છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિના સંપૂર્ણ કાર્ય તે ઉપાસકના વશમાં થઈ જાય છે. ૨.

વિશેષ—સર્વ થઈ જાય છે એટલે કે સર્વેશ્વર થઈ જાય છે. કારણ એ છે કે જ્યાંસુધી સર્વ લાવનો ઉપચાર નહીં થાય ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ દિશાઓમાં સ્થિત પુરુષોથી બલિ (લોખ્ય પદાર્થ) પ્રાપ્ત થાય એ સંભવિત નથી. ૨.

હવે સર્વવિષયક સામોપાસનાનો ઉત્કર્ષ બતાવે છે, યથા—

**તદેષઃ શ્લોકઃ । યાનિ પચ્ચધા ત્રીણિ ત્રીણિ તેમ્બ્યો
ન જ્યાયઃ પરમન્યદસ્તિ ॥ ૩ ॥**

ભાવાર્થ—જે પાંચ પ્રકારનાં ત્રણ ત્રણ ત્રિક કહેવામાં આવેલા છે તેમનાથી શ્રેષ્ઠતર બીજો કોઈ પદાર્થ નથી એ વિષયમાં આ મંત્ર પ્રમાણ છે. ૩.

વિં વિં લાખ્ય—જે આ ખંડમાં પાંચ પાંચ હિંકાર આદિ અંગો સહિત ત્રણ ત્રણ રૂપવાળા સામ બતાવવામાં આવ્યા છે તેમના કરતાં વધારે મહત્વનો તથા તેમનાથી ભિન્ન બીજો કોઈ પદાર્થ નથી. એટલે કે તેમનામાં સર્વ પદાર્થોના અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. ૩.

વિશેષ—જે પાંચ અંગ કહેવામાં આવેલાં છે, તે અંગોના નામ આ છે, હિંકાર, પ્રસ્તાવ, ઉદ્ગીઘ, પ્રતિહાર તથા નિધન. તેમનામાંનો પ્રત્યેક ત્રણ રૂપવાળો છે, યથા—હિંકાર વેદત્રયી રૂપવાળો છે. પ્રસ્તાવ ત્રણ લોકરૂપ છે. ઉદ્ગીઘ ત્રણ દેવતારૂપ છે. પ્રતિહાર ત્રણ, નક્ષત્ર પક્ષી અને કિરણરૂપ છે. તથા નિધન ત્રણ, સર્વ-અંધર્વ તથા પિતૃરૂપ છે. ૩

યસ્તદ્વેદ સ વેદ સર્વ ઓ સર્વા દિશો વલિમસ્મે
હરન્તિ સર્વામસ્મીત્યુપાસીત તદ્વત્તમ તદ્વત્તમ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જે તેને બાણ છે. તે બધું બાણ છે તેને સર્વ દિશાઓ બલિ આપે છે. ‘હું જ સર્વ છું’ એવી ઉપાસના કરે; એ નિયમ છે, એ નિયમ છે. ૪.

વિં વિં બાણ્ય—જે પુરૂષ આ સર્વાત્મક સામને બાણ છે તે સર્વને એટલે કે પ્રત્યેક પદાર્થને બાણ છે. સંપૂર્ણ દિશાઓ એ ઉપાસકને ભોગ્ય વસ્તુઓ અર્પણ કરે છે. ‘હું સર્વ કાંઈ છું’ મારાથી બીજો કોઈ પદાર્થ નથી, એ પ્રકારે આ સામની ઉપાસના કરે. તે ઉપાસકે હંમેશાં આ નિયમનું પાલન કરવું જોઈએ. ‘એ નિયમ છે’ એ વાક્યની દ્વિરૂક્તિ આમોપાસનાની સમાપ્તિને સારૂ છે. ૪.

વિશેષ—‘એ ઉપાસકને સારૂ દિશાઓ બલિ સમર્પિત કરે છે’ આમાં સંદેહ થાય છે કે બલિનું સમર્પણ કરવાનું કામ તો ચેતનનું છે. દિશાઓ બલિ સમર્પણ શી રીતે કરી શકે ? એ વાક્યનું તાત્પર્ય એ છે કે દિશાઓમાં સ્થિત પુરૂષ એ ઉપાસકને બલિ અર્પણ કરે છે. ૪.

—❀❀❀—

ખંડ બાવીસમો.

—❀❀❀—

હવે વિનર્દિશુણ્થી યુક્ત સામની ઉપાસનાનું કથન કરે છે, યથા—

વિનર્દિસામ્નો વૃણે પશવ્યમિત્યગ્નેરુદ્ગીથોઽનિરુક્તઃ
પ્રજાપતેર્નિરુક્તઃ સોમસ્ય મૃદુ શ્લક્ષ્ણં વાયોઃ શ્લક્ષ્ણં વલ્લવ-
દિન્દ્રસ્ય ક્રૌંચઃ વૃહસ્પતેરપધ્વાન્તં વરુણસ્ય તાન્સર્વાનેવો-
પસેવેત વારુણં ત્વેવ વર્જયેત્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—આમના એ વિનર્દિસંસક ગાનનું વર્ણન કરે છું, જે પશુઓને સારૂ હિતકારી તથા ઉદ્ગીથરૂપ છે, જેને અધિષ્ઠાતૃદેવ અગ્નિ છે. પ્રજાપતિનું એ ઉદ્ગીથ અનિરૂક્ત છે, ચંદ્રમાનું નિરૂક્ત છે, પવનનું મૃદુ તથા રલદણુ=કર્ણુમનોહર છે, ઇંદ્રનું પ્રિય તથા ઉચ્ચસ્વરવાળું છે. વૃહસ્પતિનું કૌંચ પક્ષીના શબ્દ જેવું છે તથા વર્ણુદેવતાનું અપધ્વાન્ત બ્રહ્મ છે. આ સર્વ ગાનોની ઉપાસના કરે પરંતુ વર્ણુ ગાનને અવશ્ય ત્યાગી દે. ૧.

વિં વિં સાધ્ય—જે કોઈ ઉદ્ધાતાને પશુ વધારવાની કામના હોય તો તે બાળદના શબ્દ સમાન સ્વરથી અગ્નિ દેવતા સંબંધી સામનું ઉદ્ધીયરૂપ ગાન કરે. જે સામનો અધિષ્ઠાતૃ દેવ બ્રહ્મા છે તેનું ગાન અનિરૂક્ત (અચુકના જેવું છે, એવી રીતે વિશેષરૂપથી જેનું નિરૂપણ થઈ શકે નહીં) સ્વરથી કરે. ચંદ્ર દેવતા સંબંધી ઉદ્ધીયનું નિરૂક્ત (સ્પષ્ટ) સ્વરથી કરે. પવન દેવસંબંધી સામનું ગાન કોમળ, કર્ણમનોહર સ્વરથી કરે. ઈંદ્રદેવ સંબંધી સામનું ગાન પ્રિય તથા ઉચ્ચ સ્વરથી કરે. ષૂંડરૂપિ દેવ સંબંધી સામનું ગાન આરસ પક્ષીના શબ્દ જેવા સ્વરથી કરે તથા વરૂણદેવ સંબંધી સામનું ગાન ન કરે, કારણ કે તેમનું ગાન કુટેલા ઠાંસાના ઘંટના શબ્દ સમાન છે, માટે તે અપ્રિય છે. ૧.

વિશેષ—પ્રકૃત પ્રકરણમાં સામોપાસનાનો પ્રસંગ છે, તેથી ઉદ્ધાતાને આ મંત્રથી ગાન વિશેષાદિ સંપત્તિનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે, કારણ એ છે કે તેમાં કૃણ વિશેષનો સંબંધ છે.

જે સામગાનમાં પશુઓના નાદ જેવા સ્વર હોય તેનું નામ વિનહીં છે. અથવા જે ગાનમાં વિશેષ નાદ હોય તે વિનહીં છે. આ પશવ્ય પશુઓ માટે સામગાન અગ્નિદેવતાનું છે. અનિરૂક્ત અનુપમ જે અકથનીય છે અથવા જેનું વર્ણન કરવું અતિક્ષણ છે તે સામ પ્રબળપતિ દેવતાવાળો છે. જેને સાંલળીને મનુષ્ય ગદગદ શ્વ બાય છે તે નિરૂક્ત સામગાયનનો દેવતા સોમ છે. મનોહર તથા રમીલા અથવા જેનું મુગમતાથી ઉચ્ચારણ થઈ શકે એવા મૃદુ શ્લક્ષણ સામનો દેવતા વાયુ છે. શ્લક્ષણ=બલવાન અર્થાત્ જે રસયુક્ત છે અને જેના ગાયનથી આત્મિક બલ પ્રાપ્ત થાય તેનો દેવતા ઇન્દ્ર છે. જેનું કૈાચ પક્ષીના નાદના જેવું ગાયન હોય તે કૈાચ સામગાનનો દેવતા ષૂંડરૂપિ છે. જેવી રીતે કુટેલ ઠાંસાનું પાત્ર અથવા ઘંટા અવાજ કરે છે અથવા કુટેલ વાંસ ભૂમિ ઉપર પડીને જેવો શબ્દ કરે છે એવા અપધ્વાન્ત નામક સામગાનનો દેવતા વરૂણ છે. આ વરૂણ સામગાનને છોડીને શેષ બધું સામગાન અર્થાત્ વિનહીં અનિરૂક્ત, નિરૂક્ત, મૃદુ શ્લક્ષણ, શ્લક્ષણ બળવાન તથા કૈાચ બધા સામગાનોનું યજ્ઞમાં ગાન કરે. ૧.

સ્તુતિકાળમાં ધ્યાનની રીતિનું વર્ણન કરે છે, યથા—

અમૃતર્ત્વા દેવેભ્ય આગાયानीत्यागायेत्સ્વધાં પિતૃભ્ય

આર્ષા મનુષ્યેભ્યસ્તૃણોદકં પશુભ્યઃ સ્વર્ગં લોકં યજમાના-
યાન્નમાત્મન આગયાનીત્યેતાનિ મનસા ધ્યાયન્નપ્રમત્તઃ
સ્તુવીત ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—હું દેવગણોને સાડ અમૃતત્વનું આગાન કરૂં, એ પ્રમાણે ધ્યાન કરતાં આગાન કરે. પિતૃગણોને સાડ સ્વધાનું, મનુષ્યોને સાડ આશાનું, પશુઓને સાડ જળ તથા તૃણનું, યજમાનને માડ સ્વર્ગનું તથા યોતાને સાડ અન્નનું આગાન કરૂં, એ પ્રમાણે એ વાતોનું મનમાં ધ્યાન કરતા આવધાનતાથી સ્તુતિ કરે. ૨.

(વ૦ વિ૦ ભાષ્ય—આગાન કરૂં અર્થાત્ સાધન કરૂં. મનુષ્યોને સાડ આશા ઓટલે કે તેમની ઇષ્ટ વસ્તુઓનું સાધન કરૂં. શેષ અર્થ ભાવાર્થમાં સ્પષ્ટ છે.

આ મંત્રમાં સામગાનના ઉદ્દેશનું કથન કરવામાં આવ્યું છે કે—ઉદ્ગાતા અમુક અમુક ઉદ્દેશથી સામગાન કરે. અર્થાત્ દેવગણ દીર્ઘકાળ પર્યંત અમૃત રસાસ્વાદન કરતા તાત્પર રહે. દેવતાઓને સાડ પરમાત્મા પાસે જોવું ગાય, અર્થાત્ પ્રાર્થના કરે. અગ્નિ આદિ પિતૃગણ સદા તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થાય યજમાન સદા પરમ મુખદાયક પ્રતિષ્ઠિત પદનો લાભ કરે, તથા યોતાને સાડ સદા અન્ન વસ્ત્રને માટે પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવાને સાડ સામગાન કરે. પરંતુ આ પ્રકારે તેણે પ્રસન્નતા પૂર્વક સાવધાન ચિત્તથી કરવું જોઈએ. ૨.

વિશેષ—‘અપ્રમત્તઃ સ્તુવીત’ એનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્વર, ઉચ્ચ તથા બ્યજનાદિના ઉચ્ચારણમાં પ્રમાદરહિત થઈને સ્તુતિ કરે.

હવે, સંપૂર્ણ વર્ણ, દેવતાઓ સાથે સંબંધ રાખનારા છે તેનું વર્ણન કરે છે, યથા—

સર્વે સ્વરા ઇન્દ્રસ્યાત્માનઃ સર્વ ઋષિમાણઃ પ્રજાપતેરાત્માનઃ
સર્વે સ્પર્શા મૃત્યોરાત્માનસ્તં યદિ સ્વરેપૂપાલભેતેન્દ્રઃ શરણં
પ્રપન્નોઽમૂર્ગં સ ત્વા પ્રતિ વક્ષ્યતીત્યેનં બ્રૂયાત્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—સમસ્ત સ્વર ઇન્દ્રના આત્મા છે, સંપૂર્ણ ઉચ્ચવર્ણ પ્રજાપતિના

આત્મા છે, સર્વ સ્પર્શ વર્ણ મૃત્યુના આત્મા છે. જે કોઈ પુરુષ, ઉદ્ધાતાને સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં અશુદ્ધિ દેખાડે તો તે ઉદ્ધાતા, તે પુરુષને કહે કે હું ઇંદ્રિના શરણને પ્રાપ્ત છું, તે ઇંદ્રજ તને તેનો ઉત્તર આપશે. ૩.

(૧૦ વિ૦ લાખ્ય—સંપૂર્ણ અકારાદિસ્વરઇંદ્રદેવ છે, ઉષ્મ વર્ણ એટલે કે શ, ધ, સ, હ, વિનાદ અગર કદયપ ઋષિ સાથે તથા કકારાદિ વ્યંજન મૃત્યુ સાથે સંગ્રંથ રાખનારા છે. શેષ અર્થે લાવાર્થવત્ સમજવો જોઈએ. ૩.

(વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં ઇંદ્ર શબ્દ પ્રાણનો વાયક છે તેથી અકારાદિ સ્વર ઇંદ્રનો આત્મા છે, એનું તાત્પર્ય એ છે કે—સ્વર પ્રાણનો આત્મા અર્થાત્ દેહાવયવ-સ્થાનીય છે. ૩.

**अथ यद्येनमूर्धसूपमालभेत प्रजापतिश्च शरणं प्रपन्नो-
ऽमूर्धं स त्वा प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनश्च स्पर्श-
पूपालभेत मृत्युश्च शरणं प्रपन्नोऽमूर्धं स त्वा प्रतिपेक्ष्य-
तीत्येनं ब्रूयात् ॥ ૪ ॥**

ભાવાર્થ—તે પછી તે ઉદ્ધાતાનો, ઉષ્મ વર્ણમાં અશુદ્ધ ઉચ્ચારણનો દોષ કહાડે તો, તે તેને કહે કે—હું પ્રજાપતિના શરણને પ્રાપ્ત હતો તેજ તને ચૂલ્લ કરશે. પછી જે કોઈ તેનો વ્યંજન અક્ષરોના ઉચ્ચારણમાં દોષ કહાડે તો તેને કહે કે—હું મૃત્યુના શરણમાં હતો. તેજ તને ભસ્મ કરશે. ૪.

(૧૦૦ વિ૦ લાખ્ય—જે કોઈ પુરુષ ઉદ્ધાતાને શ, ધ, સ, હ, વર્ણમાં અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરતો જુવે અને તેનો દોષ કહાડે તો તે ઉદ્ધાતા તે પુરુષને કહે કે—હું પ્રજાપતિને શરણે હતો તેજ તારૂં માન મદન કરશે. વળી જે ઉદ્ધાતાનો વ્યંજનોના ઉચ્ચારણમાં દોષ કહાડે તો ઉદ્ધાતા એ દોષ કહાડનારને કહે કે—હું મૃત્યુના શરણમાં હતો તે તને ભસ્મીભૂત કરશે. ૪.

(વિશેષ—વસ્તુતઃ વર્ણના ઉચ્ચારણમાં ઉદ્ધાતાની જે કોઈ ભૂલ હોય તો, દોષ કહાડનારને પ્રજાપતિ આદિ દેવતાઓ દંડ આપી શકે નહીં પરંતુ જે તે વ્યયંજ ઉદ્ધાતા ઉપર દોષારોપણ કરે તો, ઉદ્ધાતા તેને કહે કે, તું મારા ઉપર જુકો દોષારોપણ કરે છે તેથી હું જેના શરણમાં હતો તે મારા સ્વામી તને જરૂર દંડ આપશે.

અભિપ્રાય એ છે કે—જે પોતાના ઇંદ્રદેવની ભક્તિમાં તેની સાથે એક રસ

થઈ રહ્યો હોય, તેનું ઈર્ષ્યાથી અનિષ્ટ આહવાન પોતાના ઉપરજ અનિષ્ટ વોહારી લે છે, તેથી અહીં ત્રણે જગોએ ‘પ્રતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. જેમકે ‘પ્રતિવદ્યતિ’ (ઉલટુ કહેશે એટલેકે પ્રત્યુત્તર દેશે). ‘પ્રતિ-વેદ્યતિ’ (ઉલટ ચૂર્ણ કરશે), ‘પ્રતિ-વદ્યતિ’ (ઉલટ લસમ કરશે). જેમનું બધું ધમંડ ઉચ્ચારણ ઉપર જ છે અને પરમાત્મા ઉપર કાંઈ લક્ષિત નથી તેમને એ શિક્ષા કહેલી છે.

એવું જણાય છે કે લણેલાઓમાં ખીલ્લનામાં દોષ કહાડવાની અગર તેમના અનુધાનમાં અનુચિત હસ્તક્ષેપ કરવાની ચાલ ઘણી જુની છે, કારણકે ઉપનિષદ્ કાળમાં પણ તેનું વર્ણન મળે છે. જેમ અહીં કોઈ લક્ષિતમા મસ્ત થઈ પરમાત્માની સ્તુતિમાં એકચિત્ત થઈ રહ્યો હોય, ત્યાં આવીને જેનું તપોમય જીવન નથી, એટલેકે જેણે વેદમંત્રોને માત્ર કંઠસ્થજ કરી લીધા છે તે ભક્ત ઉદ્ગાતાના ઉચ્ચારણકાળમા ટોકીને કહે છે કે—‘અરે ! તમે સ્વરાનુ ઉચ્ચારણ યથાયોગ્ય નથી કરતા, અશુદ્ધ કરો છો, એવું કરવાથી તો ઉલટા તમે દોષના માગી ધશે અને સાથે યજમાનનું પણ અનિષ્ટ થશે. તેને એ આરાધ્ય દેવતા જ દડ આપે છે, કે જેવો કોઈ પંડિતને દેવીએ આપેલો હતો. (કોઈ સાધારણ લણેલો મનુષ્ય ભગવતીની અત્યંત પ્રેમથી શ્રદ્ધાથી ઉપાસના કરતો હતો, પાઠ પણ કરતો હતો, વ્યાકરણના અજ્ઞાનને કારણે ‘યા દેવી સર્વમૂતેષુ નિદ્ધારુપેણ સસ્થિતા । નમસ્તસ્ય નમસ્તસ્ય નમતસ્ય નમો નમ.’ એવું ઉચ્ચારણ કરતો હતો એક પંડિતે તેને બહુ-ધમકાવ્યો તેથી તે બિચારાએ પાઠ કરવો છોડી દીધો. તેથી દેવીએ રાતમાં તેમ કરનાર પંડિતની છાતી ઉપર ગડીને કહ્યું કે—તેં તે ભક્તને મૂર્ખ કહીને પાઠ કરતો રોકી દીધો, તારે તેનો પાઠ શુદ્ધ કરાવી દેવો બેઠતો હતો બાજુતો નથી કે “હું સર્વરૂપા છું—સર્વલિંગા છું.” ૪.

વર્ણુચ્ચારણ કાળમા ધ્યેય વિષયને બતાવે છે, યથા—

सर्वे स्वरा घोषवन्तो वज्रवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं
ददानीति सर्वं ऊष्माणोऽप्रस्ता अनिरस्ता विवृता
वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेशे-
नानभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—સમસ્ત સ્વર ઘોષયુક્ત તથા બળયુક્ત ઉચ્ચારિત થવા બેઠ્યો તેથી સ્વરાચ્ચારણ કરતી વખતે ‘હું ઇન્દ્રમા બળને આપું છું’ એવું ધ્યાન કરે. સર્વ

ઉભ વર્ણ અઘસ્ત, અનિસ્ત તથા વિવૃતરૂપથી ઉચ્ચારિત યાય છે તેથી તેમનું ઉચ્ચારણ કરતી વખતે ‘હું પ્રભાપતિને અર્પણ યાઉં છું’ એવું ચિંતન કરે. સર્વ સ્પર્શ વર્ણ લેશમાત્ર પણ ખસ્પર મળ્યા વગર બોલાવા બેઠાંએ તેથી તે સમયે ‘હું પોતાને મૃત્યુથી બચાવું છું’ એવું ધ્યાન કરે. ૫.

[૧૦ વિ૦ લાખ્ય—‘હું ઇંદ્રને બળ આપું છું’ એ પ્રકારની ધારણા કરીને અકારાદિ સ્વર અક્ષરોનું બળથી તથા ઉચ્ચસ્વરથી ઉચ્ચારણ કરવું બેઠાંએ. ‘હું પ્રભાપતિને નિમિત્તે મારૂં અર્પણ કરું છું’ એવું ચિંતન કરીને અઘસ્ત-અંદર પ્રવેશ કર્યા વગર, અનિસ્ત-બહાર કઢાડ્યા વગર, તથાવિવૃત-અત્નપૂર્વક સમસ્ત ઉભ-વર્ણોનું ઉચ્ચારણ કરવું યોગ્ય છે. જેમ લોક બાળકને ધીરે રહીને ઉપાડે છે તેમજ ‘હું મને ધીરે-ધીરે મૃત્યુથી બચાવું છું’ એવું વિચારીને ધીરે ધીરે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરતાં કકારાદિ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ કરવું સમુચિત છે. ૫.

વિશેષ—‘હું ઇંદ્રને બળ આપું છું, પ્રભાપતિને નિમિત્તે મને અર્પણ કરું છું, તથા મૃત્યુથી મને બચાવું છું’ એવી ધારણા કરીને તે તે વર્ણોનું ઉચ્ચારણ શામાટે કરવું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે—અકારાદિ સમસ્ત સ્વર ઇંદ્ર (પ્રાણ) સ્વરૂપ છે. સર્વ ઉભવર્ણ પ્રભાપતિસ્વરૂપ છે તથા સંપૂર્ણ સ્પર્શસંસક વર્ણ મૃત્યુસ્વરૂપ છે. તેથી ઉક્તરીતે ધ્યાન કરીનેજ તે વર્ણોનું ઉચ્ચારણ કરવું શ્રેયસ્કર છે. ૫.

ખંડ તેવીસમો.

હવે ત્રણ ધર્મસ્કન્ધને બતાવે છે, યથા—

ત્રયો ધર્મસ્કન્ધા યજ્ઞોઽધ્યયનં દાનમિતિ પ્રથમસ્તપ.
 એવ દ્વિતીયો વ્રહ્મચાર્યાચાર્યકુલવાસી તૃતીયોઽત્યન્તમાત્મા-
 નમાચાર્યકુલેઽવસાદયન્સર્ગં ઇતે પુણ્યલોકા ભવન્તિ વ્રહ્મ-
 સંઘ સ્થોઽમૃતસ્રમેતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ધર્મના ત્રણ ભાગ છે. યજ્ઞ, અધ્યયન, તથા દાન એ પહેલો ભાગ છે. તપ બીજો ભાગ છે. આચાર્ય કુળમાં રહેનારો બ્રહ્મચારી, જે આચાર્ય

કુળમાં પોતાના દેહને બિલકુલ ક્ષીણ કરી નાખે છે એ ત્રીજો ભાગ છે. એ સર્વ પુન્ય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા બ્રહ્મજ્ઞાની મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—ધર્મના ત્રણ સ્કંધ (આધાર સ્તંભ) એટલેકે ભાગ છે.

યજ્ઞ—અગ્નિહોત્રાદિ, અધ્યયન—નિયમપૂર્વક ઋગ્વેદાદિનો અભ્યાસ તથા દાન—વેદીની બહાર લિપ્તા માગનારાઓને શક્તિ અનુસાર ધન આપવું; એ પહેલો સ્કંધ છે. કૃષ્ણ ચાંદ્રાયણાદિ તપ બીજો સ્કંધ છે. જેની પ્રકૃતિ આચાર્યકુળમાં નિવાસ કરવાની છે તે આચાર્યકુળમાં રહેનારા બ્રહ્મચારી, જે પાવનશ્રવણ નિયમો દ્વારા આચાર્યકુળમાં જ પોતાના શરીરને ક્ષીણ કરતો રહે છે તે ત્રીજો ધર્મસ્કંધ છે. ઇત્યાદિ વિશેષણોથી પ્રકૃતમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી અભિપ્રેત છે. એ સર્વ એટલેકે ત્રણે આશ્રમોવાળા પુન્યલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા બ્રહ્મસંસ્થ—બ્રહ્મમાં સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિત ચતુર્થાશ્રમી સંન્યાસી અમૃતત્વને—પુન્યલોકોથી બિન્ન આત્યતિક અમરણલાવને એટલેકે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧.

વિશેષ—ઓંકારોપાસનાનું વિધાન કરવાને સારૂ ‘ત્રયો ધર્મસ્કન્ધા’ ઇત્યાદિ પ્રકરણનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. કારણકે જે મોક્ષરૂપ ક્ષણ સર્વે સામોપાસનાઓ તથા કર્મોથી, હુધ્રાખ્ય છે તે અમૃતત્વ ક્ષણ કેવળ ઓંકારોપાસનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ મંત્ર સ્મૃતિપ્રતિપાદિત આશ્રમ ક્ષણના અનુભવ દ્વારા ‘પ્રણવ એવાનું ક્ષણ અમૃતત્વ છે’ એ બતાવીને પ્રણવોપાસનાની જ સ્તુતિ કરે છે. પ્રણવ જ સત્ય પરબ્રહ્મ છે. કારણકે તે તેનું પ્રતિક છે. કઠોપનિષદમાં ‘એ અક્ષર જ બ્રહ્મ છે, એ અક્ષર જ બ્રહ્મ છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ હોવાથી તેની સેવાદ્વારા અમૃતત્વની પ્રાપ્તિનું કથન ઠીક જ છે.

યજ્ઞ, દાન તથા તપ એ ત્રણે ગૃહસ્થના ધર્મ છે. તપ, વાનપ્રસ્થનો ધર્મ છે તથા સદાએ શુદ્ધના ધર્મમાં રહીને તપથી પોતે પોતાને ક્ષીણ કરી દે એ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીનો ધર્મ છે. બ્રહ્મચારી જ પ્રકારના છે. એક ઉપકુર્વાણ તથા બીજો નૈષ્ઠિક. ઉપકુર્વાણ બ્રહ્મચારી એ છે કે જે સમય ઉપર બ્રહ્મચર્યને સમાપ્ત કરી શુદ્ધ ક્ષીણ આપીને ગૃહસ્થમાં પ્રવેશ કરે છે. તથા જે મમસ્ત આયુ બ્રહ્મચર્યમત પાલનમાં વિતાડે છે તે નૈષ્ઠિક છે.

આ મંત્રમાં જે બ્રહ્મસંસ્થ પદ આવેલું છે, તેનાથી અહીં ચતુર્થાશ્રમી સંન્યાસી અભિપ્રેત છે. બ્રહ્મસંસ્થ એટલે બ્રહ્મમાં દ્રઢનિષ્ઠાવાળો. બ્રહ્મથી અહીં ઓંકાર અભિપ્રેત છે. જેમકે તેને જ આગલા પ્રકરણમાં સર્વનો નિચોટ (સાર) બતાવવામાં આવ્યો છે. પહેલા ત્રણ આશ્રમી જે વૈદિક કર્મોમાં રત છે તથા જેનું

धर्मा के तीन स्कन्ध—१—यज्ञ, अध्ययन, दान। २—तपस्या। ३—ब्रह्मचारी की गुरुसेवा।

[अ. २ ख २३]

ફળ પુન્યલોક છે, તે કર્મોથી પર યદને મન્યાત્રી સમસ્ત વેદોના માર ઝોંકારમાં નિષ્ઠાવાળો યદને અમૃતત્વને મેળવે છે. ૧.

ત્રી વિદ્યા તથા વ્યાહૃતિયોની ઉત્પત્તિ કહે છે, યથા—

**પ્રજાપતિર્લોકાનમ્બતપત્તેભ્યોઽમિતપ્તેભ્યસ્યૌ વિદ્યા
સંપ્રાસ્રવત્તામમ્બતપત્તસ્યા અમિતતાયા એતાન્યચરાણિ સં-
પ્રાસ્રવન્ત મૂર્મુવઃ સ્વરિતિ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—પ્રજાપતિએ લોકોને નિમિત્તે તપ કર્યું. એ અલિતત્વ લોકોથી ત્રણે વેદ પ્રગટ થયા તથા એ ત્રી વિદ્યાને નિમિત્તે ફરી અલિતાપ કર્યો. એ અલિતત્વત્રી વિદ્યાથી ‘ભૂઃ ભુવઃ, સ્વઃ’ એ ત્રણ અક્ષર ઉત્પન્ન થયા. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—પ્રજાપતિ અર્થાત્ વિરાટ એટલેકે કશ્યપજીએ, લોકોના ઉદ્દેશથી—તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી અલિતાપ—ધ્યાનરૂપ તપ—કર્યું. એ પ્રમાણે અલિતત્વ થયેલા એ લોકોથી સારભૂત ત્રણે વેદો (ઋશ્, યજુ, સામ) ની ઉત્પત્તિ થઈ. અર્થાત્ કશ્યપના મનમાં ત્રી વિદ્યા પ્રતિભાસિત થઈ. પછી પ્રજાપતિએ ત્રી વિદ્યાનો સાર ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી ધ્યાનરૂપ તપ કર્યું, ત્યારે અલિતત્વત્રી વિદ્યાથી ભૂ ભુવઃ તથા સ્વઃ એ ત્રણ વ્યાહૃતિ ઉત્પન્ન થઈ. ૨.

વિશેષ—પ્રકૃત મનમાં અલિતાપનો અર્થ છે વિચાર તે વિચારથી પ્રજા પતિના મનમાં લોકોના સારભૂત ત્રણે વેદોનું જ્ઞાન થયું તથા ત્રણે વેદોના મારભૂત ઉક્ત ત્રણ વ્યાહૃતિયોનું જ્ઞાન થયું. ૨.

હવે ઝોંકારની ઉત્પત્તિ કહે છે, યથા—

**તાન્યમ્બતપત્તેભ્યોઽમિતપ્તેભ્ય ઝોંકારઃ સંપ્રાસ્રવ-
ત્તથા શક્કુના સર્વાણિ પર્ણાનિ સંતૃણાન્યેવમોંકારેણ સર્વા
વાક્ સંતૃણોંકાર એવેદઃ સર્વમોંકાર એવેદઃ સર્વમ્ ॥૩॥**

ભાવાર્થ—પછી પ્રજાપતિએ એ વ્યાહૃતિયોના ઉદ્દેશથી ધ્યાનરૂપ તપ કર્યું. ત્યારે એ અલિતત્વ વ્યાહૃતિયોથી ઝોંકાર ઉત્પન્ન થયો. જેમ શકુઓ (અંકુરો—ખાદડાંની નસો) માં સર્વ ખાદડા વ્યાપ્ત રહે છે તેમજ ઝોંકારથી સર્વ વાણી વ્યાપ્ત છે. ઝોંકારજ આ સર્વ કાઈ છે—ઝોંકારજ સર્વ કાઈ છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—પછી તેણે સાર ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી, એ અક્ષરોને

અનુભવ કર્યો. એ અનુભવ કરેલા અક્ષરોમાંથી ઓંકારની ઉત્પત્તિ થઈ. જેવી રીતે શંકુ—પાંદડાંની નસોમાં સમસ્ત પાંદડુ—પાંદડાનો અવયવસમૂહ અનુવિદ્ય એટલેકે વ્યાસ થાય છે, તેજ પ્રકારે પરમાત્માના પ્રતીકભૂત ઓંકારરૂપ બ્રહ્મ દ્વારા સંપૂર્ણ વાણી—શબ્દસમૂહ વ્યાસ છે. જેમકે “અકારજ સંપૂર્ણ વાણી છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિયોથી સિદ્ધ થાય છે. ૩.

વિશેષ—જેટલાં નામમાત્ર છે એ સર્વ પરમાત્માનોજ વિકાર છે તેથી આ સર્વ ઓંકારજ છે. પ્રકૃત મંત્રમાં ‘इदं सर्वम्, इदं सर्वम्’ એ દ્વિરૂક્તિ પ્રચુવ સમાપ્ત્યર્થે તેમજ આદરાર્થે છે. ૩.

અહીં ‘અભ્યક્તપત્’ છે. એ તપવાના બે અભિપ્રાય છે. એક તો જેમ કોઈ દ્રવ્યને તપાવવાથી તેમાંનો સાર ભાગ ચુવે-ટપકે છે. તે પ્રમાણે આ લોકોમાંથી ત્રીજી વિદ્યા સાર છે, તેના સારભૂત ભુરુ ભુવરુ સ્વરુ તથા તેમનો સાર ઓમ છે.

બીજો અભિપ્રાય એ છે કે જ્યારે કોઈ વસ્તુ તપે છે ત્યારે તે અમકી ઉઠે છે પ્રદીપ્ત થઈ જાય છે. એ રીતે પ્રભપતિને સાડ ત્રણે લોક પ્રદીપ્ત થયા એટલે કે એ લોકોમાં તેમને સાડ કોઈ વાત છુપી રહી નહીં, સર્વોંશે જોઈ અને તેમનામાંથી ત્રીજી વિદ્યાનો સાર કહાડ્યો. ૨.

ખંડ ચોવીસમો

(૯૮૭)૭૭

સામના સંબંધમાં પ્રથમ કર્મની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી, પછી ઓંકારની પ્રતિષ્ઠા કરી. હવે હવન તથા મંત્રની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે, યથા—

**ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदसूनां प्रातःसवनं रुद्राणां
माध्यन्दिनं सवनमादित्यानां च विश्वेषां च देवानां
तृतीयसवनम् ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—બ્રહ્મવાદી કહે છે કે જે સવારનું સાવન (હવ્ય) છે તે વધુઓનું છે. બપોરનું હવ્ય રૂદ્રોનું છે. તથા ત્રીજું સવન સૂર્ય તથા વિશ્વેદેવોનું છે. ૧.

વિઃ વિઃ ભાષ્ય—બ્રહ્મવાદી લોક કહે છે કે પ્રાતઃકાળનું હવ્ય વધુઓને

નિમિત્તે છે. ળપોરનું હૃદય રૂદ્રોને નિમિત્તે તથા ત્રીજું આયંકાળનું હૃદય આદિત્ય તથા વિશ્વેદેવોને નિમિત્તે છે.

ત્રણવાર સોમરસ નિથોવવામાં આવે છે અને તેની આહુતિ આપવામાં આવે છે. પ્રાતઃ ળપોર તથા સાયંકાળ. એ ત્રણે ને ક્રમશઃ પ્રાતઃ સવન, માધ્યન્દિન સવન તથા તૃતીય સવન કહે છે. એ ત્રણે મવનોના દેવતા વસુ, રૂદ્ર તથા આદિત્ય છે તથા ગાયત્રી, ત્રિપુટુષ્પ તથા જગતી એ છંદ છે. ૧.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે એ સવનના અધીશ્વર દ્વારા તત્તત્ લોકની મવન સંબંધી લોક પોતપોતાને અધિન કરી લેવાશેલા છે. અર્થાત્ ભૂ લોક વસુઓને વશીભૂત છે, તથા એ વસુ પ્રાતઃકાળના હૃદયભાગના અધિકારી છે. ભુવઃ લોક રૂદ્રોને વશીભૂત છે તથા મધ્યાહનના હૃદય ભાગના અધિકારી છે તથા સ્વઃ લોક આદિત્ય તથા વિશ્વેદેવોને વશીભૂત છે અને તેઓ આયંકાળના હૃદય ભાગના અધિકારી છે. ૧.

આગાહિના જ્ઞાતાન્ યજ્ઞાનુષ્ઠાનના અધિકારી યર્ધ શકે છે, એ વાતને મત્ર દ્વારા કહે છે, યથા—

**ઋર્ત્વિં યજમાનસ્ય લોક ઇતિ સ યસ્તં ન વિચાત્
કથં કુર્યાદથ વિદ્વાન્કુર્યાત્ ॥ ૨ ॥**

સાવાર્થ—ઉક્ત દેવતાઓના અધિકારથી અવગણિત ન્યારે ખીજા કોઈ લોકને નથી તો પછી યજમાનનો લક્ષ્ય લોક ક્યાં છે ? જો યજમાન તેને ન જાણે તો યજ્ઞ કેવે પ્રકારે કરે ? તેથી તેને જાણવાવાળો પુરૂષ જ્ઞાન કરવાનો અધિકારી યર્ધ શકે છે. ૨.

વિ० વિ० ભાષ્ય—ન્યારે ત્રણે લોક ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વસુ આદિ દેવતાના યર્ધ ગયા ત્યારે યજ્ઞકર્તાનો લોક ક્યાં રહ્યો ? શરીરના ત્યાગ પછી જે લોકની પ્રાપ્તિને સારૂ યજ્ઞકર્તા યજ્ઞાનુષ્ઠાન કરે, તે પોતાના યજ્ઞથી ઉત્પન્ન લોકને ન જાણે તો એ યજ્ઞ શામાટે કરે ? અભિપ્રાય એ છે કે, તે લોક ક્યાંઈ પણ નથી. પરંતુ ‘લોકાય વે યજતે ચો યજતે’ “જો કોઈ પણ યજ્ઞ કરે છે તે પુન્યલોકને સારૂ કરે છે”—એ શ્રુતિથી લોકનો અભાવ હોવાથી જે યજ્ઞકર્તા સામ, હોમ, મંત્ર તથા ઉત્યાનરૂપ લોકને સ્વીકારીને યજ્ઞ કરવાનું નથી જાણતા, તે અજ્ઞાની કેવી રીતે અનુષ્ઠાન કરી શકે ? અર્થાત્ તેનું કર્તૃત્વ કોઈ પણ રીતે સંભવિત નથી. તેથી વક્ત્ર્યમાણ ઉપાયને જાણીને જ યજ્ઞાનુષ્ઠાનનો અધિકારી યર્ધ શકે છે. ૨.

અથ જુહોતિ નમોઽગ્નયે પૃથિવીક્ષિતે લોકક્ષિતે લોકં
મે યજમાનાય વિન્દૈષ વૈ યજમાનસ્ય લોક એતાસ્મિ ॥૫॥

ભાવાર્થ—ત્યાર બાદ આ મંત્રથી યજમાન એવું કહેતો કહેતો યજ્ઞ કરે છે કે—પૃથ્વીમાં રહેનારા ઇંદ્રલોકવાસી અગ્નિને મારા પ્રણામ છે. તું મને યજ્ઞકર્તાને માટે લોકને આપ એ અવશ્ય જ યજમાનનો લોક છે, હું, નેને પ્રાપ્ત કરનારો થાઉં. ૫.

વિં વિં ભાધ્ય—તે પછી યજમાન પ્રકૃત મંત્ર દ્વારા હવન કરે છે અને કહે છે કે—હે અગ્નિદેવ ! આપને મારા નમસ્કાર છે. અમે પૃથ્વીમાં રહેનારા તથા પૃથ્વીલોક નિવાસી તમારા પ્રતિ વિનમ્ર થઈએ છીએ મને યજ્ઞકર્તાને આપ પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ કરાવો. યજ્ઞ એ યજમાનનો લોક છે તેથી હે દેવ ! આપ કૃપા કરો કે જેથી આપે આપેલા એ લોકને હું પ્રાપ્ત થાઉં. ૫.

વિશેષ—એ નિયમ સ્વભાવસિદ્ધ છે કે જે વસ્તુ જેના અધિકારમાં હોય તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ તે અધિકારીના પ્રસન્ન થયા બગર થતી નથી. પુણ્ય લોક અગ્નિ-દેવના અધિકારમાં છે, તેથી યજમાન તે લોકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી અગ્નિદેવને પ્રસન્ન કરવાને સારૂ વારવાર તેમની પ્રાર્થના કરે છે. ૫

અથ યજમાનઃ પરસ્તાદાયુષઃ સ્વાહાઽપજહિ પરિ-
ઘમિત્યુક્ત્વોત્તિષ્ઠતિ તસ્મૈ વસવઃ પ્રાતઃસવનં સંપ્રય-
ન્ત્વન્તિ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—હું યજમાન આ દેહ છોડ્યા પછી એ લોકમાં જઈશ, તેથી હે અગ્નિદેવ ! એ લોકદ્વારના અડંગાને આગળાને નષ્ટ કરો તથા આ હૃદયને લી. એ પ્રમાણે કહીને તે યજમાન ઉભો થઈ જાય છે. ત્યારે તે પછી વસુ દેવતાલોક એ યજમાનને સારૂ પ્રાતઃકાલીન યજ્ઞ સંબંધી ક્ષત આપે છે. ૬.

વિં વિં ભાધ્ય—યજમાનને એ વાતનો નિશ્ચય છે કે—શરીરના ત્યાગ પછી મને આ જૂલોકની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી તે અગ્નિદેવને નિવેદન કરે છે કે—હે અગ્નિદેવ ! મારે સારૂ એ લોકના દ્વારનો અંગૂલા-આગળો-હર કરો તથા ‘મારા આપેલા આ હૃદયને લી’ એવું કહીને તે હૃદયને આપે છે, અને પછી ઉભો થઈ જાય છે. જ્યારે તે મરી જાય છે ત્યારે વસુ દેવતાલોક તેને પ્રાતઃકાલીન યજ્ઞના ક્ષણને આપે છે અર્થાત્ તેને જૂલોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ૬.

વિશેષ—યજ્ઞકર્તા આ પ્રમાણે આ મામ, મત્ર, દોષ તથા ઉત્થાન દ્વારા વયુઓ પાસેથી પ્રાતઃસવનથી મળદ્દ લોક ખરીદી લે છે ત્યારે જો વયુગણ યજ્ઞ માનને પ્રાતઃસવન પ્રદાન કરે છે ૬

તે પછી અતરિફલોકના ૪૫નો ઉપાય જતાવે છે માતમાથી દશમા
ગત્ર મુધીનું વ્યાખ્યાન એક માથેજ કાઢવામા આવે છે—

पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघनेनाग्नीध्री-
यस्योदह्मुख उपविश्य स रौद्रश्च सामाभिगायति ॥ ७ ॥

માવાર્થ—મધ્યાહન કાળના સવનના આરણ પહેલા તથા દક્ષિણાગ્નિની પછી બેમીને ઉત્તરાભિમુખ થઈ યજ્ઞમાન રૂઢ દેવતા ગળધી સામનું ગાન કરે છે

लो ३ क द्वारमपावा ३ णू ३३ पश्येम त्वा वयं वैरा ३ ३-
३३ ३ हुं ३ आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥८॥

સાવાર્થ—હે વાયુદેવ ! તમે અતરિક્ષ લોકના દ્રાગ ઉઘાડી નાખો કે જેથી
અમે વૈશાલ્ય પહોંચી પ્રાપ્તિને સાડ તમાડ દર્શન કરી શકીએ ૮

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते
लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य लोक
एतास्मि ॥ ६ ॥

સાવાયઃ—ને પત્રી આ મંત્રથી યજ્ઞમાન એવું કહીને હવન કરે છે કે—
અતરિક્ષમા રહેનારા અતરિક્ષલોકનિવાસી વાયુદેવને મારા નમસ્કાર છે તમે
હું યજ્ઞમાનને સાંઝ અતરિક્ષ લોક આપો. એ અવશ્યજ યજ્ઞમાનનો લોક છે હું
એને પ્રાપ્ત કરનાર છું ૬

अत्र यजमानः परस्तादायुः स्वाहाऽपजहि परिध-
मिष्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनः सवनः संप्र-
यच्छन्ति ॥ १० ॥

સાવાર્થ—હું યજમાન મરણ પછી અતરિશ લોકમા જઈશ તેથી હે વાયુ દેવ ! એ લોકના દાગના અડગાને નષ્ટ કર્યે તથા આ કૃત્યને લો, આ પ્રમાણે કહીને

સ્વર્ગમાં રહેનારા દુલોકે નિવાસી આદિત્યોને તથા વિશ્વેદેવોને નમસ્કાર છે તમે હું યજ્ઞમાનને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ કરાવે ૧૪.

एष वै यजमानस्य लोक एताऽस्म्यत्र यजमानः

परस्तादायुयः स्वाहाऽपहत परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति ॥ ૧૫ ॥

ભાવાર્થ—એ અવશ્યજ યજ્ઞમાનનો લોક છે હું તેને પ્રાપ્ત કરનારો છું હું યજ્ઞમાન મરણ બાદ સ્વર્ગલોકમાં જઈશ, તેથી હે દેવ ! એ સ્વર્ગલોકના દ્વારના અડંગાને નષ્ટ કરો તમા આ હવ્યને લો એવું કહીને યજ્ઞમાન ઉભો થઈ જાય છે ૧૫

વિં વિં ભાષ્ય—અગિયાન્થી પદર સુધીના મન્ત્રોના ભાષ્ય તથા વિશેષ પૂર્વવ સમજ વા નેમએ

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयं सवनं

સાંપ્રયચ્છન્ત્યેપ હ ઠૌ યજ્ઞસ્ય માત્રાં વેદ ય ણં વેદ ય ણં વેદ ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થ—ત્યારે તે પછી આદિત્ય તથા વિશ્વેદેવ તે યજ્ઞમાનને સાડ તૃતીય સવન અર્થાત્ સાયંકાલીન યજ્ઞમળધી ફર આપે છે જે એ પ્રકારે જાણે છે તે જરૂર યજ્ઞની માત્રાને ઓલે કે યજ્ઞના યથાર્થ રૂપને સારી રીતે જાણે છે ૧૬

વિં વિં ભાષ્ય—જે યજ્ઞમાન આ યજ્ઞને યથાર્થ રૂપે સારી રીતે જાણે છે તેને સાડ સૂર્યદેવતા તથા વિશ્વેદેવ સાયંકાલીન યજ્ઞના ફરને આપે છે ૧૬

વિશેષ—પ્રકૃત મન્ત્રનું લાત્પર્ય એ છે કે જે લોક, સાયંકાલીન યજ્ઞ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે લોકને, સૂર્યદેવતા તા વિશ્વેદેવદેવતા, એ યજ્ઞના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણનારા યજ્ઞમાનને, આપે છે ‘ય ણં વેદ ય ણં વેદ’ એ દિશકિત અધ્યાય સમાપ્તિમૂલક છે ૧૬

ઈતિ ચોપીસમો ખંડ અને છીન્ને અધ્યાય સમાપ્ત

અધ્યાય ત્રીજો

અંક પહેલો

કર્મોની આશ્રિત ઉપાસનાઓને સમાપ્ત કરીને તેના ફલભૂત આદિત્યાદિ વિષયક સ્વતંત્ર ઉપાસનાને કહે છે, યથા—

ॐ असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य यौरेव तिरश्ची-
नवश्शोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ઓમ્ એ સૂર્ય, દેવગણોનું મધુ (મધ) છે. સ્વર્ગલોકજ તેનો તિરછો વાંસ છે (જેના ઉપર મધપુડો બાંધે છે તે આધાર સ્થાન). આકાશ તેની છતરી છે, તથા કિરણો પુત્ર છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—સૂર્ય દેવગણોને આનંદિત કરે છે, કારણકે તે મધના સમાન મધુર છે. સ્વર્ગલોકજ એ દેવમધુ સૂર્યનો તિરસ્ચીન વંશ—તીરછો વાંસ (આધાર સ્થાન) છે, કારણકે સ્વર્ગલોક તિરછોજ બેવામાં આવે છે. તથા આકાશ પૂર્વોક્ત મધુની અપૂપ એટલેકે છત્રી છે, તે છતરીનાં નાનાં નાનાં છિદ્રો પુત્રના સમાન આદિત્યનાં કિરણો છે. અર્થાત્ જેવી રીતે નાનાં નાનાં છિદ્રોમાં મધ રહે છે તેજ પ્રમાણે આદિત્યનાં કિરણોમાં મુખને આપનારા યથા, તેજ આક્રિ રસ ભરાએલા રહે છે. ૧.

વિશેષ—જે પ્રમાણે મધથી આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે આદિત્યના ધ્યાનથી મુખની ઉપલબ્ધિ થાય છે, કારણકે યજ્ઞમાં કર્મ કરવાથી જે ફલ ઉત્પન્ન થાય છે તે પૂર્ણપણે આદિત્યમાં સ્થિત રહે છે તેથી સૂર્ય ઘણા પ્રકાશથી ચમકે છે, તથા સર્વને પ્રકાશ આપે છે. તેથી મધુ દષ્ટિથી આદિત્યની ઉપાસના કરનારા પુરુષને સર્વ પ્રકારના ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧.

હવે સૂર્યના પૂર્વ દિશા સાથે સખધ રાખનારાં કિરણોમાં મધુનાડ્યાદિ (જે છિદ્રોમાં મધ રહે છે તે) દષ્ટિને બતાવે છે, યથા— — : - :

તસ્ય યે પ્રાચ્ચો રશ્મયસ્તા એવાસ્ય પ્રાચ્યો મધુ-
નાડયઃ । ઋચ એવ મધુકૃત ઋગ્વેદ એવ પુષ્પં તા અમૃતા
આવસ્તા વા પતા ઋચઃ ॥ ૨ ॥ એતમૃગ્વેદમભ્યતપઃ રત-
સ્યામિતપ્તસ્ય યશસ્તેજ ઇન્દ્રિયં વીર્યમન્નાયઃ રસો-
ઽજાયત ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—એ સૂર્યના જે પૂર્વ દિશાના કિરણો છે તેજ તેના પૂર્વ દિશા
ભણીના (મધુનાડિયો) મધ ભરેલા છિદ્રો છે. ઋચાઓજ મધુકર (ભમરા)
છે. ઋગ્વેદ પુષ્પ છે, સોમ આદિ અમૃતજ તેમાં આપ (રસ) છે. એ
ઋચારૂપ મધુકરો એજ, ઋગ્વેદને તપાળ્યો એટલેકે તેનું અન્વેષણ કર્યું, વિચાર્યો.
તથા તે અભિતપ્ત (નિચારાએલા) ઋગ્વેદથી યજ્ઞ, તેજ, ઇન્દ્રિય, વીર્ય તથા અન્નાદિ
રૂપ રસ પ્રેર્યા થયો. ૨-૩.

વિં વિં ભાષ્ય—મધુના આધારભૂત એ આદિત્યરૂપ મધપુડાના જે
પૂર્વદિશા ભણીના કિરણો છે, તેજ પૂર્વ દિશા તરફ જવાથી તેની પૂર્વ મધુનાડિયો
છે, મધપુડાના છિદ્રો સમાન છે અર્થાત્ મધુનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તથા ઋગ્વેદના
મંત્રો મધમાખિયો છે, તે આદિત્યમાં લોહિના જેવા રૂપરંગવાળું મધ પેદા કરે
છે. ઋગ્વેદ પુષ્પ સમાન છે તેમાં ખતાવેલાં કર્મોદ્દારક અગ્નિમાં સોમ, દૃત, તથા
દ્વધ આદિ રસરૂપ દ્રવ્યનો હોમ કરવાથી જે રસની ઉત્પત્તિ થાય છે તે અમૃતત્વ
(બોક્ષ)નો હેતુ હોવાથી અમૃતરૂપ જલ છે. જે પ્રમાણે મધમાખિયો દ્વલોમાથી
રસ લાવીને મધ બનાવે છે, તે પ્રમાણે ઋગ્વેદના મંત્ર કર્મ કરીને વન્ધિમાં સોમ
દૃતાદિ દ્રવ્યનો હોમ કરીને મધ બનાવે છે પુષ્પોમાથી રસ પ્રકલ્પ કરનારી મધ
માખિયોની પેઠે આ ઋચાઓએ પુષ્પસ્થાનીય ઋગ્વેદવિહિત કર્મને અભિતપ્ત
કર્મ એટલેકે એ કર્મરૂપી પુષ્પોનું ધ્યાન દ્યું. વિચાર કર્યો. એ ધ્યાન કરેલા યજ્ઞ
કર્મરૂપી પુષ્પોથી યજ્ઞવિખ્યાતિ, તેજ—શરીર હીમ્તિ, ઇન્દ્રિય શક્તિ એટલેકે
સામર્થ્ય યુક્ત ઇન્દ્રિયોથી અવિકલતા, વીર્ય, બળ, તથા અન્નાદિકે શરીરને પુષ્ટ
કરનારા પદાર્થ રૂપ રસ પેદા થયો. ૨-૩

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમા “ઋગ્વેદજ પુષ્પ છે” એમ કહેવામાં આવ્યું છે.
તેમાં શૂકા યાય છે કે—ઋગ્વેદ તો ઋગ્વ્યાક્ષણ સમુદાયનું જ નામ છે અને તે શબ્દ

રૂપ છે, તો કેવળ શબ્દથીજ લોગ્યરૂપ રસની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? તેનું સમાધાન એણે છે કે—ઋગ્વેદથી અહીં ઋગ્વેદવિહિત કર્મ સમ-જવાં ભેઈએ. કારણકે કર્મથીજ કર્મ ફલભૂત મધુરૂપ રસની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨-૩.

**તદ્વ્યક્ષરત્તદાદિત્યમભિતોઽશ્રયત્તદ્વા એતદ્વદેતદા-
દિત્યસ્ય રોહિતઃ રૂપમ્ ॥ ૪ ॥**

વાચાર્થ—એ (યશ આદિ) રસ નિકળ્યો, તેણે સૂર્યના પૂર્વભાગને આશ્રિત કર્યો તથા જે એ સૂર્યનું લાલ રૂપ છે તેજ એ રસ છે. ૪.

વિં વિં લાખ્ય—યજ્ઞમાં કર્મ કરવાથી જે યશથી લાઇને અન્ન આદિ પર્યંત રસ પેદા થયો તેણે જઇને સૂર્યના પૂર્વ ભાગમાં આશ્રય લીધો, અર્થાત્ સૂર્યમાં પ્રવેશ કરીને સ્થિત થઈ ગયો, એજ કારણથી આદિત્યનું જે લાલ રૂપ દેખાય છે તે યજ્ઞ કર્મોના ફળ રૂપ યશ આદિ રસજ છે. ૪.

વિશેષ—જેમ ગૃહસ્થ લોક અન્ન આદિની પ્રાપ્તિને સાડ જેતરોમાં ક્યારિયો ખનાવે છે તેમજ મનુષ્ય ‘કર્મોનું ફળ યશ આદિની પ્રાપ્તિ યશે’ એવો મનમાં વિચાર કરીને કર્મને કરે છે. કર્મ કરતાંના હૃદયમાં શ્રદ્ધાની ઉત્પત્તિને સાડ શ્રુતિ-ભગવતીએ આ વાતને સ્પષ્ટ બતાવી છે કે—એ કર્મ ફળ યશ આદિ રસજ આદિત્યમાં લાલ રૂપે ભેવામાં આવે છે. ૪.

ખંડ બીજો

૯૮૨૮૩

હવે ચૂવેની દક્ષિણ દિશા ગંગાધીના દિવ્યોમાં મધુનાડ્યાદિ દ્રષ્ટિને
ખતાવે છે. યથા—

અથ યેઽસ્ય દક્ષિણા રશ્મયસ્તા યવાસ્ય દક્ષિણા
મધુનાડયો યજૂઃ પ્યેવ મયુકૃતો યજુર્ગેદ યવ પુષ્પં તા
અમૃતા આપઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—તે પાત્રી આદિત્યની દક્ષિણ દિશાના જે કિરણો છે તેજ આદિ
ત્યની દક્ષિણ દિશાવર્તી મધુનાડિયો—છિદ્રો છે, ચન્દ્રવેદના મત્રજ મધુ—મપ્તિ
કાઓ છે, અમસ્ત ચન્દ્રવેદજ યજ્ઞને આપનાઈ પુષ્પ છે, તથા ચન્દ્રવેદના મત્રો દ્વારા
યજ્ઞ કર્મમાં જે હવ્ય આપવાગર આવે છે તે આમૃતરૂપી જલ છે. આ મંત્રનું
તાત્પર્ય એ છે કે—યજ્ઞ કર્મમાં ચન્દ્રવેદીય મત્રોથી ઘટાદિને દ્રવ્યનો હોમ કરવામા
આવે છે તેનો રમ ધુમ્ર (ધુમાડો) થઇને આદિત્યની પાસે પહોંચી મધુરૂપે એકઠો
થાય છે. જે પુરૂષ આદિત્યની ઉપાસના કરે છે તેને આદિત્ય તે મધુ આપે છે. ૧.

તાનિ વા યતાનિ યજૂઃ પ્યેતઃ યજુર્ગેદમમ્યતપઃ
સ્તસ્યામિતપ્તસ્ય યથસ્તેજ ઇન્દ્રિયં વૌર્યમન્નાયઃ રસો-
ઽજાયત ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તેમણે, એ ચન્દ્રવેદની ઋત્નાઓએ યમ આપનારાએ પુષ્પ રૂપી
ચન્દ્રવેદને તપાઓ (અન્વેશણ કૃત્વું) તે અભિતપ્ત પુષ્પથી ઉત્પલ કીર્તિ, પ્રતાપ,
બલ, તેજ તથા અન્નાદિ મહત્ત્વરૂપ રસ પેદા થયો. ૨.

તદ્વ્યક્ષરત્તદાદિત્યમભિતોઽબ્રયત્તદ્વા યત્યદેતદાદિ-
ત્યસ્ય પરં શુક્લઃ રૂપમ્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—એ યજ્ઞ આદિરસ, જે આદિત્યમાં એકત્રિત થએલો હતો તેણે
આદિત્યમાથી નિકળી આદિત્યની ચારે બાજુએ આશ્રય લીધો. આદિત્યની
જે રચેત પ્રભા છે તેજ એ યજ્ઞ આદિકે રસ છે. ૩.

વિં વિં લાખ્ય—પ્રથમ ખંડમાં રૂપકાલંકારથી પ્રાચી દિશાસ્થ મધુનાલિયો દ્વારા ઋગ્વેદરૂપ પુષ્પોતુ મધુરૂપ અમૃત તથા તેના પાનનું વર્ણન કરીને આ દ્વિતીય ખંડમાં એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે—આદિત્યરૂપ પ્રહ્લની જે દક્ષિણ દિશાવાળી મધુરૂપ નાલીયો છે તેમાં રસ પ્રવાહ કરનારી યજ્ઞવેદની ઋચાઓ છે, યજ્ઞવેદ પુષ્પરૂપ છે તથા તે પુષ્પ જલરૂપ અમૃત છે, યજ્ઞવેદના જ્ઞાનજ મહિકારૂપ જ્રમર છે, જે ઉક્ત રૂચાઓથી જ્ઞાનરૂપ રસનું પાન કરે છે, આ રીતે યજ્ઞવેદનું મંથન કરીને જે જ્ઞાનરૂપ રસનું પાન કરે છે તે યશસ્વી, તેજસ્વી, પ્રાણોવાળા, પરાક્રમી, અજવાન તથા અજ્ઞનો લોકતા તથા રસરૂપ અમૃતનું પાન કરનારો થાય છે. ૧.૨.૩

વિશેષ—એ મધુપાન કરનારા જીવ્યમુને જે યશ, તેજ તથા પરાક્રમાદિ મલે છે તે સર્વત્ર દેહાઈ જાય છે તથા તેની ચારેખાંતુ રક્ષા કરે છે. જે પુરૂષ પરમાત્માની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે, અર્થાત વેદોમાં કહેલા નિયમો અનુસાર શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન આદિ કરતાં જીવન વ્યતીત કરે છે તેમને યશ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવા પુરૂષજ સંસારમાં અમર રહે છે તથા સૂર્યના સમાન અમર છે. એજ પરમાત્માનું મહત્વ છે, જે શુભ દીપ્તિમાન ચારે દિશાઓમાં લાસમાન ધર્મ રહેલો છે. ૧.૨.૩

ખંડ ત્રીજો

હવે સૂર્યની પશ્ચિમ દિશા સંજમવારા કિરણોમાં મધુનાડ્યાદિ દષ્ટિને જણાવે છે. યથા—

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो
मधुनाढ्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता
अमृता आपः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી આ આદિત્યની જે પશ્ચિમ દિશાનાં કિરણો છે તેજ આદિત્યની પશ્ચિમ દિગ્વર્તી મધુનાડિયો—છિદ્રો છે, સામવેદના મંત્રજ મધુમહિકાઓ છે, મમસ્ત સામવેદ રમને આપનારૂ કૂલ છે તથા સામવેદીય મંત્રોથી અગ્નિમાં

જે ઘૃતાદિ હવ્યોનો હોમ કરવામાં આવે છે તે અતિ ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ અમૃતરૂપ જલ છે. ૧.

તાનિ વા एतानि सामान्येत॑ સામવેદમભ્યતપસ્સ્ત-
સ્યાભિતસસ્ય યશસ્તેજ ઇન્દ્રિયં વીર્યમન્નાદ્યં રસો-
ઽજાયત ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ સામવેદની ઋત્યાઓએ રસ આપનારા આ પુષ્પરૂપી સામ-
વેદને તપાવ્યો, એ અભિતસ પુષ્પથીજ શુભ કીર્તિ પ્રતાપ જલ તેજ તથા અન્ન
આદિરૂપ રસ ઉત્પન્ન થયા. ૨.

તદ્ વ્યવરત્તદાદિત્યમભિતોઽશ્રયત્તદ્વા एतद्यदेतदा-
दित्यस्य परं कृष्णं रूपम् ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—એ યશ આદિ રસ, જે આદિત્યમાં એકલા થયેલા હતા તે
આદિત્યમાંથી નિકળીને તેની આરે જાણુએ તેમણે આશ્રય લીધો. જે આ સૂર્યનું
કૃષ્ણ તેજ છે તે યશ આદિક રસજ છે.

૧૭૦ વિ૦ ભાષ્ય—આ બ્રહ્મરૂપ મધુની જે સામઋત્યારૂપ પશ્ચિમ દિશાની
નલિયો છે, અર્થાત્ પશ્ચિમ દિશામાં જે તેનું જ્ઞાન વિજ્ઞાન વિસ્તૃત થઈ રહેલું છે
તેજ ઋત્યારૂપ મધુમક્ષિકા છે. સામવેદ પુષ્પ છે તથા જોજ પુષ્પ અમૃતરૂપ જળ
છે, જેનું જીજ્ઞાસુ પાન કરીને અમૃત થઈ જાય છે. અર્થાત્ જ્યારે ઋત્યારૂપ
માખિયો સામવેદરૂપ પુષ્પનું મંથન કરે છે ત્યારે તેમાંથી ઉક્ત અમૃતરૂપ જળ
નિકળે છે, જેને ઋત્યાઓ બ્રહ્મરૂપ કરે છે તથા ઋત્યાઓમાં જીજ્ઞાસુ જ્ઞાનરૂપ રસનું
પાન કરીને યશસ્વી, તેજસ્વી આદિ શુભ સંપત્ત થાય છે. ૧-૨-૩.

વિશેષ—આ વિષયમાં એમ સમજવું જોઈએ કે—સામવેદના મનનશીલ
પુરૂષને ઉક્ત પદાર્થ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેથી સર્વનું કર્તવ્ય છે કે વેદરૂપ જ્ઞાનની
ઘણા પ્રયત્નથી પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ કે જેનાથી પરમાત્માની પ્રસન્નતાથી ઉત્તમો-
ત્તમ પદાર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકે. એ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ—કે ઉપર્યુક્ત યશ આદિ
બ્રહ્મનાજ આશ્રિત છે. એ પ્રભુની જેના ઉપર કૃપા થશે તેને તે પ્રાપ્ત થશે. ૧-૨-૩.

ખંડ ચોથો

હવે સૂર્યની ઉત્તરદિશાસબધવારા કિરણોમા મધુનાડ્યાદિ દષ્ટિને બતાવે છે.

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुना-
ड्योऽधर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता
अमृता आपः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—તે ખજી એ આદિત્યના જે ઉત્તર દિશાના કિરણો છે, તે આદિત્યની ઉત્તર દિવર્તી મધુ નાડિયો—છિદ્રો છે. અથર્વા તથા અગિગ ઋષિયો એ પ્રત્યક્ષ કરેલા મન્ત્રજ મધુમક્ષિકા છે, ઇતિહાસ પુરાણજ પુષ્પ છે અને અથર્વા-ગિરસ મન્ત્રોથી યજ્ઞકર્મમા જે હવ્યનો હોમ કરવામા આવે છે તેજ અમૃતરૂપી જળ છે. ૧.

ते वा एतेऽधर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यत-
स्तस्याभितप्तरय यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यश्च रसोऽ-
जायत ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ અથર્વવેદની ઋચાઓએ રસ આપનારા પુષ્પરૂપી ઇતિહાસ અને પુરાણને તપાવ્યા, તે અભિતપ્ત પુષ્પથીજ શુભ કીર્તિ, પ્રતાપ, બળ, તેજ અને અન્ન આદિરૂપ રસ ઉત્પન્ન થયા. ૨.

तद् व्यचरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेत-
दादित्यस्य परं कृष्णञ्च रूपम् ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—એ યશ આદિ રસ જે આદિત્યમાં ભામી ગએલા હતા તેમણે આદિત્યમાંથી નિકળી આદિત્યની ચારે તરફ આશ્રય લીધો. જે આ સૂર્યનું કૃષ્ણ રૂપ છે તે યશ આદિ રસજ છે. ૩

વિં (વં લાખ્ય—આ ખડના મન્ત્રોનો અભિપ્રાય પણ પૂર્વવત્ છે. અર્થાત્ મન્ત્રમાં કહેવામા આવ્યું છે કે—ઇતિહાસ પુરાણજ પુષ્પ છે. એ ઇતિહાસ પુરાણોનો અશ્વમેધ યજ્ઞમા પારિપ્લવા રાત્રિયોમાં કર્મોગરૂપથી વિનિયોગ પ્રસિદ્ધ છે.

અથર્વવેદનું મંથન કરનારા છાન્દોગ્યોપનિષદોને યજ્ઞ, તેજ પ્રાણાદિ પ્રાપ્ત થાય છે અને એવોજ મનુષ્ય મધુરૂપ અમૃતનો અધિકારી છે. ભાવ એ છે કે-જે પુરુષ અંગ ઉપાંગોસહિત એક એક વેદનું પણ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન કરે છે તેનું જીવન પવિત્ર થઈ જાય છે. તેથી છાન્દોગ્યોપનિષદો પ્રદ્યુમ્નપૂર્વક વેદાધ્યયન કરવું ઉચિત છે. ૧-૨-૩.

વિશેષ—અન્ધમેધ યજ્ઞની સમાપ્તિ થવા દિવસો પછી થાય છે. તેના અનુધાનમાં શાંતિપૂર્વક સ્થિત રહેવાથી યજ્ઞ કરનારને આજ્ઞા આવવા માંડે છે, એ આજ્ઞાને દ્વર કરવાને સાફ વેદ, રાત્રિને સમયે ઇતિહાસ-પુરાણાદિનું શ્રવણ કરવાનું વિધાન કરેલું છે. અનેકવિધ ઉપાખ્યાનાદિના સમૂહનું નામ ‘પારિપ્લવ’ છે. જે જે રાત્રિયોમાં તેમનું શ્રવણ કરવાનું વિધાન છે તે રાત્રિયોને પારિપ્લવ રાત્રિ કહે છે. ૧-૨-૩.

ખંડ પાંચમો

હવે સૂર્યની ઉદ્ભવદિશા સંબંધી કિરણોમાં મધુનાડ્યાદિ દ્રવ્યોને ખતાવે છે.

**अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाढ्यो
गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः॥१॥**

ભાવાર્થ—તે પછી એ આદિત્યના જે ઉપરની બાજુના કિરણો છે તેજ સૂર્યનું ઉપરની બાજુએ મધુ નિકળવાનું સ્થાન છે. ગુહ્ય ઉપદેશજ મધુમહિકા છે, રસને આપનાર પ્રણવરૂપ પ્રદ્યુમ્ન પુષ્પ છે, અને જે ધૃતાદિરૂપ દ્રવ્યનો અગ્નિમાં હોમ કરવામાં આવે છે તેજ અમૃતરૂપી જળ છે. ૧.

**ते वा एते गुह्या आदेशा एतद् ब्रह्माभ्यतथ स्तस्या-
मित्तप्तस्य यज्ञस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्य रसोऽजायत॥२॥**

ભાવાર્થ—એ ગોપ્ય આદેશોએજ રસ આપનાર પુષ્પરૂપી પ્રણવસંરૂપ પ્રદ્યુમ્ને તપાવ્યા. એ અભિતપ્ત પુષ્પથીજ શુભ કીર્તિ, પ્રતાપ, બલ, તેજ તથા અન્ન આદિરૂપ રસ ઉત્પન્ન થયા. ૨.

તદ્ વ્યક્ષરસ્તદાદિત્યમભિતોઽશ્રયત્તદ્વા એતચ્ચદેતદા
દિત્યસ્ય મધ્યે દ્વોભત્ત ઇવ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—એ યશ આદિ રસ જે સૂર્યમાં એકઠા થએલા હતા તેમણે આદિ-
ત્યનાં કિરણરૂપી છિદ્રોમાંથી નિકળી આદિત્યની ચારે તરફ આશ્રય લીધો. આ જે
સૂર્યની વચમાં ધ્રુવજેવું, અલ અલાટ જેવું, ઉપાસકોને જણાય છે તેજ નિશ્ચયે
કરીને જાપર કહેલા યશ આદિકનો રમ છે. ૩.

વિં વિં લાખ્ય—આ લણે મત્રોનાં લાખ્ય પૂર્વવત્ છે.

વિશેષ—પહેલા મંત્રમાં ગુહ્ય આદેશજ મધુમક્ષિકા છે એમ કહેવામાં
આવ્યું છે, તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ગુહ્ય-ગોપનીય અર્થાત્ રહસ્યભૂત જે આદેશ
એટલે કે “લોકદ્વારમણાણાં પર્યેમ ત્વા વયમ્=લોકના દ્વારને ઉઘાડી નાખો કે
થેથી હમે તમને દેખિયે” ઇત્યાદિ વિધિયો તથા કર્મોગ સંબંધિની ઉપાસનાઓ
છે તેજ મધુમક્ષિકા છે. ૩.

તે વા એતે રસાના ઽ રસા વેદા હિ રસાસ્તેપામેતે
રસાસ્તાનિ વા એતાન્યમૃતાનામમૃતાનિ વેદા હ્યમૃતાસ્તેપા-
મેતાન્યમૃતાનિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—એ લાલ સ્વેતાદિ આદિત્યની પ્રભા નિશ્ચયે કરીને રસોનો રસ છે
કારણ કે વેદજ રસ છે તથા લાલ સ્વેતાદિ તેમનો પણ રસ છે. તેજ એ અમૃતોનું
અમૃત છે, કારણ કે વેદજ અમૃત છે તથા એ તેમનું પણ અમૃત છે. ૪.

વિં વિં લાખ્ય—એ પૂર્વોક્ત લોહિતાદિરૂપ રસોનો રસ-વિશેષ રસ અત્ય-
ન્ત સારભૂત છે. કારણ કે સમસ્ત લોકોનો સારભૂત હોવાથી વેદજ સાર એટલેકે રસ
છે તથા એ લોહિતાદિરૂપ એ રસોનો પણ રસ છે તથા એજ અમૃતોનું અમૃત છે.
કારણ કે નિત્ય હોવાને કારણે વેદજ અમૃત છે, તથા લાલ સ્વેતાદિ સૂર્યની પ્રભા
એ વેદનું પણ અમૃત છે ૪.

વિશેષ—ઉપર્યુક્ત પાંચ જગમાં રૂપકાલકારથી મધુવિધાનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. એટલે કે ગ્રહજ મધુ છે અને તેની પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર તથા દક્ષિણ
તથા જાપર-નીચે સર્વ જાળુએ મધુની નલિયો વહિ રહેલી છે. ચારે વેદોની ઋચાઓ
મધુમક્ષિકારૂપ છે, જેમનાથી જ્ઞાનમુ મધુપાન કરીને અમૃત થાય છે. કારણ કે એ
મધુ અમૃતરૂપ છે તથા એ અમૃત નામ મોક્ષનું છે, તેથી એ મોક્ષસ્વરૂપ પરમાનંદ

સ્વરૂપ ધામ નિખિલ દુઃખરહિત છે. તેજ કારણથી અંતિમ મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—યશ આદિક અમૃતોનું અમૃત છે, કારણ કે વેદ અમૃત છે તથા એ વેદોનો રસ હોવાથી અમૃતોનું પણ અમૃત છે. અને અમૃતાદ્યધિકમ્ અમૃતમ્ જે પ્રદર્શિતનપરાયણ ધરે તેનેજ તે પ્રાપ્ત થશે. ૪.

ખંડ છઠ્ઠો

(૧) વસુગણુ (૨) રેદ્રગણુ, (૬) આદિત્ય, (૪) મરૂદ્રણુ તથા (૫) સાધ્ય ગણોનાં ઉપજીવી પાંચ અમૃતોની ઉપાસનાનાં વર્ણન ક્રમશઃ પાંચ ખંડોમાં કરેલાં છે, પ્રત્યેક ખંડમાં ચાર ચાર મંત્રો છે. છઠ્ઠા ખંડના ચાર મંત્રોના જેવાં લાખ્ય તથા વિશેષ ધરે તેવાંજ લાખ્ય તથા વિશેષ શેષ ચાર ખંડોના મંત્રોનાં પણ ધરે, તેથી તે મંત્રોના કેવલ લાવાર્થ માત્રજ લખવામાં આવશે. વસુગણોના જીવનના આધાર-ભૂત પ્રથમ અમૃતની ઉપાસનાને ખતાવે છે, યથા—

**તદ્યસ્પ્રથમમમૃતં તદ્વસવ ઉપજીવન્ત્યગ્નિના મુખેન ન
ઘૈ દેવા અશ્નન્તિ ન પિવન્ત્યેતદેવામૃતં દદ્ધ્વા તૃપ્યન્તિ ॥૧॥**

ભાવાર્થ—પાંચે અમૃતોમાં પ્રથમ જે આદિત્યની લાલ પ્રભા છે, તેનાથી વસુ દેવગણુ અગ્નિમુખ થઈને જીવન ધારણ કરે છે. વાસ્તવમાં દેવતા ખાતા કે પીતા નથી. પરન્તુ તેઓ આ અમૃતરૂપી રસને દેખીનેજ તૃપ્ત થઈ બચ છે. ૧.

વિં વિં લાખ્ય—પ્રાતઃકલ્યાણના અધિકારી જે વસુ દેવગણુ છે તેઓ અગ્નિપ્રધાન થઈને રોહિત રૂપવાલા પ્રથમ અમૃતના ઉપજીવી થાય છે, જેમ લોક એક એક ગ્રાસ લઈને ખાય છે તેમ દેવતાના વિષયમાં જે આસલક્ષણ છે તેનો શ્રુતિ નિવેધ કરે છે કે દેવગણુ ન તો ખાય છે કે ન તો પીએ છે. તો પછી તેઓ અમૃતના ઉપજીવી કેવી રીતે થાય છે ? એવી શંકાનું શ્રુતિ સમાધાન કરે છે કે એ દેવગણુ આદિત્યના રોહિતરૂપ રસ અમૃતને દેખીને ઉપલબ્ધ કરીને એટલે કે સંપૂર્ણ ઈન્દ્રિયોથી તેનો અનુભવ કરીને સતુષ્ઠ થઈ બચ છે, કારણ કે લાખ્યમાં દશ ધાતુનો એવોજ અર્થ કરવામાં આવેલો છે. તથા સૂર્યના આશ્રિત હોવાથી તેઓ દુર્ગમ આદિ દેહ તથા ઇન્દ્રિયોના દાંષોથી રહિત પણ છે. ૧.

વિશેષ—‘દેવગણ સમ્પૂર્ણ ઇન્દ્રિયોથી શોભિત રૂપનો અનુભવ કરી તું મ થઈ જાય છે’ એ કથનને સાંભળીને શંકા થાય છે કે, કેવલ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય રૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય કેવી રીતે થઈ શકે? એ શંકાનું સમાધાન એવું છે કે—તે તે ઇન્દ્રિયોના જે જે વિષય છે તે સર્વ સ્પર્શ છે, તેથી દેવગણ તે તે વિષયોનો તે તે ઇન્દ્રિયોથી અનુભવ કરી તું મ થઈ જાય છે, ૧.

તો શું દેવગણ કાંઈ પણ કર્યા વિનાજ આ અમૃતના ઉપજીવી થાય છે? જો નહિ, તો પછી કેવી રીતે થાય છે, તે ખતાવે છે, યથા—

ત एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रૂपादुद्यन्ति ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ વસુ દેવગણ આજ સૂર્યની લાલ પ્રભાને લક્ષિત કરી ઉદાસીન થઈ જાય છે, અને પછી તેનાથીજ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ૨.

વિં વિં બાધ્ય—દેવગણ આદિત્યના શોભિત રૂપને દેખીને જ્યારે સંતુષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે ઉદાસીનતાપૂર્વક તેમાંજ પડી રહે છે, અને પછી જ્યારે એ અમૃતના ભોગનો સમય ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે તેમાંથી તેઓ નિકળે છે. અર્થાત્ જ્યારે ભોગ કરી રહે છે ત્યારે મુખથી તેજ રસમાં લીન થઈ પડી રહે છે. અને ફરી જ્યારે ભોગનો સમય આવે છે ત્યારે બિદ્યોગ કરવાને સારું તેઓ તૈયાર થઈ જાય છે. કારણ કે જે નિદ્યોગી, અનુદાનહીન તથા આળસુ છે તેમને સંસારમાં ભોગોની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨.

વિશેષ—જે પ્રમાણે સંસારમાં જ્યારે ગતુષ્ઠ ભોગ કરી ચુકે છે ત્યારે મુખથી ઉદ્યોગશૂન્ય થઈ પડી રહે છે, અને જ્યારે ભોગનો સમય થાય છે, ત્યારે ઉદ્યોગ કરવા માંડે છે, તેજ પ્રમાણે દેવગણ હજી અમારે ભોગનો સમય થયો નથી એવું જાણીને ઉદાસીન રહે છે તથા જ્યારે અમૃતના ભોગનો સમય આવે છે ત્યારે ઉત્સાહયુક્ત થઈ જાય છે. ૨.

**स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्नि-
नैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स य एतदेवरूपमभि-
संविशत्येतस्माद्रૂपादुदेति ॥ ૩ ॥**

ભાવાર્થ—જે ઉક્ત પ્રકારે એ અમૃતની ઉપાગના કરે છે, તે વસુઓમાંથી

એક વસુ થઈને અગ્નિની પ્રધાનતાથી તેને દેખીને તૃપ્ત થઈ જાય છે, તે તેજ રૂપમાં પ્રવેશ કરી જાય છે, અને પછી તેમાંથીજ બહાર નિકળી આવે છે, ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—જે પુરુષ બિપરોક્ત રીતે આદિત્યના રોહિતરૂપ એ અમૃતની ઉપાસના કરે છે, તે વસુઓમાંથી એક વસુ થઈને અગ્નિ દેવતાને અગ્રેસર કરીને તે અમૃતને દેખીને—અનુભવ કરીને—સંતુષ્ટ થઈ જાય છે, તથા આદિત્યના એ લાલરૂપ રસનો ભોગ કરીને તેમાંજ લીન થઈ પડી રહે છે, અને જ્યારે ફરી ભોગનો સમય ઉપસ્થિત થાય છે, ત્યારે પાછા તે અમૃતના ભોગની ઇચ્છાથીજ ઉત્સાહિત થાય છે. ૩.

વિશેષ—જે પુરુષ આ યથોક્ત અમૃતને આ પ્રમાણે જાણે છે, “એટલે કે “ઋગ્વેદવિહિત કર્મ પુષ્પમાંથી ઋદ્ધ-શ્રુતિરૂપ મધુમક્ષિકાઓના અભિતાપ દ્વારા તેનું રક્ષણ થવું, લાલરૂપ થવું, અમૃતની પૂર્વ દિગ્વર્તિ રશ્મિ નાહિયોમાં સ્થિત થવું, વસુસંપ્રક દેવગણોને સારું ભોગ્ય થવું, તેને જાણનારાનું વસુગણ સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ અગ્નિ પ્રધાનતાથી તેને આશ્રયે જીવન ધારણ કરવું, તેનાં દર્શન માત્રથી જાણનારાનું તૃપ્ત થવું, પોતાના ભોગને સમયે તેમનું તેનાથી ઉત્સાહિત થવું, તથા ભોગ કરી ચુક્યા પછી ઉદાસીન થઈ જવું” ઇત્યાદિ જાણે છે તે વપુઓની સમાન આ સર્વ ખાતોનો તેમના જેવોજ અનુભવ કરે છે. ૩.

ઉપાસક કેટલા સમય મુધી એ અમૃતના આશ્રયથી જીવન ધારણ કરે છે તે વાતનું હવે છુતિ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરે છે, યથા—

**સ યાવદાદત્યિઃ પુરસ્તાદુદેતા પશ્વાદસ્તમેતા વસુના-
મેવ તાવદાધિપત્યં સ્વારાજ્યં પર્યેતા ॥ ૪ ॥**

ભાવાર્થ—જ્યાં મુધી પૂર્વ દિશામાં સૂર્યનો ઉદય થયા કરશે, તથા જ્યાં મુધી પશ્ચિમ દિશામાં તેનો અસ્ત થયા કરશે ત્યાં મુધી નિશ્ચયે કરીને વસુઓના સ્વ ગિત્વને તથા સ્વાર્ગના રાજ્યને તે ઉપાસક પ્રાપ્ત થતો રહેશે. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—પૂર્વોક્ત અમૃતની ઉપાસના કરનાર પુરુષ, ત્યાં મુધી વપુઓના આધિપત્યને તથા સ્વારાજ્યને પ્રાપ્ત થતો રહેશે, કે જ્યાં મુધી સૂર્યનું પૂર્વ દિશામાં ઉદય થવું તથા પશ્ચિમ દિશામાં અસ્ત થવું આવું રહેશે, ૪.

વિશેષ—જે પ્રમાણે ચન્દ્રગંડલમાં સ્થિત કેવલ કર્મોમાં રત પુરુષ દેવ-ગણોના ભોગ્ય થઈને પરાધીન રહે છે, તે પ્રમાણે આ અમૃતોપાસકને પરાધીન રહેવું પડતું નથી; પરંતુ તે આધિપત્ય તથા સ્વારાજ્યને પ્રાપ્ત થઈ સ્વતન્ત્ર રહે છે. ૪.

ખંડ સાતમો.

રૂદ્રગણોના જીવનના આધારભૂત દ્વિતીય અમૃતની ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

અથ ચદ્વિતીયમમૃતં તદ્વદ્રા ઉપજીવન્તીન્દ્રેણ મુખેન
ન વૈ દેવા અશ્નન્તિ ન પિવન્ત્યેતદેવામૃતં દૃષ્ટ્વા તૃપ્યન્તિ ॥૧॥

ભાવાર્થ—તે પછી બીજા અમૃત સૂર્યનું શુકલ રૂપ છે, તેનાથી રૂદ્રગણ ઇદ્રપ્રધાન થઇને જીવન ધારણ કરે છે. વાસ્તવમાં દેવતા ખાતા કે પીતા નથી, કિંતુ તેઓ અમૃતરૂપી રસને દેખીનેજ તૃપ્ત થઈ જાય છે. ૧.

ત एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रૂपादुद्यન્ति ॥૨॥

ભાવાર્થ—એ રૂદ્રગણ સૂર્યના શુકલરૂપને દેખીનેજ ઉદ્ધાસીન થઈ જાય છે તથા પાછા તેનાથીજ ઉત્સાહિત થાય છે. ૨.

स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रे-
णैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभि-
संविशत्येतस्माद्रૂपादुदेति ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જે ઉક્ત રીતિથી આ શ્વેત રૂપ અમૃતને જાણે છે તે અવશ્ય રૂદ્રમાનો એક રૂદ્ર થઇને, ઇદ્રદેવતાને અગ્રસર કરીને શ્વેત પ્રભારૂપ અમૃતને દેખીને તૃપ્ત થઈ જાય છે. ૩.

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्ताव-
द्विण्णत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं
स्वाराज्यं पर्येता ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જેટલા સમય સુધી સૂર્ય પૂર્વદિશામાં ઉદય તથા પશ્ચિમદિશામાં અસ્તને પ્રાપ્ત થતો રહેશે તેના બમણા સમય સુધી દક્ષિણ દિશામાં ઉદયને

તથા ઉત્તર દિશામાં અસ્તને પ્રાપ્ત થતો રહેશે. અર્થાત્ વસુઓની અપેક્ષાએ રૂદ્રોનો લોગ કાળ બમણો છે. ૪.

પ્રકૃત આરોં મન્ત્રોનાં લાખ્ય તથા વિશેષ પૂર્વવત્ છે.

ખંડ આઠમો

~*~*~

હવે આદિત્યોના જીવનના આધાર ભૂત ત્રીજા અમૃતની ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन
मुखेन न वौ देवा अश्नन्ति न विषन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—ને પછી જે ત્રીજા અમૃત સૂર્યનું કૃષ્ણ રૂપ છે તેનાથી આદિત્ય-ગણ વરુણ પ્રધાન થઈને જીવન ધારણ કરે છે. વાસ્તવમાં દેવગણ ખાતા કે પીતા નથી. પરંતુ એ અમૃતરૂપી રસને દેખીનેજ તૃપ્ત થઈ જાય છે. ૧.

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्म.દ્રૂપાદુગ્યન્તિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ આદિત્યગણ આદિત્યના કૃષ્ણરૂપને ભેદને જ ઉદ્ધાસીન થઈ જાય છે તથા પછી તેનાથીજ ઉત્સાહિત થઈ જાય છે. ૨.

स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामेवૌમૌ મૃત્વા વરુणे-
નેव मुखेनૈતદેવમમૃતં દૃષ્ટ્વા તૃપ્યતિ સ एतदेव रूपम-
भिसंविशत्येतस्म.દ્રૂપાદુદેતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જે ઉક્ત રીતિથી એ કૃષ્ણ રૂપ અમૃતને લાણે છે તે અવશ્ય આદિત્યોમાંનો એક આદિત્ય થઈને વરુણ દેવનાને અગ્રેમર કરીને કૃષ્ણપ્રભારૂપ અમૃતને દેખીને તૃપ્ત થઈ જાય છે તથા તેજ રૂપમાં પ્રવેશ કરે છે અને પછી તેમાંથી બહાર નિકળી આવે છે. ૩.

સ યાવદાદિત્યો દક્ષિણત ઉદેતોત્તરતોઽસ્તમેતા
દ્વિસ્તાવત્પશ્ચદુદેતા પુસ્તાદગતમેતાઽઽદિત્યાનામેવ તાવ-
દાધિપત્યઃ સ્વારાજ્યં પર્યેતઃ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જ્યાં સુધી આદિત્ય દક્ષિણમાં ઉદય થઈને ઉત્તરદિશામાં અસ્ત થતો રહેશે અને તેનાથી બમણા સમય સુધી તે પશ્ચિમદિશામાંથી ઉદય થઈ પૂર્વ દિશામાં અસ્ત થતો રહેશે ત્યાં સુધી ઉપાસક આદિત્યોના આધિપત્યને તથા સ્વારાજ્યને પ્રાપ્ત થતો રહેશે. ૪.

વિઠ (વૈ ભાષ્ય—અઠ છ પ્રમાણે. ૪.

વિશેષ—આજ પ્રમાણે પશ્ચિમ ઉત્તર તથા ઉપરની બાબુએ સૂર્ય ઉદયને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેનાથી નિપરીત દિશાઓમાં અસ્ત થઈ જાય છે. પરંતુ પૂર્વ-પૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર ઉદય તથા અસ્તનો કાળ બમણો છે. એ પુરાણ દ્રષ્ટિથી વિરુદ્ધ છે. કારણકે પૌરાણિકોએ ચારે દિશાઓમાં ઈશ્ર, યમ, વરુણ તથા સોમના પુરામાં આદિત્યના ઉદય તથા અસ્તનો કાળ સમાનજ બતાવેલો છે, કારણકે માનસોત્તર પર્વતના શિખર ઉપર જે સૂર્યનો, મુમેરૂની ચારે બાબુએ જમણુનો માર્ગ છે તે સર્વત્ર સમાન છે.

અહીં શ્રી દ્રવિડાચાર્યે એ આક્ષેપનું એવી રીતે સમાધાન કરેલું છે કે—અમરાવતી આદિ પુરિયોનો ઉત્તરોત્તર બમણા સમયમાં નાશ થાય છે. આ પુરિયોના નિવાસિયોની દ્રષ્ટિમાં આવે એજ સૂર્યનો ઉદય છે તથા તેમની દ્રષ્ટિથી છુપાઈ જાય એ સૂર્યનો અસ્ત છે. વસ્તુતઃ સૂર્યનો ઉદય કે અસ્ત છે જ નહીં. એ પુરિયોમાં નિવાસ કરનારા પ્રાણિયોનો અભાવ થતાં તેમને સારૂ, સૂર્યદેવ એ જ માર્ગે જતા હોવા છતાં પણ ન તો તેનો ઉદય છે કે નતો અસ્ત છે. કારણકે તે સમયે સૂર્યનું કોઈની દ્રષ્ટિનો વિષય થવાનું કે ન થવાનું સમાપ્ત થઈ જાય છે.

અમરાવતી પુરીની અપેક્ષાએ બમણો સમય સંયમની પુરી રહે છે. તેથી તેમાં રહેનારા પ્રાણિયોને સારૂ સૂર્ય બંધે દક્ષિણ તરફથી ઉદિત થાય છે તથા ઉત્તરમાં અસ્ત થાય છે—આ વાત આપણા લોકોની દ્રષ્ટિથી કહેવામાં આવી છે. એજ પ્રમાણે અન્ય પુરિયોમાં પણ યોજના કરી લેવી જોઈએ. મેરૂ પર્વત આ સર્વની ઉત્તર તરફ છે. જે સમયે અમરાવતી પુરીમાં સૂર્ય મધ્યાહનમાં સ્થિત હોય છે તે સમયે સંયમની પુરીમાં તે ઉદિત થતો જોવામાં આવે છે, તથા ત્યાં

મધ્યાહ્નમાં સ્થિત થતાં વરુણની પુરીમાં ઉદિત થતો જોવામાં આવે છે. એ-
પ્રમાણે ઉત્તર દિગ્વર્તિની પુરીના વિષયમાં સમજવું જોઈએ. કારણકે તેની પ્રદ-
ક્ષિણાનું ચક્ર સર્વત્ર સમાન છે. આદિત્યના કિરણોના ચારે તરફ પર્વત રૂપ અત-
રાય દ્વારા રોકાઈ જવાથી ઈલાવૃત્ત ખડમાં રહેનારાને બાણેકે તે ઉપરની બાણુએ
ઉદિત થાય છે તથા નીચેની બાણુએ અસ્ત થતો દેખાય છે કારણકે ત્યાં સૂર્યનો
પ્રકાશ પર્વતોના ઉપરના ભાગમાંથી પ્રવેશ કરે છે.

આ પ્રમાણે ઋગાદિ અમૃતને આશ્રયે જીવન વ્યતીત કરનારા દેવતાઓના
પરાક્રમની ઉત્તરોત્તર દ્વિગુણતાનું તેમના લોગકાળનું દ્વિગુણત્વ રૂપ લિંગથી અનુ-
માન કરવામાં આવે છે. રૂદ્રાદિ દેવતાઓ તથા વિદ્વાનોના ઉદ્યમન તથા સંવેશન
સમાનજ છે. ૧-૪.

અંડ નવમો

હવે મરૂતગણના જીવનના આધારભૂત ચતુર્થ અમૃતની ઉપાસનાનું વર્ણન
કરે છે, યથા—

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन
मुखेन न वौ देवा अश्नन्ति न पिवन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—તે પક્ષી જે ચતુર્થ અમૃત સૂર્યનું અતિ કૃષ્ણ રૂપ છે તેનાથી -
મરૂદગણ અદ્રમાને અગ્રેસર કરીને જીવન ધારણ કરે છે વાસ્તવમાં દેવગણ
ખાતાકે પીતા નથી, પરંતુ તેઓ એ અમૃતરૂપી રસને દેખીને જ તૃપ્ત થઈ જાય છે.

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ મરૂદગણ, સૂર્યના અતિકૃષ્ણ રૂપને જોઈનેજ ઉદ્ધામીન થઈ
જાય છે તથા પાછા તેનાથીજ ઉત્સાહિત થાય છે. ૨.

स य एतदेवामृतं वेद मरुतामेवौको भूत्वा सोमेनैव
मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभि-
संविशत्येतस्माद्रૂपादुदेति ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જે આ પ્રમાણે સૂર્યના અતિ કૃષ્ણરૂપ આ ચતુર્થ અમૃતને બાણે છે તે અવશ્ય મરૂદ્ગણોમાં કેઈ એક થઈને ચંદ્રમાને અગ્રેસર કરીને સૂર્યની અતિ કૃષ્ણ પ્રભારૂપ અમૃતને બોધને તૃપ્ત થઈ જાય છે તથા તેજ રૂપમાં પ્રવેશ કરે છે તથા પાછા તેમાંથીજ બહાર નિકળી આવે છે. ૩.

**સ યાવદાદિત્યઃ પશ્ચાદુદેતા પુરસ્તાદસ્તમેતા દિસ્તા-
વદુત્તરત ઉદેતા દક્ષિણતોઽસ્તમેતા મરુતામેવ તાવદાધિ-
પત્યધ્વં સ્વારાજ્યં પર્યેતા ॥ ૪ ॥**

ભાવાર્થ—જ્યાં સુધી આદિત્ય પ્રશ્નિભમાં ઉદય થઈ પૂર્વમાં અસ્ત થતો રહેશે તથા તેનાથી બમણા સમય સુધી ઉત્તરની બાજુએથી ઉદય થઈ દક્ષિણ દિશા તરફ અસ્ત થતો રહેશે ત્યાં સુધી તે ઉપાસક મરૂદ્ગણોના આધિપત્યને તથા સ્વારાજ્યને પ્રાપ્ત થતો રહેશે. ૪.

આ ખંડના ચારે મન્ત્રોના સાધ્ય, વિશેષ પૂર્વવત્ છે.

ખંડ દશમે

સાધ્યોના જીવનાધાર ભૂત પન્થ અમૃતની ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

**અથ ચરપશ્ચમમમૃતં તસ્તાધ્યા ઉપજીવન્તિ બ્રહ્મણા
મુખેન ન વૈ દેવા અશ્નન્તિ ન પિવન્ત્યેતદેવામૃશં દૃષ્ટ્વા
તૃપ્યન્તિ ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—તે પછી જે પાંચમું અમૃત આદિત્ય મંડળ મધ્યવર્તી છે તેનાથી સાધ્ય જાતિના દેવતા ધ્રુવાને અગ્રેસર કરીને જીવન પારણ કરે છે. વાસ્તવમાં દેવગણ ખાતા કે પીતા નથી પરંતુ તેઓ આ અમૃતરૂપી રસને હેખીનેજ તૃપ્ત થઈ જાય છે. ૧.

ત एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रૂपादुद्यन्ति ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જો સાધ્ય જાતિના દેવગણ આદિત્ય મંડળ મધ્યવર્તી રૂપને હેખીનેજ ઉદાસીન થઈ જાય છે. પછી પાછા તેનાથીજ ઉત્પાદિત થઈ જાય છે. ૨.

સ ય એતદેવમમૃતં વેદ સાધ્યાનામેવૈ કો મૃત્વા બ્રહ્મ-
 ણૈવ મુખેનૈતદેવામૃતં દૃષ્ટ્વા તૃપ્યતિ સ એતદેવ રૂપમપિ
 સંવિશત્યેતસ્માદ્રૂપાદુદેનિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જે આ પ્રમાણે આદિત્ય મહાન મધ્યવર્તી પાંચમા અમૃતને
 જાણે છે તે અવશ્ય સાધ્ય જાતિના દેવતા પૈકી કોઈ એક થઈને બ્રહ્માને અગ્રેસર
 કરીને આદિત્ય મહાન મધ્યવર્તી પાંચમા અમૃતને દેખીનેજ તૃપ્ત થઈ જાય છે તથા
 તેજ રૂપમા પ્રવેશ કરે છે અને પરી પાછા તેમ થી / બહાર નિકળી આવે છે. ૩.

સ યાવદાદિરય ઉચરત્ત ઉદેતા દક્ષિણતોઽસ્તોના
 દિસ્તાવદૂર્ધર્જ ઉદેતાઽર્વાઙ્ગતમંતા સાધ્યાનામેવ તાવદાદિ-
 પસ્યથ્થ સ્વારાજ્યં પર્યેતા ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જ્યાં મુખી આદિત્ય ઉત્તર દિશામાં ઉદિત થઈને દક્ષિણ
 દિશામાં અસ્ત થતો રહેશે તથા તેનાથી બમણા સમય મુખી ઉપરની બાજુએ
 ઉદિત થઈને નીચેની બાજુ અસ્ત થતો રહેશે ત્યાં મુખી તે ઉપાસક, સાધ્ય જાતિના
 દેવતાઓના આધિપત્યને તથા સ્વારાજ્યને પ્રાપ્ત થતો રહેશે. ૪.

આ બડના પણ્ય આદિ મન્ત્રોના લાભ્ય, વિશેષ પ્રથમ પ્રમાણે છે, કારણકે
 સજ્જાના શિવાય પૂર્વ મન્ત્રોથી આ મન્ત્રોમા કાંઈ વિશેષતા નથી.

ખંડ અગિયારમો

પૂર્વોક્ત મધુનિધા કમથી સુક્તિપર્યવસાચિની છે તેજવાત દેખાડવાને સાદ
 કહે છે. યથા—

અથ તત્ત ઉર્ધ્વ ઉદેત્ય નૈવં દેતા ના તમેતૈવલ એવ
 મધ્યે સ્થાતા તદેષ મ્લોકઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ફરી તેના પછી મૂળ, ઉપરનો પ્રકાશ કરીને ફરીથી, નથી તે
 તેનો ઉદય થતો કે નથી તે અમૃતને પ્રાપ્ત થતો, કેવળ પોતાનામાંજ સ્થિત રહે છે.
 એ વિષયમાં આગળનો મંત્ર પ્રમાણુ છે. ૧.

વિ. વિ. ભાષ્ય—સંપૂર્ણ દિશાઓમાં આદિત્યના ઉદય અને અસ્ત પછી ફરીથી સૂર્યનો ઉદય કે અસ્ત થતો નથી. કેવળ નિરવયવ સ્વયં પ્રકાશમાં સ્થિર રહે છે તથા પોતાનામાં સર્વ જીવોને લીન કરીલે છે, કારણ કે સૂર્યનો ઉદય તથા અસ્ત પ્રાણિયોના કર્મફળ ભોગને અર્થે યાય છે. તથા જ્યારે જીવોના કર્મફળની સમાપ્તિ થઈ જાય છે ત્યારે આદિત્યના ઉદય અસ્તની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એ વિષયમાં આગળનો મંત્ર પ્રમાણ છે. ૧.

વિરોધ—એક આદિત્યોપાસક જે વધુ દેવપદને પ્રાપ્ત થઈ ચુકેલો હોય તથા રૌહિતાદિક પ્રભાશ્રી અમૃતનું પાન કરી ચુકેલો હોય, તેણે એક જ્ઞાનીના પૂછવાથી કહ્યું કે પ્રજ્ઞલોકમાં, હું જ્યાંથી આવ્યો છું ત્યાં આદિત્યનો ઉદય કે અસ્ત થતો નથી, તેથી ત્યાં દિવસકે રાત નથી, કેવળ પ્રકાશ જ પ્રકાશ છે. તેથી જે જીવ ત્યાં નિવાસ કરે છે તે અમર રહે છે. એ વિષયમાં 'વક્ષ્યમાણોક્તા મંત્ર પ્રમાણ છે. ૧.

પ્રજ્ઞલોકના વિષયમાં વિદ્વાનના અનુભવનું શ્રુતિ વર્લેન કરે છે, યથા—

न वै तत्र न निम्लोऽव नोदिनाय कदाचन ॥

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधि मि ब्रह्मणेति ॥ ૧ ॥

૧. વાર્થ—ત્યાં અવશ્ય એવું નથી. ત્યાં ન કદી સૂર્ય અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે કે ન કરી ઉદયને પ્રાપ્ત થાય છે. હે દેવતાઓ ! એ સત્ય દ્વારા હું પ્રજ્ઞથી વિરહ ન હોઉં. ૨.

વિ. વિ. ભાષ્ય—જે પુરૂષ પ્રજ્ઞલોકથી આવ્યો હોય તેને કોઈ ખીજાએ પૂછ્યું કે—શું; પ્રજ્ઞલોકમાં પણ સૂર્ય દિન રાત વિચરતો પ્રાણિયોના આયુને ક્ષિણ કરે છે ? કે જોયો તે અહીં અમારા આયુનો ક્ષય કરે છે. એ વાત બતાવવાની કૃપા કરો, કારણકે આપ પ્રજ્ઞલોકમાંથી આવ્યા છો તેથી ત્યાંની સર્વ વાતોને સારી રીતે જાણતા હશો. તેના સમાધાનમાં તે પુરૂષે જુલાઓ કર્યો કે—જરૂર ! જે પ્રજ્ઞલોકમાંથી હું આવ્યો છું ત્યાં તમે જે પૂછો છો તેવું કંઈ નથી. ત્યાં નથી તો સૂર્યસ્તિ થતો કે ન કોઈ પણ સમયે કહીથી ઉદિત થતો. પ્રજ્ઞલોક આદિત્યના ઉદય તથા અસ્તથી શૂન્ય છે. હે દેવગણ ! મારા આ સત્ય વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખો. એ સત્ય દ્વારા હું પ્રજ્ઞના સ્વરૂપથી વિરહ ન હોઉં, અર્થાત્ મને પ્રજ્ઞની અપ્રાપ્તિ ન થાયો. ૨.

વિશેષ—મધુપદ્મીને પ્રાપ્ત થએલો પુરૂષ દેવતા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહે છે કે—બ્રહ્મલોકમાં સૂર્યનો ઉદય અસ્ત થતો નથી. જો મારૂં આ વચન સત્ય ન હોય તો હું મોક્ષ ધર્મથી પતિત થઈ જાઉં. ૨.

મધુવિધાના ફલને શ્રુતિ સ્વયં બતાવે છે, યથા—

न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्विवा
हैवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જે આ પ્રમાણે આ બ્રહ્મવિધાને જાણે છે, તેને માટે નિશ્ચયજન તો સૂર્યનો ઉદય થાય છે કે ન તો અસ્ત થાય છે તેને સારૂં સદાએ દિવસજ રહે છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—જે ઉપાસક આ પ્રકારે એ વેદરહસ્યને જાણે છે તે બ્રહ્મવેત્તાને સારૂં સૂર્ય ઉદિત થતો નથી તેમ અસ્ત પણ થતો નથી. કિન્તુ એ બ્રહ્મવેત્તાને માટે હંમેશાં દિવસજ બન્યો ગહે છે. કારણકે તે સ્વયં પ્રકાશ રૂપ થાય છે. ૩.

વિશેષ—જે ઉપાસક વેદ રહસ્યને અર્થાત્ તિરસ્કીર્તન વંશ, મંવછત્ર તથા મધુનાદી-એ ત્રણેને સારી રીતે જાણે છે તેને સારૂં સૂર્યનો ઉદયાસ્ત થતો નથી. પરંતુ એ બ્રહ્મજ્ઞાનીને સારૂં એ સૂર્ય સદા એક રસ પ્રકાશમાન રહે છે, ત્યાં છુપી કે તે સ્વયં પ્રકાશમાન થઈ જાય છે અર્થાત્ ઉપાસ્ય ઉપાસક એક થઈ જાય છે. ૩.

પૂર્વોક્ત મધુવિધાની શુરેશિખ્યાદિ કથનથી સ્તુતિ કરે છે, યથા—

तद्धैतद् ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनो
प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्बालकायारुण्ये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता
ब्रह्म प्रोवाच ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત એ મધુવિધાને બ્રહ્માએ પ્રજાપતિને કહી હતી. પ્રજાપતિએ મનુને શ્રવણ કરાવી તથા મનુએ બ્રહ્મ વર્ગને કથન કરી. તથા આ બ્રહ્મ વિજ્ઞાનને પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અરણ્યકુમાર ઉદ્બાલક પ્રતિ તેના પિતાએ સંભળાવી હતી. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—પૂર્વોક્ત આ મધુવિધાને બ્રહ્મા—હિરણ્યગર્ભે વિરાટ

પ્રજાપતિને સંભળાવી હતી, તેમણે પણ તે મનુને કહી, તથા મનુએ ઈશ્વાકુ આદિ પોતાના સંતાનને સંભળાવી. તથા એજ બ્રહ્મવિદ્યાને અરૂણ ઋષિએ પોતાના ન્યેષપુત્ર ઉદાલકને કહી. ૪.

વિશેષ—ઉપર કહેલી રીતે એ વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા વિશિષ્ટ પરંપરાથી આવેલી છે' એ પ્રમાણે કહીને શ્રુતિ આ વિદ્યાની સ્તુતિ કરે છે કે એટલુંજ નહી, પણ એ મધુ-જ્ઞાન અરૂણ પિતાએ તેના પુત્ર ઉદાલકને સંભળાવી હતી. ૪.

**इदं वाच तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रणा-
य्याय वाऽन्तेवासिने ॥ ५ ॥**

ભાવાર્થ—તેથી આ બ્રહ્મવિદ્યા પિતા પોતાના ન્યેષ પુત્રને કહે અગર પોતાના પ્રિય શિષ્યને કહે. ૫.

વિ० વિ० લાખ્ય—તેથી કોઈ બીજો વિદ્વાન પણ પૂર્વોક્ત બ્રહ્મ વિદ્યાને સર્વથી પ્રિય પોતાના ન્યેષ પુત્રનેજ બતાવે અથવા જે શિષ્ય મુયોગ્ય હોય તેને કહે. ૫.

વિશેષ—‘પોતાના પ્રિય પુત્ર અગર યોગ્ય શિષ્યનેજ આ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરે’ આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે—યોગ્ય પાત્રમાંજ દાન આપવું ઉચિત છે. તેથી આ પ્રકૃત વિદ્યાને પ્રહસ્ય કરવાને સારૂ જે યોગ્ય પાત્ર હોય તેને જ આ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે ૫.

**नान्यस्मै कस्मै चन यद्यप्यस्मा इमामग्निः परिचृहीतां
धनस्य पूर्णा दद्यादेतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो
भूय इति ॥ ६ ॥**

ભાવાર્થ—આ બ્રહ્મવિદ્યા બીજા કોઈને કહેવી નહીં. ગમે તો તે ધનથી પરિપૂર્ણ તથા સમુદ્રથી ઘેરાયેલી આ પૃથ્વી આચાર્યને ‘આપે. કારણકે અવશ્ય જ આ બ્રહ્મવિદ્યા આ પૃથ્વીથી ઘણીજ શ્રેષ્ઠ છે—ઘણીજ શ્રેષ્ઠ છે. ૬.

વિ० વિ० લાખ્ય—ગમે તો કોઈ પુરૂષ આચાર્યને સમુદ્રથી ઘેરાયેલી, લોગ સામગ્રીથી ભરપૂર આ સમસ્ત પૃથ્વી પણ આપી દે તો પણ કોઈ બીજાને આ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ ન કરે. કારણ એ છે કે એનાથી અધિક રૂળ આપનારી

છે—એજ એનાથી અધિક ક્ષણ આપનારી છે. એ દિગ્ગતિ વિદ્યાના આદરને સાડ છે. ૬.

વિશય - અનેક વિદ્યાજ્ઞાનના પાત્રોમાંથી કેવળ એ તીર્થ (જ્યેષ્ઠ પુત્ર તથા યોગ્ય શિષ્ય) નેજ સાડ શું બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશની આજ્ઞા અપાએલી છે ? કૃતિ તેનું સ્વયં સમાધાન કરે છે કે—એ આ વિદ્યાના બદલામાં કોઈ પુરૂષ ધનથી સંપૂર્ણ સમુદ્ર સુધી દેલાએલું રાજ્ય આપાર્યને આપે તો પણ તેનો બદલો વળી શકે નહીં, કારણકે તે જ્ઞાનથી પણ આ મધુવિદ્યાનું જ્ઞાન અનેક ઘણા ક્ષણવાળું છે.

આ ખંડમાં એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે કે—બ્રહ્મજ્ઞાનના ઉપદેશ આચાર્ય અધિકારી પ્રતિ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરે, અનધિકારીને કદાપિ નહીં અર્થાત્ સાધનસંપન્ન પુરૂષ જેણે યમ નિયમ આદિ દ્વારા તપશ્ચરણ કરીને પોતાના અંતાઃકરણને નિર્મળ બનાવેલું છે તેજ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી છે. તેથી સર્વ પિતાઓ તથા આચાર્યેનિ માટે એ ઉચિત છે કે તેઓ પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર તથા પરમપ્રિય શિષ્ય પ્રતિ આ બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતા રહે કે જેનાથી શુદ્ધશિષ્ય પરપરા દ્વારા આ વિજ્ઞાનનો પ્રચાર થાય.

બ્રહ્મવિદ્યા અમૂલ્ય વસ્તુ છે. સર્વોત્તમ વસ્તુ ઉચ્ચ અધિકારીનેજ આપવી ઉચિત છે; કારણકે તેજ તેનો સદુપયોગ કરી શકે છે. અનધિકારી કોઈ પણ શક્તિનો દુરુપયોગ કરીને તેની લપેટમાં આવી જઈ સ્વયં નષ્ટ થઈ જાય છે.

આચાર્યને ગમે તો ધન-ધાન્યાદિ લોગપૂર્ણ સમુદ્ર પર્થત સંપૂર્ણ પૃથ્વી પ્રાપ્ત થતી હોય તો પણ તેમણે અનધિકારીને બ્રહ્મોપદેશ ન કરવો જોઈએ; કારણકે બ્રહ્મવિદ્યાના જ્ઞાનની સરખામણીમાં પૃથ્વીનું જ્ઞાન પણ લુપ્ત છે.

જે પુરૂષ આ બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રદ ઉપનિષદ્ને ઉક્ત પ્રકારે જાણે છે તેને સાડ સૂર્યનો અસ્ત કે ઉદય થતો નથી અર્થાત્ તેના હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ હોવાથી સદાએ દિવમુજ રહે છે, અજ્ઞાન-અધિકાર લેશમાત્ર પણ રહેતો નથી.

બ્રહ્મા, મનુ, ઉદાલકની પરંપરાથી પ્રકૃતમાં એ દેખાડવામાં આવ્યું છે કે—સર્વ ગ્રંથ ઉપાંગ સહિત વેદોનું અધ્યયન કરીને તેના આદેશ અનુસાર જેણે પરબ્રહ્મ રૂપ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તે કૃતકૃત્ય થઈને બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે, ફરી જન્મ થતો નથી. તે આનંદ રૂપ થઈ જાય છે.

આ અગિયાર ખંડોનું રહસ્ય સર્વ સાધારણની પહોંચથી પર છે—અમારી પહોંચથી તો વળી વધારે દૂર છે. અરે અરે ! આ આટલો ઝોંધો રહસ્યાર્થ અમારી પહોંચથી પર છે એજ હીક છે નહીં તો અમે તેને ઘણા થોડામાં વેચી નાખત. અહીં

અમે સ્પષ્ટ પછે જાતાં છે કે—તેના પાત્ર જોજ છે કે જે સાર્વજનિક રાજ્યને તેની આગળ તુચ્છ સમજે. તેથી અમને તો કોઈ શક નથી. જો કે અમે તેના પૂરા રહસ્યને નથી પહોંચી શક્યા તો પણ જે જે વાત સમજાણમાં આવી છે તેને અમે વિવૃત કરીએ છીએ અમે મનુષ્ય છીએ, અમારે સાફ આલોક છે. આ લોકમાં અમારી પાસે જે સાર વસ્તુ છે તે વેદ છે. વૈદિક જીવન દ્વારા અમે આ લોકમાં યશ, તેજ, ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ, વીર્ય તથા સ્વાસ્થ્યને લોગવીએ છીએ. પછી આ જીવનના સારરૂપ એક બીજું જીવન છે જેને અમે સૂર્યલોકમાં લોગવીએ છીએ.

વસુ, ઇંદ્ર, આદિત્ય, મરુત તથા સાધ્ય એ દેવગણ છે. વૈદિક ઈર્ષો કરનારા તથા આ રહસ્યોના (જે અહીં કહેવામાં આવેલાં છે તે) જાણનારા દેવતા બનીને તેમનામાંજ સંમિલિત થઈ જાય છે તથા તે તેમની સાથે જોજ અમૃતનો લોગ કરે કે જેને દેવતાઓ લોગવે છે. તેમનામાંથી પ્રત્યેક વિદ્યાનું ક્ષણ એક બીજાથી અધિયાતુ જામણ ત્રણગણુ છે. સૂર્યની અદર જે જે પરિવર્તન થાય છે તેનો તેઓ ઉપલોગ કરે છે. તેનાથી ખર (ઉપર) એક બીજો સૂર્ય છે કે જેનાથી આ સૂર્ય તપી રહ્યો છે. તે શુદ્ધ બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ છે. આ સૂર્ય ઉપર અદિને ત્યારે તે શુદ્ધ બ્રહ્મના દર્શન કરે છે ત્યારે ઉદય અસ્ત થવું એકદમ મટી જાય છે. અને તે વખતે જે દિવસ થાય છે તે સદાને સાફ દિવસજ રહે છે.

આ વિષયમાં વિદ્વાનોનું એવું કથન છે કે—અહીં વેદોનો, દિશાઓનો, સૂર્યના રંગોનો, દેવતાઓનો તથા તેમનામાંથી એક પ્રધાન દેવતાનો તેમની સાથે કોઈ નિયત સબંધ છે. જેમકે—

(ક) ઋત્યા, ઋગ્વેદ, પૂર્વ, લાલ રૂપ, વસુ, અગ્નિ, (ખ) યજુઃ, યજુર્વેદ, શુકલ રૂપ, દક્ષિણ, ઇંદ્ર. ઇંદ્ર. (ગ) સામ, મામ્વેદ, પશ્ચિમ, કાળો રંગ, આદિત્ય, વરુણ. (ઘ) અથર્વાગિરસ, ઇતિહાસ પુરાણ, ઉત્તર, ઘણો કાળો રંગ, મરુત, સોમ. (ઙ) શુદ્ધ આદેશ, ઓમ, ઉપર, મધ્ય કેન્દ્ર, સાધ્ય તથા બ્રહ્મા. ૬.

ખંડ બારમો

હવે ગાયત્રી દ્વારા બ્રહ્મની ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

ગાયત્રી વા હૃદય સર્વમૂર્તિ ચિદં કિંચ વાગ્દે ગાયત્રી
 વાગ્દે હૃદય સર્વ મૂર્તિ ગાયત્રી ચ ત્રાયતે ચ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—આ સર્વ જે કાંઈ પ્રાણીસમૂહ છે, તે ગર્વ ગાયત્રીરૂપ જ શબ્દ માત્ર નિશ્ચયે કરીને ગાયત્રી છે. તથા આ ગર્વભૂત શબ્દ જ શબ્દ સર્વ જીવોને બનાવે છે, રક્ષા કરે છે. ૧.

(૧૦ વિ૦ બાપ્ય—આ ગર્વ જે કાંઈ સ્થાવર જંગમાત્મક ચરાચર જગત છે, તે સમસ્ત ગાયત્રી સ્વરૂપ છે, શબ્દ માત્ર ગાયત્રી છે, સર્વજ્ઞ જગત શબ્દ જ છે. ગાયત્રી શબ્દની રચના જે પદોથી થયેલી છે, ગાન તથા ત્રણ, ગાનનો અર્થ ગાણું છે તથા ત્રણનો અર્થ રક્ષા છે, (ગાયન્ત્ર ગાયતે દત્તિ ગાયત્રી) જે સુરૂપ ગાયત્રીનો જપ કરે છે તેની રક્ષા ગાયત્રી કરે છે તથા જે પ્રમાણે પૃથ્વી પ્રાણીમાત્રની રક્ષા કરે છે તથા પાલન પોષણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે ગાયત્રી પણ સમસ્ત પ્રાણિયોની રક્ષા તથા પાલન પોષણ કરે છે કારણ એ છે કે ગાયત્રી શબ્દ છે, શબ્દ વિના કોઈપણ વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી કે કોઈ પ્રાણીની રક્ષા થઈ શકતી નથી. ‘આ અમુક જીવ છે તેને અન્નપાન આપો’ એવા શબ્દ નિકળે ત્યારેજ તેને અન્ન પાન અપાય અને તેનાથી તે પ્રાણીની રક્ષા થાય જે શબ્દ ન હોત તો અન્નપાન કઈ રીતે અપાત તથા તે પ્રાણીની રક્ષા કેવી રીતે થાત તેવીજ રીતે જે શબ્દ ન હોત તો નિષેધનો આદેશ કે ‘કોઈ જીવને મારશો નહીં’ કેવી રીતે અપાત ? ૧.

વિશેષ—ગત ખડોમા “પ્રજ્ઞાવિદ્યા અતિશય ક્ષણવાળી છે” એમ કહેવા મા આવ્યું છે તેથી તેનું બીજી રીતે પણ વર્ણન કરવું જોઈએ, તેથી ‘ગાયત્રી વા’ ઇત્યાદિ મંત્રનો આરભ કરનામા આવે છે કારણકે ‘નેતિ નેતિ’ ઇત્યાદિ પ્રકારથી વિશેષોના પ્રતિષેધ દ્વારા અતુલ્ય થનારા, અખિલ વિશેષ રહિત પ્રજ્ઞા કલિનતાથી સમજમા આવી શકે છે અનેક છદો હોવા છતાં પણ સર્વમા પ્રધાન હોવાથી ગાયત્રીનુંજ, પ્રજ્ઞાજ્ઞાનના દ્વાર રૂપે ખૂલે કરવામા આવે છે

(ક) એક વાર સોમાલિલાષી દેવતાઓએ સોમ લાવવાને સારૂ ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ તથા જગતી એ ત્રણ છદોને નિયુક્ત કર્યા પરંતુ અસમર્થ હોવાથી જગતી તથા ત્રિષ્ટુપ એ બે છદો તો માર્ગમાંજ થાકી જઈ બેસી ગયા, દેવગ એક ગાયત્રી છદ જ સોમની પાસે જઈ શક્યો તથા તેણેજ સોમના રક્ષકોને પરાસ્ત કરીને સોમને દેવતાની પાસે આપ્યો એ કથા ઐતરેય બ્રાહ્મણમા સોમો વૈ રાજા-સુધ્મિલ્લોક જાસીત્ એ પ્રમગમા આવેલી છે.

(ખ) ગાયત્રી સિવાય બીજા છદો સોમ લેવાને ગયા હતા તે માર્ગમાંજ થાકી જવાથી પોતાના કેટલાક અક્ષરો મુકી આવેલા હતા જગતીના ત્રણ અક્ષર

તથા ત્રિબંધુપનો એક અક્ષર —એ માર્ગમાં રહી ગએલા હતા, તેમને લાવીને તે છંદોની ગાયત્રીએ પૂર્તિ કરી.

(ગ) ઉષ્ણિક તથા અનુબંધુપ આદિ અન્ય છંદોના પ્રત્યેક પાદમાં સાત અગર આઠ અક્ષરો હોય છે અને ગાયત્રીના એક પાદમાં છ અક્ષરો હોય છે, તેથી તે છંદોમાં પણ વ્યાસ છે, કારણકે અધિક સંખ્યાની સત્તા ન્યૂન સંખ્યાવિના હોઈ શકતી નથી.

(ઘ) પ્રાતઃસવન ગાયત્રી છે, મધ્યાહ્નસવન ત્રૈબંધુપ છે તથા તૃતીય સવન જગતી છે. અર્થાત્ ગાયત્રી, ત્રિબંધુપ તથા જગતી એ ક્રમશઃ તેમના છંદ છે. ગાયત્રી ત્રિબંધુપ તથા જગતી છંદમાં વ્યાસ છે તેથી એ સવનોમાં પણ વ્યાપ્ત છે. કન્ધ ગ તથા ઘમાં ઉક્ત એ ચારે વાતોથી, યજ્ઞમાં ગાયત્રીની પ્રધાનતા છે. કારણ પ્રાક્ષણનો સાર ગાયત્રીજ છે. તેથી ઉપરોક્ત પ્રશ્ન પણ માતાના સમાન શ્રેષ્ઠ ગાયત્રીને છોડીને તેનાથી વધારે ઉત્કૃષ્ટ કોઈ અન્ય અવલંબન દ્વારા પ્રાપ્ત નથી, તેથી ગાયત્રી દ્વારાજ પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ મંત્રમાં ગાયત્રી છંદના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચારે વેદોમાં જેટલા છંદ છે તેમાં ગાયત્રીને પ્રધાનતા આપવામાં આવેલી છે, કારણકે તેમાં ઘણાજ સારગણિત શબ્દોથી પ્રશ્નની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તથા તેની સાથેજ સંસારના એવા સર્વોત્તમ પદાર્થની પ્રાપ્તિને સાર પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, કે જેની પ્રાપ્તિ થવાથી એટલેકે જે સાધનથી કાંઈપણ અસાધ્ય રહેતું નથી.

આ મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—ગાયત્રીજ સર્વભૂત છે. આ જે કાંઈ સ્થાવર જંગમ જગત છે તે સર્વ ગાયત્રી છે, કારણ કે ગાયત્રીના જ્ઞાનથીજ બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થઈને સર્વ પદાર્થોનો જોષ થાય છે. પદાર્થોના જોષથી પ્રકૃતિનો જોષ અને તેનાથી પ્રશ્નનો જોષ થાય છે. ગાયત્રી છંદમાં ‘અમારી બુદ્ધિ સારાં કામોમાં લાગે’ એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે, તેનાથી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને સાર કાંઈપણ હલેલ રહેતું નથી. ગાયત્રીજ વાણી છે, કારણ કે વાણીજ આ સર્વભૂતોને ગાય છે તથા પરમાત્માની પ્રાર્થના દ્વારા રક્ષા કરે છે.

ગાયત્રી મંત્ર સર્વેષરિ બુદ્ધિવિષયક પ્રાર્થનાનો અભિધાયક હોવાથી સર્વ પદાર્થોનો આત્મભૂત છે તથા વાણીને ગાયત્રીનું એવા અભિપ્રાયથી કથન કરવામાં આવ્યું છે કે—જે પ્રમાણે મુચ્ચુક્ત વાક્ વક્તાની રક્ષા કરે છે તેજ પ્રમાણે ગાયત્રી છંદ વક્તાનો રક્ષક થાય છે.

અભિપ્રાય એ છે કે—ગાયત્રી મંત્રમાં પરમાત્મા પાસે એકમાત્ર બુદ્ધિની

એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે—‘હિ પરમ પિતા પરમાત્મનુ ! આપ અમારી બુદ્ધિને પવિત્ર કરો તથા ઉત્તમ કામોમાં પ્રેરો’ બુદ્ધિજન મનુષ્યનું સર્વોપરિધન તથા એજ સર્વોપરિ રક્ષક છે, તેની પવિત્રતાથી પુરૂષ અમૃત પદને પ્રાપ્ત થાય છે જે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પદ છે. એજ અભિપ્રાયનું બોધક બુદ્ધિર્વ્યસ્ય વલં તસ્ય નિર્મુદ્દેસ્તુ કૃતો ઘલમ્’ એ નીતિવચન છે કે જે સર્વજનવિદિત છે. ૧.

**या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्याहं हीदं
सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥**

ભાવાર્થ—જે નિશ્ચયે કરીને આ પૃથ્વી છે તેજ ગાયત્રી છે. જે આ ગાયત્રી છે તેજ નિશ્ચયે કરીને પૃથ્વી છે, કારણકે આ પૃથ્વીમાં આ સંપૂર્ણ ભૂત સ્થિત છે. તથા આ જગત તેનું કંઈ અતિક્રમણ કરતુ નથી. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—ગાયત્રી પૃથ્વીરૂપ છે અને પૃથ્વી ગાયત્રીરૂપ છે. જે પ્રમાણે પૃથ્વીમાં સંપૂર્ણ સ્થાવર જંગમ ભૂત રહે છે, તેજ પ્રમાણે ગાયત્રીમાં પણ સંપૂર્ણ જગત સ્થિત છે આ પૃથ્વી ગાયત્રીથી પૃથક્ સત્તા રાખતી નથી. ૨.

વિશેષ—જેમ જ્ઞાન અને ત્રાણની કારણભૂત ગાયત્રીનો સમસ્ત પ્રાણિયો સાથે સળધ છે તેમજ અપૂર્ણ ભૂતોની પ્રતિષ્ઠા હોવાથી પૃથ્વીનો ભૂતો સાથે સળધ છે, તેથી ‘પૃથ્વી ગાયત્રી રૂપ છે’ એ કહેવું ઠીક જ છે. ૨.

**या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीर-
मस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एनदेव नातिशीयन्ते ॥ ૩ ॥**

ભાવાર્થ—જે પણ આ પૃથ્વી છે તે એજ છે કે જે આ પુરૂષમાં શરીર છે. કારણકે તેમાજ આ પ્રાણ સ્થિત છે તથા તેનું તે નિશ્ચયે કરીને કદી ઉલ્લંઘન કરતો નથી. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—પુરૂષનું આ શરીર ગાયત્રીરૂપ છે તથા જે તેની અદર હૃદયકમળ છે તે પણ ગાયત્રીરૂપ છે. કારણ કે હૃદયકમળમાં સંપૂર્ણ પ્રાણ સ્થિત છે, તથા તે પ્રાણ હૃદયકમળનું અતિક્રમણ કરી શકતો નથી. ૩.

વિશેષ—અદૃત મત્રનો અભિપ્રાય એ છે કે—જે પ્રમાણે પૃથ્વીમાં પંચ-તત્વ સ્થિત છે તેજ પ્રમાણે પુરૂષના શરીરમાં પણ પંચતત્વ સ્થિત છે, તથા જેમ પૃથ્વી ગાયત્રીરૂપ છે તેમ આ શરીર પણ ગાયત્રીરૂપ છે તથા જેમ ગાયત્રીમાં સંપૂર્ણ જીવ રહે છે તેમ આ શરીરના હૃદયકમળમાં પણ પ્રાણોથી વિશિષ્ટ જીવ સ્થિત રહે છે. ૩.

• દ્વૈ તત્પુત્રે શરીરમિત્તં વાવ તદિ મમિત્રન્નઃ-
પુરુષે હૃદયમભિમન્હોમે પ્રાણાઃ પ્રતિષ્ઠતા એતદેવ નાતિ-
શીય તે ॥ ૪ ॥

ભાષ્ય—પુરુષમાં જે આ શરીર છે તેજ નિશ્ચયે કરીને આ ગાયત્રી છે તથા આ પુરુષમાં જે આ અંદર હૃદયકમળ છે તે પણ ગાયત્રી છે, કારણકે એજ હૃદયકમળમાં એ પ્રાણ સ્થિત છે. એ પ્રાણ આ હૃદયકમળનું ઉલ્લસન કરી શકતો નથી ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—જે આ પુરુષમાં શરીરરૂપ ગાયત્રી છે તે એજ છે કે આ અંત:પુરુષ—મધ્યવર્તી પુરુષમાં પુંડરીકસરક હૃદય છે. તે ગાયત્રી છે કારણ કે તેમાં પ્રાણ પ્રતિષ્ઠિત છે. તેથી શરીરના સમાન હૃદય જ ગાયત્રી છે કારણકે પ્રાણ તેનું પણ ઉલ્લસન કરી શકતો નથી. ૪.

વિશેષ—એ પ્રાણજ માતા છે, પ્રાણજ પિતા છે. પ્રાણની દયાથીજ સર્વે ઇન્દ્રિયો જીવે છે. શરીરમાં પ્રાણજ મુખ્ય દેવતા છે. “સંપૂર્ણ પ્રાણિયોની હિંસા ન કરવી” ઇત્યાદિ શ્રુતિયો હોવાથી પ્રાણ ‘ભૂત’ ગણદવાગ્ય છે. તથા પ્રાણજ ગાયત્રી રૂપ છે. ૪.

સૈવા ચતુષ્પદા ષડ્વિધા ગાયત્રી તદેતદ્વામ્ય-
નૂક્તમ્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—તે આ ગાયત્રી ચાર ચરણે બળી તથા છ પ્રકારની છે. તે આ ગાયત્રી નામક પ્રહ્ન મત્રો દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવેલું છે. ૫

વિં વિં ભાષ્ય—જે ગાયત્રી કહેવામાં આવેલી છે તે ચાર પાદવાળી છે, તથા ષડ્વિધા—છ પ્રકારની છે. અર્થાત્ તે એક મત્ર છે, તેના છ પ્રકાર છે, ચાર પાદ છે. એ છ પ્રકાર આ છે—વાણી, પ્રાણી, પૃથ્વી, શરીર, હૃદય, પ્રાણ. આ ગાયત્રી પ્રહ્નરૂપ છે. તેને એવો મત્ર કહે છે. ૫

વિશેષ—વાર તથા પ્રાણનો જોકે અન્ય અર્થમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તો પણ તેમનો ગાયત્રીના પ્રકાર રૂપમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. અન્યથા ગાયત્રીના છ પ્રકારોની સમ્યાપૂર્ણ યદ્ શક્યતી નથી. એજ અર્થમાં આ ગાયત્રી-સરક પ્રહ્ન, જે ગાયત્રીમાં અનુગત તથા ગાયત્રી દ્વારાજ પ્રતિપાદિત છે. મત્રથી પણ એજ વાત પ્રકાશિત કરવામાં આવેલી છે. ૫.

હવે કાર્ય પ્રકાશ તથા શુદ્ધ પ્રદાના બેહુનું વર્તન કરે છે, યથા—

તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાયાશ્ચ પૂરુષઃ ।

પાદોઽસ્ય સર્વાભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવીતિ ॥૬॥

ભાવાર્થ—જેટલું આ પ્રદાના એક ચગ્ગુરૂપ નપૂર્ણ ભૂત—સ્થાવર જગત્ માત્રમક જગત છે તેટલો આ ગાયત્રીનો વિસ્તાર છે, તથા એ પ્રદાના ત્રણ ચરણ વાળું અમૃત—અવિનાશી પ્રદારૂપ પુરુષ દિવિ—પ્રકાશિત બુદ્ધિમાં સ્થિત છે, તેથી ગાયત્રીથી પુરુષ શ્રેષ્ઠતર છે. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—જેટલી ગાર પાદવાળી તથા પદ્ધિધ પ્રદાના વિકાર ભૂત એક પાદ ગાયત્રી છે, તેટલો-૪ વિસ્તાર આ ગાયત્રીસરૂક સપૂર્ણ પાદવિભાગ વિશિષ્ટ પ્રદાનો છે. નપૂર્ણ સ્થાવર જગત્ ભૂત કો પુરુષનો એક પાદ છે તથા સમસ્ત ગાયત્રીરૂપ પુરુષનું પુરુષગરૂકં ત્રિપાદ અમૃત પ્રકાશસ્વરૂપ સ્વાત્મામાં સ્થિત છે, તેથી એ વિકારભૂત વાચાના આરભમાત્ર ગાયત્રીસરૂક પ્રદાથી પરમાર્થ મત્યસ્વરૂપ નિર્વિકાર પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ છે. ૬.

વિશેષ—જે સપૂર્ણ જગતની પૂર્તિ કરનારો છે તથા શરીરરૂપ પુરુષા શયન કરનારો છે તેને પુરુષ કહે છે. ૬

હવેના ત્રણ મત્રોથી ભૂતાકાશ, દેહાકાશ તથા હૃદયાકાશનો અલેહ ફેખાડે છે તથા એ ત્રણેનું વ્યાખ્યાન પણ એક સાથે-૪ કરીએ છીએ, યથા—

યદ્વે તદ્ બ્રહ્મેતીદં વાવ તદ્યોઽયં બહિર્ધા પુરુષાદાકાશો
યો વૈ સ બહિર્ધા પુરુષાદાકાશઃ ॥ ૭ ॥ અયં વાવ સ ચો-
ઽયમન્તઃ પુરુષ આકાશો યો વૈ સોઽન્તઃ પુરુષ આકાશઃ ॥ ૮ ॥
અયં વાવ સ ચોઽયમન્તર્હૃદય આકાશસ્તદેતસ્પૂર્ણમપ્રવર્તિ
પૂર્ણમપ્રવર્તિનીશ્ચ શ્રિયં લભતે ય एवं વેદ ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ—૭ તે એ ત્રણ પાદવાળો પ્રદારૂપ પુરુષ છે તે જોઈ છે કે જે એ પુરુષથી બહાર આકાશ છે, તથા જે એ પુરુષથી બહાર આકાશ છે તે જોઈ છે કે જે એ પુરુષની અંદર આકાશ છે, તથા જે પણ એ પુરુષની અંદર આકાશ છે તે એ જ છે કે જે હૃદયની અંદર આકાશ છે તે એ હૃદયાકાશ

પૂર્ણ અને કહીં પણ પ્રવૃત્ત ન થવાવાલુ છે, જે પુરુષ એવુ બાણુ છે તે પૂર્ણ તથા કહીં પણ પ્રવૃત્ત ન થનારી સપત્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭.

વિં વિં શાખ્ય—જે આકાશ પુરુષની અન્દર છે, તેજ પુરુષના હૃદયમાં છે તેથી આકાશ વ્યાપક છે, સપૂર્ણ નાની મોટી વસ્તુઓમાં આકાશ એકરસ સ્થિત છે, કોઈ સ્થાન અગર વસ્તુ અગર પ્રાણી એવાં નથી કે જેમાં આકાશ વ્યાપક ન હોય. આકાશ ત્રણ પ્રકારના છે, પહેલું બાહ્યાકાશ, બીજુ શરીરાકાશ તથા ત્રીજુ હૃદયાકાશ. બ્રહ્મત્ત અવસ્થામાં બહારનું આકાશ જીવને સહાયતા આપે છે, એ આકાશ વગર ઈન્દ્રિયો કામ આપતી નથી. અર્થાત્ પદાર્થના જ્ઞાનમાં સમર્થ થતી નથી. એ અવસ્થા હુઃખરૂપ છે, સ્વપ્નાવસ્થામાં શરીરાકાશ જીવને સહાયતા આપે છે. અર્થાત્ એજ આકાશ દ્વારા પુરુષ અનેક સૃષ્ટિની રચના કરીને વિલાસ કરે છે. એ અવસ્થા પણ હુઃખદ છે એ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં હૃદયાકાશ દ્વારા પુરુષ આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે, એ અવસ્થા આનંદ આપનારી છે. કારણ કે તેમાં મન, બુદ્ધિ તથા અહંકારનો લય કરે છે. જેમ અન્ય પરિચિન્ન ભૂત વિનાશ ધર્મવાલા છે, તેમ એ હૃદયાકાશ વિનાશી નથી—જે પુરુષ આ પ્રકારે ઉપરોક્ત પૂર્ણ અને અવિનાશી બ્રહ્મને બાણુ છે તે પૂર્ણ અને કહીં પણ નષ્ટ ન થવા વાલી શ્રી ને પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે કે આજ લોકમાં જીવિત રહેવા છતાં તદ્દરૂપતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૭. ૮. ૯.

વિશેષ—જેમ સ્થાનની સ્તુતિ કરવાને સારું એવુ કહેવામાં આવે છે કે “ત્રણે લોકમાં કુરુક્ષેત્ર ઉત્કૃષ્ટ છે” તેમજ પુરુષની બહાર સ્થિત આકાશથી લઈને જે હૃદયદેશમાં આકાશનો સંકેત કરવામાં આવેલો છે, તે ચિત્તની એકાગ્રતાના સ્થાનની સ્તુતિને સારું કહેવામાં આવેલું છે ૭. ૮. ૯.

ખંડ તેરમો

હૃદયાન્તર્ગત પૂર્વ મુખિ ભૂત પ્રાણની ઉપામનાનુ વર્ણન કરે છે—

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुपयः स योऽस्य
प्राह् सुषिः स प्राणस्तब्बक्षुः स आदित्यस्तत्तेजोऽत्रा-
द्यमित्युपासीत तेजस्यन्नादो भवति य एषं वेद ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—આ પ્રસિદ્ધ હૃદયકમલના પાંચ દેવમુષિ-દેવદાર છે. આ હૃદય કમલના જે એ પૂર્વ તરફના દારનો અધિષ્ઠાતૃ દેવ છે તે પ્રાણદેવ છે. એજ ચક્ષુ છે. એજ આદિત્ય છે. એજ એ તેજ તથા અન્નાદ્ય-મલને આપનારો છે. એ પ્રકારની ઉપાસના કરે. જે આ પ્રકારની ઉપાસના કરે છે તે તેજસ્વી તથા આત્મનો લોકતા થાય છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—તે આ પ્રકૃત હૃદયનું અવ્યવહિત પૂર્વમાં જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પાંચ પાંચ સંખ્યાવાળા દેવમુષિ-દેવતાઓના મુષિ અર્થાત્ સ્વર્ગ લોકની પ્રાપ્તિના દારભૂત પાંચ છિદ્ર છે, તે પ્રાણ તથા સૂર્ય આદિ દેવતાઓથી સુરક્ષિત છે, તેથી તે દેવ મુષી કહેવાય છે. તે આ પૂર્વાભિમુખ હૃદયનું જે પૂર્વ દિશાવર્તી છિદ્ર દાર છે, તે પ્રાણ છે, કે જે એ હૃદયમાં સ્થિત છે. એ પ્રાણથીજ સંબધ તથા અભિન્ન ચક્ષુ તથા સૂર્ય છે. તે એ પ્રાણાખ્ય પ્રજ્ઞ સ્વર્ગલોકનો દારપાલ છે. તેથી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિનો ઇચ્છુક પુરુષ, આ ચક્ષુ તથા સૂર્ય રૂપમાં, તથા અન્નાદ્ય રૂપમાં, આદિત્યનું તેજ તથા અન્નાદ્ય છે, આ પ્રકારે એ બે શુભોથી તેની ઉપાસના કરે. તેનાથી તે તેજસ્વી તથા શિશુદિથી રહિત થાય છે, ઉપાસકને સાડે એ ગાણ ફલ બતાવેલું છે, તેનું પ્રધાન ફલ તો એ છે કે-ઉપાસના દ્વારા પોતાના વશમાં કરેલો એ દારપાલ સ્વર્ગ લોકની પ્રાપ્તિનો હેતુ થાય છે. ૧.

વિશેષ—પ્રાણવાયુરૂપ એકજ દેવતા એકજ આશ્રયમાં સ્થિત હોવાથી ચક્ષુ તથા સૂર્ય નામથી ઓલખવામાં આવે છે. ‘પ્રાણાય સ્વાહા’ એવું કહીને આપેલો હવિ નેત્રાદિ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિ કરે છે. ૧.

હવે હૃદયાન્તર્ગત દક્ષિણ મુખિભૂત વ્યાનની ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

अथ योऽय दक्षिणः सुविः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं
स चन्द्रमारुतदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी
भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—આ હૃદયકમલનો જે દક્ષિણ તરફના દારનો અધિષ્ઠાતૃ દેવ છે તે વ્યાન વાયુ છે. એજ કર્ણ છે, તેજ એ ચન્દ્રમા છે કે જે શ્રી અને કીર્તિ છે. એ પ્રકારે ઉપાસના કરે. જે આ પ્રકારની ઉપાસના કરે છે તે શ્રીમાન્ તથા કીર્તિમાન્ થાય છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—આ હૃદયકમલનું જે દક્ષિણ છિદ્ર છે તેનો અધિષ્ઠાતૃ દેવ વ્યાન વાયુ છે, તેના સંબધ જે કર્ણ ઇન્દ્રિય છે તથા તેનાથી સંબધ

ચંદ્રમા છે. જે “(વિરાટના) શ્રોત્રદ્વારા દિશા તથા ચંદ્રમા સ્થાએલા છે” એ શ્રુતિથી એ સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વવત્ (નેત્ર તથા સૂર્યના સમાન) એ પણ એકજ આશ્રયવાલો છે. તે એ ધ્યાનસંગ્રહ ગ્રહ્ય શ્રી અર્થાત્ વિભૂતિ છે. કર્ણ તથા ચંદ્રમા ક્રમશઃ જ્ઞાન તથા અન્નનાં કારણ છે તેથી તેમના દ્વારા ધ્યાન વાયુનું શ્રીત્વ છે. જ્ઞાનવાન અને અન્નવાનની કીર્તિ એટલે કે પ્રસિદ્ધિ થાય છે, તેથી કીર્તિનું કારણ હોવાથી તેની કીર્તિરૂપતા છે, તેથી “શ્રીત્વ તથા કીર્તિરૂપત્વ” એ બે શુભોચી યુક્ત ધ્યાન વાયુની ઉપાસના કરે. જે આ પ્રકારે જાણીને ઉપાસના કરે છે તે શ્રીમાન્ તથા ધર્મસ્વી થાય છે. ૨.

વિશેષ—આ હૃદયકમલના દક્ષિણ છિદ્રમાં સ્થિત જે વાયુવિશેષ છે તે વીર્યવાન્ કર્મ કરતો ગમન કરે છે. અથવા પ્રાણ તથા અપાનનો વિશેષ કરીને ગમન કરે છે. અથવા પ્રાણ તથા અપાનનો વિરોધ કરીને નાના પ્રકારે ગમન કરે છે. તેથી તેને ધ્યાન કહે છે. ૨.

હવે હૃદયાન્તર્ગત પશ્ચિમ યુધિભૂત અપાનની ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्नि-
स्तदेतद् ब्रह्मवर्चसमन्नायमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यन्नादो
भवति य एवं वेद ॥ ૩ ॥

જાવાર્થ—આ હૃદયકમલની પશ્ચિમ તરફનું જે દ્વાર છે તેનો અધિષ્ઠાત્ દેવ અપાન વાયુ છે. એજ વાણી છે, એજ અગ્નિ છે, એજ ગ્રહ્યતેજ છે તથા એજ જલ છે. એ પ્રકારે ઉપાસના કરે. જે એ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે તે ગ્રહ્ય તેજસ્વી તથા ભોજન શક્તિવાલો થાય છે. ૩.

વિ. વિ. ભાષ્ય—આ મંત્રનું ભાષ્ય પૂર્વ મંત્રના સમાન છે. ૩.

વિશેષ—આ હૃદયકમલના પશ્ચિમ છિદ્રમાં સ્થિત જે વાયુવિશેષ છે, તે મલ મૂત્રાદિને દૂર કરતો નીચે તરફ લઈ જાય છે. તેથી તેને અપાન કહે છે. એજ વાણી તથા અગ્નિ છે, કારણ એ છે કે તેમનો એ (સમષ્ટિ અપાન) ની સાથે સંબંધ છે તે એ ગ્રહ્યતેજ છે. સદાચાર તથા સ્વાધ્યાયના હેતુ થનારા તેજનું નામ ગ્રહ્યવર્ચસ છે, કારણ કે સદાચાર તથા સ્વાધ્યાય અગ્નિની સાથે સંબંધ રાખે છે. અન્ન ને ગલે ઉતારવામાં કારણ હોવાથી અપાનનું અન્નલોકગત્વ માનવામાં આવ્યું છે. ૩.

હવે હૃદયાન્તર્ગત ઉત્તર યુધિભૂત સમાનની ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, યથા—

અથ યોઽસ્યોદહ્ સુપિઃ સ સમાનસ્તન્મનઃ સ
પર્જન્યસ્દેતત્કીર્તિશ્ચ વ્યુષ્ટિશ્ચેત્યુપાસીત કીર્તિમાન્વ્યુષ્ટિ-
માન્ભવતિ ય एवં વેદ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—હવે આ હૃદયકમલનું ઉત્તર તરફનું જે દ્વાર છે તેના અધિષ્ઠાતૃ દેવ સમાન વાયુ છે, એજ મન છે, મેઘ છે, તેજ આ યશ તથા વ્યુષ્ટિ-શરીરની સુદરતા છે. એ પ્રકારે ઉપાસના કરે, જે એ પ્રકારની ઉપાસના કરે છે તે કીર્તિમાન્ તથા કાંતિવાળો થાય છે. ૪.

(૧૦ વિ૦ ભાષ્ય—સમાન વાયુ સાથે સંબંધ રાખનારા અતઃકરણ તથા વૃષ્ટિદેવ છે. કારણ કે “વિરાદ્ પુરૂષના મનથી જળ તથા વરૂણ રચાએલા છે” એ શ્રુતિ અનુસાર ‘જલ’ મેઘથીજ થાય છે. એ સમાનસત્ત્વક ગ્રહાન્ન યશ છે કારણ કે મન અર્થાત્ જ્ઞાનજ યશનું કારણ છે. આપણી પાછળ જે પ્રમિદ્ધિ થાય છે તેને યશ કહે છે. જે પ્રસિદ્ધિ આપણી ઇદ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય તેને કીર્તિ કહે છે વ્યુષ્ટિ—કાતિ અર્થાત્ શરીરગત લાવણ્યને કહે છે. તેનાથી પણ યશ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે પણ યશજ છે શેષ અર્થ પૂર્વવત્ સમજવો જોઈએ. ૪.

વિશેષ—આ હૃદયકમળના ઉત્તર છિદ્રમાં સ્થિત જે વાયુવિશેષ છે તે ખાધેલા પીધેલા અન્ન જલને સમાન રૂપથી સપૂર્ણ દેહમાં લઈ જાય છે તેથી તેને સમાન કહે છે ૪.

હવે હૃદયાંતર્ગત ઉર્ધ્વ સુપિભૂત ઉદાનની ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

અથ યોઽસ્યોર્ધ્વઃ સુપિઃ સ ઉદાનઃ સ વાયુઃ સ
આકાશસ્તદેતદોજશ્ચ મહર્ષ્ચેત્યુપાસીતૌજસ્વી મહસ્વાન્મ-
વતિ ય एवં વેદ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—આ હૃદયકમળની ઉપરનું જે દ્વાર છે તેના અધિષ્ઠાતૃદેવ ઉદાન વાયુ છે તેજ અગ્નિ પ્રાણ છે તેજ આકાશ છે, તેજ જોગ-જળ છે તથા મહાતેજ છે એ પ્રકારની ઉપાસના કરે, જે એ પ્રકારની ઉપાસના કરે છે તે જલવાન તથા તેજસ્વી થાય છે. ૫

વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—ઉદાન વાયુ તથા તેના આધારભૂત આકાશ એ જાને જોગના કારણ છે તેથી તે ઉદાનમત્તક ગ્રહાન્ન જળ છે તથા મહત્તાને હેતુ હોવાથી મહં પણ છે. શેષ અર્થ પૂર્વવત્ છે.

વિશેષ—આ હૃદયકમળના ઉર્ધ્વ છિદ્રમાં સ્થિત જે વાયુવિશેષ છે તે પગના તળિયાંથી લઇને ઉપરની બાબુએ ઉત્કમણ કરે છે તેથી તથા ઉત્કર્ષને સાર કર્મ કરતો ચેષ્ટા કરે છે તેથી તેને ઉદ્ધાન કહે છે. ૫.

હવે ઉપરોક્ત ગ્રાણાદિ દ્વારપાળોની ઉપાસનાનું ફલ કહે છે, યથા—

તે વા एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः
स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्
वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यसे स्वर्गं लोकं य एतानेवं
पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—તે એ પાંચે બ્રહ્મ પુરુષ નિશ્ચયે કરીને સ્વર્ગલોકના દ્વારપાળ છે. જે પુરુષ સ્વર્ગલોકના દ્વારપાળ એ પાંચે બ્રહ્મ પુરુષોને ઉપર કહેલી રીતે જાણે છે તેના કુળમાં વીર પુરુષ પેદા થાય છે તથા જે આ પ્રકારે સ્વર્ગલોકના દ્વારપાળ આ પાંચ પુરુષોને જાણે છે તે સ્વયં સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—દ્વારસ્થ રાજપુરુષોના સમાન એ પાંચે બ્રહ્મરૂપ ગ્રાણાદિ પુરુષ સ્વર્ગલોકના દ્વારપાળ છે. જેમ મનુષ્ય સેવાદિકોથી રાજપુરુષને પ્રસન્ન કરીને તેમના દ્વારા રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે તેજ પ્રમાણે જે કોઈ પુરુષ ઉપરોક્ત દ્વારપાળોની ઉપાસના કરે છે, અર્થાત્ ઉપાસના દ્વારા વશ કરીલે છે તે તેમના દ્વારા સ્વર્ગલોક અર્થાત્ હૃદયસ્થિત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે તથા વીર પુરુષની ઉપાસના કરવાથી ઉપાસકના કુળમાં વીરપુત્ર પેદા થાય છે. તે પુત્ર પિતૃભણ્ણની નિવૃત્તિ કરીને તે તેને બ્રહ્મની ઉપાસનામાં પ્રવૃત્ત કરવાનું કારણ થાય છે. તેથી પ્રપરયા તેની સ્વર્ગ લોકોપલબ્ધિનું પણ કારણ થાય છે. તેથી સ્વર્ગ લોકોની ઉપલબ્ધિજ તેનું એકમાત્ર ફલ છે. ૬.

વિશેષ—પાંચ ઇન્દ્રિયોના સળધથી હૃદયસ્થ બ્રહ્મના પાંચ પુરુષ છે. એટલે કે દ્વારસ્થ રાજપુરુષોને સમાન હૃદયસ્થ સ્વર્ગલોકના દ્વારપાળ છે. ચક્ષુ શ્રોત્ર, વાક્, મન તથા ગ્રાણુ દ્વારા બહારની બાબુએ પ્રવૃત્ત થયા છે તેમજેજ હૃદયસ્થિત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના દ્વાર ચોકેલા છે. એ વાત પ્રત્યક્ષ છે કે જાણતેન્દ્રિયતાથી બાહ્ય વિષયોની આસક્તિરૂપ અનૃતથી બ્યાસ રહેવાને કારણે મન હૃદયસ્થિત બ્રહ્મમાં સ્થિત રહેતું નથી. તેથી એ ઠીકજ કહ્યું છે કે—એ પાંચ બ્રહ્મ પુરુષ સ્વર્ગ લોકના દ્વારપાળ છે. ૬.

એ ઉપાસક ‘વીર પુરૂષની’ ઉપાસના કરવાથી જે સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા જે સ્વર્ગનું ‘તેના ત્રણ પાદરૂપ અમૃત ઘુલોકમાં છે’ એ પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેને હવે અનુભાષક લિંગથી નેત્ર તથા કર્ણેન્દ્રિયનો વિષય બનાવવો છે, જેમ કે ઘૂમાદિ લિંગથી વન્હિ આદિનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. તેમ યતાંજ ઉપરોક્ત વસ્તુના વિષયમાં “એ એવોજ છે” એવી દ્રઢ પ્રતીતિ થઈ શકે છે. તથા તેજ પ્રકારે તેના અલોકરૂપનો નિશ્ચય પણ થઈ શકે છે તેથી હવે ભગવતી શ્રુતિ હૃદયસ્થિત મુખ્ય પ્રશ્નની ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेपूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्य ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી જે એ અંતર જ્યોતિ છે તે સંસારથી ઉપર સ્વર્ગથી આગળ અર્થાત્ સર્વના ઉપર અનુત્તમ—અતિ ઉત્તમ શ્રેષ્ઠથી શ્રેષ્ઠ લોક સત્ય લોકો દિક્કામાં છે, તેજ નિશ્ચયે કરીને પુરૂષના હૃદયકમળમાં છે. ૭.

વિં (વં) બાબ્ય—મંત્રોક્ત ‘વિશ્વતઃ પૃષ્ઠેષુ’ એ પદની વ્યાખ્યા ‘સર્વતઃ પૃષ્ઠેષુ’ એ પદ છે, એટલે કે સંસારથી ઉપર, કારણ કે સંસારજ સર્વ છે, અસંસારી બ્રહ્મ તો એક અને લોકરહિત છે. તેથી અંતિમ તાત્પર્ય એ થયું કે—નિત્ય પ્રકાશમાન હોવાથી સ્વયં પ્રકાશ જે જ્યોતિ સ્વર્ગથી ઉપર થમકે છે તથા જે સર્વની ઉપર છે તથા જે અતિ ઉત્તમ શ્રેષ્ઠાતિશ્રેષ્ઠ લોકમાં સ્થિત છે, જે કમશાઃ ચક્ષુ તથા શ્રોત્રથી અહંણુ કરવા યોગ્ય ઉપ્લુતા તથા શબ્દરૂપ લિંગથી બળી શકાય છે, ત્વચા દ્વારા સ્પર્શરૂપથી જેનું અહંણુ કરી શકાય છે, એ વસ્તુનું નેત્રથીજ અહંણુ કરી શકાય છે. કારણ કે ત્વચા તો કેવળ તેની દ્રઢ પ્રતીતિજ કરાવે છે, તથા રૂપ અને સ્પર્શ એક બીજા વગર રહી શક્તાં પણ નથી. એજ પૂર્વોક્ત વર્ણિત જ્યોતિ આ પુરૂષના હૃદયકમળમાં બિરાજમાન છે. ૭.

વિશેષ—અમૃત મંત્રોક્ત ‘અનુત્તમેષુ’ એ પદમાં જે ઉત્તમ ન હોય એવો અર્થ કરીને યનારી તત્પુરૂષ સમાસની ગંકાનું નિવારણ કરવાને સાડ ‘વત્તમેષુ લોકેષુ’ એ પ્રમાણે કહેવું છે. સત્યલોકાદિમાં હિરણ્યગર્ભાદિ કાર્યરૂપ બ્રહ્મ સમીપ રહે છે તેથી તેમના વિષયમાં ‘વત્તમેષુ લોકેષુ’ એવું કહેવામાં આવ્યું છે. ૭.

એ જ્યોતિનું અનુભાષક લિંગ ત્વજિન્દ્રિયની વિષયતાને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? એ વિષયમાં શ્રુતિ ભગવતી કહે છે, યથા—

एषा दृष्टिर्यत्रैतदस्मिञ्चरीरे सञ्चस्पर्शेनोष्णिमानं
विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिगृह निनंदमिव
नदधुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं
चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥८॥

ભાવાર્થ—તે આ હૃદયસ્થિત પુરુષ) ના દર્શનનો ઝોજ ઉપાય છે કે જ્યારે મનુષ્ય આ શરીરમાં સ્પર્શ કરીને ઉષ્ણતાને જાણે છે. તથા ઝોજ એના શ્રવણનો ઉપાય છે કે જ્યારે મનુષ્ય જંને કાનને હાથથી હલાવીને રથના શબ્દ સમાન, બળ-હના શબ્દ સમાન તથા બળતા અગ્નિના શબ્દ સમાન શબ્દને સાંભળે છે. ઝોજ આ દ્રષ્ટ તથા શ્રુત પુરુષની ઉપાસના કરે. જે પુરુષ તેની આ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે તે દર્શનીય તથા વિશ્રુત વિખ્યાત થાય છે. ૮.

વિં વિં ભાષ્ય—જે ચૈતન્યાત્મજ્યોતિ આ પુરુષના હૃદયકમલમાં સ્થિત છે તેજ નેત્રમાં પણ સ્થિત છે. મનુષ્ય, શરીરના ઉષ્ણ સ્પર્શજ દ્વારા તેને જાણે છે, તેથી કરીને જે ઉષ્ણતાનું જ્ઞાન થાય છે તેથી જ્યાંસુધી મનુષ્યના શરીરમાં ઉષ્ણતા રહે છે ત્યાંસુધી તે જ્વલિત રહે છે. જ્યારે આ શરીરમાં સ્થિત પુરુષ સાંભળવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે જંને કાનને હાથથી હલાવીને તે રથશબ્દ, જલહનો શબ્દ તથા અગ્નિના શબ્દ જેવો, તેને સાંભળે છે. આ પ્રમાણે સાંભળનારા તથા જોખનારા પુરુષની ઉપાસના કરે—જે પુરુષ આ પ્રકારે જાણીને ઉપાસના કરે છે. તે દર્શનીય તથા પ્રસિદ્ધ થાય છે. ૮.

વિશેષ—આ શરીરમાં હાથથી સ્પર્શ કરીને, એ સ્પર્શ દ્વારા રૂપની - સાથે રહેનારી ઉષ્ણતાને જાણે છે, તે ઉષ્ણતામાંજ નામરૂપનો વિભાગ કરવાને સાડ શરીરમાં અનુપ્રવિષ્ટ થયેલી ચૈતન્યાત્મજ્યોતિ અનુમાન કરાવનાર લિંગ છે. કારણ કે તેનો વ્યભિચાર કદી પણ થતો નથી, જ્વલિત શરીરને ઉષ્ણતા કદીપણ છોડતી નથી. જ્વલિત રહેનારો ઉષ્ણ હોય છે, તથા મરણવાલો શીત હોય છે, મરણ કાલમાં તેજ પરદેવતામાં લીન થઈ જાય છે. તેથી ધુમાડો જેમ વહિને અનુમાપક છે, તેમજ ઉષ્ણતા જ્વનનું અસાધારણ લિંગ છે. તેથી તે પરદેવતાની એ દૃષ્ટિ અર્થાત્ સાક્ષાત્ દર્શનના સમાન તેના દર્શનનું સાધન છે.

વિદ્વન્નોએ આ પ્રકરણના ભાવનું આ પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે—

સૌર જગતમાં સૂર્ય આ ગમગ્ન જંગમ તથા સ્થાવરનું જ્વન છે, પરંતુ વાસ્તવમાં સૂર્ય પણ પોતાની અંદર એક બીજે સૂર્ય રાખે છે કે જેનાથી તેનું જ્વન છે

તથા જેની જ્યોતિષી તે ચમકે છે. એ જ્યોતિ સકલ વિશ્વથી ઉગી છે તથા તેણે અખિલ વિશ્વને ઘેરેલું છે. વાસ્તવમાં તેજ આખા વિશ્વનું જીવન છે. જીવન રૂપમાં તે સર્વત્ર પ્રલીન ધાય છે “પ્રાણો દોષ ચઃ સર્વમૂર્તિર્વિમાતિ” કે જેનો મહિમા આ સમ્પૂર્ણ વિશ્વ ઉપર ચમકી રહ્યો છે. અમારૂં જીવન પણ તે મહિમાથી ભરેલું છે. આપણે બહાર શા માટે જોઈએ, આપણા જીવનમાં જ શુ એનો કંઈ જોઈએ મહિમા છે. જે સૂર્યમાં એ મહત્તી સત્તાનું ચિહ્ન વિદ્યમાન છે તે આપણી અંદર પણ, આપણી બનાવટમાં પણ, આપણા જીવનમાં પણ તેનું ચિહ્ન સ્પષ્ટ પ્રગટ છે. કારણ કે તે જીવનનું પણ જીવન છે. આપણા શરીરમાં જીવનનું ચિહ્ન જે ગરમી છે તથા કાન ખંધ કરવાથી જે અંદરથી ધ્વનિ સંભળાય છે તથા જે મૃત્યુ નિકટ આવતાં સંભળાતી નથી તે એજ જ્યોતિનું ચિહ્ન છે કે જે આ ધંત્રાલય ને ચલાવે છે.

આપણી અંદરના કારખાનામાં આપણું જીવન બનતું રહે છે, પણ તેના સંબંધમાં આપણે ગિલકુલ અનલિજ છીએ. બનાવવાવાલો કોઈ બીજોજ છે. એ એનાજ મુખપંથનું ફલ છે કે જેમ કારખાનાને ને ઇંધનની આવશ્યકતા હોય છે, તેમ આપણે ભૂખ લાગી જાય છે.

આ મુખપંથ ક્યાંથી ચર્ધ રહેલો છે ? એ કોરખાનાને કોણ ચલાવી રહ્યો છે ? તે એજ જ્યોતિની જ્યોતિ છે કે જે સર્વના ઉપર વિરાજે છે અને તેજ અમારા તમારા હૃદયમાં પણ વિરાજમાન છે. તેથી ચાલતા રહેલા કારખાનાનો અવાજ જે અનાહત શબ્દ ચર્ધ રહેલો છે, તથા અનવરત ભરી છે, તે એવોજ શબ્દ છે, તથા આ ગર્ભી જે આપણા જીવિત રહેવાનું ચિહ્ન છે, તે ચિહ્ન તેનુંજ છે. આપણા અસ્તિત્વની અંદર તેની હસ્તી સિદ્ધ કરવામાં એ અકાલ્ય પ્રમાણ છે. ૮.

ૐૐૐ ખંડ ચૌદમો

પ્રતિક દ્વારા બ્રહ્મની ઉપાસનાને કહીને હવે પ્રતિકને છોડીને સગણ બ્રહ્મની ઉપાસનાને કહે છે. યથા—

સર્વં સ્વલ્પિદં વ્રહ્મ તજ્જલાનિતિ શાન્ત ઉપાસીત ।
અથ સ્વલુ ક્લુમયઃ પુરુષો યથાક્તુરસ્મિલ્લોકે પુરુષો ભવતિ
તથેતઃ પ્રેત્ય ભવતિ સ ક્લતું કુર્વીત ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—આ સંપૂર્ણ જગત અવશ્ય પ્રદાન છે તે જેનાથી પેદા થએલું છે, તેમાંજ હીન થનાર તથા તેમાં ચેષ્ટા કરવાવાલું છે. આ પ્રકારે શાંત થઈને ઉપાસના કરે, કારણ કે પુરૂષ અવશ્યજ કંતુમય (કર્મમય) છે, આ સંસારમાં મનુષ્ય જેવા નિશ્ચય વાલો હોય છે, તેવોજ અહીંથી મરણ પછી થાય છે, તેથી તેણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ. ૧.

વિં વિં સાધ્ય—જેનાથી જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનામાં જગતનો લય થાય છે, તથા જેના દ્વારા જગતનું પાલન પોષણ થાય છે, એવા આ સંપૂર્ણ નામ રૂપાત્મક, પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનું વિષયભૂત જગત 'પ્રદાન' છે. વૃદ્ધતમ (સર્વથી જોડો) હોવાથી તે (જગતનું કારણ) પ્રદાન કહેવાય છે. એવું જાણીને શાંત-રાગદેવ રહિત-ધર્મને પુરૂષ પ્રદાનની ઉપાસના કરે, અથ જલુકારણ કે બુદ્ધિ વિશિષ્ટ પુરૂષ યથાક્રતુ—જે પ્રકારના અધ્યવસાયવાલો—જેવા નિશ્ચયવાલો—હોય છે, તેવોજ અહીંથી-આ દેહથી પ્રેત્ય-મરીને પાછો આ લોકમાં પેદા થાય છે, એવો કંતુ-વિશ્વાસ-નિશ્ચય ઉપાસક કરે. ૧.

વિશેષ—મનુષ્ય પોતાની વાસના અનુસાર આ લોકમાં જીવે છે, તથા તેવીજ રીતે પોતાની ઇચ્છાનુસાર પુરૂષ મરીને પણ આ લોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે એજ વાર્તા કૃષ્ણચંદ્રે ગીતામાં અર્જુનને ઉપદેશ રૂપે કહેલી છે—

વ યં વાપિ સ્મરન્માર્વં ત્યજત્યન્તે જલેવરમ્ ।

તં સમેવૈતિ કૌન્તેય સદા સદ્ભાવમાવિતઃ ॥

અર્થાત્ મનુષ્ય જે જે ભાવનું સ્મરણ કરે તેમાં શરીરનો ત્યાગ કરે છે, હે અર્જુન ! તે ભાવથી ભાવિત મનુષ્ય તે તે ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે મનુષ્ય જ્યારે પ્રદાનની ઉપાસના કરે, ત્યારે એ ભાવને દૃષ્ટિમાં રાખે કે—તેજ પ્રદાનથી આ સર્વ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનામાંજ ચેષ્ટા કરે છે તથા તેમાંજ લયને પામે છે. એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનું કારણ પ્રદાનને જાણીને ઉપાસના કરે, એ અલોકોપાસનાનો પ્રકાર છે.

જાન એ છે કે, ઉપાસના કાલમાં જીજ્ઞાસુને સાડે એ ઉચિત છે કે, તે પ્રદાનથી ભિન્ન કોઈ દૃષ્ટિ કરે નહીં—કારણકે એકમાત્ર પ્રદાનકાર વૃત્તિથી જ્યારે જીવ ઉપાસના કરે છે, ત્યારે તેનું ચિત્ત આમ તેમ ન જતાં એકમાત્ર પ્રદાનમાંજ સ્થિત રહે છે. એ અભિપ્રાયથી અહીં શમ વિધિરૂપથી ઉપાસનાનું કથન કરવામાં આવેલું છે. મનને એકમાત્ર પરમાત્મપરાયણ કરવું એ 'શમ વિધિ' છે.

આ સંપૂર્ણ જગત ત્રણેકાલમાં પ્રદાનથી ભિન્ન નથી, તેથી મુખ્યસમાનાધિ—

કરણથી આ મર્વ કાંઈ પ્રદા રૂપજ છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા નાશવાહુ હોવાથી પ્રદા વિદ્યારી થઈ જશે એવી શંકાને સ્થાન નથી; કારણ કે આ જગત પ્રદાનું વિવર્ત છે. રજ્જુમાં મર્મની પેઠે પ્રદાજ જગત રૂપમાં પ્રતીત થાય છે સર્વની તો પ્રતિભાસિક સત્તા છે વાસ્તવમાં તો તે રજ્જુજ છે, એ પ્રમાણે વસ્તુતઃ સર્વ કાંઈ પ્રદાજ છે. આ પ્રપંચ તો પ્રતિભા સમાન થઈને નષ્ટ થઈ રહ્યો છે. ૧.

કેવા પ્રકારથી પ્રદાનો નિશ્ચય કરવો ભેઈએ તે કહે છે, યથા—

**મનોમયઃ પ્રાણશરીરો ભારૂપઃ સત્યસંકલ્પ આકાશ-
ત્મા સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વભિદમ
મ્યાત્તોઽવાક્યનાદરઃ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—એ પ્રદા મનોમય, પ્રાણશરીર, પ્રકાશસ્વરૂપ, સત્યસંકલ્પ, આકાશ શરીર, સર્વકર્મા, સર્વકામ સર્વગન્ધ, સર્વરસ, આ અખિલ સસારને સર્વ બાબુએથી વ્યાપ્ત કરનારો, વાગ્ રહિત તથા સંબ્રમ શૂન્ય છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—મનોમય—એ બુદ્ધિથી ભરેલો અર્થાત્ સર્વજ્ઞ છે. પ્રાણશરીર—સર્વશક્તિમાન છે, ભાડૂ—ચૈતન્યજ જેવું રૂપ છે, જેનો સંકલ્પ કદી મિથ્યા થતો નથી. અભિપ્રાય એ છે કે, સંસારી પુરૂષના સમાન ઈશ્વરનો સંકલ્પ વ્યભિચારી ફલવાળો નથી. સંસારી જીવનો સંકલ્પ મિથ્યા ફલ હેતુથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી મિથ્યા ફલવાળો છે. તે આકાશના સમાન વ્યાપક છે, સર્વગતત્વ, સૂક્ષ્મત્વ તથા રૂપાદિ હીનત્વ—એ ઈશ્વરની આકાશતુલ્યતા છે. કર્મ રૂપ સંપૂર્ણ જગતનો નિર્માણ કરતો છે. સંપૂર્ણ દોષ રહિત જેની ઇચ્છા છે. જે નામાં સમસ્ત યુગકર ગંધ ભરેલો છે, જેનામાં સંપૂર્ણ રસ ભરેલો છે, એટલે કે તે પુણ્ય ગંધ તથા પુણ્ય રસથી ખરિપૂર્ણ છે. અપુણ્યગન્ધ રસાદિનો તેનામાં હેશ પણ નથી, કારણ કે અપુણ્ય ગન્ધ તથા રસનું ગ્રહણ તો પાપ સંજન્યના નિમિત્તધીજ થાય છે, અને ઈશ્વરનો પાપની સાથે સંજન્ય નથી. કારણ કે પાપ અવિદ્યાદિ દોષથી થાય છે, તથા ઈશ્વરમાં એ અવિદ્યાદિ દોષ હોવાનો બિલકુલ સંભવ નથી. તે આ સમસ્ત જગતની આરે બાબુએ વ્યાપ્ત થયેલો છે. શ્રુતિમાં ગન્ધ તથા રસાદિના પ્રસંગ હોવાથી એ ગન્ધાદિનું ગ્રહણ કરવાને સાડે ઈશ્વરને પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોનું હોવા પણ જરૂરનું છે, તેથી વાણીના દ્વારા એ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે હાથ પગ વગરજ તે વેગવાન તથા ગ્રહણ કરવાવાલો છે. અશ્ત્રુ વિના દેખી શકે છે, કાન વગર સાંભળી શકે છે” ઇત્યાદિ

મત્રવર્ણથી એ સિદ્ધ થાય છે. તે નિત્ય તૃપ્ત હોવાથી તેને કોઈ પણ વિષયની ઇચ્છા નથી. ૨.

વિશેષ—મનોમયઃ નો અર્થ છે મનઃ પ્રાપ્ત, જેના દ્વારા જીવ મનન કરે છે તેને મન કહે છે. એ પોતાની વૃત્તિદ્વારા વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયા છે. એ મનના કારણે મનોમય છે. તેથી પુરૂષ મનઃ પ્રાપ્ત હોઈને મનના પ્રવૃત્ત થતાં પ્રવૃત્ત જેવો થાય છે. તથા નિવૃત્ત થતાં નિવૃત્ત જેવો થઈ જાય છે, તેથી એ પ્રાણુ શરીર છે. “જે પ્રાણુ છે તેજ પ્રજ્ઞા તથા જે પ્રજ્ઞા છે, તેજ પ્રાણુ છે” એ શ્રુતિ અનુસાર વિજ્ઞાન તથા ક્રિયા એ બેશક્તિયો સાથે મળીને બનેલું જે લિંગ શરીર છે તેજ પ્રાણુ છે. એ પ્રાણુ જેનું શરીર છે તેને પ્રાણુ શરીર કહે છે. ૨.

હવે પ્રહ્મનાનાંથી નાનો અને મોટાથી મોટો છે. એ વાતને બગવતિ શ્રુતિ કહે છે, યથા—

एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्ग्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामकतण्डुलाद्वा एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवोज्यायानेभ्यો लोकेभ्यः ॥ ૩ ॥

બાવાર્થ—હૃદયકમળની અંદર એ મારો આત્મા ધાનથી અથવા યવ (જવ) થી સરસવથી, શ્યામાક—સામાથી અથવા સામાના ચોખાથી પણ નાનો છે તથા હૃદયકમળની અંદર એ મારો આત્મા પૃથ્વી, આકાશ, સ્વર્ગલોક અગર સંપૂર્ણ લોકથી મોટો છે. ૩.

વિં વિં બાધ્ય—પૂર્વોક્ત શુણ્વિણિષ્ઠ હૃદયકમળની અંદર રહેનારો મારો આત્મા યવાદિથી પણ સૂક્ષ્મતર છે. એ કથન આત્માની અત્યંત સૂક્ષ્મતા પ્રદર્શિત કરવાને સાર છે. એ આત્મા સામાના ચોખાથી પણ સૂક્ષ્મ છે—એ પ્રમાણે પરિચિન્ન પરિમાણથી સૂક્ષ્મ બતાવતા તેને અણુ પરિમાણત્વ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેનો પ્રતિપેદ કરવાને સાર ‘એ મારો આત્મા પૃથિવ્યાદિકથી પણ મોટો છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૩.

વિશેષ—એ પ્રમાણે સ્વલતઃ પદાર્થોની અપેક્ષાએ પ્રાણુ એ આત્માની મહત્તા દેખાડીને બગવતી શ્રુતિ ‘મનોમયઃ’ થી લઈને ‘જ્યાયનેભ્યો લોકેભ્યઃ’ સુધી ગ્રન્થ દ્વારા તેનું અનંત પરિમાણત્વ બતાવે છે. ૩.

હવે હૃદયસ્થિત બ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મની એકતાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

**સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમ-
ખ્યાતોઽવાક્યનાદરણ્ય મ આત્માઽન્તઃકરણં એતદ્ બ્રહ્મેત-
મિતઃ પ્રેત્યાભિસમ્ભવિતાસ્મીતિ યસ્ય સ્યાદદ્ધા ન વિવિકિ-
ત્સાઽસ્તાતિ હ સ્માહ શાણ્ડિલ્યઃ શાણ્ડિલ્યઃ ॥ ૪ ॥**

ભાવાર્થ—જે સર્વ કર્મોના કરવાવાળો છે, સર્વ કામનાઓથી પૂર્ણ છે, સર્વ ગંધોથી પૂર્ણ છે, સર્વ રસોથી ભરેલો છે, જેનાથી આણુ જગત વ્યાપ્ત થઈ રહેલું છે તથા ઇન્દ્રિયાદિકોથી રહિત છે, એવો બ્રહ્મ મારા હૃદયકમળમાં સ્થિત છે. તેજ બ્રહ્મને હું મારા શરીર ત્યાગ પછી પ્રાપ્ત થઈશ. એવો જે ઉપાસકનો નિશ્ચય છે તથા જેને એ વાતમાં કોઈ સંદેહ નથી. (તેને ઇશ્વર ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે) એવું શાણ્ડિલ્ય ઋષિએ કહેલું છે, શાણ્ડિલ્યે કહેલું છે, શાણ્ડિલ્યઃ શાણ્ડિલ્યઃ એ દ્વિફલિત આદરને સાર છે. ૪

વિં વિં ભાંખ્ય—‘સર્વકર્મા’થી લઈને ‘અપ મ આત્માન્તઃકરણં’ સુધીના મંત્રનું વ્યાખ્યાન પૂર્વવત્ છે. શેષ વાક્યનું વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે છે—‘હું મરણ પછી અતઃકૃદયસ્થ સર્વકર્માદિ ગુણ વિશિષ્ટ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈશ’ આ શબ્દો દ્વારા બ્રહ્મ તથા આત્માના કર્મત્વ તથા કર્તૃત્વનો નિર્દેશ કરવામાં આવેલો છે. આ કથનથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જેમ છત્ર તથા સાતમા અધ્યાયોમાં શ્રુતિએ ‘સત્ત્વ-મસિ’ ‘જ્ઞાતૈર્વેદં સર્વમ્’ ઇત્યાદિ વાક્યો દ્વારા સાધકને સ્વારાજ્ય ઉપર અભિધિક્ત કરેલો છે તે પ્રમાણે એ શ્રુતિ અહીં કરતી નથી. યદ્યાધ્યાયોક્ત ‘અય સંયતસ્યે’ (દેહ ત્યાગ પછી હું સત્ત્વરૂપ થઈ જઈશ) એ શ્રુતિ પ્રારબ્ધ કર્મજનિત સંસ્કારોની સમાપ્તિ પર્વતજ છવની સ્થિતિ બતાવવાને સાર છે. તેનું તાત્પર્ય સત્ત્વરૂપ થવામાં કાળનું વ્યવધાન પ્રદર્શિત કરવામાં નથી. ૪.

વિશેષ—અહીં ઉપાસ્યરૂપથી સણુ બ્રહ્મજ અભિપ્રેત છે, નિર્ગુણ બ્રહ્મ નહીં. કારણ કે પૂર્વોક્ત ગુણ વિશિષ્ટ ઇશ્વરનુંજ ધ્યાન કરવું નોંધ્યું, એ શુભોથી યુક્તનું નહીં, જેમ (રાજપુરૂષને અગર કાબર ચિત્રી ગાયને લાવો) એ પ્રમાણે કહેવાથી, તેમના વિશેષણ (રાજ અગર ચિત્ર વિચિત્ર ગાય)ને લાવવાની ચેષ્ટા કરવામાં આવતી નથી તેમજ અહીં પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મજ (ઉપાસ્યરૂપે) પ્રાપ્ત થતા હતા તેથી તેની નિવૃત્તિને સાર ‘સર્વકર્મા’ આદિ વિશેષણોને ફરીથી કહેવામાં આવ્યાં છે. તેથી મનોમયત્વાદિ શુભોથી યુક્ત ઇશ્વરનુંજ ધ્યાન કરવું નોંધ્યું.

લાવ એ છે કે—સર્વકર્મ, સર્વ કામનાઓ, સર્વરસ તેના છે, તેનાથી સર્વ ઘેરાએલા છે, તે કદીપણ ભાલતો નથી, એ બેપરવાહ છે, એ મારો આત્મા છે, હૃદયની અંદર રહે છે, તે બ્રહ્મ છે તેને હું અહીંથી મરીને પ્રાપ્ત થઈશ. એવો જેને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે અને તેમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી તે તેને પ્રાપ્ત કરીલે છે. એ કથન શાષ્ટિકથ્ય ઋષિનું છે. આ પંડના વિજ્ઞાનને શાષ્ટિકથ્યવિદ્યા કહે છે. ૪.

ખંડ પંદરમો

‘તેના કુળમાં વીર પુત્ર પેદા થાય છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ વીર પુત્રની ઉત્પત્તિ માત્રજ પિતાની રક્ષાનો હેતુ થઈ શકતી નથી, તેથી પુત્રના દીર્ઘા-યુધ્ધત્વની સિદ્ધિને સાર કોશ વિજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે, યથા—

**અન્તરિક્ષોદરઃ કોશો ભૂમિવુદ્ધો ન જીર્યતિ દિશો
દ્યસ્ય લક્ષ્યો ઘૌરસ્યોચ્ચરં વિલક્ષ્ય સ ઇષ કોશો વસુધા-
નસ્તરિમન્વિશ્વમિદં શ્રિતમ્ ॥ ૧-૥**

ભાવાર્થ—આકાશ જેનું ઉદરં છે, પૃથ્વી જેનું તળિયું છે, એ કોશ હર્ણવાનપ્ર થતો નથી. દિશાઓ તેના ખુણા છે, આકાશ ઉપરનું છિદ્ર છે. એજ એ કોશરૂપી વસુધાન-લંકાર છે. એ કોશમાં આ સંપૂર્ણ વિશ્વ સ્થિત છે. ૧.

વિં ૧૦ ભાષ્ય—આ વિરાટ પુરૂષનું ઉદર-અંતઃ છિદ્ર એ આકાશ છે. તે ભૂમિવુદ્ધ-પૃથિવી રૂપ મૂલ વાયુ-છે. અર્થાત્ પૃથિવી તેના પાદ છે. તેના આરેકોણા દિશાઓ હાથ છે. તેની ઉપરનું છિદ્ર-બ્રહ્મરત્ન-સ્વર્ગ છે. એ પ્રભાણે એ કોષ-લંકાર છે. તેમાં સમસ્ત જગત્ સ્થિત છે. તે અનેક ધર્મેર્માં સાદરથ રાખવાને કારણે કોશના સમાન લંકાર છે. તે ત્રેલોક્ય રૂપ હોવાથી નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે તે તો સહજ યુગ કાલ પર્વન્ત રહેનારો છે. ૧.

વિશેષ—એ કોશ વસુધાન છે એટલે કે તેમાં પ્રાણિયોના કર્મફળ રૂપ વસુનું આધાન કરવામાં આવે છે. અભિપ્રાય એ છે કે—એ કોશની અંદરજ પ્રાણિયોનાં સમસ્ત કર્મફળ જેનું પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે પોતાના સાધનો સહિત સ્થિત છે. તેને એવી રીતે સમજવું જોઈએ કે એ ત્રિલોકી એક સંદૃક્ષલંકાર છે. તેનું નીચું તળ પૃથ્વી છે, ઉપરનું ઢાંકણ દેવ છે તથા:

પેટ અતરિક્ષ છે તથા મનુષ્યોના કર્મ, સાધન તથા ફળનો ખબરનો તેમ જ ભરેલો છે. ૧.

तस्य प्राची दिग्जुहुर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा
राज्ञी ताम प्रतीची सुभूता नामोदीची तासां वायुर्वत्सः स
य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोद^{३३} रोदिति सोऽह-
मेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोद^{३३} रुदम् ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—તેની પૂર્વદિશા ‘જુહુ’ નામની છે. દક્ષિણ દિશા ‘સહમાના’ નામની છે. પશ્ચિમ દિશા ‘રાણી’ નામવાલી છે તથા ઉત્તર દિશા ‘સુભૂતા’ નામની છે. એ દિશાઓનો પવન પુત્ર છે જે આ પવનને ઉપરોક્ત રીતિથી દિશા ઓનો પુત્ર બાણ છે મુત મરણ નિમિત્ત રૂઢન કરતો નથી એ પુત્રજીવિતાર્થી સમજે છે કે હું આ ઉપર કહેલા પ્રકારથી પવનને દિશાઓનો પુત્ર બાણ છું, તેથી હું પુત્રમરણના નિમિત્તથી રૂઢન ન કરૂં ૨

વિ વિં ૧૧૭—આ વિરાટ પુરૂષની દિશા જુહુ છે એ દિશા તરફ મુખ કરીને યજ્ઞમાન યજ્ઞ કરે છે, તેથી તેનું નામ જુહુ છે. દક્ષિણ દિશા સહમાના નામ યમપુરી છે, જેમાં જીવ પોતાનાં પાપ કર્મોના ફલ લોગવે છે. પશ્ચિમ દિશા રાણી છે તેમાં વરૂણ દેવ વાસ કરે છે, અથવા સાયકાલની લાલીમાનો યોગપણ એજ દિશા સાથે થાય છે. ઉત્તર દિશા સુભૂતા છે જેમાં ધનેશ કુબેર રહે છે આ ચારે દિશાઓનો પુત્ર વાયુ છે કારણકે એ ચારે દિશાઓથી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જે ઉપાસક આ વાયુને દિશાઓનો પુત્ર બાણ છે તે પુત્રમરણ નિમિત્ત રૂઢન કરતો નથી અર્થાત્ તે પુત્ર દીર્ઘ આયુષવાલો થાય છે, તેથી તેને પુત્રશોક કળ્વાનું રહેતું નથી. હું ઉપરોક્ત રીતે વાયુને દિશાઓનો પુત્ર બાણ છું તેથી મને પુત્રને ગારૂ રાવાનો પ્રમગ ન આવે ૨.

વિશેષ—જે મનુષ્ય દિશાઓના જ્ઞાનપૂર્વક વાયુના શુદ્ધાને બાણ છે અર્થાત્ જે પ્રાણ, અપાન, સમાનાદિ વાયુઓના નિરાધપૂર્વક પ્રાણાયામની વિરિનો પૂર્ણ પ્રકારે જ્ઞાતા છે તે ઘણો ખગવાન, તેજસ્વી તથા પૂર્ણ આયુને લોગવવાવાળો થાય છે. તથા એવા પુરૂષનું સત્તાન દીર્ઘકાળ પર્યંત જીવન રહે છે

આ વિષયમાં મહાત્માઓનું કથન છે કે—અમને, વાયુમળધી શુદ્ધો સારી રીતે બાણને તે પ્રમાણે અનુદાન કરવાથી એવોજ લાભ થએલો છે ખીજા કોઈ

પણ જે વાયુના ગુણોને જાણીને અનુધાન કરશે તેને પણ એવોજ લાભ થશે. અર્થાત્ તે અને તેની સતતિ પૂર્ણ આયુને પ્રાપ્ત થશે.

પ્રકૃતમાં વાયુને દિશાઓનો વત્સ (વાછડો) એટલા માટે કહેલો છે કે, જે પ્રમાણે વાછડો પોતાની માતાની સોડમાં (પાસે) આશ્રય લે છે તેજ પ્રમાણે વાયુ પણ દિશાઓનો આશ્રય લઈ સ્વચ્છંદ થઈને વિચરે છે. ૨.

હવે ઉપાસકના ઉચ્ચારણ કરવા યોગ્ય મન્ત્ર કહે છે.

**અરિષ્ટં કોશં પ્રપદ્યેઽમુનાઽમુનાઽમુના પ્રાણં પ્રપદ્યેઽ-
મુનાઽમુનાઽમુના મૂઃ પ્રપદ્યેઽમુનાઽમુનાઽમુના ભુવઃ પ્રપદ્યેઽ-
મુનાઽમુનાઽમુના સ્વઃ પ્રપદ્યેઽમુનાઽમુનાઽમુના ॥ ૩ ॥**

ભાવાર્થ—હું અમુક અમુક અમુક સહિત અવિનાશી કોશને શરણે છું. અમુક અમુક અમુક સહિત પ્રાણને શરણે છું. અમુક અમુક અમુક સહિત ભૂતી શરણમાં છું. અમુક અમુક અમુક સહિત ભુવને શરણે છું. તથા અમુક અમુક અમુક સહિત સ્વને શરણે છું. ૩.

વિં વિં લાખ્ય—પુત્રના હીર્વાયુને સાડ હું પૂર્વોક્ત અરિષ્ટ-અવિનાશી ત્રૈલોક્યાત્મક કોશને શરણે છું, તેથી મુખ્ય પ્રાણને શરણે છું. એજ નિમિત્તથી હું ભૂલોક અધિષ્ઠાત્રી દેવતાની શરણે છું. એજ નિમિત્તથી ભુવલોક અધિષ્ઠાત્રી દેવતાને શરણે છું તથા એજ નિમિત્તે સ્વલોકિના અધિષ્ઠાત્રી દેવતાને શરણે છું.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રમાં જ્યાં જ્યાં અમુક શબ્દ આવેલો છે ત્યાં ત્યાં પોતાના પુત્રના નામનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. અમુક શબ્દ ત્રણવાર આવેલો છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ત્રણ ત્રણવાર પુત્રનું નામ લેવું જોઈએ. ૩.

**સ યદનોષં પ્રાણં પ્રપદ્ય ઇતિ પ્રાણો વા ઇદ ં સર્વં
મૃતં યદિદં કિંચ તમેવ તત્પ્રાપત્તિ ॥ ૪ ॥**

ભાવાર્થ—હું મુખ્ય પ્રાણને શરણે છું એ પ્રમાણે મેં કહ્યું તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, જે કંઈ સ્થાવર જંગમ જગત્ છે તેજ પ્રાણ છે તેજ સર્વાત્મક પ્રાણને હું શરણે છું. ૪.

આગળના ચાર મંત્રોના લાખ્ય વિશેષ સાથેજ લખવામાં આવ્યાં છે.

અથ યદવોચં મૂઃ પ્રપચ્ય ઇતિ પૃથિવીં પ્રપચ્યેન્તરિચં
પ્રપચ્યે દિગં પ્રપચ્ય ઇત્યેવ તદવોચમ્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—‘હવે હું ભૂલોકને શરણુ છું’ જે આ પ્રકારે મેં કહ્યું છે તેને અભિપ્રાય એ છે કે, હું પૃથ્વીને શરણુ છું, આકાશને શરણુ છું તથા ધુલોકને શરણુ છું ૫

અથ યદવોચં ભુવઃ પ્રપચ્ય ઇસ્યગ્નિં પ્રપચ્યે વાયું પ્રપચ્ય
આદિત્યં પ્રપચ્ય ઇસ્યેવ તદવોચમ્ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—હવે જે મેં કહ્યું છે કે ભુવલોકને શરણુ છું, તેનાથી માફ તાત્પર્ય એ છે કે હું વન્દિતને, પવનદેવને તથા સૂર્યદેવને શરણુ છું ૬

અથ યદવોચથ્ સ્વઃ પ્રપચ્ય ઇસ્યૃગ્વેદં પ્રપચ્યે યજુર્વેદં
પ્રપચ્યે સામવેદં પ્રપચ્ય ઇસ્યેવ તદવોચં તદવોચમ્ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—હવે મેં જે કહ્યું છે કે, હું સ્વર્ગ લોકના શરણુમાં છું તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, હું ઋગ્વેદને શરણુ છું, યજુર્વેદને શરણુ છું, તથા સામવેદને શરણુ છું એજ મેં કહ્યું છે, એજ મેં કહ્યું છે.

(વિં વિં ભાષ્ય—જે મેં કહ્યું છે કે હું પ્રાણની શરણુમાં છું, તેનાજ વ્યાખ્યાનનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે—આ જેટલું પશુ વિશ્વ છે તે સર્વ પ્રાણુજ છે જેમ પૈશની નાણીમાં આરા લાગેલા રહે છે (તેજ પ્રમાણે પ્રાણુમાં સંપૂર્ણ ભૂત સમર્પિત છે) તેથી એ પ્રાણુની પ્રતિપત્તિ દ્વારા હું એ સર્વભૂત (વિરાટ) નેજ શરણુ છું મેં એજ કહ્યું કે—હું ભૂ’ શરણુ છું—તેનાથી એજ કહેલું છે કે પૃથિવી આદિ ત્રણે લોકના શરણુમાં છું તથા મેં જે કહ્યું છે કે—હું ભૂવ’ ને શરણુ છું તેનાથી એજ કહેવામાં આવ્યું છે કે હું વહ્નિની આદિની શરણુમાં છું તથા જે એમ કહ્યું કે—હું સ્વ ને શરણુ છું—તેનાથી એજ કહેવામાં આવ્યું છે કે હું ઋગ્વેદને શરણુ છું ૪ પ. ૬. ૭

વિશેષ—તે પછી ઉપરોક્ત અજર કોશની દિશાઓના વસ્તુ સહિત વિધિપૂર્વક ધ્યાન કરીને ઉપરના મંત્રોને જપે ‘તદવોચમ્, તદવોચમ્

એ દ્વિરૂપિત ખંડ સમાપ્તિ તથા આદરનું સૂચન છે. અહીં પરમાત્માને કોશ એવા અભિપ્રાયથી કહેવામાં આવ્યા છે કે તેજ આ ચરાચર પ્રજાકાંડના પદાર્થોના કોશવત્ આચ્છાદક છે, તેનું આશ્રિત આ સંપૂર્ણ વિશ્વ છે. પરમેશ્વરનું પ્રાણરૂપથી વર્ણન કરવાનો લાભ એ છે કે તે સર્વને પ્રાણુન-જીવનશક્તિ આપનારો છે. તેની કૃપાથી પૃથ્વી તથા અન્તરિક્ષમાં વિચરતા મનુષ્ય મુક્ત થઈ જાય છે તથા ઋક્, યજુ, સામ, કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાન આ કાંડત્રયાત્મક વેદના એ પુરૂષ જ્ઞાતા થઈ જાય છે. અહીં ત્રણ વેદોનાં નામ ત્રણ પ્રકારની વિધાના અભિપ્રાયથી આવેલા છે. તેથી એવો સંદેહ ન કરી બેસવો કે વેદ ત્રણજ છે. આજ પ્રપાઠક-અધ્યાયના પ્રથમ ખંડમાં આરે વેદનાં નામ સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલાં છે. ૪-૫-૬ ૭.

ખંડ સોળમો

પુત્રના આયુ નિમિત્ત ઉપાસના તથા જપ બતાવવામાં આવ્યા. હવે પોતાના આયુને નિમિત્તે જપ તથા ઉપાસનાનું વિધાન કરતી ભગવતી શ્રુતિ કહે છે કે—જે પુરૂષ સ્વયં જીવિત રહીને પુત્રાદિ ક્ષણથી મુક્ત થઈ શકે છે, તે પુરૂષ પોતે પોતાને યજ્ઞરૂપે સંપાદિત કરે છે—

પુરુષો વાવ યજ્ઞસ્તસ્ય ચાનિ ચતુર્વિંશતિ વર્ષાણિ
તત્પ્રાતઃસવનં ચતુર્વિંશત્યક્ષરા ગાયત્રી ગાયત્રં પ્રાતઃસવનં
તદસ્ય વસવોઽન્વાયતાઃ પ્રાણા વાવ વસવ एते હીદધ્વસ^૧
વાસયન્તિ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ—પુરૂષ અવશ્યજ યજ્ઞરૂપ છે. એ યજ્ઞ પુરૂષનાં જે ચોવીસ વર્ષ છે તે પ્રાતઃસવન છે. ચોવીસ અક્ષરવાળો ગાયત્રી છંદ પ્રાતઃસવન છે, કારણ એ છે કે પ્રાતઃસવનના મંત્ર ગાયત્રી છંદવાળા હોય છે. એજ યજ્ઞ પુરૂષ એ પ્રાતઃસવનમાં વસુ દેવગણ સ્થિત છે. એ વસુ ગણ નિશ્ચયે કરીને પ્રાણ છે, કારણ કે એજ આ સંપૂર્ણ વિશ્વને પોતાનામાં સ્થિત રાખે છે. ૧.

વિ० વિ० શ્લોક—હવે મંત્રોપાસકના આયુની વૃદ્ધિનો ઉપાય બતાવે છે, કારણ કે જો તે પુરૂષજ જીવતો ન રહ્યો તો તેને પુત્રથી કાંઈ લાભ ચાય નહીં, તેથી

જીવનથી યુક્ત શરીર તથા ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ, જોજ પુરૂષ છે, અર્થાત્ પુરૂષજ. યજ્ઞ છે. તેની આયુ ચોવીસ વર્ષ સુધી યજ્ઞ પુરૂષનું પ્રાત સવન છે તેનો મળધ ચોવીસ અક્ષર વાળા ગાયત્રી છંદ સાથે છે, કારણ કે પ્રાત સવન કર્મમાં ગાયત્રી છંદ વાળા મન્ત્ર જાણવામાં આવે છે (ગાયત્રી છંદ વાળા મન્ત્ર પ્રદ્યુમ્નગાયત્રી મન્ત્રથી ભિન્ન છે) પ્રાતઃસવન કર્મમાં વસુ દેવગણ રહે છે તથા એ વસુ પ્રાણુરૂપ છે તે પ્રાણુમાં અભિલ વિન્ધ સ્થિત છે, ચોવીસ અક્ષર વાળા ગાયત્રી છંદ તથા પુરૂષના ચોવીસ વર્ષના આયુમાં એકતા છે અને તેજ કારણથી પુરૂષ ચોવીસ વર્ષના આયુ સુધી પ્રાત સવન કર્મ કરે છે અને તેથી યજ્ઞરૂપ થઈ જાય છે, પ્રાત સવનના અધિકારી દેવ છે અને જોજ પ્રાણ છે જેના આશ્રયથી સંપૂર્ણ જીવ જીવે છે ૧

[વશેષ—પ્રાણોને વસુ એ અભિપ્રાયથી કહેવામાં આવેલા છે કે જ્ય સુધી પ્રાણુ શરીરમાં રહે છે ત્યાંસુધી ઇન્દ્રિય આદિ સર્વ કંઈ શરીરમાં રહે છે અન્યથા ઇન્દ્રિયોના ગોલક માત્ર રહી જાય છે, જે નિર્જીવ હોવાથી કશા કામના નથી, તેથી પ્રાણોને વસુ કહેવામાં આવેલા છે ૧

तं चेदेतस्मिन् वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यदिनञ्च सवनमनुसंतनुतेति माऽहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥

સાવાર્થ—આ ચોવીસ વર્ષની અવસ્થામાં, જો તે યજ્ઞકર્તાને કોઈ કષ્ટ પડી આવે તો તે કહે કે—હે પ્રાણુરૂપ વસુ ગણુ મારા આ પ્રાત સવનને માધ્યહન સવન સાથે જોડ રૂપ કરી દો કે જેથી પ્રાણુરૂપી વસુ દેવતાઓની આગળ હું યજ્ઞ રૂપ નહ ન થઈ જાઉં ત્યારે તે કષ્ટથી મુક્ત થઈને નિર્ગતી થઈ જાય છે, ૨

વિં વિં બ્રાહ્મ—તે યજ્ઞનિષાદકને જો પ્રાત સવન પે નિષ્પન્ન થઈ જી ચોવીસ વર્ષની અવસ્થામાં મૃત્યુની શકાના પેતુભૂત કોઈ રોગ દિ હિપ્ત થાય તો એ યજ્ઞનિષાદકે કહેવું જોઈએ કે—હે પ્રાણુ ! પે વસુ ! મારા આ પ્રાત કાળ સુધી આયુનો મધ્યાહ્નકાળના યજ્ઞના આયુ સુધી જે ચુવાલીસ વર્ષ સુધી રહે છે ત્યાંસુધી વધારી દો કે જેથી કરીને યજ્ઞરૂપ હું, પ્રાણુરૂપી વસુ દેવતાની આગળ નહ ને જાઉં, આ પ્રમાણેની પ્રાર્થના કરવાથી યજ્ઞકર્તા રોગ રહિત થઈ

ભય છે. ૨.

વિશેષ—જ્યારે મનુષ્યને રોગ-શોક કષ્ટ પહોંચાડી રહ્યા હોય અંગર તેના બંધુ-બંધવ તેને મના કરી રહ્યા હોય તથા શત્રુઓને કારણે તેને વિક્ષેપ આવતો હોય ત્યારે એવી સ્થિતિમાં આ મંત્રના વર્ણન અનુસાર તેણે એમ કહેવું જોઈએ કે—હો મિત્રા ! અગર હું રોગ ! આ મારા પ્રાતઃસવનનો કાળ છે. હું આ સમય તેનું અનુધાન કરી રહ્યો છું, કૃપા કરીને આપ મારા તપમાં વિદ્યન નાંખશો, પ્રત્યુત મારી સફળતામાં મદદ કરો. એવી મારી પ્રાર્થના છે. હું સ્તંભરણીય યજ્ઞ છું, આપ એવી એકા કરો કે જેથી હું વિલુપ્ત ન થઈ જાઉં કિન્તુ એવો યજ્ઞ કરો કે જેથી હું સૂર્યની પેઠે અમર છું. હું આ પ્રાતઃસવનનો કદાપિ ત્યાગ નહીં કરૂં. આપ લોક મને સંતપ્ત ન કરશો. મને આદિત્યના જેવો પ્રકાશમાન થવાનો અવસર પ્રદાન કરો. ૨.

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं
सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं
सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदन्
सर्वं रोदयन्ति ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—હવે એ પુરૂષના આયુનું ચુંવાલીસમું વર્ષ છે. મધ્યાહ્નકાળનો સવનયજ્ઞ છે, એ આયુની એક્યતા ચુંવાલીસ અક્ષરવાળા ત્રિષ્ટુપ છંદના મંત્રો સાથે છે કે જેનાથી મધ્યાહ્ન કાળનો યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. આ મધ્યાહ્નિક યજ્ઞમાં રૂદ્ર-ગણ રહે છે, તથા તેઓ પ્રાણરૂપ છે કારણ કે રૂદ્રગણ આ ક્ષેપૂર્ણ આધેયરૂપ જગતનો આધાર છે તથા એજ સમસ્ત પ્રાણિયોના હૃદયનું કારણ છે. ૩.

વિશેષ—જે ઇદ્રિયોના ઉત્ક્રમણ કાળમાં સર્વ પ્રાણિયોને શલકાવે છે તેને રૂદ્ર કહે છે. તથા એમ પણ છે કે મધ્યના આયુમાં પ્રાણહાર થાય છે તેથી પણ તે રૂદ્ર છે. ૩.

हं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुत्तपेत्स घ्नूयात्प्राणा रुद्रा
इदं मे माध्यन्दिनं च सवनं तृतीयसवनमनुसंतनुनेति
माऽहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धैव

તત્ત્વમ્ એવમગદો હ ભવતિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જો યજ્ઞકર્તા આ યુવાલીસ વર્ષના આયુષા રોગ ગ્રસ્ત થઈ જાય તો તેણે આ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ કે— હે પ્રાણરૂપ ડ્રગ્ગણ ! મારા આ મધ્યાહ્ન કાળના યજ્ઞને માયકાળના યજ્ઞ મુખી વધારો, અર્થાત્ તૃતીય કાળના યજ્ઞના આયુ મુખી, જે ૧૧૬ વર્ષ મુખીનો છે, ત્યં મુખી વિસ્તૃત કરો, જે જેથી યજ્ઞરૂપ હું પ્રાણરૂપ ડ્રગ્ગણો સમક્ષ નહીં ન થાઉં જ્યારે યજ્ઞકર્તા આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે તે રાગાદિથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે ૪.

(આ જો મગ્ધોની વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ છે)

અથ યાન્યષ્ટોદશ્વારિઃ શદ્ધર્ષાણિ તત્તૃતીયસવનમષ્ટાચ-
શ્વારિઃ શદ્ધક્ષરા જગતી જાગતં તૃતીયસવનં તદસ્યાદિત્યા
અન્વાયતાઃ પ્રાણા વાવાડડિત્યા ઇતે હીદધ
સર્વમાદદતે ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—હવે જે યજ્ઞપુરૂષના અડતાલીસ વર્ષ છે તે સાયકાલિક યજ્ઞ છે, અડતાળીસ છે અક્ષર જેમા જોવો જગતી છઠ, જેમા જગતી છઠવાળા મન્ત્ર છે તે તૃતીય સવન છે આ યજ્ઞપુરૂષના આ ત્રીજા મવનમા આદિત્ય ગણુ વાસ કરે છે તથા તે પ્રાણુ અવશ્ય આદિત્ય છે, કારણ કે પ્રાણુરૂપી આદિત્ય આ અપૂર્ણ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે ૫

તં ચેદેતસ્મિન્વયસિ કિંચિદુપતપેત્સ ઘ્રૂયાત્રપ્રાણા
આદિત્યા ઇદ મે તૃતીયસવનમાયુરનુસંતનુતેતિ માડહં
પ્રાણાનામાદિત્યાનાં મધ્યે યજ્ઞો વિલોપ્સીયેત્યુદ્ધૈવ તત્
એવમગદો હૈવ ભવતિ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—આ અડતાલીસ વર્ષમા જો તે યજ્ઞકર્તાને કોઈ રાગાદિક કષ્ટ આવે તો તે યજ્ઞકર્તા આ પ્રમાણે કહે કે હે પ્રાણરૂપ આદિત્યગણ મારા આ ત્રીજા સવનને આયુની સાથે એકીબૃત્ કરી દો કે જેથી હું યજ્ઞકર્તા પ્રાણરૂપ આદિત્યોની સમક્ષ નહીં ન થઈ જાઉં આ પ્રમાણે કહેવાથી તે કષ્ટ સુક્ષ્મ થઈને નિરોગ થઈ જાય છે ૬

આ બે મંત્રોની વ્યાખ્યા પણ પૂર્વવત્ છે.

વિશેષ—આ પ્રમાણે પ્રાણજ્ઞ આદિત્ય છે. તે આ શબ્દાદિ વિષયસમૂહનું આદાન—અહણ કરે છે તેથી આદિત્ય છે. (હે પ્રાણરૂપ આદિત્યગણ ! ત્રીજા સવનના આયુરૂપે ૧૧૬ વર્ષ મુધી પૂર્ણ કરો, અર્થાત્ યજ્ઞ સમાપ્ત કરો. ૬.

નિશ્ચિત વિધા અવશ્ય કળવાળી થાય છે, એ વાતનું ઉદાહરણ ભગવતી શ્રુતિ આપે છે યથા—

एतच्च स्म वैतद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः स किं
म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति स ह षोडशं
वर्षशतमजीवत्प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥७॥

ભાવાર્થ—આ વિખ્યાત વિદ્યાને બાણનારા ઐતરેય મહિદાસે કહ્યું હતું કે રોગ ! તું મારા શરીરને કેમ દુઃખ આપે છે, હું તારાથી મરવાનો નથી, હું ૧૧૬ વર્ષ મુધી અવશ્ય જીવીશ. અને તે ૧૧૬ વર્ષ મુધી જીવતા રહેલા હતા. તેજ પ્રમાણે જો અન્ય ઉપાસક પણ આ પ્રમાણે બાંહે છે તો તે પણ ૧૧૬ વર્ષ મુધી જીવે છે. ૭.

વિ० વિ० ભાષ્ય—આ પ્રસિદ્ધ યજ્ઞશસ્ત્રને બાણનારા મહિદાસ નામના ઈતર ઋષિની પત્નીના પુત્ર ઐતરેયે કહ્યું કે હે રોગ ! તું મને આ સંતાપ શા માટે આપે છે ? યજ્ઞસ્વરૂપ હું તારા સંતાપથી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થનારો નથી, હું ૧૧૬ વર્ષ મુધી અવશ્ય જીવિત રહીશ. તેથી મને મારવાનો તારો શ્રમ વ્યર્થજ છે. આ પ્રમાણેના નિશ્ચયવાળા થઈને તે ૧૧૬ વર્ષ મુધી જીવતા રહ્યા. એજ પ્રમાણેના નિશ્ચયથી અન્ય કોઈ પુરૂષ પૂર્વોક્ત પ્રકારના યજ્ઞ દર્શનને બાંહે છે તે ૧૧૬ વર્ષ મુધી જરૂર જીવતો રહે છે. ૭.

વિશેષ—આ ગાંડના અતિપ્રાચ્ય એ છે કે દીર્ઘજીવી થવાને સાર મનુષ્યનો દંડ નિશ્ચય હોવો જોઈએ. તેની સાથેજ તેણે પોતાના જીવનને એક પરોપકારની માળામાં પરોવી દેવું જોઈએ. તેજ પોતે પોતાને યજ્ઞરૂપ જનાવવું એ છે. એજ આત્મામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—“પુરુષો વાચ ચત્ત્વરઃ”. સોમયજ્ઞના ત્રણ સવન થાય છે, પ્રાતઃસવન, મધ્યાહ્ન સવન તથા તૃતીય સવન. આ પ્રમાણે પુરૂષે પણ પોતાના જીવન કાળનાં ત્રણ સવન ગાનવાં જોઈએ. વિશિષ્ટજ્ઞમાં પ્રથમ પ્રાતઃસવન છે તેમાં ગાયત્રી છંદનો પ્રયોગ થાય છે, ગાયત્રી છંદ ચોવીસ અક્ષરનો હોય છે. ૧૧૬ વર્ષ મુધી પૂર્ણ કરો, અર્થાત્ યજ્ઞ સમાપ્ત કરો. ૬.

વિધિયજ્ઞમાં પ્રાતઃસવનના અધિપતિ વયુ છે. તેથી પુરૂષયજ્ઞમાં પ્રાણ (ઈંદ્રિય) વયુ કહેવાય છે. જો એ પ્રાતઃસવનમાં (૨૪ વર્ષોમાં) કોઈ રોગ આદિ તેને સંતાપે, અર્થાત્ યજ્ઞમાં વિધ્નકર્તા જણાય તો તે દૃઢ નિશ્ચયથી પ્રાણોને કહે કે—હે પ્ર.ણો ! તમે આ યજ્ઞમાં વયુ છો, પ્રાતઃસવનના માલિક છો, તેની રક્ષા કરવી એ તમારું કામ છે. તમે પોતાના સવનના રક્ષક જાનો, વિધ્નને દૂર હટાવો અને આ સવનને ધીન સવન સાથે મેળવી દો. એવો દૃઢ વિશ્વાસ, તેને સાડ અવશ્ય કટ્યાણુકારી થાય છે, કારણ કે ‘ઋતુમયઃ પુરુષઃ’ પુરૂષ કંતુરૂપ છે.

આ વિધિયજ્ઞમાં પ્રાતઃસવન પત્રી ખીન્ન માધ્યન્દિન સવનનો પ્રારંભ થાય છે, તેમાં ત્રિષ્ટુપ છંદનો પ્રયોગ થાય છે, ત્રિષ્ટુપ છંદ ઝુંવાળીસ અક્ષરનો થાય છે. તેથી પુરૂષ પણ પોતાનાં પ્રથમ ચોવીસ વર્ષ સુધી પ્રાતઃસવનનો લોગ કરીને તેની આગળનાં ઝુંવાળીસ વર્ષ અર્થાત્ અડસઠ વર્ષના આયુ સુધી પોતાનું માધ્યન્દિન સવન કરવું જોઈએ. એજ પ્રમાણે અડસઠની આગળ ખીન્ન અડતાળીસ વર્ષ અર્થાત્ એકસો ને સોળ વર્ષ સુધી પોતાનું તૃતીય સવન માનવું જોઈએ. આ ત્રીજા સવનને પૂર્ણ કરીને યજ્ઞ પરિપૂર્ણ થાય છે. જે પોતાના જીવનને યજ્ઞમય જનાવીને દૃઢ વિશ્વાસ રાખે છે કે હવે મારે સાડ કોઈ અપમૃત્યુ નથી, તે મૃત્યુને દખાવીને આ યજ્ઞને અવશ્ય પૂર્ણ કરશે. એ વિશ્વાસ મહિદાસે પોતાના જીવનમાં સત્ય કરી દેખાડેલો છે. એ માર્ગ હાલ પણ સર્વને માટે ખુલ્લો છે. જે ચાહે તે ચાહે તથા તેનાં અમૃતનો લાભ કરે. અર્થાત્ અંતરેયઆદિ પ્રાદ્યણુ બ્રહ્મામાં પ્રસિદ્ધ આખ્યાયિકા અનુસાર મહિદાસ નામક ઋષિ આ વિજ્ઞાનને જાણીને પોતાને તપાવનારા શત્રુ અગર અન્ય વિધ્નકારી મનુષ્યાને કહ્યા કરતા હતા કે તમે લોકો મને શા માટે દુઃખ આપી રહ્યા છો ? તમારા દુઃખપ્રદ ચત્ત મારે સાડ વિધ્નકારી નહીં થાય. આ પ્રકારની દૃઢ વૃત્તિથી મહિદાસ ૧૧૬ વર્ષ સુધી જીવતા રહ્યા. જે તેમ કરશે તે પણ નિરોગી રહીને તેટલાં વર્ષ જીવશે. ૭.

પંડ સત્તરમો

હવે અક્ષયાદિ ક્ષણ આપનારી આત્મયજ્ઞોપાસનાનું વર્ણન કરે છે, યથા—

સ યદશિશિવતિ યતિપાસતિ યજ્ઞ રમતે તા અસ્ય

દીક્ષાઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—એ જે લોજન કરવાની ઈચ્છા કરે છે, જે પીવાની ઈચ્છા કરે છે તથા જે રમણ કરતો નથી, તેજ તેની દીક્ષા છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—યજ્ઞના આરભમાં યજ્ઞકર્તા અગર ઉપાસક ન ઈચ્છાનુસાર લોજન કરે છે, ન પાણી પીએ છે તથા જે ઈષ્ટ ખાદ્યોની અપ્રાપ્તિને કારણે રમમાણુ (પ્રસન્ન) રહેતો નથી અગર જે એ પ્રકારના હુઃખનો અનુભવ કરે છે, તે હુઃખમાં સાદ્રસ્ય હોવાના કારણથી, વિદ્યિયરની દીક્ષાના સમાન, તેની દીક્ષા છે. ૧.

વિશેષ—યજ્ઞકર્તા યજ્ઞારભમાં ઈચ્છાનુકૂળ લોજન કરતા નથી તેમ પાણી પણ પીતા નથી. તેજ તેની દિક્ષા છે. તે અવસ્થા યજ્ઞકર્તાનું પ્રથમ યજ્ઞવ્રત છે, અર્થાત્ તે આ વ્રતને કરે છે પછી યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરે છે. જીવનયાત્રાના નિર્વાહને અર્થે જે કાંઈ મળી જાય તેને ખાઈ પીને સતુષ્ટ રહેવું એ દીક્ષાઓ છે. ભાવ એ છે કે ભૂખ તરસ સહેલી, કોઈ અભિષ્ટ પ્રાપ્તિને સાડ જે અપ્રસન્નતા થવી, ઈત્યાદિ પ્રકારના જે કલેશ સહન કરવા પડે છે તે તેને સાડ યજ્ઞની દીક્ષાના સદ્રશ—સમાન છે. ૧.

अथ यदश्नाति यस्तिष्ठति यद्रमते तदुपसदैवेति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—તથા જે ખાય છે જે પીએ છે તથા રમણ કરે છે તે ઉપસદોની સમાનતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—પછી જ્યારે યજ્ઞકર્તા અગર ઉપાસક થોડું ખાય છે, થોડું પીએ છે તથા અત્પ ભોગ કરે છે એટલે કે ઈષ્ટ ખાદ્યોના સયોગથી રતિનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે જાણે કે ઉપસદ વ્રત કરે છે, અર્થાત્ તે સંપૂર્ણ ઉપસદ વ્રતોની સમાનતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

વિશેષ—ઉપસદ વ્રત એ છે કે જેમાં નાસ્તિજ આદિં કેવળ હુઃખપાન કરીને આનન્દથી રહે છે. તેથી યજ્ઞકર્તામિ તના ઉપસદ વ્રત કરનારામાં સમાનતા છે. અર્થાત્ જેવી રીતે ઉપસદ વ્રત કરનારા અહ્યાહાર દ્વારાજ સંતોષ તથા અનન્દથી રહે છે તે પ્રમાણે યજ્ઞકર્તા અગર ઉપાસક પણ અહ્યાહાર દ્વારા સંતોષ તથા આનન્દથી રહે છે એ ઉપાસકનું ત્રિતીય સ્વાત્મગુણી વ્રત છે. ૨.

अथ यद्धसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तुतशब्दे-
रेव तदेति ॥ ३ ॥

સાવાર્થ—તથા જે એ હસે છે, જે લોજન કરે છે તથા જે મૈથુન કરે છે તે સંપૂર્ણ સ્તુત શસ્ત્રની સમાનતાના આદ્રશ્યને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૩.

વિ० વિ० ભાષ્ય—તથા જે હાસ્ય કરે છે, લોજન કરે છે તથા સ્ત્રી સાથે રતિ કરે છે તે સ્તુત શસ્ત્રની સમાનતાને પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે શબ્દયુક્ત હોવાથી તેમનામાં સમાનતા છે. ૩.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે જે સમયે ઉપાસના કરનારો પુરૂષ હાસ્ય કરે છે, ખીજની સાથે અગર ખીજને ખવડાવે છે તથા તેના સંગમાં આનન્દનો અનુભવ કરે છે, તે સમયે તે જાણે કે સ્તુત શસ્ત્રો તુલ્ય થઈ જાય છે. કારણ કે એ બંનેમાં શબ્દ કરીને સમાનતા છે તેમજ શસ્ત્ર ગ્રંથના પાઠના સમયમાં (કે જે સામવેદનો એક ભાગ છે) શબ્દ થાય છે. આ ત્રીણુ મત ખીજના આત્માને મુખ આપવાને સારૂ છે. સામવેદના ગાયન કરનારા જે ઋચાઓને ગાય છે તેનું નામ “ સ્તુત ” તથા તેનેજ “ સ્તોત્ર ” કહે છે, તથા જે ઋચાઓ યજ્ઞમાં ગવાય છે તેનું નામ શસ્ત્ર છે. ૩.

**અથ યત્તપો દાનમાર્જવમહિત્ત્વા સત્યવચનમિતિ
તા અસ્ય દક્ષિણાઃ ॥ ૪ ॥**

સાવાર્થ—તથા જે તપ, દાન, આર્જવ, અહિંસા તથા સત્યવચન છે એજ આ યજ્ઞકર્તા પુરૂષની દક્ષિણા છે. ૪.

વિ० વિ० ભાષ્ય—તથા પુરૂષના જે તપ, દાન, આર્જવ—સરલતા, અહિંસા તથા સત્ય બોલવું આદિ ગુણ છે તેજ આ યજ્ઞકર્તા પુરૂષની દક્ષિણા છે. કારણ કે ધર્મની પુષ્ટિ કરવામાં (દક્ષિણાની સાથે) તેમની તુલ્યતા છે. ૪.

વિશેષ—યજ્ઞકર્તાનું એ ચૌથું મત તપ કરવું, કૌભળ થવું, દાન કરવું, સત્ય બોલવું તથા હિંસા ન કરવી, એ છે તે ઉપરનાં ત્રણે મતોથી શ્રેષ્ઠ છે. અહીં મુખી હીક્ષા, ઉપસદ્, સ્તુત શાસ્ત્ર તથા દક્ષિણા એ યજ્ઞોનાં અગ પુરૂષમાં દેખાડેલાં છે. ૪.

**તસ્માદાહુઃ સોપ્યત્યસોષ્ટેતિ પુનરુત્પાદનમેવાસ્ય તન્મ-
રણમેવાસ્યાવમૃત્યઃ ॥ ૫ ॥**

સાવાર્થ—તેથીજ કહે છે કે ‘ પ્રમૂતા થશે ’ અગર ‘ પ્રસૂતા થઈ ’ તે એને પુનર્જન્મજ છે તથા મૃત્યુજ અવમૃત્યુ સ્નાન છે. ૫.

વિ- વિ બાધ્ય—જ્યારે માતા ગર્ભવતી થાય છે ત્યારે લોક કહે છે કે તે 'સોધ્યતિ'—પુત્ર ઉત્પન્ન કરશે. આ પ્રમાણે જોયા પછી લોક કહે છે કે—હા, 'અસોષ્ટ'—પુત્ર ઉત્પન્ન કરી ચુકી છે. તેથી આ યજ્ઞકર્તા પુરૂષનું ઉત્પન્ન કરવું તથા પાછું એ પુત્રનું મરવું એ અવજ્ય અવજ્ય કર્મના સમાન છે. ૫.

વિશેષ—'સોધ્યતિ' તથા 'અસોષ્ટ' એ બંને શબ્દોની સ્થના પૂઠ ધાતુથી છે. કારણે યજ્ઞ તથા યજ્ઞકર્તામાં એકતા છે, કારણ કે જેમ યજ્ઞમાં સોમલતાના રસની આહુતિ આપવામાં આવે છે, તેમજ પતિ સ્વભાર્યામાં સોમલતારૂપી વીર્યની આહુતિ આપે છે. યજ્ઞ સમાપ્તિ થતાં અવજ્ય સ્નાન કરવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે યજ્ઞકર્તાના મરણ પછી તેના મૃતક શરીરને સ્નાન કરાવવામાં આવે છે. એ કારણથી બંનેમાં સમાનતા છે.

વિદ્વાંનોએ એવું એવી રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે કે અહીં શબ્દની તુલ્યતા બતાવવામાં આવે છે. 'સોધ્યતિ' અર્થાત્ (સોમને) નિયોવશે, તથા જ્યારે રસ નિકળી ચુકે છે ત્યારે કહે છે કે 'અસોષ્ટ' નિયોવાઈ ગયો છે. સોમયજ્ઞમાં એ બેના વાસ્તવિક અર્થ એ છે. તેથી જ્યારે પુરૂષનો જન્મ થવાનો હોય છે ત્યારે કહે છે 'સોધ્યતિ' (એ માતા પુત્રને) જન્મ આપશે, તથા જન્મ થયા પછી કહે છે કે 'અસોષ્ટ' (માતાએ પુત્રને) જન્મ આપ્યો છે. એ બંને શબ્દો યજ્ઞમાં સોમની ઉત્પત્તિમાં બોલાય છે, તેજ પુરૂષની ઉત્પત્તિમાં બોલવામાં આવે છે, તેથી પુરૂષનો જન્મ સોમરસના નિકળવાના સમાન છે. આ મંત્રની બ્યાખ્યામાં બાધ્યકારે જે 'અવજ્ય' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે તેનો અર્થ 'યજ્ઞની સમાપ્તિનું સ્નાન' છે. અહીં પ્રકૃતમાં ૧૧૬ વર્ષની આયુષી જે પુરૂષનું યજ્ઞને સમાપ્ત કરીને મરણ છે તેજ 'અવજ્ય' છે. ૫.

तद्धैतद् घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवा-
चापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेष्टायामेतत् त्रयं प्रतिपद्ये-
ताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंश्रितमसीति तत्रैते द्वे
ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

બાવાર્થ—ઘોર આંગિરસ ઋષિએ, દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ પ્રતિ યજ્ઞદર્શન સંભ-
ળાવીને, કે જેનાથી તે અન્ય વિધાઓના વિષયમાં તૃપ્તિરહિત થઈ ગયા હતા,

તેમણે કહ્યું—તેણે મૃત્યુને સમયે આ ત્રણ મંત્રનાં જપ કરવો જોઈએ—(૧) ત્વ
અક્ષિત છે, (૨) અમ્યુત છે તથા (૩) પ્રાણમશિત—મુખ્ય પ્રાણ છે. તથા
તેના સંબંધમાં બે ઋચાઓ છે. ૬.

(૧૦) (૧૦) વાક્ય—દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ પાસે અંગિરાના પુત્ર ઘોર ઋષિએ
યજ્ઞશાસ્ત્રના વિધાનનું પૂર્વોક્ત રીતે વર્ણન કર્યું તથા એ પણ કહ્યું કે યજ્ઞકર્તા ભરતી
વળતે આ ત્રણ મંત્રોનું અર્થાત્ ‘અક્ષિતમસિ, અમ્યુતમસિ તથા પ્રાણસંશિતમગ્નિર્ન
સ્મરણ કરે. તે એવો વિચાર કરીને કે હે જીવાત્મનું ! તું નાશરહિત છે, એકરસ
છે તથા અતિ સૂક્ષ્મ પ્રાણ અગર પ્રહારક છે. આ વિષયમાં આગળના બે મંત્રો
પ્રમાણ છે. એ સાંભળીને કૃષ્ણ અન્ય વિદ્યાઓથી તૃષ્ણારહિત થઈ ગયા. ૬.

વિશેષ—પૂર્વોક્ત અર્થમાં આ વિદ્યાની સ્તુતિ કરનારી બે ઋચાઓ અગર
બે મંત્ર છે, પરંતુ તે જપ કરવાને સાડ નથી. કારણ કે પ્રથમ બે ‘ત્રણનો જપ કરે’
એવી વિધિ જતાવવામાં આવી છે તેનો જાધ યદને પાંચની સખ્યા થઈ જાય.

મદ્રુતમાં દેવકીના પુત્ર સંબંધમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. અહીં
‘દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણ’ એટલુંજ માત્ર જોઈને એ નથી કહી શકાતું કે તે એજ વસુદેવ
ના પુત્ર અર્જુનના સખા કૃષ્ણ છે. પિતા પુત્ર અગર માતા પુત્ર અગર બંને
સાધ્યોનાં કે જેવાં નામોનો મેળ ઘણી જગાએ જોવામાં આવે છે કેાઈ પણ
ટીકાકાર અહીં ‘ઘોર અંગિરસનો શિષ્ય’ લખવા ‘સિવાય બીજું’ કંઈ પણ એના
વિષયમાં લખ્યું નથી. કેાઈનું કથન એવું છે કે પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં વાસુદેવ
કૃષ્ણનું નામ કેાઈ પણ જગાએ આવતું નથી. શાંદિલ્ય સૂત્રકાર બે કૃષ્ણના
વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ આપવાની ઘણી રૂચિ રાખે છે તેણે પણ અહીં કંઈ પ્રકાશ
પાંડ્યો નથી. એ નારાયણ ઉપનિષદ તથા અથર્વશિરસ્ એ નવીન ઉપનિષદોના
પ્રમાણ સુધીજ જાય છે કેાઈ કહે છે—‘દેવકીપુત્ર’ એવો વિશેષ નિર્દેશ વાસુદેવ
કૃષ્ણને સાડજ કરવામાં આવ્યો છે. એજ ઘોર અંગિરસનો શિષ્ય હતો. આરવ્યક
ભાગમાં જનક આદિની આખ્યાયિકાઓ આવે છે. અર્જુનના સખા કૃષ્ણ વેદાન્તા-
ચાર્ય હતા, તેમણે ગીતા દ્વારા અર્જુનને સમસ્ત વેદાન્તાવિજ્ઞાન સમજાવી દીધું
કેાઈનું એ પણ કહેવું છે કે એ ઘોર અંગિરસનો શિષ્ય કૃષ્ણ વાસુદેવથી પ્રાચીન છે.
જે કે તેની માતાનું નામ પણ દેવકીજ છે. કારણ કે કૃષ્ણચરિત્ર સાથે સંબંધ રાખ-
નારા પૌરાણિક આખ્યાનોમાં કહી પણ એવો ઉલ્લેખ નથી કે અર્જુનના સખા
કૃષ્ણના શુર કેાઈ ઘોર અંગિરસ નામના પુરૂષ હતા. અહીં કયા કૃષ્ણના સંબંધનો
પ્રશ્નપ્રાય છે, તેને તો વિદ્વાન લોક જાણે પણ હંમાડ એવું કથન છે કે ચાહે કેાઈ

પ્રાચીન કૃષ્ણ હોય અગર આદે કોઈ અર્વાચીન હોય, પરંતુ તેથી પ્રકૃત મતના તત્ત્વબોધમાં કોઈ અન્તર પડતો નથી ૬.

આદિત્પ્રલસ્ય રેતસ ઉદયં તમસસ્પરિ જ્યોતિઃપશ્યન્ત ઉત્તરઞ્ચ સ્વઃ પશ્યન્ત ઉત્તરં દેવં દેવત્રા સૂર્યમગન્મ જ્યોતિરુત્તમમિતિ જ્યોતિરુત્તમમિતિ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—બ્રહ્મવેત્તા જગતના આદિ કારણને ચારે તરફ દેખે છે તથા અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકારથી પૃથક્ સૂર્યમંડલસ્થ જ્યોતિને દેખનારા હંમે બ્રહ્મવેત્તા લોક ઉદગમ-ઉદ્ભવગતિને પ્રાપ્ત થયા છીએ. તેજ જ્યોતિ આપણા હૃદયમાં છે અર્થાત્ એ બને જ્યોતિ એકજ છે. એજ પ્રકાશમાન, ઉત્કૃષ્ટ તથા સપૂર્ણ દેવોથી શ્રેષ્ઠતર જ્યોતિરૂપ સૂર્યને દેખનારા હંમે બ્રહ્મવેત્તા લોક ઉદ્ભવગતિને પ્રાપ્ત થયા છીએ. ૭.

વિં વિં ભાષ્ય—‘આદિત્પ્રલસ્ય રેતસઃ’ એ એક મંત્ર છે. તથા ‘ઉદયં તમસસ્પરિ’ ઇત્યાદિ બીજો મંત્ર છે. તેમાં પહેલો મંત્ર એ છે કે—આદિત્પ્રલસ્ય રેતસો જ્યોતિઃ પશ્યન્તિ વાસરમ્ । પરો ચલિધ્યતે દિવિ ।’ તેનો અર્થ એ છે કે પુરાતન કારણનો પ્રકાશ દેખીએ છીએ, એ દિવસના સમાન સર્વત્ર વ્યાપ્ત પ્રકાશ, જે પરબ્રહ્મમાં સ્થિત પરમ તેજ દેદીધ્યમાન છે, સર્વ તેનુજ છે. અભિપ્રાય એ છે કે જેમની ઇન્દ્રિયો વિષયોથી નિવૃત્ત થઈ ગયેલી છે, તેઓ બ્રહ્મચર્ય આદિ નિવૃત્તિનાં સાધનો દ્વારા શુદ્ધ ચિત્ત થયેલા બ્રહ્મવેત્તા તે જ્યોતિને સર્વ બાબુએ દેખે છે, જે જ્યોતિ પ્રકાશમાન પરબ્રહ્મમાં દેદીધ્યમાન છે તથા જે જ્યોતિથી સૂર્ય દીપ્ત થઈને તપે છે, ચન્દ્રમાં પ્રકાશિત થાય છે, વિજળી ચમકે છે અને ગ્રહ તથા તારાગણ વિશેષરૂપે ભાસે છે. એ અર્થ પહેલા મંત્રનો છે. તથા ઉપરોક્ત જ્યોતિને દેખનારા એક બીજા મંત્રદ્રા કહે છે કે અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકારથી અતીત જે પરમ તેજ છે, અથવા અન્ધકારની નિવૃત્તિ કરનાર જે સૂર્યમંડલસ્થ ઉત્કૃષ્ટ તેજ છે, તેને જોવાનું હંમે પ્રાપ્ત થયું એ જ્યોતિ તથા સ્વઃ — આત્મીય અગર હંમારા અન્તઃકરણમાં સ્થિત તેજ તથા આદિત્યમાં સ્થિત તેજ એ બને એકજ છે. જે અન્ય તેજોની અપેક્ષા ઉત્તર-ઉત્કૃષ્ટતર અગર ઉર્ધ્વ તેજને દેખીને, સમસ્ત દેવતાઓમાં દેવ, અર્થાત્ ધોતનવાન સૂર્યને પ્રાપ્ત થયા છે, જે રસ, કિરણ તથા સસારના પ્રાણોને પ્રેરિત કરવાને કારણે સૂર્ય કહેવાય છે તે ઉત્તમ જ્યોતિને-સપૂર્ણ જ્યોતિયોમાં

ઉત્કૃષ્ટતમ જ્યોતિને હઝે પ્રાપ્ત થયા. એજ એ જ્યોતિ છે કે જેની ઋચાઓએ સ્તુતિ કરેલી છે તથા જે ઉપયુક્ત ત્રણ યજુઃશ્રુતિયો દ્વારા પ્રકાશિત છે. જ્યોતિરુત્તમં જ્યોતિરુત્તમમ્' એ દ્વિવક્તિ યજકલ્પનાની સમાપ્તિ સૂચિત કરવાને સાર છે. ૭.

વિશેષ - જ્યોતિ ત્રણ પ્રકારની છે અને તેને રહેવાના સ્થાન પણ ત્રણ છે. એક જ્યોતિ જે યજ્ઞકર્તાના હૃદયમાં છે, બીજી જ્યોતિ સૂર્યમાં છે તથા ત્રીજી જ્યોતિ પ્રહારમાં છે. જે જ્યોતિ હૃદયમાં છે તેજ જ્યોતિ સૂર્યમાં છે તથા જે જ્યોતિ સૂર્યમાં છે તેજ પ્રહારમાં છે. તેથી ત્રણે જ્યોતિયોમાં સમાનતા છે. યજ્ઞકર્તાએ એવુજ ધ્યાન કરવું જોઈએ. અહીં હાતમે મંત્ર એકજ નથી તેમાં બે મંત્ર છે, તે પૈકી પહેલા મંત્રનો પૂરે પૂરે અર્થ ઉપર આપેલા છે.

બીજી ઋચાનો પાઠ ઋગ્વેદ (૧-૫૦ ૧૦) માં 'જ્યોતિઃ પર્યન્ત ઉત્તરમ્' ની જગોએ યજુર્વેદ (૨૦-૨૧) માં 'સ્વતઃ પર્યન્ત ઉત્તરમ્' એવો પાઠ છે તથા અથર્વ-વેદ (૭-૫૩-૭) માં તેની જગાએ 'રોહન્તા નાકમુત્તમમ્' એવો પાઠ છે. તાત્પર્ય ત્રણોનું એકજ છે. તેથી અહીં 'જ્યોતિઃ પર્યન્ત ઉત્તરમ્' ની આગળ 'સ્વઃ પર્યન્ત ઉત્તરમ્' એનો અર્થ દેખાડેલો પ્રતીત થાય છે. અહીં આદિત્યસ્થ શબ્દ પ્રહાર (સત્ય) નું વર્ણન છે. આચાર્ય શંકરની વ્યાખ્યા 'સ્વ.' ના સ્થાનમાં 'સ્મ' પાઠને લખેનેજ છે કે એજ જ્યોતિ હમારા હૃદયમાં વિદ્યમાન છે, ૭.

ખંડ અઢારમો

મન આદિ દૃષ્ટિથી અધ્યાત્મ તથા અધિદૈવિક પ્રાણોપાસનાનું વર્ણન કરે છે, પ્રહારના ગુણોના એકદેશરૂપથી, પ્રહારને મનોમય તથા આકાશાત્મા [ચૌદમા ખંડના બીજા મંત્રમાં] કહેવામાં આવેલો છે. હવે તેનાથી આગળ મન તથા આકાશમાં સંપૂર્ણ પ્રહારદિનું વિધાન કરવાને સાર 'મનો પ્રહાર' ઇત્યાદિ અષ્ટાદશ ખંડનો આરંભ કરવામાં આવે છે—

મનો બ્રહ્મેત્યુપાસીતેત્યધ્યાત્મમથાધિદૈવતમાકાશો
બ્રહ્મેત્યુભયમાદિષ્ટં ભવત્યધ્યાત્મં ચાધિદૈવતં ચ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—'મન પ્રહાર છે' એ પ્રકારે ઉપાસના કરે. એ આધ્યાત્મિક ઉપા

સુતા છે. તથા આકાશ પ્રહ્લ છે, એવી ઉપાસના કરે. એ દેવતાવિષયક ઉપાસના છે. આ પ્રમાણે અધ્યાત્મ તથા અધિદેવત ઝંનેનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો. ૧.

વિઃ વિઃ ભાષ્ય—એનાથી મનુષ્ય મનન કરે છે તે અન્તઃકરણને મન કહે છે. એ પરબ્રહ્મ છે, એવી ઉપાસના કરે. એ ઉપાસના આત્મવિષયક છે, જે શરીરની સાથે સંબંધ રાખે છે. તથા આકાશ પ્રહ્લ છે, એ પ્રકારની ઉપાસના કરે. એ ઉપાસના દેવતાવિષયક ઉપાસના છે અર્થાત્ તેનો દેવતા સાથે સંબંધ છે. એ પ્રમાણે અધ્યાત્મ તથા અધિદેવત એ ઝંને ઉપાસનાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧.

વિશેષ—મન સૂક્ષ્મ છે, તેનાથી અતિરિક્ત બ્રહ્મ મનથી ઉપહ્રબ્ધ કરી શકાય છે. તથા આકાશ પણ સંવેગત સૂક્ષ્મ તથા ઉપાધિહીન છે. તેથી મન તથા આકાશ એ ઝંને બ્રહ્મદષ્ટિને યોગ્ય છે. તેથી તેમનામાં બ્રહ્મદષ્ટિ કરવી એ ઠીકજ છે. ૧.

તદેતચ્ચતુષ્પાદ બ્રહ્મ વાકપાદઃ પ્રાણઃ પાદશ્ચક્ષુઃ પાદઃ
શ્રોત્રં પાદ ઇત્યધ્યાત્મમથાધિદૈવતમગ્નિઃ પાદો વાયુઃ પાદ
આદિત્યઃ પાદો દિશઃ પાદ ઇત્યુભયમેવાદિષ્ટં ભવત્ય-
ધ્યાત્મં ચૈવાધિદૈવતં ચ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તે આ બ્રહ્મ ચતુષ્પાદ છે, વાણી પાદ છે, પ્રાણ પાદ છે, નેત્ર પાદ છે તથા કર્ણ પાદ છે, એ આત્મવિષયક ઉપાસના છે. હવે દેવતાવિષયક ઉપાસનાનું પ્રતિપાદન કરે છે—વહ્નિ પાદ છે, પવન પાદ, છે સૂર્ય પાદ છે તથા દિશાઓ પાદ છે. એ પ્રમાણે અધ્યાત્મ તથા અધિદેવત એ ઝંનેનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. ૨.

વિઃ વિઃ ભાષ્ય—મનરૂપી બ્રહ્મ ચતુષ્પાદ છે—ચાર ચરણોવાળો છે. તેનું એક ચરણ વાણી છે, બીજું ચરણ પ્રાણ છે, ત્રીજું ચરણ નેત્ર છે તથા ચોથું ચરણ શ્રોત્ર છે. આ પ્રમાણની આત્મવિષયક ઉપાસના છે, બીજી દેવતાવિષયક ઉપાસના છે તેના પ્રકાર આ છે—આકાશરૂપી બ્રહ્મનું એક ચરણ અગ્નિ છે, બીજું વાયુ છે, ત્રીજું આદિત્ય છે તથા ચોથું ચરણ દિશાઓ છે. આ પ્રમાણે એ ઝંને આત્મવિષયક તથા દેવતાવિષયક ઉપાસના કહેવામાં આવી છે. ૨.

વિશેષ—પ્રકૃત મંત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે મનસંસક પ્રહ્લના વાદ્, પ્રાણ, ચક્ષુ તથા શ્રોત્ર એ ચાર ચરણ છે તથા આકાશમસક પ્રહ્લના અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય તથા દિશાઓ એ ચાર ચરણ છે. ઉપાસક એ પ્રકારે બાણીને ઉપાસના કરે ૨.

નીચેના ચાર મંત્રોના વ્યાખ્યાન સમાન હોવાથી અલગ અલગ ન લખતાં ભાષ્ય નિશેષ સાથેજ આપેલા છે

વાગેવ વ્રહ્મણશ્ચતુર્યઃ પાદઃ સોઽગ્નિના જ્યોતિષા ભાતિ
ચ તપતિ ચ ભાતિ ચ તપતિ ચ કીર્ત્યા યશસા વ્રહ્મવર્ચસેન
ય एवं વેદ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—વાણીજ મનરૂપી પ્રહ્લનું ચોથું ચરણ છે એ વાણી અગ્નિનો પ્રકાશ કરે છે તથા પ્રકાશમાન થાય છે તથા ધૃતાદિ ખાવાથી તેમાં તેજ આવે છે જે ઉપાસક ઉક્ત રીતે તેની ઉપાસના કરે છે તે પરોક્ષ તથા પ્રત્યક્ષ ક્રીતિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પ્રહ્લતેજથી યુક્ત થાય છે. ૩

પ્રાણ ઇવ વ્રહ્મણશ્ચતુર્યઃ પાદઃ સ વાયુના જ્યોતિષા
ભાતિ ચ તપતિ ચ ભાતિ ચ તપતિ ચ કીર્ત્યા યશસા
વ્રહ્મવર્ચસેન ય એવં વેદ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—પ્રાણજ મનોમય પ્રહ્લનું ચોથું ચરણ છે એ પ્રાણ વાદ્ય વાયુના તેજથી પ્રકાશિત થાય છે તથા ગરમ રહે છે જે ઉપાસક આ પ્રમાણે બાણે છે તે પરોક્ષ તથા અપરોક્ષ ક્રીતિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પ્રહ્લતેજથી યુક્ત થાય છે ૪.

ચક્ષુરેવ વ્રહ્મણશ્ચતુર્યઃ પાદઃ સ આદિત્યેન જ્યોતિષા
ભાતિ ચ તપતિ ચ ભાતિ ચ તપતિ ચ કીર્ત્યા યશસા
વ્રહ્મવર્ચસેન ય એવં વેદ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—નેત્રજ મનોમય પ્રહ્લનું ચોથું ચરણ છે, તે નેત્ર આદિત્યથી ઉત્પન્ન થયેલા તેજથી પ્રકાશિત થાય છે તથા ગરમ રહે છે જે ઉપાસક આ પ્રમાણે બાણે છે તે પરોક્ષ તથા અપરોક્ષ ક્રીતિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા પ્રહ્લતેજથી યુક્ત થાય છે. ૫

શ્રોત્રમેવ બ્રહ્મણશ્ચતુર્થઃ પાદઃ સ દિગ્ભિર્જ્યોતિષા
ભાતિ ચ તપતિ ચ ભાતિ ચ તપતિ ચ કીર્ત્યા યશસા
બ્રહ્મવર્ચસેન ય एवं વેદ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—શ્રોત્ર મનરૂપી બ્રહ્મનું ચોથું ચરણ છે, એ શ્રોત્ર દિશાઓના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થાય છે તથા ગરમ રહે છે. જે ઉપાસક આ પ્રકારે જાણે છે, તે પરોક્ષ તથા અપરોક્ષ કીર્તિને પ્રાપ્ત થાય છે તથા બ્રહ્મતેજથી યુક્ત થાય છે. ૧.

(૧૦ વિ૦ ભાષ્ય—વાણીજ મનોમય બ્રહ્મનું બીજાં ત્રણ ચરણોની અપેક્ષાએ જેમ ગાય આદિ ૧ ચરણ દ્વારા પોતાના ઈષ્ટ સ્થાને ઉપસ્થિત થઈ શકે છે તેમ વાક્યથીજ મન વક્તવ્ય વિષય ઉપર ઠરી શકે છે, તેથી વાણી મનના ચરણ સમાન છે. તેજ પ્રમાણે ગ્રાણુ યાને ઘ્રાણુ પણુ તેનું ચરણ છે. તેના દ્વારા તે ગંધરૂપ વિષય પ્રતિ જાય છે. તેજ પ્રકારે નેત્ર તથા શ્રોત્ર પણ પાદ છે. એ પ્રમાણે એ મનોમય બ્રહ્મના અધ્યાત્મ ચતુષ્પાદ છે. તથા અધિદેવત દૃષ્ટિના આ પ્રકાર છે—જેમ ગાયના ઉદર સાથે પાદ જોડાયેલા રહે છે તેમજ આકાશરૂપી બ્રહ્મના ઉદરમાં વહ્નિ, પવન, સૂર્ય તથા દિશાઓ જોવામાં આવે છે. તેથી અગ્નિ આદિને એ આકાશરૂપ બ્રહ્મનાં પાદ કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે અધ્યાત્મ તથા અધિદેવત બંને પ્રકારના ચતુષ્પાદ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કહેવામાં આવ્યો છે. તેમાં વાણીજ એ મનોમય બ્રહ્મનો ચોથો પાદ છે. તે વહ્નિરૂપ અધિદેવત જ્યોતિષી ભાસિત એટલે કે દીપ્ત થાય છે તથા તપે છે—ઉષ્ણતા કરે છે. અથવા ઘૃત, તેલ આદિ તેજોમય પદાર્થોના લક્ષણ કરવાથી દીપ્ત થએલી વાણી પ્રકાશિત થાય છે તથા તપે છે અર્થાત્ ભાલવાને સાડ ઉત્સાહયુક્ત થાય છે. એજ રીતે ગ્રાણુજ બ્રહ્મનો ચોથો પાદ છે. તે વા દ્વારા ગંધને ગ્રહણ કરવાને સાડ પ્રકાશિત થાય છે તથા તપે છે એટલે કે ઉત્સાહિત થાય છે. એજ પ્રકારે નેત્ર રૂપ ગ્રહણ કરવાને સાડ સૂર્ય દ્વારા તથા શ્રોત્ર રૂપ ગ્રહણ કરવાને સાડ દિશાઓ દ્વારા ઉત્સાહિત થાય છે. આ પ્રકારે જે ઉપાસના કરે છે તે કીર્તિ—પ્રત્યક્ષ પ્રશંસા, યશ—પરોક્ષ પ્રશંસા તથા બ્રહ્મતેજથી પ્રકાશિત થાય છે તથા તપે છે. ય एवं વેદ એ દ્વિરૂક્તિ વિધાની અભાસિનેસાડ છે. ૩-૬.

વિશેષ—ઉપરના ચારે મત્રોનું તાત્પર્ય એ છે કે મનોમય બ્રહ્મના ૧ ણી, ઘ્રાણુ, નેત્ર તથા શ્રોત્ર એ ચાર પાદ છે આકાશસંશ્લક બ્રહ્મના વહ્નિ, પવન, સૂર્ય તથા દિશાઓ એ ચાર પાદ છે. એ પ્રમાણે જે પુરૂષ આત્મવિષયક તથા દેવતાવિષયક

ઉપાસનાને કરે છે તે પરોક્ષ તથા અપરોક્ષ પ્રશશા તથા પ્રહતેજથી યુક્ત થાય છે.

પ્રથમ આત્માના વિષયમાં જે મનોમય તથા આકાશાત્મા કહેલા છે તેનો અભિપ્રાય એ છે કે મન તેના મહિમાને પ્રકાશિત કરે છે તથા આકાશ તેના મહિમાને દેખાડે છે. અહીં શરીરની અન્દર તેના મહત્વને પ્રકાશિત કરનારામાંથી મનને લીધું છે, કારણ કે મન દેહમાં મોટી દિવ્ય શક્તિ છે તથા વાહ્ય જગતમાં આકાશજ સર્વથી મોટું છે. અહીં આત્માના મહત્વમાં મનોમય તથા આકાશાત્મા એ બે વિશેષણ છે. અહીં શબ્દ રૂપમા તેની સ્વતંત્ર ઉપાસના બતાવેલ છે, એક તો શરીરની અન્દર તથા બીજી બહાર મન દ્રાણ, નેત્ર તથા શ્રોત્ર દ્વારા બાહ્ય વિષયોમા પેહોચે છે તથા વાણી દ્વારા પોતાની અન્દરના ભાવોને બહાર ફેર સુધી પહોચાડે છે તેથી તે આર તેના પાદ છે. તથા અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય તથા હિશાઓ, એ આકાશના ઉદર સાથે પગની પેઠે જોડાયેલા છે.

સમગ્રિમા જે અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય તથા હિશાઓ છે, તેજ વ્યષ્ટિમાં વાણી, દ્રાણ, નેત્ર તથા શ્રોત્ર છે એજ દિવ્ય શક્તિયોથી આ વ્યષ્ટિ શક્તિ ચમકે છે. તથા તેમનાથીજ ગરમ રહે છે એટલે કે પોતાના કામમા ઉત્સાહિત રહે છે. ૩૬.

ખંડ ઓગણીસમે

હિત્ય તથા અપૃક દષ્ટિથી અધ્યાત્મ તથા અધિદેવિક ઉપાસનાનું વર્ણન કરવામા આવે છે. સૂર્યને પ્રહનું ચરણ બતાવવામાં આવ્યો છે, તેથી તેમાં સમસ્ત પ્રહદષ્ટિના વિધાનને સારૂ આ ખંડનો આરંભ કરવામાં આવે છે—

આદિત્યો વ્રહ્મેત્યાદેશસ્તસ્યોપદ્યારુયાનમસદેવેદમમ
આસીત્ । તત્સદાસીત્તત્સમભવત્તદાણં નિરવર્તત તત્સંવ-
ત્સરસ્ય માત્રામશ્યત તન્નિરભિવ્યત તે આણ્ડકપાલે
રજતં ચ સુવર્ણં ચામૃતામ્ ॥ ૧ ॥

પર્વત છે. જે ઉત્ત્વ—સૂક્ષ્મ ગર્ભવેદન હતું તે ગેધો સહિત કુહિરા છે. જે ઉત્પન્ન થએલા ગર્ભમાં નાડિયો છે તે નદિયો છે તથા જે તેના બસ્તિસ્થાન—મૂત્રાશયમાં જલ છે તે સમુદ્ર . ૨.

૧૫શે —જગત ઉત્પત્તિના પ્રસંગમાં અંડકટાહનું વર્ણન પુરાણોમાં ઘણી જગોએ મળે છે. ઇડાના બે સમાન ભાગ સીધા કરવાથી કઢાઈના આકાર જેવા થઈ જાય છે. પ્રકૃત મંત્રમાં પણ પ્રકૃતિનું ઇડાના રૂપકમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ઇડાનાં બે બે પહાડે હોય છે તે સર્વની અહીં ચર્યા કરવામાં આવી છે. જેમકે રૂપેરી ભાગ પૃથ્વી, સુનેરી ભાગ ઘો, સ્ફૂળ કોટલું પર્વત, પાતળી ઓર ગર્ભવેદન મધ તથા કુહિરા, નાની નાડિયો નદિયો તથા બસ્તિ (મૂત્રાશય) નું પાણી સમુદ્ર બની ગયું.

જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? એનું બરેબર જ્ઞાન કોઈને છે કે નહીં એ વિષયમાં અમે કહી શકતા નથી સંસારની રચના જેની સમજમાં જેવી આવી તેણે તેવી સમજ લીધી. તે ગમે તે હોય, તેનાથી એ તો સિદ્ધજ છે કે જગત્ અનિત્ય છે, જે પેદા થાય છે તે નષ્ટ પણ જરૂર થાય છે. બીજી વાત એ છે કે સર્વના મતમાં જગત્ કાર્ય છે, તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તેનું કારણ કર્તા પણ કોઈ અવશ્ય છેજ. કારણ કાર્યપ્રાગ્વર્તી થાય છે. તેથી જગતની પહેલાં કઈક હતું. વળી એ પણ છે કે જગતની સંચાલક કોઈ ચેતન સત્તા અવશ્ય છે. ૨.

**अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं घोषा
उलूलवोऽनूदतिष्ठन्त्सर्वाणि च भूतानि च सर्वे च कामा-
स्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनूचि-
ष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे चैव कामाः॥ ३ ॥**

ભાવર્થ—પછી તેનાથી જે પેદા થયો તે આ સૂર્ય છે. એ સૂર્ય પેદા થતાંજ મોટો ભેરથી શબ્દ થયો તથા તેનાંથી સમસ્ત ભૂત પેદા થયાં અને પછી સર્વ લોભ્ય પદાર્થ પેદા થયા. તેથી સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત થતાં ‘ઉલૂલવઃ ઘોષા’—ઉત્સવના શબ્દ ઉત્પન્ન થવા માંડે છે. તથા સર્વ ભૂત અને સમસ્ત લોભ્ય પદાર્થ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩.

વિં વિં શ્રાવ્ય—પછી તે ઇડાથી સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો, જ્યારે તે ઉત્પન્ન થયો ત્યારે આલ્હાદ તથા ઉત્સાહના શબ્દ થવા લાગ્યા તથા તે પછી સંપૂર્ણ સ્થાવર જંગમ જીવ ઉત્પન્ન થયા. એજ કારણથી જ્યારે સૂર્યોદય થાય છે તથા સૂર્ય અસ્ત

યાય છે ત્યારે ઉત્સાહ અને હૃવની ધ્વનિ થવા માંડે છે. તથા સંપૂર્ણ સ્થાવર જગમ ભૂત તથા સમસ્ત જોગ્ય પદાર્થ પણ ઉત્પન્ન થયા. ૩

વિશેષ—જેમકે લોકમાં રાજા મહારાજાને ત્યાં જ્યારે પ્રથમ પડેલો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ઉત્સવપૂર્ણ કોલાહલ થયા કરે છે, તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતમાં જ્યારે આદિત્ય ઉદય તથા અસ્ત થાય છે ત્યારે ઉત્સાહ તથા હૃવના શબ્દ થવા માંડે છે. ઉદ્ગરવ—ઉદ્ગરવ ઠીકજ શબ્દ છે જેના અપભ્રંશ ઇંગ્રેજીમાં હુરે Huraah થયેલો છે. આનન્દગિરિ લખે છે કે—‘ઉદ્ગરવ इत्युत्सवकालीन शब्दविरोपे प्रसिद्धः’ ઉદ્ગરવ એ ઉત્સવકાળના શબ્દવિશેષમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૩.

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्याशो ह
यदेन च साधवो घोषा आ च गच्छेयुरुप च निम्नेडेरन्नि-
म्नेडेरन् ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—જે આ પ્રમાણે જાણીને આ આદિત્યની ઘડાણુદિથી ઉપાસના કરે છે તે શીઘ્રજ સૂર્યસ્વરૂપ થઈ જાય છે. તથા તે ઉપાસકને આનન્દહાયક શબ્દ આવડે છે તથા તેને મુખ આપે છે. ૪.

વિં ૧૬ ભાષ્ય—તે જો કોઈ આ સૂર્યને એવો મહિમાવાળો જાણીને કે ‘તે ઘણ છે’ એના પ્રકારની ઉપાસના કરે છે તે તદ્ગરૂપ થઈ જાય છે તથા તે ઉપાસકની વાણીમાં આનન્દ આપનારા શબ્દો આવે છે તથા તેને આનન્દ આપે છે. ‘આનન્દ આપે છે આનન્દ આપે છે’ એ દ્વિરૂક્તિ અધ્યાયની સમાપ્તિ તથા આહરણું પ્રદર્શન કરે છે. ૪.

વિશેષ—તે ઉપાસકની વાણીમાં સુંદર શબ્દો આવે છે તથા મુખ આપે છે, અર્થાત્ એજ ઘોષાદિની સાધુતા છે, તેનો ઉપયોગ કરવાથી પાપાનુબન્ધ થતો નથી, તથા તે સર્વને પ્રસન્નચિત્ત રાખે છે. અભિપ્રાય એ છે કે ઘોષાનું કેવળ આગમનજ થતુ નથી કિન્તુ તે મુખ પણ આપે છે. ૪.

ઝોગણીસમો જડ અને તૃતીય અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય ચોથો

ખંડ પહેલો

વાયુ તથા પ્રાણમા બ્રહ્મની પાદદ્વિતિના અધ્યાસનું નિરૂપણ થહેલા ત્રણ અધ્યાયમા કરવામા આવ્યું છે હવે તેમનું સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપથી ઉપાસ્યત્વ બતાવવાને સારૂ આગળના પ્રકરણનો આરંભ કરવામા આવે છે અહીં જે આખ્યાયિકા છે તેને સરળતાથી સમજવાને સારૂ તથા વિદ્યાના દાન તથા અહણની વિધિ પ્રદર્શિત કરવાને સારૂ છે તેની સાથેજ આખ્યાયિકા દ્વારા શ્રદ્ધા, અત્તદાન તથા વિનય આદિનું વિદ્યાપ્રાપ્તિમા સાધનત્વ પણ પ્રદર્શિત કરવામા આવે છે—

ॐ જાનશ્રુતિર્હ પૌત્રાયણઃ શ્રદ્ધાદેયો વહુદાયી बहु-
पाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत
एव मेऽस्स्यन्तीति ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પૂર્વ કાળમા જનશ્રુતના પુત્રનો એક પૌત્ર હતો, તે શ્રદ્ધાપૂર્વક દ્રવ્યનું દાન કરનારો તથા દાન કરવામા ઘણો સૂરવીર હતો, તેના ઘરમા લોજના ઘિયો નિમિત્ત ઘણું ધાન રાધવામા આવતું હતું એ જનશ્રુતિએ સર્વ દિશાઓમા ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી, કે જેથી કરીને પોતાના અન્નનો ચારે બાજુએ રહે નારા લોકો લોગ કરે ૧

વિં વિં ભાષ્ય—પૂર્વ સમયમા એક જનશ્રુત રાજા હતો, તેનો એક પ્રપૌત્ર હતો, તે ઓટો દાની હતો, ઘણોજ ઉદાર હતો, બ્રાહ્મણોને શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન આપતો તથા પોતાના ઘરમા ઘણું અન્ન રધાવીને દીન હુ બિઆયોને નિત્ય પ્રતિ આપતો હતો તેણે દરેક જગાએ ગામ તથા કરવાઓમા ઘણી ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી કે જેમા યાત્રી લોકો મુકામ કરીને પોતાના ઘરનું લોજન કરે ૧

વિશેષ—ઉપનિષદોમાં જનશ્રુતિ પૌત્રાયણ તથા તેવા બીજા મહાત્માઓનું વર્ણન પામર જનોને શિક્ષા આપવાને સારૂ હોય છે. પ્રકૃત જનશ્રુતિના ઉપાખ્યાન માંથી એવી શિક્ષા મળે છે કે આપણે પણ તેમના જેવાં પવિત્ર દાનાદિ આચરણોથી પરમ પદની પ્રાપ્તિ કરી શકીએ. જનશ્રુતિ એટલે—જનશ્રુતની સંતાન. પૌત્રાયણ ના—પૌત્રના પુત્ર, એટલે કે જનશ્રુતના પ્રપૌત્ર. ૧,

આ પ્રમાણે કાળ નિર્ગમન કરતાં એક દિવસ ગ્રીષ્મ કાળમાં રાજા પોતાના મહેલની અટારીમાં બેઠા હતા—

अथ ह हृत्सा निशायामतिपेवुस्तद्धैप हृत्सोहृत्
समभ्युवाद हो हो हि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः
पैत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिरातसं तन्मा प्रसाह्क्षीस्तत्वा
मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—તે સમયે રાત્રીમાં પેલી બાલુએથી હંસ ઉડીને આવ્યો. તેના માંથી એક હંસે બીજાને કહ્યું—હે ભલ્લાક્ષ, હે ભલ્લાક્ષ ! જો જનશ્રુતિના પૌત્રાયણની જ્યોતિ દુલોહ સમાન દેલાએલી છે. તે તેજને તું સ્પર્શ કરીશ નહીં, નહીં તો તે તેજ તને બાળી દેશે. ૨.

વિ૦ વિ૦ બાધ્ય—તે સમયે રાત્રીમાં જો હંસ ઉડતા આવ્યા અને ત્યાંથી પ્રસન્ન થઈને ગયા. બાવ એ છે કે રાજા અન્નદાનસંબંધી શુભોદ્ધિ સંતુષ્ટ થઈને કેટલાક નાપિ અથવા દેવતાઓ હંસરૂપ થઈને રાજાની દૃષ્ટિની આગળ થઈને ઉડ્યા. તે સમયે તે હંસોમાંથી પાછળ ઉડતા એક હંસે આગળ ઉડીને જતા બીજા હંસને કહ્યું હે ભલ્લાક્ષ ! હે અજ્ઞાની મિત્ર ! જો જો, જો જનશ્રુતિ પૌત્રાયણની જ્યોતિ એટલે કે અન્નદાનાદિજનિત પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થએલી કાંતિ ધલોહના સમાન દેલાએલી છે. અથવા દુલોહને સ્પર્શ કરે એવી છે, અથવા તેના અભિપ્રાય એમ પણ હોઈ શકે કે દિવા અગર દિનના સમાન વ્યાપ્ત છે, તે જ્યોતિનો તું સ્પર્શ કરીશ નહીં, નહીં તો સ્પર્શ કરવાથી તે તને બાળી દેશે. ૨.

વિશેષ—‘ભલ્લાક્ષ’—અજ્ઞાની એવું સંજોધન કરવાનું તાત્પર્ય એ કે જે જે તે પોતાના કથન પ્રતિ આદર પ્રદર્શિત કરે છે તથા અન્યની મન્દદૃષ્ટિનું સૂચન કરે છે. અથવા સમ્યક્ પ્રજ્ઞાજ્ઞાનના અભિમાનથી યુક્ત હોવાથી તથા આગળ ઉડનારા

હંસ તરફથી નિરતર છેડખાની થવાથી પીડિત થઈને ક્રોધવશ થઈને તેણે 'ભટ્ટસાક્ષ' કહીને મજોધન કરેલું છે. અહીં આખ્યાયિકાને અદ્ભૂત ધનાવધાને સાર હસો દારા ઉપન્યાસ કરાવવામા આવેલ છે. ભાવ એ છે કે જ્ઞાનશ્રુતિ ચોત્રાયણ સંભવ અભિમાન તોડીને તેને ગ્રહાધિધાનો છત્રાસુ ધનાર્ધવાને સાર આ આખ્યાયિકાની રચના થયેલી છે. તેનું કોઈ અનુભવનીય કથનમાં તાત્પર્ય નથી જે કોઈ સંકા કરે કે હસ પક્ષી કોઈના ગુણદોષના વિષયની ચર્ચા કરવામાં અસમર્થ છે, તેણે અહીં ઉપનિષદ્ જેવા યથાર્થ વચનોમાં પુગલોની પેઠે ઉપાખ્યાન શા માટે કરવામાં આવ્યું ? જે સંકાતું નિવારણ થઈ જાય છે. ૨.

તસુ હ પરઃ પ્રસ્યુવાચ કમ્વા ણનમેતત્સન્તઃ સયુગ્વા-
નમિવ રૈકમાત્થેતિ યો નુ કયઃ સયુગ્વા રૈક ઇતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—આ પ્રમાણે કહેતાં પાછળના હસને જે આગળ વાલતો હતો તેણે કહ્યું કે શું તું તેને પ્રસિદ્ધ સત્ત્વન ગાડીવાળા રૈકવની ઉપમા આપે છે ? એ સાંલલીને અગ્રગામી હસે કહ્યું કે તે ‘ગાડીવાળો રૈકવ’ એમ કહ્યું, તે કેવો છે ? ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—આગળના હસે પાછળના હસને કહ્યું કે શું તું આ રાજની ઉપમા ગાડીવાળા રૈકવ સાથે કરે છે ? એ સાંલલીને પાછળના હસે કહ્યું કે રૈકવ કે જેના ઘરમાં ઘણાં રથ આઢિકો છે, તે કેવો છે ? ૩.

વિશેષ—અગ્રગામી હસે પાછળના હસને કહ્યું કે અરે ! એ બિપ્રાસે રાજ તો ઘણી નીમી કોટીનો છે. ઠીક, આ રાજ કેવા વર્તન વાળો, કેવા મહત્વવાળો છે કે તું તેને મોટે આ પ્રકારના અત્યંત મહત્વ અને સમાનપૂર્ણ શબ્દો કહે છે ? એ પ્રમાણે કહેવાને તે લાયક નથી, એ રૈકવ સમાન છે એ કહેવું ઉચિત નથી. ૩.

યથા કૃતાયવિજિતાયાધરેયાઃ સંયન્ત્યેવમેન ઃ સર્વં
તદભિસમેતિ યત્કિંચ પ્રજાઃ સાધુ કુર્વાન્તિ યસ્તદ્દેદ યત્સ
વેદ સ મયૈતદુક્ત ઇતિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જે પ્રમાણે જુગાર રમનારો રમતમાં કૃત નામના પાસાથી જીતે છે, તે પુરૂષને આધીન તેનાથી નીચી શ્રેણીના સર્વ પાસા થઈ જાય છે, એજ પ્રમાણે પ્રજા જે કાંઈ સ્વર્કર્મ કરે છે, તે સર્પૂર્ણ રૈકવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે કાંઈ એ વિધાન અગર કર્મને રૈકવની પેઠે જાણે છે તે પણ એ રૈકવના જેવા ફળને પ્રાપ્ત કરે છે એ વાત મને નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવી છે. ૪

વિં વિં ભાષ્ય—એ પ્રમાણે જે એક હસ બીજા હસ સાથે વાતો કરતો હતો તેનું વર્ણન રાજા કરે છે—હે મિત્ર ! સાંલળો, જેમ સસારમાં દુતકીડાને સમયે ચાર અંકવાળા કૃત નામક પાસાથી જીતવામાં એક, બે, ત્રણ અંકવાળા પાસા જે કલિયુગ, દ્વાપર, ત્રેતાને બતાવે છે, તે જીતી લેવાય છે, તેજ પ્રમાણે સમ્પૂર્ણ

ધર્મનો રેકવના ધર્મમાં સમાવેશ થઈ જાય છે તથા પ્રજા જે કાંઈ ધર્મ કરે છે તે સર્વ રેકવના ધર્મમાં મળી જાય છે. અને જે કાંઈ તે ધર્મને કરે છે, જેને રેકવ કરે છે, તે પણ તેજ દુળને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, જેને રેકવ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪.

વિશેષ—પાસા, જેના ઉપર ફૂલ ઝળેલો રહે છે, તેને અંક કહે છે. એ ફૂલ અલગ અલગ એક, બે, ત્રણ તથા ચાર હોય છે. તેમને ક્રમથી કલિ, ત્રેતા, દ્વાપર તથા કૃત કહે છે. કૃતથી સર્વને જીતી લેવાય છે, કારણ કે ખીજ સર્વ તેનાથી નીચા છે, તેનામાં અન્તર્ગત છે. તે પ્રમાણે રેકવમાં જે યોગ્યતા છે તેનાથી સર્વ યોગ્યતાઓ જીતી લેવાય છે. ભાવ એ છે કે જે ચાર ઝંકોથી યુક્ત કૃત નામક પાત્રમાં એક, બે, ત્રણ ચિન્હોવાળા પાત્ર સમાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે કૃતની પેઠે આ રેકવના ધર્મ દુળની અન્તર્ગત સર્વ પ્રાણિયોના ધર્મફલ સંતિવિષ્ટ થઈ જાય છે. ૪.

**तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह संजि-
हान एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव रैकमास्थेति
यो नु कथञ्च सयुग्वा रैक इति ॥ ५ ॥**

ભાવાર્થ—આ વાતને જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણે સાંજળી લીધી ખીજે જિવસે પ્રાતઃકાળમાં સજીહાન એવ—ઉઠતાંજ તેણે સેવકને કહ્યું કે અરે ! શું તું ગાડીવાળા રેકવના સમાન ભારી સ્તુતિ કરે છે ? તે ઉપર સેવકે પૂછ્યું કે એને રેકવ છે, તે કેવો છે ?

વિ० વિ० ભાષ્ય—અદ્ર્તાલિકાના ઉપલા ભાગમાં સ્થિત રાજા જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણે પોતાની નિદાર્થ તથા રેકવ આદિ ખીજ કેઈ વિદ્વાનની પ્રશ્નસાર્થ હસના એ પ્રકારના વચન સાંજળી લીધાં. તથા તેણે હસના વચનોનું વારંવાર સ્મરણ કરતાંજ શેષ રાત્રી વિતાડી. પ્રાતઃકાળ થતાંજ પોતાની સ્તુતિ કરનારા ખંદીજનને કહ્યું કે અરે વત્સ ! શું તું મને ગાડીવાળા રેકવના સમાન કહે છે ? તે ઉપરથી સેવકે પૂછ્યું કે ગાડીવાળો રેકવ કેવો છે ?

વિશેષ—રાજાના તાત્પર્યને જાણનારા એ સેવકે રેકવને લાવવાની ઇચ્છાથી પૂછ્યું કે એ જે ગાડીવાળો રેકવ છે તે કેવો છે ? એટલે કે રાજાના એવા કહેવા ઉપર તેને લાવવાને સાર તેના ચિન્હ જાણવાની ઇચ્છાથી તેણે કહ્યું 'એ જે ગાડીવાળો

રેકવ છે, તે કેવો છે ? ત્યારે રાજાએ 'બાલકાશ' એ વચન જે વખત કહ્યાં. યથા—

યથા કૃતાયવિજિતાયાધરેયાઃ સંયન્ત્યેવમેનં સર્વં
તદભિસમેતિ યત્કિંચ પ્રજાઃ સાધુ કુર્વન્તિ યસ્તદ્વેદ યત્સ
વેદ સ મયૈતદુક્ત ઇતિ ॥ ૬ ॥

(આ મંત્રમાં તથા ચોથા મંત્રમાં કાંઈ ફેર નથી તેથી આ મંત્રનો ભાવાર્થ, ભાષ્ય તથા વિશેષ તે મંત્રના જેવાંજ છે તેથી તેનો ફરી ઉલ્લેખ કરેલો નથી.)

સહ ક્ષત્તાઽન્વિષ્ય નાવિદમિતિ પ્રત્યેયાય તં હોવાચ
યત્રારે ત્રાંક્ષણસ્યાન્વેષણા તદેનમર્ચ્છેતિ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—ત્યારે તે બંદીજને, તેનું અન્વેષણ કર્યા પછી 'ગને તે કાંઈ જાણ્યો નહીં' એમ પાછા આવીને કહ્યું. ત્યારે તેને રાજાએ કહ્યું—ત્યાં ગ્રાહણની યોગ્ય કરવામાં આવે છે ત્યાં જઈને તેનો પતો લગાડો. ૭.

(વ૦ વિ૦ ભાષ્ય—ત્યારે બંદીજને રેકવની ઘણા નગરોમાં યોગ્ય કરી પશુ તેનો પતો લાગી શક્યો નહીં ત્યારે તેણે રાજાની પાસે આવીને કહ્યું—મેં ત્યારે બાલકાશ એ યોગ્ય કરી પરંતુ રેકવનો પતો લાગ્યો નહીં એ સાંભળી જાનમૃતિ પોત્રાયણે કહ્યું—હે મિત્ર ! તું શું કરે છે ? ગ્રાહવેત્તાની યોગ્ય એકાંત સ્થાનમાં નદીના કિનારા ઉપર અગર જંગલમાં કરવામાં આવે છે, તેથી તું જઈને તેવાં સ્થાનોમાં રેકવની ભાજ કરાડ. ૭.

વિશેષ—તપસ્વી લોક તપશ્ચર્યાને સાડ એકાંત સ્થાનમાં, નદીના તટ ઉપર અગર વનમાં રહે છે, કારણ કે તપને સાડ એવાંજ સ્થાન સમૃદ્ધિત છે. તેથી રાજાએ રેકવ જેવા મહાતપસ્વીનો પતો લગાડવાને સાડ સેવકને તેવાં સ્થાનોમાં મોકલ્યો. ૭.

સોઽપ્સ્તાન્ચકટસ્ય પામાનં કર્ષમાણમુપોપવિવેશ તઃ
હામ્યુવાદ ત્વાં નુ મગવઃ સયુગ્મૌ રૈક ઇત્યહઃ દ્વારા ૩
ઇતિ હ પ્રતિજ્ઞે સ હ ક્ષત્તાઽવિદમિતિ પ્રત્યેયાય ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—એ બંદીજન એક ગાડીની નીચે બાંધવાળતા બાંધવાળતાને

ઢેધને તેની પાસે ઢેગી ગયો અને ઢોલ્યો કે—હે ભગવન્ ! શુ આપ ગાડીવાળા રૈકવ છો ? ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો—‘અરા, અરા, અરા ઇતિ—હા, હા, હા, હુંજ રૈકવ છું’ તે ઉપરથી ણંદીજન જાણી ગયો કે ઈ કવને ઝોળણી લીધો છે અને તે પાછો આવ્યો. ૮.

[વિ ૦ વિ ૦ ભાષ્ય—ઝે બદીજન રાજા જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણની આજ્ઞા લઇને રૈકવ ઋષિને શોધવાને સારૂ ફરી ચાલ્યો. તથા નિર્જન સ્થાનમાં ઝેક પુરૂષને ઝેક ગાડીની નીચે પોતાના શરીરને ખંજવાળતો ખંજવાળતો ઢેધને તેની પાસે ઢેઠો તથા પૂછડુ—હે ભગવન્ ! શુ ગાડીવાળા રૈકવ આપજ છો ? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો—હા, હુંજ રૈકવ છું. ઝે સાંભળીને ણંદીજન રાજા પાસે પાછો આવ્યો. ૮.

[વિશેષ—ત્યારે રૈકવે તે ણંદીજનને કહ્યું કે—અરે ! હા હું જ રૈકવ છું. ઝે પ્રકારે ‘અરે’ કહીને તે ણંદીજનનો અનાદર કર્યો. ૮.

ખંડ ળીઝ

તદુહ જાનશ્રુતિઃ પૌત્રાયણઃ પટ્ શતાનિ ગવાં નિષ્ક-
મશ્વતરીરથં તદાદાય પ્રતિવક્રમે તથ હામ્યુવાદ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ત્યારે તે જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણ છ સો ગાયો, ઝેક હાર તથા ઝેક બે ખચ્ચરવાળો રથ લઇને રૈકવ પાસે ગયો અને ઢોલ્યો ૧.

[વિ ૦ વિ ૦ ભાષ્ય—ત્યારે બદીજનની વાત સાંભળીને રાજા જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણે રૈકવ ઋષિની ધનની ઇચ્છાને તથા ગૃહસ્થાશ્રમ સભધી અભિપ્રાયને જાણીને તે છ સો ગાયો, ઝેક નિષ્ક કઠહાર તથા બે ખચ્ચરવાળી ઝેક ગાડીને લઇને રૈકવ ઋષિની પાસે ગયો અને કહ્યું. ૧.

[વિશેષ—તાત્પર્ય ઝે છે કે સેવકના વાક્યને સાંભળીને વિશેષતઃ ઋષિને જે જે વસ્તુઓની આવશ્યકતા હતી તેનાથી અધિક સામાન લઇને પૌત્રાયણ રાજા ઋષિની સેવામાં ઉપસ્થિત થયો અને નમ્રતાપૂર્વક ઢોલ્યો. ભાવ ઝે છે કે, તે રાજા હતો તેની ખાતે રાજકીય વૈભવોની વિપુલતા હતી તેણે રાજસી સામગ્રીને વિદ્યા પ્રાપ્તિનું સાધન સમજીને તેને ઋષિની પાસે પ્રસ્તુત કરી. ૧.

રૈકવેમાનિ પદ્ શતાનિ ગવામયં નિષ્કોડ્યમશ્વત-
રીરથો નુ મ ઇતાં ભગવો દેવતાથ શાધિ યાં દેવતા-
મુપાસ્સ ઇતિ ॥ ૨ ॥

સાધ્યાર્થ—હે રૈકવ ! આ છ સો ગાયો, આ ઇંકેલાર તથા આ બે ખચ્ચર-
વાળા રથને લઇને આવ્યો છું, તેનો આપ સ્વીકાર કરો, તથા હે ભગવન્ ! આપ
મને તે દેવતાનો ઉપદેશ આપો કે જેની આપ ઉપાસના કરો છો. ૨.

વિ० વિ० સાધ્ય—હે રૈકવ ઋષે ! આપને ગાડી રાખવાનો અનુરાગ છે.
આપનું સ્વાસ્થ્ય પણ જેવું જોઇએ તેવું મને લાગતું નથી. આપ દાદરને ખજવાળો
છો, તેથી એવો બોધ થાય છે કે—‘પ્રારબ્ધ કર્મ ફળના લોગધીજ ક્ષય
કરવો એ સર્વોત્તમ છે.’ આપ તો યોગબળના અગ્નિથી સર્વ કર્મેનિ ભસ્મ
કરવાનું સામર્થ્ય રાખો છો, તે ગમે તે હોય. હું આપને સારૂ એક એવો મુંઢર
પરિપુષ્ટ રથ લાવ્યો છું જેને મહાપ્રાણ જતુ જોડેલો છે તેમને ખચ્ચર કહેવાય છે.
તેમને આપ અધિક પસંદ કરશો એમ હું સમજુ છું સાથે ગાયો પણ લાવ્યો છું,
તેમનું અમૃત પાન કરીને આપનું શરીર પરિપુષ્ટ થશે, શિબ્યો ઉપર અધિક ઉપકાર
કરવાના સાધનમાં સમર્થ થઈ શકાશે. આ ગાયોનું નોકરો દ્વારા આપ સરક્ષણ
કરાવી શકશો. હું ધન પણ લાવ્યો છું તથા કેટલાંક આભૂષણ પણ સાથે છે, જે
શૌકની ચીજો છે. જો આપ નિવૃત્તિ માર્ગમાં હોશો તો ઉપર્યુક્ત સાધન, જેમ
ઘાસનો અગ્નિ સમુદ્રના પાણીને બાળી શકતો નથી, તેમ આપને કંઈ બાધા પહો-
ચાડી શકશે નહીં. અને જો શ્રીમાન પ્રવૃત્તિ માર્ગનું અનુસરણ કરવાનું ચહોતા
હોશો તો આ સામગ્રી આપને સહાયક થશે. કૃપા કરીને આપ તેનો સ્વીકાર કરો.
તથા મને એ દેવતાની ઉપાસનાનો ઉપદેશ આપો કે જેનું આપ અનુધાન કરો છો.

વિશેષ—રાજાએ રાત્રીમાં અટારી ઉપરથી હસોના વચન સાંભળીને પોતાના
મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે રૈકવ અવશ્યજ દોઈ એવા દેવની ઉપાસના
કરતો હોવો જોઈએ કે જેનાથી તેની કીર્તિ દિગ્વિસ્તીત થશે. તેથી એ
પૂર્વોક્ત વસ્તુઓની સાથે ઋષિપાસેથી એ દેવોપાસના બાણુવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી.

તમુ હ પરઃ પ્રણુવાચાહ હારે ત્વા શૂદ્રતર્વૈવ સહ ગોભિ-
રસ્ત્વિતિ તદ્દુ હ પુનરેવ જ્ઞાનશ્રુતિઃ પૌત્રાયણઃ સહસ્રં ગવાં
નિષ્કમશ્વતરીરથં દુહિતરં તદાદાય પ્રતિચક્રમે ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—પછી રૈકવ ઋષિએ એ રાજાને ઉત્તર આપ્યો કે, હે શૂદ્ર ! ગાયો સહિત હારેલા (ગાડી) તમારીજ હો. તે પછી ઋષિના આ તાત્પર્યને જાણીને જનશ્રુતિ પૌત્રાયણ નિશ્ચય કરીને એક હંતર ગાયો, એક કંઠકાર, બે ખચ્ચરની ગાડી તથા પોતાની કન્યાને સાથે લઈને ઋષિની પાસે ગયો. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—તે ઉપર રૈકવ ઋષિએ જનશ્રુતિને કહ્યું કે—હે શૂદ્ર ! એ ગાયો, કંઠકાર તથા બે ખચ્ચરની ગાડી તારી પાસેજ ભલે રહે, કારણકે કર્મને સાફ તે અપર્યાપ્ત છે. તેથી એવા ધનનું મને કંઈ પ્રયોજન નથી. તે પછી રાજા, રૈકવ ઋષિના અભિપ્રાયને જાણીને, એક હંતર ગાયો, એક કંઠકાર, બે ખચ્ચરની ગાડી તથા પોતાની કન્યાને સાથે લઈને બીજીવાર ઋષિની પાસે ગયો. ૩.

વિશેષ—શંકા—ક્ષત્રા (સેવક)નો સંબંધ હોવાથી એ જનશ્રુતિ તો રાજા છે. કારણ કે ‘સ હ જ્ઞતારમુવાચ’ (તેણે સેવકને કહ્યું) એવું પ્રથમ કહેવાઈ ચુક્યું છે તથા શૂદ્રને અધિકાર ન હોવાથી ગ્રાહણસમીપ વિદ્યાબ્રહ્મને નિમિત્તે જવાને કારણે પણ એ ક્ષત્રિય હોવાનું જણાય છે. તો પછી રૈકવે ‘હે શૂદ્ર’ એવા અનુચિત શબ્દો કેમ કહ્યા ? તેના અમાધાનમાં આચાર્યોનું કહેવું છે કે—હસનાં વચનો સાંભળતા પછી જનશ્રુતિમાં શોકનો આવેશ આવી ગયો હતો, એ શોકથી અથવા રૈકવનો મહિમા નાંખીને તે દ્રવીમૂત થઈ રહ્યો હતો, તેથી ઋષિએ પોતાની પદોક્તિ તો બેખાતે આપીને સાફ તેને ‘શૂદ્ર’ કહીને સંબોધિત કર્યો. અથવા શૂદ્રના સમાન કેવળ ધન દ્વારાજ વિદ્યા બ્રહ્મ કરવાને સાફ તેમની સમીપ આવ્યો હતો, શુશ્રૂષા દ્વારા બ્રહ્મ કરવાને નહીં. તેથી પણ તેને શૂદ્ર કહ્યો હોય. તે ભતિયીજ શૂદ્ર હતો—એવી વાત ન હોતી.

પરંતુ બીજા લોક એમ કહે છે કે તે થોડું ધન લાવ્યો હતો, તેથી ક્રોધવશ થઈ તેને ‘શૂદ્ર’ કહ્યો હતો, ઘણું ધન તથા અલીપ પત્નીને કાવતાં તેનું પ્રહણ કરી લેવું આ વાતને સ્પષ્ટિત કરે છે.

હવે બે મત્રેના ભાષ્ય તથા વિશેષ માથેજ લખાવ માં આવશે.

તથા હામ્યુવાદ રૈકવેદ્ય સહસ્રં ગવામયં નિષ્કોડ-
યમશ્વતરીરથ દ્વયં જાયાડ્યં ગ્રામો યસ્મિન્નાસ્તેડન્ધેવ મા
ભગવઃ શાધીતિ ॥ ૪ ॥

લાવાર્થ—ત્યારે રાજાએ ઋષિને કહ્યું—આ એક હનાર ગાયો, આ હાર, આ બે ખચ્ચરની ગાડી, આ કન્યા તથા આ ગામ કે જેમાં આપ છો તે લ્યો અને હે ભગવન્ ! મને હવે ઉપદેશ આપો. ૪.

तस्या ह मुखमुपोदृष्टुञ्जुवाचाजहारेमाः शूद्रानेनैव
मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते रैक्पण्यां नाम महावृषेषु
यत्रास्मा उवास तस्मै होवाच ॥ ५ ॥

લાવાર્થ—ત્યારે એ રાજાકન્યાના મુખ તરફ દેખતાં રૈકવે કહ્યું—હે શૂદ્ર ! તું આ (ગાયો આદિ) લાવ્યો છે તેને લઈજા. ઠીક છે, તું આ કન્યાના મુખથીજ મારી સાથે લાપણુ કરાવવાની ઈચ્છા રાખે છે. એ સાંભળીને તે રાજાએ મહાવૃષ (અતિ પવિત્ર) દેશેને, જેમાં રૈકવ ઋષિ નિવાસ કરતા હતા તે ઋષિને આપ્યા, ત્યાર પછી રૈકવ ઋષિએ સારી રીતે રાજાને વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. તથા તે ગામો રૈકવપણાં નામ એટલે કે રૈકવ ઋષિના નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં. ૫.

વિ० વિ० બાધ્ય—રાજાએ રૈકવને કહ્યું—હે રૈકવ ! આ એક સહસ્ર ગાયો, આ હાર, આ ખચ્ચરયુક્ત રથ તથા આ પત્ની અર્થાત્ આપની ભાર્યા થવાને સારૂ મારી કન્યા લાવ્યો છું. તથા જેમાં આપ રહેો છો તે ગામ પણ મેં આપને સારૂજ નિશ્ચિત કરેલું છે. હે ભગવન્ ! એ સર્વનો સ્વીકાર કરો અને આપ મને અવશ્ય ઉપદેશ આપો. એ સાંભળીને એ ઋષિએ રાજાની કન્યાના મુખને વિદ્યાદાનમાં તીર્થ જાણીને તેનો તથા ગામાદિકનો સ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું—હે શૂદ્ર ! વિદ્યાપ્રહણમાં તીર્થરૂપ આ મુખથીજ હું તને વિદ્યાનો ઉપદેશ કરીશ. જે ગામોમાં એ રૈકવ રહેતો હતા તે ગામો મહાવૃષ દેશમાં રૈકવપણાં નામથી વિખ્યાત છે. તે જ ગામોને રાજાએ એ રૈકવપણુંને આપ્યાં તથા ધન પણ આપ્યું ત્યાર પછી એ રૈકવે તે જાનશ્રુતિ રાજાને વિદ્યાદાન આપ્યું. ૪-૫.

વિરોધ—‘રૈકવ ઋષિએ એ રાજાકન્યાના મુખનેજ વિદ્યાદાનનું દ્વાર અર્થાત્ તીર્થ જાણીને કહ્યું’ એ વિષયમાં વિદ્યાનું એ વચન પ્રસિદ્ધ છે—પ્રદ્વચારી, ધન આપનાર, પુદ્ધિમાન, શ્રોત્રિય, પ્રિય, તથા વિદ્યાના ગદ્ગદામાં જે વિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે, એ છ મારાં તીર્થ છે.

આ આખ્યાયિકાનો આ પ્રસંગ ઘણો વિલક્ષણ છે કે—રાજાએ વિદ્યાની પ્રાપ્તિને સારૂ પોતાની કન્યા મુખાંતને આપી દેવ નું ઉચિત ધાધું. તથા ધન-

દિમાં અનાસ્થા પ્રગટ કરનારા પરમ ત્યાગી ઋષિએ તેમની કન્યાનો કાર કર્યો.

પ્રથમ ઋષિએ રાત્રને શૂદ્ર કહીને તેનો તિસ્કાર કર્યો તથા તેની પાસેથી નો અસ્વીકાર કર્યો. પરંતુ એટલું છતાં પણ રાત્ર હંતોત્સાહ થયો નહી.

૧. ઋષિએ રાત્ર બનશ્ચુતિને એમ કહી દીધું હતું કે—હે શૂદ્ર ! એ ધનની હું તારા જેવા અનધિકારીને પ્રદાન વિધાનો ઉપદેશ નહીં કરું. તો પણ ગયો અને તેજ સમયે હબ્બર ગાયો, એક મણિમય હાર, એક અશ્વતરીની યુવાન કન્યાને લઈને ફરી ઋષિની સેવામાં ઉપસ્થિત થયો અને નિરાશ ! કૃપા કરીને આ સર્વ ધનને અહંપુ કરે તથા પોતાની કન્યાનું કરીને કહ્યું—આને આપની ધર્મપત્ની બનાવો તથા આ ગામ જ્યાં તમે રહે છે તેને પણ આપનેજ અર્પણ કરું છું. પરંતુ કૃપા કરીને મને નો ઉપદેશ કરો.

૨. સાલળી ઋષિએ પ્રેમથી તે કન્યાના મુખનું અવલોકન કરીને તેઓ—હે શૂદ્ર ! તમે આ જે ધનને લાભ્યા છો તે મારા રાગ પેદા કરી શકતો છો હા, આ કન્યાના મુખથી તમે મને બોલાવો છો એટલે કે બોલાવવાને પ્રકરે છે. અર્થાત્ આગાંનો કોઈ પદાર્થ મને ઉપદેશ આપવામાં નથી, પરંતુ કેવળ આ એક સ્ત્રી રત્ન એવું છે કે જેનો હું નિરાશર નથી.

ખંડ ત્રીજો

વે રૈકવ દ્વારા સંવર્ગ વિધાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે.

શાયુર્વાવ સંવર્ગોં યદા વા અગ્નિરુદ્વાયતિ વાયુમેવાપ્યેતિ
સૂર્યોઽસ્તમેતિ વાયુમેવાપ્યેતિ યદા ચન્દ્રોઽસ્તમેતિ
વાપ્યેતિ ॥ ૧ ॥

પ્રાવાર્થ—પવનજ સંવર્ગ છે. જ્યારે વન્દિ શાંત થાય છે ત્યારે પવનમાં જાય છે. તથા જ્યારે આદિત્ય અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પવનમાં જાય છે. તથા જ્યારે ચંદ્રમા અસ્ત થાય છે ત્યારે તે પણ પવનમાં જાય છે ૧.

વિં વિં બાધ્ય—હવે અધિદેવતા રૂપે વિધાદાનના પ્રકારને કહે છે. બાધ્ય વાયુ જ સંવર્ગ છે. કારણ કે અગ્નિ આદિ તૈજસ પદાર્થ આ પ્રત્યક્ષ દ્રવ્ય વાયુમાં મળીને વાયુ રૂપ થઈ જાય છે. તેથી વાયુ જ સંવર્ગ રૂપ છે. અથવા સંવર્જન—સંગ્રહણ અથવા સંગ્રહન કરવાને કારણે તે સંવર્ગ છે. આગળ કહેવાશે તે અગ્નિ આદિ દેવતાઓને વાયુ પોતાના સ્વરૂપમાં મેળવી લે છે, તેથી તે સંવર્ગ છે. જેમ કૃત નામક પાસામાં અન્ય પાસાનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે, એજ દષ્ટાંત અનુસાર વાયુના સમાન સંવર્જન સંગ્રહ શુભ્રનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. હવે આગળ શ્રુતિ ભગવતી વાયુની સંવર્ગતાને જતાવે છે—વાયુજ સર્વેનું સંગ્રહણ કરે છે, જ્યારે અગ્નિ શાંત થઈ જાય છે ત્યારે તે વાયુમાંજ લીન થઈ જાય છે અને વાયુના સ્વભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તથા જે સમયે સૂર્ય અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે તે સમયે તે વાયુમાંજ લીન થઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે જ્યારે ચંદ્રમા અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે પણ વાયુમાં જ લીન થઈ જાય છે. ૧.

વિશેષ—ચંદ્રા—જ્યારે સૂર્ય ચંદ્રમાનાં પ્રત્યક્ષ સિન્ન સિન્ન સ્વરૂપ દેખાઈ રહ્યાં છે તો પછી તે વાયુરૂપ કેવી રીતે થઈ જાય છે ? તેનું સમાધાન એ છે કે—સૂર્ય ચંદ્રમાના અસ્તમાં વાયુ જ કારણ છે, કારણ કે બહુન જ વાયુનું કાર્ય છે, તેથી વાયુથી સૂર્ય અસ્ત થાય છે. તથા પ્રલયકાળમાં જ્યારે સૂર્ય તથા ચંદ્રમાના સ્વરૂપનો નાશ થાય છે ત્યારે તેજોરૂપ સૂર્ય ચંદ્રમાની વાયુમાંજ લીનતા થઈ જાય છે. ૧.

**યદાપ ઉચ્છૃષ્યન્તિ વાયુમેવાપિયન્તિ વાયુર્હૈવૈતાન્સ-
ર્વાન્ સંવૃહ્ત્વૈત્યધિદેવતમ્ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—જ્યારે પાણી સુકાઈ જાય છે ત્યારે તે વાયુમાંજ મળી જાય છે. કારણકે વાયુજ આ સર્વજ્ઞ અન્યાદિકોને પોતાનામાં સામે છે. એ અધિ-દેવત દ્રષ્ટિ છે. ૨.

વિં વિં બાધ્ય—જ્યારે જળ પ્રલયકાળમાં સુકાઈ જાય છે ત્યારે તે વાયુમાંજ લીન થઈ જાય છે, કારણ કે વાયુજ આ અગ્નિ આદિ મહાબળવાન તત્વોનો આધાર છે. એ પ્રમાણે એ દેવતાસંબંધી સંવર્ગ કહેવાય છે. ૨.

વિશેષ—તાપર્થ એ છે કે, જે કારણથી વાયુજ સર્વ અગ્નિ આદિકોનો આધાર છે, તે જ કારણથી ઉપાસકને સારૂ વાયુની સંવર્ગ શુભ્રથી ઉપાસના કરવી એ ઉચિત છે. ૨.

અથાધ્યાત્મ પ્રાણો વાવ સંવર્ગઃ સ યદા સ્વપિતિ

પ્રાણમેવ વાગ્યેતિ પ્રાણં ચક્ષુઃ પ્રાણઃ શ્રોત્રં પ્રાણં મનઃ
પ્રાણો હ્યેવૈતાન્સર્વાન્સંવૃહ્ક્ર્ક ઇતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—હવે અધ્યાત્મ દર્શન કહેવામા આવે છે—પ્રાણજ સર્વગ છે, જ્યારે એ પુરૂષ મુવે છે ત્યારે વાણી પ્રાણમાજ લીન થઈ જાય છે પ્રાણમાજ ચક્ષુ, પ્રાણમાજ શ્રોત્ર તથા પ્રાણમાજ મન લીન થઈ જાય છે કારણ કે પ્રાણજ એ સર્વને પોતાનામા લીન કરી લે છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—હવે શરીરસળધી સર્વગ વિદ્યા કહેવામા આવે છે—મુખ્ય પ્રાણ જ નિશ્ચય કરીને સર્વગ છે અર્થાત્ લય કરવાવાળો છે કારણ કે જે સમયમા કેઈ પુરૂષ શયન કરે છે તે સમયમા વ ગિન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, શ્રોત્રેન્દ્રિય તથા મન મુખ્ય પ્રાણમાજ લય ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી મુખ્ય પ્રાણ જ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોને લય ભાવ પ્રાપ્ત કરાવનારો છે એજ અધ્યાત્મ ઉપદેશ છે ૩

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે જેમ અગ્નિ વાયુમા લીન થઈ જાય છે તેમજ વાગાદિ સમસ્ત ઇન્દ્રિયો તથા મન મુખ્ય પ્રાણમાજ લીન થઈ જાય છે કારણ કે વાગાદિ સર્વ પદાર્થ પ્રાણમા જઈનેજ મળી જાય છે, તેથી સર્વગ શુણ્ણવાળા વાયુની ઉપાસના કરવી જોઈએ ૩

તૌ વા एतौ द्वौ संवर्गा वायुरेव देवेषु प्राणाः
प्राणेषु ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—તે એ બંને સર્વગ છે—દેવતાઓમા વાયુ તથા ઇન્દ્રિયોમા પ્રાણ. ૪

વિં વિં ભાષ્ય—દેવતાઓમા વાયુ સર્વગ શુણ્ણવાળો છે તથા ઇન્દ્રિયોમા પ્રાણ સર્વગ શુણ્ણવાળો છે, તેથી અધિદેવ તથા અધ્યાત્મ બોદે કરીને બે સર્વગ કહેવામા આવ્યા છે અર્થાત્ દેવતાઓમા વાયુ તથા ઇન્દ્રિયોમા પ્રાણ ૪

વિશેષ—દેવતાઓમા વાયુ તથા વાગાદિમા પ્રાણ એ બંને અધિદેવતા તથા અધ્યાત્મ રૂપવાળા તથા સર્વગ—સર્વજ્ઞ શુણ્ણવાળા છે. અર્થાત્ ખાર્ધ જનારા, પોતાની અદર મેળવી લેનારા, સ્વસ્વરૂપ કરી લેનારા જે હોય તેને સર્વગ કહે છે

આ મનનો અભિપ્રાય એ છે કે—સમુગ્ધા રૂઢવ ઋષિએ જાનશ્રુતિ રાજાને સંવર્ગ વિદ્યાનો એવે પ્રકારે ઉપદેશ આપ્યો કે—હે રાજા! આ વિદ્યાના બે બોદ

છે. એક અધિદેવત સંવર્ગોપાસના, તથા બીજી અધ્યાત્મ સંવર્ગોપાસના. અધિ-
દેવત સંવર્ગોપાસનાને એ પ્રમાણે સમજવી કે—વાયુનામક ગતિપ્રદ પરમાત્માજ
સંવર્ગ છે, તથા અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્રમા તથા જળ આદિ દેવતાઓની પરાકાષ્ઠા એક-
માત્ર એજ પ્રદ છે, અર્થાત્ સર્વ દેવતા ઉપશાંત કાળમાં એજ ગતિશીલ પરમા-
ત્મામાં લીન થઈ જાય છે. એ લાવને પૂર્ણ પ્રકારે સમજવાનું નામ “અધિદેવત—
સંવર્ગોપાસના” છે.

બીજો—પ્રાણ નામક પ્રાણપ્રદ પરમાત્માજ સંવર્ગ છે, વાક્, ચક્ષુ શ્રોત્ર
તથા મન આદિ ઇન્દ્રિયોની પરાકાષ્ઠા એકમાત્ર પ્રદ છે. અર્થાત્ જ્યારે મનુષ્ય
આ સંસારમાંથી પ્રયાણ કરે છે ત્યારે તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો એજ પ્રાણરૂપ પરમાત્મામાં
લીન થઈ જાય છે. એ લાવને સારી રીતે સમજવાનું નામ ‘અધ્યાત્મ સંવર્ગો-
પાસના’ છે. તથા એ ઉક્ત બે દેવોમાં વાયુ તથા પ્રાણ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જે
એ લાવને જણે છે તેણે જાણવા યોગ્ય સર્વ જાણી લીધું છે. ૪.

હવે સવર્ગ એટલે કે વાયુ તથા પ્રાણની સ્તુતિ સંબંધી આખ્યાયિકાનો
આરંભ કરે છે, યથા—

**अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं
परिविध्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे तस्मा उ ह न
ददतुः ॥ ५ ॥**

ભાવાર્થ—એક સમયે કપિ ગોત્રમાં પેદા થએલા શૌનક તથા કક્ષસેનના
પુત્ર અભિપ્રતારીની પાસે, જ્યારે તેમને લોજન પીરસવામાં આવતુ હતું ત્યારે
એક બ્રહ્મચારીએ ભિક્ષા માગી, પરંતુ તેમણે તેને ભિક્ષા આપી નહીં. ૫.

વિવૃત્તિ—હવે અધિદેવતારૂપ વાયુ તથા અધ્યાત્મરૂપ પ્રાણની
સ્તુતિ ઇતિહાસ દ્વારા કરે છે—કપિ ગોત્રવાળા શુનક કુમાર શૌનક તથા કક્ષ-
સેનના પુત્ર અભિપ્રતારક જે લોજન કરવાને બેઠા હતા તથા જેમના આગળ
લોજન પીરસવામાં આવતુ હતું, તેમની સમીપ આવીને એક બ્રહ્મચારીએ ભિક્ષા
માગી. તે બ્રહ્મચારીને તેમણે ભિક્ષા આપી નહીં. ૫.

વિશેષ—તેમનું તેને ભિક્ષા ન આપવાનું તાત્પર્ય એ હતું કે—જ્યારે તેને
ભિક્ષા નહીં મળે ત્યારે તે જમને પોતાના આત્મજ્ઞાનની કથા સંભળાવશે અથવા
બ્રહ્મચારીના ‘હું બ્રહ્મવેત્તા છું’ એવા અભિમાનને જાણવાની ઇચ્છા કરી કે ‘જોઈએ
એ શું કહે છે ?’ તેથી તેમણે ભિક્ષા આપી નહીં. ૫.

સ હોવાચ મહાત્મનશ્ચતુરો દેવ ઇકઃ કઃ સ જગાર
ભુવનસ્ય ગોપાસ્તં કાપેય નાભિપશ્યન્તિ મર્યા અભિપ્રતા-
રિન્વહુધા વસન્તં યસ્મૈ વા ઇતંદન્નં તસ્મા ઇતન્ન
દત્તમિતિ ॥ ૬ ॥

ભાષાથ—ત્યારે તે બ્રહ્મચારીએ કહ્યું—ભુવનોની રક્ષા કરનારા એ એક
દેવ પ્રજાપતિએ ચાર મહાત્માઓનો ગ્રાસ કરલો છે. હે કાપેય ગોત્રવાળા
અભિ ! હે અભિપ્રતારિન ! મનુષ્ય ઘણા પ્રકારથી નિવાસ કરતા એ એક
દેવને કેમતા નથી, તથા જેને સાડ આ અન્ન છે તેને જ તે આપવામાં
આવ્યું નહીં. ૬.

વિં ૦ વિં ૦ ભાષ્ય—એ બ્રહ્મચારીએ કહ્યું—અન્યાદિકો પ્રતિ ક—પ્રજા-
પતિ એટલે કે વાયુ છે તથા વાગાદિકો પ્રતિ પ્રાણ છે તે સર્વને ગ્રસન કરવાવાળા
છે. ભૂ આદિ સર્વ લોકની રક્ષા કરવાવાળા તે પ્રજાપતિ છે. હે કાપેય ! તે પ્રજાપતિ,
ને મરણધર્મવાળા અજ્ઞાની જાણતા નથી. હે અભિપ્રતારિન ! અધ્યાત્મ,
અધિદેવ તથા અધિભૂત રૂપથી રહેવાવાળા જે પ્રજાપતિને સાડ પ્રતિદિન લોજન-
સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તે પ્રજાપતિને આ અન્ન તમે આપ્યું નહીં. એટલે કે
અન્ન આપવાનો તમે ઈન્કાર કર્યો તે વસ્તુતઃ પ્રાણ બ્રહ્મને અન્ન પ્રદાન કરવાનો
નિયમ કર્યો છે. ૬.

વિશેષ—કોઈ કોઈનો મત છે કે ‘કઃ’—એ પ્રશ્નવાચક છે. અર્થાત એ
બ્રહ્મચારીએ તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે એ કયા દેવતા છે કે જે અગ્નિઆદિકો તથા
વાગાદિકોનું ભક્ષણ કરે છે, કે જેને હે કાપેય ! મરણધર્મવાળા અજ્ઞાની જીવ
અનેક પ્રકારથી તેમાં રહેવા છતાં પણ તેને જાણતા નથી, જે પ્રજાપતિ નિમિત્ત
આ લોજન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે એ જ પ્રજાપતિને તમે અન્ન આપ્યું નહીં,
તેમાં કારણ શું છે ? શું, તમે પ્રજાપતિની ઉપાસના નથી કરતા ?

ભાષા એ છે કે—હે મહાત્મન ! જેને સાડ આ અન્ન છે તેને આપ લોકોએ
અન્ન આપ્યું નહીં, અર્થાત—હું બ્રહ્મચારી જે પરમાત્માની વેદરૂપ વાણીને સર્વત્ર
ફેલાવવાને સાડ અધ્યયન કરી રહ્યો છું તેનો આપે નિરાદર કર્યો. જે ઇશ્વરીયવાણી
વેદ છે તેના રક્ષક બ્રહ્મચારી જ છે. તેથી આપ બંને એ મને શિક્ષા ન આપીને

પરમપિતા પરમાત્માનું હનન કર્યા બરાબર થાય છે. તેથી મને અન્ન ન આપવું એ આપને સારૂ પાપ છે. ૬.

**तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायाऽऽत्मा
देवानां जनिता प्रजानाञ्च हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्म-
हान्तमस्य महिमानमाहुरनयमानो यदनन्मतीति तै वयं
ब्रह्मचारिस्तेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥**

સાવાર્થ—કાપેય શૌનકે તે બ્રહ્મચારીનાં વચનોનું મનન કરતાં તેની પાસે જઈને કહ્યું કે—તે પ્રજાપતિને અન્ન જાણીએ છીએ. તે દેવોનો આત્મા, પ્રજાઓના જનિતા, સુવર્ણદંડ, ભક્ષક તથા વિક્રાન્ છે. બ્રહ્મવિત્ એ પ્રજાપતિના મહિમાને અતિ મહાન્ કહે છે, કારણ કે તે ખીભથી ખવાઈ શકાતો નથી પણ અગ્નિ આદિ જે અન્ન નથી તેમને પણ ખાઈ જાય છે, તેથી હે બ્રહ્મચારી ! અન્ને એ વ્યાપક બ્રહ્મની ઉપાસના કરીએ છીએ. ‘આ બ્રહ્મચારીને ભિક્ષા આપો’ એ પ્રમાણે શૌનક ઋષિએ સેવકોને કહ્યું. ૭.

વિં વિં સાધ્ય—એવાં એ બ્રહ્મચારીનાં વચનોનું ચોક્કસ મનથી, વિચાર કરતા કપિ ગોત્રોત્પન્ન શૌનક ઋષિ એ બ્રહ્મચારીની પાસે આવ્યા અને કહ્યું—હે બ્રહ્મચારિન્ ! તમે જે કહ્યું કે તે પ્રજાપતિને અન્નાની મનુષ્ય જાણુતા નથી તેને અન્ન જાણીએ છીએ. એજ સંપૂર્ણ સ્થાવર જંગમરૂપ પ્રજાઓનો આત્મા છે, એજ સમસ્ત અગ્નિ આદિ દેવતાઓનો ઉત્પન્નકર્તા છે, તથા ફરી તેમનો પોતાના-માંજ લય કરવાવાળો છે, એજ વાયુરૂપે કરીને અગ્નિ આદિકોનું અધિષ્ટૈવત છે તથા ગ્રાણુરૂપે વાગાદિકોનું અધ્યાત્મરૂપ પણ છે. તથા સમસ્ત પ્રજાઓનો ઉત્પન્નકર્તા છે તથા સુવર્ણના સમાન જેના દાંત છે. અર્થાત્ અનાદિ કાળનો ભક્ષક છે. તથા તે સર્વથી બુદ્ધિમાન પણ છે, જે કોઈનાથી પણ ખવાઈ શકાતું નથી તેનો પણ તે ખાનારો છે. હે બ્રહ્મચારિન્ ! અન્ને તેની ઉપાસના કરીએ છીએ. એવું કહીને તે બ્રહ્મચારીને અન્ન આપવાની સેવકોને આજ્ઞા કરી. ૭.

વિશેષ—કાપેય શૌનકે બ્રહ્મચારીનાં તે વચનની મનથી આલોચના કરી બ્રહ્મચારીની સમીપ જઈ કહ્યું કે, જે વિષયમાં આપે અન્નાની મર્ત્યગણ તેને દેખતા નથી એમ કહ્યું તેને અન્ને દેખીએ છીએ. તે અગ્નિ તથા વાગાદિ દેવોનો આત્મા તથા સ્થાવર જંગમ પ્રજાઓના ઉત્પત્તિકર્તા છે. હિરણ્યદંડ—અમૃતદંડ

એટલે કે જેના હાંત કદી છુટતા નથી, ‘બલસ.’—લક્ષણશીલ તથા ‘અનસૂરિ’—
મેધાવી છે. પ્રદ્યવેત્તા લોક એ પ્રજાપતિની અપ્રમેય વિભૂતિ બતાવે છે. કારણ કે
તે સ્વયં બીજાથી અલક્ષ્યમાણ તથા જે અગ્નિ આદિ દેવતારૂપ અનન્ન (જે બીજાનું
અન્ન નહીં) છે તેનું લક્ષણ કરે છે. હે પ્રદ્યચારિન્ ! અમે એવાં લક્ષણોવાળા
પ્રદ્યનીજ ઉપાસના કરીએ છીએ. કોઈ કોઈ “વ્રજ્જચારિન્ ન દ્વમુપાસ્મહે” એવો
પદ્મછેદ કરીને અમે આ પ્રદ્યની ઉપાસના કરતાં નથી પણ પરપ્રદ્યની ઉપાસના કરીએ
છીએ—એવી વ્યાખ્યા કરે છે. પછી તેમણે સેવકોને કહ્યું કે ‘એમને લિક્ષા આપો.

तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश
सन्तस्तत्कृतं तस्मात्सर्वासु दिद्वन्नमेव दश कृतं सैषा
विराडन्नादी तयेदं सर्वं दृष्टं सर्वमस्येदं ह भवत्य-
न्नादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—ત્યારે એ સેવકો એ નિશ્ચયે કરીને તે પ્રદ્યચારીને લિક્ષા આપી.
નિશ્ચયે કરીને એ પાંચ ગ્રાણ, વાણી, મન, ચક્ષુ તથા શ્રોત્ર દેવતા પૃથક્ છે
તથા એ પાંચ વાયુ, અગ્નિ, આદિત્ય, ચંદ્ર તથા જળ દેવતા પૃથક્ છે, એ પ્રમાણે
દશ દેવતા મળીને એ કૃતયુગ થાય છે, તેથી સર્વ દિશાઓમાં અન્ન એટલે લોભ્ય
વસ્તુ પણ દશ દેવતા, કૃત અર્થાત્ સત્યયુગ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જોજ એ દશ
દેવતા અન્નાદિક છે. એ દશદેવતાઓએ કરીને જ આ સંપૂર્ણ જગત દ્રષ્ટ રચાએલું
છે. જે એ પ્રમાણે બાંધે છે તે બાળનારા પુરૂષને આ સંપૂર્ણ જગત દ્રષ્ટ થઈ
જાય છે. ‘ય એવં વેદ’ ‘ય એવં વેદ’ એ દ્વિરૂક્તિ ઉપાસનાની સમાપ્તિની સૂચક છે. ૮.

વિ० વિ० ભાંખ્ય—એ શૌનકાદિક ઋષિયોએ તે પ્રદ્યચારીને લિક્ષા
આપી. તેઓ એ અધિદેવરૂપ વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર તથા જળ એ પાંચ આધિ-
દેવિક સ્વર્ગ તથા ગ્રાણ, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, વાણી તથા મન એ પાંચ અધ્યાત્મ સ્વર્ગ એ
બંને મળીને દશ થાય છે. એ દશજ દૂતમાં કૃત શબ્દથી વિખ્યાત છે તથા
યુગોમાં મળેલા એ દશ કૃતયુગ કહેવાય છે. જેમ ગ્રાણાદિ તથા વાગાદિ એ દશે
દૂતમાં કૃત કહેવાય છે તેમજ શ્રોત્રાદિકોમાંથી એકને ન્યારે ગ્રાણમાં મળવે છે
ત્યારે શેષ ચાર ચોક કહેવાય છે તથા યુગોમાં જોજ કૃતયુગ છે. તથા ન્યારે
શ્રોત્રાદિ બે ગ્રાણમાં મળે છે ત્યારે અવગિષ્ટ ત્રણ દૂતમાં ત્રિશ્વ તથા યુગોમાં ત્રિના
કહેવાય છે. તથા ન્યારે શ્રોત્રાદિ ત્રણ ગ્રાણમાં મળે છે ત્યારે શેષ બે દૂતો તથા

દ્વાપર કહેવાય છે તથા જ્યારે શ્રોત્રાદિકોનો પ્રાણમાં મત્તી જવાથી એક બાકી રહે છે ત્યારે તેને એકકો તથા કલિ કહે છે. એ દશ મળીને થયેલા શબ્દને કૃત કહે છે. અન્યાદિ વાગાદિ મળીને થયેલા દશ તથા દશે દિશા હોવાથી દશ સામાન્ય ધર્મથી દશ અક્ષરોવાળું વિરાટજ અન્ન છે. એ વિગટ દશ સંખ્યાવાળું હોવાથી તથા કૃતવાળું હોવાથી અન્ન તથા અન્નાદિ બન્ને છે. એ જ પ્રમાણે વિદ્વાન્ દેવતારૂપ થઈને વિરાટરૂપ દશ સંખ્યાથી અન્ન તથા કૃત સંખ્યાથી અન્નાદિ થાય છે તથા એ જ અન્ન અગર અન્નાદિથી આ સંસારની દશે દિશાઓમાં સ્થિત કૃત સંખ્યાથી જાણવામાં આવે છે. જે મનુષ્ય પૂર્વોક્ત રીતે આ સંસારને જાણે છે તેનો દશેદિશાઓમાં સંબંધ થાય છે તથા તે પુરૂષ અન્નાદી થાય છે. ૮.

વિશેષ—શૌનક ઋષિ કહે છે કે—હે બ્રહ્મચારિન્ ! આ શરીરની બહાર જે વાયુ છે, તે લોકતા છે તથા અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને જળ એ ચારે વાયુનાં લોચ્ય છે. કારણ કે અગ્નિનો વાયુમાં લય થઈ જાય છે, વાયુ વિના અગ્નિની સ્થિતિ રહેતી નથી. વાયુ આધાર છે, અગ્નિ આધેય છે. આધાર આધેય જોડાયેલા જણાય છે કે જાણે તે તેને પોતાનામાં પકડી રાખે છે. જે ઘટમાં અગ્નિ કે દીવો ઝુકવામાં આવે અને તેનું મ્હોં એવી રીતે બંધ કરીદેવામાં આવે કે તેમાં વાયુ જઈ શકે નહીં તો અગ્નિ કે દીપક હોલવાઈ જશે. અર્થાત્ વાયુ તેનું લક્ષણ કરી જશે. સૂર્ય ચંદ્રની ગતિ પણ વાયુ દ્વારાજ થાય છે. અર્થાત્ તેઓ વાયુએ કરીને ચારે બાજુથી ઘેરાયેલા છે. મહાપ્રલયમાં જ્યારે વાયુ પ્રવંડ થાય છે ત્યારે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર તથા જળનું કહ્લું ઠેકાણુ જ રહેતું નથી, પતોજ નથી લાગતો. વાયુ એ સર્વનું લક્ષણ કરી જાય છે, તથા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના સમયમાં એ સર્વને તે પોતાના માંથી બહાર કઢાડે છે. તેજ કારણથી એ વાયુ આધિદેવિક સંવર્ગ કહેવાય છે, અર્થાત્ પોતાનામાં સર્વને ઝેંચીને રાખે છે. તે જ પ્રમાણે આ શરીરની અંદર પ્રાણ પણ લોકતા છે તથા વાણી, ચક્ષુ, મન તથા શ્રોત્ર એ ચાર તેનાં લોચ્ય છે કારણ કે તે પ્રાણના વશમાં રહે છે. એ કારણથી તે પ્રાણ આધ્યાત્મિક સંવર્ગ કહેવાય છે. અર્થાત્ એ ચારેને તે પોતાનામાં ઝેંચીને રાખે છે, પ્રાણના નિકળતાં એ ચારે પોત પોતાના સ્થાનમાં રહી શકતા નથી. પ્રાણની સાથે ઝેંચાઈને આત્મા જાય છે. મુપુસિ અવસ્થામાં, અથવા મરણકાળમાં એ ચારેનો પ્રાણમાંજ લય થાય છે. અને પાછા જાગ્રત અવસ્થામાં અથવા ઉત્પત્તિ સમયમાં તે જ પ્રાણમાંથી નિકળી આવે છે તથા પોત પોતાને સ્થાને સ્થિત થઈ જાય છે.

ઉપર કહેલા જે લોકતા—વાયુ તથા પ્રાણ—તથા આઠ લોગ્ય—અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, જળ, વાણી, નેત્ર, મન તથા શ્રોત્ર જ સર્વનો લોકતા આત્મા છે, તેજ અધ્યાત્મ, અધિદેવ તથા અધિભૂત રૂપે દશે દિશાઓમાં વ્યાપ્ત છે. જે યાવત્ દશે દિશાઓમાં વ્યાપ્ત છે તેજ અન્ન છે, તેજ લોગ્ય છે, તેજ વિરાટ છે. આ વિરાટની ઉપમા તે વિરાટ છંદને આપેલી છે જે વેદોમાં દશ અક્ષરોથી નેહાએલો છે. તેનીજ ઉપમા છૂતમા કૃત નામવાળા પાસાને પણ આપેલી છે, જે પોતાના ચાર અક્ષોથી યુક્ત છે તથા જેમાં ત્રણ (ત્રેતા), બે (દ્વાપર) તથા એક (કળિ) અક્ષવાળા પાસા અતર્ભૂત છે. તથા જેમ કૃતનામક પાસાને છૂતી દેવાથી શેષ ત્રણે પાસા છૂતાએલા ગણાય છે તેમજ કૃતયુગને છૂતી દેવાથી શેષ ત્રણે યુગ ત્રેતા, દ્વાપર તથા કલિ પણ છૂતેલા સમજવામાં આવે છે તે જ પ્રકારે અન્નનું દાન આપવાથી સંપૂર્ણ વસ્તુઓનું દાન આપ્યું ગણાય છે. તથા આત્માના લોગવી લીધાથી સર્વેજ લોગવી લીધા જેવું યર્થ જાય છે. વિરાટનો અર્થ લોગ્ય તથા લોકતા બંને છે તેથી જે લોગ્યરૂપથી સ્થિત છે તથા જે લોકતારૂપથી સ્થિત છે તે બંને આત્મા છે એટલે કે તેજ લોકતા અને તેજ લોગ્ય છે. એમ જે જાણે છે, દેખે છે તેનેજ તત્વદર્શી તથા અન્નનો લોકતા સમજવામાં આવે છે.

આ ખંડના તાત્પર્યમાં ઘણો ગુચવાડો છે, આપણા ઉત્તમ સસ્કાર શિચિલ યર્થ ગયા છે એજ કારણથી આપણે વૈદિક ઉપાસનાઓના પ્રકારથી અનભિન્ન યર્થ રહ્યા છીએ. પૂર્વે રેકવને સાડે જે ઉપમા આપી છે તેને અહીં બરાબર કરી દેવામાં આવી છે. જેમ કૃત અયમાં (દાણા ચિન્હ) નીચેના અય અંતર્ગત યર્થ જાય છે, તેમ અહીં સર્વગ વિધાની સમતા દેખાડવામાં આવી છે. તથા કૃત નહિ (દણા) બીજાને અંતર્ગત કરીલે છે, જેમ કે સર્વગ વિધાના જાણનારામાં બીજા બધાં પુણ્ય અંતર્ગત યર્થ જાય છે.

તો ત્રણ શ્રેણી સુઅક્ષરો તો કમમજ રહે છે, સ્કરભાષ્યથી ત્રણ તેની ઉકેલ જોઈએ તેવો થતો નથી. આ વિષય ઉપર વિદ્વાનોએ તથા બ્યાખ્યા કારોએ વધારે પ્રકાશ પાડવો જોઈએ. જેના બદલામાં રાગ થઈને પોતાની કન્યા સુધાંત લિલુકને આપી દીધી, એવી મહત્વપૂર્ણ વિધાના વિષયમાં વધારે સ્પષ્ટતાપૂર્ણ લાખ્ય લખાયું હોત તો ઠીક થાત. આ વિષયને આચાર્ય શંકરજી મુરુપટ્ટ કરવામાં સમર્થ હતા. ૮.

ખંડ ચોથો

**સત્યકામો હ જાવાલો જવાલાં માતરમામન્ત્રયાંચક્રે
વ્રહ્મચર્યં ભવતિ વિવત્સ્યામિ કિંગોત્રા ન્વહમસ્મીતિ ॥ ૧ ॥**

શાવાર્થ—સત્યકામ જળાલે પોતાની માતા જળાલાને શ્રદ્ધાપૂર્વક કહ્યું કે—હે પૂજ્ય ! હું બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક ગુરુકુળમાં નિવાસ કરીશ, મારૂં ગોત્ર કયું છે ? ૧.

વિ० વિ० શાખ્ય—સત્યકામ નામના એક જળાલાના પુત્રે પોતાની માતાને કહ્યું—હે માતાજી ! વેદાધ્યયનને સારૂં મારી આચાર્ય કુળમાં નિવાસ કરવાની ઇચ્છા છે, તેથી તું મને કહે કે—હું કયાગોત્રનો છું ? ૧.

વિશેષ—પૂર્વ ખંડમાં ‘પ્રાણાદિ તથા વાગાદિ, એ દશે દેવતાઓથી અતિ-રિક્ત જગત નથી, જેણે આ દશે દેવતાઓને ભેળ્યા છે, તેમણે સંપૂર્ણ જગતને ભેળ્યું છે, એ વાત કહેવાયી ગઈ. હવે ‘વાગાદિ તથા અગ્ન્યાદિની, અન્ન તથા અન્નાદિ રૂપથી સ્તુતિ કરાએલા જગતને એક કરીને ફરી તેના સોળ વિભાગ કરી તેમાં પ્રદ્ધ દ્રષ્ટિ કરવી ભેળ્યે એમ કહેવામાં આવે છે. શ્રદ્ધા તથા તપ એ પ્રદ્ધો-પાસનાનાં અંગ છે. તેજ વાત કહેવાને સારૂં પ્રકૃત ઇતિહાસનો આરંભ કરવામાં આવેલો છે. ૧.

**સા હૈનમુવાચ નાહમેતદ્વેદ તાત યદ્ગોત્રસ્ત્વમસિ વદ્ધર્હ
ચરન્તી પરિચારિણી યૌવને ત્વામલભે સાઽહમેતન્ન વેદ
યદ્ગોત્રસ્ત્વમસિ જવાલા તુ નામાહમસ્મિ સત્યકામો નામ
ત્વમસિ સ સત્યકામ એવ જાવાલો બ્રુવીથા ઇતિ ॥ ૨ ॥**

શાવાર્થ—તેણે તેને કહ્યું—હે તાત ' તું જે ગોત્રવાળો છે, તેને હું નથી જાણતી. યુવાવસ્થામાં જ્યારે કે હું ઘણા અતિથિ સત્કારાદિ કાર્યે કરનારી પરિ-ચારિણી હતી (તે વખતે) મેં તને પ્રાપ્ત કર્યો હતો. હું એ નથી જાણતી કે તમારું ગોત્ર કયું છે. મારૂં નામ જળાલા છે તથા તારૂં નામ સત્ય કામ છે. તેથી તું પોતાના આચાર્યને ‘સત્યકામ જળાલ’ બતાવી દેજે. ૨.

વિ० વિ० લાઘ્ય—પૂર્વોક્ત પ્રકારે, પુત્રનું વાક્ય સાંભળીને જળાલાએ કહ્યું—હે પુત્ર ! હું તારા ગોત્રને જાણતી નથી. કારણકે પતિના ગૃહમાં આવેલા અતિથિ અભ્યાગતાદિકની સેવામાં માડ ચિત્ત રહેતું હતું તેથી ગોત્રાદિકનું સ્મરણ મારા મનમાં રહ્યું નહીં. તે યૌવનના સમયમાં તારો જન્મ થયો અને તેજ કાળમાં તારા પિતાનું મૃત્યુ થયું. ખરી હું અનાથ ઘઈ ગઈ. તેથી હું નથી જાણતી કે તું કયા ગોત્રનો છે. તારૂં નામ સત્યકામ છે તથા મારૂં નામ જળાલા છે. એટલે જો આચાર્ય તારાં ગોત્રાદિ પૂછે તો તું એમ કહે જે કે—હું જળાલાનો પુત્ર સત્યકામ છું. ૨.

વિશેષ—પુત્રની વાત સાંભળીને માતાએ કહ્યું—હે તાત ! કયા ગોત્રની તું છે, એ વાતને હું જાણતી નથી. તેનું કારણ એ છે કે, જ્યારથી હું પતિના ઘરમાં આવી ત્યારથી હું પતિની સેવામાં તથા આવતા જતા અતિથિયોની સેવા સત્કારમાં રહેલી હતી. મેં કદી પતિને તેમનું ગોત્ર પૂછ્યું ન હોતું. કારણ કે પતિમતા સ્ત્રીનો ધર્મ કેવળ પતિની સેવા તથા પતિની આજ્ઞા પાળવાનો છે. યુવાવસ્થામાં તું મને પ્રાપ્ત થયો. તે ખરી તરતજ તારા પિતાનો દેહાન્ત થયો. તેથી હું માત્ર એટલુંજ જાણું છું કે જળાલા મારૂં નામ છે અને સત્યકામ તારૂં નામ છે. હવે આચાર્ય તને ગોત્ર પૂછે તો તું એમ કહેજે કે ‘સત્યકામ મારૂં નામ છે તથા જળાલા મારી માતાનું નામ છે. ૨.

સ હ હારિદ્રુમણં ગૌતમમેત્યોવાચ ब्रह्मचर्यं भगवति
वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તેણે હારિદ્રુમત ગૌતમની પાસે જઈને કહ્યું—પૂજ્ય ! હું આપની પાસે બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક વાસ કરીશ, તેથીજ આપની પાસે આંખેા છું. ૩.

વિ० વિ० લાઘ્ય—માતાનાં વચન સાંભળીને સત્યકામે હારિદ્રુમત ઋષિની સમીપ જઈને કહ્યું કે, હું આપની પાસે શિષ્ય બનીને બ્રહ્મચર્ય ધારણ પૂર્વક રહેવાને આંખેા છું. આપ મારા પૂજ્ય છો. ૩.

વિશેષ—“શુરૂં પાસેથી અધ્યયન કરેલી વિદ્યા સફળ થાય છે” એમ શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે—જેણે પરપરાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરેલી છે

હોય છે તે તેનાં તત્ત્વોને સારી રીતે જાણે છે. એવું જાણીને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે તે વ્યવહારિક હશે તથા તેનાથી અતમાં પરમાર્થ સિદ્ધ થઈ શકશે. તેથીજ 'આચાર્યવાન્ પુરૂષો વેદ' કહેવામાં આવ્યું છે. સત્યકામનો ગુરુકુળમાં વાસ કરવાનો એજ હેતુ છે. ગુરૂની પાસે રહેવામાં નિયમ પૂર્વક વાસ કરવો પડે, હર સમયે તેમની શિક્ષા ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય, એવાની ભાવના પરિપુષ્ટ થાય, અન્ય છાત્રાની સાથે રહેવાથી નિરતર વિદ્યાભ્યાસ થતો રહે તથા સર્વથી મોટી વાત એ થાય કે—અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શૌચ, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ રૂપ પાત્ર નિયમોનું પાલન કરવામાં સાવધાની રહી શકે, તેથી જ સત્ય કામે આચાર્ય પાસે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તથા હોવાચ કિંગોત્રો નુ સોમ્યાસીતિ સ હોવાચ નાહમેતદ્વેદ મો યદ્ગોત્રોઽહમસ્મ્યપૃચ્છં માતરથ સા મા પ્રત્યગ્રવીદ્ બ્રહ્મં ચરન્તી પરિચારિણી યૌવને સ્વામલભે સા- હમેતન્ન વેદ યદ્ગોત્રસવમસિ જવાલા તુ નામાહમસ્મિ સત્યકામો નામ સ્વમસીતિ સોઽહથ સત્યકામો જાવાલોઽ સ્મિ મો ઇતિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—હારિદ્રમ્ભે સત્યકામને પૂછ્યું કે તારૂં ગોત્ર કયું છે ? ત્યારે સત્યકામે કહ્યું—તે હું જાણતો નથી કે મારૂં ગોત્ર કયું છે. અહીં આવતા પહેલાં મેં મોરી માતાને પૂછ્યું હતું કે—હું બ્રહ્મચારી થવાને જાઉં છું, તેથી તું મારૂં ગોત્ર કહે' ત્યારે તેણે કહ્યું કે—મારા પતિને ઘેર ઘણા અતિથિ આવતા હતા. હું તેમની સેવા કરતી હતી તેથી મને તારા ગોત્રનું સ્મરણ નથી સુવાવસ્થામાં તું મને પ્રાપ્ત થયો હતો, તે જ સમયે મારા પતિને દેહાંત થઈ ગયો. તેણે મને કહ્યું છે કે હું સત્યકામ જાણાલ છું ૪.

વિં વિં બાધ્ય—હારિદ્રમ્ભે સત્યકામને પૂછ્યું કે—તારૂં ગોત્ર કયું છે ? ત્યારે સત્યકામે જવાબ આપ્યો કે—ત્યારે આપની પાસે આવીને બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરી નિવાસ કરવાની ઇચ્છા મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે મેં મારી માતાને પૂછ્યું કે—મારૂં ગોત્ર કયું છે ? કારણ કે ગુરૂની પાસે મારે ગોત્ર જતાવવું પડશે ત્યારે મારી માતાએ કહ્યું—તારૂં ગોત્ર કયું છે તે હું જાણતી નથી. કારણકે હું તો પાતિવ્રત ધર્મને ધારણ કરીને પતિ સેવામાં તથા આર્ગતુક અતિથિ સત્કારમાં જ રહેતી હતી.

લગ્નવશ કદી પણ મેં તમારા પિતાને તેમનું ગોત્ર કયું છે તે પૂછ્યું નથી. યુવા વસ્થામાં તું મને પ્રાપ્ત થયો, તે પછી તારા પિતાનો દેહાન્ત થયો. તેથી તું તારા ગુરુજીને કહેજે કે જળાલા મારી માતાનું નામ છે તથા સત્યકામ જળાલ મારું નામ છે. કેવળ એટલું જ હું જાણું છું. ૪

વિશેષ—સસારમાં માત્ર એજ પ્રધાન સળધ છે એક “ધૌન—સળધ (કુળપરપરા સળધ) તથા બીજો વિધા—સળધ, વિધા સળધ સ્થાપિત કરવાને સાફ સર્વ વાતોની માહિતી મેળવી લેવી બેઠએ નીતિનું પણ એ વચન છે કે ‘અજ્ઞાત કુલ શીલસ્ય વાસો વેયો ન વસ્યવિત્’ તેથી આચાર્ય જળાલને તેનું ગોત્ર પૂછ્યું. આચાર્યના પૂછપરછ કર્યા પછી તેનો પતો લાગતો, હંતો કે—એ જાળક કયા કુળનો છે, તે કુળના લોકોની કેવી પ્રકૃતિ તથા પ્રવૃત્તિ છે, બ્રહ્મચારીને બ્રાહ્મણ ધર્મની શિક્ષા આપવી કે ક્ષાત્રધર્મની, તેના કુળમાં કઈ શિક્ષા પદ્ધતિ પ્રચલિત છે, તેને એજ શિક્ષા આપવાનું ઉપયુક્ત થશે કે કોઈ નવીન કે જે આજ સુધી તેના ગોત્રધાળાને મળેલી નથી, તે શિક્ષા ઉપયુક્ત થશે, ઇત્યાદિ વાતોનો બરાબર પતો લગાડ્યા પછી જ આચાર્ય, બ્રહ્મચારીની શીક્ષા—દીક્ષાનો સમુચિત પ્રબંધ કરતા હતા. તથા સ્વશાવ વ્યવહાર, અને ચાલ—ચલગતનું અનુમાન ગોત્રાદિના પરિચયથી બંધે અરે કરવામાં આવતું હતું.

પહેલા એવો પણ ચાલ હતો કે—લોક પોતાનો પતિચય આપતા હતા ત્યારે નામની સાથે ગોત્ર પણ કહેતા હતા. તેથી અહીં ગોત્ર વિષયક પ્રશ્ન ઉચિતજ છે. ૪

તથા હોવાચ નૈતદબ્રાહ્મણો વિવક્તુમર્હતિ સમિધઃ. સોમ્યાડહરોપ ત્વા નેષ્યે ન સત્યાદગા ઇતિ તમુપનીય કૃશાનામવલા નાં ચતુઃશતાનાં નિરાકૃત્યોવાચેમાઃ સોમ્યાનુસંવ્રજેતિ તા અભિપ્રસ્થાપયન્નુવાચ નાસહસ્રેણાવર્તયેતિ સ હ વર્ષગણં પ્રોવાસ તા યદા સહસ્રથ સંપેદુઃ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—ત્યારે સત્યકામને ગૌતમે કહ્યું—આ પ્રકારનું સ્પષ્ટ બાપણ બ્રાહ્મણ સિવાય બીજો કોઈ કરી શકે નહીં. તેથી હે સૌમ્ય ! તું સમિધા લઈ આવ, હું તારૂં ઉપનયન કરી દઉં, કારણ એજ છે કે તું સત્યનો પરિત્યાગ કર્યો નથી. પછી તેને જનોઈ દઈ ચારસો કૃશ તથા દુર્બળ ગાયો બુદ્ધી કહાડીને તેને કહ્યું કે હે સૌમ્ય ! તું આ ગાયોની પાછળ જા ત્રેમને લઈ જતી વખતે સત્યકામને કહ્યું—આ ગાયોની

એક હજાર ગાયો થયા વિના હું પાછો નહીં આવું. જ્યાં સુધી તે એક હજાર ગાયો થઈ ત્યાં સુધી ઘણાં વર્ષો સુધી તે વનમાંજ રહ્યો. ૫.

વિનંતી (૧૦ લાખ્ય)—તે સત્યકામને ગીતને કહ્યું કે—જે ગ્રાહણ નથી તે આ પ્રમાણે સત્ય લાખણ કરે નહીં, જે ગ્રાહણ હોય તે સત્ય લાખણ કરે છે. તમે સત્ય કહ્યું છે. તેથી મને વિશ્વાસ છે કે તમે ગ્રાહણ છો. હે સૌમ્ય ! વનમાંથી શરણુ વીણી લાવો, હોમ કરીને હું તમારૂં યજ્ઞોપવીત કરીશ. કારણકે તમે સત્ય-લાખણથી ચલિત થયા નથી. સત્યકામને ઉપનયન સંસ્કાર કરીને તથા ગ્રાહ્યર્થ ધારણ કરાવીને શુરૂંએ ગાયોના જુથમાંથી હર્ણળ ચારસો ગાયોને અલગ કરીને સત્યકામને કહ્યું—હે સૌમ્ય ! આ ગાયોને તમે વનમાં લઈ જાવ. જ્યારે સત્યકામ ગાયોને લઈને જવાને નિકળ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું—જ્યાં સુધી આ ગાયો એક હજાર પૂરી નહીં થાય ત્યાં સુધી વનમાંથી હું પાછો નહીં આવું. આ પ્રમાણે કહીને સુખ દુઃખને સમાન ગણીને વર્ષો સુધી વનમાં રહી એ ગાયોની સેવા કરતો એ ગાયોની સંખ્યા એક હજાર થઈ ત્યાં સુધી તે વનમાં રહ્યો. ૫.

વિશેષ—આ આખ્યાયિકામાંથી લોક ઘણા પ્રકારના ભાવ કહાડે છે, કોઈ કહે છે કે—‘વહ્નં ચરન્તી પરિચારિણી યૌવને ત્યામલમે’ અહીં પરિચારિણીનો અર્થ અનેક પતિવાળી સ્ત્રી છે. અને કોઈ કહે છે કે—પરિચારિણીનો અર્થ સેવિકા છે જ પણ તેનાથી તેનો એક જ પતિ ન હોય એવું કાંઈ નથી. જે લોકોના વિચારમાં પરિચારિણીનો અર્થ ઘણા લોકોની સેવાથી પુત્ર લાભ કર્યો એવો છે. તેમના મતમાં ગોત્ર યાદ ન રહેવાનું કારણ એજ છે કે—તેનો કોઈ નિયત પતિ ન હતો તેથી તે ગોત્ર ખતાવી શકી નહીં.

અહીં એ સ્મરણમાં રાખવા જેવું છે કે—ગોત્ર યાદ ન રહેવાનું કારણ એજ ન પણ હોય. આજ પણ ઘણી સ્ત્રીઓ એવી છે કે જેમને પોતાના ગોત્રની ખબર નથી તો શું તેમનો કોઈ એક નિયત પતિ નથી ? સ્ત્રીઓ તો શું ? ઘણા મનુષ્ય એવા છે કે જેમને પોતાનાં ગોત્ર યાદ નથી. કારણ કે—ગોત્રનો અર્થ તે કુળમાં જે કોઈ એક મોટો પુરૂષ થયો હોય તેની સાથેનો સબંધ ખતાવે છે. તથા એ વાત કુટુંબના ઇતિહાસ સાથે સબંધ રાખે છે, તેથી ગ્રંથ માધારણને યાદ રાખવાનું કહેણું છે. અમારા વિચાર પ્રમાણે ગોત્ર યાદ ન રહેવાનું કારણ અહીં પણ એજ છે.

અહીં આ વિષયમાં એ પણ વિચાર કરવો જોઈએ કે—સત્યકામના ગોત્ર ન ખતાવવાથી ઋષિ આશ્રમમાં કેમ પડ્યા ? તથા તેઓ તેને ગૃહ-સત્યવાદી ઠેવી રીતે સમજ્યા ?

તેનો ઉત્તર એ છે કે—સત્યકામને એ વાત સત્ય બતાવી દીધી કે તેની માતા દાસીનું કામ કરે છે, અને દાસ કર્મ કરવું એ તે સમયમાં શૂદ્રનું કામ હતું, એ ગૃહ ભેદ બતાવવાથી કે—‘હું એક શૂદ્રનો પુત્ર છું’. તેના જ સત્ય ભાષણ દ્વારા આચાર્ય તેને શુણુ—કર્મ—સ્વભાવથી બ્રાહ્મણ સમજાવ્યા. તેનો અભિપ્રાય એ જ થયો કે અશિક્ષિતા તથા દાસ કર્મ નિયુક્તા સ્ત્રિએ પોતાનાં ગોત્ર યાદ રાખી શકતી નથી.

જો કલ્પના કરી પણ લેવાય કે—તે એવી સ્ત્રી હતી કે જેનો કોઈ વિવાહિત પતિ નહોતો. તો પણ આચાર્યે શુણુ-કર્મ સ્વભાવથી સત્યકામ બ્રાહ્મણ છે એવો નિશ્ચય કરી લીધો. કારણકે જન્મથી બ્રાહ્મણ હોવાનું ઋષિ જાણતા ન હતા.

સત્યકામની માતાએ એમ નથી બતાવ્યું કે, પોતે બ્રાહ્મણી હોઈને સેવિકા રહી છે, પરંતુ એ બતાવ્યું છે કે પોતે દાસ કર્મમાં રહેલી છે. આ કથાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આચાર્યે સત્યકામની કેવળ શુણુ-કર્મ સ્વભાવ પરીક્ષા કરી કે ‘એ બ્રાહ્મણ છે.’

ખંડ પાંચમો

વૃષભ દ્વારા સત્યકામને બ્રહ્મના પ્રથમ પાઠનો ઉપદેશ કરે છે, યથા—

अथ हैनमृषभोऽन्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव
इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्मः प्रापय न-
आचार्यकुलम् ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી વૃષભે તેને કહ્યું—હે સત્યકામ ! તેણે ઉત્તર આપ્યો—
હે ભગવન્ ! શી આજ્ઞા છે ? ત્યારે વૃષભે કહ્યું—હે સૌમ્ય ! અમે એક હજાર થઈ
ગયા. હવે અમને આચાર્ય કુળમાં પહોંચાડો ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—વાયુ દેવતાએ પ્રસન્ન થઈ પોઠિયાનું રૂપ ધારણ કરીને
સત્યકામને કહ્યું કે—હે સત્યકામ ! ત્યારે સત્યકામને ઉત્તર આપ્યો કે—હે ભગ
વન્ ! શી આજ્ઞા છે ? કહેા. ત્યારે પોઠિયાએ કહ્યું—હે સૌમ્ય ! અમે એક સહસ્ર
પુરા થઈ ગયાં છીએ. તારી પ્રતિજ્ઞા પણ પૂરી થઈ ગઈ. તેથી અમને આચાર્ય
કુળમાં લઈ આવો. ૧.

વિશેષ—બ્રહ્મા તથા તપથી યુક્ત આ સત્યકામ ઉપર દિવ્વ સંબંધીના વાયુ

દેવતાએ પ્રસન્ન થઈને પોઠિયામાં અનુપ્રવિષ્ટ થઈને તેના ઉપર કૃપા કરવાને સા-
મર્થલ લાવને પ્રાપ્ત થયા. ૧.

ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति
तस्मै होवाच प्राची दिक्कना प्रतीची दिक्कला दक्षिणा
दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः
प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—શું, હું તને બ્રહ્મનો એક પાદ બતાવું ? ત્યારે સત્યકામે કહ્યું—
હે ભગવન્ ! આપ મને જરૂર બતાવો. તે ઉપરથી પોઠિયાએ તેને કહ્યું કે—
હે સૌમ્ય ! “પૂર્વ દિક્કલા, પશ્ચિમ દિક્કલા, દક્ષિણ દિક્કલા તથા ઉત્તર દિક્કલા”
એ બ્રહ્મનો ‘પ્રકાશવાન્’ નામક ચાર કળાઓ વાળો પાદ છે. ૨.

વિ० વિ० સાધ્ય—શું હું તને પરબ્રહ્મનો એક પાદ બતાવું ! એ પ્રમાણે
કહેવાથી સત્યકામે ઉત્તર આપ્યો—હે ભગવન્ ! આપ મને અવશ્ય બતાવો.
ત્યારે ઋષભે સત્યકામને કહ્યું કે—પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર એ દિશાઓનો
ચતુર્થાશ ચતુર્થાશ મળીને બ્રહ્મનો એક પાદ છે. આ પાદનું નામ પ્રકાશવાન છે
તેના ડિગ્ભાગ ૩૫ ચાર અવયવ છે. એજ પ્રમાણે બાકીના પાદ પણ ચાર
અવયવો વાળા છે. ૨.

વિશેષ—પ્રકૃત મત્રમાં કલા શબ્દનો અર્થ અવયવ છે. એટલે કે એ
ચાર અવયવ વાળો બ્રહ્મનો એક પાદ છે તથા પ્રકાશ શુણ્ણવાળો પણ છે તથા એ જ
એનું નામ પણ છે. એ જ રીતે અવશિષ્ટ ત્રણ પાદ પણ ચાર અવયવો વાળા છે.

स य एतमेवं विद्वाथश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाश-
वानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँह्लોકે भवति प्रकाशवतो ह
लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाथश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः
प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—જે વિદ્વાન્ બ્રહ્મના ચાર ભાગવાળા આ પાદને ‘પ્રકાશવાન્’
બ્રહ્મને તેની ઉપાસના કરે છે, તે આ લોકમાં વિખ્યાત થાય છે, તથા જે વિદ્વાન્
બ્રહ્મના ચાર અંગોવાળા એજ પાદને ‘પ્રકાશવાન’ બ્રહ્મને ઉપાસના કરે છે. તે
અવશ્યજ પ્રકાશવાન દેવાદિ લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩.

વિ ૦ (૧૦) આખ્ય—જે વિદ્વાન્ આ પ્રમાણે ચાર અવધવી વાળા પ્રકાશવાન પ્રહ્લના પાદની ઉપાસના કરે છે તે આ લોકમાં પ્રકાશવાન થાય છે. (એ દ્રષ્ટિ છે) તથા પ્રકાશવાન દેવાદિ લોકને પણ તે દેહ ત્યાગ પછી પ્રાપ્ત થાય છે. (એ અદ્રષ્ટિ છે) ૩.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે જે પ્રકાશવાળા ગુણથી યુક્ત આ પ્રહ્લના ચાર અવધવો વાળા પાદની ઉપાસના કરે છે તે આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે તથા પ્રકાશ વાળા અમૃત ભોગી લોકના દેવાદિકોનો જય કરે છે.

આ ખંડનો ભાવ એ છે કે—‘ઋષભ’ નામક કોઈ દિવ્ય શક્તિ વાળા દેવ વિશેષે સત્યકામને, ગાયો આચાર્ય કુળમાં પહોચાડવાનું કહેતાં, તેને ચતુષ્કલ પ્રહ્લનો ઉપદેશ કર્યો. તે પછી ઋષભે પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ તથા ઉત્તર એ ચાર દિશાઓને પ્રહ્લના એકપાદનું નિરૂપણ કર્યું. તથા એ પાદનું નામ પ્રકાશવાન રાખ્યું કે જેમ ચાર પાવલાંનો એક રૂપિયો થાય છે કે જે એક સિક્કો છે.

તેનું તાત્પર્ય એ છે કે—ઋષભે વિરાટ રૂપથી પ્રહ્લનું વર્ણન સત્યકામ પ્રતિ કર્યું અર્થાત્ એ પ્રહ્લ છે કે જે પૂર્વ, ઉત્તરાદિ સર્વદિશાઓમાં વ્યાપક છે, જે દેશ કાલ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત છે. તેને એમ સમજો કે—એમ નથી કહી શકાતું કે અમુક દિશામાં કે અમુક દેશમાં તે નથી. તેથી તેની વ્યાપકતાને કોઈ પદાર્થ ચોક્કી શક્તો નથી, તેથી વસ્તુ પરિચ્છેદ નથી. તથા કાળ—કૃત પરિચ્છેદ એટલા સાફ નથી કે તે ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન ત્રણેકાળમાં એક રસ રહે છે.

ઉક્ત વિષયનું યોગ્ય કરવાને સાફ પૂર્વ આદિ સર્વ દિશાઓને પ્રહ્લના પાદ સ્થાનીયનું કથન કરેલું છે અને તેથી પ્રહ્લના જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. તેથી તેનું પ્રકાશવાન નામથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

‘ઋષભે’ એ પછી બતાવી ‘દીધુ’ કે—આગળ બીજાપાદ ‘અગ્નિ’નો ઉપદેશ કરશે. આ કથનથી ગો ભક્તિનું મહત્ત્વ તથા તેનાથી થનારા લાભ જણાશે. ગો-સેવા અગર જોરશ્વા, ભારતીય સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિનું એક પ્રધાન અંગ રહેલું છે.

જે લોક એમ કહે છે કે—સત્યકામને ‘ઋષભ’ એટલે પોઠિયાએ ઉપદેશ આપ્યો હતો. એ વિષયમાં આજ કાલના લોક એવી શકા કરે છે કે, ‘પશુ પક્ષી આદિ ઉપદેશ કરી શકતા નથી. તો પછી બ્રાંતિ રહિત શી રીતે કહી શકાય કે ઋષભે ઉપદેશ કરેલો હતો ?

તેનો કેટલાક એવો ઉત્તર આપે છે કે—ઋષભ, અગ્નિ, હસ આદિ ઋષિ-યોનાં નામ હતાં. કોઈ કહે છે કે—આ વિષયમાં રૂપકથી સમજાવવામાં આવ્યું છે.

તથા કેટલાકની એવી પણ કલ્પના છે કે—પહેલાંના મનુષ્ય પશુ-પક્ષિયોની બોલી ભાષા સમજતા હતા. તથા ઘણા એમ પણ કહે છે કે—સુદિની આદિમાં 'પશુ-પક્ષી' પ્રણ મનુષ્યની ભાષા બોલવાનું સામર્થ્ય રાખતા હતા. કારણે, કરીને તેમણે પોતાની ભાષા જુદી બનાવી કે જેવી રીતે બૂમિના અધિક વિસ્તારથી, મદ્રાસી, પંજાબી આદિ ભાષાઓ બનેલી છે. તે જે કંઈ હોય તેનો પાઠક વિચાર કરીલે. ૩.

ખંડ છઠ્ઠો

અગ્નિ દ્વારા પ્રજ્ઞના દ્વિતીય પાદનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે.

**અગ્નિષ્ઠે પાદં વક્તેતિ સ હ શ્વોભૂતે ગા અભિવ્રત્યાપયા-
ચકાર તા યત્રાભિસાયં વમ્ભૂવુસ્તત્રાગ્નિમુપસમાધાય ગા
ઉપરુઘ્ય સમિધમાધાય પરચાદગ્નેઃ પ્રાહુપોપવિવેશ ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—‘અગ્નિ તને પ્રજ્ઞના બીજા પાદને કહેશે’ એ પ્રમાણે કહીને વૃષભ શાંત થઈ ગયો. પછી બીજે દિવસે સત્યકામે નિત્યકર્મ કરીને ગાયોને આશ્વાસના ઘર તરફ હાંકી. તે ગાયો જે સ્થાનમાં રાત્રિને સમયે ઐકકી થઈ, ત્યાંજ સસ્કાર પૂર્વક અગ્નિનું સ્થાપન કરીને તથા ગાયોને શેડીને હોમને સાડ સમિધા તૈયાર કરીને અગ્નિની પાછળ પૂર્વાભિમુખ થઈ બેસી ગયો. ૧.

વિદિ વિદિ સ્મરણ—ત્યાંજ અગ્નિ સ્થાપિત કરીને સત્યકામ ગાયોને શેડી સમિધો લાવી ઋષભના વાક્યોનું સ્મરણ કરતો અગ્નિની પાછળ પૂર્વાભિમુખ થઈ બેસી ગયો. ૧.

વિશેષ—“અપ્રયે સમિધમાદાયમ્” એ મંત્રથી સમિધો બાળવીએ વિદ્યાર્થીનું નિત્ય ફરતેલ્ય છે. કર્મ હોપ થયો જોઈએ નહીં. અધ્યયન કાળમાં કર્મ કરવાનો અભ્યાસ રાખવો જોઈએ. કારણકે આગળજતાં એજ વિદ્યાર્થીને સદ્ગૃહસ્થ નાગરિક બનવાનું છે, તે સમયે તેને કર્મ કરવાં પડશે, પછી તે શાસ્ત્રીય હોય કે વ્યવહારિક હોય. અધ્યયન કરવું તથા કામ કરવું એ બંને સાથેજ યતાં રહે એ ઉચિત છે. આય્યવનથી જ્ઞાન વધે છે તથા કામ કરવાથી બળ વધે છે. જે

વિદ્યાર્થી બધુતાં બધુતાં ચોતાનું બલ ક્ષીણ કરી દે છે તેની પાસે કોઈ શી આશા રાખી શકે ? એવા બારબૂતોથી ભગવાન દેશને બચાવે. ૧.

**તમગ્નિરમ્યુવાદ સત્યકામ ૩ इति भगव इति ॥
प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥**

સાવાર્થ—તે સત્યકામને અગ્નિએ કહ્યું—હે સત્યકામ ! ત્યારે સત્યકામે ઉત્તર આપ્યો—હે ભગવન ! ૨.

વિં વિં બાધ્ય—અગ્નિ પરમ તેજસ્વી તત્ત્વ છે, તેની પ્રમજ્જતા સામાન્ય સૌભાગ્યની વાત નથી. સત્યકામ સમિધાદિ દ્વારા નિત્ય અગ્નિને તૃપ્ત કરતો હતો આજ અગ્નિદેવ તેને ઉપદેશ દ્વારા કૃતાર્થ કરવાની ઈચ્છા રાખતા હતા. જો કે અગ્નિ જડ છે, તો પણ સનાતન ધર્મ અનુસાર પ્રત્યેક વસ્તુનો એક ચેતન અવિષ્ટાત્મક દેવ માનવામા આવેલો છે.

આજકાલ અગ્નિને જડ માનનારા તેની 'વિદ્યુત આદિ શક્તિયોથી કેટલું કાંમ લે છે, તે સર્વ પ્રત્યક્ષ છે. જે ચેતન સત્તાનો જ્ઞાતા છે, તેને અગ્નિથી ઉપદેશ પ્રાપ્ત થવો એ શુ કઠણ છે ? તેથીજ પ્રકૃત મત્રમા સત્યકામે અગ્નિને 'ભગવન' કહેલો છે. અર્થાત્ સત્યકામ અગ્નિને અપૂર્વ અર્થય શુણુ વિશિષ્ટ માને છે. ૨

વિશેષ—આ મત્રમા અગ્નિએ સત્યકામને સંજોધન કરીને ચોતાના તરફ અભિમુખ કરેલો છે. એમ કરવાથી શિક્ષાર્થી સાવધાન થઈ જાય છે. સલાઓમાં બ્યાખ્યાનકાર શ્રોતાઓને સાવધાન કરવાને સાડ પ્રથમ. 'મિત્રા' અગર 'ઉપ રિચેત સન્નજનો', અગર 'સલાપતિ મહોદય' આદિ સંજોધનોનો પ્રયોગ કરે છે. અહીં બ્રહ્માત્મિક વિજ્ઞાન જેવા કઠણ વિષયનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે તેથી એ અતિ આવશ્યક છે કે—શ્રોતાઓ સાવધાન થઈ જાય ૨.

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै इवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला ष्यौः कला समुद्रः कलौष वै सोम्य जतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

સાવાર્થ—હે સત્યકામ ! હું તને બ્રહ્મના એક પાદને કહું છું તેણે કહ્યું—ભગવન ! અવશ્ય કહેા ત્યારે તેમણે તેમને કહ્યું—પૃથ્વી કલા છે, અતરિક્ષ

કળા છે, દુલોક કળા છે તથા સમુદ્ર કળા છે. હે સૌમ્ય ! એ પ્રદ્ધનો ચતુષ્કલ પાદ
'અનન્તવાન' નામનો છે. ૩.

વિં વિં સાધ્ય—અગ્નિએ સત્યકામને પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, દુલોક, તથા સમુદ્ર એ ચાર કળાઓવાળો બીજો પાદ કહ્યો. કારણ કે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો બેંધને તેની વિભૂતિનો એક પાદ અર્થાત્ અંશ જણાઈ આવે છે. મનુષ્યને આશ્ચર્ય થાય છે કે—પૃથ્વીમાં આટલી માટી, પહાડ, વૃક્ષ આદિ ક્યાંથી આવ્યાં ? આ આકાશનો ધુમંટ કેણે રચી રાખ્યો છે ? દુલોક કઈ ચીજ છે ? તથા સમુદ્રનું અઘાગ પાણી ક્યાંથી આવી ગયું ? આ આશ્ચર્યોનું તે સમયે સમાધાન ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે એ પ્રતીત થઈ જાય છે કે—જે શક્તિ શાળીનો મહિમા દેખીને તમે આશ્ચર્યાન્વિત થઈ રહ્યા છો તે તો તેનો એક ભાગમાત્ર છે. વસ્તુતઃ એક ભાગ પણ નથી, કેવળ સમજાવવાને સારૂ ભગવતી શ્રુતિએ એક પ્રક્રિયામાત્ર દેખાડેલી છે. આ ચતુષ્કલ પાદ તો તેની વિભૂતિનો એટલોજ અંશ છે કે જેટલું સમુદ્રનું એક ઝિંદુ છે. તેથી આ પાદને 'અનન્તવાન' કહે છે. ૩.

વિશેષ—પ્રદ્ધની સર્વ વિભૂતિયો જાણવાનું કોઈ દેવ—દેવીમાં સામર્થ્ય નથી તેથી અગ્નિએ પોતાના સંબંધ દર્શનનું નિરૂપણ કર્યું. અર્થાત્ અગ્નિએ એજ ચારે કળાઓવાળા પાદનું દર્શન કરેલું છે તેથી તે તેટલું માત્ર જ બતાવી શકે છે. મહા-પુરૂષ અનધિકાર ચેષ્ટા કરતા નથી. એમ પણ છે કે—જે જ્યાં સુધી પહોચી શકશે, ત્યાં સુધી તે તેટલું જ ઉઠાણ (કુદકો) મારશે. વેદમાં નેતિ નેતિ કહીને તેના આ કે તે ના અભાવ વિશિષ્ટ મહિમાનું બોધન કરવામાં આવ્યું છે. ૩.

**સ ય એતમેવં વિદ્વાથ્શ્ચતુષ્કલં પાદં બ્રાહ્મણોઽ-
ન્તવાનિત્યુપાસ્તેઽનન્તવાનસ્મિલ્લોકે ભવત્યનન્તવતો હ
લોકાઞ્જયતિ ય એતમેષં વિદ્વાથ્શ્ચતુષ્કલં પાદં બ્રાહ્મણોઽ-
ન્તવાનિત્યુપાસ્તે ॥ ૪ ॥**

સાવાર્થ—તે જે વિદ્વાન્ આ અનંત નામવાળા ચાર પાદથી પ્રદ્ધની ઉપાસના કરે છે તે આ સંસારમાં અનંત નામવાળો થાય છે અને પછી મૃત્યુ બાદ અવિનાશી લોકોને પણ છતી લે છે. ૪.

વિં વિં સાધ્ય—જે વિદ્વાન્ આ ચાર ભાગવાળા પ્રદ્ધના પાદને અનન્ત-વાન્-અવિનાશી જાણીને ઉપયુક્ત પ્રકારથી ઉપાસના કરે છે તે આ લોકમાં અનંત

શુણ્વણો થાય છે (એ દ્રષ્ટ ક્ષણ છે) તથા જે વિદ્વાન્ આર અગવાળા પ્રદાના પાદને અવિનાશી જાણીને ઉપરોક્ત રીતે ઉપાસના કરે છે તે અવિનાશી લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. (એ અદ્રષ્ટ ક્ષણ છે). ૪.

વિશેષ—જે વ્યક્તિ; લોક-લોકાંતરેના તત્ત્વનો વિચાર કરે છે તે પરમાત્માના અનંત મહિમાનો અનુભવ કરે છે. કોઈ સારી કે વિલક્ષણ કૃતિને દેખીને તેના કર્તાની અતુરાર્થ કૌશલની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે. જેણે આ અદ્ભૂત વિશ્વ રચ્યું છે તે કેવો વિલક્ષણ હશે ? તેમાં કહેવાનું જ શું છે ? જ્યારે આપણે કુલને જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે—આ એકનાજ અનંતલેહ-પ્રલેહ-ઉપો-પલેહ છે. આ જગતની રચના કાંઈ એની મેળેજ થતી નથી. જ્યારે એ બને છે અને બગડે છે ત્યારે એ કાર્ય રૂપા થઈ. કાર્યનું કોઈને કોઈ કારણ જરૂર હોવું જોઈએ. તે કારણ જડ હોઈ શકે નહીં. તે ચેતનના વિના સત્તા સ્ફુર્તિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરશે ?

અંડ સાતમે.

હવે હંસ દ્વારા પ્રદાના તૃતીય પાદનો ઉપદેશ કરે છે.

हृत्सस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोमूते गा अभिप्रस्था-
पयांचकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय
गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः ब्राह्मणोपविवेश ॥ १ ॥
तत्र हृत्स उपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति
ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

જાવાર્ધ—‘પછી અગ્નિએ કહ્યું કે, હંસ તમને બીજો પાદ કહેશે’ એ પ્રમાણે કહીને અગ્નિ ચુપ થઈ ગયો. સત્યકામે બીજો દિવસ થતાંજ સંપૂર્ણ ગાયોને આચાર્યના ઘર તરફ હાકી. આલતાં આલતાં બ્યાં સાયકાળનો વખત થયો ત્યાં ગાયો એકત્રિત થઈ ગઈ તથા ત્યાંજ એ ગાયોને રોકીને હોમને સારૂ સમિધાઓ લાવી, અગ્નિનું સંસ્કાર પૂર્વક સ્થાપન કરીને અગ્નિની પાછળ પૂર્વાભિમુખ થઈ સત્યકામ તેની પાસે બેસી ગયો. ૧. ત્યારે હંસે તેની સમીપ આવીને કહ્યું— સત્યકામ ! તેણે ઉત્તર આપ્યો—ભગવન્ ! શી આજ્ઞા છે ? ૨.

વિં વિં લાખ્ય—‘અહરહઃ સન્ધ્યામુપાસીત’ એ આજ્ઞા અનુસાર સાય-
કાળના સંધ્યાવંદન આદિને નિમિત્તે સત્યકામે ત્યાં મુકામ કર્યો. આલતાં આલતાં
ગાયો પણ ધાકી ગઈ હતી, તેથી તેમને પણ વિશ્રામ આપવાનો હતો. તે સમયે
હંસના કહેવાથી, ‘હે ભગવન્’ કહીને હંસનો ઉપદેશ સાંભળવાને સત્યકામ સાવ-
ધાન થઈ ગયો. ૧-૨.

વિશેષ—લાખ્યકાર શકરાચાર્યે ‘શુકલતા તથા ઉડવામાં સમાનતા હોવાને
કારણે અહીં આદિત્યને હમ કહેલો છે’ એમ લખેલું છે.

સંસ્કૃતમાં વર્ણ બ્યત્યયથી ‘હંમનું સોડહમ’ થઈ જાય છે, જેનો પ્રજ્ઞાશાની
પ્રજ્ઞાત્મક યોધનને સાડ પ્રયોગ કર્યા કરે છે. પક્ષિ-વિશેષ હંસનો એ, યથા-
શુત અર્થ કરવામાં આવે તો પણ તેનાથી હંસના નામનું મહત્વ ઓછું થતું નથી.
શાનીના સદ્ અસદ્-વિવેચન પરાયણ હોવાની પેઠે, હંસ પણ સારાસાર વિવેકમાં
પરમ પટુ હોય છે. જે સ્વરૂપ: ભગ્યાકૃતિ હોય સત્યાસત્યના તત્ત્વનો વિશેષજ્ઞ
હોય તથા ખેચર હોય અર્થાત્ બ્યોમકાન્ત વિહારી આદિ ગુણુ વિશિષ્ટ હોય એવા
ઉપદેશ મેળવાવામાં સત્યકામનું કેટલું સદ્લાખ્ય ગણાય ? ૧-૨.

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवा-
निति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला
विद्युत्कलैव वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्यो-
तिष्मान्नाम ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—હંસે સત્યકામને કહ્યું—હે સૌમ્ય ! હું તને પરબ્રહ્મનેા પાદ
ખતાવું ? સત્યકામે ઉત્તર આપ્યો, ભગવન્ ! આપ મને અવશ્ય ખતાવો. ત્યારે હંસે
આદિત્યે સત્યકામને કહ્યું—અગ્નિ કળા છે, સૂર્ય કળા છે, ચંદ્રમા કળા છે તથા
વિદ્યુત્ કળા છે. હે સત્યકામ ! એ બ્રહ્મનેા ચતુષ્કલ પાદ ‘જ્યોતિષ્માન’
નામનેા છે. ૩.

स य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योति-
ष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह
लोकाञ्जयति ए एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ज्योति-
ष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—જે આ ચાર કળાવાળા બ્રહ્મના જ્યોતિષ્માન પાદની આ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે તે આ લોકમાં નિશ્ચયે કરીને દીપ્તિમાન થાય છે (એ દ્રષ્ટ કળ છે) તથા જે વિદ્વાન આ ચાર અંગવાળા બ્રહ્મના જ્યોતિષ્માન પાદની આ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે તે પુરૂષ ચંદ્રાદિકોના દીપ્તિમાન લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. (એ અદ્રષ્ટ કળ છે). ૪.

વિં વિં બાધ્ય—હસે સત્યકામને અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્રમા તથા વિદ્યુત્ એ ચાર કળાવાળા બ્રહ્મના ત્રીજા પાદનો ઉપદેશ કર્યો. એ પરમાત્માનો દીપ્તિ યુક્ત ચરણ ભાગ છે તેનું જ્યોતિષ્માન નામ છે. અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર તથા વિજળીમાં જે ચમક હમક છે તે તેનીજ આપેલી છે. સાધક તેનાથી બાણી શકે છે કે, તે કેટલો તેજઃ પુન્ન છે. તેમના સંચાલનનો ભાર તેણે પોતાના ઉપર જ રાખ્યો છે. તેજ સૂત્રધાર છે. એ અગ્નિ, સૂર્યાદિ પાત્રોનો રંગમંથ જે આકાશ છે તેના ઉપર નિયમિત રીતે તેઓ અભિનય કરે છે. તેનાજ ભયથી અગ્નિ તપે છે, સૂર્ય બ્રહ્માંડની પ્રદક્ષિણા કરે છે, ચંદ્રમા ઔષધિયોને સરસ ગનાવે છે તથા વિદ્યુત્ મેઘોને જળથી વિખુટાં પાડીને વૃષ્ટિ ઉન્નમ્ન કરે છે. ૩૪

વિશેષ—હસ સ્વચ્છમાં સ્વચ્છ સ્વરૂપ પ્રાણી છે. તેણે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર તથા વિદ્યુતને જે પરમાત્માનો ત્રીજો પાદ બતાવેલો છે. એટલે કે જે જ્યોતિ વિષયક દર્શનનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેનાથી હસનું આદિત્યત્વ પ્રતીત થાય છે. હસને પોતાના સ્વરૂપાનુરૂપ એજ પાદ માલૂમ હતો.

લોક અગ્નિ, સૂર્યાદિને નિત્ય દેખે છે, તથા તેમના મહત્વને પણ જાણે છે, તથા તેમનો ઉપયોગ પણ કરે છે. પણ એ નથી જાણતા કે એ પણ બિચારા કોઈની સંપત્તિ છે, કોઈને આધીન છે, કોઈને ત્યાંથી ખર્ચ મેળવે છે તથા કોઈના હિસારા ઉપર નાચી રહ્યા છે, હસે તેનોજ ઉપદેશ—તેનાજ એક ભાગનું દિગ્દર્શન સત્યકામને કરાવેલું છે. ૩૪.

ખંડ આઠમો

હવે જળચર પક્ષી દ્વારા ચતુર્થ પાદનો ઉપદેશ કરે છે.

મહુગુષ્ઠે પાદં વક્તેતિ સહશ્વો મૃતે ગા અભિપ્રસ્થા-

પયાંચકાર તા યત્રાભિસાયં વમૂવુસ્તત્રાગ્નિમુપસમાધાય
ગા ઉપરુધ્ય સમિધમાધાય પશ્ચાદગ્નેઃ પ્રાહુપોપવિવેષ ॥૧॥

ભાવાર્થ—જળચર પક્ષી તને ખીજે પાદ કહેશે. એ પ્રમાણે કહીને હંસ ચુપ થઈ ગયો. ત્યારે સત્યકામે ખીજે દિવસે નિત્યકર્મ સમાપ્ત કરીને ગાયાને ગુરૂના ઘર તરફ હાંકી. જ્યાં ગાયો રાત્રીને સમયે એકઠી થઈ. ત્યાંજ તેમને રોકીને હોમને સારૂ સમિધો એકઠી કરી અગ્નિનું સંસ્કાર પૂર્વક સ્થાપન કર્યું. તે પછી ઈંદ્ર દ્વર પર પૂર્વાભિમુખ કરી બેસી ગયો. ૧.

વિં વિં ભાખ્ય—બ્રહ્મના ત્રીજા પાદનો ઉપદેશ કરીને જતી વખતે હંસ સત્યકામને કહેતો ગયો કે—જળમાં ડુબકી મારનારાં મહાશુ નામક જલ-ચર પક્ષી આગળ ચાલતાં તને બ્રહ્મના ચતુર્થ ભાગનો ઉપદેશ કરશે.

એ સાંભળીને સત્યકામે ગુરૂની પાસે પહોંચવાને સારૂ ગાયોને હાંકી. જ્યાં સાંજ પડી ત્યાં પોતાનું નિત્યકર્મ કરવાને સારૂ તથા ગાયોને વિશ્રાંતિ આપવાની ઈચ્છાથી મુકામ કર્યો. ત્યાં પ્રતિ દિનની પેઠે સાયં સંધ્યા, હોમ, જપ આદિમાં પ્રવૃત્ત થયો. જે લોક “સ્વપ્નદે પૂર્ણ આચારઃ પરમેદે તદર્થકઃ । તદર્થકઃ પરમામે પયિ શુદ્ધવદાચરેન્ ।” એવું કહે છે—માને છે, તેમણે આ પ્રસંગથી શિક્ષા લેવી જોઈએ. ગોભક્ત સત્યકામજાળાલી યાત્રામાં હતો તો પણ તેની વિધિ લોપ થવા પામતી નહીં. ૧.

વિશેષ—આજ કાલના લોકોમાં નિયમાગ્રહ એટલે કે નિયમિતપણે કામ કરવાની દ્રઢતા જોવામાં આવતી નથી. તેથીજ વખતસર કામ સંભાળી શકાતું નથી. લોક એટલા તો બેપરવાહ થઈ ગયા છે કે વખતસર પોષ્ટ બોક્સમાં કાગળ પણ નંખાતો નથી, જ્યારે કાગળ નાંખે છે ત્યારે ટપાલ નિકળી ચુકી હોય છે. રેલવે સ્ટેશન ઉપર પણ રેલગાડી ઉપડી ગયા પછી જ પહોંચી જાય છે !

પણ સત્યકામ જરૂર પોતાનું નિત્યકર્મ યાત્રા પ્રસંગમાં પણ જેમ આશ્રમમાં કરતો હતો, તેજ પ્રમાણે કરતો હતો. તેવીજ રીતે આગ્રહ પૂર્વક નિયમિત કામ કરવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. ૧.

તં મદ્ગુરુપનિપત્યામ્યુવાદ સત્યકામ ૩ इति भगव
इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—એ સત્યકામને જળચર પક્ષીએ આવીને કહ્યું—હે સત્યકામ ! ત્યારે સત્યકામે ઉત્તર આપ્યો—હે ભગવન્ ! શી આજ્ઞા છે. ૨.

(વિં વિં લાઘ્ય—મદ્દશુ પક્ષીએ સત્યકામને સંજોધનથી અભિમુખ કરીને, એ જાણવાની ઈચ્છા કરી કે—‘જેઈએ, મારાં વચનો ઉપર એને કેટલી આસ્થા છે, એ મારા ઉપદેશનો ગ્રહણેચ્છુક છે કે નહીં ? તે જાણવાની ઈચ્છાથી તે કહે છે—હે સત્યકામ ! સત્યકામ ઉત્તર આપે છે કે—‘લગવન્’ ! આગળ બોલવા જતો હતો તેને અટકાવીને અર્ધોક્તિના શ્રવણ માત્રથી સ્થાલીપુલાક ન્યાયથી મદ્દશુને વિશ્વાસ થઈ ગયો કે, એ મારા ઉપદેશનું ઉત્તમ પાત્ર છે. ૨.

(વશેષ—આજ કાલના લોકોમાં પ્રચારનો એક રોગ લાશુ પડેલો છે. કોઈ સાંભળે કે ન સાંભળે પણ ‘પોતાનું ગાડુ હાંક્યે રાખવાનો આગ્રહ રાખે છે. ઘણે ભાગે ક્રિશ્ચિયન ધર્મોપદેશકોમાં એ વધારે જોવામાં આવે છે. તેમાં એમને સફળતા ભલે મળતી હોય પણ એ પ્રકાર ઠીક નથી. ઉચિત તો એ છે કે—પ્રથમ તો શ્રોતાઓને સાંભળવાના અનુરાગી બનાવવા જોઈએ. તેઓ સાંભળવાના પ્રેમી ત્યારેજ જનશે કે જ્યારે તેમને પ્રતીતિ થશે કે—અમુકની વાત સાંભળવા જેવી છે, સાંભળવી જોઈએ, કારણકે એ આપણો હિતૈષી છે. તેણે અમારૂં અમુક હિત સાધન કર્યું છે. અન્યથા તેના ઉપર પોતાના વિચાર લાદવા જેવું છે.

પ્રકૃતમાં હંમના કહેવાથી મદ્દશુને સ્વહિતોપદેશક સમજીને, સત્યકામ તેને—‘લગવન્’ એટલે કે ‘મહોદય’ કહ્યો. ૨.

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवांच प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैव ठी सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥

(લાવાર્થ—મદ્દશુએ સત્યકામને કહ્યું—હે શૌમ્ય ! હું તને બ્રહ્મનો પાદ બતાવું ? સત્યકામે ઉત્તર આપ્યો—આખ મને જરૂર બતાવો. ત્યારે મદ્દશુ પક્ષીએ સત્યકામને કહ્યું—પ્રાણ કળા છે, ચક્ષુ કળા છે, શ્રોત્ર કળા છે તથા મન કળા છે. હે સત્યકામ ! એ બ્રહ્મનો ચતુષ્કલ પાદ ‘આયતનવાન્’ નામનો છે. ૩.

(વિં વિં લાઘ્ય—મદ્દશુ પક્ષીએ પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર તથા મનને બ્રહ્મનો ચતુષ્કલ બોધી પાદ કહ્યો. એ પાદનો ઉપાસક કદી પણ કોઈના પ્રાણનો દ્રોહ કરશે નહીં. તે અહિંસાસત્યમત્સેવ્ય શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ એ પાંચ ધર્મોગોમાં પ્રધાન અહિંસા-મતનું સર્વેષ પાલન કરશે. ચક્ષુ-શ્રોત્રથી કોઈનું અહિંત કરશે કે સાંભળશે નહીં. તથા મનથી કોઈ અનિષ્ટ ચિંતન નહીં કરે. જ્યારે કે—તેઓ સર્વ સન્ધિ

બ્રહ્મ' એ ભાવિત છે તો પછી તેઓ તેમનો દુર્યયોગ કેવી રીતે કરી શકશે ? તેઓ બાણે છે કે આ ચોથા પાદનું નામ 'આયતનવાન્' છે. ૩.

વિશેષ—પ્રાણ કળા છે—ચક્ષુકળા છે ઇત્યાદિ કહીને તથા 'આયતનવાન્' એ નામવાળો પાદ છે એવું બતાવીને તે મદ્યુએ અગર પ્રાણે પણ પોતાની સાથે સંબંધ દર્શનનુંજ નિરૂપણ કર્યું છે. સમસ્ત ઇન્દ્રિયા દ્વારા મહાણ કરેલા ભોગોનું આયતન મનજ છે. તે જે પાદમાં વિદ્યમાન છે તે 'આયતનવાન્' નામવાળો છે. ૩.

સ ય ઇતમેઽં વિદ્વાંશ્ચતુષ્કલં પાદં બ્રહ્મણ આયત-
નવાનિત્યુપાસ્ત આયતનવાનસ્મિંલ્લોકે ભવત્યાયતનવતો હ
લોકાઞ્જયતિ ય ઇતમેઽં વિદ્વાંશ્ચતુષ્કલં પાદં બ્રહ્મણ
આયતનવાનિત્યુપાસ્તે ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જે આ ચાર કળાવાળા પ્રદાનના આયતનવાન્ સંજ્ઞક પાદની આ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે તે આ લોકમાં નિશ્ચયે કરીને આયતનવાન્ આશ્રયવાળો થાય છે (એ દ્રષ્ટ કળ છે) તથા જે વિદ્વાન્ આ ચાર અંગવાળા પ્રદાનના આયતન-વાન્ પાદની આ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે તે પુરુષ આયતનવાન્ લોકોને છતી લે છે. (એ અદ્રષ્ટ કળ છે) ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—મદ્યુએ સત્યકામને પ્રદાનના આયતનવાન્ નામનું ચતુર્થપાદ બતાવ્યું, જેની પ્રાણ, નેત્ર, કાન, અને મન આ ચાર કલાઓ છે જે પુરુષ આ ચતુષ્કલ પાદને બાણે છે તે આ લોકમાં આયતનવાળા થઈ બંધ છે. અર્થાત્ તેને રહેવા માટે ઘર એવા સ્થાનમાં મળે છે કે જ્યાંથી ખીલાડીના ખમ્બાની માંદક વારંવાર આમતેમ માર્યા માર્યા ફરવું પડતું નથી. જેને વારંવાર ઘર બદલવું પડે છે તેનું કષ્ટ તેના અનુભવીને પૂછે કે જેઓ અનેકવાર આવી સ્થિતિના શીકાર બને છે ! જેમને રહેવાની સ્થિતિ અનુકૂલ છે તેઓ તેમાં રહીને સારાં સારાં કર્મ ભજન દાનાદિ કરી શકે છે. આવા-લોકો આયતનવાન્ લોકોને છતી લે છે અર્થાત્ ત્યાં જઈને સન્માન પૂર્વક રહી શકે છે. ૪.

વિશેષ—ગોસેવા અને ગુરુભક્તિના પ્રભાવથી પ્રસન્ન થઈને 'સત્યકામને' માર્ગમાં ચાર મહાપુરુષોએ એક એક પાદથી પરિપૂર્ણ પ્રદાનો ઉપદેશ આપ્યો. માર્ગમાં ચાલતાં પોડકલ પ્રદાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવું એ પરમ સૌભાગ્યની વાત છે,

૪. તેની સાથે તે જ્ઞાનિઓએ આ જ્ઞાનનું ફલ પણ ખતાવી આપ્યું કે ઉપાસક પ્રકાશવાન, અનન્તવાન, જ્યોતિષ્માન અને આયતનવાન પરમાત્માને જાણીને ઐશ્વર્ય સમ્પન્ન થઈ સર્વનો સ્વામી બની જાય છે અને અન્તે ‘યદગત્વા ન નિવર્તન્તે’ એવા કૈવલ્યધામને પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે. ૪.

—❦❦❦—

ખંડ નવમો

સત્યકામનું શુરને ઘેર પહોંચવું તથા આચાર્ય દ્વારા કરી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવો.

**પ્રાપ હાડ્ડચાર્યકુલં તમાચાર્યોઽભ્યુવાદ સત્યકામ ૩
ઇતિ મગવ ઇતિ હ પ્રતિશુશ્રાવ ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—સત્યકામ શુરકુળમાં પહોંચ્યા. તેને શુરએ કહ્યું—સત્યકામ ! ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો—જગવન્ ! ૧

વિં ૧૦ શાખ્ય—આ પ્રમાણે એ સત્યકામ બ્રહ્મવેત્તા થઈને શુરને ઘેર એક હજાર ગાયને સાથે લઈને પહોંચ્યો. તેના મુખને જોઈને શુરએ નિબોધન કરીને કહ્યું—સત્યકામ ! તેણે કહ્યું—જગવન્ ! શી આજ્ઞા છે. ૧.

વિશેષ—સત્યકામ દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા હતો. તેણે શુરને જેમ કહ્યું હતું તેમજ કયું. જેમકે હશરથ, રામ, હરિશ્ચંદ્ર તથા આજના જમાનામાં મહાત્મા ગાંધી ઇત્યાદિ તેમના સમાન આપણે દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા થવું એ શ્રેયસ્કર છે ૧.

**ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वाऽनुशशासे-
त्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे मगवाथ स्वेव मे
कामं ब्रूयात् ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! તું બ્રહ્મવેત્તા જેવો નિશ્ચયે કરીને ચોખી રહ્યો છે. ‘તને કોણે ઉપદેશ કર્યો છે.’ ? શુરના એ પ્રમાણે પૂછવાથી સત્યકામે ઉત્તર આપ્યો કે—મનુષ્યથી અન્ય એટલે કે દેવતાઓએ મને ઉપદેશ આપ્યો છે. હવે મારી ઇચ્છા અનુસાર પૂજ્યપાદ આપ જ મને વિધાનો ઉપદેશ આપો.

समस्त भक्तों को भूत, अग्नि, देव, पत्नी, भाषाएं इत्यादि सब का अनुग्रह।
 समस्त भक्तों को भूत, अग्नि, देव, पत्नी, भाषाएं इत्यादि सब का अनुग्रह।

વિં વિં સાધ્ય—જ્યારે સત્યકામ ગાયોની સાથે આચાર્યકુળમાં પહોંચ્યો ત્યારે આચાર્યે તેને પૂછ્યું કે હે સત્યકામ! તું પ્રદ્ધવેત્તા જેવો જણાય છે, તને કેાણે પ્રદ્ધજ્ઞાન આપ્યું ? ત્યારે સત્યકામે ઉત્તર આપ્યો કે મનુષ્યથી અતિરિક્ત કોઈ દેવતાએ મને પ્રદ્ધજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો છે. દેવતા સિવાય હું આપના શિષ્યને કયો મનુષ્ય શિક્ષા આપી શકે તેમ છે ? તેથી મને મનુષ્યથી અન્યે ઉપદેશ કરેલો છે. હવે મારી ઈચ્છા અનુસાર આપજ મને ઉપદેશ કરો, ખીજના કહેવાથી મને કાંઈ લાભ થવાનો નથી. ૨.

વિશેષ—કૃતાર્થ પ્રદ્ધવેત્તાજ પ્રસન્નેન્દ્રિય, હાસ્યયુક્ત સુખવાળા, ચિંતા-રહિત હોય છે. તેથી આચાર્યે તેને હાસ્યાદિયુક્ત બોધને તેને કહ્યું તુ પ્રદ્ધવેત્તાના જેવો પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે, તં કોની પાસેથી પ્રદ્ધવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કરી છે ? ૨.

શ્રુતશ્ચ હોવ મે મગવદ્દશેભ્ય આચાર્યોદ્ધયેવ વિદ્યા વિદિતા સાધિષ્ઠં પ્રાપયતીતિ તસ્મે હૈતદેવોવાચાત્ર હ ન કિંચન વીચાયેતિ વીચાયેતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—મેં આપના જેવા ઋષિયો પાસેથી સાંભળ્યું છે કે આચાર્યથી જ્ઞાત થયેલી વિદ્યાજ ઉત્તમ થાય છે, તેથી શ્રીમાનજ મને વિદ્યાનો ઉપદેશ કરે. એવી માગણી થવાથી આચાર્યે એ દેવતાઓએ જ કહેલી વિદ્યાની શિક્ષા આપવાનો આદેશ કર્યો તથા એવો ઉપદેશ કર્યો કે કિંચિન્માત્ર પણ બાધી રહ્યું નહીં. ;

વિં વિં સાધ્ય—મેં આપના જેવા ઋષિયો પાસેથી સાંભળ્યું છે કે આચાર્ય પાસેથી ગ્રહણ કરેલી વિદ્યાજ ઉત્તમતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી આપજ મને વિદ્યાનું જ્ઞાન કરો. તે ઉપરથી આચાર્યે દેવતાઓએ ઉપદેશેલી વિદ્યાજ કહી અને તેને એવો ઉપદેશ કર્યો કે તેમાં અને દેવતાઓએ કરેલા ઉપદેશમાં જરાએ ભેદ રહ્યો નહીં. ૩.

વિશેષ—કોઈ પણ ભેદ ન રહ્યો, એટલે કે તે યોગશક્ત્યાઓવાલી વિદ્યામાંથી કાંઈ પણ તેનો કોઈ પણ ભાગ રહી ગયો નહીં. તાત્પર્ય એ છે કે તેની વિદ્યા પૂર્ણજ થઈ. ‘વીચાય વીચાય’ એ દ્વિરૂપિત વિદ્યાની સમાપ્તિને સાદ છે. ૩.

ખંડ દશમો

હવે ઉપકોશલ પ્રતિ અગ્નિ દ્વારા પ્રદાવિધાનો ઉપદેશ કહે છે—

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाषास्ते
ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह
स्माऽन्यानन्तेवासिनः समावर्तयत्स्तत् ह स्मैव न समा-
वर्तयति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—ઉપકોસલ નામક પ્રસિદ્ધ કમલકુમાર સત્યકામ બાબાલની પાસે
પ્રદાચર્ય પૂર્વક રહેતો હતો. તેણે બાર વર્ષ સુધી એ શુરૂના અગ્નિઓની પરિચર્યા
કરી શુરૂએ બીજા પ્રદાચારિયોનાં તો સમાવર્તન સંસ્કાર કર્યા, પરંતુ કેવળ
તેનોજ ન કર્યો. ૧.

વિ० વિ० ભાષ્ય—પ્રસિદ્ધ કમલ ઋષિના પુત્ર ઉપકોસલે સત્યકામ
બાબાલની પાસે પ્રદાચર્ય પૂર્વક અધ્યયન, સંધ્યોપાસના, સત્ય, ગોસેવા, અગ્નિસેવા
તથા શુરૂપૂજા આદિ વિવિધશોનું અનુષ્ઠાન કરતાં બાર વર્ષ વ્યતીત કર્યા. તે પછી
આચાર્યે તેના સહાધ્યાયિયોના તો સમાવર્તન સંસ્કાર કરાવ્યા, પરંતુ યોગ્ય હોવા
છતાં પછી તેને તે સંસ્કાર કરાવ્યો નહીં. ૧.

વિશેષ—આ ખંડમાં બીજી રીતે પ્રદાવિધાનું નિરૂપણ કરે છે તથા પ્રદાવેતા-
ની ગતિ તેમજ અગ્નિવિદ્યા પણ બતાવે છે, તેથી પ્રકૃત મત્રનો આરણ કરવામાં
આવ્યો છે. તથા અહીં જે આખ્યાયિકા છે, તે પૂર્વવત્ શ્રદ્ધા તથા તપમાં સાધ-
નત્વ પ્રદર્શિત કરવાને સાર છે. ૧

तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचा-
रीन्मा त्वाऽनयः परिप्रवोचन्प्रब्रह्मस्मा इति तस्मै हाप्रो-
क्ष्यैव प्रवासांचक्रे ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—શુરૂપત્નિએ તેમને કહ્યું—આ પ્રદાચારી ઘણી તપસ્યા કરી
ચુક્યો છે, તેણે ઘણી ચારી રીતે અગ્નિઓની પરિચર્યા કરી છે. અગ્નિ આપનો વાંક
ન કહાડે તેથી ઉપકોશલને અલીપ્ત વિદ્યાનો આપ ઉપદેશ કરો. પરંતુ આચાર્ય
તેને ઉપદેશ આપ્યા વગર બહાર ચાલ્યા ગયા. ૨.

વિં (વિં ભાષ્ય—આચાર્યની સ્ત્રીએ પોતાના પતિને કહ્યું—હે ભગવન્ ! એ પ્રદાચારીએ ઘણાં તપ કરેલ છે, તથા ઘણી શ્રદ્ધાથી આપના અગ્નિની સેવા પણ કરેલી છે. આપ તેને અલિપ્ત વિદ્યાનો ઉપદેશ કરીને, ઘેર પાછા જવાની રજા આપો. કે જેથી અગ્નિ આપની નિંદા ન કરે. સ્ત્રીના કથનને સાંભળીને પણ આચાર્ય કંઈ બોલ્યા વગર બહાર ચાલ્યા ગયા. ૨.

વિશેષ—પતિના પ્રતિ સ્ત્રીના કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉપકોસલે ગુરૂની અગ્નિઓની, સારી રીતે સેવા કરેલી હતી તથા ગુરૂ પણ અગ્નિઓમાં અનન્ય શ્રદ્ધા રાખતા હતા. એવા ગુરૂએ અગ્નિમાં પરમ શ્રદ્ધા રાખનાર શિષ્યનું સમાવર્તન કર્યું નહીં તેથી અગ્નિ વખતે અપ્રસન્ન થઈ જશે. એવું ધારીને સ્ત્રીએ કહ્યું કે—આપ આ શિષ્યને અતીષ્ટ વિદ્યાનો ઉપદેશ જરૂર કરો. ૨.

સ હ વ્યાધિનાઽનશિતું દધે તમાચાર્યજાયોવાચ
બ્રહ્મચારિન્નશાન કિં નુ નાશ્વાસીતિ સ હોવાચ બ્રહ્મ હમેઽ-
સ્મિન્પુરુષે કામા નાનાત્યયા વ્યાધિભિઃ પ્રતિપૂર્ણોઽસ્મિ
નાશિષ્યામીતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તે ઉપકોસલે વ્યાધિથી અત્યન્ત દુઃખિ થઈને અનશન ધારણ કર્યું. ત્યારે ગુરૂપતિએ તેને કહ્યું કે હે પ્રદાચારિન્ ! તું ખા, કેમ ભોજન કરતો નથી ? એ પ્રમાણે કહેવાથી ઉપકોસલે કહ્યું હે માતઃ ! આ પુરુષમાં ઘણી ઇચ્છાઓ રહે છે, કે જે અનેક બાબતોમાં લાય છે. હું વ્યાધિઓથી પરિપૂર્ણ છું, તેથી ભોજન નહીં કરું. ૩.

વિં (વિં ભાષ્ય—એ ઉપકોસલ નામનો પ્રદાચારી માનસિક દુઃખથી પીડિત થઈને અનશન વ્રત ધારણ કરી અગ્નિશાળામાં ચુપચાપ થઈને બેઠો. તેને દુઃખી તથા ભૂખ્યો, ચુપચાપ બેઠેલો જોઈને આચાર્યની સ્ત્રીએ તેને કહ્યું કે હે પ્રદાચારિન્ ! તું ભોજન કેમ નથી કરતો ? પ્રદાચારીએ કહ્યું મારા મનમાં અનેક પ્રકારની કામનાઓ ભરેલી છે, તેમાંની એક પણ હજી પૂરી થયેલી નથી, મને તેની ચિંતા છે તેજ એક વ્યાધિ છે, તેથી મારૂ ચિત્ત દુઃખી થઈ રહ્યું છે, તેજ કારણથી હું ભોજન કરીશ નહીં. એ પ્રમાણે કહીને પ્રદાચારી ચુપ થઈ ગયો. ૩.

વિશેષ—શિષ્યના કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે અકૃતાર્થ સાધારણ પુરુષમાં પોતાના કર્તવ્ય પ્રતિ ઘણી ઈચ્છાઓ રહે છે. જે વ્યાધિયો કર્તવ્ય સંબંધિની ચિંતાઓ ના અત્યય—અતિગમન અનેક છે, એવી નાનાત્યય વ્યાધિયો અગર કર્તવ્યતાની અપ્રાપ્તિ નિમિત્તક માનસિક દુઝોથી હું પરિપૂર્ણ છું, તેથી લોભન કરીશ નહીં. ૩.

અથ હામ્નયઃ સમૂદિરે તદ્દો બ્રહ્મચારી કુશલં નઃ પર્યચારીઙ્ગન્તાસ્મૈ પ્રવ્રવામેતિ તસ્મૈ હોચુઃ પ્રાણો બ્રહ્મ કં બ્રહ્મ સ્વં બ્રહ્મોતિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—ફરીથી અગ્નિઓએ એકઠા થઇને કહ્યું કે આ બ્રહ્મચારીએ ઘણું તપ કર્યું છે, તથા સારી રીતે અમારી સેવા કરેલી છે. હીક, અમે તેને ઉપદેશ કરીએ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તેમણે તેને કહ્યું—પ્રાણ બ્રહ્મ છે, ક બ્રહ્મ છે, ખ બ્રહ્મ છે. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—ત્રણે અગ્નિ સુપત્યાપ શાંતિપૂર્વક બેઠેલા ઉપકોસલ નામના એ બ્રહ્મચારી ઉપર હયા કરીને કહેવા લાગ્યા કે, આ બ્રહ્મચારી મહાન્ તપસ્વી છે, શ્રદ્ધાળુ છે તથા અમારો ભક્ત પણ છે. ચાલો આપણે બધા મળીને તેને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરીએ એવો વિચાર કરીને, આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરવાનો આરભ કર્યો કે હે ઉપકોસલ ! પ્રાણજ બ્રહ્મ છે, ક અર્થાત્ આનન્દ બ્રહ્મ છે તથા ખ અર્થાત્ આકાશ બ્રહ્મ છે. ૪

વિશેષ—ઉપકોસલની અસીમ શ્રદ્ધાથી સંતુષ્ટ થએલા અગ્નિઓએ કહ્યું। વશ થઇને વિચાર કર્યો કે હવે આપણા ભક્ત આ હું ખિત તપસ્વી તથા શ્રદ્ધાળુ બ્રહ્મચારીને આપણે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરીએ એવો નિશ્ચય કરીને તેઓએ તેને કહ્યું કે પ્રાણ બ્રહ્મ છે, ક બ્રહ્મ છે, ખ બ્રહ્મ છે. ૪

સ હોવાચ વિજાનામ્યહં યત્પ્રાણો બ્રહ્મ કં ચ તુ સ્વં ચ ન વિજાનામીતિ તે હોચુર્યદ્વાવ કં તદેવ સ્વં યદેવ સ્વં તદેવ કમિતિ પ્રાણં ચ હાસ્મૈ તદાકાશં ચોચુઃ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—ઉપકોસલે કહ્યું કે પ્રાણ બ્રહ્મ છે એવો હું જાણું છું, પરંતુ ક તથા ખ ને જાણતો નથી. અગ્નિએ કહ્યું નિશ્ચય જે ક છે, તેજ ખ છે તથા જે ખ છે તેજ ક છે એ પ્રમાણે એ અગ્નિઓએ તેને પ્રાણ તથા તેના આશ્રયભૂત આકાશનો ઉપદેશ કર્યો. ૫

વિ ૦ વિ ૦ બોધ્ય—અગ્નિઓના ઉપદેશને સાંભળીને બ્રહ્મચારીએ કહ્યું કે જે આપે પ્રાણને બ્રહ્મ કહ્યો છે તે તો હું જાણું છું, કારણ કે પ્રાણ પ્રસિદ્ધ છે તથા તેના શરીરમાં રહેવાથીજ પુરુષનું જીવન રહે છે અને શરીરથી નિકળી જતાં પુરુષનું જીવન સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેથી લોકમાં એ વાયુવિશેષ પ્રાણ શબ્દથી રૂઢ છે. તેથી તેનું બ્રહ્મરૂપ હોવું ઉચિતજ છે. તેથી પ્રસિદ્ધ પદાર્થ સુક્ત હોવાને કારણે એ તો હું જાણું છું કે પ્રાણ બ્રહ્મ છે, પરંતુ ક તથા ખ ને હું જાણતો નથી એટલે કે સમજાયો નહીં. કારણ કે ક સુખને કહે છે, પરંતુ તે નારાવાનું છે, અને ખ આકાશનું નામ છે, તે ચેતન નહીં, એ બ્રહ્મ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

ત્યારે તે ત્રણે ઋષિઓએ કહ્યું કે જે ક—સુખ છે તેજ ખ—આકાશ છે તથા જે ખ—આકાશ છે તેજ ક—સુખ છે. તેણે આ ઉપકોસલને સાફ પ્રાણનેજ આકાશ કહ્યો. પ.

વિશેષ—‘જે ક છે તેજ ખ છે તથા જે ખ છે તેજ ક છે’ આ પ્રકારના જે અગ્નિનું કથન છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ખ નો અર્થ વ્યાપક છે તથા ક નો અર્થ સુખ અગર આનંદ છે. જે વ્યાપક હોઈને સુખરૂપ હોય તેજ બ્રહ્મ છે. અહીં ભૂતાકાશ અચેતનનું બ્રહ્મણ થઈ શકતું નથી, કારણ કે તે વ્યાપક છે પણ સુખરૂપ નથી, જડ છે તેનાથી સુખનું બ્રહ્મણ થઈ શકતું નથી કારણ કે તે પરિચ્છિન્ન છે. તેથી ક નું તાત્પર્ય હૃદયાનંદ છે તથા ખ નું તાત્પર્ય વ્યાપક છે. અર્થાત્ હૃદયાકાશ બ્રહ્માનંદરૂપ અને તે તમાશથી ભિન્ન નથી પણ તમારા સ્વરૂપજ છે. આ ખંડના અન્તિમ મન્ત્રનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે ક નો અર્થ સુખ તથા ખ નો અર્થ આકાશ છે. જ્યારે એ બંનેને એક બીજાનાં વિશેષણ કરવામાં આવે ત્યારે તે હૃદયસ્થ બ્રહ્મનું બોધન કરે છે, ત્યારે ક ને વિષયસુખ કહી શકાય નહીં, પણ તે સુખ એ છે કે જેનો આકાશ સાથે સંબંધ છે એટલે તે હૃદયાકાશસ્થ બ્રહ્મ છે. તથા ખ હવે ભૌતિક આકાશનું નામ રહ્યું નહીં પરંતુ તે ચેતન વ્યાપક આકાશના અભિપ્રાયથી, ક અને ખ મળીને હૃદયસ્થ શુદ્ધ બ્રહ્મ થઈ ગયું. તથા પ્રાણનો હૃદય સાથે સંબંધ હોવાથી તે શબ્દ બ્રહ્મ છે.

કોઈ આ મન્ત્રનો સીધો સાદો એ અર્થ કરે છે કે અગ્નિઓએ તે બ્રહ્મચારીને એવો ઉપદેશ આપ્યો કે પ્રાણ બ્રહ્મ છે, ક બ્રહ્મ છે, તથા ખ બ્રહ્મ છે. અર્થાત્ ‘પ્રાણિત્વિ સર્વ જગતિ પ્રાણ.’ જે સર્વ જગતને ચેષ્ટા કરાવે છે તેનું નામ પ્રાણ છે, સુખરૂપ હોવાથી ‘સુખ’ નામ ક છે તથા સર્વનું અધિકરણ હોવાથી બ્રહ્મનું નામ ખ

જેને આકાશ કહે છે. આજઞાલના વર્કપટુ લોકનું તો એવું કહેવું છે કે બ્રહ્મચારી ઉપકોસલને જે અગ્નિ દ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિનું કથન છે તે ઉપચારથી છે, કારણ કે અગ્નિનું કોઈની સાથે સંભાષણ સંભવ નથી તેઓ કહે છે કે અહીં વાસ્તવમાં તાત્પર્ય એ પ્રતીત થાય છે કે જ્યારે આચાર્ય તેનું સમાવર્તન કર્યા વગરજ બહાર ચાલ્યા ગયા, ત્યારે બ્રહ્મચારીએ પોતાના અનુભવથી અગ્નિચાળાના પવિત્ર સ્થાનમાં બેસીને પ્રાણ ઈ તથા ઐ ને બ્રહ્મ સમજી લીધા. ૫.

ખંડ અગિયારમો

પ્રથમ સર્વ અગ્નિઓએ મળીને તેને પ્રાણ, ઈ તથા ઐ ની શિક્ષા આપી, હવે એ અલગ અલગ પોત પોતાના વિષયની વિદ્યા તેને બતાવે છે, યથા—

अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य
इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स
एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—પછી તેને ગાર્હપત્યાગ્નિએ શિક્ષા આપી—પૃથ્વી, અગ્નિ, અન્ન તથા આદિત્ય એ ચાર મહારાં શરીર છે. એ આદિત્યમાં જે પુરુષ જોવામાં આવે છે તે હું હું, તેજ હું હું ૧.

વિં ૦ વિં ૦ ભાષ્ય—સર્વથી પ્રથમ ગાર્હપત્યાગ્નિએ પૃથ્વી, અગ્નિ, અન્ન તથા આદિત્ય એ ચારને પોતાના શરીર બતાવ્યાં. જે સદાએ ઘરમાં સ્થિત રહે છે તેનું નામ ગાર્હપત્યાગ્નિ છે, તથા અગ્નિ કુંડમાં આવીને આહવનીય સંસ્ક્રંત થઈ જાય છે. એ અગ્નિ સર્વથી મુખ્ય હોવાથી એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે કે જે આદિત્યમાં જ્યોતિ છે, તે પણ એજ અગ્નિ છે. એ અર્થની દૃઢતાનું બોધન કરવાને સારૂ પ્રકૃત મંત્રમાં ‘સ એવાહમસ્મીતિ’ એ પાઠ બે વાર પ્રયુક્ત થયેલો છે. ૧.

વિશેષ—આ આદિમાં પરસ્પર શે સંબંધ છે? તેને ભાષ્યકાર શંકર એ પ્રમાણે સમજાવે છે કે અગ્નિ તથા સૂર્ય સમાન ધર્મવાળા છે, તથા પૃથ્વી અને અન્ન તેમનાં લોભ્ય છે. વિશેષ વાત અહીં એ વિચાર કરવાની છે કે આ સર્વમાં એક

પ્રદાનો પ્રકાશ છે. ભાષ્ય એ છે કે જે સૂર્યમાં ચેતન છે તેજ ગાર્હપત્યમાં તેની ઉપાસના છે, ગાર્હપત્યમાં તેનીજ ઉપાસના છે કે જેના તેજથી સૂર્ય પ્રદીપ્ત થઈ રહ્યો છે. ૧

**સ ય ઇતમેવં વિદ્વાનુપાસ્તેઽપહૃતે પાપકૃત્યાં લોકી
ભવતિ સર્વામાયુરેતિ જ્યોગ્જીવતિ નાસ્યાવરપુરુષાઃ ક્ષીયન્ત
ઉપ ઘયં તં મુજામોઽસ્મિઞ્ચ લોકેઽમુષ્મિઞ્ચ ય ઇતમેવં
વિદ્વાનુપાસ્તે ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—જે ગાર્હપત્યાગ્નિની આ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે તે પાપકર્મને નષ્ટ કરે છે, લોકોનો સ્વામી થાય છે, સંપૂર્ણ આયુને પ્રાપ્ત કરે છે, મુયશની સાથે જીવે છે તથા આ ઉપાસકના વશના લોક નષ્ટ થતા નથી. અમે ત્રણે અગ્નિઓ ઉપાસકનું આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પાલન કરીએ છીએ જે વિદ્વાન્ ગાર્હપત્યાગ્નિની ઉક્ત રીતે ઉપાસના કરે છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—જે કોઈ પુરુષ પૂર્વોક્ત રીતે લોભ્ય અને લોકતારૂપથી આરે ભાગોમાં વિભક્ત થએલા પૂર્વોક્ત ગાર્હપત્યાગ્નિની ઉપાસના કરે છે તેનાં સંપૂર્ણ પાપકર્મોના નાશ થાય છે. તે લૌકિકાગ્નિવાળા થાય છે, સો વર્ષ પર્યંત જીવિત રહે છે, તથા ઉત્તમ જીવન વ્યતીત કરે છે એટલે અપ્રસિદ્ધ થઈને નહીં જીવે છે. તેનાં કુલમાં ઉત્તમ પુરુષ થાય છે, સતતિનો નાશ થતો નથી તથા અગ્નિ તેની આ લોકમાં તથા પરલોકમાં રક્ષા કરે છે. ૨.

વિશેષ—જે ઉક્ત અગ્નિની ઉપાસના કરે છે તે સર્વ પાપોનો નાશક, સો વર્ષ સુધી જીવનારો, ઉત્તમ જીવિતવાળો થાય છે તથા તેના કુળમાં ઓછા આયુષવાળો થતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જે વિદ્વાન્ આ પ્રકારે તેની ઉપાસના કરે છે તે પૂર્વોક્ત ફળને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨.

ખંડ પારમો

હવે ઉક્ત પ્રદાચારી પ્રતિ દક્ષિણાગ્નિના ઉપદેશનું કથન કરે છે, યથા—

અથ હેનમન્વાહાર્યપવનોઽનુશયાસાપો વિશો નક્ષ-

ત્રાણિ ચન્દ્રમા ઇતિ ય एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽ-
हमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પછી તે પ્રદ્યુમ્નચારીને અન્વહાર્યમયન—દક્ષિણાગ્નિએ કહ્યું કે—
જળ, દિશા, નક્ષત્ર તથા ચંદ્રમા એ ચાર મારા શરીર છે. ચંદ્રમામા જે આ પુરુષ
જેવામાં આવે છે તે હું છું, તેજ હું છું. ૧

વિં વિં ભાષ્ય—તે પછી આ ઉપકોસલને દક્ષિણાગ્નિએ ઉપદેશ કર્યો
કે જળ, દિશા, નક્ષત્ર તથા ચંદ્રમા એ ચાર મારા શરીર છે તથા હું અન્વાહાર્ય
(દક્ષિણાગ્નિ) નામનો અગ્નિ મારા ચાર વિભાગે કરીને સ્થિત છું. જે આ ચંદ્રમા
માં પુરુષ દેખાય છે તે પુરુષ હુંજ છું. ૧.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે જે દક્ષિણાગ્નિ છે તેજ ચંદ્રસ્થ પુરુષ છે તથા જે
ચંદ્રમામા પુરુષ છે તેજ દક્ષિણાગ્નિ છે. એટલે કે બંનેમાં કાંઈ ભેદ નથી. ૧.

स य एतमेव विद्वानुपासोऽपहरो पापकृत्यां लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योगीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त
वप वयं तं भुजामोऽस्मिँश्च लोकेऽमुष्मिँश्च य एतमेव
विद्वानुपासो ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે આ પ્રમાણે તેની ઉપાસના કરે છે તે સર્વ પાપકર્મને નષ્ટ
કરે છે, લોકોનો સ્વામી થાય છે, પૂર્ણ આયુને પ્રાપ્ત થાય છે, ઉત્તમ ક્ષીર્તિને પ્રાપ્ત
થાય છે એના કુલમાં કોઈ સત્તાનનો નાશ થતો નથી તથા તેના વંશમાં નીચ પુરુષ
ઉત્પન્ન થતો નથી અત્રે તેની બંને લોકોમાં રક્ષા કરીએ છીએ. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—જે મનુષ્ય પૂર્વોક્ત પ્રકારથી દક્ષિણાગ્નિની ઉપાસના
કરે છે, તે પાપકર્મનો નાશ કરે છે, લોકોનો પ્રભુ થાય છે, સૌ વર્ષ સુધી જીવે છે,
ઉત્તમ ક્ષીર્તિને પ્રાપ્ત થાય છે તેના કુળમાં અધમ પુરુષ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમજ
તેના વંશ નષ્ટ થતો નથી. તથા અગ્નિદેવ તેની આ લોક તથા પરલોકમાં રક્ષા
કરે છે. ૨.

વિશેષ—અત્રના સંબંધથી તથા જ્યોતિર્મય હોવાને કારણે તથા દક્ષિણ
દિશાના સંબંધથી દક્ષિણાગ્નિ તથા ચંદ્રમા એક જ છે. તથા જળ અને નક્ષત્ર, અગ્નિ
તથા અન્નાદિય હોવાથી તે પશુ એક જ છે. ૨.

ખંડ તેરમે।

ને આહવનીયાગ્રિવિધાના ઉપદેશનુ કથન કરે છે—

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्वि-
द्युदिति य एष विद्युति पुरुषा दृश्यते सोऽहमस्मि स
एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી આહવનીયાગ્રિએ ઉપદેશ કર્યો કે—પ્રાણ, આકાશ, દ્યુલોક તથા વિદ્યુત એ ચાર ભાગ શરીર છે. એ જે વિદ્યુતમાં પુરૂષ દેખાય છે, તે હું છું, તેજ હું છું. ૧

વિ. વિ. ભાષ્ય—દક્ષિણાગ્રિએ ઉપદેશ કર્યા બાદ એ પ્રશ્નચારીને આહવનીયાગ્રિએ ઉપદેશ કર્યો, યથા—પ્રાણ, આકાશ છો તથા વિદ્યુત એ ચાર ભાગ શરીર છે તથા આ વિદ્યુતમાં જે પુરૂષ દેખાય છે તે હું આહવનીયાગ્રિ છું તથા જે હું આહવનીયાગ્રિ છું તેજ વિદ્યુતમાં પુરૂષ છે. ૧.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે આહવનીયાગ્રિ તથા વિદ્યુતમાં જે પુરૂષ સ્થિત છે, તે બંને એકજ છે તેમનામાં કાંઈ ભેદ નથી, કારણ કે હો તથા આકાશનું આગ્રયાશ્રયી ભાવથી ઐક્ય છે તેમજ વિદ્યુત તથા આહવનીયાગ્રિનું લોભ્યલોકત્વ ભાવ સમઘથી ઐક્ય છે. ૧.

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहृते पापकृत्यां लोकी-
भवति सर्वमायुरेति-ज्योःजीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त
उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिञ्च लोकेऽमुष्मिञ्च य
एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—જે આ રીતે તેની ઉપાસના કરે છે તે પાપકર્મને નષ્ટ કરે છે, લોકોનો સ્વામી ।ય છે પૂર્ણ આયુને પ્રાપ્ત કરે છે. ઉત્તરવલ કીર્તિવાળો યાય છે. તેના કુળમાંથી કોઈ મતાનનો નાશ થતો નથી તેમ તેના વશ પરપરામાં કોઈ નીચ પુરૂષ પણ પેદા થતો નથી અમે તેની બંને લોકોમાં રક્ષા કરીએ છીએ ૨.

વિ० વિ જ્ઞાપ્ય—જે મનુષ્ય દક્ષિણાગ્નિની પૂર્વોક્ત પ્રકારે ઐશ્વર્ય જાણી ઉપાસના કરે છે તે પાપકર્મનો નાશ કરે છે તથા લોકમાં પ્રસિદ્ધ, પૂર્ણ આયુવાળો થાય છે. સો વર્ષ પર્યંત જીવન ધારણ કરે છે, ઉજ્જવલ જીવનવાળો થાય છે, તેના કુલમાં અધમ પુરુષ થતો નથી, તેમ તેના વંશનો ઉચ્છેદ થતો નથી. તેની અગ્નિ-દેવ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં રક્ષા કરે છે, કે જે આ પ્રમાણે જાણીને તેની ઉપાસના કરે છે. ૨.

અંક શોદભો

તે હોચુરુપકોસલૈવા સોમ્ય તેઽસ્માદ્વિદ્યાસ્મવિદ્યા
વાચાર્યસ્તુ તે ગતિં વક્તેત્યાજગામ હાસ્યાચાર્યસ્તમાચાર્યો-
ઽમ્યુવાદોપકોસલ ૩ इति ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—અગ્નિઓએ કહ્યું કે હું ઉપકોસલ ! હું સોમ્ય ! અમે આ અમારી વિદ્યા તથા આત્મવિદ્યા તમને કહી. આચાર્ય તને વિદ્યાજ્ઞની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવશે. શોડા કાળ પછી આચાર્ય આવીને તેને કહ્યું—‘હું ઉપકોસલ !’. ૧.

વિ० વિ० જ્ઞાપ્ય—ઉપકોસલને ગાહપત્ય, દક્ષિણાગ્નિ તથા આહવનીય, એ ત્રણેએ કહ્યું કે અમે તને અગ્નિવિદ્યા તથા પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનો ઉપદેશ તો કર્યો, પણ તેનું ખરૂં તત્ત્વ તથા જ્ઞાન તમારા આચાર્ય બતાવશે. તેમના એ પ્રમાણે કહ્યા પછી શોડી વારે બહાર ગયેલા આચાર્ય પણ ઘેર આવ્યા અને આવતાંજ તેમણે હર્ષપ્રકૃત્તિસહ ઉપકોસલની મુખમુદ્રા જોઈને કહ્યું—અરે ! આ શું ? તારા આટલું સુંદર વદન, કમળના જેવું પ્રસ્ફુટિત આનન ? વાહ, વાહ રે પુત્ર ! સોમ્ય ઉપકોસલ !. ૧.

વિશેષ—આ મંત્રમાં અગ્નિઓને મુખેથી આચાર્યના મહત્ત્વનું બોધન કરવામાં આવ્યું છે. ‘આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ’નું લક્ષ્ય રાખીને અગ્નિ કહે છે કે કહેવાતું તો અમે તને સર્વ કોઈ કહી રીધું છે, પણ જોજ વાત તું આચાર્ય પાસેથી સમજીશ તો તને વધારે દૃઢ થશે. જેમ કોઈ રાજકર્મચારી રાજાની આજ્ઞા કોઈ નાગરિકને સંભળાવે, અને પછી કહે કે સહેલ હોય તો રાજાને પૂછો. પછી રાજાને પૂછતાં નાગરિકને આજ્ઞાની દૃઢતા થઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે અહીં પણ ‘દિવંદ્ર મુપદં મવતિ’

એટલે કે એક ગાંઠ ઉપર બીજી ગાંઠ મારવાથી વધારે મજબૂતી આવી જાય છે. અહીં પણ એવુજ જાણવું.

આ મત્રમાં એક વિલક્ષણ વાત એ છે કે જે માનવમનોવિજ્ઞાન સાથે સંબંધ રાખે છે, જેમ કોઈ સાધારણ મનુષ્ય કોઈ એવા કામમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરીલે કે જે તેના દ્વારા થવું અસંભવિત પ્રતીત થતું હોય. તો તેને એધને એકાએક જોનાર એક-દમ કહી બેસે છે કે ‘અરે દેવદત્ત આ શું ? ઓહ ! વાહ !’ એજ મનોભાવનું ચિત્રણ અહીં પણ કરેલું છે. ૧.

હવે આચાર્ય તથા ઉપકોસલના વાર્તાલાપનું કથન કરવામાં આવે છે, યથા—

भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं
भाति को नु त्वाऽनुशशसेति को नु माऽनुशिष्याद्भो
इतोहापेव निहनुत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहामी-
नभ्यूदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—એ બ્રહ્મચારીએ કહ્યું—ભગવન્ ! શી આજ્ઞા છે ? ત્યારે આચાર્યે કહ્યું—હે સૌમ્ય (બ્રહ્મચારિન્) ! તારૂં મુખ બ્રહ્મવેત્તાના સમાન સુશોભિત થઈ રહેલ છે, તને કોણે ઉપદેશ આપ્યો ? કોણ મારૂં અનુયાયન કરે, એટલે કે કોણ મને શિક્ષા આપે’ આ પ્રમાણે તે ઉપદેશને છુપાવતો હોય તેમ બ્રહ્મચારી બોલ્યો. પછી અગ્નિઓના તરફ સંકેત કરીને કહ્યું—મનુષ્યોથી ભિન્ન એવા જે એ અગ્નિઓ તેમણેજ ઉપદેશ આપ્યો છે. એવું કહીને તેણે અગ્નિઓને બતાવ્યા. એ સાંભળીને આચાર્યે પૂછ્યું—હે સૌમ્ય ! તને એમણે કઈ વિદ્યા શીખવાડી છે ? ૨.

વિં ૦ વિં ૦ બાધ્ય—આચાર્યે શિષ્યનું મુખમંડળ જોઈને તેની કૃતાર્થતાનું અનુમાન કરી, તેને બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિનું કારણ તથા ઉપદેશના વિષયમાં પૂછ્યું, ત્યારે શિષ્ય (વચારમા પડી ગયો. તેને ઉપદેશનો પરિચય આપવાની ઈચ્છા ન હોતી, પરંતુ ગુરુદેવના પ્રશ્નનો સંદુત્તર ન આપવો એ પણ અશિષ્ટતાની વાત હતી તેથી તેને કહેવું પડ્યું કે આ અગ્નિઓએ મને ઉપદેશ આપ્યો છે, જે અમારા પ્રશ્નોત્તરકાળમાં કમ્પાયમાન પ્રતીત થાય છે, પહેલાં એ એવો થતા નથી. ઉપદેશ કોની બાજુ થતાં ગુરૂને સ્વાભાવિક એ જ્ઞાત્રાસા થઈ કે ઠીક, તો પત્રી અગ્નિઓએ શું કહ્યું ? કેવો શો ઉપદેશ કર્યો ? એ સર્વ જાણવાની ઈચ્છાથી તેમણે ફરી પૂછ્યું કે—સૌમ્ય ! કહો તેમણે શો ઉપદેશ કર્યો, ૨

નિરોધ—આ મંત્રમાં એક શુદ્ધવાકાનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે કે જે વખતોવખત વ્યવહારમાં આવી પડે છે. અગ્નિઓએ પ્રદ્યારીને ઉપદેશ તો આપી દીધો અને પ્રદ્યારીએ તેને ગ્રહણ પણ કરી લીધો. પરંતુ આચાર્યે આવીને પૂછતાં ઉક્ત શ્રોતા અને વક્તા બન્ને વિચારમાં પડી ગયા. એક જાણુએ એ વાત પ્રદ્યારીને છુપાવવાની ઇચ્છા હતી. બીજી જાણુએ પ્રદ્યારીને ઉપદેશ આપ્યો. તે કાળમાં અગ્નિઓને જે ઉત્સાહ હતો તે કાયમ રહ્યો નહીં. બીજાના વિદ્યાર્થીને ઉપદેશ આપવાની ઉતાવળ કરી એ લાગવાથી તેને ભય અને સંકોચ થયો. શિષ્ય આચાર્યને સાચો જવાબ ન આપે એ સંભવતાની વિરૂદ્ધ વ્યવહાર હતો. અન્તે હૃદય દૃઢ કરીને પ્રદ્યારીએ ઉપદેશકોનાં નામ, એવો વિચાર કરીને ખતાવી દીધાં કે અમે તથા અમારા ઉપદેશકોએ કંઈ એવો અનર્થ તો કર્યો નથી કે જેનાથી શુદ્ધેષ અપ્રસન્ન થઈ જાય. અહીં સર્વનો વ્યવહાર પરિશુદ્ધ હતો, તેથી આ શુદ્ધવાકાનો ઉકેલ જે પકાડ જેવો કઠણ લાગતો હતો તે હસ્તામલકવત્ ઉકલી ગયો. ૨.

હવે ઉપકોસલ કથન કરે છે, તથા—

इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य रोऽवो-
चन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न
म्लिष्यन्त एवमेवविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे
भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—એ પ્રસિદ્ધ પ્રદ્યારીએ કહ્યું કે હું એ વિદ્યા શીખ્યો છું. એ સાંભળીને આચાર્યે કહ્યું—હે સૌમ્ય ! તમે નિશ્ચય જાણો કે તમને લૌકિક વિદ્યાઓનો જ ઉપદેશ આપેલો છે. પરંતુ હું તમને એવો ઉપદેશ આપીશ કે જેનાથી જાણુનારને પાપકર્મનો સંબંધ, જેવી રીતે કમળનાં પત્ર ઉપર જળનો સંબંધ થતો નથી, તેવી રીતે થશે નહીં એ સાંભળીને શિષ્યે કહ્યું—હે ભગવન્ (હે ઐશ્વર્યસમ્પન્ન !) મને એ જ્ઞાન ખતાવો. એ સાંભળીને આચાર્યે તેને કહેવા લાગ્યા ૩.

વિં વિં હ્રાધ્ય—આચાર્યના પૂછવાથી પ્રદ્યારીએ અગ્નિઓ પાસેથી જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી તે કહી. દયાણુ આચાર્યે અગ્નિઓ દ્વારા પ્રતિપાદિત વિજ્ઞાનના વિષયમાં પોતાની સંમતિ આપી કે જે તે જાણુ છે તે પૂર્વાર્ધ માત્ર છે, તે તો હીકન્ છે, પણ હું આગળ એ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરીશ કે જેનાથી પરમાનંદધામ શાક્ષી પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. લૌકિક વિદ્યાઓમાં એ સામર્થ્ય નથી કે જે નિત્યસુખની

પ્રાપ્તિ કરાવી શકે. તારે હજી જાણવાનું બાકી છે- જેને જાણીને સર્વ કાંઈ જાણી જવાય છે તે હું તને બતાવીશ. તે પછી શિષ્યે પ્રાર્થના કરી, લગવન ! હું આપનો ઉપદેશ સાંભળવાને ઉત્કંઠિત છું. ત્યારે આચાર્ય કહેવા લાગ્યા. ૩.

વિશેષ—દત્તાત્રેયે ચોવીસ શુર કરેલા હતા. એ સર્વજન વિદિત છે. એ ઠીકજ છે, જે માધુકરી વૃત્તિને અપનાવે છે તેજ યથાર્થ વિદ્યાનો અર્થો છે. 'શુર એક, શિક્ષા અનેક' એટલે કે આચાર્ય તો એકજ હોવા બેઠ્યો, પણ સદ્ઉદ્દેશ જ્યાંથી મળે ત્યાંથી લઈ લેવો બેઠ્યો. તેથી વિદ્યા અપૂર્ણ રહેવા પામતી નથી. આ મંત્રમાં બુદ્ધિમાન બ્રહ્મચારીએ એજ કંઈ છે. તેણે અગ્નિઓની પ્રસન્નતાનો લાભ લીધો, જે કાંઈ બાકી રહેલું હતું તેને પૂર્ણ કરવાનું આચાર્યે વચન આપી દીધું.

અગ્નિઓમાં ઉપદેશ આપવાની યોગ્યતા છે કે નહીં ? એ વિષયમાં બીજા મંત્રોની જેઠે અહીં પણ અનેક શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, તેમનું સમાધાન પણ તેજ રીતે કરી લેવું કે જેમ અન્ય મંત્રોની બ્યાખ્યાના અવસરો ઉપર કરવામાં આવેલું છે. અને એજ પરંપરા આગળ ઉપર પણ સમજી લેવી.

અભિપ્રાય એ છે કે વક્તા ચાહે અગ્નિ, હંસ, અશ્વ, દેવ તથા યક્ષ આદિ કોઈ પણ હોય તેમજ શ્રોતા પણ ગમે તે હોય, તેનાથી કાંઈ બનતું કે બગડતું નથી. ખરી વાત તો એ છે કે બોધ લેવાનો છે કે બોદવ્ય અવસરમાં જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે અમારે સાદુ ઉપયોગી છે કે નહીં ? જે આપણે તેનાથી લાભ લઈ શકીએ તો ફરી બધાનો લાભ થશે, વૃક્ષ કે કેરી ગણવાનો વિશ્વ પ્રયાસ કરવો એ બુદ્ધિને હેશવટો આપ્યા બરાબર છે. ગીતા અર્જુનને કહેવામાં આવી તથા કૃષ્ણે કહી, અને તે પણ લડાઈ ઝગડાના પ્રસંગ ઉપર. હવે અમે તેને શાંત વાતાવરણમાં આપણા જેવા મનુષ્ય પાસેથી સાંભળીએ તો તે ઉચિત છે કે નહીં ? તેનાથી લાભ થશે કે નહીં ? તેને જાણવાના બંનેકામાં શ્રોતા વક્તાએ પડીને બુદ્ધિ શક્તિનો વ્યર્થ ક્ષય કરવો બેઠ્યો નહીં. પણ તેમાં પ્રતિષ્ઠિત જ્ઞાન વિજ્ઞાનના મન્થનમાં બુદ્ધિશક્તિને લગાડે તો અધિક લાભમાત્ર થાય છે એટલુંજ નહિ પણ પાણી વલોવવા જેવા નિષ્ફલ પ્રયત્નથી પણ બચી જઈ શકે છે.

જેમને આનાથી સંતોષ થતો નથી તેમને મહાત્મા લોક સમન્તવવાને સમર્થ છે. ઉપનિષદ્વિજ્ઞાન અબ્રાન્ત છે, શાંત છે. એ સિદ્ધાંતની રક્ષા કરવાનો સંતોએ ઈર્ષ્યો રાખેલ છે, તેઓ વૈદિક વિજ્ઞાનની રક્ષાના ઈર્ષ્યરહાર છે. ૩.

વિશેષ—આ મંત્રમાં એક ગુપ્તવાકાનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે કે જે વખતોવખત વ્યવહારમાં આવી પડે છે. અગ્નિઓએ પ્રદક્ષ્યારીને ઉપદેશ તો આપી દીધો અને પ્રદક્ષ્યારીએ તેને ગ્રહણ પણ કરી લીધો. પરંતુ આચાર્યે આવીને પૂછતાં ઉક્ત શ્રોતા અને વક્તા બન્ને વિચારમાં પડી ગયા. એક યાત્રુએ એ વાત પ્રદક્ષ્યારીને છુપાવવાની ઈચ્છા હતી. બીજી યાત્રુએ પ્રદક્ષ્યારીને ઉપદેશ આપ્યો તે કાળમાં અગ્નિઓને જે ઉત્સાહ હતો તે કાયમ રહ્યો નહીં. બીજાના વિદ્યાર્થીને ઉપદેશ આપવાની ઉતાવળ કરી એ લાગવાથી તેને બય અને સંકોચ થયો. શિષ્ય આચાર્યને સાચો જવાબ ન આપે એ સહ્યતાની વિરૂદ્ધ વ્યવહાર હતો. અન્તે ઉદય દેહ કરીને પ્રદક્ષ્યારીએ ઉપદેશકોનાં નામ, એવો વિચાર કરીને ખતાવી દીધાં કે અમે તથા અમારા ઉપદેશકોએ કંઈ એવો અનર્થ તો કર્યો નથી કે જેનાથી શુદ્ધ દેવ આપસન થઈ જાય. અહીં મર્ચનો વ્યવહાર પરિશુદ્ધ હતો, તેથી આ ગુપ્તવાકાનો ઉકેલ જે પહોડ જેવો કઠણ લાગતો હતો તે હસ્તામલકવત્ ઉકલી ગયો. ૨.

હવે ઉપકોમલ કથન કરે છે, તથા—

इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य रोऽशो-
चन्नहं तु ते तदक्षयामि यथा पुष्करपलाश आपो न
श्छिन्न्यन्त एवमेवविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु मे
भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—એ પ્રસિદ્ધ પ્રદક્ષ્યારીએ કહ્યું કે હું એ વિદ્યા શીખ્યો છું. એ સાંભળીને આચાર્યે કહ્યું—હે સૌમ્ય ! તમે નિશ્ચય જાણ્યો કે તમને લૌકિક વિદ્યાઓનો જ ઉપદેશ આપેલો છે. પરંતુ હું તમને એવો ઉપદેશ આપીશ કે જેનાથી જાણનારને પાપકર્મનો સંબંધ, જેવી રીતે કમળના પત્ર ઉપર જળનો સંબંધ થતો નથી, તેવી રીતે થશે નહીં. એ સાંભળીને શિષ્યે કહ્યું—હે ભગવન્ (હે ઐશ્વર્યસમ્પન્ન !) મને એ જ્ઞાન ખતાવો. એ સાંભળીને આચાર્યે તેને કહેવા લાગ્યા. ૩.

વિ० વિ० જ્ઞાપ્ય—આચાર્યના પૂછવાથી પ્રદક્ષ્યારીએ અગ્નિઓ પાસેથી જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી તે કહી. દયાહુ આચાર્યે અગ્નિઓ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત વિજ્ઞાનના વિષયમાં પોતાની સંમતિ આપી કે જે તે જાણુ છો તે પૂર્વાર્ધ માત્ર છે, તે તો ઠીકજ છે, પણ હું આગળ એ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરીશ કે જેનાથી પરમાનંદધામ આશ્વની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે. લૌકિક વિદ્યાઓમાં એ સામર્થ્ય નથી કે જે નિત્યસુખની

હવે નેત્રસ્થ દ્રષ્ટા આત્માના ધ્યાનને સાર તેના શુષ્કોનું કથન કરે છે, યથા—

एतच्च संयद्वाम इत्याचक्षत एतच्च हि सर्वाणि
वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येन वामान्यभिसंयन्ति य
एवं वेद ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—એને ‘સંયદ્વામ’ એવો કહે છે, કારણ કે તેમાંજ સર્વ ‘વામ’ એટલે કે સુંદર પદાર્થ આવીને મળે છે, જે તેને આ પ્રકારે જાણે છે તેને સર્વ ઉત્તમ ઉત્તમ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

વિ० વિ० બાધ્ય—એ પૂર્વોક્ત નેત્રસ્થ પુરૂષને ‘સંયદ્વામ’ એવો કહે છે, કારણ કે સંપૂર્ણ વામ અર્થાત્ સુંદર સુંદર પદાર્થ ચારે તરફથી આવીને તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે સંયદ્વામ કહેવાય છે. તેથી જે પુરૂષ તેને ‘સંયદ્વામ’ જાણીને તેની ઉપાસના કરે છે તેને પણ સંપૂર્ણ ઉત્તમ તથા સુંદર પદાર્થ ચારે પાસેથી આવીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

વિશેષ—સંયદ્વામ, (સંયત્—ઉત્પન્ન થાય છે, વામ—કર્મકળ જેના દ્વારા) અર્થાત્ કર્મકળોના ઉદયના હેતુ છે, એવો અર્થ થયો. તેમાં આવીનેજ સર્વ કર્મોને ક્ષોભાન્નુપ થવું પડે છે, તેનીજ સાનિધ્યમાં—તેને ત્યાં પહોંચીનેજ સર્વ કર્મોને કળ-જનકતાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેથીજ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ નેત્રસ્થ પુરૂષમાં ઉત્તમોત્તમ સર્વ જ્ઞાન સર્વ જ્ઞાનુઓથી આવીને સન્નિહિત થાય છે. તેનો ઉપાસક કોઈ પણ ઉત્તમ કળથી વંચિત રહેતો નથી. તેથીજ કહ્યું છે કે સર્વ સૌન્દર્ય તેને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે આ પ્રકારે તેની ઉપાસના કરે છે. ઈશ્વર સ્વયં સુંદર છે, તેથી અસૌન્દર્ય ત્યાં જઈને ભસ્મ થઈ જાય છે, અને સૌન્દર્ય ચમકી ઉઠે છે. ૨.

(આગળના ત્રીજા તથા ચોથા મંત્રના વિશેષ પણ ખીજા મંત્રના વિશેષને બરાબરજ છે, તેથી તે બંને મંત્રોના વિશેષનો ઉલ્લેખ નહીં કરીએ—)

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति
सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—એજ વામની છે, કારણ કે એજ સમસ્ત વામોના વહન કરતા છે. જે એવું જાણે છે, તે સમસ્ત વામોને વહન કરે છે. ૩.

ખંડ પંદરમો

હવે આચાર્ય એ અમૃતરૂપ પ્રદાનો ઉપદેશ કરે છે, યથા—

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचै-
तदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति तगवप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा
सिञ्चन्ति वर्तन्ती एव गच्छति ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—અપિ કહે છે કે જે આ નેત્રોમાં પુરૂષ દેખાય છે, તે આત્મા છે, એજ અમૃત, અભય તથા પ્રદા છે નેત્રસ્થ પુરૂષમા પૃત કે જળ નાખે તો નેત્રોની બહાર કિનારા ઉપરજ ચાલ્યુ જાય છે. ૧.

વિ० વિ० ભાષ્ય—જે નેત્રોમાં દ્રષ્ટા પુરૂષ દેખાય છે, તેજ સંપૂર્ણ પ્રાણિ-
યોનો આત્મા છે, તેજ ગમરણુધર્મા એટલે કે અવિનાશી છે, તેથી અભય પણ છે. કારણ કે જેને નાશની શકા થાય છે તેનેજ ભય લાગી શકે છે, તેથી ભયનો અભાવ હોવાથી તે અભય છે. એ પ્રદા—ગૃહત્ એટલે કે અનન્ત છે. એ પ્રદાત્માને એજ પુરૂષથી દેખી શકાય છે, કે જેણે વાદ્ય વિષયો તરફથી નેત્રોને હટાવી લીધાં છે તથા જે પ્રદાયર્થાદિ સાધનોથી સપન્ન છે, તથા શાત ચિત્ત અને વિવેકી છે. જ્યારે દેહ નેત્રોમાં ઘૂત અગર જળ નાખે છે ત્યારે ખાંપણો દ્વારા બહાર નિકળી જાય છે અને નેત્ર નિર્લેપ રહે છે. કમળ પત્ર જળમાં રહે છે પરંતુ જળનો સ્પર્શ તેને હાનિ પહોચાડી શકતો નથી હે મૌન્ય ! જેને રહેવાના સ્થાનનું એવું માહાત્મ્ય છે તો પત્રી તેની અન્દર રહેનારની અમગતાનું તો કંટેલુજ શુ ? એનો તમે ક્વય અનુભવ કરી શકો તેમ છે. ૧.

વિશેષ—હવે અહીં શંકા થાય છે કે અગ્નિઓએ કહ્યું હતું કે આચાર્ય તમે ગતિ માત્ર બતાવશે, અને અહીં આચાર્ય પ્રદક્ષાજ્ઞાનનું કથન કરે છે તેથી અગ્નિ ઓતુ કહેવું જૃહું પશ્યુ, તથા અગ્નિઓને ભવિષ્યદ્ વિષયનું જ્ઞાન ન હોતું એવો દોષ આવે, પરંતુ એ દોષ દેવો બરાબર નથી કારણ કે મુખ ગુણવાળા આકાશની ઉપાસનાનોજ અગ્નિઓએ ઉપદેશ કરેલો હતો એજ દ્રષ્ટારૂપ કારણ પ્રદાનાં નેત્રોમાં દર્શનનો અનુવાદ કરેલો છે. તેથી ‘આચાર્ય ગતિને કહેશે’ એ અગ્નિઓના ભાષણ યથાર્થજ હતું, તેમજ અગ્નિઓને ભવિષ્યદ્ વિષયોનું જ્ઞાન પણ હતું ૧.

હવે નેત્રસ્થ દ્રષ્ટા આત્માના ધ્યાનને સાર તેના શુષ્કોનું કથન કરે છે, યથા—

एतच्च संयद्राम इत्याचक्षत एतच्च हि सर्वाणि
वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य
एवं वेद ॥ २ ॥

શાવાર્થ—એને ‘સંયદ્રવામ’ એવો કહે છે, કારણ કે તેમાંજ સર્વ ‘વામ’ એટલે કે સુંદર પદાર્થ આવીને મળે છે, જે તેને આ પ્રકારે જાણે છે તેને સર્વ ઉત્તમ ઉત્તમ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

વિ० વિ० શાબ્દ—એ પૂર્વોક્ત નેત્રસ્થ પુરુષને ‘સંયદ્રવામ’ એવો કહે છે, કારણ કે સંપૂર્ણ વામ અર્થાત્ સુંદર સુંદર પદાર્થ ચારે તરફથી આવીને તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે સંયદ્રવામ કહેવાય છે. તેથી જ પુરુષ તેને ‘સંયદ્રવામ’ જાણીને તેની ઉપાસના કરે છે તેને પણ સંપૂર્ણ ઉત્તમ તથા સુંદર પદાર્થ ચારે પાસેથી આવીને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

વિશેષ—સંયદ્રામ, (સંયત્—ઉત્પન્ન થાય છે, વામ—કર્મક્રણ જેના દ્વારા) અર્થાત્ કર્મક્રણોના ઉદયના હેતુ છે, એવો અર્થ થયો. તેમાં આવીનેજ સર્વ કર્મોની ક્ષોભ-શુભ થવું પડે છે, તેનીજ સાનિધ્યમાં—તેને ત્યાં પહોંચીનેજ સર્વ કર્મોની ક્રણ-જનકતાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેથીજ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ નેત્રસ્થ પુરુષમાં ઉત્તમોત્તમ સર્વ પદાર્થ સર્વ જાણુઓથી આવીને સન્નિહિત થાય છે. તેનો ઉપાસક કોઈ પણ ઉત્તમ ક્રણથી વંચિત રહેતો નથી. તેથીજ કહ્યું છે કે સર્વ સૌન્દર્ય તેને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે આ પ્રકારે તેની ઉપાસના કરે છે. ઇશ્વર સ્વયં સુંદર છે, તેથી અસૌન્દર્ય ત્યાં જઈને ભસ્મ થઈ જાય છે, અને સૌન્દર્ય ચમકી ઉઠે છે. ૨.

(આગળના ત્રીજા તથા ચોથા મંત્રના વિશેષ પણ બીજા મંત્રના વિશેષને બરાબરજ છે, તેથી તે બંને મંત્રોના વિશેષનો ઉલ્લેખ નહીં કરીએ—)

एष उ एव वामं नीरेप हि सर्वाणि वामानि नयति
सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

શાવાર્થ—એજ વામની છે, કારણ કે એજ સમસ્ત વામોના વહન કરતા છે. જે એવું જાણે છે, તે સમસ્ત વામોને વહન કરે છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—હે ઉપકોમલ ! એજ આત્મા વામની છે, કારણ કે તે પ્રાણિયોને પૂર્યકર્મને અનુરૂપ ફળને આપે છે. તેથી જે પુરૂષ આ પ્રકારે તેને વામનીનું રૂપ જાણે છે તેના આત્માના ધર્મ યદ્ જવાથી સંપૂર્ણ પુરૂષ કર્મોના ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩.

વિશેષ—વામની, વામ નામ—કર્મફળ, ની—પ્રાપ્ત કરાવનાર, અર્થાત્—કર્મ-ફળનો દાતા પણ તેજ છે. કર્મ તો જડ છે, તેમનામાં સ્વયં ફળોપધાયકતા નથી, કોઈ ચેતન શક્તિની સહાયતાથીજ તેઓ પ્રતિક્ષીત થઈ શકે છે. તેથીજ વિચાર-શીલ કદા કરે છે કે મનુષ્ય કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે, પણ ફળ લોગવવામાં તે પર-તંત્ર છે. જેમ કોઈએ ચોરી કરી તો તેનું ફળ છે જેલ જલુ, માર ખાવો કે કોઈ બીજે પ્રકારે અપમાનિત થયુ. પરંતુ કોઈ ચોર પોતાને સ્વયં દંડિત કરતો જોવા-માં આવ્યો નથી તેને તો કોઈ બીજેજ બળપૂર્વક તેની ધ્વજા વિરૂદ્ધ ફળ પ્રદાન કરે છે. મનુષ્યની સ્થના કરીને તેને જુદી આપીને પરમેશ્વરે કર્મ કરવામાં તેને સ્વતંત્ર-સમર્થ બનાવ્યો છે. પછી તે પોતાની ધ્વજા પ્રમાણે કર્મ સારાં કરે કે ખોટાં કરે. આ વિષયમાં ઘણું ઘણું કહી શકાય તેમ છે પણ સ્થાનાભાવથી તેનું ડિગ્રહર્શન માત્ર કરાવીને તેના વિચારનો બાર સમર્થ પાઠકોના જંભાં ઉપર મુકીને વિરમિયે છીએ. ૩.

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति
सर्वेषु लोकेषु भाति य एव वेद ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—એજ ભામની છે, કારણ કે એજ સમસ્ત લોકોમાં પ્રકાશમાન થાય છે, જે એવું જાણે છે તે આખા સંસારમાં પ્રતાપી થાય છે. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—તથા એજ આત્મા ભામનીરૂપ પણ છે, કારણ કે એજ સંપૂર્ણ લોકમાં આદિત્ય, ચન્દ્ર તથા અગ્ન્યાદિના રૂપમાં પ્રકાશમાન છે. તેનાજ પ્રકાશથી આ સર્વ પ્રકાશિત છે, એ શ્રુતિથી એજ સિદ્ધ થાય છે, તેથી એજ ભામા પ્રકાશનું વહન કરે છે. તેથી જે પુરૂષ આ આત્માને ભામનીરૂપથી જાણે છે અને તેની ઉપાસના કરે છે તે સંપૂર્ણ સસારમા પ્રકાશમાન થાય છે. ૪.

વિશેષ—ભામ—પ્રકાશ, ની આપવાવાળો, કરવાવાળો, અર્થાત્ સર્વને પ્રકા-શક, સર્વને ચમક દમક આપવાવાળો તેજ છે. સૂર્ય, ચન્દ્ર, વિષ્ણુ, અગ્નિ તથા નક્ષત્રાદિકોમાં તેજ પ્રકાશ છે. જે તેને આ પ્રકારે જાણે છે તે સર્વ લોકમાં

પ્રકાશિત થાય છે. જેનો મહિમા પ્રકૃત મંત્રોમાં ગાવામાં આન્યું છે તે અક્ષિ-પુરૂષ પરબ્રહ્મ છે. તેનેજ પૂર્વે ક-ખ-તથા અહીં ‘સંયદ્વામ’ આદિ કહેલો છે. ૪.

કોઈ કોઈએ ‘અથ’ થી લઈને ‘માનવઃ’ મુધી એક મંત્ર તથા ‘નાવર્તન્તે’ બીજો મંત્ર એ પ્રમાણે બે મંત્રો માનેલા છે. પરંતુ વસ્તુતઃ ‘અથ’ થી લઈને ‘નાવર્તન્તે’ મુધી એકજ મંત્ર છે તેને અનુસરીને પ્રકૃત મંત્રની વ્યાખ્યા કરવામાં આવેલી છે.

હવે બ્રહ્મવેન્તા પુરૂષની ગતિનું કથન કરે છે, યથા—

અથ યદુ ચૈવાસ્મિઙ્ગઙ્ગવ્યં કુર્ઘાન્તિ યદિ ચ નાર્ચિષ-
મેવાભિસંભવન્ત્યર્ચિષોઽહરહ્ન આપૂર્યમાણપક્ષમાપૂર્યમાણ-
પન્નાયાન્પદુદહ્લેતિ માસાઃસ્તાન્માસેભ્યઃ સંવત્સરઃ
સંવત્સરાદાદિત્યમાદિત્યાન્ચન્દ્રમસં ચન્દ્રમસો વિદ્યુતં તત્પુ-
રુષોઽમાનવઃ સ એનાન્બ્રહ્મ ગમયત્યેપ દેવપથો બ્રહ્મપથ एतेन
પ્રતિપચમાના ઇમં માનવમાવર્તાં નાવર્તન્તે નાવર્તન્તે ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—હવે આ બ્રહ્મવેતાનું મરણ પછીનું કર્મ કરે કે ન કરે તેા પણ તે અગ્નિઅભિમાની દેવતાને જ પ્રાપ્ત થાય છે, પછી અગ્નિઅભિમાની દેવતાથી, દિવસાભિમાની દેવતાને, દિવસાભિમાની દેવતાથી શુકલપક્ષાભિમાની દેવતાને તથા શુક્લ પક્ષાભિમાની દેવતાથી ઉત્તરાયણના છ માસોને પ્રાપ્ત થાય છે. માસોથી સંવત્સરને, સંવત્સરથી આદિત્યને, આદિત્યથી ચંદ્રમાને તથા ચંદ્રમાથી વિદ્યુતને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાંથી અમાનવ પુરૂષ તેમને બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવી દે છે. આ દેવમાર્ગ, બ્રહ્માર્ગ છે. તેને જાણનારો પુરૂષ આ માનવ મંડળમાં પાછો નથી આવતો. ૫.

વિં વિં લાપ્ય—આ ખંડમાં જે અક્ષિ-પુરૂષનું વર્ણન કરવામાં આન્યું છે તે કોઈ પુરૂષ વિશેષ નથી, પરંતુ બ્રહ્મનાજ તે નામનું કથન કરવામાં આવેલું છે. જે કે બ્રહ્મ સર્વ વ્યાપક હોવાથી તેની ઉપલબ્ધિ સર્વત્ર થાય છે, તેા પણ અક્ષિ આદિ પદાર્થોમાં તેનું વર્ણન વિશેષે કરીને એ કારણથી કરવામાં આન્યું છે કે— તે સ્થાનોમાં બ્રહ્મનું નિર્માણ કૌશલ્ય અધિક જોવામાં આવે છે, અથવા એમ પણ સમજી શકાય કે—તેની સત્તાના લાંબક જે પ્રમાણે સૂર્ય, ચંદ્રમા તથા અગ્નિ

આદિ સ્થાન જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે 'ખીજા' જોવામાં આવતા નથી. એજ ભાવથી અહીં અક્ષિ પુરૂષનું વર્ણન છે.

તથા એ પુરૂષના જ્ઞાતાને એ ક્ષણ કથન કરેલું છે કે—તેની લોકલોકાંતરોમાં ખ્યાતિ થાય છે, એવા પુરૂષના દાહાદિ સંસ્કાર તેનાં સગાં-સંબંધી અગર ઋત્વિક્ષ આદિ દ્વારા ન કરવામાં આવે તો પણ તેની સદ્ગતિમાં કાંઈ ખાધા આવતી નથી.

એ જ્ઞાની પુરૂષની અવસ્થા એવી થાય છે કે—પ્રથમ તે એક સાધારણ પ્રકારના પ્રકાશને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પછી અભ્યાસ કરતો તે દિવસ જેવા પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરે છે, પછી તે પ્રકાશથી પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવા પ્રકાશને તે પ્રાપ્ત થાય છે, પછી તે પ્રકાશથી ઉત્તરાયણ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

અભિપ્રાય એ છે કે—એ અવસ્થામાં તે આત્મજ્ઞાનથી દેહીધ્યમાન થઈ જાય છે, પછી તે સંવત્સર એક વર્ષ પર્વત પોતાની ચિત્ત વૃત્તિનો નિર્દેશ કરી શકે છે, પછી આદિત્યની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પછી ચંદ્રમા, પછી વિદ્યુત્ સમાન અદ્રભૂત પ્રકાશવાળો તે થાય છે.

ઉક્ત મુક્ત પુરૂષ અન્ય લોકોને સારૂ પ્રદા પ્રાપ્તિનો હેતુ થાય છે. જ્ઞાતે તો આ પુનર્જન્મના ચક્ષરમાં પડતો જ નથી. ૫.

વિશેષ—ગૃહસ્થે પોતાનાં પારલૌકિક કર્મ કરવાને સારૂ અગ્ન્યાધાન કરીને તે અગ્નિઓમાં દર્શ-પૌર્ણમાસાદિ ઇષ્ટિયો તથા સોમ આદિ યજ્ઞો કરવાનું આવશ્યક છે. અને તે જ્યારે મરણ ધર્મને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને ઋત્વિક્ષ એ જે અગ્નિ-ઓને લઇને યજ્ઞ પાત્રો સહિત તેનો વિધિ પૂર્વક દાહ—અગ્નિ સંસ્કાર કરે છે.

ઉક્ત સંસ્કાર; તે પુરૂષનો, જે પૂર્વોક્ત અગ્નિવિદ્યા તથા આત્મવિદ્યા જે જાણતો હોય કે ન પણ જાણતો હોય તે કરે તો તેનાથી કાંઈ વધારે ઓર્ધ્વ થઈ નથી. તે સર્વથા શુદ્ધ ગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં ઉપાસકને સારૂ દાહ સંસ્કારમાં અનાદર દેખાડવાથી પ્રદાવિદ્યાની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તેનાથી કોઈ અન્યથા એવો અભિપ્રાય ન બાંધે કે દાહસંસ્કાર જ ઐચ્છિક છે. હા, અહીં વિશેષ વાત એ છે કે—પ્રદાવેત્તા સંન્યાસિયોનો દાહસંસ્કાર જ ઐચ્છિક છે. હા, અહીં વિશેષ વાત એ છે કે—પ્રદાવેત્તા સંન્યાસિયોનો દાહસંસ્કાર કરવો આવશ્યક નથી.

અહીં ચંકરાચાર્યે અર્ચિ, દિન આદિથી તેમજ અભિમાની દેવતા લીધા છે એજ અર્ચ સમીચીન હોવાનું પ્રતીત થાય છે. ૫.

ખંડ સોળમો

હવે યજ્ઞોપાસનાનું વર્ણન કરે છે.

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्निदं सर्वं
पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव
यज्ञस्तस्य मनश्च वाक्च वर्तनी ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જે આ વાયુ ચાલે છે તેજ યજ્ઞ છે, તે જ્યારે ચાલે છે ત્યારે સર્વને પવિત્ર કરે છે. એ જ યજ્ઞ છે, તેના વાણી તથા મન બંને વર્તની—માર્ગ—છે.

વિન્ વિન્ ભાષ્ય—જે આ ગતિવાળો વાયુ છે, તેજ યજ્ઞ છે. કારણકે વાયુમાંજ યજ્ઞસ્થિત છે, એમ છુતિયોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વાયુજ યજ્ઞનો આરભ કરે છે એ વાયુ ગતિમાન થઈને સંપૂર્ણ જગતને પવિત્ર કરે છે અર્થાત્ શોધન કરે છે. ચક્ષુષ ક્રિયાવાળો એ વાયુ છે, તેથી દોષોને દૂર કરી શકે છે, સ્થિર રહેવા દેતો નથી, પવિત્ર કરનારો હોવાથી તે યજ્ઞ રૂપ છે. એ યજ્ઞમાં વાણીથી મન્ત્રોચ્ચારણ થાય છે તથા મનથી સત્ય અર્થનું જ્ઞાન થાય છે તેથી વાણી અને મન બંને યજ્ઞના માર્ગ છે, તેમનાથી જ યજ્ઞનો વિસ્તાર થાય છે કારણકે વાણીનો ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસથી તથા મનના પૂર્વાપર ભાવથી યજ્ઞ થાય છે. ૧.

વિશેષ—જ્ઞાનયજ્ઞના મન તથા વાણી એ બંને પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે, અર્થાત્ સંસ્કૃત વાણી અને સંસ્કૃત મન વાળો પુરૂષ ઉક્ત જ્ઞાનયજ્ઞને પ્રાપ્ત થાય છે, અન્ય નહીં. એક માત્ર યજ્ઞજ મનુષ્યને પવિત્ર કરે છે, એજ અભિપ્રાયથી તેનું યજ્ઞ રૂપમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે.

ભાવ એ છે કે—વેદોમાં અનેક પ્રકારના યજ્ઞોના વર્ણન છે, પરંતુ જ્ઞાનમય યજ્ઞ સર્વ શ્રેષ્ઠ હોવાથી તે સર્વોપરિ છે. તેથી ગીતામાં પણ—

मेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज् જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વં કર્મોઽધિલ પાર્ય જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥

તેને શ્રેષ્ઠ કહેલો છે. અગ્નિ વિધાના પ્રસંગમાં યજ્ઞમાં ત્રુટિ થતાં તેના પ્રાયશ્ચિત્તને સારૂ ઓહૂતિયોનું વિધાન તથા ઘ્રદ્ધાને સારૂ જ્ઞાનનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. એ વિધિ અરણ્ય (જંગલ વન)માં ઉપદેશેલો છે, તેથી તેને ઉપનિષદ્ કહેવામાં આવેલ છે. ૧.

પ્રદક્ષાના મેન લંગથી યજ્ઞની હાનીનું તથા મનવાણી રૂપ ણને માર્ગોનું કથન કરવામાં આવે છે, યથા—

તયોરન્યતરાં મનસા સઽસ્કરોતિ બ્રહ્મા વાચા
હોતાઽધ્વર્યુરુદ્ધાતાઽન્યતરાઽ સ યત્રોપાકૃતે પ્રાતરનુવાકે
પુરા પરિધાનીયાયા બ્રહ્મા વ્યવવદતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—પ્રદક્ષા એ ણને માર્ગોમાંથી એક માર્ગનો મન દ્વારા સંસ્કાર કરે છે તથા હોતા, અધ્વર્યુ તથા ઉદ્ધગાતા એ વાણી દ્વારા બીજા માર્ગનો સંસ્કાર કરે છે એવી દશામાં જો પ્રદક્ષા પ્રાતરનુવાક નામના કર્મનો આરંભ થયા પછી તથા પરિધાનીય ઋચાના જપ પહેલાં બોલી ઉઠે છે. ૨.

(બીજા તથા ત્રીજા મંત્રનાં વ્યાખ્યાન સાથે સાથે જ કરવામાં આવે છે.

હવે ઉક્ત યજ્ઞમાં અન્ય દોષનું કથન કરે છે. યથા—

અન્યતરામેવ વર્તનીઽ સઽસ્કરોતિ હીયતેઽન્યતરા
સ યથૈકપાદ્ બ્રજત્રયો ચૈકેન ચક્રેણ વર્તમાનો રિષ્યત્યેવ-
મસ્ય યજ્ઞો રિષ્યોત યજ્ઞઽ રિષ્યન્તં યજમાનોઽનુરિષ્યતિ
ત્ત ઇષ્ટા પાપીયાન્ભવતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તો તે કેવળ એક માર્ગનો જ સંસ્કાર કરે છે, બીજો માર્ગ નહિ થઈ જાય છે, જેમ એક ખાદ (પગ) થી ચાલતો પુરૂષ તથા એક ચક્ર (પૈડું) થી ચાલતો રથ નહિ થઈ જાય છે તેમજ એનો યજ્ઞ પણ નાશને પામે છે. યજ્ઞના નષ્ટ થવા ખાદ યજ્ઞમાનનો નાશ થાય છે, એ પ્રમાણે યજ્ઞ કરવા છતાં પણ બીજી રીતે જો અવિક પાપી થઈ જાય છે. ૩

વિં વિં શાખ્ય—એ બંને માર્ગોમાંથી કોઈ એક માર્ગનો પ્રદક્ષા જે ખાસ કત્તિજ થાય છે તે વિવેક જ્ઞાન યુક્ત ચિત્ત દ્વારા વાણીનો સંસ્કાર કરે છે એટલે કે ચુપચાપ ઋચાનું ધ્યાન કરે છે, તથા હોતા, અધ્વર્યુ અને ઉદ્ધગાતા એ ત્રણે કત્તિજ વાણીથીજ વાણીનો સંસ્કાર કરીને તેની સંખવટ કરે છે (એટલે કે શુદ્ધ ઉચ્ચારથી તેને ભાવગ્રાહી બનાવે છે). પછી જે સમયે પ્રદક્ષા પરિધાનીય ઋચાના પહેલાં અનુવાક કર્મના આરંભમાં મૌનનો ત્યાગ કરે છે એટલે કે બોલી

ઉઠે છે તે સમયે વાણી રૂપી માર્ગનો સંસ્કાર કરે છે, મનનો નહી, કારણકે પરિધાનીય ઋચાનુ ઉચ્ચારણ કરવાથી મન એકાગ્ર રહેતું નથી તેથી યજ્ઞનો નાશ થાય છે. જે પ્રમાણે એક પગે ચાલતો મનુષ્ય જાગર એક પૈડે ચાલતો રથ નાશને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મા દ્વારા અવિધિ પૂર્વક કરાવાએલો યજ્ઞમાનનો યજ્ઞ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે અને યજ્ઞનો નાશ થતાં યજ્ઞમાન પણ વિનષ્ટ થઈ જાય છે, કારણ કે યજ્ઞ જ યજ્ઞમાનનો પ્રાણ હોય છે તેથી યજ્ઞનો નાશ થતાં યજ્ઞમાનનો નાશ થાય એ સ્વાભાવિક છે તથા એ યજ્ઞમાન પણ યજ્ઞ કરવાથી પાપી થઈ જાય છે. ૨-૩.

વિશેષ—જે યજ્ઞમાં બ્રહ્મા આદિ ઋત્વિક્, યજ્ઞના જ્ઞાન તથા કર્મ એ બંને માર્ગોથી કામ નથી લેતા, તે યજ્ઞ કૃષ્ણ હીન ચવાથી તે કરનારો યજ્ઞમાન પણ પાપી થઈ જાય છે. યજ્ઞ તો શું ? કોઈ પણ કામ હોય તે સાંગોપાંગ કર્યા વગર સાર્યક થતું નથી, ઉલટું અવાંછિત કૃષ્ણ આપનાર થાય છે. તો પછી આ યજ્ઞનો તો અક્ષાત્રિક વિષય છે તેમાં જરા જેટલા વૈગુણ્યથી અપૂર્વનો—યજ્ઞ જન્ય પુણ્ય વિશેષનો—ઘાત થઈ જાય છે એટલે કે તે હિપત્ર થવા પામતું જ નથી. ૨-૩.

હવેના બે મંત્રોની વ્યાખ્યા પણ સાથેજ કરવામાં આવી છે. કારણ કે તેમનો એક બીજા સાથે સંબંધ છે.

હવે ઉક્ત બંને માર્ગોની યથાવિધિ રાખવાનું કથન કરે છે, યથા—

**अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाकेन पुरा परिधानीयाया
ब्रह्मा व्यवदस्युभे एव वर्तनी सञ्चस्कुर्वन्ति न हीयतेऽ-
न्यतरा ॥ ४ ॥**

ભાવાર્થ—જ્યાં બ્રહ્મા મૌન ગ્રહણ કરીને પરિધાનીયા ઋચાના ઉચ્ચારણ પહેલાં, અનુવાકનું ઉચ્ચારણ કરતો નથી, ત્યાં તે યજ્ઞમાનના યજ્ઞના બંને માર્ગ સંસ્કાર યુક્ત રહે છે. એકનો પણ નાશ થતો નથી. તથા જે યજ્ઞમાં પ્રાતઃઅનુવાકના પ્રવૃત્ત થતાં પરિધાનીયા ઋચાના પહેલાં બ્રહ્મા બોલતા નથી, ત્યારે ઋત્વિક બંને માર્ગોના સંસ્કાર કરે છે ત્યારે તો બંનેમાંથી કોઈ પણ માર્ગ હાનીને પ્રાપ્ત થતો નથી.

હવે-એ યજ્ઞના અમર્યનમાં દ્રષ્ટાંતનું કથન કરે છે, યથા—

**स यथोभयपादु यजत्रथो वोभाभ्यां यकाभ्यां वर्तमानः
प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यज-
मानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान्भवति ॥ ५ ॥**

ભાવાર્થ—જેમ જે પગવાળો મનુષ્ય માર્ગે ચાલતાં નહિ થતો નથી તેમજ ખંને પૈકાંથી ચાલતો રથ સ્થિર રહે છે, તેવીજ રીતે યજ્ઞમાનનો યજ્ઞપથ સ્થિર રહે છે. અને યજ્ઞના સ્થિર રહેવાથી યજ્ઞમાન પણ સ્થિર રહે છે. આ પ્રમાણે મૌન ધારણ કરેલા બ્રહ્મા જ્ઞાનપૂર્વકે બ્રહ્મ યુક્ત યજ્ઞના યજ્ઞને કરીને શ્રેષ્ઠ થાય છે.

[૧૦] [૧૦] ભાષ્ય—પરંતુ જ્યાં વિદ્વાન્ બ્રહ્મા મૌનનો સ્વીકાર કર્યા પછી પરિધાનીયા ઋચા સુધી વાણીનું ઉચ્ચારણ ન કરતાં સ્થિર રહે છે, મૌનનો ત્યાગ કરતા નથી તથા તેનીજ પેઠે બીજા સર્વ ઋત્વિક્ષ પણ નિયમ પૂર્વક રહે છે ત્યાં તેઓ ખંને માર્ગોના સસ્કાર કરીદે છે. ત્યારે કોઈ પણ માર્ગ નહિ થતો નથી. તેમાં શ્રુતિ પહેલાની અપેક્ષાએ વિપરિત દ્રષ્ટાંત આપે છે. અભિપ્રાય એ છે કે એ પ્રમાણે પોતાના ખંને માર્ગો દ્વારા સ્થિત થએલા આ યજ્ઞમાનનો યજ્ઞ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપથી નહિ ન થતાં વર્તમાન રહે છે. યજ્ઞ પ્રતિષ્ઠિત રહેતાં યજ્ઞમાન પણ તેનીજ પેઠે પ્રતિષ્ઠિત રહે છે. એ પ્રમાણેના મૌન વિજ્ઞાન યુક્ત બ્રહ્માવાળો એ યજ્ઞમાન યજ્ઞ કરીને શ્રેષ્ઠ થાય છે. ૪૫.

વિશેષ—જેમ ખંને પગે ચાલનારો મનુષ્ય તથા જે પૈકે ચાલનારો રથ પડી જતો નથી, તેજ પ્રમાણે કર્મરૂપી વાણી તથા જ્ઞાનરૂપી મનથી સમુક્ત યજ્ઞ પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાન તથા કર્મ એ બંને અંગ જે યજ્ઞમાં પૂર્ણ રહે છે તેજ યજ્ઞ શુભ થાય છે કારણ કે જ્ઞાન કર્મના સમુચ્ચયથીજ મનુષ્યને સ્વર્ગ અપવર્ગનો લાભ થાય છે. એજ અભિપ્રાયથી ‘અવિચયા મૃત્યુ તીર્સ્વા નિચયાઽમૃતમશ્નુતે’ એ મંત્રમાં સમુચ્ચયનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

અહીં ઉપનિષદ્માં બ્રહ્માના કર્તવ્યનું એટલા માટે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે—બ્રહ્માનું કામ યજ્ઞમા ઉપાસના જેવું છે. જેમકે—જ્યારે બીજા ઋત્વિક્ષ યજ્ઞમાં પોતપોતાના મંત્રો લખે છે ત્યારે બ્રહ્મા સુપચાપ રહે છે. યજ્ઞના કર્મને મનથી જોતા રહે છે તથા એનું ધ્યાન રાખે છે કે કોઈ ત્રુટિ ના રહી જાય, જો કોઈ ત્રુટિ રહી જાય તો પોતે તેનું પાર્યાયિત કરે છે. ૪૫

ખંડ સત્તરમો

હવે પ્રજાપતિ પરમાત્મા દ્વારા પૃથિવ્યાદિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ તથા વેદોના આવિર્ભાવનું કથન કરે છે, યથા—

પ્રજાપતિલોકાનમ્યતપત્તેષાં તપ્યમાનાનાથ રસાન્પ્રા-
વૃહદગ્નિઃ પૃથિવ્યા વાયુમન્તરિત્ત્વાદાદિત્યં દિવઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પ્રજાપતિએ લોકોને લક્ષ્ય કરી ધ્યાન રૂપ તપ કર્યું. તથા તપ્યમાન એ લોકોના રસને કહાડ્યો, યથા પૃથ્વીથી અગ્નિ, અંતરિક્ષથી વાયુ તથા છુલોકથી આદિત્યને કહાડ્યો. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—પ્રજાપતિ અગર વિરાટાત્માએ લોકોમાંથી, સાર વસ્તુ શ્રદ્ધા કરવાની ઈચ્છાથી ધ્યાન રૂપી તપ કર્યું. એ રીતે તપ કરીને લોકોના સાર રૂપ રસોનું શ્રદ્ધા કર્યું. જેમ પૃથ્વીમાંથી અગ્નિ રૂપી રસને, અંતરિક્ષમાંથી વાયુ રૂપી રસને તથા સ્વર્ગથી આદિત્ય રૂપી રસને કહાડ્યો. ૧.

વિશેષ—પૂર્વ ખંડમાં પ્રજ્ઞાના મૌનના વિધાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું એ મૌનનો નાશ થતાં પ્રજ્ઞાત્વ કર્મનો વિનાશ અગર કોઈ હોત્રાદિ કર્મનો વિનાશ થાય ત્યારે ‘વ્યાહતિહોમ’ એ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેને સાર વ્યાહતિયોનું વિધાન કરવાનું આવશ્યક છે. તેથી પ્રકૃત મંત્રનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. ૧.

સ પ્તાસ્તિલો દેવતા અમ્યતપત્તાસાં તપ્યમાનાનાથ
રસાન્પ્રાવૃહદગ્નેર્ઋચો વાયાર્યજૂષિ સામાન્યાદિત્યાત્ ॥૨॥

ભાવાર્થ—પછી તેણે ત્રણ દેવતાઓને લક્ષ્ય કરીને તપ કર્યું. તપ્યમાન એ દેવતાઓમાંથી તેણે રસ કહાડ્યો. અગ્નિથી ઋક્, વાયુથી યજુઃ તથા આદિત્યથી સામનું શ્રદ્ધા કર્યું. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—પછી પ્રજાપતિએ અગ્નિ, વાયુ તથા આદિત્ય એ ત્રણ દેવતાઓને ધ્યાન રૂપી તપથી તપાવ્યા. એ તપાવેલા દેવતાઓથી એટલે કે અગ્નિથી ઋગ્વેદ રૂપી રસ, પવનથી યજુર્વેદ રૂપી રસ તથા આદિત્યથી સામવેદ રૂપી રસ કહાડ્યો. ૨.

વિશેષ—પ્રજ્ઞાએ તપ કર્યું એટલે વિચાર કર્યો ત્યારે તેને પ્રતીત થયું કે, ઋચાઓમાં એટલે કે ઋગ્વેદના તત્ત્વોમાં અગ્નિ જેવું સામર્થ્ય છે. તેના જ્ઞાતાનાં પાપ, કાષ્ટના હઠલાનો જેમ અગ્નિથી નાશ થાય છે, તેમ નાશ થાય છે. એજ પ્રમાણે તેણે એ પણ વિચાર કર્યો કે, પવન સર્વનો પ્રાણ છે તથા યજુર્વેદ પણ પ્રાણિયોનું જીવન છે. યજુર્વેદમાં મનુષ્ય જીવનને સફળ બનાવવાનું અસીમ

સામર્થ્ય છે. તેથી પવનથી યજુર્વેદ રૂપ રસ ઐટલે કે તત્ત્વ નિચોબ્યુ અર્થાત્ અહણ્ય કર્યુ આદિત્યથી સામવેદને કહાડ્યો. જે અખિલ સચરાચર આદિત્યના, સૂર્યના ગુણ ગાઈ રહ્યું છે, તે ગુણોમા પ્રધાન મામવેદ છે, તેથી સામવેદ આદિત્યથી આવિર્ભૂત થએલો છે. ૨.

હવે ઋગ્વેદ નિમિત્તક યજ્ઞના જડિત થતાં પ્રાર્થાશ્રિતનું કથન કરવામાં આવે છે, યથા—

સ યતાં ત્રયીં વિદ્યામભ્યતપત્તસ્યાસ્તપ્યમાનાયા
રસાન્પ્રાવૃહદ્ ભૂરિત્યૃગ્મ્યો મુવરિતિ યજુર્મ્યઃ સ્વરિતિ
સામમ્યઃ તવદ્યક્તો રિપ્યેદ્ ભૂઃ સ્વાહેતિ ગાર્હપત્યે જુહુયાદ્વા-
મેવ તદ્રસેનર્ચા વીર્યેણર્ચા યજ્ઞસ્ય વિરિષ્ઠ સંદધાતિ ॥૩-૪॥

ભાવાર્થ—પછી તેણે આ વેદત્રયીને ધ્યાન રૂપી તપથી તપાવી તથા એ તપ્યમાન વિદ્યામાંથી રસોને કહાડ્યા. ઐટલે કે ઋગ્મયી ભૂ, યજુમયી ભુવઃ તથા સામયી સ્વ ને કહાડ્યો. જે યજ્ઞમા ઋગ્મયી કોઈ ક્ષતિ યઈ હોય તો ‘ભૂ’ સ્વાહા’ કહીને ગાર્હપત્યાગ્નિમા હોમ કરે, કારણકે ઋગ્વેદથી ઉત્પન્ન થએલી ક્ષતિની પૂર્તિ ઋગ્વેદના રસથી ઐટલે કે ઋગ્વેદના પરાક્રમથીજ યઈ શકે છે ૩૪.

વિં વિં લાઘ્ય—પછી એ પ્રભવપતિએ ઋગ્, સામ તથા યજુર્વેદ ત્રયીને લક્ષ્ય કરીને તપ કર્યું તથા એ તપના પ્રભાવથી ઋગ્વેદથી ‘ભૂ’ એ વ્યાહૃતિ રૂપ રસને, યજુર્વેદથી ‘ભુવ.’ એ વ્યાહૃતિ રૂપ રસને તથા સામવેદથી ‘સ્વ’ એ વ્યાહૃતિ રૂપ સારને કહાડ્યો. જે ઋગ્વેદની ઋચાઓથી યજ્ઞમાં કોઈ પ્રકારની હાનિ પહોંચે તો ગાર્હપત્યાગ્નિમા “ભૂ સ્વાહા” એ મન્ત્રથી હવન કરવાથી ક્ષતિ દૂર થઈ જાય છે, કારણકે ઋગ્વેદથી ઉત્પન્ન થએલી હાનિ ઋગ્વેદના રસ રૂપી વ્યાહૃતિથીજ દૂર થઈ શકે છે. ૩૪.

વિશેષ—ઋચાઓના અથવા ઋચા સભધી કર્મના ન થવાથી યજ્ઞને જે ભાગ ક્ષત (ઘાયલ) થઈ જાય છે, તેની ‘ભૂ’ સ્વાહા’ એ વ્યાહૃતિથી પૂર્તિ કરી લેવામા આવે છે જેમ શરીરનો ક્ષત (ઘા) ચિકિત્સાથી ભરી લેવામા આવે છે—ભરાઈ જાય છે, તેમજ યજ્ઞના ક્ષત (કુટિયો રૂપી ઘા)ની એ વ્યાહૃતિ ચિકિત્સા છે ભૂર્, ભુવર્ સ્વર્ એ ત્રણે વ્યાહૃતિયો ત્રણે વેદોનું, ત્રણે લોકમા ત્રણે દેવોનું, અભિમાન સારભૂત છે, તત્ત્વ છે ૩૪.

હવે યજુર્વેદનિમિત્તક યજ્ઞનાં ખંડિત થતાં પ્રાયશ્ચિત્તકું કથન કરવામાં આવે છે, યથા—

अथ यदि यजुगो रिष्येद् भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ
जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य
विरिष्टं संदधाति ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી જો યજ્ઞમાં યજુર્વેદના મંત્રોના સંબંધમાં કોઈ પ્રકારની હાનિ થઈ હોય તો તેની નિવૃત્તિને સારૂ ઠક્ષિણાગ્નિમાં ‘ભુવઃ સ્વાહા’ એ મંત્રથી હવન કરે. કારણ કે યજુર્વેદના મંત્રોથી ઉત્પન્ન થએલી યજ્ઞની ક્ષતિની પૂર્તિ યજુર્વેદના રસથી, યજુર્વેદના પરાક્રમથીજ પૂર્ણ થઈ શકે છે. ૫.

હવે સામવેદ નિમિત્તક યજ્ઞના ખંડિત થતાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવે છે, યથા—

अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहु-
यात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां वीर्येण साम्नां यज्ञस्य
विरिष्टं संदधाति ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—તથા જો યજ્ઞમાં સામવેદના મંત્રોને કારણે કોઈ પ્રકારની હાનિ પડેલી હોય તો તેની નિવૃત્તિને સારૂ આહવનીયાગ્નિમાં ‘સ્વઃ સ્વાહા’ એ મંત્રથી હવન કરે. કારણ કે સામવેદના મંત્રોથી ઉત્પન્ન થએલી યજ્ઞની ક્ષતિની પૂર્તિ સામવેદના રસથી, સામવેદના પરાક્રમથીજ પૂર્ણ થઈ શકે છે. ૬.

વિ० (૧૦) બાહ્ય—ઈશ્વરના સિવાય અન્ય કોઈ પણ ગ્રાણી ભ્રમ-પ્રમાદથી રહિત નથી, તેથી કાર્ય કરનાર કોઈ કેટલોએ વિરા હોય, કેટલોએ સાવધાનતા રાખનારો હોય, તેપણ ભૂલથી કોઈ બચતો નથી. પ્રાચીન સમયમાં યજ્ઞાનુષ્ઠાન નું કામ ઘણા મુયોગ્ય પરિશિત લોકોને આપવામાં આવતું હતું, તેપણ ત્રુટિ તેમના કામમાં પણ આવી જતી હતી. નિદાનોએ તેની નિવૃત્તિના ઉપાય પણ બતાવેલા છે, તે જિજ્ઞાસુ પ્રકારના છે. અહીં ત્રણે વેદોના અનુષ્ઠાનમાં જે કોઈ ભૂલચુક થઈ જાય તેના ક્રમથી ‘મૂઃ સ્વાહા’, ‘ભુવઃ સ્વાહા’, ‘સ્વઃ સ્વાહા’ એ ઉપાય છે. અહીં એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે એ ઉપાય હોતા આદિના કર્મમાં જે ત્રુટિ અગર પ્રમાદ થઈ જાય તેના સંબંધમાં છે. ૬.

વિશેષ—એજ સર્વ પૂર્વોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત હોતા, ઉદ્ધાતા તથા અધ્વર્યુ દ્વારા થનારી હાનિઓની પૂર્તિને સારૂ છે. પ્રાક્ષા દ્વારા યજ્ઞક્ષત થતા ત્રણે અગ્નિઓમાં ત્રણે વ્યાહૃતિયો દ્વારા હવન કરે, કારણ કે પ્રાક્ષા દ્વારા થનારો એ યજ્ઞક્ષત તો ત્રીજી વિધાનોજ ક્ષત છે. જેમ કે ‘પ્રહાત્વ કોના દ્વારા સિદ્ધ થાય છે ? આ ત્રીજી વિધાથીજ’ એ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. એટલે કે પ્રહાત્વને કારણે થનારા યજ્ઞક્ષતને સારૂ કોઈ બીજો ન્યાય શોધવો જોઈએ. ૫૬.

હવે વિદ્વાન્ પ્રહ્માની વિશિષ્ટતાનું વર્ણન બે મંત્રોથી કરે છે, યથા—

તદ્યથા લવણેન સુવર્ણંચ સંદધ્યાત્સુવર્ણેન રજતંચ
રજતેન ત્રપુ ત્રપુણા સીસંચ સીસેન લોહં લોહેન દારુ
દારુણા ચર્મ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—જેમ મુહાગથી સોનાને, ચોનાથી ચાંદીને, ચાંદીથી રંગાને, રંગાથી મીસાને, સીસાથી લોહાને, લોહાથી લાકડાને તથા આમડાથી પણ લાકડાને જોડી દેવામાં આવે છે. ૭.

एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया
वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं सदधाति भेषजकृता ह वा एष
यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—એજ પ્રમાણે એ લોકોના, એ દેવતાઓના તથા એ ત્રીજી વિધાના પ્રભાવથી યજ્ઞની ખામીને પ્રહ્મા પૂર્ણ કરે છે. તે યજ્ઞ અવશ્યજ નાણે કે ઔષધિયો દ્વારા સંસ્કૃત થાય છે, કે જેમાં પ્રહ્મા એ પ્રમાણે વ્યાહૃતિ હોમનો તથા પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મનો જ્ઞાતા હોય છે. ૮.

वि० वि० ला०—આ વિષયમાં એવું સમજવું જોઈએ કે જે હવણ એટલે મુહાગથી મુવર્ણને જોડી દેવામાં આવે છે, કારણ કે તે કઠણ મુવર્ણને મૂડ કરે છે, ચાંદી જેને જોડવાનું અતિ કઠણ છે તેને મુવર્ણથી જોડવામાં આવે છે, એજ પ્રકારે ચાંદીથી કલાઈને કલાઈથી સીસાને, સીસાથી લોહાને, લોહાથી કાષ્ટ અગર ચર્મથી કાષ્ટ બાંધવા અગર જોડવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે આ કહેલા લોકોના, દેવતાઓના તથા વેદનથીના રસરૂપી વ્યાહૃતિયોના પ્રભાવથી કત્વિદ્ પ્રહ્મા યજ્ઞની ક્ષતિ પૂર્ણ કરી દે છે. તથા જેમ રોગને જાણનારા મુગ્ધિક્ષિત ચિકિત્સક રોગી પુરૂષને

રોગથી રહિત કરી દે છે. તેમજ જે યજ્ઞમા વ્યાહ્તિ તથા હોમરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તને જાણનાર બ્રહ્મા ઋત્વિક્ષ હોય છે, એ યજ્ઞ પણ નિશ્ચય ફળદાયક થાય છે. ૮.

વિશેષ—દુકામા આ મંત્રોનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ લોકાથી કાષ્ટ જોડાઈ જાય છે તથા જેમ શિક્ષિત વૈદ્ય રોગીને નિરોગી બનાવી દે છે, તેનેજ પૂર્વોક્ત વ્યાહ્તિહોમરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનો જ્ઞાતા બ્રહ્મા ઋષી વિદ્યાના સ્વરૂપ વ્યાહ્તિયોના પ્રભાવથી યસીય ક્ષતિના નાશ દ્વારા યજ્ઞમાનને ફળવિશિષ્ટ બનાવી દે છે. ૭-૮.

**एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भव-
त्येवंविदश्च ह वा एषा ब्रह्माणमनु गाथा यतो यत आव-
र्तते तत्तद् गच्छति ॥ ९ ॥**

ભાવાર્થ—જ્યાં આ પ્રકારને જાણનારો બ્રહ્મા હોય છે તે યજ્ઞ ઉત્તર માર્ગની પ્રાપ્તિનો હેતુ થાય છે. આ પ્રકારને જાણનારો બ્રહ્માના ઉદ્દેશથીજ આ ગાથા પ્રસિદ્ધ છે કે જ્યાં જ્યાં કર્મ આવૃત્ત થાય છે ત્યાં ત્યાં તે પહોંચી જાય છે. ૯.

વિં વિં લાખ્ય—જ્યાં આ પ્રકારની વ્યાહ્તિહોમનો તથા પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મના જ્ઞાતા ઋત્વિક્ષ બ્રહ્મા હોય છે તેજ યજ્ઞ ઉદક્પ્રવણ—ઉત્તર તરફના પ્રવાહવાળો હોય છે, એટલે કે તે ઉત્તમ લોકમાં લઈ જાય છે. તેથી આ ગાથા બ્રહ્માની સ્તુતિના વિષયમાં કહેવામાં આવેલી છે કે જે જે સ્થાનને હોતા, અધ્વર્યુ આદિ દ્વારા હાનિ પહોંચે છે, તેજ સ્થાનમાં બ્રહ્મા યજ્ઞના પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુસધાન કરીને તે ક્ષતિની પૂર્તિ કરી દે છે. ૯.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં જ્યાં હોતા ઋત્વિજોનો યજ્ઞ ક્ષતયુક્ત થાય છે, તે તે યજ્ઞના ક્ષતની બ્રહ્મા પ્રાયશ્ચિત્તથી પૂર્તિ કરવા જાય છે. એટલે કે યજ્ઞ, કર્તાની બધી રીતે રક્ષા કરે છે. ૯

**मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरुनश्वाभिरक्षत्येवंविद्ध वै
ब्रह्मा यज्ञं यजमानश्च सर्वाश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवं
विदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥**

ભાવાર્થ—બ્રહ્માજ એક માનવ ઋત્વિક્ષ છે જેમ લોકાર્થમાં અર્થ વીશેની રક્ષા કરે છે તેમજ વ્યાહ્તિ આદિકોનો જ્ઞાતા બ્રહ્મા યજ્ઞ, યજ્ઞમાન તથા ધીન

સમસ્ત ઋત્વિજોની પણ સર્વ બાબુએથી રક્ષા કરે છે. તેથી એવુ બાબુનારાનેજ પ્રદક્ષા બનાવે, એવુ ન બાબુનારાને નહી, એવુ ન બાબુનારાને નહી. ૧૦.

વિ. ૦ વિ. ૦ ભાષ્ય—તાત્પર્ય એ છે કે વ્યાહૃતિ આદિનો જ્ઞાતા યજ્ઞ, યજ્ઞ-માન તથા સમસ્ત ઋત્વિજોની, તેમણે કરેલા દોષોની નિવૃત્તિ કરીને એવી રીતે રક્ષા કરે છે કે જેમ અશ્વ રણાંગણમાં પોતાની ચપળતાથી સવારની રક્ષા કરે છે. તેથી વ્યાહૃતિદોષ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મના જ્ઞાતાનેજ યજ્ઞમાં પ્રદક્ષા બનાવવો જોઈએ. ખીજાને નહી. ૧૦.

વિશેષ—જ્ઞાન ધારણ કરવાથી તથા વેદાર્થનુ સારી રીતે મનન કરવાથી પ્રદક્ષામાં માન શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ‘નાનેવર્વિદ્ નાનેર્વિદ્’ એ દ્વિશ્કિત અધ્યાય સમાપ્તિને સાર છે.

અહીં ‘કુરૂન્’ ‘અશ્વા’ તથા ‘ગાથા’ શબ્દો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો તે અસ્થાને નહી ગણાય. આનન્દગિરિ કહે છે કે ગાથા ગાયત્રી આદિ છંદોમાં થાય છે. કોઈકોઈ એને ગાથા કહે છે, શંકરાચાર્યજીને અનુસાર અનુગાથા ઘણે ભાગે ગાયત્રી છંદમાં છે. મહાત્માઓ પાસેથી તેનો અસલ પાઠ એવો સાંભળ્યો છે કે “યતો યત આયર્તે તત્તદ્ ગચ્છતિ માનસઃ, કુહનરવામિરક્ષિત.” ઇતિ. પ્રતીત એ થાય છે કે એ કોઈ પ્રાચીન ઘટના ઉપરથી લેવામાં આવ્યું છે. તેમાં કુરૂવશિષોમાંથી કોઈ એક મોટા શૂરવીરનો તથા તેના અશ્વનો મહીમા ગાવામાં આવેલ છે. અર્થ એ છે કે જ્યાં જ્યાંથી સેના પાછી હટે છે, ત્યાં ત્યાં એ માનવ (મનુની સત્તાન) પહોંચી જાય છે. અશ્વા કુરૂઓની રક્ષા કરે છે, અર્થાત્ અશ્વ ઘણા વેગથી કુરૂઓની સહાયતાને સારૂ તેને ત્યાં પહોંચાડે છે કે જ્યાં તેની સેનાના પગ પાછા પડે છે. આ ગાથા અહીં યજ્ઞને સફળ બનાવતા પ્રદક્ષાના વિષયમાં લગાવામાં આવી છે, કે જ્યાં કોઈ પણ ઠેકાણે એ યજ્ઞમાં દાતિ કેળે છે ત્યાં પહોંચી જાય છે તથા કુરૂઓની અર્થાત્ યજ્ઞકર્તાની રક્ષા કરે છે. ૧૦.

સત્તરમો ખંડ અને ચોથો અધ્યાય સમાપ્ત

અધ્યાય પાંચમો

ખંડ પહેલો

ગત અધ્યાયમાં સંયુક્ત બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્તરાયણ માર્ગરૂપા ગતિ બતાવવામાં આવી છે. હવે દક્ષિણદિશ સળધીની તથા વારંવાર પુનરાવૃત્તિરૂપા સંસારની ગતિ તથા ત્રીજી તેનાથી પણ કિલ્લતરા સંસારની ગતિ વૈરાગ્યને સાફ વર્ણન કરવાની છે, તેને સાફ આગળ અંચનો આરભ કરવામાં આવે છે. ભાવ એ છે કે આ પાંચમા અધ્યાયના ઉદ્દેશ એ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગોને પ્રગટ કરવાનો છે, કે જેના ઉપર લોક મુલ્ય પછી ગમન કરે છે. આ માર્ગોમાંથી એક દેવપથ છે, જે જ્ઞાનિયોનો માર્ગ છે, જે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવે છે, જ્યાંથી પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. તેનું પહેલાંના ઉપનિષદોમાં પણ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. બીજો એક માર્ગ કર્મિયોનો છે. તથા ત્રીજો તેમનો છે કે જે ઉલ્લખ્ય છે તેનું કથન કરવામાં આવશે.

હવે પ્રાણોપાસકને સાફ સમસ્ત ઇદ્રિયોમાં પ્રાણની જ્યેષ્ઠતા તથા શ્રેષ્ઠતાનું નિરૂપણ પ્રથમ કરે છે, તથા—

**यो ह वै ज्येष्ठं श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च
भवति प्राणो वायु ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—જે નિશ્ચયે કરીને જ્યેષ્ઠ આયુષમાં વધારે તથા શ્રેષ્ઠ શુષ્કોમાં ઉત્તમને જાણે છે તે સર્વમાં જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ હોય છે. પ્રાણજ નિઃસંદેહ ઇદ્રિયોમાં જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—જે કોઈ જ્યેષ્ઠ-આયુષમાં પ્રથમ તથા શ્રેષ્ઠ-શુષ્કોમાં અધિકને જાણે છે, તે પણ જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ થાય છે. આ કળનો લોભ દેખાડીને ઉપાસકની વૃત્તિને શ્વૃતિ કહે છે કે હે પ્રિયદર્શન ! સર્વપૂર્ણ ઇદ્રિયોમાં પ્રાણજ જ્યેષ્ઠ છે, કારણ કે જ્યારે બાળક ગર્ભમાં આવે છે ત્યારે તેના પિંડમાં પ્રથમ પ્રાણનું આગમન થાય છે. અને પછી તે વાગાદિ ઇદ્રિયોના આવવાને સાફ તેમના ગોલ-કેમાં પ્રવેશ કરીને તેમને ફેલાવે છે તથા વધારે છે, જેનાથી તેમના શરીરની વૃદ્ધિ

તથા ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ થાય છે. તેથી આયુની દૃષ્ટિથી પ્રાણ જ્યેષ્ઠ છે, તથા તેની શ્રેષ્ઠતાનું તો 'ધ્રુવ્ય' ઇત્યાદિ દર્શાવત દ્વારા ખારમા મનમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યે. તેથી તે કાર્યકરણ સઘાતમાં પ્રાણ જ્યેષ્ઠ તથા શ્રેષ્ઠ છે. ૧.

[વિશેષ—આ 'એતસ્માજ્જાયતે' 'પ્રાણમસૃજત' ઇત્યાદિ શ્રુતિના પ્રમાણથી પ્રાણની સર્વથી પહેલી ઉત્પત્તિ થવાના કારણથી પ્રાણ અન્યસર્વની અપેક્ષા જ્યેષ્ઠ છે. ભાવ એ છે કે પ્રાણ સર્વથી મોટો એટલા માટે છે કે તે ગર્ભમાં બીજી ઇન્દ્રિયોના પહેલાં પ્રગટ થતા પહેલાં પોતાના કામનો આરભ કરે છે. બીજી ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાનો બની ગયા પછી તે પોતાના કામનો આરભ કરે છે. ૧.

**यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति
वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥**

ભાવાર્થ—જે નિશ્ચયે કરીને વસિષ્ઠને જાણુ છે તે પોતાની જાતિયોમાં વસિષ્ઠ થાય છે, અવશ્ય વાણીજ વસિષ્ઠ છે. ૨.

વિન્ વિન્ ભાષ્ય—જે પ્રસિદ્ધ સર્વને આચ્છાદિત કરનારને એટલે કે ધનાઢ્ય વસિષ્ઠને જાણુ છે એટલે કે તે િ ઉપાસના કરે છે તે પણ સ્વ જાતિયોમાં વસિષ્ઠ-ધનાઢ્ય થઈ જાય છે. વસિષ્ઠ કોણુ છે ? એ વાતને શ્રુતિ બતાવે છે કે વાણીજ વસિષ્ઠ છે. ૨.

[વિશેષ—તાર્કિક એ છે કે જે વાણીજ પ્રાણની ઉપાસના કરે છે તે શ્રેષ્ઠ વક્તા તથા ધનાઢ્ય થાય છે. કારણ કે શ્રેષ્ઠ વક્તા સભામાં તથા પોતાની જાતિ યોમા સર્વનો પરાજય કરીને ઉત્તમ ધન પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી વાણીજ વસિષ્ઠ છે. ૨.

**यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठस्यस्मिधश्च
लोकेऽमुष्मिश्च चक्षुर्वाવ प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥**

ભાવાર્થ—જે સ્પષ્ટજ પ્રતિષ્ઠાને જાણુ છે તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અવશ્યજ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. નેત્રજ પ્રતિષ્ઠા છે. ૩.

વિન્ વિન્ ભાષ્ય—જે પુરુષ આ પ્રસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત નેત્રવિશિષ્ટ પ્રાણને જાણુ છે એટલે કે ઉપાસના કરે છે તે જીવતાં આ લોકમાં તથા મૃત્યુ પછી પર-

લોકમાં પ્રતિષ્ઠા અર્થાત્ ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે દૃઢતાને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રતિષ્ઠા શું છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રુતિ કહે છે કે નેત્રજ પ્રતિષ્ઠિત એટલે કે દૃઢ છે. ૩.

વિશેષ—કારણ કે ઉચ્ચ નીચા, સમ તથા દુર્ગમ સ્થળમાં સારી રીતે ઢેખીને પુરૂષ ઉત્તમ સ્થાનમાં દૃઢતાની સાથે સ્થિત થાય છે. તેથી નેત્રજ પ્રતિષ્ઠા છે. ૩.

**यो ह वै संपदं वेद सञ्जहास्मै कामाः पद्यन्ते दैवाश्च
मानुषाश्च श्रोत्रं वाव संपत् ॥ ४ ॥**

ભાવાર્થ—જે નિશ્ચયે કરીને સમ્પદને જાણે છે તેને સારૂ દેવ તથા માનુષ કાર્ય એટલે કે લોગ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રોત્રજ સમ્પદ છે. ૪.

વિ. વિ. બાબ્ય—જે નિશ્ચયે કરીને સમ્પદને જાણે છે અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ શ્રોત્ર પ્રાણની ઉપાસના કરે છે, તે દેવ તથા મનુષ્યસળન્ધી કામતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. સમ્પત્તિ શું છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જગવતી શ્રુતિ કહે છે કે શ્રોત્રજ સમ્પત્તિ છે. ૪.

વિશેષ—કારણ કે શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે કરીનેજ વેદોના મંત્રોને ગ્રહણ કરીને તેના અર્થને જાણે છે. વળી તેને અનુસરીને યજ્ઞાદિ કર્મો કરે છે અને પોતાની ઇષ્ટ કામતાઓને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી શ્રોત્રજ કામસમ્પત્તિનો હેતુ હોવાથી સમ્પત્તિ છે. ૪.

**यो ह वा आयतनं वेदायतनञ्च ह स्वानां भवति
मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥**

ભાવાર્થ—જે આયતનને જાણે છે તે પોતાની જાતિયોનો આશ્રય થાય છે. નિશ્ચયે કરીને મનજ આયતન-આશ્રય છે. ૫.

વિ. વિ. બાબ્ય—જે સારી રીતે આયતન-આશ્રયને જાણે છે એટલે કે મનવિશિષ્ટ પ્રાણની ઉપાસના કરે છે તે સ્વજનોનો આશ્રય જાની જાય છે. આ આયતન શું છે ? એ પ્રશ્નનું જગવતી શ્રુતિ સમાધાન કરે છે કે નિશ્ચય મનજ આયતન છે. ૫.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરેલાં લોગાર્ય તથા જ્ઞાનાર્થ વિષયોનો આશ્રય મનજ છે, મનજ સર્વનો આશ્રય છે. ઉપરના બીજા, ત્રીજા, ચોથા તથા પાંચમાં મંત્રનો અભિપ્રાય એ છે કે વાણી સર્વની સરદાર છે.

કારણ કે સારૂ યોલનાર બીજને દગાવી લે છે. નેત્ર દૃઢ સ્થિત છે, કારણ કે નેત્રથી દેખતો પુરૂષ સમ તથા વિષમ બને જગાએ દૃઢતાથી ઉભો રહી શકે છે. શ્રોત્ર સમ્પદા છે, કારણ કે શ્રોત્રથી વેદ સંભળાય છે તથા તે પ્રમાણે કર્મ કરવાથી સમ્પત્તિ મળે છે. મન ધર છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયો જે પોત પોતાના વિષયોના જ્ઞાનની ભેટ આત્માને આપવાની ઈચ્છા રાખે છે, તેના સમઠ મનમાં કરી રાખે છે. ઘણે ભાગે ઘેર જઈનેજ ભેટ આપવામાં આવે છે, યાત્રામાં પણ મુકામ ભેંધને વખતે કોઈને માર્ગમાં પણ આપવામાં આવે તો તેનો ઉપયોગ ઘણે ભાગે ઘેર કે મુકામજ થાય છે. ૫.

‘પૂર્વોક્ત સંપૂર્ણ શુણ્ઘુ મુખ્ય પ્રાણુગામીજ છે’ એ વાત કહેવાને સારૂ ઇન્દ્રિયોના વિવાદરૂપી આખ્યાયિકાનો આરંભ કરે છે—

**અથ હ પ્રાણા અહઃશ્રેયસિ વ્યૂદિરેઽહઃ શ્રેયાન-
સ્પ્યહઃ શ્રેયાનસ્મીતિ ॥ ૬ ॥**

ભાવાર્થ—તે પછી પ્રાણ-ઇન્દ્રિયો ‘હું શ્રેષ્ઠ છું, હું શ્રેષ્ઠ છું’ આ પ્રમાણે અન્દર અન્દર પોતાની શ્રેષ્ઠતાને સારૂ વિવાદ કરવા લાગ્યા. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—હે સૌમ્ય ! પૂર્વોક્ત શુણ્ઘુવિશિષ્ટ સમસ્ત ઇન્દ્રિયો અહઃકારની સાથે એક જીભ સાથે લડવા લાગી કે કન્યાણુકારી વસ્તુઓ સર્વના કરતાં ‘હું શ્રેષ્ઠ છું, હું શ્રેષ્ઠ છું’. ૬.

વિશેષ—વસ્તુતઃ જે વિચાર કરવામાં આવે તો એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે અચેતન ઇન્દ્રિયોમાં વિવાદ થવો સંભવિત નથી. ત્યારે તેમનામાં વિવાદ કેવી રીતે થયો ? એ સંકારું સમાધાન એ છે કે ભગવતી શ્રુતિ મુખ્ય પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરવાને સારૂ તેમનામાં વિવાદનો આરોપ કરે છે. તથા તે આરોપ પણ એટલા સારૂ કરવામાં આવ્યો કે વિવાદ દ્વારા નિર્ણયિત વસ્તુ સિદ્ધાંતભૂત થઈ જાય છે, આ આખ્યાયિકા પ્રાણસંવાદ અગર પ્રાણવિદ્યાના નામથી અન્ય ઉપનિષદો તથા માધ્યન્દિન શતપથમાં પણ આવેલી છે. ૬.

આ પ્રકારના વાદ (વિવાદનો સ્વતઃ નિર્ણય થવો શક્ય ન જણાયાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રભવતિ થાસે ગઈ અને પ્રભવતિએ નિર્ણય કર્યો. એ વાતને ભગવતી શ્રુતિ કહે છે—

તે હ પ્રાણાઃ પ્રજાપતિં પિતરમેત્યોચુર્ભગવન્કો નઃ

શ્રેષ્ઠ ઇતિ તાન્હોવાચ યસ્મિન્વ ઉત્કાન્તે શરીરં પાપિષ્ઠતર-
મિવ દૃશ્યેત સ વઃ શ્રેષ્ઠ ઇતિ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—એ સર્વ પ્રાણુ આદિ ઇન્દ્રિયોએ પિતા પ્રજાપતિ પાસે જઈને આ પ્રમાણે કહ્યું—હે સ્વામિન ! અમે સર્વમાં કોણુ ઉત્તમ છે ? પ્રજાપતિએ તેમને કહ્યું કે—તમારા બધામાંથી જેના નિકળી જવાથી શરીર અત્યંત પાપિષ્ઠ જેવું દેખાય એજ તમારામાં ઉત્તમ છે. ૭.

વિં ૦ વિં ૦ બાધ્ય—ત્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયોએ પોતાનામાંથી કોણુ શ્રેષ્ઠ છે તે જાણવાને સારૂ પોતાના પિતા પ્રજાપતિની પાસે જઈને પ્રજ્ઞામ કરીને પૂછ્યું કે—હે ભગવન ! અમારામાં શુંતોએ કરીને કોણુ શ્રેષ્ઠ છે ? આપ કૃપા કરીને કહો કે જેથી અમારો વિવાહ મટી જાય તે સાંલળીને પ્રજાપતિએ કહ્યું—જે એકના નિકળી જવાથી આ શરીર અત્યંત અપવિત્ર એટલે કે શબના સમાન દેખાય, તેજ તમારા સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૭.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે જેના નિકળી જવાથી શરીરનો અત્યંત નિકૃષ્ઠ દેખાવ થઈ જાય તથા શબના સમાન અસ્પૃશ્ય અપવિત્ર જણાય તેજ બધામાં શ્રેષ્ઠ છે. એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના ઝગઠાની નિવૃત્તિ કરવાને સારૂ, ઉત્પત્તિકર્તા પ્રજાપતિએ, કોઈને પણ દુઃખ ન લાગે એવા ઉપાય વિશેષથી ઉત્તર આપ્યો. ૭.

પ્રજાપતિએ ઉપર પ્રમાણે કહ્યા પછી વાગિન્દ્રિયની પરીક્ષાનું વર્ણન કરે છે—

સા હ વાગુચ્ચક્રામ સા સંવત્સરં પ્રોણ્ય પર્યંત્યોવાચ
કથમશ્વકતર્તે મજીવિતુમિતિ યથાઽકલા અવદન્તઃ પ્રાણન્તઃ
પ્રાણેન પશ્યન્તશ્ચક્ષુષા શ્રુણ્વન્તઃ શ્રોત્રેણ ધ્યાયન્તો મનસૈ-
વમિતિ પ્રવિવેશ હ વાક્ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ—ત્યારે તે વાગિન્દ્રિય નિકળી અને તેણે એક વર્ષ પર્યંત બહાર રહીને ફરી આવીને પૂછ્યું, તમે સર્વ મારા વિના કેવી રીતે જીવિત રહી શક્યાં ? તે ઉપરથી તેમણે કહ્યું કે જેવી રીતે ઝુંગા બોલ્યા વગર પ્રાણથી શ્વાસ લે છે, નેત્રથી દેખે છે, કાનથી સાંભળે છે, મનથી ધ્યાન કરતા જાય છે, તેવીજ રીતે અમે સર્વ જીવતા રહ્યા છીએ, એ સાંભળીને વાગિન્દ્રિયે શરીરમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. ૮.

વિ૦ વિ૦ સાખ્ય—હે ઐશ્ય ! સર્વે પ્રજાપતિના એ પ્રભાણે કહેવાથી વાગિન્દ્રિય પોતાના સ્થાન ઉપરથી નિકળીને એક વર્ષે મુઘી પોતાના વ્યાપારથી ઉપરત રહી બહાર સ્થિત રહી તથા જ્યારે એક વર્ષ પૂરૂ થઈ ગયું, ત્યારે ફરી શરીરની ખાસે આવીને બીજી ઇન્દ્રિયોને કહેવા લાગી કે—હે સહચારિયો ! તમે સર્વે મારા વિના જીવન ધારણ કરવામાં કેવી રીતે સમર્થ થયાં ? એ પ્રશ્ન સાંભળીને, સર્વેએ કહ્યું—જેવી રીતે મુંગા લોકો બોલ્યા વગર પણ પ્રાણથી પ્રાણન ક્રિયા કરીને સંસારમાં જીવિત રહે છે, અમુઘી જેવે છે, શ્રોત્રથી સાંભળે છે તથા મનથી મનન કરે છે, તેવી રીતે તમારા એકના વિના અમે સર્વ જીવિત રહ્યા છીએ. એ સાંભળીને વાગિન્દ્રિય પોતાની અશ્રેષ્ઠતા સમજીને શ્રેષ્ઠતાના અહંકારને છોડીને પોતાના જ્યનમાં સ્થિત થઈ પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થઈ. ૮.

૧૧શબ્—શકા—સર્વે પ્રજાપતિએ ઇન્દ્રિયોને એ, કેમ ન કહ્યું કે—તમારા સર્વમાં એક મુખ્ય પ્રાણજ શ્રેષ્ઠ છે. તેનું સમાધાન એ છે કે—ને પ્રજાપતિ, એ ઇન્દ્રિયોને પહેલેથી જ કહી દે કે તમારા બધામાં એક મુખ્ય પ્રાણજ શ્રેષ્ઠ છે તો બીજી વાગાદિ સર્વે ઇન્દ્રિયો દુઃખી થઈ જાય જ્યારે પોતાની શ્રેષ્ઠતા અગર નેહવા પોતાના યથાર્થ અતુલવધી સારી રીતે લણવામાં આવે છે ત્યારે દુઃખ થતું નથી. તેથી કોઈને દુઃખ ન થાય તેને સાડ પ્રજાપતિએ તેમના પ્રતિ પ્રાણને શ્રેષ્ઠ ન કહેતાં એવે પ્રકારે કહ્યું કે તેઓ પોતાનો નિર્વ્યથ પોતે જ કરીલે. ૮.

આગળ નવ, દશ તથા અગિયારમાં મંત્રોનાં લાખ્ય, વિશેષનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે નહીં; કારણકે એ ત્રણેનાં લાખ્ય વિશેષ આઠમાં મંત્રના સમાનજ છે, કેવળ એ મંત્રોના લાવાર્થનો જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

चक्षुर्होश्चकाम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथ-
मशकतर्ते मजीवितुमिति यथाऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः
प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण व्रथायन्तो मनसेव-
मिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ६ ॥

સાવાર્થ—તે બાહ્ય નેત્ર નિકળ્યું અને તેણે એક વર્ષે મુઘી બહાર રહી પાછા આવીને પૂછ્યું કે તમે સર્વે મારા વિના કેવી રીતે જીવતાં રહ્યા છો ? એ સર્વે એ ઉત્તર આપ્યો કે—જેમ આંધળો જેવો નથી પણ પ્રાણથી શ્વાસ લે છે કાનથી

સાંભળે છે તથા મનથી ધ્યાન કરતો હવતો રહે છે તેજ પ્રમાણે અમે સર્વ હવતાં રહ્યા છીએ. એ સાંભળીને ચક્ષુએ શરીરની અંદર પ્રવેશ કર્યો. ૯.

શ્રોત્ર ઇં હોચ્ચક્રામ તત્સંવત્સરં પ્રોષ્ય પર્યેત્યોવાચ
કથમશકતર્તે મજ્જીવિતુમિતિ યથા વાંધરા અશ્રુણ્વન્તઃ
પ્રાણેન વદન્તો વાચા પશ્યન્તો ચક્ષુષા ધ્યાયન્તો મનસૈવ-
મિતિ પ્રવિવેશ હ શ્રોત્રમ્ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી શ્રોત્રે ઉત્ક્રમણ કર્યું તથા એક વર્ષ સુધી બહાર રહી
દૂરે આવીને પૂછ્યું કે તમે સર્વ મારા વગર કેવી રીતે હવતા રહ્યા છો ? તે ઉપર
એ ઇન્દ્રિયોએ ઉત્તર આપ્યો કે—જેમ બેહોશ સાંભળતા નથી પણ પ્રાણથી શ્વાસ
લે છે, વાણીથી બોલે છે, નેત્રથી દેખે છે તથા મનથી ચિંતન કરતા હવિત રહે છે
તે પ્રમાણે અમે સર્વ હવતા રહ્યા છીએ. એવું સાંભળીને કર્ણેન્દ્રિયે શરીરમાં
પ્રવેશ કર્યો. ૧૦.

હવે મનના ઉત્ક્રમણનું કથન કરે છે, યથા—

મનો હોચ્ચક્રામ તત્સંવત્સરં પ્રોષ્ય પર્યેત્યોવાચ કથ-
મશકતર્તે મજ્જીવિતુમિતિ યથા વાલા અમનસઃ પ્રાણન્તઃ
પ્રાણેન વદન્તો વાચા પશ્યન્તશ્ચક્ષુષા શ્રુણ્વન્તઃ શ્રોત્રેણૈવ-
મિતિ પ્રવિવેશ હ મનઃ ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—ત્યાર પછી મન [નકળથું] અને એક વર્ષ સુધી દેહની બહાર
રહીને પાછું આવીને પૂછ્યું કે—તમે સર્વ મારા વગર કેવી રીતે હવતા રહ્યા ? તે
ઉપર એ સર્વે બોલ્યા કે, જેમ નાનું બાળક મન રહિત પ્રાણથી શ્વાસ લે છે,
વાણીથી બોલે છે, નેત્રથી દેખે છે, કાનથી સાંભળતો હવે છે, તેવીજ રીતે અમે
સર્વ હવિત રહ્યા છીએ. એવું સાંભળીને મને પણ શરીરની અંદર પ્રવેશ કર્યો.

આ પ્રમાણે પરીક્ષા કરાવવાગાદિકામાં શ્રેષ્ઠત્વના અભ્યાસનો નિશ્ચય
થયા પછી—

અથ હ પ્રાણ ઉચ્ચક્રમિપન્તસ યથા સુહયઃ પઢ્વીશ-

શઙ્કૂન્સંલિદેદેવમિતરાન્પ્રાણાન્સમલિદત્તઃ ॥ હામિસમેત્યો-
ચુર્મગવન્નેધિ સ્તાં નઃ શ્રેષ્ઠોઽસિ મોત્ક્રમીરિતિ ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ—પછી પ્રસિદ્ધ મુખ્ય પ્રાણે નિકળવાની ઈચ્છા કરી તેણે જેમ પાણીદાર ઘોડા પોતાની પછાડીના—પાઠ બધનના ખિલાને ઉખાડી નાંખે છે તેમજ અન્ય પ્રાણેને ઉખાડી નાખ્યા ત્યારે તે સર્વેએ આવીને કહ્યું કે—હે ભગવન્ ! આપ અમારા સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છો. આપ ઉત્ક્રમણ કરશો નહીં. ૧૨.

વિં ૧૦ ભાષ્ય—સર્વે ઇન્દ્રિયોનાં હલન ચલન તથા ક્રિયા મુખ્ય પ્રાણને આધારે જ થાય છે, તે પ્રાણે ત્યારે પોતાની સત્તા, ઇન્દ્રિયોમાં કામ કરતા ગૌણ પ્રાણોમાંથી ખેંચી લે છે ત્યારે સર્વ ઇન્દ્રિયો જડવત્ યદ્બળય છે અર્થાત્ મરી જાય છે. પાણીદાર ઘોડાને ત્યારે દોડવાની ઈચ્છા થાય છે ત્યારે તે જેમ પછાડીના ખીલાને ઉખાડી નાંખે છે તેમ મુખ્ય પ્રાણે ઇન્દ્રિયોમાંથી પોતાની સત્તા ખેંચી લઈને નિકળી જવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે સમસ્ત ઇન્દ્રિયો એ મુખ્ય પ્રાણની સમીપ આવીને નમ્રતાપૂર્વક કહેવા લાગી કે—હે ભગવન્ ! આપ પૂજ્ય તથા નમસ્કારને યોગ્ય છો, અમે સર્વ આપની પ્રજા છીએ, આપ અમારા સ્વામી છો આપના જવાથી અમે સર્વ નાશને પ્રાપ્ત થઈશું, તેથી આપ આ શરીરની ંહાર ન જશો. અમે આપને આપની પ્રજા તરિકેનો કર આપતા રહીશું. ૧૨.

વિશેષ—તાર્પણ એ છે કે જેમ વૈશ્ય, રાજા દ્વારા ધન ઉપાર્જન કરીને ફરી તેજ ધન રાજાને કરના રૂપમાં આપે છે તેમજ અમે સર્વ આપને આપતુજ ધન અર્પણ કરીએ છીએ, કારણકે આપ અમે સર્વના સ્વામી છો તેથી આપ આપના કરનો સ્વીકાર કરીને આ દેહમાંથી નિકળી જશો નહીં, કારણકે આપના નિકળવાથી અમે સર્વ નાશને પ્રાપ્ત થઈશું. ૧૨.

હવે ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાણની સ્તુતિનું વર્ણન કરે છે.

अथ हैनं वायुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वां तद्वसिष्ठो-
ऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वां तत्प्रतिष्ठा-
ऽसीति ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ—પુનઃ મુખ્ય પ્રાણને વાણીએ કહ્યું—હું જે વસિષ્ઠ છું તે તમેજ વસિષ્ઠ છો. તે પછી નેત્રે કહ્યું—હું જે પ્રતિષ્ઠા છું તે તમેજ પ્રતિષ્ઠા છો. ૧૩

અથ હૈનં શ્રોત્રમુવાચ યદહ ॥ સંપદસ્મિ ત્વાં તત્સં-
પદસીત્યથ હૈનં મન ઉવાચ યદહમાયતનમસ્મિ ત્વાં
તદાયતનમસીતિ ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ—પછી શ્રોત્રે કહ્યું—હું જે સંપદ છું તે તમેજ સંપદ છો. તેના
પછી તેને મને કહ્યું, હું જે આયતન છું તે તમેજ આયતન છો. ૧૪.

વિ० વિ० ભાષ્ય—હે સૌમ્ય ! વાગિન્દ્રિયે મુખ્ય પ્રાણને કહ્યું, હે ભગવન્
જે વસિષ્ઠત્વ શુભ મારામાં છે તે આપનો જ આપેલો છે. પણ હું અજ્ઞાનથી એ
આપના શુભને મારો શુભ માનીને વ્યર્થ અભિમાન કરતી હતી. તે પછી મુખ્ય
પ્રાણને અક્ષુરિન્દ્રિયે કહ્યું કે—હે ભગવન્ ! જે પ્રતિષ્ઠત્વ શુભ મારામાં છે તે આપનો
જ છે પરંતુ તેમ ન જાણીને તે શુભને મારોજ જાણીને વ્યર્થમાંજ હું અભિમાનના
દેરમાં પડી હતી કે એ મારો શુભ છે. તેજ પ્રમાણે હે સૌમ્ય ! જ્યારે મુખ્ય
પ્રાણની પાસે વાગિન્દ્રિય તથા અક્ષુરિન્દ્રિય ચોતાની આધીનતાનો સ્વીકાર કરી
ચુકી ત્યાર પછી શ્રોત્ર મુખ્ય પ્રાણને કહેવા લાગ્યો કે—હે ભગવન્ ! આપ પૂજ
તથા નમસ્કારને યોગ્ય છો, જે મારામાં સંપદત્વ રૂપ શુભ છે તે આપનોજ છે,
મારો નથી. મેં તેને અજ્ઞાનતાથી મારો માની રાખ્યો હતો; તે પછી મને મુખ્ય
પ્રાણને કહ્યું—હે ભગવન્ આપ પૂજ તથા નમસ્કારને યોગ્ય છો જે આયતન
શુભ મારામાં છે તે આપનો જ છે, હું તેને અજ્ઞાનતાથી મારોજ માનતો હતો.
મારે ભજિજત યવું પડ્યું. ૧૩-૧૪.

વિશેષ—નેત્ર, શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયો ઘણી પ્રબળ છે, તેમાંથી એક એક ઉપર
કાષ્ઠ મેળવવામાં ઋષિયોના તપોમય હૃદયની સમાપ્તિ થઈ જાય છે, તો પણ
તેમના ઉપર કાષ્ઠ આવડે અત્યંત કઠણ થઈ જાય છે. તેમને નિયંત્રણમાં રાખવાના
શાસ્ત્રોમાં અનેક ઉચ્ચ ધોર ઉપાય બતાવ્યા છે. તેથી તેમની પ્રબળતાનું માપ
નિકળી શકે છે. શાસ્ત્રોક્ત ઉપાયોને જાણીને અનુદાન કરતાં ઋષિ મુનિ પણ તેમના
સપાટામાં આવી જાય છે. દેવતાઓ તો તેમને આધીનજ છે. મનુષ્ય તેમનો
કાંસ છે અને રાક્ષસના તો શેષ રોમમાં તેઓ રમે છે. તેથીજ તેઓ અભિમની
થઈ ગએલી હતી તેનો અહીં લંગ દેખાડવામાં આવ્યો છે ૧૩-૧૪.

ન ચૈ વાચો ન વક્ષ્યંત્પિ ન શ્રોત્રાણિ ન મનાસીત્યા-
ચક્ષુરે પ્રાણા इत्येवाचક્ષુરે પ્રાણો દ્યૌર્વૈતાનિ સર્વાણિ
ભવન્તિ ॥ ૧૫ ॥

આવાર્થ—કારણ કે સસારમાં અમસ્ત ઇદ્રિયોને વાણી, નેત્ર, કર્ણ તથા મન કહેતા નથી પણ ‘પ્રાણ’ કહે છે, કારણ એ છે કે એ સર્વ પ્રાણજ છે. ૧૫.

(૧૦) (૧૦) સાધ્ય—જો વાણી, નેત્ર, શ્રોત્ર તથા મન એમનામાંથી કોઈ સૌથી શ્રેષ્ઠ, સૌનો આશ્રય તથા સૌનાં માલિક હોત તો બીજી સર્વ તેનાજ નામથી ઓળખાત. પણ પ્રાણ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, બીજી ઇદ્રિયોની સ્થિતિ પણ તેને આધીન છે, તેથી બધી ઇદ્રિયોનું ‘પ્રાણ’ એજ નામ છે લાવ એ છે કે પ્રાણ સ્વતંત્ર છે. ૧૫.

વિશેષ—જો વાહી-શંકા કરે કે ઇદ્રિયો જડ હોવાથી તેમનું શરીરમાંથી નિકળવું, પ્રભાવતિ પાસે જવું પાછું શરીરમાં આવવું, એક વર્ષ સુધી બહાર રહેવું, પાછા આવી પ્રભ કરવો, લજ્જિત થવું, પોતાના સ્થાનમાં આવી સ્વબ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થવું આદિ કાઈ પણ સંભવિત નથી તેના સમાધાનમાં આર્થ્ય કહે છે કે—અગ્નિ આદિ દેવતા ચેતનાવાન છે તથા ઇદ્રિયો તેમની આશ્રિત છે. અધિષ્ઠાનથી અધિષ્ઠિત અલગ હોઈ શકે નહીં, તેથી તાદાત્મ્યાધ્યાસ દ્વારા વાગાદિ ઇદ્રિયોની ચેતનતા સંભવે છે, તેથી તેમનામાં બોલવા આદિની ક્રિયા થાય છે. આ વિષયમાં ‘અગ્નિર્વાગમૂત્વા મુલં પ્રાવિશદિતિ’ એ શ્રુતિ પ્રમાણ છે.

આ ખડમાં કથિત વિદ્યાનું નામ ‘પ્રાણ વિદ્યા’ છે. તેનું એ નામ એ આશયથી છે કે—પ્રાણ શબ્દ મુખ્યતથા પ્રાણોમા વર્તે છે. એટલે કે ‘પ્રાણ’ એ પ્રાસ નામ તો પ્રાણોનું છે પણ ગોણી વૃત્તિયાં અહીં અન્ય ઇદ્રિયોનું પણ તે વાચક છે કારણ કે એ સર્વ પોત પોતાની સત્તા પ્રાણોના આશ્રયથીજ પ્રાસ કરે છે. તેથી સર્વ ઇદ્રિયોને પણ પ્રાણ કહેવામા આવે છે. આ ખડમા સવાદથી સર્વ વાગાદિ ઇદ્રિયોમા પ્રાણની પ્રધાનતા કહેવામા આવી છે. આ આખ્યાયિકાને પાઠકોએ સાવધાનતા પૂર્વક વાંચી હશે, ન વાંચી હોય તો ફરી વાંચે.

લાવ એ છે કે—મનુષ્યને ઊગત છે કે—પ્રાણોને મુખ્ય સમજીને તેમને પોતાને આધીન કરવાનો યત્ન કરે. મહાપુરુષોએ કહેલું છે કે—એ યત્ન પ્રાણાયામ દ્વારા સંયમ કરવાથીજ સફળ થઈ શકે છે, બીજો ઉપાય નથી. અર્થાત્ યોગ શાસ્ત્રોક્ત પ્રાણાયામની વિધિથી પોતાના પ્રાણોને વશીભૂત કરીને પરમાત્મા પરચણ થવું એજ પ્રાણોને સ્વાધીન કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે.

એમ સમજો કે—મુખપૂર્વક શરીર યાત્રા કરાવને સારૂ એ પ્રાણવિદ્યા સર્વથી મુખ્ય છે. તેથીજ તેનું વર્ણન ઘણાં ઉપનિષદો આદિમા મળી આવે છે. તેથી જ્ઞાતામૃત એ કર્તવ્ય છે કે, તેનું સંપાદન કરે.

જે ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષ રૂપ પુરુષાર્થ ચતુષ્ટયમાં લાગેલા છે, તેમના મનોરથ પણ પ્રાણ વિધાની પ્રાપ્તિ વિના નિષ્પન્ન થઈ શકતા નથી. જેટલા પણ રાજ-શોક રૂપ આધિ-વ્યાધિ છે, તે પ્રાણન શક્તિન જીવનના સામર્થ્યને નષ્ટ કરે છે. તેથી મનુષ્યનાં સર્વકામ ન્યાનાં ત્યા રહી જાય છે. અદ્યપ્રાણ મુખપૂર્વક પોતાની જાંઘળીના અંત સુધી નથી શકતા નથી. એ તો મહાપ્રાણજ છે કે જે પ્રયાણ સુધી પોતાનો અધિકાર રાખે છે. અમે સંતો પાસેથી સાબળાયુ છે અને જોયુ પણ છે કે તેઓ પોતાના જીવન-મરણને જાણતા રહે છે. તેઓ ખીજના વિષયમાં પણ જાણી જાય છે. એ સર્વ ‘પ્રાણવિધા’ના મહિમાનું ફળ છે. ૧૫.

ખંડ બીજો.

‘વાગાહિકોનો સ્વામી શ્રેષ્ઠત્વાદિ શુભ વિશિષ્ટ પ્રાણ છે એવું જાણે’ એ પ્રમાણે પ્રધાન વિધાનો ઉપદેશ કરીને હવે તેના અગ રૂપ અન્નમા વાસની દ્રષ્ટિના વિધાનનો ઉપક્રમ કરે છે. યથા—

‘સહોવાચાકમેડ્ઞં ભવિષ્યતીતિ ચત્કિર્ચાદિદમાશ્વભ્ય
આશકુનિમ્ય ઇતિ હોચુસ્તદ્રા પતદનસ્યાન્નમનો હ વૈ નામ
પ્રત્યક્ષં ન હ વા પ્વંવિદિ કિંચન નન્નં ભવતીતિ ॥ ૧ ॥

સાંવાથે—‘એ પ્રાણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે મારું અન્ન શું થશે ?’ ત્યારે વાગાહિકોએ કહ્યું કે—કુતરાં તથા પક્ષિઓથી લઈને સર્વ જીવે થી જે કંઈ જાણણું કરી શકાય છે, તે એ સર્વ અન્ન-પ્રાણનુંજ અન્ન છે, તેથી સ્પષ્ટજ પ્રાણનું પ્રત્યક્ષનામ અન્ન છે, જે આ પ્રકારે પ્રજાને જાણે છે, તેને સાડ કાંઈ પણ અનન્ન-અજાણ્ય ચર્તુ નથી. ૧.

નોટ—આનો એ અભિપ્રાય નથી કે—એવું જાણનારાને સાડ જાણ્યા-જાણ્યોનો લેહ રહેતો નથી. પરંતુ એવું જાણનારાએ પ્રાણોની રક્ષાના ઉદ્દેશથી જે કાંઈ ખાધુ છે તેનાથી તે પાખી ઈસતો નથી એવો ઉપસ્થિત આકાંક્ષાનો ઇતિહાસ છે.

વિં (૧૦ ભાષ્ય—હૈ સૌભ્ય ! જેમ રાજાને પ્રજા જાણી અર્પણ કરે છે તેમજ ત્યારે પ્રાણને ઇદ્રિયોએ પોત પોતાનો ભાગ અર્પણ કરી દીધો ત્યારે પ્રાણે

શરીરમાં સ્વસ્થ થઇને ઇન્દ્રિયોને પૂછ્યું કે મારો ભોગ શું થશે ? ત્યારે વાગાદિ ઇન્દ્રિયોએ કહ્યું કે—ભગવન્ ! જે કાંઈ આ સંચારમાં કૃતરાંચી લઇને પશ્ચિયો મુખી ભોગ કરવા યોગ્ય જે વસ્તુ છે તે સંપૂર્ણ આપનો આહાર થશે, અગર જે કાંઈ પ્રાણી માત્રથી ખાઈ શકાય છે તે સર્વ આપનો ભોગ થશે. ‘પ્રાણોડ્તા સર્વસ્યાન્નસ્ય’ આ શ્રુતિ પ્રમાણથી પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની આખ્યાયિકાને ઠહીને ભગવતી શ્રુતિ સ્વયં પ્રાણની પ્રતિધાને આ પ્રમાણે કહે છે કે અન્ન ભોગ અન્ન-પ્રાણનું જ છે. અર્થાત્ જે કાંઈ લોકમાં લોભ્ય વસ્તુ છે તે સર્વ પ્રાણની જ છે. આ પ્રમાણે જાણનારા પુરૂષને સદા અન્ન પ્રાપ્ત થાય છે સર્વ પ્રાણોનું ‘અન્ન’ એ નામ મૂળનું છે. પ્ર + અન્—પ્રાણ, અપ + અન્—અપાન, આદિ નામ તેનાં વિશેષ કાર્યોનાં હેતુથી તેના વિશેષ નામ છે. ૧.

વિશેષ—અભિપ્રાય એ છે કે પ્રાણવેત્તાને મારૂં એટલે કે જે જાણે છે હું સમસ્ત જૂતોમાં સ્થિત સંપૂર્ણ અન્નોનો ભોક્તા છું તેને સારૂં અખિલ પ્રાણિયો દ્વારા ભક્ષિત થાય એવું કોઈપણ અન્ન અભક્ષ્ય થતું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, આ પ્રમાણે જાણનારાને સારૂં સર્વ અન્ન છે કારણ કે એવું જાણનાર વિદ્વાન્ પ્રાણસ્વરૂપ થઈ જાય છે. જેમ કે એક ખીલ શ્રુતિમાં પણ “પ્રાણથીજ આ સૂર્ય ઉદિત થાય છે તથા પ્રાણમાંજ અસ્ત થાય છે ‘એવો ઉપક્રમ કરીને “આ પ્રકારે જાણનારાથીજ સૂર્ય ઉદિત થાય છે તથા આ પ્રકારે જાણનારામાંજ અસ્ત થાય છે” (એવો ઉપ-સંહાર કરવામાં આવ્યો છે) અભિપ્રાય એ છે કે—દરેક પ્રકારનું અન્ન પછી ગમે તો કૃતરાં ખાતાં હોય કે પશ્ચિયો ખાતાં હોય તે સર્વ પ્રાણનોજ આહાર છે. ૧.

નોટ—આ મંત્ર ઉપર ઘણા વિચાર થઈ શકે, તેમ છે. કોઈ કહે છે કે, છે તો સર્વકાંઈ અન્ન પણ ભક્ષ્યાભક્ષ્ય યોગ્યયોગ્યનો વિચાર કરીને, કારણકે વેદોમાં મનુષ્યનું માંસ ભક્ષણ કરવાનો નિષેધ છે. કોઈ એવો અર્થ કરે કે, પ્રાણીમાત્રનું સર્વ કાંઈ ભક્ષ્ય છે. કોઈનું અન્ન મલ છે, કોઈનું વિષ ઔષધિ છે. એજ પ્રમાણે કોઈ કાંઈ કહે છે અને કોઈ સર્વ કાંઈ ખાવાનું કહે છે. અહીં મંત્રનો વાસ્તવિક ભાવ એ છે કે—જે પુરૂષ અન્નની પરિભ્રમણે જાણે છે કે, અમેધ્યથી અમેધ્ય પદાર્થ પણ કોઈનું ને કોઈનું પણ અન્ન છે, તેના જ્ઞાનમાં કોઈ પણ ભક્ષ્ય પદાર્થ અનન્ન નથી, પરન્તુ સર્વ અન્નજ છે.

પ્રાણનો વાસ નિર્દેશ.

સ હોવાચ કિં મે વાસા મવિષ્યતીત્યાપ્તિ હોતુસ્ત-

સ્માદ્વા એતદશિષ્યન્તઃ પુરસ્તાચ્ચોપરિષ્ઠાચ્ચાદ્ધિઃ પરિદ-
ધતિ લભ્મુકો હ વાસો ભવત્યનગ્નો હ ભવતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—પછી પ્રાણે કહ્યું કે મારૂ વસ્ત્ર કયુ થશે ? તે ઉપર વાગાદિકે
એ કહ્યું કે જલ. એજ કારણથી લોજન કરનાર મનુષ્ય લોજન પહેલાં તથા પછી
તેને જલથી ઢાંકે છે. (તેમ કરવાથી) તે મનુષ્ય વસ્ત્રને પ્રાપ્ત કરનારો થાય છે,
તથા નમ્મ રહેવા પામતો નથી- ૨.

વિં વિં લાખ્ય—હે સૌમ્ય ! મુખ્ય પ્રાણે પુનઃ ઇન્દ્રિયોને પુછ્યું કે—મારૂ
વસ્ત્ર કયુ થશે ? તેના ઉત્તરમાં વાગાદિ ઇન્દ્રિયોએ કહ્યું કે આપનું વસ્ત્ર જલ
થશે. તેથીજ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ લોજન પછી તથા પહેલાં જલને વસ્ત્ર સ્થાનાપન
જણીને પ્રાણને અર્પણ કરે છે. એવા વિદ્વાનને વસ્ત્રની પ્રાપ્તિ હમેશાં થાય છે.
અને તે કદી પણ નમ્મ રહેતો નથી- ૨.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે લોજનના આરમ્ભમાં તથા લોજન કરી રહ્યા
પછી જે આચમન શુદ્ધિને સારૂ વિખ્યાત છે તેમાં એ પ્રાણનાં વસ્ત્ર છે એવી
દૃષ્ટિમાત્રનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ખાધા પહેલાં અને ખાધા પછી
જે આચમન કરવામાં આવે છે તે પ્રાણને પહેરવાનાં વસ્ત્ર છે. ૨.

હવે પ્રાણવિદ્યાની સ્તુતિ કરે છે.

તદ્વૈતત્સત્યકામો જાવાલો ગોશ્રુતયે વૈયાઘ્રપદ્યાયો-
વસ્ત્રોવાચ ચયપ્યેનચ્છુષ્કાય સ્થાણવે વ્રૂયાજાયેરન્નેવા-
સ્મિજ્ઞાત્વાઃ પ્રોહેયુઃ પત્તાશાનીતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—સત્યકામ જાવાલ નામના ઋષિએ એ પ્રાણ સ્તુતિને વૈયાઘ્રપદ
ગોશ્રુતિ પ્રતિ પ્રતિપાદન કરીને એ કહ્યું હતું કે—અગર જે પ્રાણોપાસક સુકા ઝાડના
કુઠાને પણ આ વિદ્યા કહે તો તેમાં ડાલિયો ઉત્પન્ન થઈ જાય અને પાંદડાં પણ કુટે.

વિં વિં લાખ્ય—હે સૌમ્ય ! સત્યકામ જાવાલ ઋષિ જેઓ પ્રાણ
વિદ્યાને સારી રીતે જાણતા હતા તેમણે વ્યાઘ્રપદના પુત્ર ગોશ્રુતિ નામના ઋષિ
પ્રતિ કહી, અને એમ પણ કહ્યું કે જે પ્રાણવિદ્યા જાણનારો પ્રાણોપાસક કોઈ સુક
ઝાડના કુઠાને પણ વદા કહે તો તેને નવીન શાખા પત્ર પુષ્પાદિ પ્રગટ થાય તો
પછી શ્રવિત પુરૂષને કહે તો કાંઈ બાકીજ ન રહે. ૩.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે, એ પ્રાણ વિદ્યાનો પ્રાણોપાસક દ્વારા સાધન-સંપન્ન હજામ પ્રતિ ઉપદેશ કરવામાં આવે તો તેના હૃદયમાં શ્રદ્ધારૂપી શાખા, ધારણ રૂપ પત્ર, ઉપાસના રૂપ પુષ્પ તથા સૂત્રાત્માના પદની પ્રાપ્તિ રૂપ ફૂલ પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. ૩.

પ્રાણવિદ્યા મહત્વને સાડ મન્ય કર્મ કહે છે, યથા—

અ ॥ યદિ મહજિગમિપેદમાવાસ્યાયાં દીક્ષિત્વા
પૌર્ણમાસ્યાઽં રાત્રો સર્વોપધસ્ય મન્યં દક્ષિમધુનોરુપમણ્ય
જ્યેષ્ઠાય શ્રેષ્ઠાય સ્વાહેત્યગ્નાવાજ્યસ્ય હુત્વા મન્યે સંપાત્ત-
મવનયેત્ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી જો મહત્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે અમાવાસ્યા-થી દીક્ષિત થઈને પૂર્ણિમાની રાતમાં સર્વ ઔષધિઓના મન્ય—કાચારસને ઢલિ તથા મધુની સાથે પાત્રમાં ઉપમથ્ય—એળવીને 'જ્યેષ્ઠાય શ્રેષ્ઠાય સ્વાહા' એ પ્રમાણે ઢલિને અગ્નિમાં દૂતનો હવન કરી તેના અવશિષ્ટ ભાગને લક્ષ્યમાં નાખવો જોઈએ. ૪.

વિ ૦ વિ ૦ ભાષ્ય—વાગ્દાદિમાં પ્રાણની જ્યેષ્ઠતા તથા શ્રેષ્ઠતા જાણ્યા પછી તે વિદ્વાનને સર્વમાં મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાની કામના હોય તો, તેને સાડ આમન્યાખ્ય કર્મ વિધિ કહે છે—ધનથી યજ્ઞ થાય છે તથા યજ્ઞથી કેવલ્યાન તથા પિતૃયાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી એ માર્ગોની પ્રાપ્તિને સાડ મન્યાખ્ય કર્મ વિદ્વાને કરવું જોઈએ. તે વિદ્વાન્ પ્રથમ સત્ય ભાષણ કરે, બ્રહ્મચર્યથી રહે, આનાદિથી પવિત્ર રહે, ભૂમિ ઉપર કામળી કે સાદડી ણિછાવે તેના ઉપર શયન કરે, ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી રોકે, સમાહત ચિત્ત થઈ પ્રાણની જ્યેષ્ઠતા તથા શ્રેષ્ઠતા આદિ શુષ્કોને શ્રુતિઓના વાક્યાનુસાર વિચારતો રહે, અન્નનો ત્યાગ કરી કેવલ દૂધનો આહાર કરે. આ પ્રમાણે આચરણ કરતો અમાવાસ્યાને દિવસે દીક્ષિત થઈને પૌર્ણિમાસીની રાત્રીમાં કર્મનો આરંભ કરે. તથા આમ અને અરણ્યમાં પ્રાપ્ત યનારી ઔષધિઓને પોતાની શક્તિ અનુસાર એકઠી કરીને તેમને ખાંડીને એકપાત્રમાં રાખે પછી તેમાં દહી તથા મધ મેલવીને ઘૂંસરના લાકડાથી મન્યન કરે, તે પછી તેને પોતાની પાસે રાખી આવસથ્યાગ્નિમાં આવાપસ્થાનમા દૂતની-આદુતિ આપે તથા શરવામાં રહેલા અવશિષ્ટ રૂપિને મન્યમાં નાખે. ૪.

વિશેષ—ભાષ્યમાં ગ્રામ તથા અરણ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી સર્વ ઔષધિયોને પોતાની શક્તિ અનુસાર થોડી થોડી લેવાનું કહેલું છે તેનું તત્પર્ય એ છે કે—આગળ ઉપર એ વાત કહેવામાં આવશે કે સર્વ ઔષધિયોનું મન્થના અંતમાં યજ્ઞમાનને લક્ષણ કરવું પડે છે. તેથી પોતાની લક્ષણ કરવાની શક્તિ અનુસારજ ઔષધિયો લેવી, કારણકે તે ફેંકી દેવામાં આવતી નથી. દ્વીક્ષાના સંબન્ધમાં જે સોમયજ્ઞોના આરબ્જમાં વિધિ છે તે નહીં પણ તપ, સત્યવચન, પ્રહાર્યથ, ભૂમિ-શયન આદિ ત્રીક્ષાના ધર્મનું પાલન કરવાનો અગિપ્રાય છે. ૪.

વસિષ્ઠાય સ્વાહેત્યગ્નાવાજ્યસ્ય હુત્વા મન્થે સંપાતમ-
વનયેત્પ્રતિષ્ઠાયૈ સ્વાહેત્યગ્નાવાજ્યસ્ય હુત્વા મન્થે સંપાતમ-
વનયેત્સંપદે સ્વાહેત્યગ્નાવાજ્યસ્ય હુત્વા મન્થે સંપાતમવન-
યેદાયતનાય સ્વાહેત્યગ્નાવાજ્યસ્ય હુત્વા મન્થે સંપાતમવ-
નયેત્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—“વસિષ્ઠાય સ્વાહા” એ મંત્રથી અગ્નિમાં આહુતિ આપે અને શરવામાં બચેલા ધૂતને મન્થમાં નાખે “પ્રતિષ્ઠાય સ્વાહા” એ મંત્રથી અગ્નિમાં ધૂતની આહુતિ આપે તથા શરવામાં બચેલા ધૂતને મન્થમાં નાખે. તથા “સંપદે સ્વાહા” એ મંત્રથી અગ્નિમાં ધૂતની આહુતિ આપે તથા શરવામાં બચેલા ધૂતને મન્થમાં નાખે તથા “દાયતનાય સ્વાહા” એ મંત્રથી અગ્નિમાં ધૂતની આહુતિ આપે તથા શરવામાં બચેલા ધૂતને મન્થમાં નાખે ૫.

વિ० વિ० ભાષ્ય—‘વસિષ્ઠાય, પ્રતિષ્ઠાયૈ, સંપદે તથા ‘દાયતનાય સ્વાહા’ એ ચાર મંત્રોથી અલગ અલગ અગ્નિમાં ધૂતની આહુતિ આપીને શરવામાં અવશિષ્ટ ધૂતને મન્થમાં નાખે. ૫.

વિશેષ—પૂર્વ મંત્રોમાં પ્રાણ, વાણી, નેત્ર, શ્રોત્ર તથા મનના જે જે શુભ બતાવેલા છે તેજ નામોથી અહીં આહુતિયો કહેલી છે. વિશિષ્ટ શક્તિના નામ-નેજ લોકો નમે છે, તેથી અહીં તેમનેજ ભાગ આપવાનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે. અત્પને પૂછે જ કોણ ? ૫.

અથ પ્રતિષ્ઠપ્યાઞ્જલો મન્થમાધાય જપ્ત્યમો નામા-

સ્યમા હિ તે સર્વમિદદ્ય સ હિ જ્યેષ્ઠઃ શ્રેષ્ઠો રાજાઽધિપતિઃ
સ મા જ્યૈષ્ઠ્યઃ શ્રૈષ્ઠ્યઃ રાજ્યમાધિપત્યં ગમયત્વહમેવેદદ્ય
સર્વમસાનીતિ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—હવન કર્યા પછી અગ્નિથી દૂર હટી અંજલીમાં મન્યને લઇને તેની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે—અમ—પ્રાણ નામક આપ છે, અમા—પ્રાણ સહિત આપનુંજ આ સંપૂર્ણ જગત્ છે. એ નિઃસંદેહ જ્યેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ, રાજા, દીપ્તિમાન તથા અધિપતિ છે. તે મારે સારૂ જ્યેષ્ઠતા, શ્રેષ્ઠતા, રાજ્ય તથા અધિપત્યને પ્રાપ્ત કરે, કે જેથી કરીને હું નિઃસંદેહ એ સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થઈ જાઉં. ૬.

વિવૃત્તિ ભાષ્ય—હે સૌમ્ય ! પૂર્વોક્ત રીતિથી શ્રદ્ધાપૂર્વક હવન કર્યા પછી અગ્નિદેવથી જરા પાછા હટીને અંજલિમાં મન્યને લઇને આ પ્રકારે તેની સ્તુતિ કરે—હે મન્ય ! તુંજ પ્રાણ છે, તથા પ્રાણ સહિત સંપૂર્ણ જગત્ તુંજ છે. તુંજ નિઃસંદેહ જ્યેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ તથા દીપ્તિમાન સ્વામી છે. તું મને જ્યેષ્ઠતા, શ્રેષ્ઠ તથા દીપ્તિમાન સ્વામી છે. તું મને જ્યેષ્ઠતા, શ્રેષ્ઠતા તથા સ્વામિત્વને પ્રાપ્ત કરાવ કે જેથી કરીને હું પૂર્વોક્ત સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાઉં. ૬.

વિશેષ—‘અમ’ એ પ્રાણતું નામ છે, અગ્નિથીજ પ્રાણ શરીરમાં પ્રાણન ક્રિયા કરે છે. તેથી મન્ય રૂપ દ્રવ્ય પ્રાણતું અત્ર એટલે કે આશ્રય હોવાથી એ મન્યની પ્રાણ રૂપથી સ્તુતિ કરે છે—હે મન્ય ! તું અમ નામવાળો છે, તું પ્રાણની સાથે એક છે, કારણકે આ બધું જગત્ પોતાના પ્રાણભૂત તારી સાથે અવસ્થિત છે. નિશ્ચયે કરીને એ પ્રાણભૂત મન્ય જ્યેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ છે તેથી સર્વનો રાજા તથા સર્વનો અધિક્રાતા હોવાથી સર્વનો તું પાલયિતા છે. તેથી તું મને પણ પ્રાણાત્મ ભૂત પ્રાણના જ્યેષ્ઠતાદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરાવ કે જેથી કરીને હું પ્રાણવત્ ગુણવાન થઈ જાઉં.

અથ સ્વલ્લેખ્યર્ચા પચ્છ આચામતિ તત્સવિતુર્વરુણીમહ
ઈત્યાચામતિ વયં દેવસ્ય ભોજનમિત્યાચામતિ શ્રેષ્ઠઃ સર્વા-
ધાતમમિત્યાચામતિ તુરં ભગસ્ય ધીમહીતિ સર્વા પિવતિ
નિર્ણિજ્ય કઠસં ચમસં વા પયૂષાદગ્નેઃ સંવિશતિ ચર્મણિ
વા સ્થણિડલે વા વાચાંયમોઽપ્રસાહઃ સ યદિ સ્નિયં પશ્યે-
ત્સમૃદ્ધં કર્મેતિ વિયાંત્ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી નિશ્ચયે કરીને આ ઋચાથી પચ્છ:—એક એક પાદ લાણીને પીતો જવુ. ‘તત્સવિતુર્વર્ણમદે’ એ મંત્રને લાણીને મન્યને પીએ. ‘વયં દેવસ્ય મોજનમ્’ એ મંત્રને બોલીને મન્યને પીએ. ‘શ્રેષ્ઠ સર્વઘાતમમ્’ એ મંત્રને બોલીને મન્યને પીએ. ‘તુરં મગસ્ય ધીમહિ’ એ મંત્રથી સર્વ મન્ય લેપને પી જાય. એટલે કે કાંસાના પાત્રને અગર ઝાડુઅર (ઉપરડો)ના લાકડાના વાટકાને ઘોઘને સર્વ પી જાય. તથા તે સમાહિત ચિત્ત થઈને અગ્નિની પાછળ વાચં યમઃ—મૌન થઈને મૃગચર્મ ઉપર અગર પવિત્ર યજ્ઞ ભૂમિ ઉપર શયન કરે. જો સ્વપ્નમાં સ્ત્રી દેખે તો એવું જાણે કે કાર્ય સિદ્ધ થયું. ૭.

વિં વિં બાધ્ય—હૈ સૌમ્ય ! તેના પછી એક એક પાદ લાણીને મન્યમાંથી એક એક ગ્રાસ લઈને લક્ષણ કરતા જવુ. એ પ્રથમ પાદને લાણીને પ્રથમ ગ્રાસનું લક્ષણ કરે. એ બીજા પાદને લાણીને બીજા ગ્રાસનું લક્ષણ કરે. એ ત્રીજા પાદને લાણીને ત્રીજા ગ્રાસનું લક્ષણ કરે, એ ચોથા પાદને લાણીને તે મન્ય પાત્રને ઘોઘને પી જાય, તે પછી સમાહિત ચિત્ત થઈને અગ્નિના તરફ મસ્તક કરી પૂર્વ દિશામાં મૃગચર્મ અથવા યજ્ઞ ભૂમિ ઉપર શયન કરે એ પ્રમાણે મુતેલો યજ્ઞમાન જો સ્વપ્નમાં સ્ત્રીને દેખે તો નિશ્ચય કાર્ય સિદ્ધ થશે અગર લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થશે એમ જાણવુ. ૭

વિશેષ—તત્સવિતુર્વર્ણી મદે—ઇત્યાદિ ચાર પદોનો સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે—અમે દેવસ્ય સવિતુ—સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા સૂર્યદેવતા એ મન્ય રૂપ લોજનની પ્રાર્થના કરીએ છીએ—અહી પ્રાણ તથા આદિત્યને એક માનીને એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે—જે ગણ (અર્થાત્ સવિતા દેવતાથી ઉપલોગ કરાએલા)ના લોજન દ્વારા અમે મૂર્ચ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈશું. એ સમસ્ત અન્નોથી ઉત્તમ, સંપૂર્ણ જગતની ઉત્પત્તિકર્તા મન્યનું—આદિત્ય દેવના સ્વરૂપનું શીઘ્રજ ધ્યાન કરીએ છીએ. તાત્પર્ય એ છે કે—એ વિશિષ્ટ લોજનથી સરકાર યુક્ત તથા શુદ્ધ ચિત્ત થઈને અમે તેના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરીએ છીએ. અથવા ભગ અર્થાત્ શ્રીના કારણ-ભૂત મહાવને પ્રાપ્ત કરવાને સાડે કર્મ કરનારા અમે તેનું ચિંતન કરીએ છીએ. દુકામાં આ ઋચાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—અમે પ્રકાશમાન સવિતાના એ સર્વ વિષયક શ્રેષ્ઠતમ લોજનની પ્રાર્થના કરીએ છીએ તથા શીઘ્રજ સવિતા દેવના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરીએ છીએ. ૭

તદેવ શ્લોક :

યદા કર્મસુ કામ્યેષુ સ્તિયથ સ્વપ્નેષુ પश्यति
સમૃદ્ધિં તत्र जानीयात्तस्मिन्સ્વપ્નनिदर्शने
तस्मिन्સ્વપ્નनिदर्शन इति ॥ ૮ ॥

માત્રાથ—“ન્યાયે કામ્ય કર્મો કરવામાં સ્વપ્નમાં સ્ત્રીને દેખે તો એ સ્વપ્ન દર્શન થતા તે કમમ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ જાણે”—એ વિષયમાં આ મંત્ર પ્રમાણ છે.

વિ. ૧૦ માખ્ય—એ સૌમ્ય—એ વિદ્વાન્ પુરુષ જે સમયે કોઈ કામનાથી યજ્ઞાદિ કર્મો કરવામાં સ્વપ્નમાં જો સ્ત્રીને દેખે તો તેને સમદ્ધિ જાણે, તે કર્મોનું ફળ પ્રાપ્ત થયે એમ જાણે. તાત્પર્ય એ છે કે તે સ્ત્રી આદિ પ્રશસ્ત સ્વપ્ન દર્શન ધાય ત્યારે કર્મની સફળતા સમજે. ‘તસ્મિન્સ્વપ્નનિર્દર્શને તસ્મિન્સ્વપ્નનિર્દર્શને’ એ દ્વિરક્રિત કર્મની સમાપ્તિને સાર છે.

વિશેષ—સ્વપ્નમાં ગમે તે સ્ત્રીને જોવાથી નહીં, પણ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીને જોવાથી કર્મમાં સફળતા મળે છે. ભાવ એ છે કે, એ સ્વપ્ન જોટલા સારૂ શુભ સૂચક છે કે, તે પ્રસન્ન નિતવાણને આવે છે. તથા કામ્ય કર્મોમાં એવું સ્વપ્ન સમૃદ્ધિ પ્રદ છે. કામ્ય કર્મોમાં મગલસૂચક પદાર્થ દ્રષ્ટિએ પડવા જોઈએ. સ્ત્રી શૃંગાર પ્રધાન હોવાથી મગલ સૂચક છે.

વળી સર્વથી મોટી વાત એ છે કે—પુરુષને સારૂ સ્ત્રીથી અધિયાતો ઐશ્વર્ય તથા માંગલિક પદાર્થ સંસારમાં બીજે કોઈ છે જ નહીં. અગ્ને પામરોની વાત નથી કરતા. અમારૂં કથન આર્યજનોને સારૂ છે કે જેઓ વૈદિક મર્યાદાનું પાલન કરે છે. સ્ત્રી એ પિતૃશક્તિથી અધિયાતી માતૃશક્તિ છે, જેણે સંસાર શકટના વહનના ભારનો અગિકાર કરી તેને સ્વર્ગ જનાવ્યું છે. સ્વપ્નમાં જોવા દેવતાનાં દર્શન ધાય એ સૌભાગ્ય સૂચક તો છેજ. એ વિષયમાં ઘણું કહેવા જેવું છે પણ સ્થાનના અભાવને કારણે વિવશતા છે. ૮.

ખંડ ત્રાજો

હવે મુમુક્ષુ પુરુષ જે મોક્ષની દ્રઢ ઇચ્છાવાળો છે, તેને આ નામરૂપે ક્રિયાત્મક અતિ દુઃખમય સંસાર બંધનનો હેતુ થાય છે. તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાને સારૂ, બ્રહ્મા આદિથી લઈને સ્તંભ પર્યન્ત, સંસારની નાના પ્રકારની ગતિયોનું વર્ણન કરવાનું ચોગ્ય જાણીને, પરમ ઉપકારક શ્રુતિ ભગવતિ એક આખ્યાયિકા કહે છે. જેમાં ઉદ્ધાતક નામના ઋષિ તથા પ્રવાહણ નામના રાજાનો સંવાદ છે. તેમા રાજાએ ઋષિને સંસારની ગતિ દર્શાવવા સારૂ ખંચામિ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો છે.

શ્વેતકેતુર્હારુણેયઃ પચ્ચાલાનાઃ સમિતિમેયાય તથા હ

પ્રવાહણો જૈવલિહવાચ કુમારાનુ ત્વાઽશિંપત્પિતેત્યનુ હિ
મગવ इति ॥ ૧ ॥

સાવાર્થ—શ્વેતકેતુ નામનો પ્રસિદ્ધ આર્યેય પચાલોની સભામાં પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે તેને પ્રવાહણ નામક જૈનલિ રાજાએ પૂછ્યું કે—હે કુમાર ! તમારા પિતાએ તમને શી શિક્ષા આપી છે ? તે ઉપર તેણે કહ્યું—હા ભગવન્ ! શિક્ષા આપી છે. ૧.

વિ० વિ० સાધ્ય—એક સમયે શ્વેતકેતુ નામનો પ્રસિદ્ધ આર્યેય અર્થાત્ આર્યનો પુત્ર આર્યો અને તેનો પુત્ર આર્યેય પચાલ નામના દેશના રાજાની સભામાં ગયો ત્યારે તેને પોતાની સભામાં આવેલો ભેદને પ્રસિદ્ધ પ્રવાહણ નામક જૈનલિ રાજાના પુત્રે તેને પૂછ્યું કે હે કુમાર ! તમને પિતાએ વિદ્યા શિક્ષા આપી છે ? અર્થાત્ તું તારા પિતા પાસેથી શિક્ષા મેળવીને અનુશિષ્ટ—સર્વ વિદ્યા સપત્ત થયો છે ? એ પ્રમાણે જ્યારે પ્રવાહણ જૈનની રાજાએ શ્વેતકેતુને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે—હે પૂજ્ય યોગ્ય રાજાને ! હું શિક્ષા પામ્યો. ૨

વિશેષ—આ જે પાત્રમાં અધ્યાય સળધી આખ્યાયિકા છે તે છઠ્ઠા અધ્યાયની આખ્યાયિકા પછીની છે, કારણ કે ઉદાલક ઋષિએ પોતાના શ્વેતકેતુ નામના પુત્રને છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઉપદેશ કરેલો છે તે પહેલા ઉદાલકે સ્વયં એ શ્વેતકેતુને વિદ્યાધ્યયન કરાવ્યું નહોતું, પણ બીજા આચાર્યની પાસે મોકલીને વિદ્યાધ્યયન કરાવેલું હતું તથા આ પાત્રમાં અધ્યાયની આખ્યાયિકામાં જૈનલિ રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો છે કે—હે કુમાર ! તમને તમારા પિતાએ સર્વ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો છે ? તેથી એમ જણાઈ આવે છે કે છઠ્ઠા અધ્યાયની આખ્યાયિકા પછીની આ આખ્યાયિકા હોવી જોઈએ. શ્વેતકેતુને રાજાએ કરેલા પાંચે પ્રશ્નોમાંથી કોઈના પણ ઉત્તર તે ન આપી શક્યો ત્યારે તેણે અત્યંત લલિતજન ધર્મને પોતાના પિતાની પાસે જઈને કહ્યું કે—હે ભગવન્ ! આપે મને કહ્યું હતું કે મેં તને સર્વ વિદ્યાઓનું અધ્યયન કરાવી દીધેલું છે, પરંતુ રાજાએ પૂછેલી વિદ્યાનું અધ્યયન કરાવેલું નથી. તેથી જણાય છે કે, જે પાત્રમાં અધ્યાય સળધી શ્વેતકેતુની કથા છે તે છઠ્ઠા અધ્યાય પછીની છે પરંતુ છ, સાત તથા આઠમાં અધ્યાય માં જે કથા છે. તે સર્વ આત્મવિદ્યા મહાવાક્ય તથા આત્મોપાસનાનો ઉપદેશ છે. તેથી આ છઠ્ઠા અધ્યાયના પછીની આખ્યાયિકા હોવાથી આમાં અન્ય ઉપાસનાઓ પણ કહેલી છે. ૧.

(ધીન્ન તથા ત્રીન્ન મત્રના વ્યાખ્યાન માથેજ કરવામાં આવે છે, કારણ કે ધીન્ન મત્રમાં ત્રણ પ્રશ્નો તથા ત્રીન્ન મત્રમાં બે પ્રશ્નો કરેલા છે તે પાંચે પ્રશ્નોનું સાથે વ્યાખ્યાન કરેલું છે)

વેત્થ ચદિતોઽધિ પ્રજાઃ પ્રયન્તીતિ ન ભગવ इति
 વેત્થ ચથા પુનરાવર્તન્ત ૩ इति ન ભગવ इति વેત્થ
 પથોદેવ્યાનસ્ય પિતૃયાનસ્ય ચ વ્યાવર્તના ૩ इति ન
 ભગવ इति ॥ ૨ ॥

સાવાર્થ—પ્રજા જે પ્રકારે આ લોકથી ઉપગ્ના લોકમાં જાય છે, તેને તું જાણે છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યો—હે ભગવન્ ! તે હું નથી જાણતો. પછી તેણે પૂછ્યું—જહને ફરી જે પ્રજાણે પાછો આવે છે, તે તું જાણે છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે—હે ભગવન્ ! તે હું નથી જાણતો. ફરી પૂછ્યું કે—એ સ્થાનને તું જાણે છે કે જ્યાંથી દેવયાન તથા પિતૃયાનના માર્ગોનો વિયોગ થયો છે ? તેણે એ પ્રજાણે ઉત્તર આપ્યો કે—હે ભગવન્ ! તે પણ હું જાણતો નથી. ૨

વેત્થ ચયાસૌ લોકો ન સંપૂર્ણત ૩ इति ન ભગવ
 इति વેત્થ ચથા પઞ્ચમ્યામાહુતાવાપઃ પુરુષવચ્સો ભવ-
 ન્તીતિ નૈવ ભગવ इति ॥ ૩ ॥

સાવાર્થ—ફરી રાજાએ પૂછ્યું—શુ, તું જાણે છે કે પિતૃલોક કેમ નથી બસતા ? તેણે ઉત્તર આપ્યો—‘ભગવન્ ! ના’ ફરી રાજાએ પૂછ્યું કે—તું એ જાણે છે કે પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરૂષ વાચક કેવી રીતે થાય છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યો—હે ભગવન્ ! તે પણ હું નથી જાણતો. ૩.

વિ० નિ० સાધ્ય—પ્રવાહણ રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો—હે સૌમ્ય ! આ લોક માંથી મરીને પ્રજા જેવી રીતે વિધ્વંસલોકમાં જાય છે તે તું જાણે છે ? શ્વેતકેતુએ ઉત્તર આપ્યો કે—ના, ભગવન્ ! તે હું જાણતો નથી. ફરી રાજાએ પૂછ્યું કે—જેવી રીતે તે પ્રજા પાછી આ લોકમાં આવે છે તેને તું જાણે છે ? શ્વેતકેતુએ, ઉત્તર આપ્યો—હે ભગવન્ ! તે હું નથી જાણતો. ત્યારે રાજાએ ફરી પૂછ્યું કે—હે કુમાર ! તું એ સ્થાનને જાણે છે કે જ્યાંથી દેવયાન તથા પિતૃયાનના માર્ગ જુદા પડે છે, તથા દેવમાર્ગથી ગએલા પુનરાવૃત્તિને, ગ્રાસ નથી થતા,

તથા પિતૃમાર્ગથી ગએલા પાછા આવે છે ? તેના ઉત્તરમાં શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે હે રાજન્ ! હું તેને જાણતો નથી. જ્યારે શ્વેતકેતુએ પ્રવાહણ રાજના એ ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપ્યો નહીં, ત્યારે રાજાએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો કે હે શ્વેતકેતો ! પિતૃલોક સંબંધી સ્વર્ગલોકમાં અનેક કર્મ કરનારા જાય છે, તે પણ નથી મરતા તેનું કારણ શું છે તે તું જાણે છે ? તેના ઉત્તરમાં શ્વેતકેતુએ કહ્યું કે હે ભગવન્ ! તેને પણ હું નથી જાણતો, પુનઃ રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો કે હે શ્વેતકેતુ ! આહુતિ આપેલું જળ પાંચમી આહુતિમાં પુરુષાકાર થઈ જાય છે, શું તેને તું જાણે છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે હે ભગવન્ ! હું નથી જાણતો. ૩.

વિશેષ—શ્વેતકેતુ તેની બાહ્યાવસ્થામાં માતા પિતાને અધિક પ્રિય તથા અચળ સ્વભાવનો હોવાથી શિક્ષાને ગ્રહણ ન કરતાં મૂર્ખ ગણકોના સમાન રમતો કરતો રહ્યો, ત્યારે તેના પિતાએ તેના સ્વભાવને જોઈને મનમાં વિચાર કર્યો કે એ અહીં ભણી શક્તો નથી, કોઈ અન્ય આચાર્યની પાસે અધ્યયનને સારૂ તેને મોકલવો જોઈએ. એવો વિચાર કરીને તેનો યજ્ઞોપવીત સસ્કાર કરીને અન્ય આચાર્યને ત્યાં વિદ્યાધ્યયન કરવાને મોકલ્યો. તે સમયે શ્વેતકેતુની અવસ્થા બાર વર્ષની હતી, તથા તીવ્ર બુદ્ધિનો હોવાથી ચોવીસ વર્ષની અવસ્થામાં તેણે છએ અગ્ર સહિત ત્રગાદિ ત્યારે વેદોનો અભ્યાસ કરી લીધો. અને અન્ય સર્વ વિદ્યાર્થિઓમાં અધિક વિદ્વાન્ થવાથી તેને એવું અભિમાન થયું કે આ સમયમાં મારા જેવો વિદ્વાન્ બીજો કોઈ નથી. એ પ્રમાણે શ્વેતકેતુ અહંકારી અપ્રણીત સ્વભાવવાળો થઈ દેશ દેશાતરોમાં જઈ શાસ્ત્રાર્થમાં અન્ય બ્રાહ્મણોને પરાસ્ત કરી કરતો કરતો પોતાના પિતા પાસે આવ્યો, પરંતુ પોતાને મોટા વિદ્વાન્ સમજીને પિતાને પણ પ્રભુમ કહ્યાં નહીં. ત્યારે તેના પિતાએ તેને મહાઅભિમાની અપ્રણીતસ્વભાવવરૂપ દોષથી યુક્ત જોઈને પોતાના શુદ્ધ કુળમાં ઠલકરૂપ જાણીને તેના દોષની નિવૃત્તિને સારૂ પૂછ્યું કે બીજા બ્રાહ્મણો કરતાં તારામાં શું વિશેષતા છે, શું તું એ જાણે છે કે જે એકને જાણવાથી સર્વ કાંઈ જણાઈ જાય છે ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું તે વિદ્યાને નથી જાણતો આચાર્ય પણ તે વિદ્યા મને કહી નથી. તેથી હે ભગવન્ ! આપ તે વિદ્યા મને બતાવો. શ્વેતકેતુના એ પ્રમાણે કહેવાથી તેના પિતાએ દબાંતપૂર્વક અદ્વૈત આત્મવિદ્યાનો તેને ઉપદેશ કર્યો. ત્યારે શ્વેતકેતુ ‘પરા અપગ’ ઉભય વિદ્યા જાણીને સર્વ વિદ્યાનો અત્રિ-કારી થયો. તે વખતે પચાણ દેશના રાજાની સલામાં તે ગયો. રાજાએ પ્રથમથી

એ વાત સાંભળી હતી કે એક ઋષિનો પુત્ર વિદ્યાગા પોતાને સર્વશી અધિક
માનીને જ્યાં ત્યાં પ્રાદ્યક્ષેભા વિવાદ કરતો ફરે છે તેજ ઋષિપુત્ર શ્વેતકેતુને
પોતાની સલાહ આપેલો જોઈને રાજાએ તેને પૂર્વોક્ત પાત્ર પ્રશ્નો કર્યા, અને તેના
તે ઉત્તર આપી શક્યો નહીં, તેથી તેનું માન અભિમાન ગળી ગયું ૦ ૩

હવે પ્રવાહણથી હાર ખામીને શ્વેતકેતુનું પોતાના પિતાની ખાસે આવ્યાનું
કથન કરે છે—

अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्या-
त्कथथ सोऽनुशिष्टो ब्रवीतेति स हाऽऽयस्ताः पितुरर्ध-
मेयाय तथ होवाचाऽननुशिष्य चाव किल मा भगवान-
ब्रवीदनु त्वाऽशिपमिति ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—રાજાએ કહ્યું કે જ્યારે તું બાલ્યુતો ન હોતો ત્યારે તેં એવું શા
માટે કહ્યું કે હું અનુશિષ્ટ છું, જે નિશ્ચયે કરીને એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર નથી બાલ્યુતા તે
શા માટે એવું કહે કે હું અનુશિષ્ટ છું ? ત્યારે એ શ્વેતકેતુએ લક્ષિત મંત્રને
પોતાના પિતાના સ્થાન ઉપર આવીને પિતાને કહ્યું કે મને સ્પષ્ટ અનુશાસન કર્યા
વિનાજ આપે કહી દીધું કે તને સર્વ વિદ્યાની શિક્ષા આપી દીધી છે ૪

વિ० વિ० ભાષ્ય—હે સૌમ્ય ! ઉપર પ્રમાણે જ્યારે શ્વેતકેતુ નિરતર થઈ
ગયો, ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે હે કુમાર ! જો તું આ પ્રમાણે અજ્ઞ છે કે મારા કહેલા
પ્રશ્નોમાંથી જ્યારે એકનો પણ ઉત્તર નહોતો બાલ્યુતો, ત્યારે તેં પોતાને ‘હું અનુ
શિષ્ટ છું’ એમ શા માટે કહ્યું જે પ્રસિદ્ધ આ મેં પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો ન બાલ્યુતો
હોય તે વિદ્વાનોમાં એમ કેવી રીતે કહી શકે કે હું અનુશિષ્ટ છું ? કદીજ ન કહી
શકે એ પ્રમાણે તે રાજાએ ઠપક નિરાદરપૂર્વક એ શ્વેતકેતુને કહ્યું ત્યારે તે
અત્યંત લક્ષિત થઈ તે સલાહથી નિકળીને પોતાના પિતાના સ્થાન ઉપર આવ્યો,
અને કહ્યું હે પિતા ! આપે મને અનુશાસન કર્યા વિના, અર્થાત્ સર્વ વિદ્યાનો ઉપ
દેશકાર્યા વિના અને મમાવતંત્રને સમયે એટલે કે પ્રાદ્યક્ષપૂર્વક વિદ્યાધ્યયનની
સમાપ્તિ સમયે કહ્યું કે મેં તને સર્વ વિદ્યાનું અધ્યયન કરાવી દીધું છે, હવે કોઈ વિદ્યા
અધ્યયનને સારૂ અવશિષ્ટ નથી એ આપે અસત્ય કહ્યું ૪

વિશેષ—૦ હીં પિતા પુત્ર બન્નેનું કહેવું સાંભળવું ઠીકજ છે કારણ કે
પિતાને જે જ્ઞાત હતું, તે સર્વ કાર્ય છુપાવ્યા વિના પુત્રને કહી દીધું તે ખી પિતા

તરફથી પુત્રને એજ કહેવાનું રહ્યું કે મેં તને સર્વવિદ્યા અધ્યયન કરાવી દીધી. પિતાનું એ કહેવું તેમના જ્ઞાનની અપેક્ષાથી હતું. કોઈ ગમે તેવો હોય પણ ઈશ્વર સિવાય સર્વના જ્ઞાન શક્તિ બળ આદિ સસીમજ હોય છે. પુત્રે પિતાના એ કથનનો એવો અભિપ્રાય સમજવો જોઈતો હતો કે પિતાને કાંઈ માલમ હતું તે સર્વ તેમણે મને શિખાડી દીધું છે. પણ તે ન સમજીને પિતાની પાસે એમ કહેવા આવ્યો કે આપે મને અમુક વિદ્યા બધાવીજ નથી કે જે અમુક જગોએ અમુકે મને પૂછી છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પિતાએ એજ આપવાનો હતો કે, ભાઈ તે વિદ્યા હું પોતેજ બાણુતો હોતો એટલે તને હું ના બતાવી શક્યો. ૪.

**પञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकं च-
नाशकं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तदेतानवदो
यथाऽहमेपां नैकं चन वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते
नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥**

ભાવાર્થ—હે ભગવન્ ! એ રાજન્યબન્ધુએ મને પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા, તેમાંથી હું એકનો પણ ઉત્તર આપવાને સમર્થ થઈ શક્યો નહીં. પિતાએ કહ્યું— હે પુત્ર ! આવતાંજ તે મનેજેવા એ પ્રશ્નો સભળાવ્યા છે તેમાંથી એકનો ઉત્તર પણ હું બાણુતો નથી. બે એ પ્રશ્નની મને ખબર હોત તો તને કેમ ન બતાવત ? ૫.

વિ० વિ० ભાષ્ય—શ્વેતકેતુએ પોતાના પિતાને કહ્યું કે હે ભગવન્ ! રાજન્યબન્ધુએ—રાજન્ય (ક્ષત્રી લોક) જેના બન્ધુ હોય તેને રાજન્યબન્ધુ કહે છે, એટલે જે સ્વયં દુરાચારી છે એવો રાજન્યબન્ધુ, ધૃષ્ટ ક્ષત્રીયે મને ગણતરીના પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. પરંતુ હું એ પ્રશ્નોમાંથી એકનું પણ વિવેચન કરી શક્યો નહીં, અર્થાત્ તેમનો વિશેષ રૂપથી અર્થતઃ નિર્ણય કરી શક્યો નહીં. ત્યારે પિતાએ તેને કહ્યું કે હે પુત્ર ! જેમ તું રાજના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવામાં અસમર્થ થયો, તેમજ મને પણ તેમના ઉત્તર આપવામાં અસમર્થ બાણુ. બે હું તે વિદ્યાને બાણુતો હોત તો જરૂર તને તેમાં શિક્ષિત કરત. હે પુત્ર ! તું મને પરમ પ્રિય છે, તેથી બે હું તે વિદ્યાને બાણુતો હોત તને સમાવર્તન કાળમાં જરૂર કહેતો. ૫

વિશેષ—પિતાના કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે હે પુત્ર ! માગ ઉપર અસત્ય-વાદિત્વનો આરોપ કરીને ક્રોધ કરવો તને યોગ્ય નથી, કારણ કે શુદ્ધ શિષ્યમાંથી એકના અજ્ઞાનરૂપ હેતુથી બીજાના વિષયમાં અનુમાન દ્વારા અજ્ઞાનની સિદ્ધિ

થઈ જાય છે. તેથી પોતાના અજ્ઞાનથી તમે તે વિષયમાં માફ અજ્ઞાન સમજી લો, કારણ કે એ પ્રશ્નોમાંથી એકનો પણ ઉત્તર હું બાણતો નથી. હે તાત ! જેમ એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર તું બાણતો નથી તેમજ હું પણ બાણતો નથી, તેથી મારા પ્રતિ તારે અન્યથા ધુદ્ધિ ન કરવી એમજો. ૫.

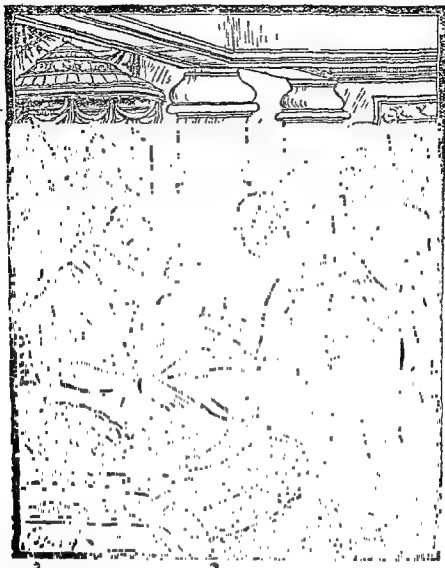
પિતા પુત્રને સાથે લઈને પ્રવાહણની પાસે જાય છે, તેનું વર્ણન કરે છે, યથા—

સ હ ગૌતમો રાજોઽર્ધમેયાય તસ્મૈ હ પ્રાઘાયાર્હા-

ચકાર સ હ પ્રાતઃ સમાગ ઉદેયાય તથ્થ હોવાચ માનુ-
ષસ્ય ભગવન્ગૌતમ વીત્તસ્ય વરં વૃણીયા ઇતિ સ હોવાચ
તવૈવ રાજન્માનુષં વીત્તં યામેવ કુમારરયાન્તે વાચમભાવ-
થાસ્તામેવ મે બ્રૂહીતિ સ હ કૃચ્છ્રીવમૂવ ॥ ૬ ॥

વાર્થ—ત્યારે એ ગૌતમ રાજાના સ્થાન ઉપર આવ્યા. રાજાએ પોતાને ત્યાં આવેલા એ પ્રસિદ્ધ ગૌતમની પૂજા કરી. પછી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં રાજાના સભામાં ગયા પછી એ ગૌતમ તેની પાસે ગયા. ત્યારે રાજાએ ગૌતમ ઋષિને આ પ્રમાણે કહ્યું—હે ભગવન્ ગૌતમ ! માનુષ્યવત્તનું વરદાન માગી લો. ત્યારે એ સ્પષ્ટ કહ્યું કે રાજન્ ! મનુષ્યસંઘથી ધનાઢિક તમારીજ પાસે રાખો. તમે મારા પુત્રના પ્રતિ જે વાત પ્રશ્નરૂપથી કહી હતી તેજ મને કહો. એ સાંભળીને રાજા અત્યત હાજી થયો ! ૬.

વિઠ વિઠ કાઠ્ય—એ ગૌતમગોત્રોત્પન્ન સુનિ રાજા જંગલિના સ્થાન ઉપર ગયા, ત્યારે રાજાએ તેમની પાસે જઈને કુશળ પ્રશ્ન પૂર્વક અર્ધપાદાદિથી આતિથ્ય સંસ્કાર કરીને સુખવિશ્રામ નિમિત્ત તેમને એક મકાનમાં ઉતારો આપ્યો. બીજે દિવસે ઉદાલક ઋષિ સ્નાન સંધ્યોપાસનાદિ નિત્યકર્મ કરીને રાજાની સભામાં પહોંચ્યા, ત્યારે રાજાએ ફરીથી તેમનો પૂજા આદિથી સંસ્કાર કર્યો અને હાથ જોડીને વિનય પૂર્વક ઋષિને કહ્યું કે—હે પૂજ્ય ગૌતમ ! મનુષ્યલોક સંઘથી ધન, ગ્રામ, રત્ન, રથ આદિ પદાર્થોમાંથી આપની ઇચ્છાનુસાર માગી લો. તેના ઉત્તરમાં ગૌતમ ઋષિએ કહ્યું કે હે રાજન્ ! મનુષ્યલોક સંઘથી ધનાઢિક આપની પાસે ભલે રહે, મને તેમની ઇચ્છા નથી. ત્યારે રાજાએ મંકાપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો કે તો આપની ઇચ્છા શી છે ? કયા હેતુથી આપનું આગમન થયું છે ? ત્યારે ઉદાલક ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો કે હે રાજન્ ! જે આપે મારા પુત્રના પ્રતિ પાંચ પ્રશ્નો કર્યા છે કે જેમનો ઉત્તર

તે આપી શકયો નહીં, તેને હું પણ બાણતો નથી, તેથી તે મને અવશ્ય કહેા. એ સાંભળીને રાજાને ઘણું ખેદ થયો. ૬.

વિશેષ—પ્રાચીન લોકોમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિની કેટલી ઉત્કૃષ્ટ રહેતી હતી, તે આ ઘટનાથી સમજાશે. ઋષિ પોતાના પુત્રની નિરુત્તરતાથી રાજાના જ્ઞાનની યોગ્યતા સમજી ગયા. તે ઋષિ તત્કાળ જીસામુ બનીને રાજાની એવામાં જઈ ઉપસ્થિત થયા, ધન પ્રાપ્તિના મુખ્યવસ્તુનો ત્યાગ કર્યો અને વિદ્યા ગ્રહણની પ્રાર્થના કરી. બીજી પાત્ર રાજાને વિદ્યાની રક્ષાનું, જે પરપરાથી એક વિશેષ ભક્તિમાં ચાલી આવતી હતી, તેનું કેટલું મહત્ત્વ હતું. ઋષિની પ્રાર્થના સાંભળીને રાજાને કદ થયું.

તેની કોઈ એવા અજ્ઞાત-કુળ શીઘ્ર તથા ભિન્ન કુળમાં તે વિદ્યાનું સંક્રમણ કરવાની ઈચ્છા ન હોતી. એ બીજી વાત છે કે તેને શિષ્યાચારથી બાહ્ય થઈને તેમ કરવાને વિવશ થવું પડ્યું. ૬.

એ પ્રમાણે દુઃખિત થયેલા રાજાએ ‘બ્રાહ્મણની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું ભેદજો નહીં’ એવું માનીને ‘વિદ્યાના નિયમાનુસાર ઉપદેશ કરવો ભેદજો’ એ સમજીને એવો નિર્ણય કર્યો—

तथ ह चिरं वसेत्याज्ञापयाचकार तच्छ्रुत्वा च यथा
मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्म-
णान् गच्छति तस्माद् सवेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनम-
भूदिति तस्मै होवाच ॥ ७ ॥

સાવાર્થ—એ પ્રવાહણ રાજાએ ગૌતમ ઋષિને સ્પષ્ટ કહ્યું કે આપ શ્રોડા વખત અહીં રહો, તથા એવું કહીને ફરીથી પણ એ ગૌતમ ઋષિને સ્પષ્ટ કહ્યું કે હે ગૌતમ ! જેમ તમે મને કહ્યું છે તેથી તમે એ સમજી લો કે પૂર્વકાળમાં તમારાથી પહેલાં એ વિદ્યા બ્રાહ્મણો પાસે ગઈ ન હોતી. તથા એજ કારણથી નિશ્ચયે ફરીને સર્વ લોકોમાં ક્ષત્રિયવંશમાંજ એ વિદ્યાનું પઠન પાઠન થતું આવ્યું છે. એમ કહીને તેણે ગૌતમને તે વિદ્યા કહી. ૭.

વિ० વિ० શાબ્દ—હે સૌમ્ય ! જ્યારે ગૌતમ સંસારસમ્બન્ધી વિદ્યાધિકોની યાચના ન કરતાં વિદ્યાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી, ત્યારે રાજા દુઃખિત થઈને વિચારવા લાગ્યા કે આ સર્વોત્તમ વિદ્યા ક્ષત્રિયવંશમાંજ આજ મુધી રહી. તે વિદ્યાને આ બ્રાહ્મણ માગે છે, જે ન આપુ તો ધર્મથી રચુત થવાય છે. કારણ કે ક્ષત્રિયોનો સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને દાન આપવું પરમ ધર્મ છે. જો આપ હું તો એ અદ્વિતીય વિદ્યા મારા ક્ષત્રિય ઘરાણામાંથી નિકળી બ્રાહ્મણોને ઘેર જાય છે. પરંતુ ક્ષત્રીયને ધર્મથી રચુત થવું અનુચિત છે, તેથી આ જ્ઞાનુ બ્રાહ્મણની પરીક્ષા લઈને વિદ્યા પ્રદાન કરીજ નેધજો એવો વિચાર કરીને રાજાએ કહ્યું કે હે ગૌતમ ! અહીં એક વર્ષ મુધી મારી પાસે નિવાસ કરો, તે પછી એ વિદ્યાને હું આપના પ્રતિ કહીશ તથા આ પ્રકારે કહ્યું તેને માટે ક્ષમા કરશો. હે ગૌતમ ! આપ સર્વ પ્રકારની વિદ્યાં જાણો છો તથા સર્વોત્તમ બ્રાહ્મણ છો, તો પણ એ વિદ્યા કે જેના સંબંધમાં મેં આપના પુત્રને પાંચ પ્રશ્નો કર્યા હતા, તે વિદ્યા આપ જાણતા નથી તેને અહણ

કરવાને નિમિત્તે આપને તપ કરવું ઉચિત છે, એ શાસ્ત્ર રીતિને આપ સારી રીતે જાણો છો. એ પ્રમાણે નિવેદન કર્યા પછી એક વર્ષ ગૌતમને રાજ્ય જૈનલોકે વિધાનો ઉપદેશ કર્યા. ૭.

વિશેષ—એક વખતે આરણિનો પુત્ર શ્વેતકેતુ પંચાલ દેશની સભામાં ગયો, ત્યાં ન્યારે જૈનલોક પ્રવાહણે તેને પૂછ્યું કે આપના પિતાજીએ જે ઉદાલક નામથી વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમણે આપને કંઈ જાણાવ્યું છે ? ‘જરૂર સર્વ કંઈ શિક્ષા આપી છે’ એવો શ્વેતકેતુથી ઉત્તર મળતાં પ્રવાહણે તેને ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યાં, તેમાંથી તે એકનો પણ ઉત્તર આપી શક્યો નહીં. અન્તમાં નિરૂત્તર થઈ તેણે પોતાના પિતાને પંચાલની સભામાં પોતે અપમાનિત થયાનો પ્રસંગ કહી સંભળાવ્યો. જે પ્રશ્નોનો ઉત્તર શ્વેતકેતુ આપી શક્યો નહોતો તેનો ઉત્તર ઉદાલક પણ જાણતા નહોતા. જે જાણતા હોત તો પ્રથમથીજ તે વિદ્યા પુત્રને જતાવી દીધી હોત, જેનાથી શ્વેતકેતુને સભામાં લલ્લિત ન થવા પામતું. અન્તમાં બન્ને રાજાની પાસે ગયા. રાજાની તે વિદ્યા ઉદાલકને જતાવાની ઈચ્છા ન હોતી કે જે અત્યાર મુધી બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત ન હોતી. તે વિદ્યા ક્ષત્રિયોને પ્રાપ્ત હોવાથી તેમની ઘણી ખ્યાતિ હતી. આ સર્વ હોવા છતાં પણ અન્તમાં યૌજ્ય પાત્ર સમજીને એ વિદ્યા કે જેના ઉપર આજ મુધી ક્ષત્રિયોનોજ અધિકાર હતો તે રાજાએ બ્રાહ્મણને આપી દીધી. ૭.

—❀❀❀— ખંડ ચોથો

હવે પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરપસંતક કેમ થઈ જાય છે ? એ પ્રશ્નનું સર્વથી પહેલું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે, કારણ તેનું નિરાકરણ થયા પછી અન્ય પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ મુગમ થઈ જશે. અગ્નિહોત્રની પ્રાતઃકાળની તથા સાયંકાળની બન્ને આહુતિયોના જે કર્યારંજ છે તે વાજસનેયોપનિષદમાં જતામવામાં આવેલો છે. ત્યાં તેના વિષયમાં એ બન્ને આહુતિયોની ઉત્કાન્તિ, ગતિ, પ્રતિષ્ઠા, તૃપ્તિ, પુનરાવૃત્તિ તથા દોષો પ્રતિ ઉત્થાન કરવું એ છ પ્રશ્ન છે. ત્યાંજ તેમનું નિરાકરણ પણ આ પ્રમાણે જતાવેલું છે—

એ આહુતિયો હવન કર્યા પછી અપૂર્વરૂપ થઈને ઉત્કમણ કરતા યજ્ઞ-માનને આવૃત્ત કરી તેની સાથે ઉત્કમણ કરતી અન્તરિક્ષલોકમાં પ્રવેશ કરે છે,

તથા અન્તરિક્ષલોકમાંજ આહવનીય વાચુને સમિધ તથા દિરણોધી શુક્લ આહુતિ ણનાવે છે. આ રીતે એ અન્તરિક્ષલોકને તૃપ્ત કરે છે, અર્થાત્ અન્તરિક્ષલોકસ્થ યજ્ઞમાનને ક્ષો-મુળ કરે છે. ફરી ત્યાંથી યજ્ઞમાનનું ઉત્ક્રમણ થતાં તે ઉત્ક્રમણ કરે છે. ઇત્યાદિ રૂપથી એજ પ્રમાણે પહેલાનાજ સમાન દ્યુલોકને (દ્યુલોકસ્થ યજ્ઞમાનને ક્ષળ પ્રદાન દ્વારા) તૃપ્ત કરે છે. તે પછી પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં યજ્ઞમાનના પુનરાવર્તન કરતાં ત્યાંથી પાછી આવે છે, તથા આ લોકમાં પ્રવેશ કરી તેને તૃપ્ત કર્યા પછી પુરૂષમાં પ્રથમ તે પ્રવેશ કરે છે. પછી 'ગ્રીમાં પ્રવેશ કરીને તે પરલોક પ્રતિ લૌકિક કર્મ કગવતી ઉત્થાન કરનારી થાય છે. એટલે કે ગર્ભરૂપમાં ઉત્પન્ન થએલા યજ્ઞમાનને કર્માનુષ્ઠામાં સમર્થ હેહની પ્રાપ્તિ કરાવી તેના ઠારા ગારલૌકિક કર્મ કરાવતી તેનું પરલોક પ્રતિ ગમન કરાવે છે.

વાજસનેયોપનિષદ્માં તો એ ણતાવવામાં આવ્યું હતું કે અગ્નિહોત્રની આહુતિયોનો કેવળ કાર્યરિલભાત્ર આ પ્રમાણે થાય છે. પરંતુ અહીં અગ્નિહોત્રના અપૂર્વના વિપરિણામરૂપ તે કાર્યરિલને પાંચ પ્રકારમાં વિભક્ત કરી તેમાં ઉત્તરમાર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનભૂત અગ્નિભાવથી ઉપાસનાનું વિધાન કરવાની હિચાથી છૂતિ, 'અસૌ વાવ લોકો ગૌતમાગ્નિઃ' ઇત્યાદિ કથન કરે છે. આ લોકમાં જળ આદિ જેમનાં માધન છે, જે શ્રદ્ધાપૂર્વક નિષ્પન્ન કરવામાં આવે છે, જેમનામાં આહવનીય અગ્નિ, સમિધ, ધૂમ, અર્ચિ, અંગાગ તથા વિસ્ફુલિંગની તથા કર્તા આદિ કારકની ભાવના કરવામાં આવેલી છે, તે અગ્નિહોત્રની સાયકાળની તથા પ્રાતઃકાળની બે આહુતિયો અન્તરિક્ષ ક્રમથી ઉત્ક્રમણ કરી 'દ્યુલોકમાં પ્રવેશ કરતી સૂક્ષ્મ અને જળમયી હોવાથી 'અપ' શબ્દની વાચ્ય છે તથા શ્રદ્ધાજનિત હોવાથી 'શ્રદ્ધા' શબ્દની વાચ્ય છે. અહીં તેમના આશ્રયભૂત અગ્નિ તથા તેનાથી સમ્બન્ધ જે સમિધ આદિ છે, તેમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તથા એ આહુતિયોમાં જે અગ્નિ આદિની ભાવના છે, તેનો પણ એજ પ્રમાણે નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

હવે અર્ધક્રમનું આશ્રયણ કરીને પચમ પ્રવર્તનો ઉત્તર દેવાને સાર લોકરૂપ અગ્નિવિધાને કહે છે, યથા—

અસૌ વાવ લોકો ગૌતમાગ્નિસ્તસ્યાદિરય યવ સમિ-
દ્રશ્મયો ધૂમોઽહરર્ચિશ્ચન્દ્રમા અક્ષારા નક્ષત્રાણિ વિસ્ફુ-
લિન્નાઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હે ગૌતમ ! એ સ્વર્ગલોકજ અગ્નિ છે, તથા તેના ધ્વનિ નિશ્ચય કરીને સૂર્ય છે, કિરણો ધૂમ છે, હિન અર્થ પ્રકાશ છે, ચંદ્રમા અગારા છે, તથા નક્ષત્ર ચિનગારિયો છે. ૧

વિં વિં બાધ્ય—હે ગૌતમ ! અગ્નિની ઉપાસના કરનાર પુરુષ હવન કરતી વખતે આ પ્રકારનું ચિતન કરે છે કે—મારી સામેના આહવનીય અગ્નિ સ્વર્ગ રૂપ અગ્નિ છે, તેનું ધ્વનિ સૂર્ય છે, કારણ કે તેજ મમ્યદ્ દીપન કરે છે, તેમાથી નિકળનારાં કિરણો ધૂમ છે, કારણ કે સમિધથીજ ધૂમાટો નિકળે છે પ્રકાશમા સમાનતા તેમજ આદિત્યનું કાર્ય હોવાથી દિવસ એ જવાળા છે ચંદ્રમા અગારા છે, કારણકે એ દિવસના શાંત થતા અભિવ્યક્ત થાય છે. લૌકિક અગારા પણ જવાળા શાંત થાય છે ત્યારેજ પ્રગટ થાય છે તથા ચંદ્રમાના અવયવો સમાન નક્ષત્રગણ વિરુદ્ધિગ ચિનગારિયો તણુપણ છે કારણકે આમ તેમ છુટા રહેવામા તેમની ચિનગારિયો સાથે સમાનતા છે ૧.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે—એ પ્રમાણે સમજીને એ અગ્નિનું સ્વર્ગ માથે તાદાત્મ્ય કરીને જ્યારે શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે એજ આહવનીય અગ્નિની આહુતિયો તેને સ્વર્ગલોકમાં લઈ જાય છે તથા ત્યાં તે પોતાના કર્મ અનુસાર ઉત્તર યુગ્મનો ભોગ કરીને ચંદ્રલોકમા આવે છે તથા ચંદ્રલોકથી જળ દ્વારા પૃથ્વી ઉપર આવે છે તથા વીહી આદિ અન્ન દ્વારા મનુષ્યનું વીર્ય બને છે અને પુનઃ સ્ત્રી યોનિને પ્રાપ્ત થઈને પુરુષના રૂપમા બહાર નિકળે છે, તથા મોટો થતા ફરી પાછો પોતાનાં અગ્નિ હોત્રાદિ કર્મ કરવા માટે છે કે જોનાથી તે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થએલો હતો, એજ પ્રમાણે કર્મ દ્વારા પુણ્ય જન્મ ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થતો રહે છે. ૧.

**तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः
सोमो राजा संभवति ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—તે આ અગ્નિમા દેવગણ શ્રદ્ધા (જલ)ની આહુતિ કરે છે. તે આહુતિથી સોમ રાજા ઉત્પન્ન થાય છે ૨

વિં વિં બાધ્ય—જ્યારે હવન કરનાર પુરુષ દૂધ, ઘી આદિ દ્રવ્યોને, સ્વર્ગાખ્ય અગ્નિનું સ્મરણ કરતો, પોતાના સામેના આહવનીય અગ્નિમા હવન કરે છે, ત્યારે હોમ કરેલા ઘૃતાદિ દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ પરિણામને પ્રાપ્ત થઈ સૂર્યન કરણો દ્વારા સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે તથા ત્યાં એકત્રિત રહે છે, જ્યારે અગ્નિહોત્ર કરનાર શરીરને છોડે છે તથા તેનો દાહ તેના અગ્નિહોત્ર અગ્નિથી કરવામાં આવે છે ત્યારે

તે પુરૂષને અગ્નિદેવ સ્વર્ગમાં પહોચાડે છે. અને ત્યાં તે પોતાના પૂર્વકૃત કર્મના ફળને લોગવે છે. તથા જ્યારે કર્મ ફળનો સ્થય થાય છે ત્યારે મુનઃ તે શેષ કર્મને લોગવવાને સારૂ સ્વર્ગાખ્ય અગ્નિમાં શ્રદ્ધારૂપ સૂક્ષ્મ જલનો હોમ કરે છે તથા તેજ આહુતિયોની સાથે તન્મય થઈને પોતે પણ હવન કરાવેલા જેવો થઈ જાય છે. જેના ફળ રૂપ સોમ રાજા થઈ જાય છે ૨. ।

વિષશે—તાત્પર્ય એ છે કે તે ચદ્રલોકના લોગોને લોગવવાને સારૂ ચદ્રલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે હે ગૌતમ ! યજ્ઞમાનની પ્રાણુ આદિ ઇન્દ્રિયોને અગ્નિ આદિ દેવતાઓનો આશ્રય હોવાથી તેમને દેવતા કહે છે. એ જે અગ્નિહોત્રની મૂતાદિ આહુતિયો છે તે, એ પરિણામ રૂપ થતા પહેલાં સૂક્ષ્મ જળરૂપ હતી, તથા શ્રદ્ધાએ કરીને ભાવિત થવાથી તેને શ્રદ્ધા કહેવામાં આવે છે, તથા એજ શ્રદ્ધા રૂપી જલ સ્વર્ગાખ્ય અગ્નિમાં હવન કરેલી પાચ્મી આહુતિથી સ્ત્રી રૂપ—અગ્નિમાં પુરૂષના પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

ખંડ પાંચમો

પ્રજન્ય રૂપી અગ્નિવિદ્યા અર્થાત્ તે સોમ પ્રજન્ય રૂપી અગ્નિમાં હોમાઈને, વૃદ્ધિ રૂપમાં પરિણત થાય છે. એ વાતને કહે છે, યથા—

**पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदध्नं धूमो
विद्युदचिरश्चनिरङ्गारा ह्लादनयो विस्फुलिङ्गाः ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—હે ગૌતમ ! મેઘજ અગ્નિ છે તેના સમિધ વાયુજ છે, અગ્નિ ધુમ છે, વિજળી જ્વાલા છે, વજ્ર અગારા છે, તથા ગર્જન વિસ્ફુલિંગ છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—હે ગૌતમ ! અગ્નિનો ઉપાસક બીજીવાર પોતાના સન્મુખ અગ્નિને મેઘ દેવ રૂપ અગ્નિ સમજીને કૃત્વના કરે છે કે તેના ઇંધન વાયુ છે જેમ ઇંધનથી અગ્નિ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ વાયુ દ્વારા મેઘની વૃદ્ધિ થાય છે તથા વૃદ્ધિ થાય છે તેનો ધૂમ અગ્નિ (વાદળા) છે, જેમ ધુમથી અગ્નિની સિદ્ધિ થાય છે તેમજ અગ્નિરૂપ ધૂમથી મેઘદેવની સિદ્ધિ થાય છે. તેની જ્વાળા વિજળી છે, જેમ જ્વાળામાં ચમકે હોય છે તેમજ વિજળીમાં ચમકે હોય છે

તેની ચિનગારિયો મેઘનુ ગર્જન, શબ્દ છે, જેમ ચિનગારિયોમાં શબ્દ થાય છે તેમજ મેઘોના ગર્જનમાં શબ્દ થાય છે. ૧.

વિશેષ—કેવળ પર્જન્ય રૂપ અગ્નિ વૃદ્ધિનું કારણ નથી, પરંતુ વાયુઓ સંમિધાઓનું કામ કરે છે. તથા પ્રકૃતિની દિવ્ય શક્તિ ચતુરભુકારિ પરમાણુપુનઃ જન્મ એકત્રિત કરીને ત્યારે તેની આહુતિ આપે છે ત્યારે વૃદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે પર્જન્ય રૂપ અગ્નિ વૃદ્ધિનું કારણ છે. સર્વ કાંઈ યજ્ઞથી થાય છે. ગીતામાં તે જપને પણ યજ્ઞ કહ્યો છે. ગત એકવીસમી શતાબ્દી નિકટ—આરંભમાં સ્વાધીનતા રૂપ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિને સાડે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ રૂપ યજ્ઞમાં બારતીય નેતા રૂપ હોતાઓએ પોતાના સ્વાયં ત્યાગ રૂપ ધૃતની સાથે પોતાના અસ્થિ-રૂપિરમય જીવન દ્રવ્યની આહુતિ આપી હતી. ૧.

તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્નો દેવાઃ સોમઃ રાજાનં જુહવિ
તસ્યા આહુતેર્વર્ષઃ સંભવતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તે આ અગ્નિમાં દેવગણ રાજા સોમનાં હવન કરે છે, તે આહુતિથી વર્ષા ઉત્પન્ન થાય છે. ૨.

વિં વિં બાધ્ય—તે આ અગ્નિમાં દેવગણ પૂર્વવત્ રાજા સોમનો હવન કરે છે. તે આહુતિથી વર્ષા થાય છે. શ્રદ્ધા સંસ્રક આપ આ દ્વિતીય પર્વાયમા સોમના આકારમાં પરિણત થઈ મેઘરૂપ અગ્નિને પ્રાપ્ત થઈ વૃદ્ધિ રૂપ પરિણત થઈ જાય છે. ૨.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે, હવનકર્તા આ પ્રમાણેની કલ્પના કરે છે કે—પર્જન્ય રૂપ અગ્નિમાં યજ્ઞમાનની ઇદ્રિયે, જે દેવતા કહેવાય છે, તે સોમ રાજા અર્થાત્ સોમલોકસ્થ જીવાત્માને હવન કરે છે અર્થાત્ ભઈ જાય છે. તથા તે આપેલી આહુતિથી વર્ષા રૂપ કૃષ્ણની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨.

ખંડ છઠો

આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલી વૃદ્ધિ આ લોકમાં હુતાન્ન રૂપે પરિણત થાય છે, એ વાતને કહે છે, યથા—

પૃથિવી વાવ ગૌતમાગ્નિસ્તસ્યાઃ સંવત્સર एव समिदा-
काशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विष्फु-
लिङ्गाः ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હે ગૌતમ ! પૃથ્વીજ અગ્નિ છે, સંવત્સરજ તેનાં સમિધ છે, આકાશ ધૂમ છે, રાત્રિ જ્વાલા છે, દિશાઓ અંગારા છે તથા અવાંતર દિશાઓ ચિનગારિયો છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—રાજા જૈમલિયે કહ્યું કે—હે ગૌતમ ! આ પૃથ્વીજ પ્રસિદ્ધ અગ્નિ છે તથા એ પૃથ્વી રૂપ અગ્નિનાં સમિધ સંવત્સરજ છે, કારણ કે સવત્સરૂપ કાળથી સમૃદ્ધ થઈને—પુષ્ટિ લાભ કરીનેજ પૃથ્વી ધાન્યાદિની નિષ્પત્તિ માં સમર્થ થાય છે, તથા એ પૃથ્વીનો ધૂમ આકાશ છે, કારણકે જેમ અગ્નિમાંથી ધૂમ ઉપર ઉઠે છે તેમજ આકાશ પૃથ્વીમાંથી ઉઠેલા જેવું દેખાય છે, રાત્રી જ્વાળા છે તથા એ પૃથ્વી રૂપ અગ્નિના પૂર્વાદિ દિશાઓ અંગારા છે, કારણકે જેમ અગ્નિ અંગારા રૂપ થઈ જવાથી શાંત પ્રતીત થવા માંડે છે તેમ દિશા પણ શાંત પ્રતીત થાય છે તથા કુદ્રત્વમાં સમાનતા હોવાથી અવાંતર દિશાઓ એટલે કે ઇશાનાદિ ચારે ખુણા વિસ્ફુલિંગે ચિનગારિયો છે. કારણ કે જેમ ચિનગારિયો અગ્નિમાંથી આમતેમ નિકળે છે તેમજ ઉપદિશાઓ પણ દિશાઓમાંથી આમતેમ નિકળે છે. ૧.

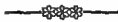
વિશેષ—‘ભાષ્યમાં રાત્રિ જ્વાળા છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તેનું તોત્પર્ય એ છે કે, અપ્રકાશાત્મિકા પૃથ્વીની અનુરૂપજ રાત્રિ જ્વાળા છે, કારણકે તે તમોરૂપા છે, તેથી (પૃથ્વી રૂપ) અગ્નિના સમાન તેના અનુરૂપ જ્વાળા છે. ૧.

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुते-
रन्नञ्च संभवति ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તે આ અગ્નિમાં દેવતા વર્ષાની આહુતિ કરે છે, અને આહુતિથી અન્ન થાય છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—આ પૃથ્વી રૂપ અગ્નિમાં દેવગણ વર્ષાનો હવન કરે છે, અને એ આહુતિથી ઝીલે, યવ આદિ અન્ન રૂપ રૂઝની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યારે એવી પૃથ્વી રૂપા અગ્નિમાં દેવતા વર્ષાની આહુતિ આપે છે ત્યારે એ આહુતિથી મીઠિ, યવ આદિક અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. ૨.

ખંડ સાતમે.

એ અન્ન પુરુષ રૂપ અગ્નિમાં હોમાઇને વીર્યના રૂપમાં પરિણત થાય છે, એજ વાતને આ ખંડમાં કહે છે, યથા—

પુરુષો વાવ ગૌતમાગ્નિસ્તસ્ય વાગેવ સમિત્પ્રાણો ધૂમો
જિહ્વાઽર્ચિશ્ચસુરજ્ઞારાઃ શ્રોત્રં વિસ્ફુલિન્નાઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હે ગૌતમ ! પુરુષજ અગ્નિ છે, તેની વાણીજ સમિધ છે, પ્રાણ ધૂમ છે, જીભા જ્વાળા છે, કર્ણ ચિનગારિયો છે. ૧.

પિત વિઠ લાખ્ય—હે ગૌતમ ! એ પુરુષજ અસિદ્ધ અગ્નિ છે, તેનાં ઇંધન વાણી છે, જેમ ઇંધનથી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે તેમજ વાણી દ્વારા પુરુષ પ્રકાશને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણ તેનો ધૂમ છે જેમ અગ્નિથી ધૂમનું ઉત્થાન થાય છે, તેમ પુરુષ રૂપ અગ્નિથી મુખ દ્વારા પ્રાણનું ઉત્થાન થાય છે, તેની જ્વાળા જીભા છે, જેમ જ્વાળા લાલરંગની થાય છે તેમ જીભા પણ લાલ હોય છે. તેના જંગારા ચક્ષુ છે, જેમ અગારા ઝળકે છે તેમ નેત્ર પણ ચમકે છે. તેની ચિનગારિયો શ્રોત્ર છે, જેમ ચિનગારિયો આગ તેમ વિખરાય છે તેમ શ્રોત્ર પણ ધૂમતા કરતા શબ્દને પ્રહણ કરે છે. ૧.

વિશેષ—પુરુષ અગ્નિની વાણી સમિધા છે. મનુષ્ય અગ્નિના સમાન તેજસ્વી ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે તેનામાં વાણી રૂપ ઇંધનનો સયોગ થાય છે. ઇંધન વિના અગ્નિ હોલવાઈ જાય છે. વાણી વગરનો મનુષ્ય નકામો થઈ જાય છે. જો કે ધન, બળ, જન આદિ શક્તિયો પણ પ્રાણસને અમકાવી દે છે, તેા પણ વાણીની શક્તિ તેા તેને સર્વોચ્ચ સ્થાનનો એકમાત્ર પૂર્ણ અધિકારી બનાવી દે છે.

તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્નૌ દેવા અન્નં જુહતિ તસ્યા આહુતે

રેતઃ સંભવતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ રસ અગ્નિમાં દેવતા અત્તનો હોમ કરે છે, તે હોમથી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—જ્યારે પુરૂષ રૂપ અગ્નિમાં ઇદ્રિય દેવતા, મીઠિ યવાદિક અત્તની આહુતિ આપે છે, ત્યારે તે આહુતિથી વીર્ય રૂપ કૃણ ઉત્પન્ન થાય છે.

વિશેષ—પુરૂષાગ્નિમાં ઇદ્રિય દેવગણ મીઠિ યવાદિક સસ્કૃત એટલે કે સિદ્ધ કરેલા અત્તની આહુતિ આપે છે તેનાથી વીર્યરૂપ કૃણની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨

ખંડ આઠમો.

પછી તે વીર્ય યોપિત રૂપ અગ્નિમાં હુત થતા પુરૂષાકારમાં પરિણત થાય છે એજ વાતનું વર્ણન પ્રકૃત મંત્રથી કરવામાં આવેલું છે—

યોષા વાવ ગૌતમાગ્નિસ્તસ્યા ઉપસ્થ એવં સમિચતુપ-
મન્ત્રયતે સ ધૂમો યોનિર્ચિર્યદન્તઃ કરોતિ તેઽગારા
અભિનન્દા વિસ્ફુલિન્નાઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હે ગૌતમ ! સ્ત્રી જ અગ્નિ છે તેનું ઉપસ્થન ઇંધન છે પુરૂષ જે વાર્તાલાપ કરે છે તે ધૂમ છે, યોનિજવાળા છે, તેની અદરની બાજુએ જે યાદ છે તે અગારા છે, તથા વિષયજન્ય મુખાલાસ વિસ્ફુલિંગ છે. ૧

વિં વિં ભાષ્ય—રાત્ર જે બહિષ્ણે કહ્યું કે—હે ગૌતમ ! એ સ્ત્રીજ પ્રસિદ્ધ અગ્નિ છે તેનું ઇંધન પુરૂષની ઉપસ્થ ઇદ્રિય છે જેમ ઇંધનથી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે તેમજ સ્ત્રી પણ પુત્રાદિકોની ઉત્પત્તિ કરવાને સારૂ પ્રકાશિત થાય છે, તેનો ધૂમ વાર્તાલાપ છે, જેમ ધૂમથી અગ્નિની સિદ્ધિ થાય છે તેજ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરવાથી સ્ત્રીની સ્થિતિ પ્રગટ થાય છે, તેની જવાબા યોનિ છે જેમ જવાબામાં અરણ્યતા હોય છે તેમ યોનિમાં પણ છે. તેના અગારા મૈથુન છે, જેમ અગ્નિ અગારા રૂપ થઈને શાત થઈ જાય છે, તેમજ મૈથુન પછી કામાગ્નિની શાંતિ થઈ જાય છે તેની ચિનગારિયો સ્ત્રી ભોગ જન્ય આનંદ છે, જેમ ચિનગારિયો અગ્નિમાંથી નિકળીને ક્ષણમાત્રમાં શાત થઈ જાય છે તેમજ ભોગજન્ય મુખાલાસ પણ ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧

વિશેષ—જગતમાં બેજ શક્તિયો છે એક માતૃશક્તિ, બીજી પિતૃ

શક્તિ એ ભાવ લઈને અહીં સ્ત્રીને યજ્ઞાગ્નિ કહેલો છે. 'કારણ કે સૃષ્ટિ ક્રમમાં ખન્ને પરમ આવશ્યક છે. એવી ભૂલ ન કરવી બેઠએ કે—પુરુષજ સર્વ કાંઈ છે. સ્ત્રીનો પણ ઘણો ભાગ છે. અહીં શ્રુતિ તેનો ઉપયોગ બતાવે છે. ૧.

**તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્નૌ દેવા રેતો જુહતિ તસ્યા આહુતે-
ર્ગર્ભઃ સંભવતિ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—તે આ અગ્નિમાં દેવતા વીર્યની આહુતિ આપે છે, તે આહુતિથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨.

વિં વિં સાખ્ય—ત્યારે એવી આ રૂપ આગમાં દેવતા (ધારદ્રય) પુરુષ-માં હુત વીર્ય આહુતિ સારી રીતે તૈયાર થએલા વીર્યની આહુતિ આપે છે ત્યારે તે આહુતિથી ગર્ભ રૂપ ફલની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨

વિશેષ—હે ગૌતમ ! શ્રદ્ધા શબ્દનું વાક્ય જાણી, સ્વર્ગલોકાદિ ઉક્ત યોનિ યોમા હવન યર્થ ક્રમથી સોમ, વર્ષા, અન્ન, રેત ઇત્યાદિ પરિણામને પામી સ્ત્રી રૂપ અગ્નિમાં પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે, આહુતિને જલ કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમાં જલભાગ—ધી વિશેષ રહે છે તથા અન્ન તથા અગ્નિભાગ ન્યૂન રહે છે તેથી તેને જલનું પરિણામ કહે છે.

ખંડ નવમો

પ્રથમ આહુતિમાં પુરુષત્વને પ્રાપ્ત થએલા જલની ગતિ છે.

**इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति
स उल्बावृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा
यावद्वाय जायते ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—'ઉલ્લાવૃતઃ—ઓળથી લપેટાયેલો એ ગર્ભસ્થ પુરુષ નવ કે દશ કે ઓછાવત્તા મહીના સુધી ચેટમાં રહ્યા પછી ઉત્પન્ન થાય છે.' આ રીતે પ્રથમની આહુતિમાં જલ પુરુષના પરિણામને ઉપરોક્ત રીતિથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—હે જાતમ ! શ્રદ્ધારૂપ જલ જે પ્રથમ સ્વર્ગાધ્ય અગ્નિમાં હવન કરવામાં આવેલું હતું. તેજ ક્રમથી પંચમ સ્ત્રી રૂપ અગ્નિમાં વીર્ય રૂપથી હવન થઈ પુરુષાકારમાં પરિણત થઈને જરાયુ સંસ્રક ગર્ભ વેદન ચમત્થી વેદિત થઈ દશ અગર નવ માસ અગર તેથી વધારે ઝોછા સમયમાં પૂર્ણાંગ થઈ માતાની કુખમાં રાંચન કરીને પછી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઉત્તર આ પ્રશ્નનો છે— ‘પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરૂષ નામવાળું થાય છે,’ કે જે મેં આપના પુત્રને પૂછેલો હતો. ૧.

વિશેષ—આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય વેંશગ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં છે, કે જેથી એવા એવા પરિણામને પ્રાપ્ત થએલો પુરૂષ, અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી, કે જે ગર્ભાશયમાં તેને વારંવાર લોગવવાં પડે છે તેનાથી બચવાનો પ્રયત્ન કરે.

અહીં પાંચમા પ્રશ્નનો ઉત્તર થઈ ગયો કે—આહુતિથી જલ જે ઘૌમાં શ્રદ્ધા રૂપથી વર્તમાન હતું તેની આહુતિ થઈને સોમ, સોમની આહુતિ થઈને વૃદ્ધિ, વૃદ્ધિની આહુતિ થઈને અન્ન, અન્નની આહુતિ થઈને વીર્ય, તથા વીર્યની આહુતિ થઈને પુરૂષના રૂપમાં ફરી પાછા આવી ગયા.

હવે આગળ પહેલો પ્રશ્ન જે (શું તું જાણે છે કે આ પ્રભાવો ક્યાંથી કેવી રીતે આવે છે ?) તેના ઉત્તરનો આરભ કરવામાં આવશે. ૧.

સ જાતો યાવદાયુષં જીવતિ તં પ્રેતં દિદ્યમિતોઽન્ય

एव हरन्ति यत एवेतो यतः संभूतो भवति ॥ ૨ ॥

શાવાર્થ—પેદા થએલો એ ગર્ભસ્થ પુરૂષ, જેટલો તેનો આયુ છે તેટલા કાળ સુધી છવે છે પછી તેને મૃત દેખીને દાહ કર્યેને સાડ અગ્નિ પ્રતિ લઈ જાય છે કે ન્યાયી તે આવેલો હતો તથા જેનાથી તેની ઉત્પત્તિ થએલી હતી. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—હે જાતમ ! ઉપરોક્ત રીતિથી પુરૂષ ગર્ભાશયમાં નિવાસ કરી અનુકૂળ સમય તેમજાથી બહાર નિકળે છે અને જેટલી આયુ હોય તેટલા કાળ પર્યંત તે છવે છે તથા ન્યાયે કર્યે કૂળનો લોગ કરી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જો તે રાત્ર હોય તો તેના મૃત શરીરને પુરોહિત આદિ સ્મરણમાં લઈ જાય છે અને જો તે ગૃહસ્થ સાધારણ પુરૂષ હોય તો તેના પુત્રાદિ તેને સ્મરણમાં લઈ જાય છે તથા ત્યાં તેને અગ્નિથી દાહ કરે છે કે જેનાથી તેની ઉત્પત્તિ થએલી હતી.

વિશેષ—આનું તાત્પર્ય એ છે કે—કેવળ વેદોક્ત અગ્નિહોત્ર કર્તા ધરીયત્ર વત્તુ વારંવાર જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, કદી બિર્ધ લોકમાં જઈ સ્વર્ગલોકના

લોગોને લોગવે છે અને કહી પાછો આવીને મર્ચલોકમાં સ્ત્રી યોનિને પ્રાપ્ત થઈને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ વેઠે છે અને અંતમાં વળી પાછો એજ અગ્નિમાં તેનો દાહ કરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે જે પંચાગ્નિથી વેદા થએલો હતો તે પાછો સ્વર્ગલોકમાં ગયો. ૨.

અંક દશમો

હવે 'તુ શુ જાણે છે કે આ લોકમાંથી પ્રજા ક્યાં જાય છે?' એ પ્રમાણેના આ પ્રથમ પ્રશ્નના નિરાકરણને સારૂ લગવતી શ્રુતિ કહે છે, યથા—

તથા इत्थं विदुः । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्यु-
पासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषाऽहरहઃ आपूर्यमाणपक्ष-
मापूर्यमाणपक्षाद्यान्बहुદ હેતિ માસાઽસ્તાન્ ॥૧॥ માસેભ્યઃ
સંવત્સરઽ સંવત્સરાદાદિત્યમાદિત્યાચ્ચન્દ્રમસં ચન્દ્રમસાં
વિદ્યુતં તત્પુરુષોઽમાનવઃ સ ણનાન્નદ્વા ગમયસ્યેષ દેવયાનઃ
પન્થા ઇતિ ॥ ૨ ॥

બાવાર્થ—જે ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ એ પંચાગ્નિને એ પ્રમાણે જાણે છે તથા વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી વનમાં શ્રદ્ધા તથા તપ પૂર્વક હિરણ્ય ગર્ભની ઉપાસના કરે છે તે મૃત્યુ પછી અર્ચિ અભિમાની દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્ચિ અભિમાની દેવતાઓથી દિવસાભિમાની દેવતાઓને, દિવસાભિમાનિયોથી શુક્લ પક્ષાભિમાની દેવતાઓને, શુક્લ પક્ષાભિમાનિયોથી એ છ મહીનાઓને કે જેમાં સૂર્ય ઉત્તર માર્ગથી નિકળે છે, એ મહીનાઓથી સંવત્સરને, સંવત્સરથી આદિત્યને, આદિત્યથી ચન્દ્રમાને ચન્દ્રમાથી વિદ્યુતને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં એક અમાનવ પુરુષ રહે છે તે તેમને કાર્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવી દે છે. એ દેવયાન માર્ગ છે. ૧-૨.

વિં વિં લાઘ્ય—હે ગૌતમ ! જે અગ્નિહોત્ર કર્મનો કર્તા ગૃહસ્થ પુરુષ, જેમાં ઉપકૃષ્ણણ બ્રહ્મચારીની પણ સમાવેશ થાય છે, તેને ન જાણીને કર્મ કરે છે તે વારંવાર ઉપરોક્ત રીતિથી જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જે અગ્નિહોત્ર કર્મનો કર્તા આ પંચાગ્નિ વિધાને યથાર્થ રૂપથી જાણીને હિરણ્યગર્ભની ઉપાસના

સહિત યજ્ઞકર્મને કરે છે તે ઉપાસના કર્મના બ્રહ્મી બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે તથા ત્યાં બ્રહ્માની પામેથી બ્રહ્મવિદ્યા મેળવીને મુક્ત થઈ જાય છે. બ્રહ્મચારી જે પ્રકારના હોય છે—ઉપકૃર્વાણુ તથા નૈષ્ઠિક ઉપકૃર્વાણુ બ્રહ્મચારી એ છે કે જે બ્રહ્મચર્ય વૃત્ત ધારણકરી વિદ્યાધ્યયન પછી ગૃહસ્થાશ્રમી બને છે, તથા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી એ છે કે જે બ્રહ્મચર્યમત ધારણ કરીને ગૃહસ્થાશ્રમને મહણ કરતો નથી તથા જેને વાન-પ્રસ્થ તથા સન્યાસનો અધિકાર હોય છે. આગળ પ્રકૃતમત્રનું વિશેષ વ્યાખ્યાન ભાવાર્થ પ્રમાણે જ છે. ૧-૨.

વિશેષ—ગૃહસ્થોમાં જે વિદ્વાન્ લોક છે, તેમને સાડ ઉત્તર માર્ગ તથા જે કેવળ કર્મિયો છે તેમને સાડ દક્ષિણ માર્ગ છે. ઉર્ધ્વરેતસુ તથા વનવાસિયોને સાડ ઉત્તર માર્ગજ છે. ઉત્તર માર્ગથી તેઓજ જાય છે કે જે કામ ક્રોધાદિ દોષ રહિત હોય છે તથા તે માર્ગથી જનારા પુરુષની આ લોકમા આવૃત્તિ થતી નથી પણ બ્રહ્મલોકમાંજ. એવા કેટલાક લોક છે કે જેમા તે તપના પ્રભાવથી જાય છે મહંતઃ, જનઃ, તપ તથા સત્ય એ ચારજ લોક બ્રહ્મલોકના ચતુર્ગત છે. સાધક પોતાના સાધનના પ્રભાવથી તેમાંના કોઈ પણ એક લોકમાં જાય છે અને પછી ત્યાંથી જ્ઞાન દ્વારા ઉત્તરોત્તર લોકમાજ તે સત્ય લોકમા પહોંચીને મુક્ત થઈ જાય છે. એ લોકાંતર ગમનના ક્રમ દ્વારા તેની મુક્તિ થાય છે. તેના સિવાય જેમનો એવો અનુભવ છે કે ‘એકમાત્ર અદ્વિતીય સત્જ છે તેમનું શીર્ષ સ્થાનીય નાહી દ્રાગ અચિરાદિ માર્ગથી ગમન થતું નથી. જેમકે ‘તે બ્રહ્મજ થઈને બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે’, તેનાથીજ તે સર્વ કાઈ થઈ ગયો’, ‘તેના પ્રાણ ઉત્ક્રમણુ નથી કરતા, ત્યાંજ હીન થઈ જાય છે’ ઇત્યાદિ સંકટો શ્રુતિયોથી પ્રમાણિત થાય છે. ૧-૨

હેવચાન તથા ધૂમચાનના વ્યાવર્તનનું સ્થાન.

अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूमम-
भिर्नभवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्पडूदक्षि-
णैति मासाश्च स्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ૩.॥

ભાવાર્થ—તથા જે એ કર્મોપાસક ગૃહસ્થ આમમા ઈષ્ટ પૂર્તે તથા દત્ત, એવી ઉપાસના કરે છે તે ધૂમને પ્રાપ્ત થાય છે, ધૂમથી રાત્રિને, રાત્રિથી કૃષ્ણપક્ષને તથા કૃષ્ણપક્ષથી જે છ મહીનામા સૂર્ય દક્ષિણ માર્ગથી જાય છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. એ લોક સવત્સરને પ્રાપ્ત થતા નથી. ૩.

(૧૦ વિ. ૧૦ શાખ્ય—હે ઝાતમ! જે ગૃહસ્થ યજ્ઞાદિવાનરિ કરી કરે છે

પરંતુ પંચાગ્નિને નથી જાણુતા, તેઓ મૃત્યુ પછી અગ્નિમાં દાહ થઈ ધૂમાલિમાની દેવતાના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, ધૂમલોકથી રાત્રિ અલિમાની દેવતાના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, રાત્રિલોકથી કૃષ્ણ પક્ષાલિમાની દેવતાના લોકને, કૃષ્ણ પક્ષાલિમાની દેવતાના લોકને, કૃષ્ણપક્ષાલિમાની લોકથી ષટ્માસાલિમાની દેવતાના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં સૂર્ય દક્ષિણાયન રહે છે. પરંતુ એ ગૃહસ્થ કર્મી સંવત્સરાલિમાની દેવતાને પ્રાપ્ત થતા નથી. 'પણ અહીં સંવત્સર પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ જ ક્યાં હતો કે જેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો' એ શંકાતુ સમાધાન એ છે કે—દક્ષિણાયન તથા ઉત્તરાયણ—એ સંવત્સરના એ અવયવ છે, તેમાં અગ્નિરાત્રિ માર્ગથી જેનારા પુરૂષોને ઉત્તરાયણના મહીનાઓથી તેમના અવયવી સંવત્સરની પ્રાપ્તિ ખતાવવામાં આવી હતી. તેથી અહીં પણ તેના અવયવ ભૂત દક્ષિણાયનના મહીનાઓની પ્રાપ્તિ સાંભળીને પૂર્વવત્ તેમના અવયવી સંવત્સરની પણ પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તેથી તેઓ સંવત્સરને પ્રાપ્ત થતા નથી. એવું કહીને તેની પ્રાપ્તિનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. ૩.

વિશેષ—ઈદ્રનો અર્થ અગ્નિહોત્રાદિ વૈદિક કર્મ છે તથા પૂર્વનો અલિપ્રાય કુવા, વાવ, તળાવ, પાકાળા આદિક છે. દાનમાં ઉત્તમદાન તથા નિકૃષ્ટ દાન છે. ઉત્તમદાન ધન, અન્ન, વસ્ત્રાદિ જે પ્રહાર્યારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ સ્વકર્માર્થેદાને શ્રદ્ધા પૂર્વક આપવામાં આવે તે છે તથા નિકૃષ્ટ દાન જે સ્વનામ પ્રકાશાર્થ, આંધળા, લૂલા, લંગડા, અગર અન્ય કર્મ રહિત પ્રાણીઓને આપવામાં આવે છે તે છે, એ પિતૃયાન માર્ગ કહેવાય છે. ૩.

**માસેભ્યઃ પિતૃલોકં પિતૃલોકાદાકાશમાકાશાચ્ચન્દ્ર-
મસમેષ સોમો રાજા તદેવાનામન્નં તં દેવા ભક્ષયન્તિ ॥૧૪॥**

ભાવાર્થ—ષટ્ માસાલિમાની દેવતાના લોકથી પિતૃલોકને, પિતૃલોકથી આકાશને તથા આકાશથી ચંદ્રમાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ કારણથી એ સોમ રાજા દેવતાઓતું અન્ન છે તેને દેવગણુ ભક્ષણુ કરે છે. ૪.

વિં વિં સાંખ્ય—હો જાતમ ! એ દક્ષિણાયનના મહીનાઓથી પિતૃલોકને, પિતૃલોકથી આકાશને તથા આકાશથી ચંદ્રમાને પ્રાપ્ત થાય છે તે એજ ચંદ્રમા છે કે જે અતરિક્ષમાં દ્રષ્ટિ ગોચર થાય છે તથા એ લોકને પ્રાપ્ત થએલા યજમાન ઇદ્રાદિ દેવતાઓનાં અન્ન (ભોગ) ખની જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે યજમાન શરીર છોડીને ચંદ્રલોકમાં જાય છે ત્યારે ત્યાં તેઓ સ્ત્રી, સેવક, પશુ ઇત્યાદિ પોતપોતાના કર્મ અનુસાર ખની જાય છે તથા તેમની સાથે ઇદ્રાદિ

દેવતાઓને મળે છે. ચંદ્રરૂપ અન્નનું ભક્ષણ કરવાનું એજ તાત્પર્ય છે કે જે ઉપર કહી ગયા. એમ નથી કે જેમ મનુષ્ય અન્નનો આસ કરીને ખાય છે તે પ્રમાણે દેવગણ ઉપાસકોનું ભક્ષણ કરે છે. ૪.

વિશેષ—તથા તેના મુખોપલોમ્ય જલીય (જળથી બનેલા) શરીરનો ચંદ્રમંડળમાં આરભ થાય છે. એ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘શ્રદ્ધા’ શબ્દ વાચ્ય જલનો ઘુલોક રૂપ અગ્નિમાં હવન કરવાથી સોમ રાજની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ કર્મ મંળાંધી જલ અન્ય ભૂતોની સાથે અનુગત ઘર્ષઘુલોકમાં પહોચી ચંદ્રત્વને પ્રાપ્ત ઘર્ષધિદિ કર્મોની ઉપાસના કરનારા પુરુષેનાં શરીરાદિનો આરભ કરનારાં થાય છે. પુનઃ શરીર રૂપ અતિમ આહુતિના હુત યતાં જ્યારે અગ્નિ દ્વારા શરીર દગ્ધ થવા માટે છે ત્યારે તેનાથી ઉત્પન્ન થતુ આપ (જળ) ધૂમની સાથે મળીને (યજ્ઞકરનાર) યજ્ઞમાનને આશ્લિષ્ટિ કરીને ઉપર ચંદ્રમંડળમાં પહોચાડી કુશ અને મૃતિકા સ્થાનીય બાદ્ય શરીરનો આરભ કરનારાં થાય છે. તેનાથી પ્રારબ્ધ શરીરથીજ એ ધિદિ કર્મોનાં ફળ ભોગવતો ત્યાં રહે છે. ૪.

દ્વિતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર પુનઃ આવર્તક્રમ.

**तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते
यथेतमाकाशमाकाशादायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो
भूत्वाऽन्नं भवति ॥ ५ ॥**

ભાવાર્થ—કર્મક્ષય થતા મુખી એ ચંદ્રમંડળમાં રહીને, તે પછી ફરી એજ માર્ગથી જે પ્રમાણે ગયો હતો, તેજ પ્રમાણે ત્યાંથી આકાશમાં પાછો આવે છે તથા આકાશમાંથી વાયુ ઘર્ષને ધૂમ થાય છે તથા ધૂમ ઘર્ષને અન્ન બને છે. ૫

વિં ૦ ૦ ભાષ્ય—હે ગૌતમ ! જ્યાં મુખી એ ચંદ્રલોકના ઉપલોગોના નિમિત્ત ભૂત કર્મોનો ક્ષય થાય છે, જેના દ્વારા સપતન થાય છે તેને સંપાત એટલે કે કર્મોનો ક્ષય કહે છે, યાવત્ સંપાત એટલે કે, જ્યાં મુખી કર્મોનો ક્ષય થાય છે ત્યાં મુખી તે ચંદ્રમંડળમાં નિવાસ કર્યા પછી પુનઃ વક્ષ્યમાણોક્ત માર્ગમાં પાછો આવે છે. ‘ફરી પાછો આવે છે’ એવા પ્રયોગથી એવું જ્ઞાત થાય છે કે પ્રથમ પણ ઠોઠવાર તે ચંદ્રમંડળને પ્રાપ્ત ઘર્ષ સુકેલો છે, અર્થાત્ તે આ લોકમાં ધિદિ કર્મ કરીને ચંદ્રમંડળમાં ગએલો છે અને કર્મોનો ક્ષય યતાં ત્યાંથી પાછો આવેલો છે. ત્યાંની સ્થિતિના નિમિત્ત ભૂત કર્મોનો ક્ષય યતાં એક ક્ષણ પણ તે ત્યાં રહી શકતો નથી.

જેમ કે તેલનો ક્ષય થતાં દીવો રહી શકતો નથી. ચદ્રમહાગથી તે એજ માર્ગે પાછો આવે છે કે જે માર્ગથી તે ત્યાં ગયેલો હતો. અર્થાત્ ચંદ્રલોકથી આકાશમાં ત્યાંથી વાયુલોકમાં આવીને ધૂમ યાય છે અને ધૂમ ઘટ્ટને મેઘ યાય છે. ૫.

વિશેષ—(ક) શંકા—જે એમ કહે છે કે ઇષ્ટાપૂર્તાદિ સર્વ કર્મ ક્ષણેને કર્મકર્તા ચંદ્રલોકમાં લોગવી લે છે અને તે કર્મોનો ક્ષય થતાં મૃત્યુલોકમાં પાછો આવે છે, એ સંભવનીય નથી, કારણકે જ્યારે કાંઈ કર્મ શેષ જ ન રહ્યું તો પછી તે કર્મી મૃત્યુલોકમાં પાછો શા માટે આવે ? સમાધાન—કર્મી ઇષ્ટાપૂર્ણનાં કર્મ ક્ષણેને ચંદ્રલોકમાં લોગવે છે, અને તે કર્મ ક્ષણની સમાપ્તિ ત્યાંજ થઈ જાય છે. પરંતુ જે તેણે તેનાથી બીજાં કર્મ કરેલાં છે તેનો લોગ મૃત્યુલોકમાંજ થઈ શકે છે, તે કર્મ સંસ્કારથી પ્રેરિત થઈ તે કર્મી મૃત્યુલોકમાં પાછો આવે છે. તથા પોતાનાં કર્મોનુસાર જન્મ પામે છે અને કર્મ કરવા માટે છે.

(ખ) શંકા—જ્યારે શરીર નષ્ટ થાય છે ત્યારે તેની સાથે કર્મ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે ઇષ્ટાપૂર્ણ કર્મ કરતા પહેલાં શરીરથી કરાએલાં જે કર્મ છે તે કર્મ ઇષ્ટાપૂર્ણ કર્મ પછી શરીરનો ઢાહ થતાં નષ્ટ થઈ ગયાં ત્યારે ફરી કર્મી ચંદ્રલોકમાંથી મૃત્યુલોકમાં કેવી રીતે આવી શકે ? સમાધાન—શરીરના નાશ થવાથી, લોગબ્યા વગરનાં કર્મ ક્ષણનો નાશ કરી યતો નથી કર્મના સૂક્ષ્મ સંસ્કાર છુદ્ધિ આદિમાં સ્થિત રહે છે તથા તે કર્મીના જન્મ લેવામાં કારણ બની જાય છે. જે તેમ ન હોય તો પેદા થતાંજ પોતાના માતા પિતાને અનુસરીને કર્મ કરી શકે નહીં, જ્યારે વાંદરાનું બચ્ચુ પેદા થાય છે ત્યારે તે પેદા થતાંજ પોતાનાં માતા પિતા સમાન કુદાકુદ કરવા માટે છે, કારણ એ છે કે—તે બચ્ચુ આ જન્મ પહેલાં પણ મર્કટ હતું, તથા તે જન્મમા કરેલા કર્મના સંસ્કાર બનેલા હતા. જે તેમ ન હોય તો પેદા થતાંજ વંદરાની પેઠે કુદાકુદ કરી શકે નહીં, કારણકે તેને કાંઈએ શિખવાડેલું નથી.

(ગ) શંકા—શ્રુતિએ કર્મીના જવાની વિધિ જેવી (ચંદ્રલોકમાં) કહી છે, તેવીજ વિધિ ચંદ્રલોકથી આવવાની પણ કહેલી છે, પરંતુ તે પ્રમાણે કર્મી આવતો નથી. સમાધાન શ્રુતિના કહેવાનું તાત્પર્ય, ચંદ્રલોકમાંથી મૃત્યુલોકમાં આવવાને સારૂ ગમે તે કોઈ પણ માર્ગથી આવે, એ છે. ૫

**અમ્નં મૃત્વા મેઘો ભવતિ મેઘો મૃત્વા પ્રવર્ષતિ ત ઇહ
બ્રીહિયવા ઓષધિવનસ્પતયસ્તિલમાષા ઇતિ જાયન્તેડતો**

વૈ ત્વલુ દુર્નિષ્પત્તરં યો યા હ્યન્નમત્તિ યો રેતઃ સિન્ચતિ
તદ્ભૂય. એવ મ્ભવતિ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—તે જીવ અન્ન ચઢને મેઘ બને છે, મેઘ ચઢને વરસે છે, ત્યારે
એ સર્વ આ ગૃત્યુલોકમાં ધાન, યવ, ઝાંખધી, વનસ્પતિ, તલ, તથા અહલ રૂપમાં
ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી નિકળવું એ નિશ્ચયે કરીને કહણુ છે, કારણકે જે જે
અન્નને ખાય છે તથા જે જે વીર્યનું સિન્ચન કરે છે, ફરી તેજ નિશ્ચયે કરીને તેજ-
રૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૬.

વિ० (વિ० ભાષ્ય—હે ગૌતમ ! તે પુરુષ જેમનાં વિશેષ કર્મસ્વર્ગમાં ફીણ
થઈ ગયાં છે તથા થોડા બાકી રહેલાં કર્મ લોગવવાને સારૂ રહેલાં છે, તે અન્ન ચઢને
પછી વર્ષા કરવામાં સમર્થ મેઘ થાય છે. પછી મેઘ ચઢને ઉંચાં સ્થાનોમાં વૃદ્ધિ
કરે છે એટલે કે વર્ષાની ધારાઓના રૂપમાં પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થાય છે, પછી પૃથ્વી
માંથી અન્ન અગર વનસ્પતિરૂપ થઈ જાય છે. પછી તે પુરુષના ભક્ષણ કયાં પછી
વીર્ય રૂપમાં પરિણત થાય છે. પછી સ્ત્રીના ગર્ભાશયને પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી
મનુષ્ય શરીર મેળવી રહેલા કર્મ ફળને લોગવે છે, તથા ભવિષ્યમાં ફળ લોગવે
અર્થે કર્મ કરે છે આ ગતિ શુભકર્મિયોની છે. જે અશુભ કર્મી છે, તે વૃદ્ધિ
દ્વારા નદી, સમુદ્ર, પર્વત, વન આદિ સ્થાનોમાં પડે છે તથા ઘાસાદિમાં પ્રવેશ કરીને
ફૂર જીવોના ભક્ષ્ય બને છે. તથા અચેતાવસ્થામાં ઘણાકાળ સુધી પડ્યા રહે છે.
ત્યારે કિંચિત્ કર્મફળ પામવાનો ઉદ્દય થાય છે, ત્યારે ઉદ્બિજાના આકારને પ્રાપ્ત
થાય છે એટલે કે પૃથ્વીમાંથી બહાર નિકળે છે, જેમકે ઘાસ વૃક્ષ આદિ નિકળે છે.
તે પછી સ્વેદનને પ્રાપ્ત થાય છે જેવા કે જી, માકડ આદિ, પછી અડળને પ્રાપ્ત
થાય છે જેવા કે, ચકલી, કાગડા, મરઘડાં આદિ, એ ઘટીયત્રની પેઠે ફૂર યોનિયોમાં
વાર્વાર આવ, જા કરે છે તેમનો અસખ્ય કાળ સુધી ઉદ્ધાર થતો નથી. હે ગૌતમ !
તમે એતુલવ કરી શકો તેમ છે કે સ્ત્રીના ગર્ભાશયને પ્રાપ્ત થવું એ બીજી
યોનિની અપેક્ષાએ ઘણું દુર્લભ છે, તથા એ શ્રેષ્ઠ કર્મોનું ફળ છે. કારણકે કદી
અભક્ષ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈ તેઓ ત્યાજ્ય સુકાર્ષ જાય છે, કદી અન્ન ભક્ષણ કરનારા
અનેક હોવાથી ઊર્ધ્વરેતા, બાળક, નર્પુસક, અથવા વૃદ્ધ પુરુષોના ખાવાથી તેઓ
પેટની અદરજ નષ્ટ થઈ જાય છે, જે વખતે કા કતાલીય ન્યાયથી તેઓ કદી વીર્ય
સેવન કરનારા પુરુષો દ્વારા ભક્ષિત થાય છે તે સમયે વીર્ય સેચકરૂપતાને પ્રાપ્ત
થએલા એ જીવોને કર્મોની વૃત્તિનો લાભ થાય છે.

એ પ્રકારે વૃત્તિ લાભ થાય છે ?—જે જે વીર્યમેયક અનુશયી જીવોથી સુકૃત અન્ન લક્ષણ કરે છે તથા પુનઃ ઋતુકાળમાં સ્ત્રીમાં વીર્ય સેચન કરે છે તે જીવ 'તદ્મૂયઃ' તેજ આકારનો બની જાય છે. તેના અવયવોની આકૃતિની અધિકતા થવાને 'મૂયઃ' કહેવામાં આવે છે.

પરંતુ જે અનુશયી જીવોથી ભિન્ન પ્રાણી પોતાનાં ઘોર પાપ કર્મોના કારણથી ચંદ્રમંડળ ઉપર આરૂઢ થયા વગરજ ત્રીહિ, ચવાદિ લાવને પ્રાપ્ત થાય છે તે તે મનુષ્યાદિ લાવને પ્રાપ્ત થતા નથી. તેમનું ત્રીહિ ચવાદિ લાવથી નિષ્ક્રમણ થવું એ ઘણું કષ્ટપ્રદ નથી, કારણ કે તેમણે કર્મને કારણેજ ત્રીહિ ચવાદિ દેહ પ્રાપ્ત કર્યો છે તેથી તે ઉપસોગના નિમિત્તનો હાય થતાં ત્રીહિ આદિ સ્તબ્ધ દેહનો નાશ થવાથી તેઓ પોતાનાં કર્મોનુસાર ઉપાર્જિત અન્ય નવીન નવીન શરીરમાં જળોના સમાન વિજ્ઞાન સુકૃત રહીનેજ સક્રમણ કરે છે. જેમકે "એ સવિજ્ઞાન થાય છે તથા સવિજ્ઞાન રહીનેજ અન્ય શરીરમાં સક્રમણ કરે છે" આ અન્ય શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે.

જે કે જીવ ઇન્દ્રિયોના હૃદયમાં લય થયા પછીજ દેહાન્તરમાં જાય છે, તો પણ આ શ્રુતિ પ્રમાણથી તેઓ સ્વપ્નના સમાન દેહાન્તરની પ્રાપ્તિના નિમિત્ત મૂત કર્મથી ઉત્પન્ન કરેલી વાસનાના વિજ્ઞાનથી સવિજ્ઞાન થઈનેજ દેહાન્તરને પ્રાપ્ત થાય છે.

એજ પ્રમાણે અગ્નિરાદિ તથા ધૂમાદિ માર્ગથી જે ગમન થાય છે તે પણ સ્વપ્નના સમાન ઉદ્ભૂત વિજ્ઞાન રૂપથીજ થાય છે, કારણકે તે ગમન લબ્ધ વૃત્તિ કર્મના કારણથી થાય છે. પરંતુ ત્રીહિ ચવાદિ રૂપથી ઉત્પન્ન થયેલા અનુશયી જીવોનો જે સ્ત્રીના દેહો સાથે સબ્ધ થાય છે તે સવિજ્ઞાન રૂપથી થવાનો સંભવ નથી. કારણકે ત્રીહિ આદિને કાપતાં, ખાંડતાં, દળતાં તેમાં સવિજ્ઞાન જીવોની સ્થિતિ હોતી નથી. ૬.

વિશેષ- શ્લોક—ચંદ્રમંડળથી ઉતરનારા જીવોનાં દેહાન્તર ગમન પણ એવાંજ હોવાથી તેમની પણ જળોના સમાન સવિજ્ઞાનતા જ માનવી ઉચિત છે. તેમ થતાં ઈષ્ટ પૂર્તાદિ કર્મ કરનારાઓને ચંદ્રમંડળથી લઈને ન્યા મુધી પ્રાક્ષણાદિ જન્મની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં મુધી ઘોર નરકના અનુભવ થવાનું સિદ્ધ થશે. એવી અવસ્થામાં ઈષ્ટ પૂર્તાદિ ઉપાસના અનર્થને સારૂજ માનવામાં આવશે તથા એ પ્રમાણે વૈદિક કર્મ અનર્થાનુબધી થવાના કારણથી શ્રુતિની અપ્રમાણિકતા સિદ્ધ થશે.

સમાધાન—એવી વાત નથી. કારણકે વૃક્ષ ઉપર ચઢવાના તથા તેના ઉપરથી પડવાના સમાન એ અવસ્થાઓમાં અતર હોવાનો સંભવ છે. એક દેહથી બીજા દેહને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા કર્મલબ્ધ વૃત્તિના હોવાથી તે કર્મ દ્વારા

ઉત્પન્ન કરેલા વિજ્ઞાનથી તે જીવનું સવિજ્ઞાન રહેવું ઉચિત છે. કૃણ હેવાની ઇચ્છાથી વૃક્ષ ઉપર ચઢનારા મનુષ્યની જે પ્રકારે સવિજ્ઞાનતા સંભવે છે, તેજ પ્રમાણે અગ્નિ-રાદિ માર્ગથી જનારા તથા ધૂમાદિ માર્ગથી ચંદ્રમંડળ ઉપર આરૂઢ થનારા જીવોની પણ સવિજ્ઞાનતા સંભવે છે. પરંતુ તેજ પ્રમાણે વૃક્ષની ટોચ ઉપરથી પડનારા પુરૂષોના સમાન ચંદ્રમંડળમાંથી પડનારાની સચેતનતા સંભવતી નથી.

જે પ્રમાણે મુદ્ગગરાદિથી આહત પુરૂષોની ઇદ્રિયો આઘાતોની વેદનાથી મૂંઝિત થઈ ગએલી છે તે પોતાના દેહથીજ એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને જતાં વિજ્ઞાન શૂન્ય થઈ ગએલા જણાય છે, તેજ પ્રમાણે સ્વર્ગ લોગના નિમિત્તભૂત કર્મોનો ફાય થઈ જવાથી જેમનાં જળીય (જળથી બનેલાં) શરીર નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયાં છે, ઇદ્રિય સમૂહ અવરૂઢ થઈ ગએલો છે. તે ચંદ્રમંડળથી મનુષ્યાદિ દેહાન્તરે પ્રતિ (નીચે) જનારા અનુશયી જીવોની વિજ્ઞાન શૂન્યતા ઉચિતજ છે. તેથી દેહના બીજ ભૂત આપોના પરિત્યક્ત ન થવાથી તે તેમના (આપો) સહિત જ મૂંઝિત યએલાના જેવા આકાશાદિ ક્રમથી આ પૃથ્વી ઉપર ઉતરીને પોતાના કર્માનુસાર જાતિવાળા સ્થાવર શરીરોમાં મળી જાય છે. તથા ઇદ્રિયોના પ્રતિ બદ્ધ રહેવાથી અચેતજ રહે છે.

એજ પ્રકારે તે કાપવા, ખાંડવા, ફળવા, સંધવા, ખાવા, રસાદિ રૂપમાં પરિણત થવા તથા વીર્યસેચનને સમયે પણ મૂંઝિત જેવાજ રહે છે. કારણકે તેમના દેહાન્તરનું પ્રારબ્ધ કરનારૂં કર્મ અલબ્ધ વૃત્તિ વાળું રહે છે. તે સર્વ અવસ્થાઓમાં બીજભૂત આપોના સંબંધ ન છોડતાં વિદ્યમાન રહે છે. તેથી જજોના સમાન તેમના ચેતના સુક્ત હોવામાં પણ કોઈ વિરોધ આવતો નથી. વચમાં જે વિજ્ઞાન શૂન્ય થયા રહે છે તે મૂંઝિતના સમાન છે, તેથી તેમાં કોઈ દોષ નથી. ૬.

અનુશયી જીવોની કર્માનુરૂપગતિ.

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां
योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं
वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनि-
मापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥७॥

ભાવાર્થ—તેમાંથી જે આ લોકમાં શુભાચરણવાળા છે તેઓ શીઘ્રજ ઉત્તમ યોનિને એટલે કે બ્રાહ્મણયોનિ, ક્ષત્રિય યોનિ અથવા વૈશ્યયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે જે આ સંસારમાં નિહિત અચરણ વાળા છે તેઓ શીઘ્રજ નિહિત યોનિ એટલે કે નીચા યોનિ, સૂકર યોનિ અથવા ચંડાળ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭.

વિ૦ વિ૦ લાખ્ય—હે ગૌતમ ! જે દેવીસંપદવાળા પુરુષ છે અર્થાત્ જેમણે ઈષ્ટાપૂર્ત આદિ કર્મ કરેલાં છે તથા તેની સ.ચેત્ તેનાં સત્ય, દયા, આર્જવ તથા ક્ષમા આદિ લક્ષણોથી લક્ષિત રહે છે તેઓ ચદ્રલોકમાં પોતાનાં ઈષ્ટાપૂર્ત આદિ કર્મોના ફળને ભોગવીને મૃત્યુલોકમાં ઉપર કહેલા માર્ગ દ્વારા આવીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, અગર વૈશ્યના કુળમાં જન્મ લે છે, તથા જે તેનાથી વિપરીત આસુરી સંપદ વાળા છે એટલે કે ઈષ્ટાપૂર્તાદિ કર્મ તો કરે છે, પરંતુ અસત્ય, પરત્રી-ગમન, નિર્દયતા, કુટિલતા, ક્રોધ આદિ હુદ્દ લક્ષણોથી લક્ષિત રહે છે તો ઈષ્ટા-પૂર્તાદિ કર્મફળ ચદ્રલોકમાં ભોગવીને મન્યલોકમાં આવીને અધમ યોનિ અર્થાત્ જ્ઞાન, સુકર, ચંડાલાદિ યોનિયોને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭.

વિશેષ—રમણીય આચરણવાળા રમણીય યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમનાં સત્વગુણાત્મક કર્મ ઉત્તમ છે તેઓ બ્રાહ્મણ કુલમાં, જેમનાં મધ્યમ છે તેઓ ક્ષત્રિય કુલમાં તથા જેમનાં નિદુષ્ટ કર્મ છે તેઓ વૈશ્યકુલમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૭.

ચતુથ પ્રશ્ન—તે પરલોક કેમ નથી ભરાતો ? તેનો ઉત્તર

પરંતુ જે શુભાચરણ શીલ દિગ્ગતિ છે તે જો પોતાનાં કર્મોમાં સ્થિત રહીને ઈષ્ટાદિ કર્મ કરે તો તે ઘટીયત્વના સમાન ધૂમાદિ માર્ગથી પુનઃ પુનઃ આવતો જતો રહે છે, તથા જો તેને ઉપાસનાત્મક વિધાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તો તે અર્થિ-રાદિ માર્ગથી જાય છે. તથા જે સમય તે ન તો ઉપાસના કરે છે કે ન તો ઈષ્ટાદિ કર્મોનું સેવન કરે છે તે સમય—

**અથૈતયોઃ પથોર્ન કસ્તરેણ ચ ન તાનીમાનિ સુદ્રાણ્ય-
સક્રુદાવર્તીનિ ભૂતાનિ ભવન્તિ જાયસ્વ મ્રિયસ્વૈત્યેતત્તૃતીય-
થ સ્થાનં તેનાસૌ લોકો ન સંપૂર્યતે તસ્માજ્જુગપ્સેત
તદેવ શ્લોકઃ ॥ ૮ ॥**

ભાવાર્થ—જે પંચાગ્નિ વિધાના સેવી નથી. તથા જે ઈષ્ટા પૂર્તાદિ કર્મોનું પશુ સેવન કરતા નથી તેઓ આ ઉપર કહેલા બન્ને માર્ગોમાંથી કોઈ પશુ માર્ગ દ્વારા જતો નથી. તેઓ જો નિશ્ચયે કરીને ક્ષુદ્ર, કીટ, પતંગાદિ વારંવાર જીવવા મરનારા જીવરૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે, 'તેથી જન્મે જને મરે' એ ઈશ્વરની તેમના પ્રતિ આશા છે, એ પ્રમાણે જો તૃતીય સ્થાન છે તથા તેજ કારણથી આ લોક પૂર્ણ થતો (ભરાઈ જતો) નથી. તેથી આ સંસારની ગતિની વૃષ્ટા કરવી જોઈએ. ૮.

વિં વિં લાખ્ય—હે ગૌતમ ! પંચાગ્નિ ઉપાસના કરનારા ઉત્તરાયણ માર્ગથી કમશ સંવત્સરને પ્રાપ્ત થાય છે તેજ પ્રમાણે ઈષ્ટા પૂર્તાદિ કર્મ કરીને કર્મી દક્ષિણાયન માર્ગથી સંવત્સરની અવધિ સુધી પહોંચે છે, પુનઃ સંવત્સરની અગળ પંચાગ્નિનો ઉપાસક ઉત્તરાયણ માર્ગથી સૂર્યલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા ઈષ્ટા પૂર્તાદિ કર્મોના કર્તા દક્ષિણ માર્ગથી પિતૃલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. અગ્નિને ઉપાસક બ્રહ્મલોકમાં દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે, તથા બ્રહ્મા પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પામીને સ્વેચ્છિત મર્ત્યલોકમાં આવે છે તથા ઈષ્ટા પૂર્તાદિ કર્મોના કર્તા પોતાનાં કર્મ ફળને અટપકાળ સુધી ચંદ્રલોકમાં ભોગવીને કમશ મર્ત્યલોકમાં જન્મને પામે છે, પરંતુ જે આ જન્મે માર્ગોનાં કર્મોથી પડેલા છે, અર્થાત્ જે ઈષ્ટાપૂર્તાદિ કર્મ પણ નથી કરતા તથા પંચાગ્નિ વિધાની ઉપાસના પણ નથી કરતા તેઓ મૃત્યુ લોકમાંજ અધમયોગિ અર્થાત્ ક્ષીટ પતંગાદિ ચોનિયોને પ્રાપ્ત થતા રહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે એ જીવોને જન્મે માર્ગથી પતિત થએલા કેળીને જાણે ઈશ્વરજ કહે છે કે 'તમે જન્મ લો અને મરે' તે કારણથી તેઓ સ્વર્ગલોકમાં જતા નથી અને સ્વર્ગલોક, પૂર્ણ પણ થતો જરાતો નથી. આ સંસાર અત્યંત ઘણાસ્પદ છે કારણ કે તેમાં ક્ષિયિત માત્ર પણ સુખ નથી, એ કેવળ દુઃખરૂપ છે. જીવ ઘડી યંત્રની, પેઠે, ઉપર નીચે અહનિશ ક્યાં કરે છે. ૮.

વિશેષ—ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોમાંથી પાંચમા પ્રશ્નની વ્યાખ્યા પંચાગ્નિ વિદ્યા દ્વારા કરવામાં આવી, પ્રથમ પ્રશ્નનું નિરાકરણ દક્ષિણ અને ઉત્તર માર્ગના વર્ણનમાં કરવામાં આવ્યું તથા—મરેલા ઉપાસકનો તથા કર્મકર્તા અગ્નિમાં હોમ એક સમાન છે ત્યાંથી આગળ તેમનો વિયોગ થાય છે, તેમાંથી એક અગ્નિરાદિ માર્ગથી જાય છે તથા બીજો ધૂમાદિમાર્ગથી જાય છે, પુનઃ ઉત્તરાયણ તથા દક્ષિણાયન—એ જ જ મહિનાઓને પ્રાપ્ત થઈ તેઓ એકવાર મળીને પાછા જુટા પડી જાય છે તેમાંથી એક તો સંવત્સરને પ્રાપ્ત થાય છે તથા બીજો માસાભિમાની દેવતાઓ ક્રોશ પિતૃલોકમાં જાય છે—આ પ્રમાણે દક્ષિણ તથા ઉત્તર માર્ગોની વ્યાવૃત્તિની પણ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી. સીંજાનુશયી જીવોની ચંદ્રમંડળથી આકાશાદિકમંથી પુનરાવૃત્તિ પણ જતાવવામાં આવી આ પરલોકની અપૂર્વિતા તો 'તેનાસી લોકો જ સંપૂર્ણ' એવા પ્રત્યક્ષ શબ્દોથીજ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે એ વાત સ્પષ્ટ જતાવવામાં આવી છે કે સંસાર ગતિ અત્યંત કષ્ટ મયી છે તેથી તેની ધૂણા કરવી જોઈએ કારણ કે જન્મ મરણથી થનારી વેદનાના અનુભવમાંજ જેમનો સમય જાય છે એવો છુદ્દજીવ નૌકાદીન અગ્રાધ

સાગરના સમાન જેને જોઇને નિરાશ થાય છે એવા અતિ દુસ્તર ધાર અજ્ઞાનાં-
ધકારમાં તે ધકેલાઈ જાય છે. એવી સંસાર ગતિની ધૂણા કરવી જોઈએ. એવા
ધાર સસાર મહાસાગરમાં અમારૂં પતન ન થાયો. એજ અર્થમાં પંચાગ્નિ વિદ્યાની
સ્તુતિને સારૂ આ મંત્ર છે ૮.

પાંચ પતિત કેણુ છે ? હવે તેનું વર્ણન કરે છે.

**સ્તેનો હિરણ્યસ્ય સુરાં પિવ્યશ્ચ ગુરોસ્તત્પમાવસન્ન-
હ્મહા ચ । एते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरश्च स्तैरिति ॥ ૬ ॥**

ભાવાર્થ—સુવર્ણનો ચાર, મધપીનારો, ગુરૂપત્નીની સાથે ગમન કરનારો,
પ્રદક્ષ હંતારો એ ચારે પતિત થાય છે. તથા પાંચમો તેમની સાથે સસર્ગ
કરનારો પણ પતિત થાય છે ૯.

વિં ત્રિં બાધ્ય—હે ગંગાતમ ! ચાર પ્રકારના મહાપાતકી હોય છે. તેમાં
પહેલો જે પ્રાદક્ષ સુવર્ણ ચારે છે તે, બીજો, જે પ્રાદક્ષ મધપાન કરે છે, ત્રીજો
જે ગુરૂપત્ની સાથે ગમન કરે છે, તથા ચોથો એ કે જે પ્રાદક્ષનું વધ કરે
છે. અને પાંચમો એ કે જે આ મહાપાતકિયોનો સાથ કરે છે. એ પાંચ
પતિત છે ૯.

વિશેષ—આગળ દશમા મંત્રમાં પંચાગ્નિ વિદ્યાની સ્તુતિ એ પ્રમાણે
કરવામાં આવી છે કે, પંચવિધ મહાપાતકી પણ એ પંચાગ્નિ વિદ્યાને જાણે તો તે
પાપથી ક્ષિપ્ત થતો નથી. તેથી પ્રથમ પંચવિધ મહાપાતકિયોનો ઉલ્લેખ કરવાનું
આવશ્યક જાણી તે પ્રમાણે પ્રકૃત મંત્રમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ૯.

હવે જગવતી શ્રુતિ પંચાગ્નિ વિદ્યાના મહત્વનું વર્ણન કરે છે, યથા—

**अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नौ न्वेद न सह तैरप्या-
चरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य
एवं वेद य एवं वेद ॥ ૧૦ ॥**

ભાવાર્થ—તે પત્ની જે પુરૂષ નિ સદેહ આ પૂરોક્ત પંચાગ્નિઓને જાણે છે
તે ઉપરોક્ત મહાપાતકિયો સાથે ગળધ થતાં પણ પાપથી ક્ષિપ્ત થતો નથી જે એ
પ્રમાણે જાણે છે, જે એ પ્રમાણે જાણે છે. તે શુદ્ધ અનઃકરણ વાળો પુરૂષ
પવિત્ર સ્વર્ગાદિ લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦.

વિં વિં ભાષ્ય—હે ગૌતમ ! જે પચાસિ વિદ્યાના મહત્વને સારી રીતે જાણે છે તે એ મહાપાતકિયો સાથે વ્યવહાર કરતો રહેવા છતાં પણ શુદ્ધ જ રહે છે. કારણ કે તે પચાસિ વિદ્યાના પ્રસાદથી શુદ્ધ થઈને પ્રભપતિ આદિ લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા જે (ચ ઇવવેદ) જે વાર કહેવામાં આવ્યું છે તે સર્વ પ્રશ્નોના નિર્ણયના પ્રતિપાદનને સારૂ તથા પચાસિ વિદ્યાની સમાપ્તિ સૂચક છે.

‘વિશેષ—આ જડમા પાંચ પ્રશ્ન કરેલા હતા જેમના ઉત્તર પણ આપ વામાં આવેલા છે. એ પ્રશ્નોત્તર સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે—પહેલો પ્રશ્ન—કેવા પ્રકારે પાંચમી આહુતિમાં જળ પુરૂષ કહેવાય છે ? એ છે. તેનો ઉત્તર, પાંચ અગ્નિયો દ્વારા પુરૂષની ઉત્પત્તિ બતાવીને, આપવામાં આવ્યો છે બીજો પ્રશ્ન—‘મરણ પછી પુરૂષ ક્યાં જાય છે ? એ છે તેનો ઉત્તર, કેટલાક દેવયાનથી બ્રહ્મલોકમાં જાય છે તથા કેટલાક પિતૃયાનથી ચંદ્રલોકમાં તથા કેટલાક અર્હીજ વારં વાર જન્મે છે અને મરે છે ત્રીજો પ્રશ્ન—‘પછી કેવી રીતે પાછા આવે છે ?’ એ છે. તેનો ઉત્તર—કેટલાક બ્રહ્મને પહોંચી જાય છે કેટલાક આકાશાદિ માર્ગથી પૃથ્વી ઉપર પાછા આવે છે. ચોથો પ્રશ્ન—દેવતાઓ તથા પિતરોના માર્ગ ક્યાં જુદા પડે છે ? એ છે તેનો ઉત્તર—તે જ્યાંથી દેવયાનથી જાય છે, એટલે કે અયન (અડધાવર્ષ)થી ગમન કરે છે, પિતૃયાન વાળા અયનથી પિતૃલોકમાં જાય છે. એટલે કે એક ઉત્તરાયણથી બીજો દક્ષિણાયનથી એ બે જુદા ભાગ છે. પાંચમો પ્રશ્ન—‘એ લોક કેમ ભગઈ જતા નથી ?’ એ છે તેનો ઉત્તર આ છે, કારણ કે એ જનારા પોતાના કર્મફળનો ભોગ કરીને આ લોકમાં પાછા આવે છે, તેથી જવા આવવાનું ચાલુ રહેવાથી એ લોક ભરાઈ જતો નથી. ૧૦.

ખંડ અગિયારમો

પચાસિ વિદ્યાની સમાપ્તિ પછી હવે વૈશ્વાનર વિદ્યાને કહે છે, યથા—

પ્રાચીનશાલ ઔપમન્યવઃ સત્યયજ્ઞઃ પોણુપિરિન્દ્રદ્યુમ્નો
ભાલ્લભેયો જનઃ શાર્કરાક્ષ્યો બુહિલ આરવતરાશ્વિસ્તે રૈતે

મહાશાલા મહાશ્રોત્રિયાઃ સમેત્ય મીમાંસાં ચક્રુઃ કો નુ
આત્મા કિં વ્રહેતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ઉપમન્યુનો પુત્ર પ્રાચીન શાલ, પુલુવનો પુત્ર સત્ય યજ્ઞ ભલ્લ-
વિના પુત્રનો પુત્ર ઈન્દ્રધુમ્ન, શર્કરાક્ષનો પુત્ર જન તથા અશ્વતરાશ્વનો પુત્રિલ—એ
મહાગૃહસ્થ તથા પરમ શ્રોત્રિય એકઠા થઈને આપસમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે—
આપણા આત્મા કોણુ છે ? તથા બ્રહ્મ કોણુ છે ? ૧.

વિ. ૧૦ બાબ્ય—હે સૌમ્ય ! ઉપમન્યુનો પુત્ર પ્રાચીન શાલ, પુલુવનો
પુત્ર સત્યયજ્ઞ, ભલ્લવિનો પૌત્ર ઈન્દ્રધુમ્ન, શર્કરાક્ષનો પુત્ર જન તથા અશ્વતરાશ્વનો
પુત્ર પુત્રિલ એ પાંચ ઋષિ અકસ્માત્ કોઈ એક તીર્થ ઉપર મળી ગયા તથા
સ્નાનાદિ ક્રિયાથી પરવારીને પોતાની વૈશ્વાનર વિદ્યાનો પાઠ કરવા લાગ્યા, પરંતુ
વૈશ્વાનરના એક એક અંગના જ્ઞાતા હોવાથી તેમના પાઠ એક બીજા સાથે મળ્યા
નહી. ત્યારે બધાએ પરસ્પર મળીને વૈશ્વાનર આત્માના વિષયમાં વિચાર કરવા
લાગ્યા કે—આપણા આત્મા કોણુ છે ? શું, આત્મા બ્રહ્મ છે કે બ્રહ્મ અને આત્મા
એક બીજાના વિશેષ્ય વિશેષણુ ભાવ છે ? કે અધ્યાત્મ ઉપાધિ પરિચ્છિન્ન હોવાથી
બ્રહ્મને જ આત્મા કહેવામાં આવે છે ? કે ઉપાધિના અભાવથી આત્માનેજ બ્રહ્મ
કહ્યો છે ? કે અલેહો કરીને (અયમાત્મા બ્રહ્મ) આત્માજ બ્રહ્મ છે, (નાતઃ પર-
મસ્તિ) તેનાથી પૃથક્ કંઈ નથી. (તત્ત્વમસિ) એજ બ્રહ્મ તુ જીવાત્મા છે,
ઈત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણુ પૂર્વક વિચાર કરવા લાગ્યા. ૧.

વિશેષ—‘એ દેવતાઓનું અન્ન છે’. દેવગણુ તેનું ભક્ષણુ કરે છે’—એમ
કહીને હક્ષિણુ માર્ગથી જનારાના અન્ન ભાવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું તથા
હુદ્ર જંતુ રૂપ સંસારની કષ્ટમયી ગતિ પણુ બતાવવામાં આવી. એ બંને દોષોના
ત્યાગની ઇચ્છાથી વૈશ્વાનર સંસ્રક લોકતૃત્વની પ્રાપ્તિને સારૂ પ્રકૃત ગ્રંથનો આરંભ
કરવામાં આવ્યો છે. અહીં જે આખ્યાયિકાનો આરંભ કરેલો છે તે સરળતાથી
સમજવાને સારૂ તથા વિદ્યા પ્રદાનની ઉચિત વિધિ પ્રદર્શિત કરવાને સારૂ છે. ૧.

‘તે હ સંપાદયાંચક્રુદાલકો વૈ મગવન્તોડયમારુણિઃ
સંપ્રતીમમાત્માનં વૈશ્વાનરમણ્યેતિ તથા હન્તાભ્યાગચ્છા-
મેતિ તથા હામ્યાજગ્મુઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ પૂજ્યોએ નિશ્ચય કર્યો કે એ અરણ્યકુમાર ઉદાલક સપ્રતિ આ વૈશ્વાનર આત્માને જાણે છે તેથી આપણે ચાલો તેમની પાસે જઈએ. એવો નિશ્ચય કરીને તેઓ તેમની પાસે આગ્યા. ૨.

વિ० વિ० ભાષ્ય—હે સૌમ્ય ! પૂર્વોક્ત પાંચે ઋષિયોએ એવું જાણીને કે—આ સમયમાં અરણ્યના પુત્ર ઉદાલક ઋષિએ વૈશ્વાનર વિદ્યાને સારી રીતે જાણે છે તેથી તેમની પાસે જવું ઉચિત છે, એવો વિચાર કરીને તેઓ આરંભિ પાસે ગયા. ૨.

વિશેષ—આ સમયે આપણે વૈશ્વાનર વિદ્યા જાણવી છે અને તેનાં જ્ઞાતા ઉદાલક છે, હમણાંજ તેમની પાસે જઈને આપણે તે વિદ્યા સંપાદન કરવી જોઈએ. તેઓ જ આપણા સંપાદક થશે. વખતે તેઓ કોઈ રાજના યજ્ઞકાર્યમાં ફસાઈ જાય, અગર આપણે જ કોઈ અનુષ્ઠાન વિશેષમાં લાગી જઈએ તો પત્રી સમય મળે નહીં, માટે જો હમણાંજ જઈએ તો કામ જની જાય. ૨.

स ह संपादयांचकार प्रह्वयन्ति मामिमे महाशाला
महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपस्स्ये हन्ताहमन्य-
मभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—તેણે વિચાર કર્યો કે એ પરમ શ્રોત્રીય મહાગૃહસ્થ મને પ્રશ્ન કરશે, પરંતુ હું તેમને આરી રીતે ખતાવી શકીશ નહીં, તેથી હું તેમને ખીજા ઉપદેશ ખતાવી દઉં. ૩.

વિ० વિ० ભાષ્ય—હે સૌમ્ય ! એ પાંચે ઋષિયોને આવતા દેખીને નિશ્ચય કર્યો કે વેદનું પઠન કરનારા આ સર્વ ગૃહસ્થ મને વૈશ્વાનર વિદ્યાના વિષયમાં પ્રશ્ન કરશે અને હું તેમના પ્રશ્નોના ઉત્તર સારી રીતે આપી શકીશ નહીં તેથી ઉન્નિત એ જ છે કે તેને સાદું હું તેમને ખીજા ઉપદેશક ખતાવી દઉં. ૩.

વિશેષ—પૂર્વોક્ત કથનથી શિક્ષા મળે છે કે, કોઈને કોઈને કંઈ પૂછે તો તેના સબધમાં સારી રીતે તે જાણતો હોય તો ખતાવે, નહીં તો જૂઠી જૂઠી વાતો કરીને પ્રતારણા કરે નહીં. ૩

तान्होवाचाश्वपतिर्व भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्रतोम-
मास्मानं वैश्वानरमभ्येति त॥ हन्ताभ्यागच्छामेति त॥
हाम्याजमुः ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—ઉદાલકે એ લોકોને કહ્યું—હે ભગવન્ ! અત્રિ કેકયનો પુત્ર અશ્વપતિ એ વૈશ્વાનર નામક આત્માને પૂરી રીતે બાણે છે. આવો, આપણે બધા તેની પાસે જઈએ એ પ્રમાણે કહીને તેઓ તેની પાસે આવી ગયા. ૪.

વિં વિં શાસ્ત્ર—ઉદાલક ઋષિએ એ પાંચે ઋષિને કહ્યું કે—આ સમયે કેકય દેશના રાજા અશ્વપતિ વૈશ્વાનર વિદ્યાને સારી રીતે બાણે છે, આપણે તેની પાસે જઈએ અને તેમની પાસેથી એ વિદ્યાને ગ્રહણ કરીએ એવો વિચાર કરીને તેઓ અશ્વપતિ રાજાની પાસે ગયા. ૪.

વિશેષ—એ ઋષિયોની સાથે અશ્વપતિ રાજાની પાસે ઉદાલક પહોંચ્યા. ઉદાલક વૈશ્વાનર વિદ્યાના વિષયમાં બાણુતા તો હતો. પણ તેઓ એકવાર ફરીથી કોઈ વિદ્યાતા દ્વારા તેને સાંભળીને તેને અસહિષ્ણુ કરવાની ઈચ્છા રાખતા હતા. તેમને આ અવસર અકસ્માત્ સાચો મળી ગયો. એમ જણાય છે કે વૈદિક કાળમાં સાંપ્રદાયિકતાનો એ અર્થ ન હોતો થતો કે જે આજકાલ કૃપમડકાએ કરી રાખ્યો છે. પહેલા કોઈ પણ કોઈની પાસે પણ વિદ્યાધ્યયનને સાર જઈ શકતું હતું જણાવવાનો કોઈ ભતિ વિશેષનો ઈન્તેજ ન હોતો. ૪.

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयांचकार स ह
प्रातः संजिहान उवाच ।

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मयपः ।

नानाहिताग्निर्नाविद्वान्त स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥

यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा
अस्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु
भगवन्त इति ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—તે રાજાએ આવેલા ઋષિયોનાં પૂજન અલગ અલગ સારી રીતે કરાવ્યાં. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં આ પ્રમાણે તેમને કહ્યું કે, હું યજ્ઞ કરીશ, જરૂર આપ અહીં રહેજો. તથા જેટલું ધન પ્રત્યેક ઋત્વિજને આપીશ તેટલુંજ આપલોકોને પણ આપીશ. એ સાંભળીને ઋષિયોએ ઈન્કાર કર્યો, તે ઉપર રાજાએ કહ્યું—મારા દેશમાં ન ચોર છે, ન લોભી છે, ન મદિરા પીનારો છે,

‘ન યજ્ઞ હીન છે, ન મૂર્ખ છે, ન વ્યભિચારી છે, જોટલે વ્યભિચારિણી તો હોયજ
ક્યાંથી ? માટે આપ ધનને ગ્રહણ કરો. ૫.

વિ. વિ. બાધ્ય—પોતાની પાસે આવેલા ઋષિયોનો શબ્દો પુરાહિત
સંધા સેવકો દ્વારા બુઢા બુઢા સત્કાર કરાવ્યા. બીજે કિવસે પ્રાતાઢાગમાં રાત્રએ
સૈમની પાસે જઢને સિનય પૂર્વક કહ્યું કે બે આપ ધન નિમિત્ત આવેલા હો તો હું
આપુ, તે આપ કૃપા કરીને ગ્રહણ કરો. ધનનો સ્વીકાર કરવાની ઋષિયોએ આના-
કાની કરી. ત્યારે રાત્રને શંકા પડી કે ઋષિયો આશ ધનને અયોગ્ય સમજીને
સૈનો અસ્વીકાર તો કરતા નથી, તેથી કો સંશયને દૂર કરવાને યાડ તેણે કહ્યું—
મંહાત્મનુ ! મારા દેશમાં ચોર, લોભી, કુકર્મી, મૂર્ખ, વ્યભિચારી કે વ્યભિચારિણી

શ્રી આદિ કોઈ નથી આપ કયા કારણથી ધન લેવાની ના પાડો છો ? વળી રાજાને શંકા થઈ કે વખતે અહ્ય ધનની પ્રાપ્તિ થશે એવા વિચારને લીધે પણ ધન લેવાની ના પાડતા હોય, તેથી એ શંકાને દૂર કરવાને રાજાએ કહ્યું કે—હું ચત્ર કરીશ તેમાં નેટલુ ધન હું મારા ઋત્વિજોમાંથી પ્રત્યેકને આપીશ તેટલુંજ હું આપ પ્રત્યેકને આપીશ. માટે આપ સર્વ અહીં રહો. ૫.

વિશેષ—એ ઋષિયો પ્રતિ રાજા કહે છે, કે મારા રાજ્યમાં બીજાનું ધન હરણ કરનારા, સંપત્તિ હોવા છતાં દાન ન કરનારા, દ્વિજશ્રેષ્ઠ મદ્યપાન કરનારા, સો ગાયોવાળા હોઈને અગ્નિ હોત્રાદિ ન કરનારા, પોતાના અધિકાર અનુરૂપ અવિદ્યાન, પરસ્ત્રિયો પ્રતિ ગમન કરનારા, તથા દુસચારિણી કોઈ શ્રી નથી. એ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે રાજા પોતાના દ્રવ્યને વિશુદ્ધ જણાવીને તે લેવાને સારૂ ઋષિયોને આપકહ કર્યો, પરંતુ એ આગંતુક ઋષિયોનું તાત્પર્ય વૈશ્વાનર વિદ્યાને જાણવામાં હતું તેથી એ લોકોએ તે દ્રવ્યને હેય સમજીને તેનો સ્વીકાર કરવાની ના કહી.

ભાવ એ છે કે—રાજાને એ વાત કહેવાની આવશ્યકતા કદાચિત્ એ પણ હોય કે—‘પહેલાંના પ્રાદાણ, પોતાનું કર્તવ્ય ન પાળનારા રાજા પાસેથી દ્રવ્ય લેતા ન હોતા. તેથી પોતાની પ્રજા પ્રતિનું કર્તવ્ય પોતે ધરાવર પાળે છે, તથા પ્રજા પણ ધર્મ, ન્યાય, નીતિથી વર્તે છે તેથી પોતાનું ધન અન્યાયોપાર્જિત નથી. એ જણાવવાનો રાજાનો આશય હોતો. ૫.

तै होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्तच्छ हैव वदेदात्मान-
मेवेमं वैश्वानरश्च संघृत्यध्येवि तमेव नो घृहीति ॥ ६ ॥

સાર્થ—એ ઋષિયોએ એ પ્રમાણે કહ્યું કે, જે નિમિત્તથી પુરૂષ બીજા પાસે જાય, તે અર્થને નિશ્ચયે કરીને કહે. આ સમયે એ વૈશ્વાનર આત્માને આપ જાણે છે, તેથી તેનેજ અમને કહે. ૬.

વિં વિં ૬૧૭—હે સૌમ્ય ! ઋષિયોએ રાજાને કહ્યું કે—ન્યારે એક પુરૂષ બીજા પુરૂષની પાસે જાય ત્યારે તેણે પોતાનું પ્રયોજન પ્રથમ પ્રગટ કરવું જોઈએ. અમે સંબળાયું છે કે, આપ વૈશ્વાનર વિદ્યાને સારી રીતે જાણો છો તેથી તે વિદ્યાનું પ્રદાન અમોને કરો. ૬.

વિશેષ—સત્પુરૂષોનો એવો નિયમ હોય છે કે તેઓ જ્યાં જાય છે ત્યાં સ્પષ્ટ-વાત કહી દે છે કે મારે આવવાનું પ્રયોજન અમુક છે. તેથી એ ઋષિયોએ

રાજની પાસે આવવાનું પ્રયોજન વૈશ્વાનર વિદ્યાને બાણવાનુ જાતાંયુ અને કહ્યું કે—હે રાજન્ ! આપ વૈશ્વાનર વિદ્યાના જ્ઞાતા છો તેથી તે વિદ્યાનો અમોને ઉપદેશ કરો. ૬

**તાન્હોવાન્ પ્રાતર્વઃ પ્રતિચક્ષાસ્મીતિ તે હ સમિરપા-
ણ્યાઃ પૂર્વાહ્ને પ્રતિચક્રમિરે તાન્હાનુપનીયૈવૈતદુવાચ ॥૭॥**

ભાવાર્થ—એ ઋષિયોને રાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું કે—તેનો ઉત્તર હું કાલે પ્રાતઃકાળે આપીશ ત્યારે બીજે દિવસે પૂર્વાહ્નમાં હાથમાં સમિધા લઈને તેઓ રાજની પાસે ગયા, ત્યારે રાજાએ તેમને અનુપનીય—શિષ્ય કર્મ કરાવ્યા વગરજ ઉપદેશ કર્યો. ૭.

વિઃ વિઃ ભાષ્ય—હે સૌમ્ય ! રાજાએ એ ઋષિયોને કહ્યું કે—જે વિદ્યાની આપ સર્વ ઈચ્છા રાખો છો, તેનું પ્રદાન કાલે પ્રાતઃકાળમાં કરીશ. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તે દિલ્લે પોતાના નિત્યકર્મથી પરવારીને, સમિધા હાથમાં લઈને શિષ્યવત્ નમ્ર ભાવથી રાજની પાસેથી વૈશ્વાનર વિદ્યાને ગ્રહણ કરવાને રાફ ગયા. અને રાજાએ તેમને શિષ્યકર્મ કરાવ્યા વિના વૈશ્વાનર વિદ્યાનું પ્રદાન કર્યું. ૭

વિશેષ—એ ઋષિગણ મહાન્ ગૃહસ્થ તથા પરમ શ્રોત્રિય હોવા છતાં પણ મહા ગૃહસ્થત્વ આદિનું અભિમાન છોડીને હાથમાં સમિધા લઈને વિદ્યાર્થી બની પોતાથી હીન જાતિવાળા રાજની પાસે વિનય પૂર્વક જેવી રીતે ગયા હતા તેવીજ રીતે વિદ્યોપાર્જનની ઈચ્છાર્વાણા અન્ય પુરુષોએ પણ કરવું જોઈએ. તથા રાજાએ તેમનું ઉપનયન કર્યા વિનાજ તેમને વિદ્યા આપી, તેથી આ આખ્યાયિકાનું એજ તાત્પર્ય છે કે—જે પ્રમાણે એ યોગ્ય વિદ્યાર્થીયોને રાજાએ વિદ્યા આપી હતી તેજ પ્રમાણે બીજાઓએ પણ વિદ્યાદાન કરવું જોઈએ ૭.

અંડ આરમ્ભો

અશ્વપતિ તથા ઔપમન્યનો સવાલ તેણે કેવી રીતે ઉપદેશ કર્યો ? તે કહે છે, યથા—

ઔપમન્યવ કં સ્વમાત્માનમુપાસ્ત્ત્વ ઇતિ દિવમેવ

ભગવો રાજન્નિતિ હોવાચૈવ વૈ સુતેજા આત્મા વૈશ્વાનરો
યં ત્વમાત્માનમુપાસ્તે તસ્માત્તવ સુતં પ્રસુતમાસુતં કુલે
દૃશ્યતે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—‘હે ઉપમન્યુ કુમાર ! આપ કયા વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરે છે ? એ પ્રમાણે રાજાએ પૂછ્યું. ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો કે—હે ભગવન્, હે રાજન્ ! ઘુલોકની. પુનઃ રાજાએ કહ્યું કે, એ વૈશ્વાનર આત્મા સુતેજા નામથી વિખ્યાત છે, જે આત્માની તમે ઉપાસના કરે છે, અને તેથી તમારા કુળમાં સુત, પ્રસુત તથા આસુત ભોવામાં આવે છે. ૧.

વિ. વિ. ભાષ્ય—હે સૌમ્ય ! એ છએ ઋષિઓમાંથી એક ઋષિ જેતુ નામ ઔપમન્યવ હતું તેને રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો કે—હે મુને ! તમે કયા વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરે છે, તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે હે રાજન્, હું ઘુલોક સંબંધી આત્માની ઉપાસના કરું છું. રાજાએ કહ્યું—હે ઋષે ! તમે સુતેજા નામક વૈશ્વાનરની ઉપાસના કરે છે અને તેજ કારણથી તમાર કુળ, ઘણાજ કર્મેનિષ્ઠ, પુત્રો, પૌત્રો તથા પ્રપૌત્રોથી સપન્ન છે.

વ એ છે કે—‘સૌમ’ ને ‘અહર્ગણ’માં, ‘સુતઃ’ ‘આહીન’ માં, ‘પ્રસુત’ તથા ‘અન્નયજ્ઞ’માં ‘આસુત’ કહે છે. અર્થાત્ આપના કુળમાં પૂર્ણ રીતિના અગ્નિહોત્રી ભોવામાં આવે છે. ૧.

વિશેષ—શંકા—આચાર્ય યદને પણ શિષ્યને પૂછે છે, એ તેા હીક નથી ! સમાધાન—એ કાંઈ દોષ નથી. કારણ કે ‘જે કાંઈ તું જાણે છે તે કહીને મારા પ્રતિ પ્રાપ્ત થા, અને તે પછી તેનાથી આગળ હું તને બતાવીશ’. એવો ન્યાય સાતમા અધ્યાયમાં સનહુમારની ઉક્તિથી જાણવામાં આવેલો છે. તેના સિવાય અન્યત્ર પણ આચાર્ય અજાત શત્રુએ પોતાના પ્રતિભા શૂન્ય શિષ્યમાં પ્રતિભા ઉત્પન્ન કરવાને સાર ‘તો પછી એ ક્યાં ઉત્પન્ન થયો, અને ક્યાંથી આવ્યો ?’ એવો પ્રશ્ન કર્યાંતું ભોવામાં આવ્યું છે. ૧.

અત્સ્યન્નં પશ્યસિ પ્રિયમત્યન્નં પશ્યતિ પ્રિયં ભવત્યસ્ય
બ્રહ્મવર્ચસં કુલે ય એતમેવમાત્માનં વૈશ્વાનરમુપાસ્તે મૂર્ધા
ત્વેષ આત્મનં ઇતિ હોવાચ મૂર્ધા તે વ્યપતિષ્યચન્મઃ
નાગમિષ્ય ઇતિ ॥ ૨ ॥

સાવાયે—તમે અત્ર ભદ્રાણુ કરો છો તથા પ્રિય પુત્રાદિકોને બુલો છો જે કોઈ બીજો પણ એજ પ્રમાણે એ વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરે છે તેના વશમાં પ્રહતેજ થાય છે, તે અત્રને ખાય છે તથા પ્રિય પુત્રાદિકોને દેજે છે. પરંતુ વૈશ્વાનર આત્માનું મસ્તક છે. જો તમે મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો તમારું મસ્તક પડી જાત. એ પ્રમાણે રામએ કહ્યું. ૨.

વિઠ વિઠ વાખ્ય—હે ઋષે ! તમે દીક્ષાગ્રિ ચઢને અન્ન ભોજન કરવામાં સ્મર્ય છે તથા પ્રિય પુત્રાદિકોને પોતાના ઘરમાં જુવો છે, જે કોઈ બીજો પણ્ય જો વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરે છે તેના કુલમાં પ્રસૂતેજ થાય છે. તથા તે અન્નને ભોગવવામાં નીશગતાને કારણે સમર્થ થાય છે. તથા પ્રિય પુત્ર પૌત્રાદિકોને જુવે છે. ૨.

વિશેષ—કોઈ પણ વસ્તુ હોય, તેનું સાંગોપાગ જ્ઞાનજ્ઞ લાભપ્રદ થઈ શકે છે. ઘડિયાળનો સંગ્રહ સારો છે, સલવ છે કે તેમાનો કોઈ સ્કુ હીલો પડી ગયો હોય તો પણ ચાલતું હોય, પરંતુ સમય પર તે એકદમ બંધ પડી જાય અગર ન્યુનાત્તરિક રૂપમાં પ્રતિકૂળ સમય બતાવીને મનુષ્યને હાનિ પહોંચાડે છે. એ પ્રમાણે અહીં છુલોકની ઉપાસના એ સંપૂર્ણ વૈશ્વનારની ઉપાસના નથી. છુલોક તો માત્ર તેનું મસ્તકજ છે. તેથી તેના એક અંગની સમસ્ત શુદ્ધિથી ઉપાસનાને કારણે ઉપાસકનું માથું નીચે પડે છે, અર્થાત્ તે વિદ્વાનોની સલામત એટલા સાફ હનિજત થાય છે કે તેણે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનથી એક એક અંગને સંપૂર્ણ હાથી માની લીધો.

ખાંડ તરબે

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपि प्राचीनयोग्यं कं त्वमा-
त्मानमुपास्स इत्यादित्यनेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै
विश्वरूप आत्मा वेश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मा-
त्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

જાવાર્થ—ખરી તેણે પુત્રપના પુત્ર સત્યચરને કહ્યું—હે પ્રાચીન યોગ્ય ! તમે
ક્યા આત્માની ઉપાસના કરો છે ? તેણે કહ્યું—હે પૂજ્ય રાજન ! હું આદિત્યનીજ

ઉપાસના કરૂં છું. રાજાએ કહ્યું—એ જરૂરજ વિશ્વરૂપ વૈશ્વાનર છે, જે આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો, એજ કારણથી તમારા કુળમાં ઘણું ખર્ચ વિશ્વરૂપ સાધન ભોવામાં આવે છે. ૧.

વિં વિં લાખ્ય—હે સૌમ્ય ! તે પછી રાજાએ સત્યચર નામક પુણ્ય-કુમારને પૂછ્યું કે—હે પ્રાચીન યોગ્ય ! તમે કયા વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરો છો ? તેણે ઉત્તર આપ્યો—હે રાજા ! હું સૂર્યની ઉપાસના કરૂં છું. એ સાંભળીને રાજાએ કહ્યું કે એજ વિશ્વરૂપ વૈશ્વાનર આત્મા છે કે જેની તમે ઉપાસના કરો છો અને એજ કારણથી તમારા ઘરમાં ધાર્મિક ધન તથા દોહત ભોવામાં આવે છે. ૧.

વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે શુક્લ, નીલ આદિ રૂપ હોવાને કારણે આદિત્યની વિશ્વરૂપતા છે, અગર સર્વરૂપ હોવાને કારણે અધવા સર્વરૂપ ત્વષ્ટાનાંજ છે, તેથી આદિત્ય વિશ્વરૂપ છે. તેની ઉપાસનાથી તમારા કુળમાં ઘણું વિશ્વરૂપ ઐદિક તથા પારલૌકિક સાધન ભોવામાં આવે છે. ૧.

प्रवृत्तोऽस्वतरीरथो दासीनिष्कांऽस्स्यन्नं पश्यति प्रिय-
मस्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेव-
मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्ट्वेनदात्मान इति होवा-
चान्धोऽभविष्यो यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—તમારે સાદુ અચ્ચર ગાઠી, દાસ. દાસી તથા મહિષ આદિક તૈયાર છે, તમે અન્નનું ભોજન કરો છો, પ્રિય પુત્રાદિકોને દેજો છો. જે કોઈ વૈશ્વા-નર આત્માની ઉપાસના કરે છે તે અન્ન લક્ષણ કરે છે, પ્રિય પુત્રાદિકોને ભુવે છે તથા તેના બંશમાં પ્રકટેજ થાય છે. પરંતુ વૈશ્વાનર આત્માનું એ નેત્ર છે રાજાએ એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે—જો તમે મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો આંધળા થઈ જાત. ૨.

વિં વિં લાખ્ય—હે સૌમ્ય ! રાજાએ પ્રાચીન યોગ્ય શ્રષ્ટિને કહ્યું કે—જે તમે સૂર્યરૂપ વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરો છો તે સૂર્યરૂપ વૈશ્વાનર આત્માનું નેત્ર છે, તેથી તમે એકાંગી ઉપાસના કરો છો. તેનાથી તમે આરોગ્ય છો, સારી રીતે ભોજન કરો છો, પ્રિય પુત્રાદિકોને ભુવો છો તથા તમારી પાસે ઘણું અચ્ચર, દાસ, દાસી, રત્ન આદિ ભોગને સાદુ મેળવું છે. તેજ પ્રમાણે બીજો પણ જે કોઈ

વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરશે તે પણ તમારા સમાન ઐશ્વર્યવાન્ થશે જો તમે ભારી પાસે ન આવ્યા હોત અને કોઈ મલામા શાસ્ત્રાર્થ નિમિત્તે ગયા હોત તો] એ જી ઉપાસનાને કારણે નેત્રહીન થઈ જાત. ૨

વિશેષ—સૂર્ય વૈશ્વાનર નથી તે એનું નેત્ર છે એના એક ગની સમસ્ત ધુદ્ધિથી ઉપાસના કરવી એ, નેત્ર હીનતાનોજ પરિચય આપનાર કહેવાય ‘સર્વસ્ય લોચન શાસ્ત્ર યસ્ય નાસ્ત્યન્વ ઇવ સ.’ એ વચનથી તેને અસતી અધ કહેવામાં આવે , છે કે જે શાસ્ત્રને જાણતો નથી અગર તેનાથી વિપરિત સમજી બેઠો છે સાડ થયું કે તમે ભારી પાસે આવીને એ શું ચને ઉઠેલી શક્યા, નહીં તો વિદ્વાનોની સલામા શાસ્ત્રના વિપરિત જ્ઞાનને કારણે પ્રજ્ઞાધની ઉપાધી પ્રાપ્ત કરી લેત તમારી અધમા ગણતરી થાત. શું, ખરેખરી આજો કુટવી તે આનાથી વધારે છે ? ૨.

ખંડ ચોદમે

અશ્વપતિ તથા ઇંદ્રધુમ્નનો મવાદ—

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवोय वैयाघ्रपद्य कं त्वमा-
त्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति हेवाचौप वै
पृथग्वर्त्माऽऽत्मा वेस्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मा-
त्त्वां पृथग्वलय आयन्ति पृथग्यश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી રાજાએ ભાલ્લવથી કુમાર ઇંદ્રધુમ્નને કહ્યું—હે વૈયાઘ્ર પદ્ય ! તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો ? તેણે કહ્યું—હે પૂજ્ય રાજન્ ! હું વાયુનીજ ઉપાસના કરૂં છું રાજાએ કહ્યું—જે આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો તે અવશ્યજ પૃથગૂર્વર્તી વૈશ્વાનર આત્મા છે, તેથી તમારે સાડે ઘણા ઉપહાર આવે છે તથા તમારી ખાજણ ઘણી રચની (સ્વારિયો) પહિંચો આવે છે ૧.

વિઞ્ વિઞ્ ભાષ્ય—હે સોમ્ય ! તે પછી રાજાએ ભાલ્લવેય ઇંદ્રધુમ્નને કહ્યું કે—હે રૂઝે ! તમે કયા વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરો છો ? કયિએ ઉત્તર આપ્યો કે રાજન્ ! હું વાયુની ઉપાસના કરૂં છું એ સાંભળીને રાજાએ કહ્યું—જોજ

નિ સદેહ અનેક માર્ગોમા ફરવાવાળો વૈશ્વાનર આત્મા છે કે જેની તમે ઉપાસના કરો છો અને તેથીજ તમારી ખાસે ઘણી લોભ્ય વસ્તુઓ તથા રથાદિક ઘણી સવા રિયો છે. ૧.

વિશેષ—ન કરનારની અપેક્ષા એ અલ્પ કરનાર મારો એક બ્રાહ્મણની પાને ખડિત ભાગવત હતું તેમા દશમ સ્કંધ પૂર્ણ હતો, થોડા દિવસમા તે તેનો પૂર્ણ પડિત થઈ ગયો તેનાથી તેના સ્થાનમા, પડેલાના કરતા બ્યારે કે તે કાઈ પણ જાણતો ન હોતો, ઘણો વધારો થયો જે કે તે શ્રીકૃષ્ણ ચરિતનો પૂર્ણ જ્ઞાતા થઈ શક્યો નહી તોપણ તે લોકોમા પ્રતિષ્ઠા તથા ભોગ સામગ્રિયોની ઉપલબ્ધિમા સમર્થ થયાં ૧.

**अस्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यनं पश्यति प्रियं भवत्य-
स्य ब्रह्मवर्चासं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्य-
द्यन्मां नागमिष्य इति ॥ ૨ ॥**

બાવાર્થ—તમે અન્નને ખાઓ છો, પ્રિય પુત્રાદિકોને જીવો છો જે કાઈ આ વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરે છે, તે પણ અન્નને ખાય છે, પ્રિય પુત્રાદિકોને દેખે છે, તેના કુળમા બ્રહ્મતેજ હોય છે, પરંતુ તે વૈશ્વાનર આત્માના પ્રાણ છે. જે તમે મારી ખાસે ન આવ્યા હોત તો તમારા પ્રાણ નિકળી જાત એ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું ૨.

वि० वि० बाध्य—બાવાર્થમાં અર્થ સ્વતઃ સ્પષ્ટ છે. ૨.

વિશેષ—ઢેવળ વાયુની ઉપાસના પણ આત્મદેવની પૂર્ણ ઉપાસના નથી અધુરાને પુરૂ સમજનાર કોઈ, જે વિદ્વાનોની સલામા એવું કહી બેસે, અને વિદ્વાન તેના અજ્ઞાનને ઉઘાડુ પાડી દે તો લજ્જાથી તેનો શ્વાસ એવો ફંધાવા માટે કે જેમ કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરૂષના અચાનક આવતા અભિવાદન ન કરવાથી કનિષ્ઠના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ જેવા થઈ જાય છે. ‘જૂલની સાબિતી થવી’ એ બૂંડા હાલ છે. ૨.

ખંડ પંદરમો

અથ હોવા ચ જનઃ શર્કાદય કં ત્વમાત્માનમુપાસ્તા
 હત્યાકાશનેવ ભગવો રાજન્નિતિ હોવાર્ચોવ વૈ વહુલ આત્મા
 વૈશ્વાનરો યં ત્વમાત્માનમુપાસ્તે તસ્માત્ત્વં વહુલોઽસિ
 પ્રજયા ચ ધનેન ચ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—તે પત્રી રાજાએ જનનામક ઋષિને એ પ્રમાણે કહ્યું કે—હે શર્કરાદય કુમાર ! તમે કયા વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરો છો ? ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો કે, હે પૂજ્ય રાજન ! હું આકાશની જ ઉપાસના કરું છું. એ સાંભળીને રાજાએ કહ્યું કે—એ જ બહુલ નામક અર્થાત્ વ્યાપક વૈશ્વાનર આત્મા છે, કે જેની તમે ઉપાસના કરો છો. અને તેજ કારણથી તમે ઘણા સત્તાન તથા ધન સપત્ર છો. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—‘પત્રી તેણે જનને કહ્યું’ ઇત્યાદિ અર્થે પૂર્વવત્ છે. તે અવશ્યજ બહુલ સંસ્કૃત વૈશ્વાનર આત્મા છે. સર્વગત હોવાથી તથા બહુલ શુભ-રૂપથી ઉપાસિત હોવાના કારણથી આકાશનું બહુલત્વ એટલે કે પૂર્ણત્વ છે. તેથી તમે પુત્ર પુત્રાદિકરૂપ પ્રજા તથા સુવર્ણાદિ ધનથી બહુલ એટલે કે પરિપૂર્ણ છો. ૧.

વિશેષ—આકાશ વ્યાપક છે, તેની ઉપાસના કરનારા અગર તેને એ સમ-જનારા કે એજ આત્મા છે, તે બનતા સુધી કોઈની સાથે વિદેષ નહીં કરે. કારણકે તે ઘણે ભાગે સર્વ ધન, ધાન્ય, પુત્ર, પશુ આદિ ઐશ્વર્ય હશે, તેનો વિશેષી કોઈ નહીં થાય કારણકે તે કોઈની સાથે વેર કરશે નહીં. એજ એની શ્રીવૃદ્ધિનું કારણ બની જશે. ૧.

અસ્ત્યન્નં પસ્યસિ પ્રિયમત્યન્નં પસ્યસિ પ્રિયં ભવત્ય-
 સ્ય બ્રહ્મવર્ચસં કુલે ચ એતમેવમાત્માનં વૈશ્વાનરમુપાસ્તે
 સંદેહસ્ત્લૌષ આત્મન ઇતિ હોવાવ સંદેહસ્તે વ્યશીર્યથમ્માં
 નાગમિષ્ય ઇતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તમે અન્ન બક્ષણ કરો છો તથા પ્રિય પુત્રાદિકને દેજો છો, જે કોઈ બીજો પણ એજ પ્રમાણે વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરશે તેના વંશમાં બ્રહ્મ-તેજ ધરશે તથા તે અન્ન બક્ષણ કરશે તથા પ્રિય પુત્રાદિકને દેખશે. પરંતુ એ વૈશ્વાનર આત્માનો સંદેહ શરીરનો મધ્ય ભાગ છે. અગર જે તમે મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો તમારા દેહનો મધ્ય ભાગ ગળી જત, એ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું. ૨.

વિં વિં સાધ્ય—હે ઋષે ! તમે અત્તનું લોજન કરવામાં સમર્થ છો, તથા પ્રિય પુત્રાદિકોને તમારા ઘરમાં દેખો છો. જો કોઈ બીજો પણ આ વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરશે તેના કુળમાં પ્રદ્વાતેજ થશે. તથા તે અત્તના લોગમાં નેરોગતાને કારણે સમર્થ રહેશે. તથા પ્રિય પુત્રાદિકોને પોતાના ઘરમાં દેખશે. ૧૫ અર્થે સાધ્યમાં સ્પષ્ટ છે ૨.

વિપરે—આકાશની ઉપાસના પણ વૈશ્વાનરની પૂર્ણ ઉપાસના નથી. એ વળ ધડની ઉપાસના છે. વિદ્વાનો દ્વારા જો તે જાણવામાં આવી જાય કે ધડ અગર શરીરનો મધ્ય ભાગજ પૂરૂ શરીર નથી. કે જેને તેણે અત્યાર મુઘી પોતાનું ધ્યેય માની ગણ્યું હતું. તે ધારણાનો ભગ થઈ જશે. એક વાર તો એવું થશે કે જાણે પક્ષાઘાત થઈ ગયો છે. માટે ભાઈ ! તમે ઘણું સારું કર્યું કે મારી પાસે આવીને વખત સર વાત સમજી લીધી. ૨.

અંક સોળમે

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराशिवं वैयात्रपय कं त्वमा-
त्मानमुपास्त इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै
रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्व
रयिमान्पुष्टिमानसि ॥ १ ॥

સાધ્ય—પછી રાજાએ અશ્વતઠશિવ કુમાર બુડિલને કહ્યું કે—હે વૈયાઘ્ર-
પદ ! તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો ? ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો કે—હે
પૂત્ર રાજન્ ! હું તો જલનીજ ઉપાસના કરૂં છું. ત્યારે રાજાએ કહ્યું—જેની
તમે ઉપાસના કરો છો તે અવશ્યજ રયિ નામક વૈશ્વાનર આત્મા છે, તેજ કારણથી
તમે રયિમાન તથા પુષ્ટિમાન છો. ૧.

વિં વિં સાધ્ય—હે સાધ્ય ! તે પછી રાજાએ બુડિલ સસકે અશ્વત-
ઠશિવના પુત્રને પૂછ્યું કે—હે વ્યાઘ્રપદકુમાર ! તમે કયા વૈશ્વાનર આત્માની
ઉપાસના કરો છો ? ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો કે—હે રાજન્ ! હું જલરૂપી વૈશ્વા-

અગર ધન રૂપ વૈશ્વ નર આત્મા છે, કે જેની તમે ઉપાસના કરો છો, તેથીજ તમે ધનવાન તથા શરીરથી બળવાન છો. ૧.

[વિશેષ—જલ—આત્માના ઉપાસક હૃદયમાં શાંત રહે છે. અને બીજાને પણ તે તેવા જ જ્ઞેવાની ઈચ્છા રાખે છે. તેઓ એવા લોકોની સાથે સંપર્ક રાખે છે કે જે બળેડા ખોર નથી હોતા. એજ કારણથી તેઓ ધન આદિ મેળવવામાં તેનું રક્ષણ કરવામાં તથા તેનો ઉપયોગ કરવામાં બીજાના કરતાં અધિક યોગ્ય હોય છે.

अस्स्यन्नं पश्यसि प्रियमस्यन्नं पश्यति प्रियं भवस्यस्य
ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते वसि-
स्त्वेष आत्मन इति होवाच वसिस्तस्ते व्यमेत्स्यद्यन्मां
नागमिष्य इति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! તે પછી રાજાએ કહ્યું, હે ત્રાપે ! તમે અત્ત ભક્ષણ કરો છો, તથા પ્રિય પુત્રાદિકોના દર્શન કરો છો. જે કોઈ બીજે પણ તે પ્રમાણે વૈશ્વનાર આત્માની ઉપાસના કરશે તે પણ અત્ત ભક્ષણ કરશે, પોતાના ઘરમાં પ્રિય પુત્રાદિકોને દેખશે તથા તેના વંશમાં વ્રજા તેજ રહેશે પરંતુ એ વૈશ્વનાર આત્માની બક્ષિતજ છે. અગર જો તમે મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો તમારું બક્ષિત સ્થાન કાઢી જત. ૨.

વિ० વિ० ભાષ્ય—એ વૈશ્વનાર આત્માનું બક્ષિત, એટલે કે મૂત્ર સંગ્રહ સ્થાન છે, મૂત્ર સંગ્રહ સ્થાનને બક્ષિત કહે છે. એ નિશ્ચયજ ધનરૂપ રયિ સંગ્રહ વૈશ્વનાર આત્મા છે, કારણ કે જલથી અત્ત બને છે તથા અત્તથી ધન બને છે. તેથીજ તમે રયિયાન એટલે કે ધનવાન છો તથા શરીરે પુષ્ટિમાન છો, કારણ કે પુષ્ટિ અત્તથી થાય છે. એજ ભાવ પહેલા મત્રમાં કહેવામાં આવેલો છે.

વિશેષ—જલની ઉપાસના પણ આત્માની પૂર્ણ ઉપાસના નથી એ વાત મારી પાસેથી જાણી લો. એ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું, નહીં તો કોઈ પણ જગાએ હાસ્યારૂપક થઈ જશે. એટલા શિથિલ થઈ જશે કે લઘ્વી—બાહ્યભૂમિ નિવર્ત્ય—શકાની મુખ પણ ભૂલી જવાશે. અધિક કહેવામાં આવ્યતા આવી જાય છે. તેથી પાઠક સ્વયં સમજી લે. ૨.

ખંડ સત્તરમો

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मान-
मुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैव वै
प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं
प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—ને પછી રાજાએ અરણ્ય કુમાર ઉદાલકને કહ્યું કે—હે ગૌતમ ! તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો ? ઋષિએ કહ્યું કે—હે પૂજ્ય રાજન, હું તો પૃથ્વીની જ ઉપાસના કરું છું. તે ઉપરથી રાજાએ કહ્યું કે—જેની તમે ઉપાસના કરો છો તે અવશ્યજ પ્રતિષ્ઠા નામક વૈશ્વાનર આત્મા છે. તેથીજ તમે પ્રજા તથા પશુઓએ કરીને પ્રતિષ્ઠિત છો.

વિં વિં બાપ્ય—રાજાના પ્રશ્નનો ઋષિએ એવો ઉત્તર આપ્યો કે—હું પૃથ્વીની ઉપાસના કરું છું. તે સર્વની આધાર છે, તેના વિના કોઈની સ્થિતિ થઈ શકતી નથી. યજ્ઞ, વ્રથ, આહાર, શૈથ્યા આદિ પાર્થિવ પદાર્થજ મનુષ્યને કેવ ભાવમાં લાવનારા તથા વિદ્યામના સાધન છે. રાજાએ કહ્યું—ડીક છે, તેથીજ તમે સંપત્તિ થઈ રહેલા છો ૧.

વિશેષ—ભૂમિની ઉપાસના કરનારા પોતાના ઉપર તે ઉપકાર કરે છે જ પણ તેથી ખીજને કંઈ ઓછો લાભ પડેાચાડતા નથી. કૃષક અગ્ર હોય છે, પણ તેમનાથી કેટલો બધો ઉપકાર થાય છે ! એ બિચારા ઉપાસનાનું તત્ત્વ જાણતા નથી, જે લોક તેને આત્મા સમજીને સેવે છે તેમની પાસે વસ્તુની કમી રહેતી નથી. કોઈને જાણવાની ઈચ્છા હોય તો ભૂસ્વામિઓનાં ધાન્ય—પૂર્ણ ઘરાને જોઈ શકે છે. ૧.

अस्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्तं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
ब्रह्मवर्चसं कृते य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादो
त्वेतावात्मन इति होवाच पादो ते व्यम्लास्येतां यन्मां
नागमिष्य इति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—હે ઉદાલકે ઋષે ! તમે અન્ન ભક્ષણ કરો છે તથા પ્રિય પુત્રાદિકોને પોતાના ઘરમા દેજો છો. એજ રીતે કોઈ બીજો પુરુષ એ વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરશે તો તે પણ આપના સમાન અન્ન ભક્ષણ કરશે તથા પ્રિય પુત્રાદિકોને પોતાના ઘરમા દેખશે. પરંતુ જેની તમે ઉપાસના કરો છો તે વૈશ્વાનર આત્માનાં ચરણ છે. જો તમે મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો તમારાં ચરણ ગળીજાત અને તમે હુલા થઈ જાત. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—તાત્પર્ય એ છે કે જો મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો તમારાં ચરણ વિશેષ રૂપથી મ્હાન એટલે કે શિથિલ થઈ જાત કારણ કે આ પૃથ્વીની ઉપાસના પૂર્ણ આત્માની ઉપાસના નથી, પૃથ્વી તો તેનાં ચરણ છે. ભાવ એ છે કે—પૃથ્વી એવી વસ્તુ છે કે તેના ભક્ત કહીં આવી—બઈ શક્તા નથી. તેને ત્યાં રહીનેજ વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. કહેવત છે કે—ભૂમિ જેવી અચળ છે તેવીજ રીતે તેના ભક્તને તે અચળ બનાવી દે છે. ૨.

વિશેષ—દ્વાદશથી સપ્તદશ જડોતુ ચોકામા તાત્પર્ય એ છે કે, અશ્વપતિ રાજાએ પૂર્વોક્ત છ એ ઋષિઓને પૂછ્યું કે, તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો ? તેના ઉત્તરમા છ એ મહાત્માઓએ ક્રમશઃ આ પ્રમાણે કહ્યું—ઐપમન્યવે કહ્યું—હું દુલ્લોકની ઉપાસના કરૂં છું, સ્વયં યજ્ઞે કહ્યું—હું આદિત્યની ઉપાસના કરૂં છું, ઇંદ્રધનુને કહ્યું—હું વાયુની, શર્કરાણે કહ્યું—હું આકાશની, બુડિલે કહ્યું—હું જલની તથા ઉદાલકે કહ્યું—હું પૃથ્વીની ઉપાસના કરૂં છું એ સાંભળીને રાજાએ ક્રમશઃ સર્વને અલગ અલગ જતાવીને કહ્યું કે, જો એકાગ્રી ઉપાસનાઓ છે કે જેની તમે ઉપાસના કરો છો. અગર જો મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો તમારા અગ ભગ થઈ જાત

અહીં મુખી એ ક્રમ રહેલો છે કે—પ્રથમ રાજાએ પ્રત્યેક ઋષિને તેમનું ઉપાસ્ય પૂછ્યું તે ન્યાયે બાણી લીધું ત્યારે તેની પ્રશસા કરી, તેના ફળનું કથન પણ કર્યું. તે પછી તેમા જે દોષાપત્તિ થતી હતી તે પણ જતાવી તેની સાથેજ ઉપાસનું બોધન પણ કર્યું. વિશેષના એ છે કે રાજાએ તે તે ઋષિને તે તે હાનિ જતાવી કે જે જે વિષયમા તેમની ઉપાસના સળથી ત્રુટી હતી તથા એવું કહીને સ્વાગત કર્યું કે—સારૂં થયું કે આપ મારી પાસે આવી ગયા, નહીં તો આપનું અમુક રીતે અનિષ્ઠ થાત ૨.

ખંડ અઠારમો

અશ્વપતિનો ઉપદેશ તથા સમસ્તોપાસનાનું ક્ષણ—

તામ્હોવાચૈતે વૈ યૂયં પૃથગિદેમમાત્માનં વૈશ્વાનરં
વિદ્વાંસીઽદ્વમત્ય યસ્ત્વેતમેવં પ્રાદેશમાત્રમભિવિમાન-
માત્માનં વૈશ્વાનરમુપાસ્તે સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ
સર્વેષ્વાત્મસ્વપ્નમત્તિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—રાજાએ એ છએ ઋષિયોને કહ્યું કે— તમે એ સર્વ આ વૈશ્વા-
નર આત્માને પૃથક્ પૃથક્ જાણીને યજ્ઞ અનેક વિધ લોગોને અત્ય લોગવોં છે.
પરતુ જે કોઈ ‘એજ હું છું’ એ પ્રમાણોના અભિમાનના વિષય થનારા આ પ્રાદેશ
માત્ર વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરે છે, તે સર્વ ભૂતોમાં, સર્વ લોકમાં તથા
સર્વ પ્રાણિયોમાં નિશ્ચયે કરીને લોગને લોગવે છે. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—રાજાએ વૈશ્વાનર દ્વિવાળા એ છએ ઋષિયોને કહ્યું
કે—એ તમો સર્વ તમારાથી અભિજ્ઞ હોવા છતાં પણ આ વૈશ્વાનર આત્માના એક
એક અંગને, સમસ્ત અંગ શુદ્ધિથી ઉપાસના કરો છો. તાત્પર્ય એ છે કે જન્માંધ
પુરૂષોનાં હસ્તિ દર્શન સમાન અર્થાત્ જે પ્રમાણે કેટલાક જન્માંધ, જેમણે હાથીને
કદીજ જોયોજ ન હોતો તેઓ તેના આકારનુ અનુમાન કરવા લાગ્યા. ત્યારે તેમાંથી
જે પુરૂષે હાથીની સૂંઠ, શિર, કાન પણ આદિ જે અવયવનો સ્પર્શ કરે છે તે
તેવાજ હાથીના સમગ્ર રૂપને સમજે છે. એજ પ્રકારે આપ સર્વની પણ વૈશ્વાનરના
અવયવોમાં સમગ્ર વૈશ્વાનર શુદ્ધિ રહેલી છે. તેનું ક્ષણ એ છે કે તમે અન્ન તથા
પ્રિય પુત્રાદિ બહુલતાને પ્રાપ્ત છો. જો કોઈ આ વૈશ્વાનર આત્માની એવુ સમજીને
ઉપાસના કરે કે તે પ્રજ્ઞાથી લઈને ક્રીડી પર્વત સર્વમાં વ્યાપક છે તથા સ્વર્ગ,
આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, સૂર્ય ચંદ્ર, તારાગણ આદિમાં સ્થિત છે, એજ
જીવોના કર્મકળનો દાતા છે, એજ સમગ્રિ ચેતન આત્મા છે, તેનાથી પૃથક્ કંઈ
નથી તેજ એકથી અનેક થઈને વિરાજમાન છે, તો એવો ઉપાસક સર્વ લોકોમાં,
સર્વ પ્રાણિયોમાં, સમસ્ત ભૂતોમા પૂર્ણ લોગોને પ્રાપ્ત થાય છે. વૈશ્વાનરના એક
એક અંગની ઉપાસના કરવાથી ન્યૂન ક્ષણને દેખાડી અનિષ્ટ ક્ષણ પણ તેજ અંગનું

ખતાવ્યું છે, કે જેને સમજીને ઉપાસક અજ્ઞાનથી વૈશ્વાનરના એક એક અંગની ઉપાસના ન કરે, પણ જ્ઞાનની સાથે વૈશ્વાનરના પૂર્ણ અંગની ઉપાસના કરે તથા એ પ્રમાણે કરીને સંપૂર્ણ ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરે. ૧.

વિશેષ—એ પુરૂષનું પ્રાદેશ માત્રથી એ તાત્પર્ય છે કે જેનું શિર સ્વર્ગ, પગ પૃથ્વી, નેત્ર સૂર્ય—ચંદ્ર, ધડ આકાશ, શ્વાસ વાયુ, મુખ અગ્નિ છે. (પ્રતર્પેણ દિશ્યન્તે इति प्रादेशाः, છુલોકાદયઃ તે एव परिमाणाः यस्य तन् प्रादेशमात्रम्)

અભિવિમાનનું તાત્પર્ય એ પુરૂષથી છે કે, જેનો સંબંધ શરીરવાસી સમષ્ટિ ચેતન આત્મા સાથે છે, એટલે કે જે કર્મિયોને તેમના કર્માનુસાર તેમને સાડ નિયત કરેલા લોકોમાં લઈ જાય છે, અથવા વ્યાપક આત્માની સાથે છે, અગર એ ચેતન આત્માની સાથે છે કે જે એક અનેક થઈને વિરાજમાન છે. એ બન્ને શબ્દો વૈશ્વાનરના વિશેષણ છે. ૧.

વૈશ્વાનરનું સાગોપાંગ સ્વરૂપ—

तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजा-
श्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहौ बहुलो बस्तिरेव
रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिलोमानि बहिर्हृदयं गार्ह-
पत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—તે આ વૈશ્વાનર આત્માનું મસ્તકજ કુતેજ (છુલોક) છે, ચક્ષુ વિશ્વરૂપ (સૂર્ય) છે, પ્રાણ પૃથગ્વર્ત્મા (વાયુ) છે, દેહનો મધ્ય ભાગ બહુલ (આકાશ) છે, બસ્તિરે રાય (જલ) છે, પૃથ્વીજ બાન્ને ચરણ છે, વશસ્થળ વેદી છે, લોમ ફલ છે, હૃદય ગાર્હપત્યાગ્નિ છે, મન અન્વાહાર્ય પચન છે તથા મુખ આહવનીય છે. ૨.

(વેં ૦ વિં ૦ ભાષ્ય—રાજા ઋષિયોને કહે છે કે—હે ઋષિયો ! વૈશ્વાનર આત્માનું મસ્તક છુલોક છે, પ્રાણ વાયુ છે, દેહનો મધ્ય ભાગ આકાશ છે, મૂત્ર-સમ્રહ સ્થાન જલ છે પગ પૃથ્વી છે, નેત્ર સૂર્ય છે, વશસ્થળ વેદી છે, રોમ કુશ છે, હૃદય ગાર્હપત્યાગ્નિ છે, મન અન્વાહાર્ય પચન છે તથા મુખ આહવનીયાગ્નિ છે.

હવે તેનાથી આગળ વૈશ્વાનર વેત્તાના લોજનમાં અગ્નિહોત્રનો નિશ્ચય કરવાની ઈચ્છાથી રાજા કહે છે કે, આ વૈશ્વાનર અગર તો લોકતાનું વશસ્થલજ

આકારમાં સમાન હોવાથી વેદી છે, રોમ કુશાઓ છે કારણ કે વેદીમા પાથરલી કુશાના સમાન તેઓ વલ્લસ્થળ ઉપર પથરાયેલાં જણાય છે, હૃદય ગાર્હપત્યાગ્નિ છે કારણ કે મન હૃદયથીજ ઉત્પન્ન થઈને તેનું અન્તર્ગત થાય છે, તેથી મન અન્વાહાર્ય પચન અગ્નિ છે તથા મુખ આહવનીયાગ્નિના સમાન આહવનીય છે કારણ કે તેમાં અન્નનો હોમ થાય છે. ૨.

વિશેષ—હે સૌમ્ય ! ગાર્હપત્ય એ અગ્નિ છે કે જે અગ્નિહોત્ર કર્તાના ઘરમાં સદા સ્થાપિત રહે છે, અન્વાહાર્ય અગ્નિ એ છે જેને અગ્નિહોત્રકર્તા ગાર્હપત્યાગ્નિ-માંથી હવન કરતી વખતે ઠકાડીને પોતાની દક્ષિણ બાજુએ રાખે છે, આહવનીય અગ્નિ એ છે કે જે અન્વાહાર્ય અગ્નિમાંથી ઠકાડીને હવનકર્તા પોતાના સન્મુખ રાખે છે તથા જેમાં મંત્ર લાવીને આહુતિઓ આપે છે, ગાર્હપત્યાગ્નિની હૃદય સાથે સમન એ કારણથી ઠકેલી છે કે જેમ સર્વ અગ્નિઓમાં મુખ્ય અગ્નિ ગાર્હપત્ય છે તેમજ શરીરનાં સર્વ સ્થાનોમાં હૃદય મુખ્ય છે, જેમ ગાર્હપત્યાગ્નિથી દક્ષિણાગ્નિની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમજ મનની ઉત્પત્તિ હૃદયથી થાય છે કારણ કે બાધેલા અન્નનો સર્વ રસ પ્રથમ હૃદયમાં જાય છે, પછી તેના સૂક્ષ્મ અંશ મનની વૃદ્ધિ કરે છે, તથા જેમ આહવનીય અગ્નિમાં આહુતિઓ અપાય છે તે એવા અભિગ્રાહથી કે તેનું ક્ષણ દેવતાઓને મળે, એજ પ્રમાણે અન્નાદિક લોભ્ય વસ્તુની આહુતિ મુખરૂપ અગ્નિમાં આપવામાં આવે છે કે જેથી તેનું ક્ષણ નેત્રાદિક શરીરસ્થ દેવતાઓને મળે. ૨.

ખંડ આગાશીસમે.

હવે લોજનની અગ્નિહોત્રવની સિદ્ધિને સારૂ 'પ્રાણાય સ્વાહા' એ પહેલી આહુતિનું વર્ણન કરે છે, થયા—

તદ્યદ્દમર્કં પ્રથમમાગચ્છેત્તદ્દોમીયથ્થ સ યાં પ્રથમા-
માહુતિં જુહુયાત્તાં જુહુયાત્પ્રાણાય સ્વાહેતિ
પ્રાણસ્તૃપ્યતિ ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! રાત્રીએ અધિયોને કહ્યું કે—લોજન સમયે જે અગ્નિ પહેલું આવે તેજ હવન કરવાને યોગ્ય છે. તથા પહેલો ગ્રાસ જેને તે આહુતિ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે તે ગ્રાસને 'પ્રાણાય સ્વાહા' કહીને મ્હોંમાં મુકવો. એ

પ્રમાણે કરવાથી પ્રાણ સતુષ્ઠ થાય છે. ૧.

વિં ૧૦ ભાષ્ય—એ પ્રમાણે હોવાથી લોજન સમયે જે અન્ન આવે તેમાથી હવન કરવો જોઈએ. અહીં અગ્નિહોત્રની કલ્પના માત્ર વિવક્ષિત છે, તેથી અગ્નિહોત્રના અગબૂત સહકારી સાધનોની પ્રાપ્તિ નથી. તે લોકતા જે પહેલી આહુતિ આપે, તે કેવી રીતે આપે ? તે ભગવતી શ્રુતિ બતાવે છે, ‘પ્રાણાય સ્વાહા’ એ મંત્રથી મુખમાં હવન કરે એમ કરવાથી પ્રાણ સતુષ્ઠ થાય છે. ૧.

[વિશેષ—અહીં ‘આહુતિ’ શબ્દ હોવાથી અવદાન પ્રમાણે એટલે કે જેટલું આહુતિમાં વિહિત છે તેટલુંજ અન્ન મુખમાં નાંખવું જોઈએ. ૧.

પ્રાણે તૃપ્યતિ ચક્ષુસ્તૃપ્યતિ ચક્ષુષિ તૃપ્યત્યાદિત્ય
સ્તૃપ્યત્યાદિત્યે તૃપ્યતિ ઘૌતૃપ્યતિ દિવિ તૃપ્યન્ત્યાં યત્કિંચ
ઘૌશ્વાદિત્યશ્વાધિતિષ્ઠતસ્તૃપ્યતિ તસ્યાનુ તૃષ્ણિં તૃપ્યતિ
પ્રજયા પશુભિરન્નાદ્યેન તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—રાજા ઋષિયોને કહે છે કે પ્રાણના તૃપ્ત થતા નેત્ર તૃપ્ત થાય છે, નેત્રના તૃપ્ત થતા સૂર્ય તૃપ્ત થાય છે. સૂર્યના તૃપ્ત થતાં જે કોઈ સૂર્ય તથા ધ્રુવોકની વચમાં સ્થિત છે, અગર જે કોઈના ઉપર ધ્રુવોક તથા આદિત્ય સ્વામી ભાવથી અભિષિત છે તે સર્વ તૃપ્ત થાય છે. તે સર્વના તૃપ્ત થતા હવનકર્તાની તૃપ્તિ, સંતાન, પશુ, અન્નાદિ, તેજ તથા બ્રહ્મતેજ દ્વારા થાય છે. ૨

વિં ૧૦ ભાષ્ય—અત્યારે હોમીય દ્રવ્યથી આહુતિ આપે ત્યારે ‘પ્રાણાય સ્વાહા’ એ મંત્ર જોડીને આપે. તેનાથી પ્રાણ તૃપ્ત થાય છે. પહેલું પ્રત્યક્ષ ક્ષણ તો એ છે કે હવન કરવાથી અપૂર્વ તો (યજ્ઞીય પુણ્ય વિશેષ) ઉત્પન્ન થાય છેજ ઉપરાંત વાયુ પણ વિશુદ્ધ થઈ જાય છે. વાયુનું શુદ્ધ થવું એ પણ તેની તૃપ્તિ છે, વાયુ તૃપ્ત થતાં અશ્વની તૃપ્તિ થાય છે, કારણ કે હવનાદિ યજ્ઞમાં પ્રથમ નેત્રનોજ સંબંધ વિશેષ હોય છે. પ્રકાશક હોવાથી નેત્ર વિશેષ શક્તિનું નામ આદિત્ય છે, તેનાથી ધ્રુવોકની, ધ્રુવોક તથા આદિત્યના તૃપ્ત થવાથી અન્ય જેટલા પદાર્થ છે તે સર્વની તૃપ્તિ થાય છે. તે જગ્રી યજ્ઞમાન પ્રજાથી, પશુજાથી, વિવિધ ભોજ્ય પદાર્થોથી, સાંસારિક ઐશ્વર્યરૂપ તેજથી તથા બ્રહ્મતેજથી તૃપ્ત થાય છે. ૨.

વિશેષ—શરીરસ્થ દીપ્તિ, ઉન્નવલતા, અગર પ્રગટ્સતારું નામ ‘તેજ’ છે તથા સદાચાર અને સ્વાધ્યાયથી થાય તે તેજ ‘બ્રહ્મતેજ’ છે. ૨.

ખંડ વીસમો

અથ યાં દ્વિતીયાં જુહુયાતાં જુહુયાદ્ વ્યાનાય સ્વાહેતિ
વાનસ્તૃપ્યતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી જે બીજી બ્રાહ્મતિ આપે તેને “વ્યાનાય સ્વાહા” એમ
ને આપવી જોઈએ. તેનાથી વ્યાન તૃપ્ત થાય છે. ૧.

ઘ્વાને તૃપ્યતિ શ્રોત્રં તૃપ્યતિ શ્રોત્રે તૃપ્યતિ ચન્દ્રમા-
તૃપ્યતિ ચન્દ્રમસિ તૃપ્યતિ દિશસ્તૃપ્યન્તિ દિક્ષુ તૃપ્યન્તીષુ
ત્વિંચ દિશશ્ચ ચન્દ્રમાધ્યાધિતિષ્ઠન્તિ તતૃપ્યતિ તસ્યાન્તુ તૃપ્ત
તૃપ્યતિ પ્રજયા પશુભિરન્નાદ્યેન તેજસા વ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥૨॥

ભાવાર્થ—વ્યાન તૃપ્ત થતાં શ્રોત્રેન્દ્રિય તૃપ્ત થાય છે શ્રોત્ર તૃપ્ત થતાં
ચંદ્રમા તૃપ્ત થાય છે, ચંદ્રમા તૃપ્ત થતાં દિશાઓ તૃપ્ત થાય છે તથા દિશાઓ તૃપ્ત
તાં જે કોઈના ઉપર ચંદ્રમા તથા દિશાઓ સ્થામિભાવથી અધિષ્ઠિત છે તે સર્વ
તૃપ્ત થઈ જાય છે, તેમની તૃપ્તિ પછી તે લોકતા પ્રજા, પશુ, અન્નાદ્ય, તેજ તથા
વ્રહ્મતેજ દ્વારા તૃપ્ત થઈ જાય છે. ૨.

(વિ. વિ. બા. ૧૦) આ ખંડના બન્ને મંત્રોનાં ‘ભાષ્ય’ તથા ‘વિશેષ’ સાથેજ
સાધવામાં આવે છે—વ્યાનના તૃપ્ત થવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિય તૃપ્ત થાય છે. વ્યાન
પ્રાપ્ત—શ્રોત્રેન્દ્રિયાધિષ્ઠિત વાયુનું છે. તેથી એ વાયુના તૃપ્ત થતાં શ્રોત્રની તૃપ્તિનું
અર્થ સમુચિતજ છે. શ્રોત્રની તૃપ્તિ થતાં ચંદ્રમા તૃપ્ત થાય છે, કારણ કે—
‘પદ્મિ=જાલહારે’ (આનંદ જેનો અર્થ છે એવા ચંદ્રિ ધાતુથી ચંદ્રમા શબ્દની
સંદ્ધિ થાય છે) તે અનુસાર ચંદ્રમાનો અર્થ આનંદ હોવા થાય છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય
દ્વારા શબ્દ શ્રવણ કરવાથી પણ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચંદ્રમાની તૃપ્તિથી
દેશાઓ તૃપ્ત થાય છે, કારણ કે દિશાઓના સંબંધથીજ શ્રોત્રમાં શબ્દ આવે છે.
તેથી શ્રોત્રની તૃપ્તિથી દિશાઓનું તૃપ્ત થવું સ્પષ્ટ છે. ચંદ્રમા તથા દિશાઓના
તૃપ્ત થતાં તેમના અધિકારમાંના સર્વ પદાર્થોની પણ તૃપ્તિ થાય છે. તથા જે
સર્વની તૃપ્તિ થયા પછી યજ્ઞમાન સંતાન, પશુ, અન્ન, સાંસારિક તેજ તથા વ્રહ્મ
તેજથી તૃપ્ત થાય છે. ૧-૨.

વિશેષ—ભારતીય સભ્યતાનુસાર આર્ચ લોકોએ દૈનિક સંબંધ ધરાવત

ખનાવી રાખવાનો ચત્ર કરેલો છે તે પોતાનાં કર્મોથી પોતાનીજ તૃપ્તિ ન હોતા માનતા. તેઓની એવી ધારણા હતી કે, દેવતાઓની તૃપ્તિથી ગરાગર જગત્ તૃપ્ત થઈ શકે છે. ગીતા—ઉપનિષદ્ તથા વેદોમા પણ દેવતાઓને સતુષ્ટ કરવાના યજ્ઞ, ભક્તિ, ઉપાસના આદિ અનેક ઉપાયોના સવિસ્તાર વર્ણન મળે છે. ૧-૨

—❦—

ખંડ એકવીસમો

—❦—

‘અપાનાય સ્વાહા’ એ ત્રીજી આહુતિનું વર્ણન કરે છે, યથા—

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्य-
पानस्तृप्यति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—પછી જે ત્રીજી આહુતિ આપે તેને ‘અપાનાય સ્વાહા’ એવું કહીને આપે, તેનાથી અપાન તૃપ્ત થાય છે. ૧.

अपाने तृप्यति वाक्स्तृप्यति वाचितृप्यन्त्याममिस्तृप्य-
त्यग्ने तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किंच
पृथिवी चामिश्रायतिष्ठतस्तत् तृप्यति तस्यानुतृप्ति तृप्यति
प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—અપાનના તૃપ્ત થવાથી વાગિન્દ્રિય તૃપ્ત થાય છે, વાણી તૃપ્ત થતાં અગ્નિ તૃપ્ત થાય છે, અગ્નિના તૃપ્ત થતા પૃથ્વી તૃપ્ત થાય છે તથા પૃથ્વી તૃપ્ત થતાં જે કેહ ઉપર પૃથ્વી તથા અગ્નિ સ્ત્રાત્રીભાવથી અધિષ્ઠિત છે, તે સર્વ તૃપ્ત થાય છે તથા તેમની તૃપ્તિ થયા પછી બોક્તા બ્રહ્મ, પશુ, અન્નાદિ, તેજ તથા બ્રહ્મ તેજ દ્વારા તૃપ્ત થાય છે. ૨.

❦ ૧૦ ૧૦ ભાષ્ય—‘અપાનાય સ્વાહા’ અહીં અપાન શબ્દથી વાગિન્દ્રિય સ્થાનાધિષ્ઠિત વાયુનું ગ્રહણ કરવાનું છે. એજ અભિપ્રાયથી કહે છે કે—અપાન તૃપ્ત થવાથી વાણી તૃપ્ત થાય છે વાણીનું ઉચ્ચારણ અગ્નિની સહાયતાથી થાય છે. કારણ કે ભ્યા અગ્નિ નથી ત્યા વાણીનું ઉચ્ચારણ થઈ શકતું નથી તેથીજ વાયુની તૃપ્તિ દ્વારા અગ્નિની તૃપ્તિ કહેવી છે.

અગર એમ કહો કે—વાણીના દેવતા અગ્નિ છે તેથી અગ્નિ તૃપ્ત થવાથી

પૃથ્વીની તૃપ્તિ થાય છે. અહીં પૃથ્વીનું તાત્પર્ય વાણીગત સ્થાન છે. અને અગ્નિ તથા પૃથ્વીના અધિકારમાં જે પદાર્થ છે તેમની તથા તેમના પછી પ્રજા આદિથી ચન્નમાનની તૃપ્તિ થાય છે. ૧-૨.

વિશેષ—વૈદિક સાહિત્ય ઘણું રોચક છે. તેમાં સાધારણ બંધકાર દ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષા આપવામાં આવી છે. પણ આજકાલ આપણા સંસ્કાર મલિન થઈ જવાથી આપણે તેને સમજવાનો યત્ન કરતા નથી. ત્યાં મુધી વાત આવી ગઈ છે કે—આપણને વૈદિક વાર્તા વિલક્ષણ જેવી પ્રતીત થાય છે. આજ મુધી આપણી વિદેશિયો ઉપર તથા તેમના કથન ઉપરજ શ્રદ્ધા રહી છે. એ આપણી દાસતાનો પ્રસાદ હતો. પણ હવે તો આપણે સ્વતંત્ર છીએ, તેથી હવે વેદો-ઉપનિષદો આદિકોને સમજવાને સારૂ અધિક દત્તચિત્ત થવું જોઈએ. ૧-૨.

ખંડ બાવીસમો

૦૦૦૦૦૦

‘સમાનાય સ્વ ડા’ એ ચોથી આહુતિનું વર્ણન કરે છે, યથા—

अथ यां चतुर्थी जुहुयात्ता जुहुयात्समानाय स्वाहेति
समानस्तृप्यति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—તે પછી જે ચોથી આહુતિ આપે તેને ‘સમાનાય સ્વાહા’ એવું કહીને આપવી જોઈએ. તેનાથી સમાન વાયુ તૃપ્ત થાય છે. ૧.

समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्य-
स्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां
यत्किंच विद्युश्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानु
तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्म-
वर्चसेनेति ॥ २ ॥

—ભાવાર્થ—સમાનના તૃપ્ત થવાથી મન તૃપ્ત થાય છે. મન તૃપ્ત થતાં મેઘ તૃપ્ત થાય છે. મેઘ તૃપ્ત થવાથી વિજળી તૃપ્ત થાય છે તથા વિજળી તૃપ્ત થતાં જે દોષ પદાર્થ ઉપર વિજળી તથા મેઘ અવિષ્ટિત છે તે તૃપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે તેમની તૃપ્તિ પછી લોકતા પ્રજા, પશુ, અન્નાદિ, તેજ તથા બ્રહ્મતેજ દ્વારા તૃપ્ત થાય છે. ૨.

વિ० વિ० ભાષ્ય—ગદા શરીરમાં વિચરનારા વાયુનું નામ ‘સમાન’ છે. તેનાથી ચોથી આહુતિ ‘સમાનાય સ્વાહા’ એ ભણીને આપે. તેનાથી સમાનની તૃપ્તિ થાય છે. અને સમાન તૃપ્ત થતાં મનની તૃપ્તિ અહીં એટલા સારૂ કહેલી છે કે—મન પણ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં ‘સમાન’ની પેઠે વર્તે છે. અહીં મનની શક્તિ વિશેષનું નામ પર્જન્ય તથા મનની ગતિનું નામ વિદ્યુત્ છે તથા એ પર્જન્યના તૃપ્ત થતાં તૃપ્ત થાય છે. તે પછી પર્જન્ય તથા વિદ્યુતના અગ્નિકારમાં જે ઠાઈ છે તે સર્વ તૃપ્ત થાય છે, અને પછી બ્રહ્મતેજ આદિથી ચતુર્માન તૃપ્ત થાય છે ૧૨.

વિશેષ—‘મન એવ મનુષ્યાણાં કારણ ધન્વમોક્તયો.’ એ કથનથી મનને સર્વ ઠાઈ કહેવામાં આવેલું છે. ચોથી ગ્રાસરૂપ આહુતિને ‘સમાનાય સ્વાહા’ એ મંત્રથી હવન કરવાથી સમાન તે પછી ક્રમથી મન, પર્જન્ય, વિદ્યુત્, તથા વિદ્યુત્—પર્જન્યના આશ્રિત સર્વ પ્રાણિમાત્ર તૃપ્ત થાય છે. એ વૈદિક સાહિત્ય છે, જેના ઉપર પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ વિચાર કરવો જોઈએ. ૧૨.

અંત તેઇસમે

હવે ‘ઉદાનાય સ્વાહા’ એ પાંચમી આહુતિનું વર્ણન કરે છે, યથા—

**अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्यु-
दानस्तृप्यति ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—તે પછી જે પાંચમી આહુતિ આપે તેને ‘ઉદાનાય સ્વાહા’ એવું કહીને આપવી જોઈએ, તેનાથી ઉદાન વાયુ તૃપ્ત થાય છે ૧.

ઉદાને તૃપ્યતિ ત્વક્ તૃપ્યતિ ત્વચિ તૃપ્યન્ત્યાં વાયુ-
સ્તૃપ્યતિ વાયો તૃપ્યત્યાકાશસ્તૃપ્યત્યાકાશે તૃપ્યતિ
યર્કિંચ વાયુશ્ચાકાશશ્ચાધિતિષ્ઠતસ્તત્તૃપ્યતિ તસ્યાનુ તૃપ્તિ
તૃપ્યતિ પ્રજયા પશુભિરન્નાદ્યેન તેજસા બ્રહ્મવર્ચસેનેતિ ॥૨॥

ભાવાર્થ—ઉદાનના તૃપ્ત થતાં ત્વચા તૃપ્ત થાય છે, ત્વચા તૃપ્ત થતાં વાયુ થાય છે, વાયુ તૃપ્ત થતાં આકાશ તૃપ્ત થાય છે તથા આકાશના તૃપ્ત થતાં, જે

(ऊपर) अज्ञानपूर्वक यज्ञ (नीचे) ज्ञानपूर्वक
(उपर) अज्ञानपूर्वक यज्ञ (नीचे) ज्ञानपूर्वक

(अ. १ म. २४)
(प. ४. २४)

કેઈના ઉપર વાયુ તથા આકાશ સ્વામી ભાવથી અધિષ્ઠિત છે તે તૃપ્ત થાય છે તથા તેમની તૃપ્તિ પછી સ્વયં ભોક્તા પ્રભ, યશુ, અન્નાદ્ય, તેજ, તથા બ્રહ્મતેજ દ્વારા થાય છે. ૨.

વિં વિં સાધ્ય—વાગિન્દ્રિય સ્થાનાધિષ્ઠિત વાયુનું નામ ‘ઉદાન’ છે. એ ઉદાન વાયુની તૃપ્તિને સાર “ઉદાનાય સ્વાહા” જાણીને પાંચમી આહુતિ આપે. તેનાથી ઉદાનની તૃપ્તિ થાય છે. ઉદાનથી ત્વક્ની પુષ્ટિ થાય છે. ત્વક્ની પુષ્ટિ થવાથી સ્પર્શેન્દ્રિયની શક્તિ વધે છે. વાયુના તૃપ્ત થતાં આકાશની તૃપ્તિ તથા આકાશની તૃપ્તિ થતાં જે કાંઈ આકાશ તથા વાયુના આશ્રયમાં છે તે સર્વની પુષ્ટિ થાય છે. તે પછી પ્રભ આદિથી યજ્ઞમાનની તૃપ્તિ—પુષ્ટિ-તુષ્ટિ-હૃષ્ટિ થાય છે.

વિશેષ—સંન્યાસી મહાત્માઓમાં તથા શુજરાત અને દક્ષિણઆદિ દેશના ઘણા બ્રાહ્મણોમાં ભોજનના પહેલાં—‘પ્રાણાય સ્વાહા’, ‘બ્યાનાય સ્વાહા’, ‘અપાનાય સ્વાહા’, ‘સમાનાય સ્વાહા’ તથા ‘ઉદાનાય સ્વાહા’ એ પાંચ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરીને પંચગ્રાસ કરવાની પૃથા છે. એ રીતિ વૈદિક છે. તેનું તત્ત્વ આ પંચાગ્નિ વિધામાં ઉપર્યુક્ત યંડોમાં સમભવવામાં આવ્યું છે જેને પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ જાણવું જોઈએ. ૧-૨.

ખંડ ચોવીસમો

હવે અવિદાનના હવનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, યથા—

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य
भस्मनि जुहुयात्तादृक्त्स्यात् ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—એ જે અગ્નિહોત્ર કરતાં આ વૈશ્વાનર આત્માને ન જાણીને અગ્નિહોત્ર કરે છે, તે એવી રીતનું થાય છે કે જેમ કોઈ બળતા અગ્નિને છોડી દહને રાખમાં હવન કરે છે. ૧.

વિં વિં સાધ્ય—રાખ કહે છે કે, હે ઋષિયો ! જે કોઈ આ ઉપર્યુક્ત વૈશ્વાનર વિધાને ન જાણીને અગ્નિહોત્ર કર્મ કરે છે, તેનો તે હવન વૈશ્વાનર-પાસકના અગ્નિહોત્રની અપેક્ષાએ, જેમ કોઈ આહુતિ ચોગ્ય અગ્નિને છોડીને રાખમાં આહુતિ આપે તેના જેવું થાય છે. ૧.

! વિશેષ—તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રાણ આદિ જે પુરૂષના શરીરની અદર સ્થિત છે, તેને સારૂ આહુતિ આપવી એ શ્રેષ્ઠ છે. એ કોઈ પુરૂષ જ્ઞાનપૂર્વક પ્રાણાદિ શરીરસ્થ અગ્નિમા આહુતિ આપે છે તથા બાહ્ય અગ્નિમાં નથી આપતો તે પાપ યુક્ત થતો નથી. એ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ અગ્નિહોત્રની નિંદા દ્વારા વૈશ્વાનરોપાસકના અગ્નિહોત્રની શ્રેષ્ઠતા તથા સ્તુતિ કરવામા આવી છે. ૧.

હવે વિદ્વાનના હવનનું ક્ષણ કહે છે. યથા—

**अथ च एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वामसु हुनं भवति ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—કારણ કે જે આ પ્રકારે એ વૈશ્વાનરને બાણીને અગ્નિહોત્ર કરે છે તેની, હવનમાં આપેલી આહુતિ સર્વ લોકોમાં સર્વભૂતોમાં તથા સંપૂર્ણ આત્માઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૨.

વિનિવૃત્ત ભાષ્ય—સર્વલોકોમાં ઇત્યાદિ વાક્યોનું તાત્પર્ય એ છે કે વૈશ્વાનર વેત્તા મસ્તકાદિરૂપ ઘુલોકાદિ લોકોમાં, સંપૂર્ણ અરાચર ભૂતોમાં તથા શરીર, ઇન્દ્રિય, મન તથા બુદ્ધિ રૂપ સમસ્ત આત્માઓમાં હુત એટલે કે અન્નનું ભક્ષણ કરે છે. ૨.

વિશેષ—‘શરીરાદિ રૂપ સંપૂર્ણ આત્માઓમાં’ એ કથનનું કારણ એ છે કે, તેમનામાંજ પ્રાણિયોની આત્મા કલ્પનાનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. ‘અન્ન ભક્ષણ કરે છે’ એનું તાત્પર્ય એ છે કે વૈશ્વાનર વેત્તા સર્વાત્મા ણનીને અન્ન ભક્ષણ કરે છે. અજ્ઞાનિયોના સમાન પિંડમાત્રમા અભિમાન કરીને અન્ન નથી ખાતો. ૨.

**तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रान्तं प्रदूयतैव च हास्य सर्वे
पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ૩ ॥**

ભાવાર્થ—આ વિષયમાં એ દ્રઘાંત પણ છે કે, જેમ જે કોઈ આ પ્રકારે એ વૈશ્વાનર વિદ્વાને બાણીને અગ્નિહોત્ર કરે છે તેનાં સર્વ પાપ એ પ્રકારે ભસ્મ થઈ જાય છે કે જે પ્રમાણે મુંજનો પૂળો અગ્નિમાં નાખતાંજ ભસ્મ થઈ જાય છે.

વિનિવૃત્ત ભાષ્ય—જેમ સીંકના તૂલનો અગ્નિભાગ (એક ભતના ઘાસનો અગ્નિભાગ) અગ્નિમા નાખતાં તરતજ ણળી જાય છે તેમજ સર્વના અંતરાત્મ ભૂત તથા સમસ્ત અત્રોના લોકાઓ એ વિદ્વાનના અનેક જન્મોમાં ક્રાંત્યત થએલાં તથા જ્ઞાનેત્પત્તિના પહેલાંનાં તથા જ્ઞાનની સાથે સાથે થનારાં ધર્માધર્મ સંતક નિ શેષ

પાપ હઠ્ઠ થઈ જાય છે કે જે આ વૈશ્વનાર વિધાને એ પ્રમાણે બાણનાર હોઈને હવર્ત કરે છે અર્થાત્ લોજન કરે છે

વિશેષ—સચિતાદિ સમસ્ત પાપ તો ભસ્મ થઈ જાય છે, પરંતુ કેવળ વર્તમાન શરીરનો આશ્રય કરનારા પાપ રહી જાય છે, કારણ કે લક્ષ્યના પ્રતિ છોડેલા બાણની પેઠે ક્રૂણ આપવામાં પ્રવૃત્ત થઈ જવાને કારણે તેનો ઢાહ થઈ શકતો નથી.

તસ્માદુ હૈર્ધવિવ્યથપિ ચ્ચઢાલાયોચ્છિદ્રં પ્રયચ્છેદાસ્મનિ

હૈવાસ્ય તદ્વૈશ્વનારે હુતથ સ્યાદિતિ તદેવ શ્લોકઃ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—હે ઋષિયો ! જે વૈશ્વનાર વિધાનો જ્ઞાતા પોતાનું છોડેલું અન્ન પણ કદી ચાંડાળને આપે તો વૈશ્વનાર વિધાને બાણવાને કારણે તે આપેલું અન્ન એ ચાંડાળના વૈશ્વનારમાં આહુતિ આપ્યા સમાન થાય છે. એ વિષયમાં આ મત્ર છે ૪.

વિં વિં લાખ્ય—તે જો કે ઉચ્છિદ્ર દ્વાન અયોગ્ય ચાંડાળને, શાસ્ત્રથી પ્રતિષિદ્ધ ઉચ્છિદ્રદ્વાન પણ કરે તો પણ તે ચાંડાળના શરીરમાં સ્થિત વૈશ્વનાર આત્મામાં જ હુત થશે, પાપનો હેતુ નહીં થાય. એ પ્રમાણે કહીને ભગવતી શ્રુતિ-વિધાની પ્રશસા કરે છે. આ સ્તુતિના વિષયમાં આ શ્લોક અર્થાત્ મત્ર પણ છે.

વિશેષ—જે વૈશ્વનાર વિધાને બાણે છે, તેના અતઃકરણમાં પાપોની વાસના રહેતી નથી તેનું અન્ન સર્વદા વૈશ્વનાર અગ્નિમાં જ હુત દ્રવ્યના સમાન પુણ્યપ્રદ થાય છે જો તે ચાંડાળને પણ ઉચ્છિદ્ર અન્ન આપે તો પણ તેના તપો-બલથી તે વૈશ્વનાર અગ્નિમાં હુત દ્રવ્યની પેઠે પુણ્ય કારક થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેના સ્વભાવમાં જેટલાં કાર્ય થાય છે તે સર્વકાર્યોમાં તેના આત્મિક બલનો પ્રભાવ વર્તમાન રહે છે. તેથી ચાંડાળ પણ તે અન્નને ખાઈને ઉત્તમ કાર્ય કરવાને સાંદ્ર ઉદ્યત થાય છે. ૪.

યથેહ સ્પૃધિતા ઘાલા માત્તરં પર્યુપાસતે । एवथ सर्वाणि

भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—જેમ આ લોકમાં મૂખ્યાં બાલક સર્વ રીતે માતાની ઉપાસના કરે છે, તેવીજ રીતે સમસ્ત પ્રાણી અગ્નિહોત્રની ઉપાસના કરે છે, અગ્નિહોત્રની ઉપાસના કરે છે. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—રાજા કહે છે કે, હે ઋષિયો ! આ સસારમાં જેમ ભૂખ્યાં બાલક કુધાનિવૃત્તિને અર્થે સર્વ પ્રકારથી પોતાની માતાની ઉપાસના, પ્રતિક્ષા કરે છે કે—માતા અમને ક્યારે અન્ન આપશે ? તેવીજ રીતે અન્ન ભક્ષણ કરનારાં સર્વ પ્રાણી કૃષ્ણ પ્રાપ્તિ ને સાર એ પ્રકારે જાણનારાના અગ્નિહોત્ર એટલે કે લોજનની પ્રતીક્ષા કરે છે કે એ ક્યારે લોજન કરશે ? ‘અગ્નિહોત્રમુપાસતે’ એ વાક્યની દ્વિરૂક્તિ અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચન કરવાને સાર છે. ૫

વિશેષ—વૈશ્વાનર વેત્તા પુરૂષના લોજનની પ્રતીક્ષા નિરતર સર્વલોક કરે છે, તેનું કારણ એ છે, કે ઉક્ત વેત્તા પુરૂષના લોજન કરવાથી સમસ્ત જગતની તૃપ્તિ થઈ જાય છે.

જેમ કુધા પીડિત બાળક ‘માતા અમને ક્યારે લોજન આપશે’ એ પ્રકારે માતાનું ધ્યાન કરે છે, તેમજ વૈશ્વાનર ઉપાસકના પૂર્વે કહેલાં અગ્નિહોત્રનાં સર્વ પ્રાણી ‘એ ક્યારે લોજન કરશે કે જેનાથી અમે તૃપ્ત થઈએ’ તેની વાટ જોયા કરે છે. વૈશ્વાનરનો ઉપાસક પોતે પોતાને વૈશ્વાનર સ્વરૂપ માને છે. વૈશ્વાનરથી કોઈ પ્રાણી ભિન્ન નથી, એ અર્થે આ ‘વૈશ્વાનર’ શબ્દથી પ્રગટ થઈ રહેલો છે, જેમ

વિશ્વનાભ—‘સર્વ, વિશ્વરૂપ થઈને, વળી સર્વનું કારણ હોવાથી નર રૂપ હોય તે ‘વૈશ્વાનર’ કહેવાય છે અથવા—વિશ્વ જેનું નિયમ્ય હોય એવો જે નર તેનું નામ પણ ‘વૈશ્વાનર’ થઈ શકે છે તથા વિશ્વ નામ સર્વ, નર નામ પુરૂષ એટલે કે જે સર્વ પુરૂષ રૂપ હોય તે વૈશ્વાનર તેનાથી થયું એમ કે—વૈશ્વાનર-સર્વ રૂપ છે. તેને પોતાનું રૂપ માનનારા જે ઉપાસક છે તે ચયા વૈશ્વાનર. એવા વૈશ્વાનરના તૃપ્ત થવાથી સર્વજન જગત્ તૃપ્ત થાય છે. તેથી સર્વભૂત તેને માતાવત્ પ્રિય જાણીને તેની ઉપાસના કરે છે. તે ખાય છે ત્યારે સર્વે તૃપ્તિનો અનુભવ કરે છે, વૈશ્વાનર વિદ્યાનું એ મહત્ત્વ છે. ૫.

ઇતિ છાન્દોગ્યોપનિષદ્નો પાંચમી અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય છઠ્ઠો

ખંડ પહેલો

ત્રીજા અધ્યાયમાં 'સર્વં મલ્લિવદ્ બ્રહ્મ તજ્જલાનિતિ' એ મત્રથી જગતની ઉત્પત્તિ પ્રદક્ષી થએલી છે, તેનુંજ આશ્રિત છે તથા તેમાંજ લીન થઈ જાય છે,' એ કહી ચુક્યા છીએ તેનું સાધન કરવાને સાડે હમણાંજ ખતાવવામાં આવ્યું છે કે એક વિક્ષાનન લોજન કરવાથી સકળ સસાર તૃપ્ત થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે આત્માનું એકત્વ હોય તોજ બની શકે. તેને સિદ્ધ કરવાને સાડે આ છઠ્ઠા અધ્યાયનો આરભ થાય છે. અહીં પુત્રને પિતાના ઉપદેશ રૂપમાં વિદ્યાનું સારતમત્વ સિદ્ધ કરવાને સાડે આ આખ્યાયિકાની રચના કરેલી છે, યથા—

ॐ શ્વેતકેતુર્હાડરુણેય આસ તથા હ પિતૌવાચ
શ્વેતકેતો વસ બ્રહ્મચર્યં ન વૈ સોમ્યાસ્મરકુલાનોઽનનૂચ્ય
બ્રહ્મવન્ધુરિવ ભવતીતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—અગિયે અરણ્ય ઋષિનો શ્વેતકેતુ નામનો પૌત્ર હતો તેને પ્રસિદ્ધ પિતાએ કહ્યું—હે શ્વેતકેતો ! તું બ્રહ્મચર્ય વાસ કર, એટલે કે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાલન કરીને શુદ્ધિપ્રાપ્તિ જાળવે રહે કારણ કે, હે સૌમ્ય ! આપણા કુળમાં એવો પુરુષ ઉત્પન્ન થતો નથી કે જે વેદોને લલિત વાગરનો બ્રહ્મવન્ધુ જેવો બની જાય. ૧

ચોખ્ખતા હોવા છતાં પણ તેમણે પુત્રનું ઉપનયન કર્યું નહીં, તેથી એવું પ્રતીત થાય છે કે તેમને અવકાશ નહીં હોય અનુમાન એમ થાય છે કે, વખતે તેમને કોઈ અતિ આવશ્યક કામને માત્ર બહાર જવાનું હોય—

સ હ દ્વાદશવર્ષ ઉપેત્ય ચતુર્વિંશતિવર્યઃ સર્વાન્વેદા-
નધીત્ય મહામના અનૂવાનમાની સ્તબ્ધ ઇયાય તથા હ

પિતૃવાચ શ્વેતકેતો યદ્વુ સોમ્યેદં મહામના અનૂચાનમાતી
સ્તબ્ધોઽસ્યુત તમાદેશમપ્રાક્ષ્યઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ બાર વર્ષની વયમા આચાર્યની પાસે ગયો અને ચોવીસ વર્ષનો થયો ત્યાં મુધી સપૂર્ણ વેદોને ભણીને પાછો આવ્યો પોતાને મોટો બુદ્ધિ માન તથા વ્યાખ્યાતા માનીને ઘણો અછકડતો થઈને ઘેર આવ્યો તેને પિતાએ કહ્યું—‘હે સૌમ્ય ! તું જે એટલો મહામના, પડિતગન્ય તથા અવિનીત જેવો થયો છે તે શું તેં એ ઉપદેશ (આચાર્યની પાસેથી) લીધો છે ? ૨.

એ ઉપદેશને કૃતિ વિશેષ રૂપથી સ્પષ્ટ કરે છે, યથા—

યેનાશ્રુતઃ શ્રુતં ભવત્યમતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાત-
મિતિ કથં નુ ભગવઃ સ આદેશે ભવતીતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જેનાથી ન સાંભળેલું સાંભળેલું થઈ જાય છે, ન જાણેલું જાણેલું થઈ જાય છે તથા ન સમજેલું સમજેલું થઈ જાય છે એ સંભળીને શ્વેતકેતુ પૂછે છે કે—એ આદેશ કયા પ્રકારનો છે ? ૩

પિતાએ કહ્યું—‘એ આદેશને સાંભળો’ એવું કહીને પિતાએ અનેક દ્રષ્ટાંત આપીને ઉપપાદન કર્યું, યથા—

યથા સોમ્યૈકેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વં મૃન્મયં વિજ્ઞાતઃ
સ્યાદ્વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥૪॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! જેમ એક માટીના ઢેલાથી સપૂર્ણ માટીના પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, કારણ કે વિકાર વાણીના આરંભ માત્રનો છે, નામ તો વાણીથી અવગ જોડાવા માત્રનુંજ છે, સત્ય તો કેવળ મૃત્તિકાજ છે ૪

યથા સોમ્યૈકેન લોહમણિના સર્વં લોહમયં વિજ્ઞાતઃ
સ્યાદ્વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં લોહમિત્યેવ સત્યમ્ ॥૫॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! જે પ્રમાણે એક સુવર્ણમણીનું જ્ઞાન થતા સપૂર્ણ સુવર્ણમય પદાર્થ જણાઈ જાય છે, એક સોનાની દુક્રીથી સોનાની દરેક વસ્તુ જાણી જવાય છે. કારણ કે વિકાર વાણીનું ઉત્પાદક નામ માત્ર છે, પણ એ જે સોનું છે તેજ સાચું છે ૫.

યથા સોમ્યૈકેન નલ્લનિકૃન્તનેન સર્વં કાણ્ણાયસં
વિજ્ઞાતથ્થ સ્યાદ્વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં કુણ્ણાયસ-
મિત્યેવ સત્યમેવથ્થ સોમ્ય સ આદેશો ભવતીતિ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! જેમ એક નખ કાપવાની લોઢાની નરણીથી લોઢાના
સર્વ વિકાર વિહિત ઘર્ષ જાય છે. કારણ કે વિકાર વાણીનો આરંભ હોવાથી નામ
માત્ર છે, સત્ય કેવળ લોખંડજ છે, હે સૌમ્ય ! એવાજ એ આદેશ છે. ૬.

એ સાંભળી પુત્રે કહ્યું—

ન ઘૈ નૂનં ભગવન્તસ્ત્વ એતદવેદિષ્યુર્યદ્ધ્યેતદવેદિષ્યન્
કથં મૈ નાવહ્યન્નિતિ ભગવાથ્થસ્ત્વેવ મૈ તદ્ બ્રવીત્વિતિ
તથા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—એ મારા આચાર્ય અવશ્યજ એવું નહીં જાણતા હોય, જો એ
જાણતા હોત તો મને કહેત નહીં ? હવે આપજ મને જતાવો. ત્યારે ઉદાસ કે કહ્યું
હે સૌમ્ય ! તથાસ્તુ, એમજ થશે. એટલે કે જતાવું છું. ૭.

વિં વિં બાપ્ત—આ ખંડના સાતે મંત્રોનું બાપ્ત તથા વિશેષ સાથેજ
લાખવામાં આવે છે—આરણીનો પુત્ર આરણ્ય શ્વેતકેતુ હતો, તેને પિતાએ ઘણા
લાડથી ઉછેરલો હતો. માતા પિતાની અતિ અધિક પ્રીતિથી તે રમતમાંજ લાગ્યો
રહેતો હતો. તે ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત હોઈને પોતાનાં સાથી બાળકોને
પીડા તથા પોતાના વડીલાનું અપમાન મુઠાં પણ કરી બેસતો હતો. એવી દશા
જોઈને એક દિવસ તેના પિતાએ તેને કહ્યું કે—તું બાર વર્ષનો થયો તોપણ બ્રાહ્મણો-
ના કર્મથી રહિત હોઈને, બ્રાહ્મણોમાં અધમ જેવો પ્રતીત થાય છે, તેથી કોઈ શુરૂની
પાસે જઈને વેદાધ્યયન કર. મારાથી તને ભણાવી શકાય નહીં. હું તને લાડ
કરતો રહ્યો તેથી મારો તારા ઉપર પ્રભાવ રહ્યો નથી.

શ્વેતકેતુ પિતાની આજ્ઞા માનીને શુરૂ પાસે જઈને અર્થ સહિત આરે વેદ
તથા છોએ અગ્નિ ભણ્યો, પરંતુ ઉપનિષદ્ગ્રંથ વેદાન્ત ભણ્યો નહીં. ચોવીસ વર્ષ
પર્યંત વેદાદિકોને ભણીને ઘેર આવ્યો, પરંતુ વિદ્યાના અભિમાનથી પિતાને પ્રણામ
ક્યાં વિતાજ ઉદ્ધત ભાવથી અકકડાઈને બેસી ગયો. પુત્રની એવી અશિષ્ટતા જોઈને
પિતાને ક્રોધ તો ચઢ્યો નહીં પણ દુઃખ તો જરૂર થયું તેણે કહ્યું—હે પુત્ર !

જે અધિકતાના અભિમાનથી અકડાઇને સ્તબ્ધ થઇને બેઠો છે, જેનાથી પોતાને વેદોનો જ્ઞાતા માને છે તથા પોતાને સર્વથી ચઢિયાતો માની બેઠો છે, તે જોવો તે કયો શુભ તે શુદ્ધ પાસેથી શીખી મેળવ્યો છે ? શુદ્ધ એવી તે કઈ છુટી છુટીને પીવડાવી છે કે જેથી તું અભિમાનનો માર્થો તારી મર્યાદાની બહાર જાય છે ? જલ્દા, એ તો કહે કે તે તારા શુદ્ધને એ પણ પૂછ્યું હતું કે જે વસ્તુના શ્રવણ કરવાથી અશ્રુત પદ્યોનું પણ શ્રવણ થઈ જાય છે, જે એકના મનન કરવાથી સર્વનું મનન થઈ જાય છે તથા જે એકના નિશ્ચયથી સર્વ અનિશ્ચિત પદાર્થ પણ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. એ તું તે જાણતો હોય તો મને સંભળાવ.

પિતાની એ વાત માંભળીને શ્વેતકેતુ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે એ કેવી રીતે બની શકે કે, કોઈ એકને જાણવાથી જાણ્યા વગરનું પણ જાણી શકાય ! તેનો ગર્વ ગળી ગયો, અને પિતાને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે જેમ એક કારણ રૂપ મૃત્તિકાનું જ્ઞાન થવાથી મૃત્તિકામાનાં કાર્ય ઘટ આદિ સર્વનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. એ ઘટ આદિ કાર્ય મૃત્તિકાથી ભિન્ન હોત તો તેમનું જ્ઞાન ન થાત, પણ અહીં તો ઘટાદિ મૃત્તિકા માત્રજ છે. વાણીથી ઉચ્ચારણ કરેલા નામથી ભિન્ન ઘટાદિ પદાર્થ બીજી કોઈ ચીજ નથી, પરંતુ નામ માત્રજ છે. એવીજ રીતે એક સુવર્ણ પિંડના જ્ઞાનથી તેના કાર્ય કટક કુંડળાદિનું જ્ઞાન થઈ જાય છે તથા જેમ એક લોહ પિંડના જ્ઞાનથી એ લોખંડના કાર્ય ખડ્ગાદિનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. સુવર્ણના કાર્ય કુંડળાદિ, લોહ કાર્ય ખડ્ગાદિ તથા મૃત્તિકા કાર્ય ઘટાદિ એ કેવળ નામ માત્ર હોવાથી વાણી દ્વારા ઉચ્ચારણ કરાય છે. વાસ્તવમાં મૃત્, - સ્વર્ણ, લોહાદિથી કિંચિત્ પણ ભિન્ન નથી. મૃત્તિકા, સ્વર્ણ, લોહ એ કારણજ સત્ય છે મૃત્તિકા, સ્વર્ણ, લોહ રૂપ કારણના જ્ઞાનથી કાર્ય ઘટ, કુંડળ, ખડ્ગાદિકોનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય છે. 'ઘટ' એ નામ માત્રથી તે કાર્ય મૃત્તિકાથી ભિન્ન થઈ જતો નથી. પ્રકૃતમાં તેજ પ્રમાણે એક આત્માના જ્ઞાનથી તે આત્માના કાર્યરૂપ સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. હે પુત્ર ! એકના જ્ઞાનથી એવા સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. પાછો પોતાને શુદ્ધ પાસે પિતાજી ન મોકલી દે, એ વાત મનમાં રાખીને શ્વેતકેતુએ પોતાના પિતાને કહ્યું, મારા શુદ્ધેવની મારા ઉપર ઘણી કૃપા હતી, તેથી તેમણે મને સમગ્ર વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. હું જે તેમનો અત્યંત પ્રિય શિષ્ય હતો તેને નિષ્કપટ લાવથી તેમણે સર્વ વિદ્યાઓ બતાવી પરંતુ તેઓ એ વિદ્યા નહીં જાણતા હોય કે જે વિદ્યાના સંબંધમાં આંત્ર પ્રશ્ન કર્યો, તેથી કૃપા કરીને આપજ તે બતાવો. ૧૭.

વિશેષ—નિકાર નામથી બનેલી વસ્તુ. જ્યારે કોઈ ચીજ નથી બને છે,

ત્યારે તેમાં નામ રૂપનો ભેદ થઈ જાય છે. માટીના વાસણ નામમાં તથા રૂપ આકારમાં ભિન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે, પરંતુ તે સર્વ માટીથી કાઢી અલગ—ભિન્ન વસ્તુ નથી.

બ્રહ્મબન્ધુ—બ્રાહ્મણ જેવો, એ કે જે બ્રાહ્મણોને પોતાના બન્ધુ બતાવે છે. પણ એ સ્વયં બ્રાહ્મણના ગુણ—કર્મથી ભૂષિત નથી. [આદેશ—એ ઉપદેશને કહે છે કે જે કેવળ શાસ્ત્રગમ્ય અથવા ગુરુગમ્યજ હોય બીજા મત્રમાં જે ‘મહામતા’ શબ્દ આવ્યો છે તેનો અર્થ એ છે કે, જેનું મન મહત્ અર્થાત્ ગૌરી હોય, અથવા જેનું મન સાર લાવને બીજાના કરતાં સારી રીતે સમજી શકે છે. ‘અભિમાન માને’ પોતાને મોટો પ્રવક્તા માનનાર. આ બંડના મન્ત્રોમાં આવેલા ઉક્ત શબ્દોના સાધારણ અર્થ અભિપ્રાય સમજવાને સાડી આપવામાં આવેલા છે. ૧૭.

ખંડ બીજો.

જે એકના બાહુવાચી સર્વ કાઈ બાણી જવાય છે એમ જે પ્રથમ કહેલું હતું તે બતાવે છે, યથા—

સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ । તદ્દૈક
આદુરસદેવેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયં તસ્માદસતઃ
સદજાયત ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! સૃષ્ટિથી પહેલાં એ એક અદિતીય સતજ હતું. એ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મના વિષયમાં કોઈ એક એવું કથન કરે છે કે—આરભમાં એક માત્ર અદિતીય અમતજ હતું તે અમતથી મત ઉત્પન્ન થયું ૧

એ મનનો પ્રતિબેધ કરે છે, યથા—

કુતસ્તુ સ્વલુ સામ્યૈવ સ્યાદિતિ હોવાચ કથમસતઃ
સજાયેતેતિ સત્ત્વેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ ॥૨॥

ભાવાર્થ—કિન્તુ હે સૌમ્ય ! એમ કેવી રીતે થઈ શકે, અર્થાત્ સત્ની ઉત્પત્તિ અસત્થી કેવી રીતે થઈ શકે ? તેથી હે સૌમ્ય ! સદિની પૂર્વે એ એકમાત્ર અદ્વિતીય સત્ જ હતું, એમ આરણ્યજો કહ્યું. ૨.

तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽष्टजत तत्तेज
ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽष्टजत तस्माद्यत्र क्व
शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तद्धयापो जायन्ते ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તેણે જ્ઞાનપૂર્વક સંકલ્પ કર્યો કે—‘હું બહુરૂપ થઈને પ્રગટ થાઉં’ એ પ્રમાણે ઇક્ષણ કરીને તેણે તેજ ઉત્પન્ન કર્યું. તે તેજે ઇક્ષણ કર્યું. ‘હું બહુ થઈ જાઉં નાના પ્રકારથી ઉત્પન્ન થાઉં’ એ પ્રમાણે ઇક્ષણ કરીને તેણે જલને ઉત્પન્ન કર્યું. એજ કારણથી મનુષ્ય જે કોઈ સ્થાનમાં અથવા પરસેવાથી લીનો થઈ જાય છે તે જલ તેજથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩.

ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेमहीति ता
अस्ममसृजन्त तस्माद्यत्र क्व वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं
भवत्यद्भ्य एव तद्धयन्नाव जायते ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—એ જલે ઇક્ષિા કરી કે અમે બહુ થઈ જઈએ—અમે પ્રજાવાળા થઈ જઈએ. તેમણે અન્નને ઉત્પન્ન કર્યું. તેથીજ જ્યાં કંઈ વૃષ્ટિ થાય છે ત્યાં ઘણું અન્ન થાય છે. આ અન્નાવ જલથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ જલથીજ તે અન્ન ખાવાને યોગ્ય થાય છે. ૪.

वि० वि० भा०—હે પ્રિયદર્શન પુત્ર ! આ સંપૂર્ણ નામરૂપાત્મક જગત્ ઉત્પત્તિના પહેલાં સત્ અદ્વિતીય પ્રદારૂપ જ હતું. એ જગતના સ્વૂળ નામ-રૂપ કાંઈ પણ ન હોતાં. તથા નાસ્તિક શૂન્યવાદી ગૌદ્ કહે છે કે ઉત્પત્તિથી પૂર્વે શૂન્ય-રૂપ અસત્ જ હતું. એ અસત્ જ એક અદ્વિતીય રહ્યું. અસત્તેજ કારણ માન-નારા શૂન્યવાદી હઠીલા છે, અને તેમનું એ કહેવું બિલકુલ સુક્તિ રહિત છે. જે અસત્તેજ કારણ માનવામાં આવે તો વન્ધ્યા પુત્રમાં પણ કારણતાપત્તિ થઈ જશે, અર્થાત્ એક કારણ દોષરૂપ થશે. તેથી અસત્રૂપ શૂન્યથી કાર્યોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેને એમ સમજી લો કે ‘સમતીય, વિમતીય તથા સ્વગત લેહ રહિત અદ્વિ-

તીય પ્રહાર ઉત્પત્તિ પહેલાં હતું. સ્થૂળરૂપમાં નામ-રૂપ પ્રપંચ કાંઈ પણ ન હોતું.

હવે એ સત્ય અદ્વિતીય પ્રહારના બોધને માટે નામ રૂપ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ કરવાના પરમાત્માના વિચારનું કહે છે—સત્યરૂપ પરમાત્માએ આ પ્રમાણે ચિંતન કર્યું.—‘મારા વિના પ્રપંચ ઘણાં રૂપો વાળો થઈ શકતો નથી, તેથી હું પરમાત્મા પ્રહાર નાના રૂપોને પ્રાપ્ત થાઉં, એવું ચિંતન કરીને માયાશયલ (માયામાં મળેલા) પરમાત્માએ આકાશાદિ પચ મહાભૂતોને ઉત્પન્ન કર્યાં. જો કે આ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં પૃથ્વી, જલ તથા તેજ એ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કહી છે, વાયુ તથા આકાશની નહીં. તોપણ તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં આકાશાદિ પચ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. તથા વ્યાસજીએ તથા શ્રીશંકરાચાર્યજીએ શારીરક નામના બાધ્યના દ્વિતીયાઅવિરોધાધ્યાયના ત્રીજા વિષય પાદમાં તૈત્તિરીય ઉપનિષદ અનુસાર પંચભૂતોત્પત્તિ કથન કરેલી છે. તેથી આ ઉપનિષદનો તૈત્તિરીય ઉપનિષદની સાથે વિરોધ સમજવો નહીં. એજ પ્રમાણે પરમાત્માએ આકાશ તથા વાયુને ઉત્પન્ન કરીને અજને ઉત્પન્ન કર્યું. તેજ ઉપહિત યએલા પરમાત્માએ ચિંતન કર્યું—‘હું બહુ રૂપોવાળો થઈ જાઉં,’ તથા ઉપહિત પરમાત્માએ જલને ઉત્પન્ન કર્યું લોકમા પણ પ્રસિદ્ધ છે કે ન્યારે ઘણાં તાપ પડે છે ત્યારેજ વૃષ્ટિ થાય છે, એ કારણથી અગ્નિથી જલની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. પુનઃ જલ ઉપહિત પરમાત્માની એકથી બહુ થઈ જવાની ઇચ્છાથી અન્ન શબ્દાર્થ પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી. ૧૪.

વશેષ—‘તદેતત્’ અહીં ‘એતત્’ એ ક્રિયા પ્રગટ કરે છે કે એ સત્ ચિંતન છે, નહીં કે અચેતન. અહીં પ્રકૃતિને અનર્થાત્મી માનીને તેને શયન રૂપમાં પ્રગટ કરેલો છે. કોઈ કહે છે કે જલ તથા તેજ જડ હોવાથી ઇક્ષણ એટલે કે ઇચ્છા કરી શકે નહીં. તેનો ઉત્તર છે કે અહીં ઉપચારથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે, અથવા એમ પણ શકાય છે કે તેજમાં વ્યાપક પ્રહાર ઇક્ષણ અગર ઇચ્છા કરીને જલને તથા જલગત પ્રહાર પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી, તેથી આ શાસ્ત્ર ઉપર જડગત દોષ આવતો નથી. ૧-૪.

ખંડ ત્રીજો

હવે જીવા દ્વારા આવિષ્ટ ભૂત કાર્યોની પરંપરાથી પ્રહાર કાર્યતા છે, એ કહેવાને સાર તેમનો અનુવાદ કરે છે, થયા—

શેષાં સ્વલ્લેષાં મૃતાનાં ત્રીણ્યેવ बीजानि भवन्त्यण्डजं
जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—નિશ્ચયે કરીને એ પક્ષી આદિ ભૂતોનાં, પ્રાણિયોનાં ત્રણજ બીજ
હોય છે, અડજ, છવજ તથા ઉદ્ભિજ. ૧.

सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन
जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—તે આ દેવતાએ જેનું મત્તામ હતું તેણે ઈક્ષણુ-સકટપ કર્યો
કે હવે હું એ ત્રણે (તેજ, જલ, પૃથ્વી) દેહીધ્યમાન ભૂતોમાં છપાત્મા રૂપથી
અનુપ્રવેશ કરીને નામ અને રૂપની અભિવ્યક્તિ વિસ્તાર કરે ૨.

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमा-
स्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोत् ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—તેનામાંથી એક એક દેવતાને ત્રિવૃત્-ત્રિવૃત્ કરે એટલે કે
દરેકને ત્રણ ત્રણ ગણા બનાવુ એવો વિચાર કરીને તે આ દેવતાઓએ નામ
રૂપથીજ એ પણ દેવતાઓમાં અનુપ્રવેશ કરીને નામ તથા રૂપનું વ્યાકરણ કર્યું—
અક્ષગ અક્ષગ કર્યા. ૩.

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा नु खलु
सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृतत्रिवृदेकैका भवति तन्मे
विजानीहीति ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—તેમનામાંથી દરેકને ત્રણ ત્રણ ગણા બનાવ્યા, હે સોમ્ય ! જે
પ્રકારે એ ત્રણે દેવતા એક એક કરીને પ્રત્યેક ત્રિવૃત્-ત્રિવૃત્ છે—દરેક ત્રણ ત્રણ
ગણા છે. હવે એ મારાથી જણુ ૪.

वि० वि० भाष्य—हे रवेतकेतो ! पृथ्वी, जल तथा तेज एते त्रय भूताने
अनुसारं ये, उद्भिज तथा वरायुज एते त्रय भूतोऽंशी एतेपत यथां ये,

સ્વેદન જે પ્રકારના છે, એક તો મચક મચ્છરાદિ રૂપ સ્વેદન ઉદ્ભવિજ રૂપ થઈ જાય છે, બીજા ધૂંકાદિ (બુઆદિ) રૂપ સ્વેદન અંડન રૂપ થઈ જાય છે. તેનાથી સ્વેદનનું જળના કાર્યથી ઉદ્ભવિજ રૂપ તથા પૃથ્વીના કાર્યથી અંડન રૂપ બહણ કરવું ગર્ભના ચર્મવાળા વેદનનું નામ જરાયુજ છે. એ જરાયુજની જઠરાગ્નિ રૂપ તેજથી ઉત્પત્તિ છે તે કારણથી તેને તેજનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે.

પરમાત્મા પૃથ્વી આદિ ત્રણ ભૂતોમાં પ્રવિષ્ટ થયા અને એવો વિચાર કરવા લાગ્યા કે—એ ત્રણ ભૂતોમાં હું પરમાત્મા જીવરૂપથી પ્રવેશ કરીને—નામ-રૂપને સ્પષ્ટ કરૂં. પ્રથમ એ ત્રણ ભૂતોના ત્રણ ત્રણ ભાગ કરૂં, એ ભૂતોના નવભાગ કરવાથી નામ રૂપ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

એ પ્રમાણે વિચાર કરીને એ પરમાત્માએ એક-એક ભૂતના જે જે ભાગ કરીને પોતા પોતાના ભાગને છોડીને જુ મોટા ભાગોમાં મેળવીને ત્રિવૃત્ત કરણ કર્યું એ ત્રિવૃત્ત કરણ પંચીકરણનું ઉપલક્ષણ છે. એ રીતે ઉદાલક પિતાએ નામરૂપ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ ભૂતોથી વર્ણન કરી. ૧-૪.

વિશેષ—તેજ આદિની ઉત્પત્તિ દેખાડીને હવે આ ખંડમાં તેના પછી જીવિત સૃષ્ટિનું ઉત્પન્ન થવું તથા તેના દ્વારા અલગ અલગ નામ રૂપનો વ્યવહાર દેખાડવામાં આવ્યો છે.

આ ખંડના બીજા મંત્રમાં સર્વ દેવતૈષ્ઠત્વનો ભાવ છે કે—જે કે તેજ, જળ તથા અન્નને ઉત્પન્ન કરી દીધાં છે. તો પણ હજી ઘણા થવાનું પ્રયોજન પૂરું થયું નથી તેથી તેણે ફરી વિચાર કર્યો. એ સા-શ્યં દેવતા દેવતા, તેનો અભિપ્રાય છે.

ઇંડાંથી ઉત્પન્ન થએલાંને અંડન કહે છે, તેથી ઇંડુજ બીજ છે એ કહેવું ઉચિત છે, તો પછી અંડનને બીજ કેમ કહેવું છે ? શ્રુતિમાં અંડનનેજ બીજ ખતાવેલું છે, કારણ કે અંડન આદિનો અભાવ હોવાથીજ તે વ્રતિની સંતતિનો અભાવ થઈ જાય છે, ઇંડાં આદિના અભાવથી નહીં. તેથી અંડન આદિનું બીજ અંડન આદિજ છે. ૧-૪.

ખંડ ચોથો

એ દેવતાઓતુ જે ત્રિવૃત્તકરણ કહેવામાં આવ્યું છે, તેતુ ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. જે એક દેશની પ્રસિદ્ધિ દ્વારા સંપૂર્ણ દેશની પ્રસિદ્ધિને કહેવામાં આવે છે તેતુ ઉદાહરણ કહે

યદગ્ને રોહિતઃ રૂપં તેજસસ્તદ્રૂપં ચલ્લુક્કં તદપાં
યત્કૃણ્ણં તદદ્વચ્ચાપાગાદગ્નેરગ્નિત્વં વાચારમ્ભણં વિકારો
નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જે અગ્નિમા રક્ત રૂપ છે તે તેજનુ રૂપ છે, જે શુક્લ રૂપ છે તે જળનુ રૂપ તથા જે કૃષ્ણ રૂપ છે તે અત્તનુ—પૃથ્વીનુ રૂપ છે એ પ્રમાણે અગ્નિથી અગ્નિત્વ આગપણું નિવૃત્ત થઈ ગયું કારણ કે, અગ્નિ રૂપ વિકાર વાણીથી કહેવાને સારૂ નામ માત્ર છે કેવળ ત્રણ રૂપ છે એટલુંજ સત્ય છે ૧ એજ પ્રમાણે—

યદાદિત્યસ્ય રોહિતઃ રૂપં તેજસસ્તદ્રૂપં ચલ્લુક્કં
તદપાં યત્કૃણ્ણં તદદ્વચ્ચાપાગાદાદિત્યાદાદિત્યત્વં વાચા-
રમ્ભણં વિકારો નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૨ ॥

બ્રાહ્મર્થ—જે સૂર્યનો લલ રંગ છે તે તેજનો રંગ છે જે રથેત રંગ છે તે જળનો છે તથા જે કાળો છે તે પૃથ્વીનો છે હવે સૂર્યનું સૂર્યપણું ચાલ્યું ગયું વિકાર નામ માત્ર છે—અલગ છે, જે વાણીનો અશ્રય છે, જે કાંઈ સત્ય છે, તે ત્રણ રૂપજ છે ૨

યચ્ચન્દ્રમસો રોહિતઃ રૂપં તેજસસ્તદ્રૂપં ચલ્લુક્કં
તદપાં યત્કૃણ્ણં તદદ્વચ્ચાપાગાચ્ચન્દ્રાચ્ચન્દ્રત્વં વાચારમ્ભણં
વિકારો નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—ચન્દ્રમાનું જે રોહિત રૂપ છે, તે તેજનુ રૂપ છે જે શુક્લ રૂપ છે તે જળનુ છે તથા જે કૃષ્ણ રૂપ છે તે અત્તનુ છે એ પ્રમાણે ચન્દ્રમાનુ ચન્દ્રત્વ નિવૃત્ત થઈ ગયું કારણ કે ચન્દ્રમા રૂપ વિકાર વાણી ઉપર અવલગિત નામ માત્ર છે, ત્રણ રૂપ છે, એટલું જ સત્ય છે ૩

યદ્વિદ્યુતો રોહિતઃ રૂપં તેજસસ્તદ્રૂપં ચલ્લુક્કં તદપાં
યત્કૃણ્ણં તદદ્વચ્ચાપાગાદ્વિદ્યુતો વિદ્યુત્ત્વં વાચારમ્ભણં
વિકારો નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણીત્યેવ સત્યમ્ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જે વિદ્યુતમાં રક્ત રૂપ દેખાય છે. તે તેજનું, જે શુકલ રૂપ દેખાય છે તે જળનું તથા જે કૃષ્ણ રૂપ છે તે અન્ન-પૃથ્વીનું છે. વિદ્યુતમાંથી વિદ્યુતપણું જનું રહ્યું, કારણ કે વિકાર વાણીના આરંભ માત્ર નામ વાળો છે. ત્રણ રૂપજ સત્ય છે. ૪.

एतद्ध स्म वै तद्विद्वांश्च आहुः पूर्वं महाशाला महा-
श्रोत्रिया न नोऽय कश्चनाश्रुतमममविज्ञातमुदाहरिष्यतीति
ह्येभ्यो विदांचक्रुः ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—પ્રાચીન સમયના મહોટા ગૃહસ્થ તથા મહોટા વેદવેત્તા જેમણે એ વાતને જાણી લીધી હતી તેમણે કહ્યું—‘હવે અમે કોઈ એવી વસ્તુ નહીં બતાવી એ કે જે અમે-સાંભળેલી નથી તથા જાણી ન હોય. કારણ કે એના (ગુણ-રૂપોના જાણવા)થી તેમણે સર્વકાંઈ જાણી લીધું હતું. ૫

કેવે પ્રકારે જાણી લીધું છે—

यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांच-
कुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्यपांश्च रूपमिति तद्विदांचकुर्यदु
कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदांचक्रुः ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—જે કાંઈ લાલ રૂપ છે તેને તેમણે તેજનું રૂપ જાણ્યું, તે શુકલ રૂપ છે તે જલનું રૂપ છે, એવું તેમણે જાણ્યું. તથા જે કૃષ્ણ છે તે અન્નનું રૂપ છે એવું તેમણે જાણ્યું છે. ૬.

यदु विज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास
इति तद्विदांचकुर्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं
प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे त्वजानीहीति ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—તથા જે વિજ્ઞાત જેવું છે તે એ દેવતાઓનાજ સમુદાય છે, એવું તેમણે જાણ્યું. હે સોમ્ય ! હવે તું મારી પાસેથી એ જાણ કે એ ત્રણ દેવતા ન્યારે પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કેવે પ્રકારે તેમનામાંથી ત્રિવૃત્-ત્રિવૃત્ થઈ જાય છે—દરેક ત્રણ ત્રણ ગણા થઈ જાય છે. ૭.

વિઞ્ વિઞ્ સાધ્ય—એના પિતાએ જ અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્રમા તથા વિજળી એ ચાર દ્રષ્ટાંત જગતના અપવાદને સાર કહ્યા છે. જેમ, હે શ્વેતકેતો ! અગ્નિ આદિ આદેમાં જે રક્ત રૂપ પ્રતીત થઈ રહેલું છે તેજનું જાણવું, જે શુકલ છે તે જલનું તથા જે કૃષ્ણ છે તે અન્નનું અગર પૃથ્વીનું છે. કારણ કે તેજ આદિના રૂપ વિના કાર્યભૂત અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર તથા વિદ્યુત આદિ વિકાર, વાણી વડે કરીને સિદ્ધ છે. નામ માત્રથી પૃથક્ નથી પૃથક્ કરીને મિથ્યાજ છે. એ પ્રમાણે સંસારમાં જે જે પદાર્થ પ્રતીત થઈ રહેલા છે, તે તે સર્વ તેમનાં કારણ તેજ, જલ, પૃથ્વીનાં રૂપોથી પૃથક્ નથી. તેજ આદિ સર્વ પદાર્થોનું કારણ પરમ આત્મા છે. તે પરમાત્મા રૂપ કારણથી ભિન્ન કોઈ તેજ આદિ સિદ્ધ થતું નથી. એ સત્ય પરમાત્મા રૂપ કારણના જ્ઞાનથી તેજ આદિ કાર્યનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન કહેલું છે.

હવે આ વિષયમાં વિક્રાનોના અનુભવનું વર્ણન કરે છે, યથા—હે શ્વેતકેતો ! કોઈ વિક્રાન્ કારણને સત્ય જાણીને હવેને પ્રાપ્ત થયેલા આ પ્રમાણે કહે છે—અમારા વિદ્યારૂપ કુલમાં જે મનુષ્ય ઉત્પન્ન થશે તેમાંનો કોઈ પણ મનુષ્ય અજ્ઞાત વસ્તુનું કથન કરશે નહીં. પરંતુ કારણ રૂપ સત્યને જાણીને તથા કારણથી ભિન્ન કાર્યને મિથ્યા જાણીને જ્ઞાત વસ્તુનું જ નિરૂપણ કરશે. ૧-૭.

વિશેષ—અગ્નિ, જલ આદિ કોઈ મૌલિક પદાર્થ નથી એવી કોઈ ચીજ છે કે જેના મિશ્રણથી એ બને છે અગ્નિનું અગ્નિપણું કાંઈ તેનું સ્વનંત્ર નથી. કારણ કે અગ્નિ પણ રૂપોનો વિકાર વિશેષ છે, તેના નિવાય બીજું કાંઈ નથી. એ વાત સદિની આદિમાં જે આચાર્ય ઋષિઓએ બતાવી હતી તેનું જ આજનું વિજ્ઞાન સમર્થન કરે છે.

સમસ્ત જગત્ ત્રિવૃત્કૃત છે, તથા અગ્નિની પેઠે, કેવલ ત્રણ રૂપ સત્ય છે તેમજ અગ્નિના અગ્નિત્વની પેઠે સંસારનું સંસારત્વ પણ નિવૃત્ત થઈ ગયું તથા અન્ન જલનું કાર્ય છે, તેથી જલજ સત્ય છે, અન્ન કેવલ વાયારણ છે, તથા તેજનું કાર્ય જલ હોવાથી જલનું પણ વાયારણત્વજ છે તેજ જ સત્ય છે. અને તેજ પણ સનું કાર્ય છે, તેથી તેનું પણ વાયારણત્વ છે, કેવળ સત્ જ સત્ય છે. અદી એજ અર્થ બતાવેલા ધ્રુવ છે કે—સત્ય કેવળ સત્ છે તથા તેને જાણનારાને કાંઈ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી. ૧૭.

ખંડ પાંચમો

અન્નમશિતં ત્રેધા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્થવિષ્ઠો ધાતુ-
સ્તત્પુરીષં ભવતિ યો મધ્યમસ્તન્માથ સંયોઽણિષ્ઠસ્તન્મનઃ ॥ ૧

ભાવાર્થ—હવે અન્ન (પૃથ્વી) ખાવામાં આવે છે, તે ત્રણ પ્રકારનું થઈ જાય છે તેનો સર્વથી સ્થૂળ ભાગ મળ જની જાય છે, જે મધ્યમ ભાગ છે તે માસ જની જાય છે તથા જે સર્વથી સૂક્ષ્મ ભાગ છે, તે મન જની જાય છે. ૧.

આપઃ પીતાછેધા વિધીયન્તે તાસાં યઃ સ્થવિષ્ઠો ધાતુસ્ત-
ન્મૂત્રં ભવતિ યો મધ્યમસ્તલ્લોહિતં યોઽણિષ્ઠઃ સ પ્રાણઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—પીધેલું પાણી ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત થઈ જાય છે, તેનો જે સ્થૂળ-તમ ભાગ છે તે મૂત્ર બને છે, જે મધ્યભાગ છે તે રૂધિર તથા જે સૂક્ષ્મતમ ભાગ છે તે પ્રાણ જની જાય છે. ૨

તેજોઽશિતં ત્રેધા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્થવિષ્ઠો ધાતુ-
સ્તદસ્થિ ભવતિ યો મધ્યમઃ સ મજ્જા યોઽણિષ્ઠઃ
સા વાક્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—પૃતાદિ તૈજસ રૂપ પદાર્થ યુક્ત હોવાથી તે ત્રણ પ્રકારના જની જાય છે. તેનો જે સ્થૂળ ભાગ છે તે અસ્થિ જની જાય છે, જે મધ્યભાગ છે તેની મજ્જા તથા જે સૂક્ષ્મતમ ભાગ છે તે વાક થઈ જાય છે. ૩

કારણ કે વાત એવી કે—

અન્નમયઃ હિ સોમ્ય મન આપોમયઃ પ્રાણસ્તે-
જામયી વાગિતિ શ્રૂય એવ મા ભગવાન્વિજ્ઞાપયત્વિતિ તથા
સોમ્યેતિ હોવાત્ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—હે સામ્ય ! મન અન્નમય છે—અન્નનું બનેલું છે, પ્રાણ જલમય છે તથા વાણી તેજોમયી છે એવું સાલણીને શ્વેતકેતુએ કહ્યું—‘ભગવન્ !

મને ફરી કહો—અધિક સ્પષ્ટ કરીને બતાવો. ત્યારે આરણિ ઉદાતકે-સારૂ. સોમ્ય ! એવું કહ્યું. ૪.

[વ૦ વિ૦ ભાષ્ય—પ્રથમ બાહ્ય અગ્નિ ચદ્રાદિ સર્વ પદાર્થોમાં ભૂત કાર્યતાનું વર્ણન કરીને પછી હવે સૂક્ષ્મ શરીરોમાં પણ ભૂતકાર્યતાનું વર્ણન કરે છે, જેમ—હે રવેતકેતો ! બ્રહ્મણ કરેલા અત્તના ઉદરમાં જઈને ત્રણ ભાગ થાય છે, અત્તનો સૂક્ષ્મ ભાગ તેની વિષા, મધ્યભાગ માસ તથા સૂક્ષ્મ ભાગ મન બની જાય છે. એજ પ્રકારે પીધેલું પાણી પણ સ્વળ મધ્ય સૂક્ષ્મ ભાગથી હ્રમશઃ મૂત્ર, રશ્મિર તથા પ્રાણ બની જાય છે. તથા તેલ ધૃતાદિ રૂપ તેજ પણ અસ્થિ મજ્જા તથા વાણીમાં વિભક્ત થઈ જાય છે. તેથી અત્તનું કાર્ય મન છે, જલનું કાર્ય પ્રાણ તથા અગ્નિનું કાર્ય વાણી છે. જે કે અન્ય ઉપનિષદોમાં ભૂતોના સાત્ત્વિક ભાગનું કાર્ય મન, રાજસનું પ્રાણ તથા આકાંક્ષના રાજસ ભાગનું કાર્ય વાક્ ધર્મિય કહી છે, તે પણ તેલ ધૃતાદિ રૂપ તેજ વાગિન્દ્રિયની પુષ્ટિનો હેતુ છે. પ્રાણની સ્થિતિનો હેતુ જલ છે તથા મનની પુષ્ટિનો હેતુ અત્ત છે, તથા મન આદિ કાર્ય તો ભૂતોના સાત્ત્વિક ભાગોનું જ છે ૧૪.

[વિશેષ—સસારની પ્રત્યેક વસ્તુ અત્ત જળ તથા તેજ, એ ત્રણની બનેલી છે. તેથી જે કોઈ વસ્તુ જે કોઈ પ્રાણધારીથી ખાઈ શકાય છે, તેમાં આ ત્રણેના ભાગ જણાય છે, પછી તેના વધારે જોછા પ્રમાણ બંને તેટલું હોય

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે—હે સોમ્ય ! મન અત્તમય છે, પ્રાણ જલમય છે, તથા વાક્ તેજોમયી છે, અહીં શકા થાય છે કે—કેવળ અત્ત બ્રહ્મણ કરતારા ઉદર આદિ વાક્ યુક્ત તથા પ્રાણવાન જોવામાં આવે છે તથા સમુદ્રમાં રહેનારા કેવળ જળમાત્ર બ્રહ્મકે મત્સ્ય, મગરાદિ મન તથા વાણીથી યુક્ત હોય છે, એજ પ્રમાણે ધૃતાદિ ન ખાનારાનું પણ પ્રાણવત્ત્વ તથા મનસ્વિત્ત્વ અનુમાનથી જાણી શકાય છે તો પછી ‘હે સોમ્ય ! મન અત્તમય છે’ ઇત્યાદિ કથન કેવી રીતે કહી શકાય ?

ઉત્તર એ છે કે—સર્વ કાઈ ત્રિવૃત્તકૃત હોવાથી સર્વનું સર્વ વસ્તુઓમાં હોવાનું સંભવનીય છે કોઈ પણ જીવ અત્રિવૃત્તકૃત અત્ત બ્રહ્મણ કરતો નથી તેમજ અત્રિવૃત્તકૃત જળ કે તેજ પીતો કે ખાતો નથી તેથી કાઈ વિરોધ નથી ધ્વિરની અગમ્ય અતકર્ય સૃષ્ટિમાં કોઈ જીવ અગર વસ્તુમાં વિશેષ શક્તિના વિકાસને જોઈને સામાન્ય સિદ્ધાંતો ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ ૧૪

ખંડ છઠ્ઠો

~~~~~

સ્વેતકેતુને જતાવવાનું જે કદુ હતું, હવે તેનું કથન કરે છે, યથા—

દધ્નઃ સોમ્ય મધ્યમાનસ્ય ચોઽણિમા સ ऊर्ध्वઃ
સમુદીપતિ તત્સર્પિર્ભવતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! મધન કરેલા દહીંનો જે સૂક્ષ્મ ભાગ હોય છે તે ઉપર એકઠો થઈ જાય છે તે માખણુ બને છે. ૧.

જેવું કે આ દ્રષ્ટાંત છે—

एवमेव खलु सोम्यान्नस्याशयमानस्य ચોઽણિમા સ
ऊर्ध्वઃ સમુદીપતિ તન્મનો ભવતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જરાજર તેજ પ્રમાણે હે સૌમ્ય ! અન્ન ત્યારે ખાવામા આવે છે ત્યારે તેનો સર્વથી સૂક્ષ્મ ભાગ ઉપર તરી આવે છે તેનું મન બની જાય છે. ૨.

अपाथ सोम्य पीयमानानां ચોઽણિમા સ ऊर्ध्वઃ
સમુદીપતિ સ ગ્રાણો ભવતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—પીધેલા પાણીનો જે સૂક્ષ્મ ભાગ છે, તે એકઠો થઈ ઉપર આવી જાય છે તે ગ્રાણુ થાય છે. ૩

तेजसः सोम्याशयमानस्य ચોઽણિમા સ ऊर्ध्वઃ સમુ-
દીપતિ સા ઘાગ્ભવતિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! લક્ષણુ કરેલા તેજનો જે સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે એકત્ર થઈને ઉપર આવે છે અને તેજ વાણી થાય છે. ૪.

તે પ્રકારે—

अन्नमयश्च हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयस्विति तथा
सोम्येति होवाच ॥ ૫ ॥

કાવાર્થ—મન અન્નમય છે, પ્રાણ જલમય છે, વાણી તેજોમયી છે (આરંભિનું એ કહેવું સાંભળીને રવેતકેતુએ કહ્યું) હે ભગવન્ ! મને ફરી સંભળાવો પિતાએ કહ્યું 'તથા અસ્તુ—અર્થાત્ એ સંભળીને આરંભિએ કહ્યું—હે સૌમ્ય ! સાર. ૫.

વિં વિં ભાષ્ય—રવેતકેતુએ પૂછ્યું કે—હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ જે મન આદિક છે તે સ્થૂળ અન્ન આદિકોનું કાર્ય કેવી રીતે થઈ શકે છે ? એ સાંભળી ઉદાલકે ઉત્તર આપ્યો કે—હે સ્વપ્રિય દર્શન ! જેમ હર્દીનું મથન કરવાથી સ્થૂળ હર્દીમાંથી સૂક્ષ્મ ધૃતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમજ મન આદિ સૂક્ષ્મ પણ સ્થૂળ ભૂતોમાંથી પ્રગટ થાય છે. જેમ સ્થૂળ હર્દીના મધ્ય ભાગનું શ્રીષ્ઠ થાય છે તથા સ્થૂળ ભાગ તક થાય છે, તેમજ સ્થૂળ ભૂતોના મધ્યમ સ્થૂળ ભાગોનું પ્રથમ નિરૂપણ કરવામા આવેલું છે ૧૫

વિશેષ—ઉદાલકે—હે સૌમ્ય ! મન અન્નમય છે, પ્રાણ જલમય છે તથા વાહ તેજોમયી છે એ પ્રમાણેનું મારે કથન યથાર્થજ છે, એમ કહ્યું ત્યારે રવેતકેતુએ પૂછ્યું કે—'આપના કથન અનુસાર જલ તથા તેજના વિષયમા તો બંને સર્વ કાઈ એવું થતું હોય, પરંતુ હજી મુખી મને એ વાતનો નિશ્ચય થતો નથી કે—મન અન્નમય છે તેથી હે ભગવન્ ! મને મનનું અન્નમયત્વ ફરી દ્રઢાત દ્વારા સમજાવો એ સાંભળીને પિતાએ પુત્રને સમજાવવાનો વાચકો કર્યો. ૧-૫

ખંડ સાતમો

મન અન્નમયીજ બનેલું છે એ વાતને અન્વય-વ્યતિરેકથી બતાવે છે, યથા—

**પોડશકલઃ સોમ્ય પુરુષઃ પચ્ચદશાહાન્તિ માઽગ્નીઃ
ક્રામમપઃ પિવાપોમયઃ પ્રાણો ન પિબતા વિચ્છેત્સ્યત
इति ॥ ૧ ॥**

કાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! પુરુષ સોળ કળાઓવાળો છે (જે તું એને પૂર્ણ રૂપે જાણવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો) તું પદર દિવસ મુખી સોજન ન કરીશ, જલ ઇચ્છાનુસાર પીજે, પ્રાણજલ મય છે જલ પીવાથી તારા પ્રાણ શરીરથી પૃથક્ નહીં થાય ૧.

પિતાએ એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે—

સ હ પશ્ચદશાહાનિ નાડશાય હૈનમુપસસાદં કિં
બ્રવીમિ ભો હત્યૃચઃ સોમ્ય યજૂઽપિ સામાનીતિ સ હોવાચ
ન વૈ મા પ્રતિભાન્તિ ભો ઇતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ શ્વેતકેતુએ પંદર દિવસ લોજન કર્યું નહીં. તે પછી તે
પિતા આરૂઢિની પાસે ગયો જઈને કહ્યું—હે ભગવન્ ! શું બાલુ એટલે કે શું
સંભળાતું ? પિતાએ કહ્યું—ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદ સંભળાવો. શ્વેતકેતુ
એ કહ્યું—હે ભગવન્ ! મને તેમનું સ્મરણ થતું નથી. ૨.

એ પ્રમાણે કહેતાં પિતાએ કહ્યું કે—આ વિષયમાં જે કારણ છે તે સંભળ—

... તઽ હોવાચ યથા સોમ્ય મહતોઽભ્યાહિતસ્યૈ-
કોઽદ્વરઃ સ્વયોતમાત્રઃ પરિશિષ્ટઃ સ્યાત્તેન તતોઽપિ ન વદુઃ
દેહેદેવઽ સોમ્ય તે પોડશાનાં કલાનામેકા કલાઽતિ-
શિષ્ટા સ્યાત્તયૈતર્હિ વેદાન્નાનુભવસ્યશાનાથ મે વિજ્ઞાસ્ય-
સીતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—એ શ્વેતકેતુને ઉશલકે કહ્યું કે—હે સૌમ્ય ! જેમ પ્રજ્વલિત
ધણા અગ્નિને એક અંગારો ચિનગારી માત્ર શેષ રહે તેનાથી ઘણો ઢાઢ થતો
નથી, તેવીજ રીતે હે સૌમ્ય ! તારી સોળ કળાઓમાંથી એક કળામાત્ર રહી ગયેલી
છે તેના દ્વારા તું વેદોનો અનુભવ કરી શકતો નથી. ઠીક છે, જા. લોજન કર.
ત્યારે તું મારી વાત સ્પષ્ટ સમજી શકીશ. ૩.

એ પ્રમાણે કહ્યાથી—

સ હાગાય હૈનમુપસસાદ તઽ હ યત્કિંચ પપ્રચ્છ
સર્વઽ હ પ્રતિપેદે ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—તેણે લોજન કર્યું. તથા પછી તે આરૂઢિની પાસે ગયો, ત્યારે
તેને જે કાંઈ પૂછ્યું તે સર્વ તેને ઉપસ્થિત થઈ ગયું. ૪.

તથા હોવાચ યથા સોમ્ય મહતોઽભ્યાહિતસ્યૈકમક્ષારં
 ચ્યોતમાત્રં પરિશિષ્ટં તં તૃણૈરુપસમાધાય પ્રાજ્વલયેષ્વેન
 તતોઽપિ બહુ દહેત ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—શ્વેતકેતુને ઉદાલકે કહ્યું—હે સૌમ્ય ! જેમ પ્રત્નલિત ઘણા
 ભારે અગ્નિની યાચેલી એક ચિનગારી માત્ર છે, તેને તૃણથી સપત્ર કરીને સળગાવ
 વામા આવે તો તે પોતાના પૂર્વ પરિભાષુના કરતા અધિક દાહ કરી શકે છે. ૫.

एवमसोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽति-
 शिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीतयैतर्हि वेदाननु-
 भवस्यन्नमयमसि हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी
 वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! તેજ પ્રમાણે તારી સોળ કળાઓમાંથી એક કળા જે
 શેષ રહેલી હોતી તે અન્ન દ્વારા વર્ધિત થઈને પ્રત્નલિત થઈ ગઈ, હવે તેનાથીજ તું
 વેદોનો અનુભવ કરી રહ્યો છે. કારણ કે, હે સૌમ્ય ! મન અન્નમય છે, પ્રાણ જલ-
 મય ॥ તથા વાક્ય તેજોમયી છે. એ પ્રસિદ્ધ પિતાના ઉપદેશને શ્વેતકેતુ સ્મરણ
 ગયો. તેણે સમજી લીધો. ૬.

वि० वि० भाष्य—हे श्वेतकेतो ! जो ताड़ मनु अन्नं कार्य है, जो अग्नि-
 नी दह निश्चय करवानो सकट्य होय तो पहर द्विच स सुधी बोजन न करीश, परतु
 जलपान तारी ध्विछा प्रमाणे करतो रहेजे जो जल पीवानुं छोडी दृष्टि तो शरीर
 रही शकशे नहीं हे सौम्य ! जो मनोमय एव अन्ननी शक्तिथी सोण कणावाणो
 कहेवाय है अन्नना लक्षणुथी उत्पन्न यजेदी जे मननी वृत्तियो है, ते (वृत्तियो)
 ज कणा कहेवाय है जो वृत्तियोथी विशिष्ट पुरुष घोडश कणावाणो कहेवाय है

જે પ્રમાણે પિતાની આજ્ઞા માનીને પુત્રે પદર દિવસ સુધી લોજન કર્યું નહી
 પિતાની પાસે ગએલા પુત્રને પિતાએ કહ્યું—હે પુત્ર ! તમે શુક પાસેથી જે લવ્યા
 છો તે સજાવો પુત્રે કહ્યું—હે ભગવન ! ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદ જે મેં
 શુક પાસેથી શ્રવણ કર્યા હતા, તેમનામાંથી મને એકનું પણ સ્કુરણ થતુ નથી.
 પિતાએ કહ્યું—હે પુત્ર ! જેમ મહાન પ્રત્નલિત અગ્નિ કાષ્ઠિકાને હગ્ધ કરીને

કેવળ ખદોત (આગિયા) ના જેવો અંગારાના રૂપમાં શેષ રહી જાય છે. તેનાથી ઘણાં કાષ્ટાદિકોનું દહન થઈ શકતું નથી. તેજ પ્રમાણે પંદર દિવસ સુધી લોજન ન કરવાથી તમારા મનની પંદર કળાઓનો નાશ થએલો છે, કેવળ એક કળા શેષ રહેલી છે. તેથી તમે મનથી કિંચિત્ પણ જાણતા નથી. હવે લોજન કરો

પછી ન્યારે રવેતકેતુએ લોજન કર્યું ત્યારે પિતાએ પૂછ્યું હતું તે સર્વ કહી સંભળાવ્યું પિતાએ કહ્યું હે પુત્ર ! જેમ ખદોતના સમાન અગ્નિની ચિનગારીમાં સૂકા ઘાસનો સંયોગ કરીને તેને પ્રજ્વલિત કર્યા પછી તે લાકડાંના ઢગલાને પણ ખાળી નાખે છે, તેમજ આહારના કરવાથી તારા મનની કળાં માત્ર એકજ રહી ગએલી હતી. હવે લોજન કરવાથી અગ્નિની પેઠે એ સોળો કળા સાવધાન થઈ છે, તેનાથી તું હવે વેદોનું સ્મરણ કરી શક્યો. એ રીતે પિતા ઉદાલકે તેજ આદિનાં કારણ અદ્વિતીય પરમાત્મા તત્ત્વદાર્યનું નિરૂપણ કર્યું. ૧-૬.

વિશેષ—ખાધેલા અન્નનો જે સૂક્ષ્મ ભાગ મનને શક્તિ પહોંચાડે છે તેના સોળ વિભાગ છે, એજ પોઠશ અંશ કળા કહેવાય છે. અર્થાત્ લક્ષણ કરેલા અન્નના સૂક્ષ્મતમ અંશે મનમાં શક્તિનો સંચાર કર્યો. એ મનની શક્તિના સોળ પ્રકારના જે વિભાગ છે તેનોજ પુરૂષની કળારૂપે નિર્દેશ કરવામાં આવેલો છે. મનમાં અન્ન દ્વારા ઉપચિત્ તથા સોળ ભાગોમાં વિભક્ત થએલી એ શક્તિથી સંયુક્ત, એ શક્તિવાળો હેહ તથા ઇન્દ્રિયોના સંઘાત રૂપ જીવ વિશિષ્ટ પુરૂષ સોળ કળાવાળો કહેવાય છે, તે શક્તિના રહેવાથીજ પુરૂષ દ્રષ્ટા, શ્રોતા, મન્તા, બ્રાધ્ધા, કર્તા, વિજ્ઞાતા તથા સમસ્ત ક્રિયાઓમાં સમર્થ થાય છે. તથા જેના ક્ષીણ થવાથી તેની શક્તિનો હાસ થઈ જાય છે. લોકમાં મનોભળથી સંપન્ન પુરૂષ બળવાન જોવામાં આવે છે. કારણ કે અન્ન સર્વરૂપ છે, તેથી માનસિક બળ અન્નથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ ચંદ્રમાની સોળ કળા પંદર દિવસ વધે છે અથવા ઘટે છે તેજ પ્રમાણે એ પુરૂષની કળા પણ પંદર દિવસ લોજન ન કરવાથી ક્ષીણ થતી જાય છે, અને લોજન કરવાથી વધતી પણ જાય છે. અહીં અન્તિમ મન્ત્રના અન્તમાં ‘વિજ્ઞૌ ઇતિ’ એ પદોનું દ્વિરુચ્ચારણ ત્રિવૃત્તકરણ વિદ્યાના પ્રકરણની સમાપ્તિને સારૂ છે. ૧-૬.

ખંડ આઠમો

ત્રિવૃત્તકરણ વિષયક અવાંતર પ્રકરણને સમાપ્ત કરીને, ફરીથી સત્ વિષયનું અનુ-

સરણ કરતાં મનનો લય થયા પછી મુપુસિમાં જીવની સત્ સંપત્તિનું વર્ણન કરવાને સાર જે કહેવામાં આવ્યું છે, તેને કહે છે, યથા—

ઉદાલકો હાઽઽરુણિઃ શ્વેતકેતું પુત્રમુવાચ સ્વપ્નાન્તં
મે સોમ્ય વિજાનીહીતિ યત્રૈતત્પુરુષઃ સ્વપિતિ નામ સતા
સોમ્ય તદા સંપન્નો ભવતિ સ્વમપીતો ભવતિ તસ્માદેનઞ્ચ
સ્વપિતીત્યાચક્ષતે સ્વઞ્ચ હ્યપીતો ભવતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પ્રસિદ્ધ છે કે, અરુણના પુત્ર ઉદાલકે, પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને કહ્યું કે—હે સૌમ્ય ! તું મારી પાસેથી સ્વપ્નાંત (મુપુસિ અથવા સ્વપ્નના સ્વરૂપ) ને અર્થાત્ મુપુસિ અવસ્થાની વિદ્યાને વિશેષ રૂપથી જાણી લે. જે અવસ્થામાં પુરુષ ‘સૂતો’ છે એવું કહેવામાં આવે છે’ તે કાળમાં હે સૌમ્ય ! તે સત્થી સંપત્ત થાય છે, પ્રાણની સાથે મળી જાય છે એટલે કે પોતે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથીજ તેને ‘સ્વપિતિ’ કહે છે. કારણ કે તે સમયે તે સ્વ-પોતાનેજ, અપીત-પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે. ૧.

એ પ્રકારનું ઉક્ત સત્સંપત્તિનુંજ દ્રષ્ટાંતથી બોધન કરે છે, યથા—

સ યથા શકુનિઃ સૂત્રેણ પ્રવક્તો દિશં દિશં પતિત્વા-
ન્યત્રાયતનમલબ્ધ્વા બન્ધનમેવોપશ્રયત એવમેવ ચલુ સોમ્ય
તન્મનો દિશં દિશં પતિત્વાન્યત્રાયતનમલબ્ધ્વા પ્રાણમેવોપ-
શ્રયતે પ્રાણબન્ધનઞ્ચ હિ સોમ્ય, મન ઇતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જેમ દોરીથી બાંધેલું પક્ષી ચારેપાસ ઉડીને અન્યત્ર સ્થાનનો લાભ ન કરતાં પોતાના બન્ધન સ્થાનનોજ આશ્રય લે છે તેને તેજ આશ્રય ઉપર આવવું પડે છે, તેજ પ્રમાણે નિશ્ચયજ હે સૌમ્ય ! આ મન દિશા-વિદિશાઓમાં જઈને અન્યત્ર સ્થાન ન મળતાં પ્રાણનોજ આશ્રય લે છે. કારણ કે હે સૌમ્ય ! મન પ્રાણરૂપ બન્ધનવાળું છે—પ્રાણથી બંધાયેલું છે. ૨.

‘સ્વપિતિ’ એ નામની પ્રસિદ્ધિ દ્વારા જીવના સત્યસ્વરૂપ જગતના મૂળને પુત્ર પ્રતિ દેખાડીને અત્ર, જલ આદિ રૂપ કાર્ય કારણ પરંપરાથી પાત્ર જગતના મૂળમૂલ સતને દેખાડવાની ઇચ્છાથી ઉદાલકે કહ્યું—

અશનાપિપાસે મે સોમ્ય વિજાનીહીતિ યત્રૈતત્પુરુષો
 ડશિશિષતિ નામાપ ઇવ તદશિતં નયન્તે તદ્યથા ગોનાયો-
 ડશ્વનાયઃ પુરુષનાય ઇત્યેવં તદપ આચક્ષતેડશનાયેતિ
 તત્રૈતચ્છુક્તમુત્પતિતઃ સોમ્ય વિજાનીહિ નેદમમૂલં ભવિ-
 ષ્યતીતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! ભૂખ તથા તરસના તત્ત્વને તું ભારી પાસેથી જાણુ.
 જે સમયે તે પુરુષ ‘અશિશિષતિ’—ખાવાની ઈચ્છા કરે છે, એવા નામવાળો થાય છે,
 અર્થાત્ ભૂખ્યો થાય છે, તો તે સમયે જલદી તેણે લક્ષણ કરેલા અન્નને (જલ)
 લઈ જાય છે. તેનો અભિપ્રાય એ થયો કે, ‘જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે—
 ‘ભૂખ્યો છે’ જલ તેના ખાધેલાને પચાવી રહ્યું છે. જે પ્રમાણે લોકમાં ગાય લઈ
 જનારાને ‘ગોયાન’ ઘોડાને લઈ જનારાને ‘અશ્વનાય’ તથા પુરુષને લઈ જનારા
 રાજા અગર સેનાપતિને ‘પુરુષનાય’ કહે છે. તેજ પ્રમાણે જલને (જે અન્નને જીર્ણ
 કરેલા તથા છુધાતું કારણ છે) ‘અશનાયા’ નામથી કથન કરે છે. હે સૌમ્ય ! એ
 જે (અન્નના પચવા આદિથી) અંકુર (શરીરરૂપ) નિકળે છે, વિશ્વાસ રાખો વિના
 મૂળ (કારણ) નથી થયું, કારણ કાર્ય વિના સત્ કારણ થતું નથી. ૩.

વડના અંકુરવત્ આ શરીર સમૂળ છે, તો તેના મૂળને કહો ? તેનો પિતા
 ઉત્તર આપે છે કે—

તસ્ય ક મૂલઃ સ્યાદન્યત્રાન્નાદેવમેવ खलु सोम्या-
 न्नेन शुक्लेनापोमूलमन्विच्छाहुमिः सोम्य शुक्लेन तेजो-
 मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ
 सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्र-
 तिष्ठाः ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—તેના મૂળ સિવાય અન્નના તથા કયાં (શુ) થઈ શકે છે ? એજ
 પ્રકારે હે સૌમ્ય ! અન્ન પણ એક અંકુર છે, તેના મૂળને પણ શોધ (ખોળતાં જાણીશ
 કે) તે જલ છે. એજ પ્રમાણે જલરૂપ કાર્ય દ્વારા ‘તેજ’ રૂપ મૂળને સમજો,
 એટલે તેજ રૂપ યુગ (યુગ) દ્વારા સર્વરૂપ મૂળનું અનુસંધાન કરો. ખસ, હે સૌમ્ય !

આ સર્વ પ્રભાઓનું (વાસ્તવિક) મૂળ સત્ છે. હાલ સ્થિતિ કાળમાં પણ તે સત્નું આશ્રિત છે. અને અન્તમાં સત્માં લીન થઈ જાય છે. ૪.

હવે જલ રૂપ અંકુર દ્વારા પણ સત્નું અનુસંધાન કરે છે, યથા—

अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं
नयंसे तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज
आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुक्लमुत्पतितं सोम्य विजा-
नीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—હવે એ કથન કરે છે કે, જે કાળમાં પુરુષ તરસ્યો થાય છે, ત્યારે તેજ જાતે પીધેલાને યથાસ્થાનમાં પહોંચાડે છે. તેથી જે પ્રમાણે ગોનાય, અશ્વનાય તથા પુરુષનાય કહેવાય છે, તેજ પ્રમાણે તે તેજને ‘ઉદન્યા’ કહેવામાં આવે છે. હે સૌમ્ય ! એ જલરૂપ મૂળથી શરીરરૂપ અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જાણુ. તે એ મૂળ (કારણ) વગર બની શકતું નથી. ૫.

तस्य क मूलं स्यादन्यत्राद्भ्योऽग्निः सोम्य शुक्लेन
तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा
यथा' नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः 'पुरुषं प्राप्य
त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं, पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य
पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राण-
स्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—તેનું મૂળ જલના વગર બીજું ક્યાં હોઈ શકશે ? એજ પ્રકારે હે સૌમ્ય ! જલ પણ એક અંકુર છે, તેનાથી તું તેના મૂળનું અન્વેષણ કર. શોધતાં માલમ પામે છે, એ તેજ છે. તેજને પણ એક અંકુર જાણ, તેના પણ મૂળને જોળ, અને તે સત્ છે. જણ, હે સૌમ્ય ! આ સકળ પ્રભાઓનું મૂળ સત્ છે. એ સર્વ

સતને આશ્રયે છે તથા સતમાંજ લીન થઈ જાય છે. હે સૌમ્ય ! જે પ્રમાણે એ ત્રણે દેવતાઓ (અન્ન, જલ તથા તેજ) પુરુષને પ્રાપ્ત થઈને, તેમનામાંનું પ્રત્યેક ત્રિવૃત્ત-ત્રિવૃત્ત એટલે કે ત્રણ ત્રણ ગાંડું થઈ જાય છે, કે જે પ્રથમ કહેવામાં આવેલું છે. હે સૌમ્ય ! જ્યારે કોઈ પુરુષ અહીંથી મરી જાય છે ત્યારે તેની વાણી મનમાં લીન થઈ જાય છે, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં તથા તેજ પરદેવતા (સત) માં પ્રતિ-ષ્ઠિત થઈ જાય છે. ૫.

स य एषोऽणिमैतदास्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयस्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

ભાવાર્થ—એ જે આ અણિમા છે, સૂક્ષ્મતા છે એ તદ્દરૂપજ આ સર્વ છે (આર્યણે ઉદાલકનું ઉપયુક્ત કથન સાંભળીને શ્વેતકેતુએ કહ્યું) હે ભગવન્ ! મને ફરી સમજાવો. પિતાએ ઉત્તર આપ્યો ‘ તથાસ્તુ. હે સૌમ્ય ! ’ એટલે કે બહુ સાદું બેટા. ૭.

વિં વિં બાધ્ય—‘અદ્વિતીય પરમાત્માજ ત્વં પદ્માયૈ પ્રત્યક્ રૂપે છે’ હવે એ અર્થનું નિરૂપણ કરે છે, જેમ કે હે શ્વેતકેતો ! આ જીવાત્મા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સદૃશ્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાથી જીવ સુષુપ્તિમાં ‘સ્વપિતિ’ નામવાળો કહેવાય છે. જેમ કોઈ માન કળૂતર-મુલખુલ આદિ પક્ષી દોરીમાં બંધાએલું અનેક દિશા-ઓમાં ચલ્લાયમાન થતું નથી, આમ તેમ ઉડીને ફરફાટ કરે છે, પરંતુ અન્ય સ્થાન-માં આશ્રયને પ્રાપ્ત ન થતાં પોતાના ખૂટીરૂપ સ્થાન ઉપરજ આવી જાય છે, તેમજ મન વિશિષ્ટ જીવ પણ જાગ્રત સ્વપ્નમાં બ્રમણ કરતો કહી આશ્રયને પામતો નથી, પણ સુષુપ્તિ બ્રહ્મકોટીને પ્રાપ્ત થાય છે. હે શ્વેતકેતો ! આ આત્મા વાસ્તવમાં ક્ષુધા પિપાસાથી સંહિત છે, ભૂખ તરસ તો પ્રાણોનો ધર્મ છે. પ્રાણોની સાથેના અધ્યાસથી જાગ્રત સ્વપ્ન અવસ્થામાં એ પ્રાણોના ક્ષુત્ તૃદ્ધ ધર્માદિ વ્યર્થજ પોતાનામાં માની રાખ્યા છે. જ્યારે ભૂખથી માણસ અન્ન ખાય છે ત્યારે તેને જલપણુ બાવે કહીને લઈ જાય છે. તેથી જલનું નામ ‘અશનાયા’ છે. અશન-ભોજનને જે લઈ જાય તે. જે અધોને પ્રાપ્તિ કરનારા ‘અસ્થનાય’ કહેવાય છે, ગાયોને લઈ જનારા ‘ગોનાય’, અન્નને લઈ જવાને કારણે જલને ‘અશનાય’ તથા તેજનું નામ શ્રુતિમાં ‘ઉદ-યા’ કહેલું છે.

હે શ્વેતકેતો ! આ શરીરરૂપ કાર્યથી તેના કારણને જણો, કારણ કે કારણ

દ્વારાજ કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી શરીરરૂપ કાર્ય દ્વારા કારણરૂપ અદ્વિતીય જ્ઞાન થાય છે. એ અદ્વિતીય કાર્યથી પૃથ્વીરૂપ કારણનો નિશ્ચય કરો. જલરૂપ કાર્યથી તેજરૂપ કારણનું અન્વેષણ કરો. તથા તેજરૂપ કાર્યથી તેનું કારણ જે સદ્દાત્મા પ્રદક્ષ છે, તેનો નિશ્ચય કરો. આ સ્થાવર જંગમરૂપ સર્વ પ્રજા સત્ પ્રદક્ષનું કાર્ય છે તથા સદ્વૃક્ષ પ્રદક્ષમાં સ્થિત છે. અને તેમાંજ લીન થઈ જાય છે. એ કારણથી સર્વ નામરૂપ પ્રપંચ આત્મરૂપ છે. એ સૂક્ષ્મ આત્માથી ભિન્ન કંઈ પણ નથી. એ પ્રદક્ષજ આત્મા છે. એ રીતે તમે પ્રદક્ષજ છો.

આ સાંભળીને શ્વેતકેતુ શંકા કરે છે કે હે ભગવન્ ! બલા, હું પ્રદક્ષ કેવી રીતે છું ? હું પરિચિન્ન (અવ્યાપક) છું, પ્રદક્ષ તો વ્યાપક છે ? એ સાંભળીને પિતાએ સમાધાનરૂપ પ્રથમાભ્યાસનું આવી રીતે નિરૂપણ કર્યું—હે શ્વેતકેતો ! જ્યારે મનુષ્ય મરી જાય છે ત્યારે પ્રથમ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિય સહિત વાદ્ ઇન્દ્રિય મનમાં લય થઈ જાય છે, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ પંચભૂતો સહિત જીવાત્મામાં તથા જીવાત્મા એ પંચભૂતો તથા-માયા સહિત પ્રદક્ષમાં લયભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. એ કારણથી મરણ સમયે જીવ જે પ્રદક્ષમાં એકતાને પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રદક્ષ તુંજ છે. તથા નિત્ય સુષુપ્તિ અવસ્થામાં એ પ્રદક્ષની સાથે અભેદ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. પરિચિન્નતા આદિક પણ કેવળ શરીરાદિ ઉપાધિએ કરીને છે, વાસ્તવમાં તું શુદ્ધ પૂરણ પ્રદક્ષજ છે. તેથી આ પરિચિન્ન દેહાદિકેામાંના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને તારા શુદ્ધ રૂપ પ્રદક્ષનું સ્મરણ કર. શ્વેતકેતુ શંકા કરે છે કે હે ભગવન્ ! જ્યારે કે સર્વ જીવ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પ્રદક્ષમાં એકતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે સર્વ સાધારણ જીવોનો અનુભવ હોવો જોઈએ કે અમે પ્રદક્ષની સાથે અભિન્ન એક થયા છીએ, અભેદ થઈ જાય તો તેનું જ્ઞાન ન હોય ? આ વિષયને મને અનુકૂળ દષ્ટાંત આપીને સમજાવવાની કૃપા કરો. મારા પ્રશ્નનો સરળ ઉત્તર આપો. પિતાએ કહ્યું ઠીક. ૧-૭.

વિશેષ—‘અત્ર શરીરનો મૂળ રસ છે,’ તેનો ભાવ એ છે કે અત્ર જ્યારે ખાવામાં આવે છે ત્યારે તેને તેજ આપ જીર્ણ કરી દે છે, અને તે જઠરાગ્નિમાં જળને એક પ્રકરનો રસ બની જાય છે, રસથી રૂઝિર, રૂઝિરથી માંસ, માંસથી ચરબી, ચરબીથી હાડકાં, હાડકાંથી મજ્જા તથા મજ્જાથી વીર્ય બને છે. ણીજ પાસ સ્ત્રીએ ખાધેલા અત્ર રસ આદિકનું કંમથી રજ બને છે. રજ તથા વીર્ય એ બન્ને અત્રના કાર્ય છે. એ ઉભયના મેળથી નવુ શરીર બને છે અને તે પ્રતિદિન આહારથી વધે છે. જ્યારે પુરૂષ મરે છે ત્યારે પ્રથમ તેની વાણી બન્ધ થઈ જાય છે. તે જોવાલતો નથી પણ સમજે છે. પછી તેનું મન લીન થઈ જાય છે, તે કંઈ સમજતો નથી, પણ

તેની છાતી ગરમ રહે છે. પગી જ્યારે તેજ લીન થઈ જાય છે ત્યારે તે ઠંડો થઈ સદાને સાફ ચાલ્યો જાય છે.

“તત્ત્વમસિ” એ વેદાન્તનું સર્વથી મોટું વાક્ય, એ ચાર મહા વાક્યોમાંનું એક છે. એજ અદ્વૈતવાદનો સ્તંભ જનાય છે. એ મહાવાક્યોના વિષયમાં અનેક વાદિયોના પરસ્પર ઘણા વિચાર થએલા છે. જે અહીં વિસ્તાર લાયકી યતાવયામાં આવતા નથી.

આ ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્ય અહીં નવવાર સમજાવવામાં આવેલું છે. તે ઉપરથી મહત્ત્વ પાઠકોને સમજાશે. ૧-૭.

ખંડ નવમો

પ્રતિદિન મત્તને પ્રાપ્ત થઇને પશુ પ્રજા એ જાણતી નથી કે હું સત્તને પ્રાપ્ત થયો. તેનું દ્રષ્ટાંત કહે છે, યથા—

યથા સોમ્ય મધુ મધુકૃતો નિસ્તિષ્ઠન્તિ નાનાત્મયાનાં
વૃક્ષાણાં રસાન્સમવહારમેકતાં રસં ગમયન્તિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! જે પ્રમાણે મધ જનાવનારી માખિયો સમૂહ ખનીને, નાના ગતિયો વાળી—વિવિધ દિશાઓમાં સ્થિત—વૃક્ષોનો રસ લાવીને—એકઠો કરીને તેને એક રૂપમાં રમ જનાવી દે છે ૧.

તે યથા તત્ર ન વિવેકં લભન્તેઽમુષ્યાહં વૃક્ષસ્ય રસો-
ઽસ્મ્યમુષ્યાહં વૃક્ષસ્ય રસોઽસ્મીત્યેવમેવ खलु सोम्येमाः सर्वाः
प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તે રસ જેમ મધુમાં આ પ્રકારે વિવેક—વિવેચન નથી કરી શકતો કે—‘હું અમુક વૃક્ષનો રસ છું, હું એ વૃક્ષનો રસ છું. હે સૌમ્ય ! તેજ પ્રમાણે (મુયુષ્મિમાં અગર મરણાતર) મર્વેલવ સત્તમાં લીન થઈ જાય છે ત્યારે તેઓ એ નથી જાણતા કે, અમે સત્તમાં લીન થયા છીએ. ૨.

તેઓ જે તાની મદ્ગુપતા જાણ્યા વગર સત્તને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી—

त इह व्याधो वा सि हो वा वृका वा वराहो वा कीटो

વા પતક્નો વા દચ્છશો વા મચ્ચકો વા ચચદ્ધવન્તિ તદા
ભવન્તિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તેઓ આ જગાએ—આ લોકમાં—બ્રાહ્મ, સિંહ, ઘેટાં, ભૂક, કીડા, પતંગ, ઝાંસ અથવા મચ્છર જે જે પણ (સુપુત્રિ આદિથી પહેલાં) હોય છે, તેજ પુનઃ શર્ધન્તય છે. ૮.

જેમાં પ્રવેશ કરીને સાધારણ પ્રજા તો પાછી આવે છે, સત્યાત્માના અભિ-
નિવેશી (તેમાં આગ્રહ રાખનાર) પાછા નથી આવતા એ કહે છે, યથા—

સ ય ણ્ણોઽણિમૈતદાત્મ્યમિદચ્ચ સર્વં તત્તત્તયચ્ચ સ
આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ મૂય એવ મા ભગવાન્
વિજ્ઞાપયત્વિતિ તથા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—તે જે આ અભિમાન્નુક્રમતા છે એ તદ્દ્વ રૂપજ આ સર્વ છે
અર્થાત્ સૂક્ષ્મજ સર્વતુ મૂળ છે. તે સત્ય છે, તે આત્મા છે તથા હે શ્વેતકેતો !
તેજ તું છે. (ઉદાલકની વાત સાંભળીને શ્વેતકેતુએ કહ્યું) ભગવન્ ! મને ફરી
સમજાવો. પિતાએ ઉત્તર આપ્યો ‘તથાસ્તુ’ હે સોમ્ય ! ૪.

વિં વિં કાઠ્ય—આ પ્રમાણેના પ્રશ્નને સાંભળીને પિતા ખીલ અભ્યા-
સનું કથન કરે છે. હે પુત્ર ! જેમ નાના વૃક્ષોના રસને મહિકા મધુમાં એકત્ર કરે
છે એ રસોને એ જ્ઞાન નથી હોતુ કે—અમે અમુક વૃક્ષોના રસ છીએ, તથા જેમ
કોઈના ઘરમાં ભૂમિમાં ખખડો કાઢેલો રહે છે પણ તેને તેની ખખડ હોતી નથી,
તેમજ તમે નિત્ય સુપુત્રિ અવસ્થામાં બ્રહ્મની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થાઓ છો,
પરંતુ અજ્ઞાનના સદ્ભાવથી તમને ‘અમે બ્રહ્મથી અલિપ્ત છીએ’, એ જ્ઞાન થતું
નથી. તથા જ્ઞાનનું સાધન મન આદિના અભાવથી પણ સુપુત્રિમાં જ્ઞાન થતું
નથી, તથા અવિદ્યા કર્મવાસનાઓ બ્રાહ્મ, સિંહ, બક, વરાહ, દીડ, પતંગ, ઇંચ
તથા મચ્ચક આદિ, પોતાનાં શરીરોને કર્માનુચાર સર્વ જીવ પ્રાપ્ત થાય છે. એવું
શુદ્ધ બ્રહ્મ તમારું સ્વરૂપ છે, તેનો નિશ્ચય કરો. ૧-૪.

વિશેષ—ચોથી મંત્રના અંતમાં પોતાના પિતાને શ્વેતકેતુએ જે એમ કહ્યું
કે—‘હિ ભગવન્ ! આપ મને ફરી સમજાવો’. એ શંકાનો અભિપ્રાય એ છે કે—
શ્વેતકેતુ કહે છે કે, હે પિતાજી ! સુપુત્રિ અવસ્થામાં તથા મરણાવસ્થામાં, સર્વની

પ્રદાની સાથે એકતા થઈ જાય છે, એ તો હું સમજ્યો. પરંતુ જ્યારે કોઈ પુરૂષ ચોતાના ઘરમાં મુવે છે તથા સવારમાં ઉઠીને પાછો કોઈ બીજા ગામમાં જાય છે. ત્યારે તે જાણે છે કે—હું મારે ઘેરથી આવ્યો છું. ત્યારે એવું કયું કારણ છે કે આ પ્રશ્નનો સત્થી આવીને પણ નથી જાણતી કે અમે સત્થી (અમારે ઘેરથી) આવ્યા છીએ ? અર્થાત્—જેમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અમે પ્રદાની સાથે અલિપ્ત થયા હતા, હવે તે પ્રદાથીજ અમે આગમન કરેલું છે, એવું જાગૃતમાં સ્મરણ હોવું જોઈએ, પણ તે થતું નથી તેનાથી પ્રતીત થાય છે કે—‘હું પ્રદા નથી’ તે કારણથી મને ફરીથી સમજવો. ૧-૪.

ખંડ દશમો

આ વિષયમાં દ્રષ્ટાંતને શ્રવણ કર, જે પ્રમાણે—

**इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रती-
च्यन्ताः समुद्रात्समुद्रमेवाभियन्ति समुद्र एव भवति ता
यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मोति ॥ १ ॥**

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! પૂર્વ દિશા તરફ જનારી નદિયો પૂર્વ બાજુએ વહે છે, તથા પશ્ચિમ બાજુએ જનારી નદિયો પશ્ચિમ તરફ વહે છે. તેઓ સમુદ્રમાંથી નિકળીને પાછી સમુદ્રમાંજ મળી જાય છે, તે સમુદ્રજ થઈ જાય છે (મેઘ સમુદ્રમાંથી ખેંચીને પાણીને અંતરિક્ષમાં લઈ જાય છે, ત્યાંથી વરસે છે, પાછી નદિયો થઈને વહીને સમુદ્રમાં મળી જાય છે, પાછી ત્યાંથી ખેંચાય છે, પાછી વૃષ્ટિ અને પાછી નદિયો દ્વારા સાગરમાં) એ નદિયો એ સમુદ્રને પ્રાપ્ત થઈને, એ નથી જાણતી કે—‘આ હું છું, આ હું છું. ૧.

**एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगत्य न
विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा लिङ्गहो
वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा
मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ २ ॥**

ભાવાર્થ—એજ પ્રકારે નિશ્ચયે કરીને હે સૌમ્ય ! એ સર્વ પ્રત સત્ સ્વરૂપ પ્રદામાંથી આવીને એ નથી બળતી કે—અમે સત્માથી આવી છીએ આ લોકમાં જે વ્યાઘ્ર, સિંહ, શૂકર, કીટ, પનંગ, કાંસ અથવા મચ્છર જે પણ જીવ હોય છે તેજ પાછા બની જાય છે ૨.

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તે જે આ સુદૃઢતા છે, તે સર્વ કાઈ આનાથીજ આત્માવાળું છે, તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, હે શ્વેતકેતો ! તેજ તું છે. પુત્રે કહ્યું—હે ભગવન્ ! મને ફરી સમજાવો. પિતાએ ઉત્તર આપ્યો—ઘણું સાર. સૌમ્ય ! ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—આ શકાના સમાધાનને સારૂ પિતા ત્રીજા અધ્યાયનું કથન કરે છે—હે પુત્ર ! જેમ પ્રાણિયોનાં કર્મો દ્વારા પ્રેરાયેલો મધ સમુદ્રમાંથી જલ ગ્રહણ કરીને દેશાંતરમાં વરસાવે છે, તે જલ નદીના રૂપમાં સાગર તરફ જાય છે, એ નદિયો પોતાના વાસ્તવિક સમુદ્ર—રૂપને બળતી નથી તેમજ તમે પણ અદ્વિતીય બ્રહ્મ રૂપ છો, કેવળ ઉપાધિએ કરીને તમે પરિચ્છિન્નતાને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા છો. હવે તમે હેઠાદિ ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને તમારા શુદ્ધ રૂપનો નિશ્ચય કરો. તમે નિર્વિકાર બ્રહ્મ રૂપ છો. ૧૩.

વિપરી—ત્રીજા મંત્રના અત્મા ‘જૂય એવ યા ભગવન્, વિજ્ઞાપયતુ ઇતિ’ ફરી મને સમજાવો એ કથનનું એ તાત્પર્ય છે કે, ઉદાલકને શ્વેતકેતુએ કહ્યું—‘હે ભગવન્ ! નદિયોનાં દ્વારોમાં મને સહેડો જેમ નદિયો સમુદ્રમાં જાય ભાગને પ્રાપ્ત થઈને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમજ જીવનો પણ નાશ થઈ જશે. એ વિનાશી જીવની બ્રહ્મની સાથે એકતા નથી બની શકતી તથા આ નામ રૂપ પ્રપચ પણ એ સદ્વરૂપ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો છે તેથી આ પ્રપચ પણ સત્ય હોવો જોઈએ. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ તરંગ, શીલું તથા પરપોટા જે પાણીમાંથી ઉઠે છે અને પાછા પાણીમાં લીન થઈ નષ્ટ થઈ જાય છે પરંતુ આ પ્રજાઓ સત્માથી આવીને સુષુપ્તિમાં, ગજ્જ્ઞમાં તથા પ્રવચમાં, સત્મા જ લીન થઈ કેમ નષ્ટ થઈ જતી નથી ? એ મને ફરી સમજાવો. ૧-૩.

અંડ અગિયારમો

હવના નાશ લાવને દ્રષ્ટાંતથી કહે છે, યથા—

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन्
स्त्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन्स्त्रवेद्योऽग्रेऽभ्योहन्याज्जीवन्स्त्र-
वेत्स एष जीवेनात्मनानुग्रभूतः पेपीयमानो मोदमान-
स्तिष्ठति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! જો કોઈ આ (સામેના) વડના આડનાં મૂળ ઉપર
ઘાકરે તો તે હવતુ રહીને જ વધા કરશે (અર્થાત્ તેમાંથી રસવડેશે પણ મુકાઈ
નહી જાય) જો મધ્યમાં આઘાત કરે તો પણ તે હવિત રહેશે અને રસ ઝરતો
રહેશે તથા જો કોઈ તેની ટોચ ઉપર ઘાકરે તો પણ તે હવતુ રહેશે. એ વૃક્ષ
હવતુ રહીને, આત્માથી વ્યાપ્ત થયું (તથા પુષ્ટિ કારક સ્થાને) પૂરી રીતે ખીતુ
લીછુને લીછુ રહીને ઉભુ રહેશે. ૧.

अस्य यदेकाश्च शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति
द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा
शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु सोन्य
विद्धीति होवाच ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—પરતુ જ્યારે તેની એક શાખાને હવ છોડી દે છે ત્યારે તે
મુકાઈ જાય છે. જો બીજીને છોડી દે તો તે મુકાઈ જાય છે તથા ત્રીજીને છોડી દે
તો તે પણ મુકાઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે આખા વૃક્ષને છોડી દે તો આખું વૃક્ષ
મુકાઈ જાય છે. ૨.

હવથી મુક્ત વૃક્ષ મુકાતું નથી, સ્થપાન કરતું રહે છે, પણ હવથી રહિત
થતાં તે મરી જાય છે, રસ પણ ખી શકતું નથી. વૃક્ષના દ્રષ્ટાંતથી એજ કહેવામાં
આવ્યું છે, યથા—

જીવાપેતં વાચ કિલેદં મ્રિયતે ન જીવો મ્રિયત્ત્વમિદં સર્વં તત્ સત્યમ્ સ
આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ ભૂય એવ મા ભગવાન્
વિજ્ઞાપયત્વિતિ તથા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—હે મૌન્ય ! એ જ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તું જાણ કે—જીવથી
પૃથક્ થયેલુ આ શરીર મરી જાય છે, જીવ નથી મરતો. આરૂઢિએ એવું કહ્યું.
એટલે એ સૂક્ષ્મના કે જે સર્વનું મૂળ છે તેજ સર્વકાંઈ છે તેથીજ આત્માવાળા છે,
તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, તે તું છે હે શ્વેતકેતો ! આરૂઢિના એમ કહ્યા પછી
શ્વેતકેતુએ કહ્યું—હે ભગવન્ ! મને ફરી સમજાવો. એ સાંભળીને આરૂઢિ
એ કહ્યું—‘સારૂ ગિયદર્શન ! ૩.

વિ० વિ० ભાષ્ય—ઉક્ત શકાની નિવૃત્તિને સારૂ પિના ચતુર્થ અધ્યાસને
કહે છે. હે શ્વેતકેતો ! જેમ આ વૃક્ષના મૂળદેશમાં કુહાડી આદિનો પ્રહાર
કરવાથી રસ નિકળે છે, મધ્યમાં પ્રહાર કરે તો પણ રસ નિકળે છે તથા વૃક્ષના
અબ્રહ્માગમાં પ્રહાર કરે તો પણ રસ નિકળે છે, તેનાથી પ્રતીત થાય છે કે, તે વૃક્ષ
નિશ્ચય જ જીવ સ્થિત છે. તથા તે વૃક્ષ શરીરવાળો જીવ જ્યારે એક શાખાને
તણે છે, ત્યારે તે શાખા સુકાઈ જાય છે ખીજી શાખાને ત્યાગતા તે પણ
સુકાઈ જાય છે, તથા એજ પ્રમાણે ત્રીજી પણ જ્યારે જીવ સર્વ વૃક્ષ શરીરનો
ત્યાગ કરે છે ત્યારે આખું વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે. તેમજ આ જીવાત્મા મનુષ્ય દેહા-
લોકોનો ત્યાગ કરીને ખીજા દેહને ગ્રહણ કરે છે જીવનો કદી નાશ થતો નથી.
કેવળ કર્મો કરવાથી પ્રાપ્ત થએલા આ સ્થૂળ દેહનોજ ન શ થાય છે. એ નિત્ય
જીવાત્મા પ્રજ્ઞ રૂપજ છે. પ્રજ્ઞથી ઉત્પન્ન થયેલું જે નામ રૂપ જગત્ છે તે રજ્જુ-
સર્પની પેઠે મિથ્યા છે, સત્ય નથી. જેમ રજ્જુથી ઉત્પન્ન થયેલો સર્પ મિથ્યાજ
છે, સત્ય કહેવાતો નથી, તેમજ પ્રજ્ઞથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રપચ મિથ્યા છે, સત્ય
નથી. એ કારણથી હે શ્વેતકેતો ! તમે પોતાના અદ્વૈત ભાવને ગ્રહણ કરો. ૧૩

વિશેષ—આ યજ્ઞના ત્રીજા મંત્રના અંતમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે કે—
‘હે ભગવન્ ! મને ફરી સમજાવો’. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે—પિતાને પુત્રે કહ્યું
કે—હે ભગવન્ ! આ સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞથી આ સ્થૂળ પ્રપચ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ?
તથા પ્રજ્ઞ આ સ્થૂળ જગતનો આધાર પણ કેવી રીતે છે ? સ્થૂળ મૃતિકાજ ઘટને

ઉત્પન્ન કરે છે. પરમાણુથી ઘટની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવતી નથી. તથા સૂક્ષ્મ પરમાણુને આશ્રયે રહીને પણ ઘટની સ્થિતિ બની શકતી નથી; પરંતુ સ્થૂળ મૃતિકા થીજ તે થાય છે. તેથી એ સૂક્ષ્મ પ્રદ્ધ જગતનું કારણ તથા આશ્રય કદાપિ બની શકતું નથી. તેથી મારી શંકાનું સમાધાન કરીને સમજાવેા.

આ ખંડના ત્રીજા મંત્રમાં 'મ ય ષ્પોઽનિમૈતદાત્મ્યમિદશ્ચ સર્વમ્—એ જે અણ્ણિમા છે, તે તદ્દ્વદ્વિપદ્વિ' આ સર્વ છે.' એમ કહેલું છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે—આ સર્વ જગતનું કારણ પ્રદ્ધ છે, તે કેવી રીતે? જેમ રજ્જુ સર્પનું વિવર્ત છે તેમજ પ્રદ્ધ જગતનું વિવર્ત છે 'સત્ય અધિક્ષાનતુજ મિથ્યા રૂપે પ્રતીત થયું', એ વિવર્ત છે. જગત્, પ્રદ્ધનું જો પરિણામ હોત તો જગત્ મત્ય હોત, જેમ દૂધ વાસ્તવિક રીતે દધિ રૂપતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તે દૂધથી દહીં ભિન્ન છે પણ દૂધના જેવીજ તેની સત્તા છે. તેજ પ્રમાણે નિરવયવ પ્રદ્ધનું આ જગત્ પરિણામ નથી બની શકતું. હા, વિવર્તનો નિરવયવ આકાશમાં પણ નીવ રૂપ તથા કદાચના આકારના રૂપથી પ્રતીત થાય છે. તેથી જેમ રજ્જુ સર્પમા સર્પ મિથ્યા ઉત્પન્ન થાય છે તથા જેમ આકાશમાં મિથ્યા નીલ રૂપાદિ પ્રતીત થાય છે તેમજ પ્રદ્ધથી મિથ્યાજ ઉત્પન્ન થયેલું જગત્ પ્રદ્ધમાંજ પ્રતીત થાય છે. એ કારણથી હે શ્વેત-કેતો ! તમે પોતાના સ્વરૂપાનુસંધાનમાં લાગી જાઓ. ૧-૩.

ખંડ બારમો

સૂક્ષ્મ; સ્થૂળનું કારણ છે, તેનું દ્રષ્ટાંતથી વર્ણન કરે છે, યથા—

ન્યમોધપલમત આહરેતીદં ભગવ इति भिन्धीति भिन्नं
ભગવ इति किमश्च पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव
इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमश्च पश्य
सीति न किंचन भगव इति ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—આ (જે સામે છે) વડનું એક રૂપ લઈ આવેા.

(શ્વેતકેતુએ કહ્યું)—ભગવન્ ! આ લાભ્યે (દ્યે)

(આરુણિએ કહ્યું)—તેને ફેડ

(શ્વેતકેતુએ કહ્યું)—ભગવન્ ! ફેડી નાંખ્યુ.

(આરુણિએ કહ્યું)—તેમાં શું દેએ છે ?

(શ્વેતકેતુએ કહ્યું)—ભગવન્ ! તેમાં અતિ સૂક્ષ્મ દ્રાણ છે.

(આરુણિએ કહ્યું)—પ્રિય ! ફીક, તો તેમનામાંથી એકને ફેડ.

(શ્વેતકેતુએ કહ્યું)—હે ભગવન્ ! ફેડયુ

(આરુણિએ કહ્યું)—તેમાં શું દેએ છે ?

(શ્વેતકેતુ જોડ્યો)—ભગવન્ ! કંઈ પણ નહી. ૧.

तथं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस
एतस्य वै सोम्यैषोऽणिमन् एवं महान्न्ययोधस्तिष्ठति श्रद्ध-
त्स्व सोम्येति ॥ २ ॥

સાવાય—ત્યારે એ શ્વેતકેતુને આરુણિએ કહ્યું—હે સોમ્ય ! આ વડના વૃક્ષની જે સૂક્ષ્મતાને તું નથી દેખી શકતો, હે સોમ્ય ! તે અણુમાનું આ આટલું મોટું વડનું વૃક્ષ છે જે અણી ઉભેલું છે. હે સોમ્ય ! તું એ વાતમાં શ્રદ્ધા રાખ. ૨.

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

સાવાય—એ જે આ સૂક્ષ્મતા છે, આ સર્વકંઈ તેનાથીજ આત્માવાણ છે, તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, તે તુ છે, હે શ્વેતકેતો ! આરુણિની વાત સાંભળીને શ્વેતકેતુએ કહ્યું—‘ભગવન્ ! મને ફરી ઉપદેશ કરો. ત્યારે આરુણિએ કહ્યું—સાહ, સોમ્ય ! ૩.

‘वि० वि०’ સામ્ય—ઉક્ત સંદેહની નિવૃત્તિને સારે પિતા પર્યમ, અર્થાત્તું વર્ણન કરે છે—હે પુત્ર ! આ વડ વૃક્ષ ઉપરથી કેઈ સારૂ ફળ લાવ, આજા મળતાંજ શ્વેતકેતુ ફળ લઈ આવ્યો. પિતાએ કહ્યું—તે ફળને ફેડી નાંખ. શ્વેતકેતુએ ફેડી નાખ્યુ. પિતાએ કહ્યું—એ ફેડેલા ફળમાં શું જણાય છે ? પુત્રે ઉત્તર આપ્યો—અતિ ઝીણાં ઝીણાં બીજ દેખાય છે. પિતાએ કહ્યું—એ સૂક્ષ્મ બીજોમાં ના એકને ફેડ. પુત્રે એકને ફેડયુ. પિતાએ કહ્યું—એ ફેડેલા બીજમાં તું શું

દેખે છે ? પુત્રે જવાબ દીધો—હે ભગવન્ ! મને કંઈ પણ જણાતું નથી. એ સાંભળીને પિતાએ કહ્યું—હે પુત્ર ! આ મહાન્ વટ વૃક્ષ આ સૂક્ષ્મ વડના ખીજમાં સ્થિત છે જો આ ખીજમાં વડનો અભાવ માનો તો જેમ વન્ધ્યા પુત્રથી કંઈ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી તેમજ આ સૂક્ષ્મ ખીજથી પણ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થશે નહીં. એ કારણથી સૂક્ષ્મ રૂપથી આ મહાન્ વૃક્ષ ઉત્પત્તિના પહેલાં આ ખીજમાં સ્થિત હતું તેથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પ્રદ્યુમ્નમાં આ જગત સૂક્ષ્મ રૂપે સ્થિત હતું તેથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧-૩.

વિશેષ—હે ભગવન્ ! મને ફરી સમજાવો એમ જે આ યંડના ત્રીજા મંત્રના અંતમાં કહેવામાં આવેલું છે. તેનો ભાવ એ છે કે—હે ભગવન્ ! જ્યારે પ્રત્યક્ષ પ્રદ્યુમ્ન સર્વત્ર વ્યાપક છે તો સર્વ સાધારણને પોતાનું આત્મ રૂપ પ્રતીત થયું જોઈએ. તથા સર્વ જગતમાં વ્યાપક હોવાથી અખિલ વિશ્વમાં પણ પ્રતીત થાય એ થોડું છે. અને જ્યારે સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનાં દર્શન કરી શકાય તેમ ન હોય તો તે પ્રદ્યુમ્નના સાક્ષાત્કાર કોઈ પણ મનુષ્યને ન હોવાથી કોઈનો પણ સંસાર જમ નિવૃત્ત ન થવો જોઈએ, તેથી ‘હું પ્રદ્યુમ્ન કેવી રીતે છું’ એવી ચક્ષુ રવેતકેતુએ કરી.

પાછલા મંત્રોમાં વારંવાર કોઈ જગાએ પ્રદ્યુમ્નને અણુ અગર સૂક્ષ્મ કહેવામાં આવેલો છે. પણ એ કેવળ સૂક્ષ્મજ નથી, મહાન્ પણ છે. તેને અણુરણી-યાન્ મહતો મહીયાન્’ કહ્યો છે. હે પુત્ર તમારૂં સમાધાન તમારી શકાને અનુસરીને કરેલું છે. વાસ્તવમાં તો મહાન્ આકાશાદિકો કરતાં પણ પ્રદ્યુમ્ન મહાન્ છે અને સત્તા રૂપથી ઘટાદિ રૂપ સર્વ જગતમાં વ્યાપક છે. સૂક્ષ્મ રૂપથી કૃતિમાં જે કથન કરેલું છે તે કેવળ દુર્લક્ષ્યના અભિપ્રાયથી છે. અલ્પ જ એ કથનમાં કૃતિનું તાત્પર્ય નથી, જેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુનું દર્શન સાવધાન યથા વિના ચર્ચ શકતું નથી, તેમજ સાવધાન યથા વિના પ્રદ્યુમ્નનું પ્રત્યક્ષ રૂપથી દર્શન ચર્ચ શકતું નથી. તેથી તમે શુદ્ધ પ્રદ્યુમ્ન છો. ૧-૩.

ખંડ તેરમો

કદી કોઈ વસ્તુ રહેવા છતાં પણ ઉપલબ્ધ થતી નથી, પણ પ્રકાશાંતર વર્ણન થયે છે, તેનું દ્રશ્યંત કહે છે, યથા—

લવણમેતદુદકેઽવધાયથ મા પ્રાતરુપસીદથા इति स
ह तथा चकार तथ होवाच यद्दोग लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग
तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—આ લવણ પિંડને જલમાં નાખીને પછી કાલે પ્રાતઃકાળમાં મારી
પાસે આવો. પિતાના એવું કહેવાથી શ્વેતકેતુએ તેમ કહ્યું. ત્યારે ઉદાલકે તેને
કહ્યું કે—હે વત્સ ! તમે સતમા જે લવણ જલમાં નાખ્યું હતું તેને લાવો. પુત્રે
તેને ખોળ્યું પણ મળ્યું નહીં. ૧.

यथा विलीनमेवाङ्गस्यान्तादाचामेति कथमिति लवण-
मिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति
कथमिति लवणमित्यभिप्राश्यैनदथ मोषसीदथा इति तद्ध
तथा चकार तच्छरवत्संवर्तते तथ होवाचात्र वाव किल
.सस्सोम्य न निभालयसेऽञ्जौव किलेति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—આરૂણિએ કહ્યું—જેમ જે ચીડું પાણીમાં ગળી ગયું છે. જે
જલનું તું ઉપરથી આચમન કર (તું આખોથી એટલા માટે નથી દેખતો કે તે
એકાકાર થઈ ગયું છે જે જાણવાની ધ્વજા હોય તો આચમન કર). તે ઉપરથી
આચમન કર્યા પછી પિતાએ પૂછ્યું—કેવું છે ? પુત્રે કહ્યું—ખાડ છે આરૂણિએ
કહ્યું—વચમાંથી આચમન કર, શ્વેતકેતુએ તેમ કહ્યું આરૂણિએ પૂછ્યું—કેવા
પ્રકારનું છે ? શ્વેતકેતુએ ઉત્તર આપ્યો કે—ખાડ છે. આરૂણિએ કહ્યું—નીચેથી
આચમન કરો. શ્વેતકેતુએ તેમ કર્યા પછી આરૂણિએ પૂછ્યું—કેવું છે, શ્વેત-
કેતુએ કહ્યું—ખાડ છે. આરૂણિએ કહ્યું—હીક, જે જલને ઝુટીને હવે મારી
પાસે આવો. તેણે તેમ કહ્યું અને કહ્યું—જે લવણ ખપું વિધમાન છે. ત્યારે
ઉદાલકે શ્વેતકેતુને કહ્યું—હે સૌમ્ય ! તેજ પ્રમાણે જે સત્ પણ અહીં વિધમાન
છે, તમે તેને નથી દેખી શકતા, પરંતુ તે અવશ્યજ અહીં ઉપસ્થિત છે. ૨.

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—તે જે આ સૂક્ષ્મતા છે, આ સર્વશંકા તેનાથીજ આત્માવાળું છે. તે સત્ય છે, તે આત્મા છે તથા હે શ્વેતકેતો ! તેજ તું છે. પિતાના એ પ્રમાણે કહેતાં, પુત્રે કહ્યું—ભગવન્ ! મને ફરીથી સમજાવો. આરણ્યિકે કહ્યું—ઠીક, હે સોમ્ય ! ૩.

વિ० વિ० ભાષ્ય—આ શંકાની નિવૃત્તિને સારૂ, પિતા છઠા અધ્યાસને ઉપદેશ કરે છે—હે પુત્ર ! એ લવણને રાત્રીમાં પાણીમાં નાખી સવારમાં તું તેને મારી પાસે લાવજે. શ્વેતકેતુએ તેમ કર્યું અને સવારમાં પિતાની પાસે પહોંચી ગયો. ઉદાહરણે કહ્યું હે પુત્ર ! રાત્રીમાં તે જે મીઠું પાણીમાં નાખ્યું હતું તેને કહાડ. શ્વેતકેતુએ પાણીમાં હાથ નાખી બહુ ગોળા કરી પણ કહી પતો લાગ્યો નહીં. એ જોઈને પિતાએ કહ્યું—જલના ઉપરના ભાગમાંથી આચમન કરે, તેણે તેમ કર્યું. પિતાએ પૂછ્યું—કેવું છે ? પુત્રે કહ્યું—ખાર છે. પછી જલના મધ્ય-ભાગમાંથી આચમન કર્યું પૂછતાં તેને પણ ખાર જણાવ્યું. પછી નીચેના ભાગમાંથી આચમન કર્યું, તે પણ પિતાએ સ્વાદ પૂછતાં પુત્રે કહ્યું—ખાર છે. પિતાએ કહ્યું—ઠીક, એ જલને મુકીને મારી પાસે આવો. પિતા પાસે આવતાં શ્વેતકેતુએ કહ્યું—લવણ સદા વર્તમાન છે. એ સાંભળીને પિતાએ કહ્યું—હે પુત્ર ! જેમ આ જલમાં મીઠું છે; પરંતુ તમને આનેત્રાથી પ્રતીત થતું નથી, તેમજ સર્વમાં વ્યાપક બ્રહ્મ પણ બહિર્મુખ ઇન્દ્રિયોથી પ્રતીત થતો નથી. જેમ લવણનું રસનાથી જ્ઞાન થાય છે તેમ શુદ્ધ બુદ્ધિથીજ આત્માનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેથી શ્રદ્ધા સહિત બુદ્ધિને કરીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરો. બ્રહ્મને દ્રવ્ય ન જાણો. આ શરીરમાં સાક્ષિરૂપે બ્રહ્મ વિદ્યમાન છે. જેમ લવણ જલથી ભિન્ન છે તેમજ દેહાદિકાથી બ્રહ્મ ભિન્ન છે, તેથી દેહાદિકાથી ભિન્ન તમે શુદ્ધ બ્રહ્મ રૂપ છો. ૧૩.

વિશેષ—આ બંડના ત્રીજા મંત્રના અંતમાં જે 'હિ ભગવન્ ! આપ મને ફરી સમજાવો' એમ કહેલું છે, એ કથનનો ભાવ એ છે કે—શ્વેતકેતુએ આરણ્યિકે કહ્યું કે—જે આપે અત્યાર મુખી કહ્યું છે, તેને હું સમજ્યો. પરંતુ હે ભગવન્ ! નેત્રાદિકોના અવિષય સ્વભાવ આત્માના પ્રત્યક્ષનો કોઈ ઉપાય બતાવો, કે જેનાથી હું શીઘ્રતાથી આત્માને જાણીને કૃતાર્ય થઈ જાઉં. અર્થાત્ લવણની પેઠે જગતનું મૂળ પણ, એ સત્ કોઈ ઉપાયથી ઉપલબ્ધ થવું જોઈએ. ઇન્દ્રિયોથી તો તે ઉપલબ્ધ થતું નથી. ત્યારે તેની ઉપલબ્ધિનો ઉપાય શો છે ? તે

ખતવા. જેને જાણુ એજ એવું પરમ પુરુષાર્થ છે, અને મારે તેજ કરવું
ચોખ્ખું છે ૧-૩.

ખંડ ચૌદ્ધમો.

હવે તેના ઉપાયનું દ્રષ્ટાતથી બોધન કરે છે, યથા—

યથા સોમ્ય પુરુષં ગન્ધારેભ્યોઽભિનદ્ધાક્ષમાનીય તં
તતોઽતિજને વિસૃજેત્ત યથા તત્ર ગ્રાહ્ વોદહ્ વાઽધરાહ્
વા પ્રસ્યહ્ વા પ્રધ્માયીતાભિનદ્ધાક્ષ આનીતોઽભિનદ્ધાક્ષો
વિસૃષ્ઠઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હો સોમ્ય ! જેમ કોઈ પુરુષ (ચાર આદિ) કોઈ મનુષ્યની
આખો ખાધીને ઇન્ધાર દેશથી લઈ આવે, અને તેને નિર્જન વનમાં છોડી દે, અને
ત્યા તે પૂર્વ પશ્ચિમ, તથા ઉત્તર દક્ષિણ તરફ મ્હો કરીને પોકાર કરે—ખૂંમો પાડે
કે મને આખો ખાધીને અહીં છાવવામાં આવ્યો છે, અને બાધેલી આખોએજ
મને અહીં છોડી દેવામાં આવ્યો છે ૧.

તસ્ય યથાભિનહનં પ્રસુચ્ય પ્રઘ્ન્યાદેતાં દિશં ગન્ધારા
ષ્ઠાં દિશં વ્રજેતિ સ ગ્રામાદુ ગ્રામં પૃચ્છન્ પણ્ડિતો મેધાવી
ગન્ધારાનેવોપસંપલ્લેતૈવમેવેહાચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ તસ્ય તાવ-
દેવ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ષ્યેઽથ સંપત્સ્ય્ય ઇતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તે ઉપરથી જેમ કોઈ પુરુષ તેના પાટો છોટીને ખતાવે કે—
‘ગાન્ધાર દેશ આ દિશામાં છે તેથી તમે એજ દિશામાં ચાલ્યા જાઓ’ તે જો
નિઠાનું અને સમજવાળો હશે તો એક ગામથી બીજો ગામ પૂછતો પૂછતો નિ સં-
દેહ ગાન્ધાર દેશમાં પહોંચી જશે ગરાબર તેજ પ્રમાણે અહીં પણ પુરુષ, જેને
આચાર્ય મળી ગયા છે તે એ સતને જાણી લે છે તેને સાડ સુક્તિમાં એટલીજ
વાર છે કે જ્યાં સુધી બધન ખુતું નથી, તે પછી તો તે સત્યથી અભિન્ન થઈ જાય
છે—બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી લે છે ૨

સ ય ષ્વોઽણિમૈતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ
આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ મૂય ષ્વ મા ભગવાન્વિ-
જ્ઞાપયત્વિતિ તથા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૩ ॥

બાવાર્થ—તે જે આ સૂક્ષ્મતા છે, એ તદ્દરૂપ જ સર્વકાંઈ છે. એ સત
છે, એ આત્મા છે. હે શ્વેતકેતો ! તેજ તું છે. આરુણિએ એમ કહ્યું ત્યારે શ્વેત-
કેતુ બોલ્યો—ભગવન ! મને ફરી સમજાવો. ‘હીક, સૌમ્ય’ આરુણિએ એવું
કહી તેનો સ્વીકાર કર્યો. ૩.

વિ૦ વિ૦ બાધ્ય—એ શંકાની નિવૃત્તિને સાર પિતાએ સાતમા અભ્યા-
સનું કથન કર્યું—હે પુત્ર ! કોઈ ગાંધાર દેશના નિવાસી મનુષ્યને પકડીને તથા
તેની પાસેથી તેના વસ્ત્રાભૂષણ દ્રવ્ય આદિ લઈને, તેની આંખે પાટા બાંધીને ચોર
જંગલમાં મુકી ચાલ્યા ગયા. એ મનુષ્ય એ નિર્જન વનમાં અત્યંત દુઃખી થઈ
ખૂંસા પાડવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, ચોરાએ મને છુટી લીધા છે, મારા
હાથ પગ બાંધેલા છે, મારી આંખોએ પાટા બાંધેલા છે, હું ગાંધાર દેશનો રહેવાસી
છું. મને કોઈ છોડાવો.

એ પ્રકારે ઉચ્ચ સ્વરે પોકારતા એ મનુષ્યને દુઃખી રેખીને કોઈ કૃપાળુ
મનુષ્યે તેના બંધ તથા આંખના પાટા છોડી નાખ્યા અને કહ્યું—આ દિશા તરફ
ગાંધાર દેશ છે. ઉપકાર માનતો તે મનુષ્ય તે દિશા તરફ ચાલતો ચાલતો,
ગાંધાર દેશ પહોંચી પ્રસન્ન થયો.

હે શ્વેતકેતો ! એજ પ્રમાણે તમને કામ ક્રોધાદિ ચોરાએ શુદ્ધ બ્રહ્મ
સ્વરૂપ સ્વદેશમાંથી લાવી સમાર રૂપી વનમાં લાવી છોડી રીધા છે. એ કામ
ક્રોધાદિ ચોરાએ તમારાં સાક્ષિરૂપ નેત્રાને બાંધીને મહાન દુઃખી કરેલા છે.
બ્રહ્મેત્તા શુરના મહાવાક્ય—ઉપદેશ રૂપ હાથ વડે અજ્ઞાન રૂપ દ્રઢ બધનને
નિવૃત્ત કરો તેનાથી તમે પણ ગાંધાર દેશની પેઠે તમારા બ્રહ્મ રૂપ દેશને પ્રાપ્ત
થશો. શુરનો ઉપદેશજ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિનું દ્વાર છે. બાવ એ છે કે—તેના સહકારી
શિષ્યની ખુદ્ધિ તથા આત્મ ઇચ્છાસા, શુરનો ઉપદેશ સંભળીને, આત્મનિશ્ચય

વાળી થઈ તે પ્રદા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એ મહાત્મા જ્ઞાનીનું જ્યાં સુધી શરીર છે ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ છે. લોગ કરીને પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિ થતા તે વિદ્વાન્ વિદેહ ટ્રવ્યને પ્રાપ્ત થાય છે જે વિદ્વાન્ પ્રદામાં અલિપ્ત થઈ જાય છે, એવું શુદ્ધ પ્રદા એ તમારૂં સ્વરૂપ છે. ૧૩.

(વિશેષ—) આ ખડના ત્રીજા મત્રના અતમા હે ભગવન્ ! આપ મને ફરી સમજાવો' એવું જે રવેતકેતુએ પિતાને કહેલું છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે— હે ભગવન્ ! સુપુત્રિની પેઠે મળ્યું કે કોઈ બીજી રીતે પ્રદાની સાથે અલિપ્ત થાય છે, હે ભગવન્ ! તે મને કૃપા કરીને સમજાવો તેને લાભ્યકારોના શબ્દોમાં કહેવામાં આવે છે—જે પ્રમાણે કૃપાળુ મનુષ્ય દ્વારા બતાવાયેલા માર્ગથી બુદ્ધિ વાળો ગંધાર દેશ નિવાસી પુરૂષ બધનોથી છુટી તથા વનના કલેશથી બચીને પૂછતો પૂછતો પોતાને દેશ પહોંચી આનંદને પ્રાપ્ત થયો. જરાજર તેજ પ્રમાણે સસારના આત્મ સ્વરૂપ સત્થી તેજ, જલ તથા અન્નાદિમય હેલ રૂપ વનમાં કે જ્યાં વાત, પિત્ત, કફ, રૂધિર, મેદ, માસ, અસ્થિ, મજ્જા, શુક્ર, કૃમિ તથા મળ મૂત્રથી પૂર્ણ ગીતોધ્વાદિ અનેક દ્રવ્ય તથા સુખ—હું બધી સુખ છે, તે જીવ મોહ રૂપી વસ્ત્રથી બધાયેલા નેત્રવાળો થઈ તથા સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, પશુ તથા બધું આદિ દ્રવ્ય તથા અદ્રવ્ય અનેક વિષય તૃષ્ણાઓથી જઠકાઈ પુરૂષ પાપ રૂપ ચારો દ્વારા આક્રમણ થવાથી 'હું આનો પુત્ર છું, એ મારો બાધક છે હું સુખી, હું ખી, મૂઠ, પડિત ધાર્મિક છું, હું ઉત્પન્ન થયો છું, જરાગ્રસ્ત છું, પાપી છું, મરૂ છું, મારો પુત્ર મરી ગયો છે, ધન નષ્ટ થયું છે, હાથ 'હું માર્યો ગયો' હવે કેવી રીતે જીવાશે ? મારી શી ગતિ થશે ? હવે મારો રક્ષક કોણ છે ? એ પ્રમાણે અનેક અનર્થ જાળમાં ગુચવાતો ગુચવાતો, જ્યારે પુરૂષની અધિકતા થવાથી કોઈ પરમ કૃપાળુ પ્રદાસ બધન મુક્ત પ્રદાનિષ્ટ મહા પુરૂષ તેને પ્રાપ્ત થાય છે તથા તેમના દ્વારા સામાનિક વિષયોના દોષ દર્શન થાય છે ત્યારે સામાનિક વિષયોથી વિરક્ત થઈ જવાય છે અને તું સામાનિક નથી તથા તેના પુત્રત્વાદિ ધર્મવાળો નથી એમ સમજાય છે ત્યારે તું કોણ છે ? 'જે સત્ તત્ત્વ છે તેજ તું છે' એ પ્રકારના ઉપદેશથી અવિદ્યામય મોહરૂપ વસ્ત્રના બધનથી મુક્ત થઈ ગાન્ધાર દેશના પુરૂષના સમાન તારા સ્વદેશને—સદાત્માને પ્રાપ્ત થઈને સુખી તથા શાન્ત થઈ જવાય છે એજ, આચાર્યવાન્ પુરૂષો વેદ' એ વાક્યનો ભાવ છે. ૧૩

ખંડ પંદરમો

તેનો ક્રમ દેખાડે છે—

પુરુષ^૩ સોમ્યોતોપતાપિનં જ્ઞાતયઃ પર્યુપાસતે જાનાસિ
માં જાનાસિ મામિતિ તસ્ય યાવન્ન વાહ્ મનસિ સંપચતે
મનઃ પ્રાણે પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્યાં દેવતાયાં તાવજ્ઞા-
નાતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! જ્યારે કોઈ મનુષ્ય જરાદિથી સતત ધર્મ જાય છે, એટલે કે મુમુક્ષુ હોય છે તો તેના મંત્રધી બાન્ધવ તેની આસપાસ ચારે બાજુએ બેસીને તેને ઘેરી લે છે, અને પૂછે છે કે—‘તમે મને બાણો છે ?’ ‘તમે મને જોળખો છે ?’ જ્યાં મુધી તેની વાણી મનમાં લીન થતી નથી, તથા મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં તથા તેજ પશુ દેવતા (સત)માં લીન નથી થતા ત્યાં મુધી તે બાણો છે. ૧.

અથ વદાસ્ય વાહ્ મનસિ સંપચતે મનઃ પ્રાણે પ્રાણ-
સ્તેજસિ તેજઃ પરસ્યાં દેવતાયામથ ન જાનાતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—પણ જ્યારે તેની વાણી મનમાં લીન થઈ જાય છે, તથા મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં તથા તેજ પશુ દેવતામાં લીન થઈ જાય છે ત્યારે તે જોળખતો નથી. ૨.

સ ય ષ્પોઽણિમૈતદાત્મ્યમિદ^૩ સર્વં તત્સત્ય^૩ સ
આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ મૂય પવ મા મગવાન્
વિજ્ઞાપયત્વિતિ તથા સોમ્યેતિ હોવાચ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તેથી જે આ સૂક્ષ્મતા (સર્વતું મૂળ) છે તે સર્વ કંઈ તેના-
થીજ આત્મા વાળું છે. તે સત્ય છે, તે આત્મા છે, તથા હે શ્વેતકેતો ! તેજ તું છે.

આરુણિતું એ કથન સાંભળીને રવેતકેતુએ કહ્યું—ભગવન્ ! તમે મને ફરીથી સમજાવો. એ આરુણિએ કહ્યું—હે સૌમ્ય ! તેમજ કરીશ. ૩.

બિં ૦ વિં ૦ બાહ્ય—એ શંકાના નિવારણને સારૂ પિતા આઠમા અધ્યાયનું વર્ણન કરે છે—હે પુત્ર ! મરણ કાળમાં સળંધી લોક અજ્ઞાની પુરૂષની પાસે જઈને પૂછે છે કે તમે મને ઓળખો છો ? તે પુરૂષ ત્યાં મુખીજ ઓળખે છે કે ન્યા મુખી તેની વાણી મનમાં લય પામતી નથી, તથા મન પ્રાણમાં, પ્રાણ હૃદયમાં તથા હૃદય પરમાત્મામાં લય ભાવાપન્ન થતો નથી. ન્યારે તેની વાગિન્દ્રિયાદિ સર્વે લય પામે છે ત્યારે તે કંઈ જાણતો નથી. બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ પર્વત તો એ કંમથી વિદ્વાન્ તથા અજ્ઞાનીની સમાન ગતિ છે વિલક્ષણતા એ છે કે અજ્ઞાની પુરૂષ મરણ કાળમાં મુખસિની પેઠે બ્રહ્મમાં લય થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનતા અભાવથી તેની અવિદ્યા નિવૃત્ત થતી નથી. તથા કર્મવાનના પણ મુખસિની પેઠે સૂક્ષ્મ રૂપથી કાયમ રહે છે, તેથી તે અજ્ઞાની પુરૂષ અવિદ્યા કર્મને આધીન થઈ પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા જ્ઞાની પુરૂષની અવિદ્યાનો બ્રહ્મજ્ઞાનથી નાશ થઈ જાય છે. અવિદ્યાના નષ્ટ થવાથી એ અવિદ્યાનું કાર્ય વાસના કર્મ સશય તથા વિપર્યય આદિ નિવૃત્ત થઈ જાય છે તેથી તે જ્ઞાનીના પ્રાણાદિક પરલોકમા ગમન કરતા નથી, પણ બ્રહ્મમાં લય ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. એ કારણથી હે રવેતકેતો ! જ્ઞાની આ શરીરનો ત્યાગ કરી જે બ્રહ્મ સાથે અભિજ્ઞ થઈ જાય છે તે શુદ્ધ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાઓ, એજ તમારું સ્વરૂપ છે. ૧૩.

વિશેષ—આ જંડના ત્રીજા મંત્રના અન્તમાં ‘હે ભગવન્ ! આપને ફરી સમજાવો’ એમ જે કહેવામાં આવેલું છે તેનો અભિપ્રાય એ છે કે રવેતકેતુ પૂછે છે હે ભગવન્ ! ન્યારે અજ્ઞાની પુરૂષને મૃત્યુ પરલોકમાં લઈ જાય છે ત્યારે જ્ઞાનીને કેમ લઈ જતું નથી ? તેનું શું કારણ છે તે મને કહો. અથવા અજ્ઞાની ન્યારે પરલોકમાં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી મુખી દુઃખી શા માટે થાય છે ?

અભિપ્રાય એ છે કે, તે જે સત્ને નથી જાણતા તથા જે જાણે છે તે બન્ને મરણ પછી સત્ને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જે જાણે છે તે તેને પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેમાં જે કારણ છે તે મને ફરી દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવો. ૧૩.

નિર્દોશ-ઉપાનિષદ—નમ લોકા દૂને મે અપરાધી કા જલના ઝીર નિરપરાધી કા ન જલના (અ. ૬, શ. ૧૧)
 અગ્નિ પરીક્ષા—તપેલા લોખડને અડવાથી અપરાધી દાઝી બાય છે. ને નિરપરાધી દાઝતો નથી.
 (અ. ૬, શ. ૧૧)

ખંડ સોળમો

તેના બોધનને સારૂ દેખાંત કહે છે, યથા—

પુરુષઃ સોમ્યોત્ત હસ્તપ્રહીતમાનયન્ત્યપહાર્પીત્સ્તેયમ-
કાર્પીત્પરશુમસ્મૈ તપતેતિ સ યદિ તસ્ય કર્તા ભવતિ તત્
ધ્વાનૃતમાત્માનં કુરુતે સોઽનૃતાભિસન્ધોઽનૃતેનાત્માનમ-
ન્તર્ધાય પરશું તપ્તં પ્રતિગૃહ્ણતિ સ દહ્યતેઽથ હન્યતે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હે સૌમ્ય ! રાજાના એવક રાજકર્મચારી કોઈ મનુષ્યના હાથ
ખાંધીને રાજાની ખાસે લાવે છે અને કહે છે કે—‘આણે ધનનુ અપહરણ કર્યું છે—
આણે ચોરી કરી છે.’ (ત્યારે રાજા કહે છે) તેના સારૂ પરશુ તપાવો, પરશુ યંત્ર ગરમ
કરો જે તે ચોરીનો કર્તા છે તો તે ચોરીને છુપાવવાને કારણેજ પોતાને મિથ્યા
વાદી સિદ્ધ કરે છે. જેમ તે અનૃત લાખી પુરૂષ અનૃતથી પોતાના આત્માને
છુપાવીને, તે તપ પરશુ યત્રને પકડે છે, તેનાથી તે દાઝે છે, તથા માર્યો જાય છે. ૧.

અથ યદિ તસ્યાકર્તા ભવતિ તત્ત એવ સત્યમાત્માનં
કુરુતે સ સત્યાભિસન્ધઃ સત્યેનાત્માનમન્તર્ધાય પરશું તપ્તં
પ્રતિગૃહ્ણતિ સ ન દહ્યતેઽથ મુચ્યતે ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—અને જે તે ચોરીનો કર્તા નથી તો તે તેનાથીજ પોતે પોતાને
સાચો પ્રમાણિત કરે છે. તે સાચા અભિપ્રાયવાળો સત્યાઈથી પોતે પોતાને ઠાંકીને
તપેલા લોખંડને પકડે છે. તે તેનાથી દાઝતો નથી તથા તરતજ છોડી દેવામાં
આવે છે. ૨.

સ યથા તત્ર નાદાહોતૈતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં
સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ઇતિ તદ્વાસ્ય વિજ્ઞાવિતિ
વિજ્ઞાવિતિ ॥ ૩ ॥

સાવાર્થ—જે પ્રમાણે તે સત્યાલિસન્ધ-સત્યાત્મક પુરૂષ તે પરીક્ષાને સમયે દાઝતો નથી તે સર્વ જોજ આત્માનો ભાવ છે, તે સત્ય છે, તે આત્મા છે તથા હે શ્વેતકેતો ! તેજ તું છે. તે પત્રી શ્વેતકેતુ, આરુણિના કથનનું તત્ત્વ જાણી ગયો તેને જાણી ગયો. ૩.

વિ० વિ० સ્વાધ્ય—ઉક્તા શંકાની નિવૃત્તિને સારૂ અન્તિમ નવમા અધ્યાયનું પિતા વર્ણન કરે છે—હે શ્વેતકેતો ! જેમ એક માણસ ચોર છે અને બીજો સાધુ છે, તે બન્નેને રાજકર્મચારીઓએ ચોર સમજીને પકડી લીધા અને રાજાની પાસે ઉભા કર્યા. તે બન્ને જણાએ કહ્યું—અમે ચોરી કરી નથી. રાજાના મંત્રિએ કહ્યું—જો તમે ચોરી કરી નથી તો તમે આ તપાવેલા લોખંડને પકડો. જો તમે ચોરી નહીં કરી હોય તો દાઝ્યો નહીં. જે ખદખરો ચોર હતો તેણે પોતાનો ગુંદો કબૂલ ન કર્યો અને તપ વેતુ પકડયુ ત્યારે તેના હાથ દાઝી ગયા. અને તેને શિક્ષા કરવામાં આવી.

અને ત્યારે બીજો જે સાધુ પુરૂષ હતો તેનો હાથ ન દાઝ્યો, ત્યારે જોજ કર્મચારીઓએ તેની ક્ષમા માગી તથા તેને ક્ષતિપૂર્તિ રૂપ અન્ન-ધન વગેરે આપીને વિદાય કર્યો. આ પ્રમાણે અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ન જાણતા હોવાથી કહે છે કે ‘હું બ્રહ્મ નથી, હું મુખી હું ખી જન્મ-મરણવાળો છું’ ખસ, જોજ ચોરી રૂપ કર્મને છુપાવવું છે. જેમ એ ચોરનો પ્રથમ હાથ દાઝ્યો. પછી રાજાના નોકરોએ તેને શિક્ષા કરી. તેજ પ્રમાણે એ અજ્ઞાની પ્રથમ મૃત્યુની પીડાને પ્રાપ્ત થયો, પછી ચોરાસી લાખ યોનિરૂપ બન્ધનને પ્રાપ્ત થઈ હું ખી થાય છે. તથા સાધુ પુરૂષને જૂંશ પણ હું ખી થયું નહીં, ઉલટ સજામાં તેનો સત્કાર થયો. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરૂષ પણ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નિશ્ચયવાળો છે, તથા સર્વ વિક્ષેપોથી રહિત થઈ પૂજ્ય બને છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ન જાણીને પુનઃ પુનઃ જન્મ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાની શુદ્ધ સંવ્યવહાનનું બ્રહ્મને પોતાનું સ્વરૂપ જાણીને જીવન મરણનાં ચક્રમાં આવતો નથી જે બ્રહ્મ સ્વરૂપને જ્ઞાની પ્રાપ્ત થાય છે, હે શ્વેતકેતો ! ‘તત્ત્વમસિ તે બ્રહ્મ તમારું પોતાનું સ્વરૂપ છે. તેને જાણીને કૃતકૃત્ય બાવને પ્રાપ્ત થાઓ. ૧-૩.

(વિશેષ—આ ખંડના પ્રથમ મન્ત્રમાં ‘પરબ્રુમસ્મૈ તપત્ત્વ ઇતિ’ એટલે કે તેને સારૂ કુહાડીને તપાવો’. એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેના ભાવ એ છે કે તપાવેલા લોખંડને સાચા અને જૂઠા બન્ને પકડે છે. એકના હાથ સત્યથી લપેટાએલા છે

તેથી તે અગ્નિના દાહથી બચી જાય છે. બીજાએ પોતાના હાથ જૂઠ્ઠાથી લપેટ્યા છે, તેથી તે અગ્નિની અસરથી બચી શકતો નથી. એજ પ્રમાણે મરણ પછી જો કે બન્ને સત્યને પ્રાપ્ત થાય છે તો પણ જે તેને જાણે છે તથા નથી જાણતો તે બન્નેને સાફ કૃપા જુદાં જુદાં થઈ જાય છે. એક પ્રદાનદને પામેલો છે તથા બીજો જન્મ લેવાને પાછો આવે છે. જ્યાં લૌકિક ઉપાયથી સાચા જુદાની બબર ન પડી શકે ત્યાં સાચા જુદાની પરીક્ષાને સાફ ગરમ લોખંડને પકડવા રૂપ દિવ્ય ઉપાય સ્મૃતિ-જોમાં બતાવેલો છે. આ ઉપાય ફેટલે મુધી સફલ થાય કે ન થાય ? તેનો પાઠક પોતેજ વિચાર કરી લે એજ ઠીક છે. જો કોઈ અમને પૂછે તો, અમે 'એજ કહીશું કે તે સમયને સાફ તેજ ઉપાય ઠીક હોવો જોઈએ. કારણ કે જેના હાથમાં 'અચાર્ય' ની પ્રતિષ્ઠા થાય છે તથા સત્યનો આગ્રહી હોય છે, તે કદી આપત્તિયોથી અસ્ત થતો નથી. તેને જલ, અગ્નિ, વિષ આદિના મારાત્મક લયાનક પ્રયોગ હાનિ પહોંચાડી શકતા નથી. પ્રહ્લાદ, મીરાં આદિ તેના અનેક ઉદાહરણ છે. જેમ અહિંસાના પ્રતિષ્ઠાનથી એટલે-કે અહિંસા મતનું પાલન કરવાથી સર્વ, સિંહાદિ ભયંકર જન્તુઓનો જરા પણ ભય રહેતો નથી, ઉલટ તેઓ તેના મિત્ર બની જાય છે. તેજ પ્રમાણે અહીં અચાર્યકર્મનું અનુદાન કરનારાના હાથ દાઝતા નથી. તેનાથી વિપરિત આચરણ કરનારાના હાથ દાઝી ગયા.—અસ્તુ નામ.

શ્રી ભગવતી શ્રુતિમાતા ઉપદેશ આપે છે કે જેમ ઉદાલક આશ્રિતો ઉપદેશ શ્રવણ કરીને, પુનઃ તેનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કરી, સ્વસ્વરૂપ પ્રદાને જાણી, લોભ દ્વારા પ્રારબ્ધ કર્મોનો હાય કરતો શ્વેતકેતુ વિદેહ ઈવલ્યને પ્રાપ્ત થઈ ગયો, તે પ્રમાણે સર્વ મુમુક્ષુજનોએ પ્રદાને આત્મ સ્વરૂપે કરીને નિશ્ચય કરવાને સાફ આત્માનુજ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન કરવું એજ સર્વદા-સર્વથા કર્તવ્ય છે. જે અગ્નિ-એ મહાપુરુષો વૃદ્ધ સંન્યાસિયો દ્વારા સાંભળ્યું છે, તથા તેમણે કહેલાં છાન્દોગ્યો-પનિષદ્નાં વ્યાખ્યાનોનું અધ્યયન કરેલું છે તેનો સંશોધમાં અગ્નિ ઉલ્લેખ કરવાનું અનુચિત નહીં ગણાય.

શ્રવણના બે પ્રકાર છે. — એક સાધારણ શ્રવણ તથા બીજું અસાધારણ શ્રવણ. કથાદિકોનું શ્રવણ તથા સન્ત મહાત્માઓના વચનોનું શ્રવણ, એ સાધારણ શ્રવણ છે તથા પદ્ધિ વિશેષોથી વેદાંતોના અદિતીય પ્રદામાં તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવો એ બીજું અસાધારણ શ્રવણ છે.

હવે વેદાંતના તાત્પર્ય આલેખક પદ્ધિગો કયા છે તે જોઈએ.—૧-ઉપક્રમ—

ઉપસંહાર. ૨-અભ્યાસ. ૩-અપૂર્વતા. ૪-શ્લ. ૫-અર્થવાદ. ૬-ઉપપત્તિ.

૧-ઉપક્રમ નામ આરભનું છે.

૨-ઉપસંહાર નામ સમાપ્તિનું છે.

આદિ અન્તમાં અદ્વિતીય બ્રહ્મનાં કથનનું નામ ઉપક્રમોપસંહાર છે, અને તે શ્રવણનું પહેલું લિંગ છે, એટલે કે કારણ છે. જેમ કે છાન્દોગ્યોપનિષદના આ છ અધ્યાયના આરભમાં એ શ્રુતિ વચન છે કે 'સદેવ સોમ્યેદમમ આસીદેવમેવાઽદ્વિતીયમ્' હે સૌમ્ય ! આ સર્વ જગત ઉત્પત્તિના પહેલાં સદૃષ્ય હતું એ સત્ સંભવતીય, વિભવતીય તથા સ્વગત લેદબ્રયથી રહિત છે. તથા પ્રસંગ સમાપ્તિમાં આ શ્રુતિ વાક્ય છે કે 'एतदात्म्यमिदं सर्वम्' આ સંપૂર્ણ જગત આ આત્માનુજ સ્વરૂપ છે. આદિ અન્તમાં એકજ અર્થનું બોધક હોવાથી એ 'ઉપક્રમોપસંહાર' લિંગ થયું.

૨-અભ્યાસ-સત્ અદ્વિતીય બ્રહ્મનાં વારંવાર કથનનું નામ છે. આ છાન્દોગ્યના છઠા અધ્યાયમાંજ શ્રુતિ વચન વારંવાર કહે છે કે 'तत्तत्त्वं स आत्मा सत्त्व-मसि ह्येतकेतो' તે બ્રહ્મ સત્ય છે, એ સાક્ષી આત્મારૂપ બ્રહ્મ છે, હે રવેતકેતો. એટલે કે શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપ લેદબ્રય રહિત અમારો આત્મા છે. એ શ્રુતિ વચન વારંવાર કહેવામાં આવેલું છે.

૩-અપૂર્વતા-અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં, ઉપનિષદના પ્રમાણ વિના અન્ય પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અવિષયત્વ પ્રતિપાદનનું નામ છે.

આ છાન્દોગ્યના છઠા અધ્યાયમાંજ અપૂર્વતા પ્રતિપાદક એ શ્રુતિ વચન છે કે 'अत्र वाव किल तत्सोम्य ! न निमालयसे' આ શરીરમ જ, હે સૌમ્ય ! તત્ સ્વરૂપ બ્રહ્મ સ્થિત છે, તેને અમે નથી જાણતા. અહીં ઉક્ત શ્રુતિ વાક્ય 'विल' એ શબ્દ આચાર્યના મહાવાક્ય ઉપદેશ રૂપ ઉપાયને બ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં દારૂપથી કથન કરવાને સારૂ કહેલું છે.

૪-શ્લ-અદ્વિતીય બ્રહ્મના જ્ઞાનથી અદ્વિતીય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ શ્લોકના કથનનું નામ છે. એ શ્લોકમાં આ છાન્દોગ્યની એ શ્રુતિ છે કે 'तस्य तावदेव चिरं यावत्ત वियोदयेऽर्थ संपत्त्ये' એના જ્ઞાનીની વિદેહ મુક્તિમાં એટલીજ વાર છે કે જ્યાં મુખી તે પ્રારબ્ધથી રહિત થઈ નથી. પ્રારબ્ધનો ભોગ કર્યા પછી કૈવલ્યને પ્રાપ્ત થશે.

૫-અર્થવાદ-અદ્વિતીય બ્રહ્મના જ્ઞાનની સ્તુતિ કરવાનું નામ છે. આ છાન્દોગ્યના છઠા અધ્યાયમાં એ શ્રુતિ વચન છે કે 'येनाहुर्न भयत्यमतं मतमविज्ञातं

વિજ્ઞાતમિતિ' જે એકે પ્રદાના શ્રવણ કરવાથી નહીં શ્રવણ કરેલા પદાર્થનું પણ શ્રવણ થઈ જાય છે, નહીં મનન કરેલાનું પણ મનન તથા અનિશ્ચિત પદાર્થ પણ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. એવા અદ્વિતીય પ્રદાના શ્રવણ, મનન, નિર્લિપાસનથી અન્ય અશ્રુત, અમત તથા અવિજ્ઞાત પદાર્થનું શ્રવણાદિ રૂપથી સ્તુતિ કથન કરવામાં આવેલું છે.

૬—ઉપપત્તિ—અદ્વિતીય પ્રદાના, દ્રષ્ટાંતરૂપ સુક્ષિતથી વારંવાર પ્રતિપાદનનું નામ છે. આ છાન્દોગ્યના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં એ શ્રુતિ આવેલી છે કે 'વાચાઽઽરંમણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિક્ષેત્યેવ સત્યમ્' વાણીના ઉચ્ચારણ માત્રજ ઘટાદિ વિકાર છે, જેનાથી ઘટાદિનાં નામ માત્રજ છે, તેથી મિથ્યાજ છે. કારણરૂપ મૃત્તિકાજ સત્ય છે.

આ પ્રમાણે છાન્દોગ્યોપનિષદમાં ઉદાહરક ઋષિએ મૃત્તિકા, સ્વર્ણ, લોખંડાદિકાનાં દ્રષ્ટાંતોથી કારણ પ્રદાની અદ્વિતીયતા પ્રતિપાદન કરી છે. એ પ્રકારના ષડ્વિધ દ્વિગોથી અદ્વિતીય પ્રદાનમાં વેદાન્તોના તાત્પર્યના નિશ્ચયનું નામ શ્રવણ છે. વેદાન્ત પ્રદાનું પ્રતિપાદક છે ? અગર અન્ય કોઈ અર્થનું પ્રતિપાદક છે ? એ પ્રકારની અસંભવતા આ 'શ્રવણ'થીજ નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

હવે મનનના વિષયમાં લેદ બાધક સુક્ષિત્યોથી અદ્વિતીય પ્રદાના ચિંતનનું નામ છે. જીવ ઈશ્વરનો સ્વાભાવિક લેદ છે કે ઔપાસિક લેદ છે ? સ્વાભાવિક લેદ એટલે સાક્ષીરૂપ જીવ ચેતનથી ઈશ્વરને ભિન્ન માનવો, ત્યારે તે ઈશ્વરમાં જડતાની પ્રાપ્તિ થશે. શ્રુતિએ ઈશ્વરનું ચેતન રૂપથી વર્ણન કરેલું છે, એટલે શ્રુતિથી તેનો વિરોધ થશે. ચેતન રૂપ ઈશ્વરથી જીવને ભિન્ન માનિયે તો, ચેતન તો એકજ છે, એ ચેતનથી ભિન્ન તો જડજ હોય, તેથી જીવમાં જડતાપત્તિ થશે. એ કારણથી સ્વાભાવિક લેદ નથી.

ઉપાધિએ કરીને લેદ માનિએ તો અન્તઃકરણોપાધિ સુષુપ્તિમાં રહેતી નથી તેથી સુષુપ્તિમાં જીવ ઈશ્વરના લેદનો લોપ થઈ જશે. જો અજ્ઞાનને ઉપાધિ માનિએ તો તે બની શકતું નથી. તેનાથી પ્રદા ઈશ્વરનો લેદ કાયમ રહે છે કારણ કે અજ્ઞાન શુદ્ધ પ્રદાથી ઈશ્વરના લેદનું સાધક છે, જીવ ઈશ્વરના લેદનું સાધક નથી, કારણ કે તે બન્નેમાં અજ્ઞાનનો સંબંધ કાયમ રહે છે. જો એમ માનશે તો, જીવ ઈશ્વરના લેદને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે ? કે પ્રકાશ કરે છે ? કે સ્થિત કરે છે ? જીવ ઈશ્વરના લેદને અનાદિ માનવાથી પ્રથમ પક્ષ (સ્વાભાવિક લેદ) અસંગત છે. અજ્ઞાનના

જડ હોવાથી દ્વિતીય પદ નથી જની શક્યો. તૃતીય પદમાં એ દોષ છે કે પ્રયોજન વિના તો અજ્ઞાન ભેદને સ્થિર કરવું નથી, તથા આશ્રય વિષયના લાભથી અજ્ઞાન વગર ખીલુ કોઈ પ્રયોજન કરી શકાયું નથી. આશ્રય વગર તો નિર્વિભાગ ચેતનજી હોઈ શકે. ભેદથી અજ્ઞાનનું સ્થિર કરવું નિષ્ફળ છે. ઇત્યાદિ સુક્તિ ચિંતન રૂપ મનનથી ભેદની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. તૈલધારાવત્ પ્રક્ષાલકાર નિવૃત્તિરૂપ નિદિધ્યાસનથી અખડ પ્રક્ષના જ્ઞાન દ્વાગ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રથમ કેટલીક વાર હે શ્વેતકેતો ! તે તું છે, તે અત્ય છે, તે આત્મા છે. એ વચન આવી ગયાં છે, હવે અહીં એમ પ્રશ્ન્ય છે કે ત્વ શબ્દનો વાચ્ય એ શ્વેતકેતુ છે કેણુ ? તેનો ઉત્તર એ છે કે—જે ‘હું શ્વેતકેતુ ઉદાલકનો પુત્ર છું,’ એમ પોતાને જાણતો હતો પણ તેણે પિતાના આદેશનું શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કર્યું તેણે પિતાની પામે અશ્રુત, અમૃત તથા અવિજ્ઞાતને જાણવાને સારૂ વારવાર ‘ભગવન્ ! એ આદેશ કયા પ્રકારનો છે ? એ પ્રશ્ન કર્યો, તેણે એ જાણ્યું કે—એ શ્રોતા, મન્તા તથા વિજ્ઞાતા હર્ષણમાં પ્રતિફલિત થયા તથા જલ આદિમા પ્રતિબિંબ રૂપથી પ્રવિષ્ટ થઈ સૂર્યાદિના સમાન તેજ, જલ, અન્ન પચ દેહેન્દ્રિય સંઘાતમાં નામરૂપની અભિવ્યક્તિ કરવાને સારૂ પ્રવિષ્ટ થએલા પરદેવતા છે. આ પિતાનો ઉપદેશ માંજળતા પહેલાં પોતાને દેહ તથા ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન સદૃશ સર્વાત્મા માનતો ન હોતો. હવે ‘તે તું છે,’ એ પ્રમાણે દ્રષ્ટાત તથા હેતુપૂર્વક પિતા દ્વારા સમજાવ્યાથી સમજી ગયો કે ‘હું સત્જ છું’ કહેવાનો ભાવ એ છે કે, એ શ્વેતકેતુ પ્રક્ષણ રૂપ વાહનથી દૈવસ્ય ધામનો અધિકારી થઈ ગયો.

આનાથી કોઈ શ્વેતકેતુની સ્તુતિ ન સમજી લે, કારણ કે શ્વેતકેતુ ઉપાસ્ય નથી તેમજ તેને લક્ષીને સત્ત્વી સ્તુતિ કરી શકાયી નથી. કારણ કે ‘તું હાસ છે, એમ કહીને રાજની પ્રશસા કરી શકાય નહીં આ પ્રકરણ ઘણું સુંદર અને ગંભીર છે. તેના ઉપર ઘણું ઘણું કહી શકાય તેમ છે.

ઇતિ છાન્દોગ્યોપનિષદિ છટ્ઠો અધ્યાય સમાપ્ત.

અધ્યાય સાતમે।

ખંડ પહેલો.

ગયા છઠા અધ્યાયમા મૂળ પરાદેવતાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તેમા નીચલાં તત્ત્વોનો મહિમા દેખાડેલો નથી હવે આ સાતમા અધ્યાયમાં સ્વૂળથી લઈને સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર વિષયનું પ્રાધન કરીને અન્તમા એજ પરાદેવતાના નિર્દેશ કરેલો છે. અર્થાત્ નામ આદિ જે એક બીજાથી ઉત્તમ છે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ ભૂમા નામક તત્ત્વ છે, તેની પ્રાપ્તિને સારૂ નામ આદિના ક્રમથી મહિમા બતાવેલો છે. એટલે જાણો કે એક એક પગથિએ ચઢી ભૂમા મુધી પહોંચવાનો ઉપાય છે. અર્થાત્ પૂર્વ છઠા અધ્યાયમા સાક્ષાત્ પ્રહ્લાનું નિરૂપણ કરેલું છે હવે સાતમા અધ્યાયમા નામાદિ દ્વારા પરપરાથી પ્રહ્લાનો ઉપદેશ કરેલો છે, યથા—

અધીહિ ભગવ इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्तथ
होवाच यद्वेत्य तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति
स होवाच ॥ ૧ ॥

સાવાર્થ—નારદ સનત્કુમાર પાસે આવ્યા અને બોલ્યા કે—ભગવન્ ! અને ઉપદેશ આપો. સનત્કુમારે કહ્યું— જે કાઈ તમે જાણો છો તેને બતાવીને મારી સમક્ષ ઉપસત થાઓ, ત્યારે હું તેનાથી આગળ તમને બતાવીશ. ૧.

વિં વિં સ્વાધ્ય—એક સમયે નારદજીએ પ્રહ્લાનિષ્ઠ-પ્રહ્લાશ્રોતિય-યોગી-રાજ મહર્ષિ સનત્કુમાર પ્રતિ ઉપસત થઈને એટલે કે શિષ્યજીવથી સમીપ જઈને નિવેદન કર્યું કે હે ભગવન્ ! મને અધ્યયન કરાવવાની કૃપા-કરો, નિયમ પૂર્વક પોતાની પાસે આવેલા નારદજીને સનત્કુમારે કહ્યું આત્માના ત્રિષયમા-આજ મુધીમા-તમે જે બાણ્ણ હોય તે પ્રથમ મને બતાવો. પછી હું તમારા જ્ઞાનથી આગળ

ળતાવીશ, ઉપદેશ આપીશ, કારણ કે પિતૃપેષણમાં વૃથા કાળરોપ કરવો ઉચિત નથી. ૧.

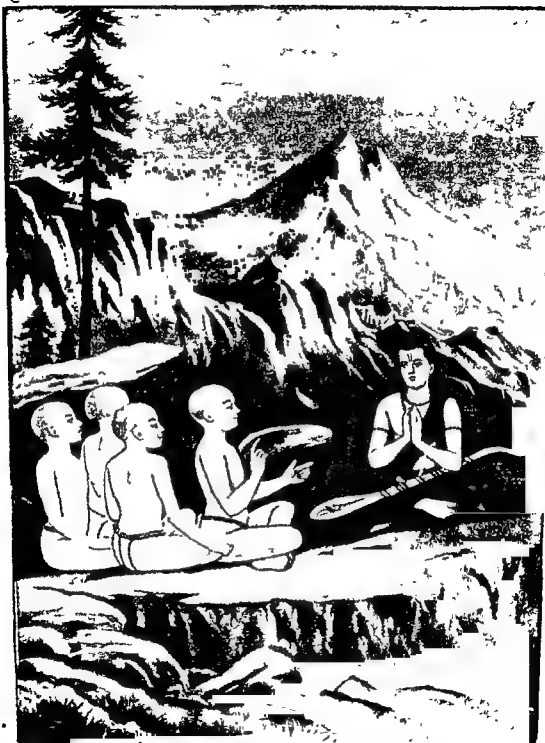
વિશેષ—આ આખ્યાયિકા પરાવિધાની પ્રશંસાને સાર છે. જેમ નારદજી સર્વ વિદ્યા સંપન્ન કૃતકૃત્ય હતા, તો પણ આત્મજ્ઞાનથી રહિત હોવાથી તેમને શોકા ક્રુણ યજુજ પડ્યું, તો પછી જે એવા પુણ્યાત્મા નથી એવા કોઈ અલ્પજ્ઞ છવળી તો વાતજ શી કરવી ?

વળી એ વાત પણ છે કે—આત્મજ્ઞાનથી ચઢિયાતું કલ્યાણનું ખીણું કોઈ સાધન નથી. એજ કારણથી નારદજી ઉત્તમ ક્રુણ, વિદ્યા, આચાર, સન્માન, તથા નાના પ્રકારનાં સાધન—સંપત્તિ સુક્ત હોવા છતાં પણ નિરશિમાન થઈ સાધારણ પુરૂષના સમાન નિશ્ચેયસ્ પ્રાપ્તિને સાર સનત્કુમારની પાસે ગયા. તેથી પણ આ આખ્યાયિકા આત્મવિદ્યાની નિરતિશય સાધનતા સૂચિત કરે છે. ૧.

**ઋગ્વેદં ભગવોઽધ્યેમિ યજુર્વેદઃ સામવેદમાથર્ગણં
ચતુર્થમિતિહાસપુરાણં પચ્ચમં વેદાનાં વેદં પિત્ર્યઃ રાશિં દેવં
નિધિં વાકોવાક્યમેકાયનં દેવવિદ્યાં વ્રહ્મવિદ્યાં ભૂતવિદ્યાં ક્ષત્ર-
વિદ્યાં નક્ષત્રવિદ્યાઃ સર્પદેવજનવિદ્યામેતદ્ભગવોઽધ્યેમિ ॥૨॥**

ભાવાર્થ—નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! હું ઋગ્વેદ ભણ્યો છું, તથા યજુર્વેદ, સામવેદ, અને ચોથા અથર્વ વેદને બાજુ છું. તેના સિવાય ઇતિહાસ, પુરાણ રૂપ પાંચમો વેદ, વેદોનો પણ વેદ, શ્રાદ્ધ કલ્પ, ગણિત, ઉત્પાત જ્ઞાન, નિધિ શાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, નીતિ, દેવ વિદ્યા, બ્રહ્મ વિદ્યા, ભૂત વિદ્યા, ક્ષત્રિય વિદ્યા, સર્પ વિદ્યા તથા દેવજન વિદ્યા એ સર્વ હું બાજુ છું. ૨.

વિઠ વિઠ વ્યાખ્યા—સનત્કુમારના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નારદજીએ આ પ્રમાણે કહ્યું કે—હે ઐશ્વર્યવાન ! હું ચારે વેદ ન્યાયમો ઇતિહાસ—પુરાણ રૂપ વેદ તથા વેદોનો પણ વેદ, વ્યાકરણ, શ્રાદ્ધકલ્પ, ગણિત, ઉત્પાત જ્ઞાન, માહાકાલાદિ નિધિ શાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, નિતિશાસ્ત્ર, નિરૂક્ત, બ્રહ્મવિદ્યા (બ્રહ્મ અથવા ઋગ્યજુઃ સામ સંસાર વેદોની વિદ્યા—અર્થાત્ શિક્ષા, કલ્પ, છંદ તથા ચિતિ), ભૂતશાસ્ત્ર, ધનુર્વેદ, યોતિષ, સર્પ દેવજન વિદ્યા અર્થાત્ ગાર્ગઙ્ગધયુક્તિ તથા નૃત્યગાન, વાદ્ય તથા શિલ્પ આદિ વિજ્ઞાન, જેને સર્વ હું બાજુ છું. ૨.

नारदजी को श्री मनवुमार का उपदेश (अ. ७ सू. १)
नारदजीने श्री सनत्कुमारको उपदेश ।

વિશેષ—આ મંત્રનો અર્થ વિચાર કરતા આપણને ઘણી વિદ્યાઓ હોવાનું લાગી શકે છે. પ્રતીત થાય છે કે આ ઉપનિષદ કાળમાં સાધારણ રીતે તે લાગુ પડતી લાગુ પડતી આવતી હતી. આ વિદ્યાઓથી શું શું અભિપ્રેત છે? તેનો નિર્ણય પ્રાચીન પ્રમાણે ઉપર નિર્ભર છે. અધ્યોક્ષે એ સર્વ વિદ્યાઓ શીખવી પડતી હતી. કારણ કે તેઓ ક્ષત્રી, વૈશ્યાદિ સર્વ શ્રેણીના લોકોના શિક્ષક હતા. એ વિદ્યાર્થિઓ શરૂકુળોમાં લાગી પોતાને ઘર આવીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા. અને તેઓ ફરી ફરીને પોતે શરૂકુળમાં શીખેલી વિદ્યા ખીલવેને લાગુ પડતા હતા. આજકાલ એ કામ પરમહંસ મહાત્મા મહાશ્વેત્ર કરી રહ્યા છે. પરંતુ તેઓ વેદાંત ભક્તિ આદિ પરમાર્થ સંબંધિની વિદ્યાઓ સુધીજ પોતાના ઉપદેશને મીમિત રાખે છે. તેમણે વ્યવહારિક વિદ્યાની શિક્ષા આપવી ખિલકુલ છોડી દીધી છે. એ કામ મહાત્મા ગાંધીજીએ તો જરૂર કર્યું છે. એક પાસ તો તેમણે ‘બ્રહ્મપતિ રાઘવ રાજા રામ, પતિત પાવન સીનારામ’ ની પવિત્ર ધ્વનિથી જનતાને પારમાર્થિક જ્ઞાન પ્રદાન કરીને નિઃશ્રેયસ્ દ્વારા શાત કરી. બીજી પાસ અગ્રજે ‘ચાલ્યા નાઓ’ કહીને દેશને સ્વાધીનતાના ઉચ્ચામન ઉપર બેમાડીને અભ્યુદયની લાગી બતાવી.

પ્રકૃત મંત્રમાં ‘ઈતિહાસપુરાણં પચમમ્’, ‘વેદાનાં વેદમ્’ એવા પાઠ આવેલા છે તે વિષયમાં કોઈ લોક ઇતિહાસ એટલે કે મહાભારતાદિ તથા ભાગવતાદિ પુરાણોને પણ પાંચમો વેદજ માને છે. ભાષ્યકાર શકરાચાર્યજી કહે છે કે— ‘ઈતિહાસપુરાણં પચમમમ્, અહીં ‘વેદમ્’ એ પદ પ્રેસગથી આવી જાય છે. તેથી એ પણ પાંચમો વેદજ છે. તથા કોઈની માન્યતામાં ઇતિહાસ-પુરાણ વેદ હોઈ શકે નહીં. વેદ તો ચારજ છે. એવો મત છે. તેજ પ્રમાણે ‘વેદાનાં વેદમ્’ એ પદનો અર્થ કોઈ ‘વેદાંત શાસ્ત્ર’ કરે છે અને અન્યાર્થ સંકર કહે છે ‘વેદાનાં વેદમ્’ નો અર્થ ‘બ્રહ્મકરણ’ છે કારણકે બ્રહ્મકરણ દ્વારાજ પદ્માદિકના વિભાગ પૂર્વક બ્રહ્મવેદાદિનું જ્ઞાન થાય છે. ૨.

હવે તો તમે સર્વજ્ઞ થઈ કૃતાર્થ થઈ ગયા હશો. તેના સંબંધમાં કહે છે, યથા—

**સોઽહં ભગવો મન્ત્રવિદેવાસ્મિ નાત્મવિચ્છિન્નત્થ હ્યેવ
મે ભગવદ્દૃશેભ્યસ્તરતિ શોકમાત્મવિદિતિ સોઽહં ભગવઃ
શોચામિ તં મા ભગવાન્લોકસ્ય પારં તારયત્વિતિ તત્થ
હોવાચ યદ્વૈ કિંચૈતદધ્યગીષ્ઠા નામૈવૈતત્ ॥ ૩ ॥**

ભાવાર્થ—હે ભગવન્! હું કેવળ મંત્રોને જાણું છું. આત્મવેત્તા નથી. મેં આપના જેવા પુરુષો પાસેથી સાંભળ્યું ॥ કે—જે આત્માને જાણી લે છે તે શોકથી પર થઈ જાય છે. તો હે ભગવન્! હું શોકમાં છું. આપ મને શોકથી પાર કરો. ત્યારે તેમણે તેમને કહ્યું કે—તમે જે કંઈ જાણ્યા છો, તે કેવળ નામ છે. ૩.

વિં વિં શાખ્ય—હે ઐશ્વર્ય શાલિન્ ! હું કેવળ શબ્દાર્થ મોત્રને બદલું, સર્વ શબ્દો અભિધાન માત્ર જ છે તથા સપૂર્ણ અભિધાન મત્રોમાં આવે છે. અર્થાત્ નારદજીએ કહ્યું—હું કર્મવિત્તું, આત્મવેત્તા નથી. કર્મનાં કાર્યજ બધા વિકાર છે તેથી મને વિકારરજ જ લાગે. મેં આપના જેવા મહાપુરુષો પાસેથી સાંભળ્યું છે કે—આત્મજ્ઞાની માનસિક તાપથી અર્થાત્—અકૃતાર્થતા બુદ્ધિથી પર થઈ જાય છે. અને હું મનના તાપથી સદા સતત રહું છું. તો હે ભગવન્ ! આપ મને આત્મજ્ઞાનના નાવ ઉપર ચઢાવીને શોક સાગરની પાર ઉતારી દો, કે જેનાથી હું કૃતાર્થ થઈને અભય પદને પ્રાપ્ત કરૂં. એવું નારદજીનું કહેવું સાંભળીને સનત્કુમારે કહ્યું—જે તમે આ કાંઈ જાણો છો તે સર્વ નામજ છે. કારણ કે—વાચારૂભણ—વિકાર કેવળ નામ માત્ર છે. ૩

વિશેષ—ભાવ એ નિકળે છે કે—નારદજીનું એ સર્વકાંઈ જાણવું વ્યર્થ જ છે, કારણ કે ‘યસ્તન્ન વેદ્ કિમૃચા કરિણ્યતિ’ (શ્વેત્કેદ ૧૧૬૫૩૬) જે તેને નથી જાણતો તે જ્ઞાને શું કરશે ?

જ્યારે નારદજી મંત્રવિત્ છે, છતાં પણ તેઓ આત્મવેત્તા કેમ ન બની શક્યા ? આત્મા પણ મંત્રો દ્વારાજ પ્રકાશિત થાય છે ? એ શંકા જોટલા માટે બરાબર નથી કે—નામ નામી રૂપ જે ભેદ છે તે તો વિકારી છે, અને આત્માને વિકારી મનાતો નથી ૭.

એવી શંકા પણ નથી થઈ શક્તી કે—આત્મા; ‘આત્મા’ એ શબ્દથી કહેવામાં તો અવે છે અને ‘યતો વાયો નિવર્તન્તે, અપ્રાપ્ય મનસાસહ’ તથા ‘નાન્ય-દાસ્તિ, ઈત્યાદિ શ્રુતિયે થી તેના નિયેષ છે. ૭.

નામ વા શ્વેતો યજુર્વેદઃ સામવેદ આયર્ણવચ્ચતુર્થ
 ઇતિહાસપુરાણઃ પચ્ચમો વેદાન્તાં વેદઃ પિઙ્ગો રાશિર્દેવો
 નિધિર્વાકો વાક્યમેકાદ્યનં દેવવિદ્યા વ્રહ્મવિદ્યા ભૂતવિદ્યા
 દક્ષત્રવિદ્યા નક્ષત્રવિદ્યા સર્પદેવજનવિદ્યા નામૈવૈતન્નામો
 પાસ્ત્વેતિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—નામજ ઋગ્વેદ છે. તથા યજુર્વેદ, સામવેદ. ચોથો આયર્ણવ વેદ, પાંચમો વેદ ઇતિહાસ પુરાણ. વેદોનો વેદ—વેદાન્ત અગર વ્યાકરણ, શાસ્ત્ર-કૃત્ત, ગણિત, ઉત્પત્તિ જ્ઞાન, નિમિત્તજ્ઞાન. તર્કશાસ્ત્ર, ની નિશાન્ત, દેવવિદ્યા, બ્રહ્મ-વિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, દક્ષત્રવિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, સ્વપ્ન તથા દેવજન વિદ્યા, સગીતાદિ કળા, ગંધર્વવિદ્યા એ સર્વ નામજ છે, તમે નામની ઉપાસના કરો. ૪.

વિન વિન લાખ્ય—આનું વ્યાખ્યાન ખીજા મંત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે તેનીજ અહીં આવૃત્તિ થએલી છે. એ પુનરક્તિ, મંત્રમાં વર્ણિત વિધાઓના મહત્વનું ઘોષન કરે છે. અર્થાત્ સમસ્ત સંસાર આ વિધાઓને જાણવા છતાં શુચેમાં પડેલો છે, પણ યથાર્થ આત્મ સ્વરૂપને ઓળખીને પોતાની જીવન શુચેને ઉકેલવાની ઈચ્છા રાખતો નથી. ઘણાએ લોકોએ સમાયણ-મહા ભારતાદિ પુણ્ય ઉપાખ્યાન સાંભળ્યાં છે, તથા અનેકોએ ગીતા ઉપનિષદાદિ ગ્રંથ ભણ્યા-જાણ્યા છે, પણ તેમના ઉપર તેની કંઈ પણ અસર થતી નથી. નારદજીને અહીં સનત્કુમારે એજ કહેલું છે કે—તમે તેના તત્ત્વથી બિલકુલ અનસિદ્ધ છો કે જેને જાણવાથી ખીજું કંઈ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી.

શ્રુતિ ભગવતીને આજ્ઞા નથી તેથીજ આ મંત્રમાં ફરી એ સર્વ વિધાઓનો પૂર્વ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૪.

વિશેષ—અહીં નારદજીએ ખીજામંત્રમાં જે વિધાઓને જાણતા હોવાની વાત કહેલી હતી તે સર્વ વિધાઓનો તેજ પ્રમાણે સનત્કુમારે અનુવાદ કરીને ઉત્તર આપ્યો છે. તેથીજ પ્રકૃતમાં પુનરક્તિ જેવું પ્રતીત થાય છે. એ કથન બે ઋષિયોનાં સિદ્ધ સિદ્ધ છે. તેથી એ પુનઃ કથન નથી.

સનત્કુમાર નારદજીએ કહેલી વિધાઓનો ઉલ્લેખ કરીને કહે છે કે—ઋગ્વેદાદિ એ સર્વ નામજ છે, તેથી જેમ પ્રતિમામાં વિષ્ણુ શુદ્ધિથી ઉપાસના કરવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે તમે નામની “એ બ્રહ્મ છે” એવી શુદ્ધિથી એટલે કે એવું સમજીને ઉપાસના કરો. ૪.

હવે ઉક્ત નામોપાસકના ફળનું કથન કરે છે, યથા—

સ યો નામ બ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવન્નામ્નો ગતં તત્રાસ્ય
યથાકામચારો ભવતિ યો નામ બ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો
નામ્નો ભૂય ઇતિ નોમ્નો વાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્
બ્રવીત્વિતિ ॥ ૫ ॥

સાવાર્થ—એ પુરૂષ જે નામને ‘બ્રહ્મ’ સમજીને ઉપાસના કરે છે. જ્યાં મુખી નામની ગતિ છે, ત્યાં મુખી તેની ઈચ્છા અનુસાર પહોંચ હોય છે, કે જે નામની ‘તે બ્રહ્મ છે’ એ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે. ‘શું નામથી વધીને કોઈ વસ્તુ છે ? નારદજીના પૂછતાં સનત્કુમારે કહ્યું—‘હા, નામથી વધીને છે. એ સાંભળીને નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! એજ મને બતાવો. ૫.

વિ० વિ० શાખ્ય—‘નામ પ્રદા છે’ જે એવી ઉપાસના કરે છે, તેનું નામના વિષયમાં સ્વેચ્છાચરણ થઈ જાય છે, જેમકે એક રાજા પોતાના અધિકૃત દેશના વિષયમાં. અર્થાત્ જ્યાં મુખી નામ જાય છે ત્યાં મુખી તેનો ઉપાસક પણ જાય છે, કે જે ‘નામ પ્રદા’ની ઉપાસના કરે છે. નારદજીએ પૂછ્યું—શું, નામથી વધીને પણ કંઈ છે? અર્થાત્ જે પ્રદા દ્રષ્ટિને યોગ્ય હોય એવી કોઈ બીજી વસ્તુ પણ છે? સનત્કુમારે ઉત્તર આપ્યો—હા, તેનાથી વધીને પણ છે એ સાબળીને નારદજીએ તેના વિષયમાં જણાવ્યા કરી ૫

વિશેષ—‘નામ પ્રદા છે એવી ઉપાસના કરે છે’ એ બેવડાએલો પાઠ ઉપસાધારને અર્થે છે. અથાન્તરેમાં નામીથી વધારે નામના મહિમાનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. જેમ ભગવાન રામચંદ્રજીએ એક અહલ્યાનારીનો ઉદ્ધાર કર્યો, પણ તેમના નામથી એટલે કે રામનામ લેવાથી કેટલાએ કૃતકૃત્ય થઈ ગયા મહારાણા પ્રતાપ તથા છત્રપતિ શિવાજી આદિકેએ તો તેમનામાજ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉદ્ધારનો જોશ ભરેલો હતો કે જેઓ તે વખતે તેમના સાથી હતા, પણ આજકાલ તેમના નામથી જેમને સ્ફુરતિ મળે છે તેવા અગણિત લોક છે આજ પણ મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ લોકોમાં કેટલું ઓજ ભરી રહ્યું છે.

પ્રકૃત મત્રમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે નામ તો મોટું છેજ, પણ નામમાં સામર્થ્ય આપનારી પણ કોઈ એક વસ્તુ છે તે પણ બતાવવામાં આવશે ૫

ખંડ બીજો

હવે સનત્કુમાર નારદજી પ્રતિ વાણીની વિશેષતાનું કથન કરે છે, થયા—

વાગ્વાવ નામ્નો ભૂયસી વાગ્વા ઋગ્દેં વિજ્ઞાપયતિ
 યજુર્વેદઃ સામવેદમાથર્વાણં ચતુર્થમિતિહાસપુરાણં પન્નમં
 વેદાનાં વેદં પિત્ર્યઃ રાશિં દૈવાં નિધિં વાકોવાક્યમેકાયનં
 દેવવિદ્યાં બ્રહ્મવિદ્યાં ભૂતવિદ્યાં હસ્રવિદ્યાં નક્ષત્રવિદ્યાં સર્પ-
 દેવજનવિદ્યાં દિવાં ચ પૃથિવીં ચ વાયું ચાકાશં ચાપશ્ચ તેજશ્ચ

દેવાઃશ્ચ મનુષ્યાઃશ્ચ પશૂઃશ્ચ વયાઃસિ ચ તૃણવનસ્પતી-
 જ્ઞવાપદાન્યાકીટપતન્નપિપીલિકં ધર્મં ચાધર્મં ચ સત્યં
 ચાનૃતં ચ સાધુ ચાસાધુ ચ હૃદયજ્ઞં ચાહૃદયજ્ઞં ચ યદ્વૈ
 વાઙ્ નાભિવધ્યન્નધર્મો નાધર્મો વ્યજ્ઞાપયિષ્યન્ન સત્યં નાનૃતં
 ન સાધુ નાસાધુ ન હૃદયજ્ઞો નાહૃદયજ્ઞો વાગેવૈતત્સર્વં
 વિજ્ઞાપયતિ વાચમુપાસ્સ્વેતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—વાણીજ નામથી વધીને છે, એ વાણીજ છે જે ઋગ્વેદને ખતાવે
 છે તથા યજુર્વેદ, સામવેદ, ચતુર્થ અથર્વણુવેદ, પચમવેદ ઇતિહાસ પુરાણ, વ્યાક
 રણ અથવા વેદાન્ત, શ્રાદ્ધક્રમ, ગણિત, ઉત્પત્તિ શાસ્ત્ર, નિધિશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, નીતિ,
 દેવવિદ્યા, બ્રહ્મવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, ક્ષત્રવિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, સર્પ તથા દેવજનની
 વિદ્યા, સંગીત વિદ્યા, છલોક, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જલ, તેજ, દેવતા, મનુષ્ય,
 પશુ, પક્ષી, તૃણ, વનસ્પતિ, સર્વહિસ જતુ કીટ, પતંગ, પિપીલા સુધીનાં પ્રાણી,
 ધર્મ તથા અધર્મ, સત્ય અને મિથ્યા, સાદ અને ખોટું, પ્રિય તથા અપ્રિય, જે કંઈ
 છે તે સર્વ વાણીથીજ વિજ્ઞાપિત થાય છે જે વાણી ન હોત તો ધર્મ કે અધર્મ
 જાણવામા આવત નહીં તેમજ સત્ય કે જૂઠું, સાદ કે ખોટું, અપ્રિય કે પ્રિય,
 એ સર્વ આપણને વાણીજ સમજાવે છે, માટે તમે વાણીની ઉપાસના કરો ૧.

સ યો વાચં બ્રહ્મેચ્યુપાસ્તે યાવદ્વાચો ગતં તત્રાસ્ય
 યથાકામચારો ભવતિ યો વાચં બ્રહ્મેચ્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો
 વાચો ભૂય ઇતિ વાચો વાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્ન-
 વીત્વિતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે જે વાણીને બ્રહ્મ જેવી જાણીને ઉપાસે છે, તેને સાદે જ્યા
 સુધી વાણીની ખેલોય છે ત્ય સુધી કોઈ એને શેડી શકતુ નથી કોને ? જે વાણીને
 એ બ્રહ્મ છે, એની ઉપાસના કરે છે તેને નારદજીના પૂછવાથી કે 'વાણીથી
 વધીને પણ બીજું કંઈ છે ?' ત્યારે મનતુમારને એ માલમ પડયુ કે, નારદજીએ
 તેની દુશાસા કરી ૨

વિં વિં ભાષ્ય—‘આ અગ્નેઃ છે’ એ પ્રમાણે અગ્નેદનો સર્વને ધોધ-કરાવનારી વાણીજ છે એજ પ્રમાણે યજુર્વેદ આદિ મન્ત્રમા લગ્નેદી સર્વ વિદ્યાઓ તથા ધર્માધર્માદિકોને વિજ્ઞાપિત કરાવનારી પંજી વાણીજ છે વાડના વિના અભ્યાસ થઈ શકતો નથી, તેના વિના અર્થ શ્રવણનો અભાવ થઈ જાય છે તથા અર્થ જ્ઞાન વિના ધર્માદિનું વિજ્ઞાન થતું નથી. તેથી શબ્દોચ્ચારણ દ્વારા વાડજ એ સર્વને વિજ્ઞાપિત કરે છે તેથી તમે વાણીની ‘એ ગ્રહં છે’ એ પ્રકારથી ઉપાસના કરો.

વિશેષ—આ ખડના ખન્ને મન્ત્રોના ભાવાર્થ જુદા જુદા લખીને, વિં વિં ભાષ્ય તથા વિશેષ સાથેજ લખવામા આવેલા છે.

વાડ, એ ઇન્દ્રિય, છબ્દામૂલ્ય આદિ આઠસ્થાનોમાં અર્થાત્-વક્ષ, સ્થળ, ઠંઠ, મૂર્દ્ધા, હંત, ઓષ, નાસિકા તથા તાલુમા સ્થિત વર્ણોને અભિવ્યક્ત કરનારી છે. વર્ણજ નામ છે તેથીજ એમ કહેવામાં આવે છે કે—નામથી વાડ ઉત્કૃષ્ટ છે હોઠમા કાર્યથી કારણમા ઉત્કૃષ્ટતા ભોવામા આવે છે, જેમ પુત્રથી પિતામા,

ખંડ ત્રીજો

હવે સનત્કુમાર વાણીથી મન શ્રેષ્ઠ હોવાનું કથન કરે છે, યથા—

મનો વાવ વાવો મૂયો યથા વ દ્વે વામલકે દ્વે વા
કોલે દ્વૌ વાંડક્ષૌ મુષ્ટિરનુભવત્યેવં વાવં ચ નામ ચ મનોડનુ-
ભવતિ સ યદા મનસા મનસ્યતિ, મન્ત્રાનધીયીયેત્યથાધીતે
કર્માણિ કુર્વીયેત્યથ કુરુતે પુત્રાઃ પશુઃ શ્વેચ્છેપેત્યથેચ્છત
ઈમં ચ લોકમમું ચેચ્છેપેત્યથેચ્છતે મનો હ્યાસ્મા મનો હિ
લોકો મનો હિ વ્રહ્મા મન ઉપાસ્સ્વેતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—મનજ વાણીથી ઉત્કૃષ્ટ છે જે પ્રમાણે એક મુડીમાં બે આમળા, બે બોર તથા બે બેહડનો અતર્ભાવ થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે નામ તથા વાડનો મનમા સમાવેશ થઈ જાય છે. જ્યારે ઠોઠ પુરૂષ મનથી વિચાર કરે છે કે—‘હું મન્ત્રોને બહુ’ ત્યારે તે બહુ છે, જ્યારે એમ વિચાર કરે છે કે ‘હું ઠામ કર’

ત્યારેજ તે કર્મ કરે છે. જ્યારે તે ખ્યાલ કરે છે કે 'હું પુત્ર તથા પશુઓને ચાહું' ત્યારેજ તેઓની ઈચ્છા કરે છે, તથા જ્યારે તે એવો સકલ્પ કરે છે કે, 'આ લોક તથા પરલોકની કામના કરૂં, ત્યારેજ તે તેમની કમના કરે છે. મનજ આત્મા છે, મનજ નિઃસદેહ લોક છે, મનજ પ્રજ્ઞ છે, માટે તમે મનની ઉપાસના કરો. ૧.

મનના ઉપાસકના ફલનું કથન કરે છે, યથા—

સ યો મનો વ્રજ્યોત્યુપાસ્તે યાવન્મનસો ગતં તત્રાસ્ય
યથાકામચારો ભવતિ યો મનો વ્રજ્યોત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો
મનસો મૂય ઇતિ મનસો વાવ મૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્
વ્રવીત્વિતિ ॥ ૨ ॥

ભાવ થી—એ જે મનની પ્રજ્ઞ રૂપથી ઉપાસના કરે છે તે જ્યાં મુખી મનની પહોંચ છે ત્યાં મુખી તેને કોઈ શક્તિ શકતું નથી, જે મનની 'એ પ્રજ્ઞ છે' એવી ઉપાસના કરે છે તેને નારદજીએ પૂછ્યું—ભગવન્ ! મનથી પણ વધીને કોઈ છે ? સનત્કુમારે 'હા' કહી ત્યારે નારદજીએ કહ્યું—'ભગવન્ ! મારા પ્રતિ તેનું વર્ણન કરો. ૨.

વિં વિં લાખ્ય—ઉક્ત જાને મત્રોના લાખ્ય તથા વિશેષ સાધેજ લાખ્યવામાં આવે છે. લોકમાં જે પ્રમણે જે આમળાં, જે ભોર તથા જે બહેડાંનો મુઠ્ઠી અનુભવ કરે છે—આમ કરે છે, અર્થાત્ તે મુઠ્ઠીની અતર્ગત યદ્બલય છે તેજ પ્રમાણે વાણી તથા નામ એ બંનેનો મન અનુભવ કરે છે. મનુષ્ય જ્યારે મનથી—અતઃ કરણથી વિવેક્ષા બુદ્ધિ કરે છે કે—હું મત્રનો પાક કરૂં, હું કર્મ કરૂં, હું પુત્ર તથા પશુઓની ઈચ્છા કરૂં છું, તથા હું આ લોક તથા પરલોકને ઉપાય દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની આહવા રાણુ છું, એવા સકલ્પપૂર્વક તેમની પ્રાપ્તિના ઉપાય દ્વારા તેમને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આત્મામા કર્તૃત્વ સૌકૃતૃત્વ મનના હોવાથીજ થઈ શકે છે. તેથી મનજ આત્મા છે. મનના રહેવથીજ લોક તથા તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું અનુદાન થાય છે, તેથી મનનેજ લોક સમજો જ્યારે કે મનજ લોક છે ત્યારે મનજ પ્રજ્ઞ છે, માટે તેની ઉપાસના કરો.

‘મનજ પ્રદા છે’ જે એવી ઉપાસના કરે છે, તેની ગતિને કોઈ રોક્ષી શકતું નથી, કે જે ‘મન પ્રદા છે’ એવી ઉપાસના કરે તેને તે પછી નારહૃતના પૂછવાથી, જે મનથી વધીને છે તેને સનત્કુમાર જતાવે છે. ૧-૨.

વિશેષ—મન-મનનશક્તિ વિશેષ, અંતઃકરણ વાણીથી ઉત્કૃષ્ટ છે. તે મનન-યુક્ત મનજ વાણીને વક્તવ્ય વિષયમાં પ્રેરે છે. તેથી વાક્ મનની અંતર્ગત છે. જે જેની અંતર્ગત હોય છે તે તેના કરતાં વ્યાપક હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. ભાવ એ છે કે—મનમાં ત્યારે ખ્યાલ આવે છે ત્યારે તે વાણીને વક્તવ્યના વિષયમાં પ્રેરે એ પ્રમાણે વાણી મનની અંતર્ગત છે તથા નામ વાણીની અંતર્ગત છે. ૧-૨.

અંક યોથા

**સંકલ્પો વાવ મનસો મૂયાન્યદા વૈ સંકલ્પયતેऽથ
મનસ્યત્પથ વાચમીરયતિ તામુ નામ્નીરયતિ નામ્નિ મન્ત્રા
एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ ૧ ॥**

ભાવાર્થ—સંકલ્પજ મનથી શ્રેષ્ઠ છે. જે સમયે મનુષ્ય સંકલ્પ કરે છે, ત્યારેજ તે ખ્યાલ કરે છે, ત્યારે તે વાણીને પ્રેરે છે, તે તેને નામને સાડ પ્રેરીત કરે છે. નામમાં મંત્ર એકાકાર થઈ જાય છે. તથા મંત્રોમાં કર્મો. ૧.

[વ૦ વિ૦ ભાષ્ય]—મનસ્પંહનના સમાન અગર ખ્યાલ કરવાના જેવી સંકલ્પ પણ અંતઃકરણની વૃત્તિ છે. અર્થાત્ કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્ય વિષયોનું વિલાગ પૂર્વક સમર્થનજ સંકલ્પ છે. આ પ્રકારે વિષયના વિલાગ પૂર્વક સમર્થન પછીજ ચિકીર્ષા બુદ્ધિ થાય છે. જે સમયે મનુષ્ય સંકલ્પ કરે છે, અર્થાત્ ‘આ કામ મારે કરવું જોઈએ’ એ પ્રમાણે કર્તવ્યોદ્ધિ વિષયોના વિલાગ કરે છે, ત્યારેજ તેને વિચાર થાય છે કે—હું આ મંત્રોનો પાઠ કરૂં, ઇત્યાદિ, તે પછી મંત્રોહિનું ઉચ્ચારણ કરવામાં વાણીને પ્રેરિત કરે છે તથા નામ રૂપ સામાન્યમાં મંત્ર જે શબ્દ વિશેષ છે તે એક થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેના અંતર્ગત થઈ જાય છે. કારણ કે સામાન્યમાં વિશેષનો અંતર્ભાવ છે. એજ એકાકારતા છે. ૧.

[વશેષ]—મંત્ર કે જે શબ્દ રૂપ છે તે નામમાં એક થઈ જાય છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે તે નામની અંતર્ગત છે. કારણ કે વિશેષ સામાન્યમાં અંતર્ગત

હોય છે. મંત્રોમાં કર્મ એક થાય છે અર્થાત્ મંત્રોથી પ્રકાશિત કરેલાજ કર્મ કરવામાં આવે છે. કોઈ કર્તવ્ય એવું નથી કે જે મંત્રોમાં ન જતાવવામાં આવ્યું હોય. જે કર્મ મંત્રમાં પ્રગટ્યછે—પ્રકાશ પામી આત્મલાલકરી ચુકેલું છે, તેના વિષયમાં પ્રાદાણ એ વિધાન કરે છે કે અમુક કર્મ અમુક ફળને સારૂ વિધાન કરવું જોઈએ, ઇત્યાદિ. તથા પ્રાદાણોમાં જે કર્મોની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે એટલે કે તે ગ્રંથોમાં જે કર્મ નવાં ઉત્પન્ન થયેલાં જેવાં દેખાય છે તે પણ મંત્રોમાં—ચંદ્રિતામાં જે કર્મ સત્તા પામી ચુકેલાં છે, જે મંત્રોમાં સંક્ષેપથી આવી ચુકેલાં છે, એવા કર્મોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યાં છે. એવું કોઈ કર્મ નથી કે જેની ઉત્પત્તિ દેવળ પ્રાદાણમાં હોય અને મંત્રોમાં તેનો પ્રકાશ ન કરવામાં આવેલો હોય. એ વાત સંસારમાં સર્વ જાણે છે કે ‘કર્મ ત્રયીથી વિધાન કરવામાં આવેલો છે’ ત્રયી શબ્દ ઋષ્, યજુ તથા સામ એ ત્રણ પ્રકારના મંત્રોનું નામ છે. મુંડકમાં તો એ સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે કે ‘મંત્રોમાં ઋષિ યોગે જે કર્મોને દેખ્યાં’ ઇત્યાદિ. તેથી એ કથન ઠીક જ છે કે—‘મંત્રોમાં કર્મ એક થાય છે.’ ૧.

તાનિ હ વા एतानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्म-
 कानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि समङ्कृपतां द्वावापृथिवी सम-
 कल्पेतां वायुश्चाकाशं च समकल्पन्तामापश्च तेजश्च
 तेषां संकृष्टयै वर्षं संकल्पते वर्षस्य संकृष्टया अन्नं
 संकल्पतेऽन्नस्य संकृष्टयै प्राणाः संकल्पन्ते प्राणानां
 संકृष्टयै मन्त्राः संकल्पन्ते मन्त्राणां संकृष्टयै कर्माणि
 संकल्पन्ते कर्मणां संकृष्टयै लोकः संकल्पते लोकस्य
 संकृष्टयै सर्वं संकल्पते स एष संकल्पः संकल्पमु-
 पास्त्वेति ॥ ૨ ॥

સાવાયું—નિશ્ચય કરીને પૂર્વોક્ત મન આદિ સંકલ્પાશ્રય છે. તથા સંકલ્પ સ્વરૂપ છે, તથા સંકલ્પમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. દુલોક તથા પૃથ્વી સંકલ્પવાળી છે, વાયુ આકાશ સંકલ્પથી જ પ્રતીત થાય છે. જલ તથા તેજ સંકલ્પથી જાણવામાં આવે છે. ઉક્ત પદ્યોના સંકલ્પ નિમિત્તક વૃદ્ધિ સંકલ્પ કરે છે. વૃદ્ધિના સંકલ્પને સારૂ અન્ન સંકલ્પ કરે, અન્નના સંકલ્પને સારૂ પ્રાણ સંકલ્પ કરે છે, પ્રાણના સંકલ્પને

સાડું મંત્ર સંકલ્પ કરે છે. મંત્રના સંકલ્પને નિમિત્તે કર્મ સંકલ્પ કરે છે કર્મના સંકલ્પને સાડું લોક સંકલ્પ કરે છે. લોકના સંકલ્પને સાડું સર્વ સંકલ્પ કરે છે. તે એ સંકલ્પ છે તેથી સંકલ્પની જ ઉપાસના કર. ૨.

વિ. વિ. ભાષ્ય—એ મન આદિ એવાં છે કે સંકલ્પ જ તેમનું ગમન-લય સ્થાન છે. તેઓ ઉત્પત્તિને સમયે સંકલ્પમય છે, તથા સ્થિતિને સમયે સંકલ્પમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, કારણ કે તે નિશ્ચય દેખાય છે. તેથી દુલોક અને પૃથ્વીએ સંકલ્પ કર્યો છે, વાયુ તથા આકાશ, જલ અને તેજે પણ સંકલ્પ કર્યો. કારણ કે એ પણ પોતાના સ્વરૂપથી નિશ્ચય પ્રતીત થાય છે. એ દુલોક તથા પૃથ્વી આદિના સંકલ્પને સાડું વર્ષા સંકલ્પન થાય છે એટલે કે વૃષ્ટિ સમર્થ થાય છે. વર્ષાના સંકલ્પને સાડું અન્ન સમર્થ થાય છે, કારણ કે વૃષ્ટિથી જ અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. અન્નના સંકલ્પને સાડું પ્રાણ સમર્થ થાય છે કારણ કે પ્રાણ અન્નમય છે તથા અન્નને આશ્રયે જ રહી શકે છે. પ્રાણના સંકલ્પને સાડું મન્ત્ર સમર્થ હોય છે, કારણ કે પ્રાણવાન-ગળવાન જ મન્ત્રોને લાભી શકે છે, ગળાદીન નહીં. મન્ત્રો દ્વારા પ્રકાશિત કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી ફલ પ્રદાન કરવામાં સમર્થ થાય છે. તેથી મન્ત્રોના સંકલ્પને સાડું અગ્નિહોત્ર અગ્નિ કર્મ સમર્થ થાય છે. તેનથી લોક ફલ સંકલ્પિત થાય છે. લોક ફલના સંકલ્પને સાડું સપૂર્ણ જગત્ પોતાના સ્વરૂપની અવિકળતામાં સમર્થ થાય છે. આ પ્રમ ભૂ ફલ પર્યંત સમસ્ત જગત્ સંકલ્પમૂલક જ છે. તેથી સંકલ્પમાં જ વૈશિષ્ઠ્ય છે, તેથી સનત્કુમારે નારદજીને સંકલ્પની ઉપસના કરવાનું કહ્યું. ૨.

વિરેષ—આ મન્ત્રમાં ‘સમવસ્તુતામ્’, ‘સમવસ્તેતામ્’, ‘સમવસ્તુતામ્’ એ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના શબ્દોના પ્રયોગમાં કયા અભિપ્રાયનો ભેદ છે એ વાત સ્પષ્ટ થયેલી નથી, તેમ કોઈ પૂર્વે વ્યાખ્યાકારે પણ કહેલી નથી. હો તથા પૃથ્વી સંકલ્પવાળાં છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે, તેઓ એક સંકલ્પને આધીન રહી કામ કરે છે. અર્થાત્ એ સર્વ ઈશરના સંકલ્પથી સર્વ કંઈ કરી રહ્યા છે, તેથી જ આ બધા જે તે પ્રકારનું કામ કરે છે કે જેથી કરીને એક જીવના કામમાં સહાયતા મળે, બધા કે સર્વ એક જ અભિપ્રાયમાં મળીને કામમાં લાગેલા છે. ૩.

સ. ચઃ સંકલ્પં બ્રહ્મેત્યુપાસ્તે ક્રૂતાન્વૈ સ લોકાન્

ધ્રુવાન્ ધ્રુવઃ પ્રતિષ્ઠિતાન્ પ્રતિષ્ઠિતોઽવ્યથમાનાન્વ્યથમાનો-
 ઽભિસિધ્યતિ યાવત્સંકલ્પસ્ય ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો
 ભવતિ યઃ સંકલ્પં વ્રહ્મેન્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવઃ સંકલ્પાદ્ ભૂય
 ઇતિ સંકલ્પાદ્વાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્વ્રવીતિ ॥૩॥

બાવાર્થ—તે જે બ્રહ્મણી સંકલ્પના રૂપમાં ઉપાસના કરે છે તે સ્વયં ધ્રુવ
 લોકમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને પ્રતિષ્ઠિત લોકોને તથા હ.ખ ન પામનારા લોકોને સ્વયં
 વ્યથા ન પામીને સર્વ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યાં મુધી સંકલ્પની ગતિ છે, ત્યાં મુધી
 જોની યથેચ્છ ગતિ થઈ જાય છે. કે જે સંકલ્પની 'તે બ્રહ્મ છે' જોવી ઉપાસના કરે
 છે. નારદજીએ પૂછ્યું કે, હે ભગવન ! શું સંકલ્પથી વધીને કાંઈ છે ? સનત્કુમારે
 કહ્યું 'સંકલ્પથી વધીને પણ છે' એ સાંભળીને નારદજીએ કહ્યું 'ત્યારે તો ભગવન !
 મને તેનો જ ઉપદેશ કરા' ૩

વિઃ વિઃ બાધ્ય—જે સંકલ્પની બ્રહ્મબુદ્ધિથી ઉપાસના કરે છે તે વિધાતા
 દ્વારા કલ્પન (નિશ્ચય) થએલા) 'તેને એ લોક પ્રાપ્ત થાય છે.' એટલે કે તે ફળ
 મળે છે, એ પ્રમાણે સમર્પિત—મકલ્પિત વ અર્થાત્ નિત્ય લોકોને જે અન્ય અનિત્ય
 લોકોના કરના ધ્રુવ છે એટલે કે ભોગ સામગ્રી સપ્ત, મુધી થઈને સર્વ પ્રકારે પ્રાપ્ત
 કરે છે. તથા જ્યાં મુધી સંકલ્પની પહોંચે છે ત્યાં મુધી જઈ પણ શકે છે. આગળ
 સંકલ્પથી પણ વધીને જે નારદજીનો પ્રશ્ન છે તેને કહેવામાં આવશે. ૩.

વિશેષ—સંકલ્પ નામ—ઈરાદો, ખ્યાલ, કલ્પના. મનુષ્યનો જેવો સંકલ્પ
 હોય છે તેવો જ તેનો વિચાર બને છે, જે આગળ જતા કર્મમાં પરિણત થઈને ફલાં-
 ન્મુખ થઈ જાય છે અહીં મુધી જે કહેવામાં આવ્યું છે તે સર્વના અભિપ્રાય એ છે
 કે જ્યાં તથા પૃથ્વી આદિ એ જે અભિપ્રાયથી કામનો આરભ કરેલો છે તે અભિ-
 પ્રાયને પૂરા કરવે ને સાડ વર્ષાં મને છે. આગળ તે અભિપ્રાયને પૂરા કરવાને સાડ
 અન્ન બને છે. અન્નથી પ્રાણ જીવનની ઉત્પત્તિ તથા તેનું ધારણ. જીવનનો માર્ગ
 દેખાડવાને સાડ મંત્ર કર્મ દ્વારા સફળ થાય છે, કર્મ આપણા બલિષ્ઠને મુધારે છે,
 ભવિષ્ય મુધગ્વાથી પ્રત્યેક વસ્તુ આપણે માટે મુળદાથી બને છે.

એમ જણાય છે કે જાણે એ સર્વની અન્દર સંકલ્પ શક્તિની ધારા પ્રવહિત
 થઈ રહેલી છે, જેનાથી આ સમસ્ત જગત્ આપણી સેવામાં લાગી રહેલું છે સસા-
 રના એ સર્વ પદાર્થ સંકલ્પના સૂત્રમાં પરોવાઈ મનુષ્યના ગળાનો હાર બની રહે છે,

તથા તે ઈશ્વરનો પવિત્ર અને સત્ય સકલ્પ છે. ઈશ્વરનો મકલ્પ એટલે કે ઈશ્વરો ગર્વને એવા બનાવી રહ્યો છે. ૩.

ખંડ પાંચમો

હવે સનતકુમાર ચિત્તને સંકલ્પથી શ્રેષ્ઠ જાણવી તેનું વર્ણન કરે છે, યથા --

ચિત્તં વાવ સંકલ્પાદ્ય ભૂયો યદા વૈ ચેતયસેઽથ સંકલ્પતેઽથ મનસ્યત્યથ વાચમીરયતિ તામુ નામ્નીરયતિ નામ્નિ મન્ત્રા એકં ભવન્તિ મન્ત્રેષુ કર્માણિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ચિત્તજ સંકલ્પથી ગઢિયાતુ છે, કારણ કે જે સમયે મનુષ્ય ચેતનાવાન થાય છે ત્યારે જ તે સંકલ્પ કરે છે, પછી મનન કરે છે તે પછી વાણીને પ્રેરિત કરે છે, તેને નામમા લગાડે છે, નામમા મન્ત્ર એક રૂપ થાય છે, તથા મન્ત્રમા કર્મ ૧

તાનિ હ વા યતાનિ ચિત્તૈકાયનાનિ ચિત્તાત્માનિ ચિત્તે પ્રતિષ્ઠિતાનિ તસ્માદ્યદ્યપિ બહુવિદચિત્તો ભવતિ નાયમસ્તીત્યેષૈનમાહુર્યદયં વેદ યદ્વા અયં વિદ્વાન્નેસ્થમચિત્તઃ સ્યાદિત્યથ યયત્પવિશ્ચિત્તવાન્ભવતિ તસ્મા એવોત શુશ્રૂપન્તે ચિત્તથ હ્યૈવૈષામેકાયનં ચિત્તમાત્મા ચિત્તં પ્રતિષ્ઠા ચિત્તમુપાસ્સ્વેતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તે એ મકલ્પાદિ એક માત્ર ચિત્તગતિ-ચિત્તરૂપ લય સ્થાનવાળા ચિત્તમય તથા ચિત્તમા ગૂંઠે છે તેમા પ્રતિષ્ઠિત છે તેથી તે કોઈ મનુષ્ય ચિતવનથી શૂન્ય અચિત્ત થાય, તો તે ગમે તેટલું જાણતો હોય તોપણ લોક તેના વિષયમા કહે છે કે એ કાઈ પણ નથી એટલે કે ન હોવાની બરાબર છે જે એ બાણે છે, પિઠાનું હોત તો એવો અચિત્ત ન હોત એવા એમમજ ન હોત, તેથી વિરૂદ્ધ એ

કોઈ પુરુષ વિચારવાળો હોય છે તો તે આહે થોડું પણ બાધ્યતો હોય તોપણ લોકો તેની વાતો ખુશીથી સાલજે છે. તેથી ચિત્ત જ તેમનો એકમાત્ર આશ્રય છે—કેન્દ્ર છે. ચિત્ત જ આત્મા છે તથા ચિત્ત જ પ્રતિષ્ઠા છે, તમે ચિત્તની ઉપાસના કરો. ૨.

स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान् ध्रुवान्
 ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसि-
 द्धयति यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
 यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद् भूय इति चित्ताद्वाव
 भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તે જે બ્રહ્મની ચિત્તના રૂપમાં ઉપાસના કરે છે તે સ્વયં દેહ, મુવ, પ્રતિષ્ઠાવાળો તથા હુઃખથી સહિત થઈ એ લોકોને પ્રાપ્ત કરે છે કે જે ચિત્તથી વિચારથી પૂર્ણ, અટળ, પ્રતિષ્ઠાવાળો તથા હુઃખથી સહિત છે. જ્યાં મુખી ચિત્તની પહોંચ છે, ત્યાં મુખી તેને કોઈ સોફી શકતું નથી કે જે ચિત્તની 'એ બ્રહ્મ છે' એ પ્રકારે ઉપાસના કરે છે.

‘શું છે ભગવન ! ચિત્તથી અઢિયાતી કોઈ વસ્તુ છે ? નારદજી પૂછે છે.

‘હા, ચિત્તથી વધીને છે.’ સનત્કુમાર ઉત્તર આપે છે.

‘હિ ભગવન ! મને એ જ બતાવો’ નારદજીએ કહ્યું ૩.

વિં વિં બાધ્ય—ત્રણે મન્ત્રોના બાધ્ય તથા વિશેષ સાથે જ લખવામાં આવે છે—ચિત્ત સકલ્પથી શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પ્રાપ્ત કાળને અનુરૂપ બોધ યુક્ત હોવું તથા ભૂત અને ભવિષ્યત્ વિષયોના પ્રયોજનનું નિરૂપણ કરવામાં સમર્થ હોવું, એ સકલ્પની અપેક્ષા તેમાં ઉત્કૃષ્ટતા છે. સાવધાન મનુષ્યજ કોઈ કામ કરવાનો અથવા ત્યાગવાનો અથવા કોઈ વસ્તુ લેવાનો અથવા આપવાનો સકલ્પ કરે છે, ત્યારે વાણીને નામમાં પ્રેરે છે, નામમાં મન્ત્ર એક થઈ જાય છે તથા તેમનામાં કર્મોનું પ્રતિ પાદન થાય છે

આ સર્વનું કેન્દ્ર ચિત્ત છે. એટલે કે સકલ્પથી લઈને કર્મફલ પર્યંત સર્વની ચિત્ત એક ગતિ છે. ચિત્તનો મહિમા પણ ઘણો મોટો છે. ચિત્ત જ સંસ્કૃપ્તિનું મૂળ છે, જે કોઈ બહુરા, શાસ્ત્રાદિનો પરિણામ હોય, પણ જે અચિત્ત હોય અર્થાત્ પ્રાપ્ત વિષયાદિના અર્થસ્વરૂપને બાધ્યવાના સામર્થ્યથી ગહિત હોય તો સ્વયંહાર

કુશળ પુરુષ તેના વિષયમાં 'એ કંઈ નથી', 'એવું જે શાસ્ત્રાદિ જાણ્યાં વગર સંભ-
ળ્યાં છે તે વ્યયં છે' એવું ધારી લે છે. જેનું ચિત્ત ઠેકાણે ન હોય તે નકામો છે.
અત્પવિત્ હોય પણ જો તે ચિત્તવાનું હોય તો તેની વાન સાંભળવાની તથા પ્રહુ
કરવાની ઈચ્છા થાય છે, તેથી ચિત્ત સર્વનું આશ્રય સ્થાન છે, આત્મા છે, પ્રતિષ્ઠા
છે. તેની જ ઉપાગનામાં લાગી જાયો. લાજ એ યશે કે જ્યાં મુખી ચિત્તની
ગતિ છે એટલે કે પરમાવધિ મુખી ચિત્ત જઈ શકે છે, ત્યાં મુખી જવામાં તેને કોઈ
રોકી શક્યો નહીં. એટલું જાણ્યા પછી નારદજીના પૂછવાથી સનત્કુમારે ચિત્તથી
પણ વધીને કોઈ બીજો પદાર્થ છે એમ જ્યારે કહ્યું, ત્યારે નારદજીએ તે જાણવાની
ઈચ્છા કરી ૧-૩.

વિશેષ—ચિત્ત નામ— સોચ, મન-જ, ગોર, ફિકર અર્થાત્ 'હવે શું કરવું
જોઈએ?' આગળ આનું શું ફળ થશે? તથા પત્રી એવી અવસ્થામાં શું પરિણામ
આવે? કોઈ અન્યને આ પ્રમાણે થયું છે? કોને? કયાં? ક્યારે? ઈત્યાદિ વિષયોમાં
બુદ્ધિને પૂરી રીતે પરોવની, લગાડવી, પ્રવૃત્ત કરવી. એ ચિત્તનું કામ છે ૧૩.

—❦—
ખંડ છઠ્ઠો

હવે ચિત્તથી ધ્યાનને શ્રેષ્ઠ જોખન કરે છે, યથા—

ધ્યાનં વ્રાવ ત્રિચાદૃ મૂયં ધ્યાયતીવ પૃથિવી ધ્યાયતી-
વાન્તરિક્ષં ધ્યાયતીવ યોર્ધ્વાયન્તીવાપો ધ્યાયન્તીવ પર્વતા
ધ્યાયન્તીવ દેવમનુષ્યાસ્તસ્માય્મ ઇહ મનુષ્યાણાં મહત્તાં
પ્રાપ્નુવન્તિ' ધ્યાનાપાદાઞ્ચાશાં ઇવૈવ ન ભવન્ત્યથ ચેડ્વપાઃ
કલ્હનઃ પિશુના ઉપવાદિનસ્તેડથ ચે પ્રભવો ધ્યાનાપા-
દાઞ્ચાશાં ઇવૈવ તે ભવન્તિ ધ્યાનમુપારસ્વેતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ધ્યાનજ ચિત્તથી વધીને છે. આ પૃથ્વી જાણે ધ્યાનસ્થ થએલી
છે. અન્નરિક્ષ જાણે ધ્યાન કરે છે, હુવાક જાણે ધ્યાન મગ્ન છે જલ જાણે ધ્યાનમાં
પ્રવર્તે છે, પર્વત જાણે ધ્યાનમાં ચોટેલા છે તથા દેવતા અને મનુષ્ય પણ જાણે કે
ધ્યાન કરે છે. તેથી લોકો અહીં મનુષ્યોમાં મહત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ જાણે કે

ધ્યાનના લાભનોજ કંઈક હિસ્સો મેળવી રહ્યાનું પ્રતીત થાય છે. તથા જે નીચી શ્રેણીના ક્ષુદ્ર મનુષ્ય છે તેઓ કલહ પ્રિય યુગલીખોર તથા ખીખને મ્હોએજ તેમની નિંદા કરનારા હોય છે પણ જે પ્રભુત્વવાળા મનુષ્ય હોય છે તે ધ્યાનના ફળનો કંઈક હિસ્સો અશ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી તમે ધ્યાનની ઉપાસના કરો. ૧.

સ યો ધ્યાન વ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવદ્ ધ્યાનતય ગતં તત્રા-
સ્ય યથાકામચારો ભવતિ યો ધ્યાનં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ
ભગવો ધ્યાનાદુ ભૂય ઇતિ ધ્યાનાદ્વાચ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે
ભગવાન્વ્રવીત્વિતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તે જે ધ્યાનની ‘એ બ્રહ્મ છે’ એવી ઉપાસના કરે છે, તે ત્યાં મુખી ધ્યાનની ગતિ છે ત્યાં મુખી તેની સ્વેચ્છા ગતિ થઈ જાય છે, કે જે ધ્યાનની બ્રહ્મના રૂપમાં ઉપાસના કરે છે. નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! શું કાંઈ ધ્યાનથી પણ ઉત્કૃષ્ટ છે ? સનત્કુમારે ઉત્તર આપ્યો—હા ધ્યાનથી પણ ઉત્કૃષ્ટ છેજ, કંઈક ખીજી નારદજીએ જણાવ્યા કરી—ભગવન્ ! મને તેનો જ, ઉપદેશ કરો ૨.

[વ૦ વ૦ ભાષ્ય—આ ખડનું ભાષ્ય તથા વિશેષ સાથે જ અહિં લખવામાં આવે છે—ચિત્તથી ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાનને જાણી જે લોક આ લોકમાં ધન, વિદ્યા અથવા શુણ્ણથી મેહત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. તેનાથી તેઓ નિ મદેહ ધ્યાનના ફળની જે પ્રાપ્તિ, તેના એક અશ, અવયવ અથવા કળાથી યુક્ત થાય છે તથા તેઓ નિશ્ચળ જોવામાં આવે છે. તથા એ ક્ષુદ્ર હોય છે અર્થાત્ જે ઉપયંક્ત શુણ્ણથી રહિત નીચા દુઃખના મનુષ્ય છે તેઓ લઠાઈ ઝંઘરા કરનારા, યુગલીખોર તથા ખીંઠ પાછળ નિંદા કરનારા થાય છે. તેઓ ધન આદિના એક અશને પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી’ આપણે અનેક જનોને જે પ્રભુત્વવાળા, વિદ્યાવાર્ય તથા સભ્ય ઐશ્વર્યવાળા જોઈએ છીએ તેમણે, જાણી કે ધ્યાનના એક અશને પ્રાપ્ત કરી લીધો છે. તમારે તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. તેની યથેચ્છ ગતિને કોઈથી રોકી શકાય તેમ નથી, કે જે ધ્યાનને બ્રહ્મરૂપથી ઉપાસ્ય સમજી તદ્ અનુકૂળ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્ત છે નારદને સનત્કુમારે ત્યારે એવો ઉત્તર આપ્યો કે ધ્યાનથી વધીને પણ કંઈક છે, ત્યારે નારદજીએ તેને પણ જાણવાની ઈચ્છા કરી ૧૨

વિશેષ—ધ્યાન નામ—એકાગ્રતા, ચિત્તને એક જગા ઉપર ટકાવી શિખવું શ્રીશકરાચાર્ય કહે છે કે દેવતા આદિ શ્રાવ્યોક્ત અવલમ્બનમાં વિનમ્ર વૃત્તયે

સિવાયની અનિચ્છન્ન ઓકન્ન વૃત્તિના પ્રવાહનું નામ 'ધ્યાન' છે. ત્યારે કોઈ પુરૂષ કોઈ ચંદ્રીર વિષય ઉપર ધ્યાન લગાડે છે ત્યારે તે શાંત તથા પોતાની મર્યાદામાં નિશ્ચળ છે. બાહ્યે કે તેઓ ધ્યાનસ્થ થઈ ગએલા છે. વૃક્ષો ચુપચાપ સ્થિર રહી પોતાના ઉપર વાયુ તાપ, શીત વૃદ્ધિને ઝીલી રહ્યાં છે, કારણ કે તેઓ ધ્યાનસ્થ છે. જેમ સંસારી લોક કોઈ ધ્યાન પરાયણ યોગીને જળરહસ્તીથી ઝેંચીને સાંસારિક ઝંઝટોમાં નાખી અશાંત કરી દે છે, ત્યારે તે અવસર મેળવીને ખાછા તત્કાળ સમાહિત થઈ જાય છે. એજ પ્રકારે વૃક્ષોને વાતાહિ પ્રક્રિયિત કરી દે છે પણ તેઓ જહ્નવીથી વાયુ નરમ પડતાં તદવસ્થ થઈ જાય છે એજ ધ્યાનનિષ્ઠા છે. ૧૨.

ખંડ સાતમો

હવે ધ્યાનની અપેક્ષાએ વિજ્ઞાનની મહત્તા કેખાડવામાં આવે છે, યથા—

વિજ્ઞાનં વાવ ધ્યાનાદ્ભૂયો વિજ્ઞાનેન વા ઋગ્વેદં
વિજાનાતિ યજુર્વેદઃ સામવેદમાથર્વણં ચતુર્થમિતિહાસ-
પુરાણં પશ્ચમં વેદાનાં વેદં પિઙ્ગયઃ રાશિં દૈવં નિર્ધિ-
વાકોવાવચમેકાયનં દેવવિદ્યાં બ્રહ્મવિદ્યાં મૃતવિદ્યાં હસ્ર-
વિદ્યાં નચત્રવિદ્યાં સર્પદેવજનવિદ્યાં દિવં ચ પૃથિવીં ચ
વાયું વાકાશ્ચ વાપશ્ચ તેજશ્ચ દેવાશ્ચ મનુષ્યાશ્ચ પશૂશ્ચ
અવ્યાશ્ચ સિંચ તૃણવનસ્પતીઙ્ક્વાપદામ્યાકોટપત્તઙ્ગિ-
પીલકં ધર્મં વાધર્મં ચ સત્યં ચાનૃતં ચ સાધુ વાસાધુ ચ
હૃદયજ્ઞં વાહૃદયજ્ઞં વાછં ચ રસં ચેમં ચ લોકમમું ચ
વિજ્ઞાનેનૈવ વિજાનાતિ વિજ્ઞાનમુપાસ્સ્વેતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—વિજ્ઞાન જ ધ્યાનથી શ્રેષ્ઠ છે. વિજ્ઞાન દ્વારા મનુષ્ય ઋગ્વેદને જાણે છે, તથા વિજ્ઞાનથી જ તે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, ચોથો અથર્વણ્વેદ, વેદોમાં પાંચમો વેદાદિતિહાસ પુરાણ, વ્યાકરણ અગર વેદાંત, શ્રાદ્ધકૃત્ત્વ, ગણિત, ઉત્પાત્તજ્ઞાન, નિધિજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર, નીતિ દેવવિદ્યા (નિરૂપ્ત), બ્રહ્મવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, નૃક્ષત્ર, વિદ્યા, ક્ષત્રવિદ્યા, સર્પ તથા દેવજન વિદ્યા, હો તથા પૃથ્વી, વાયુ તથા આકાશ, જલ તથા તેજ, દેવતા તથા મનુષ્ય, પશુ તથા પક્ષી, તૃણ તથા વનસ્પતિ, સમસ્ત હિંસ્ર જન્તુ, ક્રીટ-પતંગ, ક્રીડી મુદ્ધાંત ધર્મ અધર્મ, સાચ જુઠ, બહાર્ધકુંડાર્ધ, પ્રિય અપ્રિય, અન્ન રસ, આ લોકે તથા પરલોક એ સર્વને જાણે છે; તેથી તમે વિજ્ઞાનની ઉપાસના કરો. ૧.

હવે વિજ્ઞાનની ઉપાસનાનું ફલ કહે છે, યથા—

સ યો વિજ્ઞાનં બ્રહ્મેત્યુપાસ્તે વિજ્ઞાનવતો વૈ સ લોકા-
જ્ઞાનવતોર્ડામસિધ્યતિ યાવદ્વિજ્ઞાનસ્ય ગતં તત્રાસ્ય યથા-
કામચારો ભવતિ યો વિજ્ઞાનં બ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો
વિજ્ઞાનાદ્ મૂય્યેતિ વિજ્ઞાનાદ્વાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગ-
વાન્નબ્રવીત્વિતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તે જે વિજ્ઞાનને બ્રહ્મરૂપે ઉપાસે છે, તે વિજ્ઞાન તથા જ્ઞાનવાળા લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં મુખી વિજ્ઞાનની પહોંચ છે, ત્યાં મુખી તેની યથેચ્છ મતિ થાય છે કે જે વિજ્ઞાનની 'એ બ્રહ્મ છે' એ પ્રકારની ઉપાસના કરે છે. નારદજીએ પૂછ્યું—હે ભગવન ! વિજ્ઞાનથી ચક્ષુને કોઈ બીજી વસ્તુ છે ? સનત્કુમારે ઉત્તર આપ્યો—વિજ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ બીજી વસ્તુ પણ છે. નારદજીએ છતાસા કરી—ભગવન ! મને તેના જ ઉપદેશ કરો. ૨.

વિં વિં બાપ્ત—ધ્યાનનું કારણ હોવાથી ધ્યાનનાં કરતાં વિજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા છે, કારણ કે વિજ્ઞાનથી જ મનુષ્ય ઋગ્વેદને 'આ ઋગ્વેદ છે' એ પ્રકારે પ્રમાણ રૂપથી જાણે છે, જેનું અર્થજ્ઞાન ધ્યાનનું કારણ છે. તેજ પ્રમાણે યજુર્વેદ આદિકોનું જ્ઞાન પણ વિજ્ઞાનથી જ થાય છે. ઓટલુંજ નહીં; પરંતુ પશુ આદિકોનું, શાસ્ત્ર સિદ્ધ ધર્મ તથા અધર્મનું, લોકદેવિથી અથવા સ્મૃતિયો દ્વારા નિર્ણિત શુભ તથા અશુભને તથા અપૂર્ણ અદ્રષ્ટ વિષયને પણ મનુષ્ય વિજ્ઞાનથી જાણવાને સમર્થ થાય

છે, તેથી ધ્યાનની અપેક્ષા વિજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા નિશ્ચિત હોવાથી તમે તેની જ ઉપાસના કરો જે વિજ્ઞાનવાન હશે તે એ જ્ઞાન વિજ્ઞાનથી સપન્ન પુરુષોથી યુક્ત હોકોને પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેની ગતિ ત્યાં મુખી નિર્બાધ અર્ધજાય છે કે જ્યાં મુખી વિજ્ઞાનની ગતિ છે. તેણે વિજ્ઞાનની પ્રજ્ઞા સમજીને ઉપાસના કરી ઉચિત છે. નારદજીના પૂછવાથી સનત્કુમારે તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ પદાર્થ જતાવવાની હામી ભરી ૧-૨

[વશેષ—વિજ્ઞાન—શાસ્ત્ર વિષયક જ્ઞાનનું નામ છે, તથા જ્ઞાન તેનાથી અન્ય વિષય સંબંધી નિપુણતાનું નામ છે વિજ્ઞાન કારણ છે તથા ક્યાન એનું કાર્ય છે. કારણ કે પ્રથમ વસ્તુ જાણી લેવામાં આવે છે ત્યારે તેના ઉપર ધ્યાન જમાવવામાં આવે છે. તેથી વિજ્ઞાન ધ્યાનથી શ્રેષ્ઠ છે. આજકાલના સાયન્સને પણ વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. કારણ કે સાયન્સવિજ્ઞતા પણ અધ્યયનનું જ ફલ છે. જે તદ્દ-વિષયક શાસ્ત્રોની નિપુણતાનું ફલ છે. ૧ ૨

—❖— ખંડ આઠમો.

હવે વિજ્ઞાથી બ્રહ્મની શ્રેષ્ઠતાનું બોધન કરે છે, યથા—

बलं वाव विज्ञानाद् भूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको
बलवानाकम्पयते स यदा बलो भवत्यथोत्थाता भवत्यु-
त्तिष्ठन्परिवरिता भवति परिचरन्नपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा
भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता
भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनान्त-
रिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वाता बलेन देवमनुष्या बलेन पश-
वश्च वया॑३सि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपि-
पीलकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्मोति ॥ १ ॥

સામાર્થ—બળ જ વિજ્ઞાનથી ઉત્કૃષ્ટ છે. બળવાન એક મનુષ્ય વિજ્ઞાન-

વાળા સો પુરુષોને કંપાળી દે છે, જ્યારે કોઈ પુરુષ બગવાળો હોય છે ત્યારે તે ઉઘાળી થાય છે, એટલે કે ઉઘાવાળો પણ થાય છે. ઉઠીનેજ પરિચર્યા કરે છે તથા પરિચર્યા કરનારો હોવાથી જ સમીપ ગમન કરે છે. તથા ઉપસદન કરીનેજ દર્શન કરે છે, શ્રવણ કરે છે, મનન કરે છે, ભણે છે, કહે છે તથા વિજ્ઞાનવાન થાય છે બગથી જ પૃથ્વી ઉગી રહી છે બગથી જ અન્નરિક્ષ, બગથી જ દુલોક, બગથી જ પર્વત, બગથી જ દેવતા તથા મનુષ્ય, બગથી જ પશુ પક્ષી, તૃણ, વન-સ્પતિ, સર્વ હિંસ્ર જન્તુ, કીટ, પતંગ, ક્રીડી મુદ્દાત સમસ્ત પ્રાણી સ્થિત છે તથા બગથી જ લોક સ્થિત છે, તેવી તમે બગની ઉપાસના કરો. ૧.

હવે બગવાન પુરુષના ફલનું કથન કરે છે, યથા—

સ યાં વજ્રં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવદ્ વનસ્ય ગતં તત્રાસ્ય
યથાકામચારો ભવતિ યો બલં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો
વલાદ્ ભૂય ઇતિ વનાદ્યાવ ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્
વ્રવીત્તિ ॥ ૨ ॥

બાવાર્થ—જે બગની ‘એ બ્રહ્મ છે’ એ પ્રકારની ઉપાસના કરે છે, તેની ન્યાં મુખી બગની ગતિ છે, ત્યાં મુખી અબાધ ગતિ થઈ જાય છે, કે જે બ્રહ્મરૂપથી બગની ઉપાસના કરે છે. નારદજીએ પૂછ્યું—ભગવન્ ! શું, બગથી ઉત્કૃષ્ટ છે ? સનતકુમારે ઉત્તર આપ્યો—બગથી પણ ઉત્તમ છે જ. ત્યારે નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! મારા પ્રાંતે તેનો જ ઉપદેશ કરો. ૨.

વિં વિં બાબ્ય—જન્મે મન્ત્રોનાં લાભ્ય તથા વિશેષ સાથે લખવામાં આવે છે.—મગ જ વિજ્ઞાનથી ઉત્તમ છે. કારણ ગમે તે હોય, નિર્ભગ પુરુષ કાંઈ પણ કરવાને લાયક રહેતો નથી. સર્વ પ્રથમ તો તે મૂર્ખ જ રહેવાનો કારણ કે—દુર્ભગતાને કારણે તે આચાર્યની ઉપાસના કરી શકે નહીં. જે આચાર્યની પાસે વખતે વાહન આદિ કોઈ પણ સાધનથી પહોંચી જાય તો પણ અનશન કરવાથી ‘મને ઋગાદિ મન્ત્રો યાદ રહેતા નથી’ એમ જ ન છુટકે તેને કહેવું પડે. વગી નિર્ભગ પુરુષ શુરની પરિચર્યા પણ કરી શકે નહીં. તે સિવાય બીજાં પણ ઉપયોગી કર્મોથી વંચિત રહે તથા શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસ કરવાને પણ લાયક રહે નહીં. જ્યારે બગવાન ઉક્ત સર્વ કાર્યો ઉત્સાહથી કરી શકે

જે સમયે પ્રદક્ષ સમજીને તેની ઉપાસના કરે છે, તેને ત્યાં સુધી જવામાં કોઈ રોકી શકતું નથી કે ત્યાં સુધી જળની ગતિ પેહોચી શકે છે. એ સામર્થ્ય તેનામાં આવી જાય છે કે જે જળને પ્રદક્ષ જાણીને તેની ઉપાસના કરે છે. પછી નારદજીના પૂછવાથી સનત્કુમારે કંઈક જાણથી પણ ઉત્ક્રાંત જતાવવાનું નારદજીને કહ્યું.

વિશેષ—પુણિકારક અજ્ઞના ઉપયોગથી શરીરમાં જે જળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ સ્વસ્થ રાખીને મનુષ્ય પ્રતિજ્ઞાને,—નવી નવી સ્કુરણને વધારે છે, તેથી જળ વિજ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ છે. કદી કદી તો સીધી રીતે પણ વિજ્ઞાનથી ચઢી જાય છે જ્યારે કે, વિજ્ઞાનવાળાને સુકાળવે કોઈ જળવાનની સાથે સાક્ષાત્ યર્ધ જાય છે, ૧-૨.

ખંડ નવમો

હવે અજ્ઞની અપેક્ષાએ અજ્ઞની મહત્તાં કેળાડે છે, યથા—

અન્નં વાવ વલાદ્વયસ્તસ્માયયપિ દશરાત્રીર્નાશ્વીયાદ્યદ્યુ
હ જીવેદથવાઽદ્રષ્ટોઽશ્રોતાઽમન્તાઽવોદ્ધાઽકર્તાઽવિજ્ઞાતા
ભવસ્યથાન્નસ્યાઽઽયૈ દ્રષ્ટા ભવતિ શ્રોતા ભવતિ મન્તા ભવતિ
વોદ્ધા ભવતિ કર્તા ભવતિ વિજ્ઞાતા ભવસ્યન્નમુપાસ્વેતિ ॥ ૧ ॥

સાવાર્થ—અન્ન જાણથી પણ ચઢિયાતું છે, તેથી જો કોઈ મનુષ્ય દશ દિવસ સુધી ખાય નહીં અને જીવતો રહે તો પણ જોવામાં સાંભળવામાં, મનન કરવામાં, જ્ઞાન કરવામાં તથા સમજવામાં અયોગ્ય યર્ધ જાય છે. પણ જ્યારે તેને અન્ન પ્રાપ્ત યર્ધ જાય છે ત્યારે દ્રષ્ટા યર્ધ જાય છે, શ્રોતા યર્ધ જાય છે. મતા યર્ધ જાય છે, બોધ્યા યર્ધ જાય છે, કર્તા યર્ધ જાય છે તથા વિજ્ઞાતા યર્ધ જાય છે, તેથી અજ્ઞની ઉપાસના કરો. ૧.

હવે અજ્ઞના ઉપાસકેતું કૃણ કહે છે, યથા—

સ યોઽન્નં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽન્નવતો નૈ સ લોકાન્પાનવતો
ઽભિસિધ્યતિ યાવદન્નસ્ય ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો

भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽशाद् भूय इत्यन्ना-
द्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—તે જે અન્નની 'તે પ્રદા છે' એવી ઉપાસના કરે છે, તે અન્નવાન તથા પાનવાન લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી અન્નની પહેાંચ છે ત્યાં સુધી તેની સ્વેચ્છાગતિ થાય છે કે જે અન્નની પ્રદા બુદ્ધિથી ઉપાસના કરે છે. નારદજીએ પૂછ્યું—ભગવન્ ! શું અન્નથી પણ વધીને કંઈ છે ? સનત્કુમારે ઉત્તર આપ્યો—અન્નથી શ્રેષ્ઠ પણ છેજ. એ સાલજીને નારદજીએ ફરી પ્રાર્થના કરી કે— ભગવન્ ! મને તેનો જ ઉપદેશ કરો. ૨.

વિં વિં ભાષ્ય—અન્ન જ બળનું કારણ છે, બળનું જ નહીં પણ તે જીવનનો પણ હેતુ છે. હજી દિવસ અન્ન ન મળે તો મનુષ્ય ક્ષીણ થઈને પણ જીવે છે. તોપણ તેની જોવાની, સાલજીવાની આદિ શક્તિયો ધીમે ધીમે નષ્ટ થતી જાય છે. અને તેની તાકત (બળ) જતી રહે છે.

જે અન્નને પ્રદા સમજીને ઉપાસના કરે છે તેને એ લોક પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યાં ખાન પાનની કાંઈ કમી નથી. તેની પહેાંચ ત્યાં સુધી જાય છે કે જ્યાં સુધી અન્નની. શરત એ છે કે—અન્નની 'તે પ્રદા છે' એવી ભાવનાથી ઉપાસના કરે. નારદજીના પૂછવાથી સનત્કુમાર અન્નથી પણ ચઢિયાતું એક તત્ત્વ બતાવવાનું સ્વીકાર કરે છે. ૧૨.

વિશેષ—અન્નમાં શું સામર્થ્ય છે ? તે તો નિત્ય આપણા જોવામાં આવે છે. જેમના પેટ ભરેલા છે તેમને ભણવું, લખવું, રમ-રમ બધું મુએ છે. જેમના પેટ ભૂખ્યા છે તેમને કાંઈ સૂઝ સમજ પડતી નથી આ મન્ત્રમાં અન્વયબ્યતિરેકથી અન્નના મહત્વનું ઘોષન કરવામાં આવ્યું છે. અન્નના મહિમાના સબધમાં લોકોહિત છે કે—કોઈની પીઠ ઉપર પાટુ મારવી પણ પેટ ઉપર નહીં. જે ખાવાનું મળતું હોય તો હુપડીમાં રહેવાનું સ્વીકારી ચકાય, પણ ખાવાનું ન મળે તો મહેલને પણ તજવો પડે. અન્નના તથા તેના દાનના મહિમાથી અથવા ભરાએલા છે. પણ તેમાંના વચનો અહીં એટલા સારા ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો નથી કે તેનો મહિમા સર્વ વિદિત છે ૧૨-

ખ ૩ દશમે।

હવે અત્રથી જલના અધિક મહત્વનું વર્ણન કરે છે, યથા—

આપો વાવાઝાદ્ ભૂયસ્યસ્તસ્માયદા સુવૃષ્ટિર્ન ભવતિ
વ્યાધીયન્તે પ્રાણા અણ્નં કનીયો ભવિષ્યતીત્યથ યદા સુવૃ-
ષ્ટિર્ભવત્યાનન્દિનઃ પ્રાણા ભવન્ત્યન્નં બહુ ભવિષ્યતીત્યાપ
એવેમા મૂર્તા યેયં પૃથિવી યદન્તરિક્ષં યદ્ યૌર્યત્પર્વતા યદ્દેવ-
મનુષ્યા યત્પશવશ્ચ વ્યાઞ્સિ ચ તૃણવનસ્પતયઃ શ્વાપદા-
ન્યાકીટપત્ત્નપિપીલિકમાપ એવેમા મૂર્તા અપ ડપાસ્સ્વેતિ ।૧।

ભાવાર્થ—જલ જ અત્રથી વધીને છે, તેથી જ્યારે સારો વરસાદ થતો નથી
ત્યારે પ્રાણ હુ.ખી થાય છે કે અન્ન કયારે થશે ? પણ જો સાગે વરસાદ થાય છે તો
પ્રાણ આનન્દ માને છે કે, હવે અન્ન થઈ જશે. જલે જ આ ભિન્ન ભિન્ન મૂર્તિઓ
ધારણ કરી રાખી છે—જે આ પૃથ્વી છે, જે આ અન્તરિક્ષ છે, જે પર્વત છે, જે
દેવ અને મનુષ્ય છે, જે પશુ અને પક્ષી છે, જે વૃક્ષ અને વનસ્પતિ છે, જે હિંસ્ર
જનુ છે તથા જે ક્રીટ પતંગ તથા કીડી મુધીના છવ છે તે જલ જ છે કે જેણે ગૃહી
ગૃહી મૂર્તિઓ ધારણ કરી રાખી છે, તેથી તમે જલની ઉપાસના કરો. ૧.

હવે જલની ઉપાસનાનું રૂઝ કહે છે, યથા—

સ યોડપો વ્રહ્મેત્યુપાસ્ત આપ્નોતિ સર્વાન્કામાઞ્સ્તૃ-
ત્તિમાન્ભવતિ યાવદપાં ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ
યોડપો વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેડસ્તિ ભગવોડ્દુભ્યો ભૂય હત્યદુભ્યો
વાવ ભૂપોડસ્તીતિ સન્મે ભગવાન્ત્રવીત્વિતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે જે જલની પ્રદક્ષિણાવનાથી ઉપાસના કરે છે, તે સર્વ કામ-
નાઓને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તથા વૃત્તિમાન થાય છે. જ્યાં મુધી જલની ગતિ છે
ત્યાં મુધી તેની ગતિ પહોંચે છે, જે જલની 'એ પ્રદક્ષ' એ રૂપથી ઉપાસના કરે

છે. નારદજીએ પૂછ્યું—ભગવન્ ! જલથી વધીને કોઈ વસ્તુ છે ? સનતકુમારે કહ્યું—હા, જલથી ઉત્તમ છે. એ સાલળીને નારદજીએ ફરી પ્રાર્થના કરી કે—ભગવન્ ! તે મને બતાવો. ૨.

વિં વિં લાખ્ય—અવશ્યમેવ જલ ઉત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે એ અત્તનું કારણ છે. વૃદ્ધિની સલાવના માત્રથી પ્રાણ મેઘદર્શી મથુરની પેઠે નાયવા માટે છે. જલથી જ અત્ત થશે કે જે પ્રાણિમાત્રનું જીવન છે જલને ‘જીવન’ કહેવામાં આવ્યું છે. જેમ કે ‘જીવન મુવન વનમ્’ (અમરકોષ) કારણ કે મનુષ્ય અત્ત વગર તો થોડા દિવસ જીવિત પણ રહી શકે છે, પણ જલ વગર તો માછલીની પેઠે શીઘ્ર જ પ્રાણ છોડી દે છે. જે જલને પ્રદા સમજીને તેની પ્રદા ભુક્ષિથી ઉપાસના કરે તો તે સર્વ ઇચ્છાઓની પૂર્તિ કરીને તૃપ્ત રહે છે. તે જલના સમાન ગતિવાળો યદ્દિનય છે. અહીં પણ જલથી શ્રેષ્ઠ કોઈ પદાર્થને બતાવવાનો સનતકુમારે વાચકો કર્યો. ૧-૨.

[વશેષ—સંસારમાં આ સર્વ કાઈ જે મૂત છે, તે દ્રવ્યાવસ્થામાંથી તે દશાને પ્રાપ્ત થયેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ, યવ આદિ ધાન્યોના દાણા પ્રથમ જલથી તરબોળ હતા અને પછી કઠક થઈ ગયા, ‘અપ ઇવ સસર્જાદૌ વાસુ ધાંજમ્’ ઈત્યાદિ વચનોમા કહેવાયેલું છે કે પ્રથમ જલ બન્યું તેમા તે ધીજ નાખવામા આવ્યું જે જગદ્વૃક્ષનું કારણ હતું. ૧-૨,

ખંડ અગિયારમો

હવે જલની અપેક્ષા તેજની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રતિપદન કરે છે, યથા—

તેજો વાવાદ્વભ્યો મૂયસ્તદ્વા એતદ્વાયુમાદૃશ્યાકાશમભિ-
તપતિ તદાહુર્નિશોવતિ નિતપનિ વર્ષિષ્યતિ વા इति तेज
एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्वाभिश्च तिर-
क्षीभिश्च विद्युन्निराह्लादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तन-
यति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः
सृजते तेज उपास्वेति ॥ ૧ ॥

બાવાર્થ—તેજ જ જલથી વધીને છે, કારણ કે તેજ વાયુની સાથે મળીને આકાશને પૂરેપૂરે ઘેટલે કે સર્વે બાબુથી તપાવે છે, ત્યારે સર્વ લોક કહે છે કે—ગરમી થાય છે, ઘણો તાપ પડે છે, વર્ષા થયે. એ પ્રમાણે તેજ જ પોતે પોતાને પ્રગટ કરીને જલની ઉત્પત્તિ કરે છે. ત્યાર પછી ઉપર અને ચારે બાબુએ ચમકતી વીજલીની સાથે મેઘની ગર્જનાઓ પ્રગટ થાય છે. ઘેટલે કે વિજળીની સાથે ગડગડાટનો શબ્દ ફેલાવી દે છે. ત્યારે લોક કહે છે કે, ચમકે છે, ગાળે છે, વરસશે' એ પ્રમાણે અહીં પણ તેજ જ પ્રથમ પોતે પોતાને પ્રદર્શિત કરીને—વિજળીના રૂપમાં બહાર થઈને પછી જલને ઉત્પન્ન કરે છે—રહે છે. તેથી તેજની ઉપાસના કરો. ૧,

હવે તેજના ઉપાસકના ફળનું વર્ણન કરે છે, યથા—

स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वता
लोकान्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिष्यति यावचेजसो गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे
भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ૨ ॥

બાવાર્થ—તે જે તેજની 'તે બ્રહ્મ છે' એવી ઉપાસના કરે છે, તે સ્વયં તેજસ્વી બનીને, એ લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે તેજવાળા છે, પ્રકાશથી પૂર્ણ છે તથા તમોહીન છે જ્યાં સુધી તેજની ગતિ છે ત્યાં સુધી તેની સ્વેચ્છા ગતિ થઈ જાય છે કે જે તેજની બ્રહ્મભાવનાથી ઉપાસના કરે છે. નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! શું તેજથી પણ વધીને કંઈ છે ? સનત્કુમારે ઉત્તર આપ્યો—તેજથી પણ વધીને છે જ. નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! મને તેનાજ ઉપદેશ કરો. ૨.

વિં વિં બાબ્ય—તેજ જલનું કારણ છે તેથી તે જલની અપેક્ષા ઉત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે, તેજ જે વખતે વાયુનો આશ્રય લઈને આકાશને તપાવે છે તે વખતે લોકોને આકાશના ચારે બાબુએથી તપવાનો અનુભવ થાય છે, તેથી તે લોક કહે છે કે આ તપવથી વરસાદ થયો. તેના સિવાય બીજા પ્રકારથી પણ તેજ જ વિજળીના રૂપમાં વરસાદનો હેતુ છે. જ્યાં વિજળી ચમકે છે અને

વાદળોમાં ગડગડાટના ગળદ થાય છે ત્યારે લોક સમજે છે કે વરસાદ થશે. એ પ્રમાણે પ્રથમ તેજ ન પ્રગટ થઈ જળને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તમારે તેજની ઉપામના કરવી જોઈએ

જે તેજની પ્રજ્ઞ સમજીને ઉપામના કરે છે તે દીપ્તિમાન થઈ જાય છે, તેજસ્વી લોકોમાં જાય છે, તેને ત્યાં મુઘી જવામાં કોઈ રોકી ગયું નથી કે જ્યાં મુઘી તેજની પહોંચ છે સનક્રુમારે નારહજીના પ્રજ્ઞના ઉત્તરમાં કહ્યું—તેજથી વધીને પણ કંઈ છે. નારહજીએ તેને જાણવાની જીજ્ઞાસા કરી. ૧-૨.

વિશેષ—એ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે કે—કારણનો અબ્યુદય થએલો જોઈને એવી બુદ્ધિ થાય છે કે, કાર્ય યગે. એ પ્રમાણે પ્રથમ તેજ ન પ્રગટ થઈને પછી જળને પ્રગટ કરે છે, તેથી જળનું સદા હોવાથી જળના કરતાં તે ઉત્કૃષ્ટ છે. ૧-૨.

ખંડ પારમે

હવે તેજની અપેક્ષા આકાશ ઉત્કૃષ્ટ હોવાનું કથન કરે છે, યથા—

આકાશો વાવ તેજસો મૂયાનાકાશે વૈ સૂર્યાચન્દ્ર-
મસાવુભૌ વિદ્યુન્નક્ષત્રાણ્યગ્નિરાકાશેનાહ્યત્યાકાશેન શ્વરણો-
ત્યાકાશેન પ્રતિશ્વરણોત્યાકાશે રમત આકાશે ન રમત
આકાશે જાયત આકાશમભિજાયત આકાશમુપા-
સ્ત્વેતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—આકાશજ તેજથી ઉત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે—સૂર્ય અને ચંદ્રમાં એ બંને તથા વિજળી, નક્ષત્ર, તથા અગ્નિ આકાશમાં સ્થિત છે આકાશ દ્વારાજ તેમનાં નામ દેવામાં આવે કે આકાશથીજ સાંભળે છે, આકાશ દ્વારા પ્રતિવચન થાય છે, આકાશમાંજ રમણ કરે છે આકાશમાં આનન્દ નથી લોગવતો, આકાશ માંજ ઉત્પન્ન થાય છે. તથા આકાશ તન્દ્ર ન વધે છે. તમે આકાશની ઉપાસના કરો. ૧.

હવે આકાશના ઉપાસકના કૃણનું કથન કરે છે, યથા—

સ ય આકાશં બ્રહ્મેયુપાસ્ત આકાશવતો વૈ સ
લોકાન્પ્રકાશવતોઽસંવાધાનુસ્થાયવતોઽભિસિદ્ધ્યતિ યાવ-
દાકાશસ્ય ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ ય આકાશં
બ્રહ્મેયુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવ આકાશાદ્ મૂય ઇત્યાકાશાદ્વાવ
મૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્ન્રવીત્વિતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જે આકાશની પ્રકાશના રૂપમાં ઉપાસના કરે છે તે આકાશવાન,
પ્રકાશવાન, પીડા રહિત તથા વિસ્તૃત લોકોમાં જાય છે. જ્યાં મુખી આકાશની
ગતિ છે ત્યાં મુખી તેની ગતિ અગાધ થઈ જાય છે કે જે આકાશની જે પ્રકાશ છે
જે પ્રકાશથી ઉપાસના કરે છે. નારદજીએ પૂછ્યું—ભગવન્ ! શું, આકાશથી
પણ વધીને કોઈ છે ? સનત્કુમારે ઉત્તર આપ્યો—આકાશથી પણ વધીને છે. જે
સાંભળી નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! ત્યારે તો મને આપ તેનાજ યોગ કરાવો.

વિ० વિ० ભાષ્ય—વાયુ સહિત તેજનું કારણ આકાશ છે, તેથી આકાશ
જ તેજથી ઉત્કૃષ્ટ છે. લોકમાં કાર્યના કરતાં કારણજ ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે કે જે
પ્રમાણે ઘટ આદિના કરતાં મૂલિકા. એ વાત યુક્તિ સિદ્ધ પણ છે, જેમ કે—
આકાશમાંજ તેજ સ્વરૂપ સૂર્ય તથા ચંદ્રમા એ બંને છે તથા આકાશની અદરજ
વિદ્યુત, નક્ષત્ર તથા અગ્નિ છે. જે જેની અંદર હોય છે તે તેનાથી ન્હોતું હોય છે.
તથા ખીજું તેનાથી મ્હોટું હોય છે.

વળી એ પણ વાત છે કે—આકાશમાંજ એક વ્યક્તિ ખીજાને યોગાવે છે.
બોલ્યા પછી એકે ખીજાને સંભળે છે. સર્વલોક આકાશમાંજ એક ખીજાની સાથે
રમણ-કીડા કરે છે. એટલે કે જ્યારે કોઈને મળે છે ત્યારે આકાશના અવકાશમાં
જ મળે હોય છે તથા સ્ત્રી આદિ સ્વજન બંધુ-બાધવનો વિયોગ થતાં જ્યાં
રમણ કરી ગયાતું નથી તે સ્થાન પણ આકાશજ છે. જે કોઈ મૂર્ત પદાર્થથી
અવરૂદ્ધ (ગર્યાદિત) નથી, એવા આકાશમાંજ જીવ પેદા થાય છે, તથા આકાશ
તરફ લક્ષ્ય કરીનેજ અંકુરાદિ વધે છે, નહીં કે નીચેની જાણુએ. તેથી તમે
આકાશની ઉપાસના કરો.

જે આકાશને પ્રકાશ લાવીને તેની ઉપાસના કરે છે તે આકાશ અને પ્રકાશવાળા

એવા લોકોમાં તથ્ય છે કે જ્યાં કોઈ પણ જાતનું દુષ્ણણ કે પીડા નથી તથા જે ખૂબ વિસ્તૃત લાભ પહોંચે છે જ્યાં મુધી આકાશની પહોંચ છે ત્યાં મુધી તેને કોઈ રોકી શકતું નથી કે જે આકાશની પ્રજ્ઞા રૂપથી ઉપામના કરે છે.

અહીં પણ સનત્કુમારે નારદજીને આકાશની પણ કાંઈ શ્રેષ્ઠ બતાવવાનું વચન આપ્યું ૧૨

વિશેષ - અહીં ‘આકાશો રમતે આકાશો ન રમતે’ એવો પાઠ આવેલો છે. શકરાચાર્યજીએ તેનો એવો અર્થ કરેલો છે કે—આકાશમાં એક બીજાની સાથે રમણ થાય છે. તથા સ્ત્રી આદિનો વિયોગ થવાથી આકાશમાં રમણ થતું નથી. અહીં આદિ શબ્દથી સર્વ લોગ્ય વસ્તુઓ સમજવાની છે લાવ એ છે કે—લોગ્ય પદાર્થ પ્રાપ્ત થવાથી લોગ્યજન્ય આનંદ આકાશના અવકાશમાજ મળ્યા કરે છે. જ્યારે તેમનો વિયોગ થાય છે ત્યારે ખેદ થવો સ્વાભાવિક છે તેના અનુભવનું સ્થળ પણ આકાશજ છે

—❀❀❀— ખંડ તેરમે

હવે આકાશથી સ્મરણની ઉત્કૃષ્ટતાનું બોધન કરે છે, યથા—

સ્મરો વાવાકાશાદ્ ભૂયસ્તસ્માદ્યથપિ વહ્વ આસીર-
ન્નસ્મરન્તો નૈવ તે કંચન શૃણુયુર્ન મન્વીરન્ન વિજાનીરન્
યદા વાવ તે સ્મરેયુરથ શૃણુયુરથ મન્વીરન્નથ વિજાનોરન્
સ્મરેણ વૈ પુત્રાન્વિજાનાતિ સ્મરેણ પશૂન્ સ્મરમુપા-
સ્સ્વેતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—સ્મરણજ આકાશથી અદિયાતું છે તેનાથીજ ને કોઈ જગાએ ઘણાલોક ઘેસે પણ એક બીજાની વાતો યાદ ન રાખે તો તે કાંઈ પણ સલામી શકે નહીં તેમજ જાણી શકે કે મનન કરી શકે પણ નહીં જ્યારે તેઓ સ્મરણ કરે છે તે સમયે સાલગી શકે છે તેજ સમયે માની શકે છે અને જાણી પણ શકે છે મનુષ્ય સ્મૃતિ દ્વારાજ પુત્રોને જાણે છે તથા સ્મરણથીજ પશુઓને પણ જાણે છે. તેથી તમે સ્મરણની ઉપામના કરો ૧.

હવે ઉક્ત સ્મૃતિના ઉપાસકના કૃણું કથન કરે છે, યથા—

સ યઃ સ્મરં બ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવત્સ્મરસ્ય ગતં તત્રાસ્ય
યથાકામચારો ભવતિ યઃ સ્મરં બ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવઃ
સ્મરાદ્ધ મૂય ઇતિ સ્મરાદ્ધાવ મૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભગવાન્
બ્રવીત્વિતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—તે જે સ્મૃતિની પ્રાપ્ત રૂપથી ઉપાસના કરે છે તેની ત્યાં મુધી નિર્ગાંધ ગતિ થઈ જાય છે કે જ્યાં મુધી સ્મૃતિની. એ સ્મૃતિ ‘એ પ્રાપ્ત છે’ એવી ઉપાસના કરે છે. નારદજીએ પૂછ્યું—ભગવન્ ! શું, સ્મૃતિથી વધીને કંઈ વસ્તુ છે ? સનત્કુમારે ઉત્તર આપ્યો—વાહ ! સ્મૃતિથી પણ વધીને બીજી વસ્તુ અવશ્ય છે. નારદજીએ કહ્યું—ત્યારે તો શ્રીમાન્ ! તે મને અવશ્ય બતાવો. ૨.

વિ. વિ. ભાષ્ય—મનુષ્યના સર્વ વ્યવહાર શબ્દ ઉપર નિર્ભર છે. સર્વથી પ્રથમ શબ્દનો મેળાપ થાય છે. એ મેળાપથીજ મનુષ્ય શબ્દ કારા એક ખીલની સાથે પોતાના સંબંધનો નિશ્ચય કરી લે છે. જેમ એકને મળતાંજ ખીલએ નમસ્કાર કર્યા. ખીલએ સાંભળતાંજ પહેલાને આશીર્વાચન કહ્યું. તેનાથી એ નિશ્ચય થઈ ગયો કે તેમનામાં અમુક મોટા છે તથા ખીલે ન્હાનો. શબ્દ આકાશનો શુદ્ધ છે—ધર્મ છે. તેથી ધમ્મ એમ કે—આકાશને આધીન આપણા સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે. પરંતુ સર્વ શબ્દ સ્મૃતિને આધીન રહીનેજ કામ આપે છે. એ અભિપ્રાયથી સ્મૃતિને આકાશથી શ્રેષ્ઠ કહેલી છે. સ્મૃતિ વગર કદેક વસ્તુ ન હોવાની ધરાબર છે. કારણ કે તે પદાર્થોથી જે લોગ થાય છે તે સ્મૃતિ કારણ થાય છે. સ્મૃતિ વિના તો આકાશાદિકોનું હોવું પણ ખૂલ્લું જાય નહીં. તેથી, સ્મૃતિની પણ પ્રાપ્તિ જેવી ઉપાસના લખેલી છે. તેનું કૃણ પણ કહેલું છે. અહીં પણ પહેલા મંત્રોની પેઠે સનત્કુમારે નારદજીને સ્મૃતિથી પણ શ્રેષ્ઠ ખીલું કાંઈ બતાવવાનું કહ્યું છે. ૧-૨.

વિશ્લેષ—અહીં મુધી કાર્ય કારણ ભાવ દેખાડીને ઉત્તરોત્તર પદાર્થમાં વ્યાપકતા દેખાડતા આવ્યા છીએ. હવે એજ કામ નિમિત્ત નૈમિત્તિક ભાવથી બતાવવામાં આવશે.

સ્મરણ શક્તિનો મહિમા અપાર છે. એ શક્તિ જેના ભાગમાં જેટલી વધારે આવેલી હોય છે તે પુરૂષ તેટલોજ મહત્ત્વ વાળો છે. યાદ રહેવું એજ સ્મરણ શક્તિ છે. તેના અભાવથી આપણે એવા ગ્રંથ ભૂલી ગયા છીએ કે જે સાત જન્મોના યત્નથી પણ મળવા હર્લભ છે. હવે અમે તેમને યાદ કરવા જઈએ છીએ તો જમીન ઉપર ટેકો દઈને બેસી જવું પડે છે, નહીં તો પડી જવાય, તેમાં ઉત્તર પડના વિરહ મહાત્માઓએ બતાવેલી અનુભૂત વાતો હતી. તેમનામાં

રહસ્ય હતાં. હવે તે બતાવી શકાતું નથી. ભરાળર યાદ પણ નથી, તેનાથી પાઠક સ્મરણ શક્તિનું મહત્વ સમજી શકે છે. ૧૨.

ખંડ ચૌદમો

હવે સ્મરણથી શ્રેષ્ઠ કથન કરે છે, યથા—

આશા વાવ સ્મરાદ્ ભૂયસ્યાશેદ્ધો વૈ સ્મરો મન્ત્રાન-
ધીને કર્માણિ કુરુને પુત્રાઞ્ચ શૂપઞ્ચૈચ્છત્ત્વમ્ ચ લોક-
મમ્ ચેચ્છત્ત્વ આશામુપાસ્ત્વેતિ ॥ ૧ ॥

બાવાર્થ—આશાજ સ્મરણની અપેક્ષા ઉત્તમ છે આશાથી દીસ થએલી સ્મૃતિ મન્ત્રોને લણે છે કર્મ કરે છે પુત્ર તથા પશુઓની ઇચ્છા કરે છે, આ લોક તથા પરલોકની ચાહના રાખે છે, એ કારણથી તમે આશાની ઉપાસના કરો ૧.

હવે આશાની ઉપાસનાના ફલનું કથન કરે છે, યથા—

સ ય આશાં વ્રહ્મેત્યુપાસ્ત આશયાડત્ય સર્વે કામાઃ
સમૃદ્ધ્યન્ત્યમોઘા હાસ્યાશિષો ભવન્તિ યાવદાશાયા ગતં
તત્રાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ ય આશાં વ્રહ્મેત્યુપાસ્તેડસ્તિ
ભગવ આશાયા ભૂય ઇત્યાશાયા વાવ ભૂયોડસ્તીતિ તન્મે
ભગવાન્ભવીત્વિતિ ॥ ૨ ॥

બાવાર્થ—જો આશાની ‘એ બ્રહ્મ છે’ એ પ્રકારથી ઉપાસના કરે છે તેની આશા દ્વારા સર્વ કામનાઓ સમૃદ્ધ થાય છે, તેની પ્રાર્થના સફળ થાય છે. જ્યાં મુખી આશાની ગતિ છે, ત્યાં મુખી તેની પણ યથેચ્છ ગતિ થાય છે કે જે આશાની પ્રિય રૂપથી ઉપાસના કરે છે નારદજીએ પૂછ્યું—ભગવન્ ! શું, આશાથી વધીને કોઈ વસ્તુ છે ? સનત્કુમારે જવાબ દીધો—હા, આશાથી પણ વધીને કંઈ છે. ત્યારે નારદજીએ જણાવ્યું કરી કે—આપ હવે મને તે કહો

વિં વિં ભાષ્ય—સ્મરણ શક્તિ કરતાં આશાની ઉત્કૃષ્ટતા છે, કારણકે, આશાથીજ મનુષ્ય સ્મરણીય વિષયનું સ્મરણ કરે છે. આશાથી સમ્યક્ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ સ્મૃતિભૂત એ સ્મરણ ઋગ્ગાદિ મંત્રોનું અધ્યયન કરે છે. અધ્યયન કરીને લિદાનો પાસેથી અર્થ તથા વિધિ ગ્રહણ કરીને તેમના કૃપ્તની આશાથીજ કર્મ કરે છે તથા આશાથીજ તેમના સાધનોનું અનુષ્ઠાન કરે છે. આશાથી વૃદ્ધિને પામેલો આ લોક તથા પરલોકની ઈચ્છા કરે છે. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રાણી આશા રૂપ દોરીથી બધાએલો છે, તેથી આશાએ કરીને નામ પર્યંત આ જગતરૂપ ચક્ર ચાલી રહ્યું છે. તેથી સ્મરણ કરતાં આશાની ઉત્કૃષ્ટતા હોવાથી તમે તેનીજ ઉપાસના કરો. ઉપાસના કરેલી આશાથી પુરૂષની સર્વ કામનાઓ સમૃદ્ધ-પરિપૂર્ણ તથા વધીને થાય છે. તેની પ્રાર્થનાઓ નિષ્ફળ જતી નથી જ્યાં મુખી આશાની પડોચ છે, ત્યાં મુખી તેને કોઈ રોકી શકતું નથી કે જે એવી ઉપાસનામા લાગેલો રહે છે અહીં પણ ઋષિએ તેનાથી પણ વધીને કાઈ કહેવાનું સ્વીકાર કયું. ૧-૨.

વિશેષ—આશા આપણને સ્મરણનું સ્મરણ કરાવે છે. જે વિષયની આશા છે તેને તથા તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનું આપણે વારંવાર સ્મરણ કરીએ છીએ, તેથી આશા સ્મરણનો હેતુ છે. આશાથીજ જગતનું બધુંકામ ચાલી રહ્યું છે અન્યથા જો જીવનમાં નૈરસ્ય રહેલું હોત તો તે ક્યારનો સમાપ્ત થઈ ચુક્યો હોત. અહીં મુખીનાં ખડોમાં જે જે મંત્રો આવ્યા છે તેમનાં ભાષ્ય તથા વિશેષ સાર્યજ, આપવામાં આવ્યાં છે. ૧-૨.

ખંડ પંદરમો

~*~*~*~

હવે આશાથી પ્રાણોની ઉત્કૃષ્ટતાનું બોધન કરે છે, યથા—

પ્રાણો વા આશાયા મૂયાન્યથા વા અરા નામૌ સમ-
ર્પિતા એવમસ્મિન્ પ્રાણે સર્વથ સમર્પિતં પ્રાણઃ પ્રાણેન
યાતિ પ્રાણઃ પ્રાણં દદાતિ પ્રાણાય દદાતિ પ્રાણો હ પિતા
પ્રાણો માતા પ્રાણો ભ્રાતા પ્રાણઃ સ્વસા પ્રાણ આચાર્યઃ
પ્રાણો બ્રાહ્મણઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પ્રાણજ આશાથી ઉત્કૃષ્ટ છે જેમ સ્થની નાભિમાં આરાં

જડાએલા છે, તેજ પ્રમાણે આ સર્વ સમસ્ત જગત પ્રાણમાં સમર્પિત છે. પ્રાણ પ્રાણથી ચાલે છે, એટલે કે પોતાની શક્તિ દ્વારા ગમન કરે છે. પ્રાણ પ્રાણને આપે છે, તથા પ્રાણને સારજ આપે છે, પ્રાણજ પિતા છે, પ્રાણજ માતા છે પ્રાણજ લાઈ છે, પ્રાણજ ખેન છે, પ્રાણજ આચાર્ય છે, પ્રાણજ બ્રાહ્મણ છે. ૧.

વિ૦ વિ૦ લાખ્ય—પ્રાણને આશાથી ઉત્કૃષ્ટ જાણવો જોઈએ. જેમ આરામાં પૈડાંની ધારા લાગેલી રહે છે તથા આરા નાલિમાં જડાએલા રહે છે. તેજ પ્રમાણે આ જૂતમાત્રા—શબ્દાદિ તથા પૃથ્વી આદિ વિષય—પ્રજામાત્રાઓ—શબ્દાદિકોનાં જ્ઞાન તથા જ્ઞાનના હેતુ ઇન્દ્રિયોમાં જડાએલા છે, તથા પ્રજામાત્રા પ્રાણમાં જડાએલી છે. તેથીજ પ્રાણમાં સર્વ સમર્પિત છે. એ સ્વાધીન પ્રાણ પ્રાણથી ગમન કરે છે, અર્થાત્ પોતાના સામર્થ્યથી, કારણ કે ગમનાદિ ક્રિયાઓમાં જે તેનું સામર્થ્ય છે તે કોઈ અન્યના કારણથી નથી. સપૂર્ણ ક્રિયા-કારક, તથા ક્ષણ રૂપ બેઠ સમૂહ પ્રાણનેજ જાણે. લેવું આપવું પણ પ્રાણથી જ થાય છે. તે જે કંઈ આપે છે તેનો સ્વાત્મા સ્વાત્મજૂત છે. પ્રાણ પિતા, માતા, લાઈ, ખેન, આચાર્ય તથા બ્રાહ્મણ છે, કારણ કે પ્રાણના રહેવાથીજ તેમના બ્યવહાર થઈ શકે છે. તેજ પ્રમાણે તે આપણામાં રહેતાંજ પુત્ર આદિ યવાનો સજવ છે. ૧.

વિશેષ—અન્યની અપેક્ષા એ પ્રાણમાં એ વિશેષતા છે કે—ખીન નેટલાં પણ છે તે સર્વ પ્રાણ દ્વારાજ ચેષ્ટા કરી શકે છે, પણ પ્રાણ સ્વયં પોતાની શક્તિથી ચેષ્ટાવાન થાય છે.

જે સ્વતંત્ર હોય છે તેજ કંઈ આપી શકે છે. પ્રાણને આધીન ચરાચરની ગતિ છે. તેથી આપવાવાળો—લેવા વાળો તથા જે દ્રવ્ય અપાય છે તે પણ પ્રાણજ છે. કારણ કે પ્રાણ સર્વકંઈ છે.

પ્રાણને પિતા માતા કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે—જ્યાં મુખી માતા પિતામાં પ્રાણ રહે છે ત્યાં મુખી તેમના સબધમાં અનુચિત શબ્દનો પ્રયોગ માત્ર કરનારો પણ માર્યાપીટ્યા વગર પણ માતૃહત્યા તથા પિતૃહત્યા કરનારા જેવો સમજવામાં આવે છે. અને વળી તેજ માતા પિતા છે કે જ્યારે તેઓ પ્રાણથી વિમુક્ત થાય છે ત્યારે તેમને ઉલટ પાલટ કરી અગ્નિમા બાળનાર તેજ મનુષ્ય હન્યારો ગણાતો નથી, તેથી વસ્તુતઃ પ્રાણજ માતા પિતા આદિ છે. ૧.

स यदि तिरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्यं
वा ब्राह्मणं वा किंचिद् मृशमिव प्रत्याह धिक्स्वाऽस्त्वित्ये-
बैनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै

ત્વમસિ સ્વસૃહા વૈ ત્વમસ્યાચાર્યહા વૈ ત્વમસિ બ્રાહ્મણહા
વૈ ત્વમસીતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—જો કોઈ મનુષ્ય પિતા, માતા, ભાઈ, ખ્હેન, આચાર્ય તથા
બ્રાહ્મણને કોઈ અનુચિત બેવી વાત કહી દે, તો લોક તેને કહે છે—ધિક્કાર છે તને,
તું નિશ્ચયજ્ઞ પિતાનું હનન કરનારો છે, તું માતાનો હત્યારો છે, તે ભાઈની હત્યા
કરી છે, તે ખ્હેનને મારી છે, તે આચાર્યની હત્યા કરી છે, તથા તું નિશ્ચયજ્ઞ બ્રહ્મ
ઘાતક છે. ૨.

અથ યદ્યપ્યેનાનુત્ક્રાન્તપ્રાણાન્ શૂલેન સમાસં વ્યતિષં
વહેન્નૈવૈનં બ્રૂયુઃ પિતૃહાડસીતિ ન માતૃહાડસીતિ ન ભ્રાતૃ-
હાડસીતિ ન સ્વસૃહાડસીતિ નાચાર્યહાડસીતિ ન બ્રાહ્મણહા-
ડસીતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—પણ જ્યારે પ્રાણ નિકળી ગયેલા હોય છે ત્યારે ગરો તો કોઈ
અણીયાળા સાધનથી આપુ અથવા છિન્ન સિન્ન ટુકડે ટુકડા કરીને તેને ગાળીદે તો
પણ તેને કોઈ નહીં કહે કે—તે પિતાને માર્યો છે, માતાનો હત્યારો છે, તે ખ્હેનની
હત્યા કરી છે, તે ભાઈને માર્યો છે. તું આચાર્યનો ઘાતક છે તે બ્રાહ્મણની
હત્યા કરી છે. ૩.

હવે પ્રાણને શ્રેષ્ઠ માનનારાના કળતુ કથન કરે છે, યથા—

પ્રાણો હ્યેવૈતાનિ સર્વાણિ ભવતિ સ વા યય ઇવં પશ્ય-
ન્નેવં મન્વાન ઇવં વિજાનન્નતિવાદી ભવતિ તં ચેદ્ બ્રૂયુરતિ-
વાદ્યસીત્યતિવાદ્યસ્મીતિ બ્રૂયાન્નાપહુવીત ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—પ્રાણજ્ઞ એ સર્વ માતા પિતા આદિ છે જે એ પ્રકારે દેખે છે,
એ પ્રકારે ચિંતન કરે છે. તથા જે એ પ્રમાણે બોલે છે તે અતિવાદી થાય છે.
તેને જો લોક કહે કે—તું અતિવાદી છે, તો બેશક કહે કે—હા, હું અતિવાદી છું.
તેને હુખાવવુંકિ ઈન્કાર કરવું બેધંબે નહીં. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—આ ભારતીય વૈદિક આર્ચનનો નોંધિયાચાર છે કે

લખવામાં આવે છે—એ ભારતીય-વૈદિક-આર્યજનોનો શિષ્યચાર છે કે, તેઓ માતા પિતા આદિ ગુરુજનોનો સત્કાર તથા લાઈ, જ્ઞેન આદિકો પ્રતિ પ્રેમ પ્રગટ કરે છે. તેને લઈને અહીં પ્રાણમાં મહત્વનું યોગ્ય કરેલું છે. મ પિતા આદિના જે સત્કાર આદિ છે તે પ્રાણને લઈને છે. જ્યાં સુધી તેમનામાં પ્રાણ રહે છે ત્યાં જી મારવા-કરવાનું તો શું પણ ગાળ દેવી કે તેમની રૂચિ વિરુદ્ધ કંઈ કહેવું એ પણ લોકની દ્રષ્ટિમાં તેમની હત્યા સગળ્ય છે, પણ જ્યારે તેમનો પ્રાણોથી વિયોગ થઈ જાય છે, ત્યારે તેમને અગ્નિદાહ કરે, કપાળ ક્રિયા કરે, કાપી કાપીને પશુ પક્ષિઓને ખવડાવે તો પણ એ પ્રમાણે કરનારનો કોઈ દોષ કહાડશે નહીં. આ પરિવર્તન, આ વિચાર વૈચિત્ર્ય પ્રાણના મહિમાનો છે. વાર્ધ એ ૧૧ કે—પ્રતિકૂળ વચનના કથન માત્રથી દેવદત્ત પિતૃહન્તા થઈ ગયાની રાખ ઠરી દેવા જેવા કમ કરવાથી પણ સેવક-સપૂત ગણાયો, તેનું જે ધરણ છે તે પ્રાણોનો ભાવ તથા અભાવ છે.

જે પ્રાણને સર્વકંઈ જાણનારાને કોઈ ‘અતિવાહી’ કહે તો તેણે તેની માન્યતાનો નિવેધ કરવો જોઈએ નહીં. ૨-૪.

વિશેષ—આ જગમાં પ્રાણના પ્રાધાન્યનું યોગ્ય કરવામાં આવ્યું છે. ‘નામ’થી લઈને ‘આશા’ પર્યંત જે કાર્ય-કારણત્વ, તથા નિત્ય-નૈમિત્તિકત્વ રૂપથી ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટતા સ્થિત છે. તેમનું અસ્તિત્વ ‘એ સ્મૃતિને નિમિત્ત છે’ એ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. કમળનાજના સમાન આશારૂપ તંતુથી ચારે બાજુએથી જકડાયેલું આ અખિલ વિશ્વ તેમાં સમર્પિત છે તથા બહાર—અંદર બ્યાપ્ત થયેલા તે સર્વગત સૂત્ર દ્વારા સૂત્રમાં મણિગણોના સમાન એ સર્વ ગુંથાયેલું તથા જેમાં વિશેષ રૂપથી પદ્મકાંડેલું છે, તે પ્રાણનું સર્વની અપેક્ષાએ દિગ્દૃષ્ટ છે.

‘અતિવાહી’ તેને કહે છે કે, જે સર્વથી વધીને, આગળ પડીને વાતો કરે, એટલે કે ‘અતિવાહી’ એ મનુષ્ય છે કે, જે કોઈ એવી વસ્તુને પ્રગટ કરે કે તે પદાર્થોમાં સર્વથી નિરાળી હોય, કે જેમનું વર્ણન પ્રથમ આવી ગયેલું હોય.

પ્રકૃતમાં પ્રાણને જાણ કહેનારા એ લોકો-સર્વથી-આગળ વધીને કહે છે કે ‘નામ જાણ છે’ તેનાથી આરંભ કરીને ‘આશા જાણ છે’ ત્યાં સુધીનું સર્વ.

પ્રાણજ આ સર્વ ચર અચર પિતા આદિ છે. એ પ્રાણ વેત્તા ઉપદ્યુક્ત રીતે—શ્લોક: અનુભવ કરતો-સ્વરૂપત: સાક્ષાત્કાર કરતો, સુકૃતિયો દ્વારા મનન કરતો, ચિંતન કરતો, ઉપપત્તિયોથી ‘એ એવું છે’ એવો નિશ્ચય કરતો, અર્થાત્

મનન તથા વિજ્ઞાન દ્વારા નિષ્પન્ન થએલા શાસ્ત્રના તત્વાર્થને નિશ્ચિત જોતો પુરૂષ 'અતિવાદી' હોય છે. એ પ્રમાણે હાવાથી તેનો 'નામ'થી લઈને 'આશા' પર્યંત સંપૂર્ણ તત્ત્વોનું અતિક્રમણ કરીને જોલવાનો સ્વભાવ થઈ જાય છે, એજ એનો 'અતિવાદ' છે, બહુ જોલવું છે, વધીને વાત કરવી છે. જ્યારે તે સર્વાતિશયી તત્ત્વને જાણી જાય તો પત્રી આગળ વધીને શા માટે ન જોલે ?

જે હું પ્રધાત્રી લઈને સ્તમ્ભ પર્યંત સંપૂર્ણ જગતનો પ્રાણ એટલે કે આત્મા છું' એવું કહે છે તથા જે એવું કહે છે—મર્વદા સંપૂર્ણ શબ્દો દ્વારા 'નામ'થી લઈને 'આશા' પર્યંત તત્ત્વોનું અતિક્રમણ કરીને સ્થિત થએલા પ્રાણનુંજ વર્ણન કરે છે, એવી અતિશયોક્તિ કરનારા 'અતિવાદી' છે, તેને કોઈ કહે છે કે—'તું અતિવાદી' છે તો તેણે ઉત્તર આપવો જોઈએ કે—'હા, હું અવશ્ય 'અતિવાદી' છું. અર્થાત્ તેણે તે છુપાવવું જોઈએ નહીં એવું સમજીને કે તે નિદા છે. જે સર્વેશ્વર પ્રાણનો 'જે હું છું' એ પ્રકારનો આત્મભાવ જેને થઈ ગયેલો છે તે પોતાના 'અતિવાદ'ને શી રીતે છુપાવી શકે ? કે જેને પોતાના અતિવાદિત્વને છુપાવવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી ? જેનામા જે યોગ્યતા છે તેને તે ન છુપાવે તો તેમાં હરતક પણ શી ? ૨-૪.

ખંડ સોળમો

સર્વથી વધીને પ્રાણજ છે, તેનાથી વધીને કોઈ નથી, એવું સમજીને નારદજીએ આગળ પ્રશ્ન કર્યો નહીં. તેથી નારદજીને મિથ્યા જ્ઞાનમયી બતાવવાને સેનત્કુમાર જોડ્યા, યથા—

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं
भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यं खेव विजिज्ञासितव्य-
मिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ ૧ ॥

વાવાર્થ—પણ વસ્તુતઃ 'અતિવાદી' તે છે કે જે સત્ય (બ્રહ્મ)ને સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહે છે. નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! હું તો પરમાર્થ સત્ય વિજ્ઞાનના કારણે થીજાઅતિવદન કહ્યું છું. સેનત્કુમારે કહ્યું—ત્યારે તમને સત્યને જાણવાની ઈચ્છા

હોવી જોઈએ. નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! હું વિશેષ રૂપથી સત્યની જાણ કરૂં છું. ૧.

વિં વિં બાધ્ય—સનત્કુમારે કહ્યું—અતિવાદન કરવાનો અધિકાર તો તેનેજ છે કે જે પરમાર્થ વિજ્ઞાન તત્ત્વના સંબંધમાંજ એવું કહે છે. એ સાંભળીને નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! આપ મને એ પ્રકારનો ઉપદેશ કરો કે જેનાથી હું સત્ય જ્ઞાનના સંબંધમાંજ અતિવાદ ન કરૂં. સનત્કુમારે કહ્યું—જે તમે એ પ્રમાણે સત્ય દ્વારા અતિવાદ ન કરવાનું આહ્વાન હો તો, સત્યનીજ જાણ કરવી જોઈએ. એ સાંભળીને નારદજીએ કહ્યું—હીક છે, હું સત્યની જાણ કરૂં છું. એટલે કે આપના દ્વારા વિશેષ રૂપથી સત્યને જાણવાની ઈચ્છા કરૂં છું. મારી તો એજ ઈચ્છા છે. ૧.

વિશેષ—નારદજીએ એ પૂછ્યું નહીં કે—કોઈ વસ્તુ પ્રાણથી વધીને છે ? પ્રાણને પ્રદાન કરેનારો અતિવાદી છે. એ સાંભળીને નારદજી સંતુષ્ટ થઈ ગયા. એટલે કે તેઓ એમ સમજ્યા કે—પ્રાણજ સર્વશ્રેષ્ઠ છે—તેજ પરપ્રદા છે. પણ સનત્કુમારની યોગ્ય શિષ્યને સાચો અતિવાદી બનાવવાની ઈચ્છા હતી. તેથી તેઓ તેમને તેનાથી આગળ સત્ય પ્રદાન મુખી લઈ જવાની ઈચ્છા રાખતા હતા. તેથી આ સોળમા ખંડથી લઈને છવીસમા ખંડ મુખીનો, તેનો તેમણે ઉપદેશ કર્યો.

ખંડ સત્તરમો

નારદજીના એ પ્રમાણે કહેવાથી સનત્કુમારે ઉત્તર આપ્યો, યથા—

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन् सत्यं
वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासि-
तव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જ્યારે કોઈ મનુષ્ય સત્યને વિશેષ રૂપથી સમજે છે, ત્યારેજ તે સત્ય કહે છે. જાણ્યા વગર સત્ય જોલતો નથી, પરંતુ વિશેષતઃ જાણનારોજ સત્ય જાણે છે. તેથી એ વિજ્ઞાનનીજ વિશેષ રૂપથી જાણવા કરવી જોઈએ. નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! હું એ વિજ્ઞાનનેજ જાણવાની આહ્વાન રાખું છું. ૧.

વિં વિં બાધ્ય—પુરૂષ જે સમયે 'એ પરમાર્થતઃ સત્ય છે' એવું જાણે છે તે સમયે મિથ્યા વાચારભણ વિકારજન્યનો ત્યાગ કરીને સંપૂર્ણ વિકારમાં

સ્થિત એક સત્યજ સત્ય છે—એવું જાણીને પછી જે કાંઈ કહે છે તેજ સહી—સત્ય કહે છે. પરંતુ તેની જાણાસા કર્યા વગર તે વિજ્ઞાન જાણી શકતું નથી. ત્યારે નારદજીને એવી ખબર પડી કે પોતે જાણાસા કરવાથીજ તેને જાણી શકશે ત્યારે તેમણે કહ્યું—ભગવન્ ! હું વિજ્ઞાનને ખાસ રીતે જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું.

વિશેષ—જે સત્યને સમજતો નથી તે સત્યને જાતાવી શકતો નથી ' ઉપર એ પ્રમાણે કહેલું છે—કારણ કે અગ્નિ, જેને તે મનુષ્ય સત્ય સમજે છે, તે અગ્નિ કેવળ ત્રણ તત્વોનો મેળ છે, જે કેવળ વિકાર રૂપ નામ માત્ર છે. તેજ પ્રમાણે ત્રણ તત્વ પણ વિકાર રૂપ નામ માત્રથી લિપ્ત અનૃત છે, જે તેનાથી પરને જાણે છે તે અસત્તી સત્યને જાણે છે. ૧.

આજ અધ્યાયના આઠમા ખંડમાં જે 'વિજ્ઞાન' શબ્દ આવેલો છે ત્યાં તેનું તાત્પર્ય કેવળ શાસ્ત્ર જ્ઞાન છે. પરંતુ અહીં તેનું વિશેષ જ્ઞાન એટલે કે વાસ્તવિક જ્ઞાન અર્થ છે.

ખંડ અડારમો

એવું સાક્ષીને સનત્કુમાર, જ્ઞાનનું પણ કારણ જતાવે છે, યથા—

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति
मखैव विजानाति मतिस्त्वैव विजिज्ञासितव्येति मतिं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ ૧ ॥

વાનાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું—જે સમયે મનુષ્ય મનન કરે છે ત્યારે તે વિશેષ રૂપથી જાણે છે મનન કર્યા વગર કોઈ જાણી શકતું નથી, તેથી મતિ (મનન) તેજ વિશેષ રૂપથી જાણવાની ઇચ્છા કરતી એ ઉચિત છે. એ સાક્ષીને નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! હું મનિના જ્ઞાનની ઇચ્છા કરું છું. ૧.

વિં વિં ભાષ્ય—મનુષ્ય વિચાર્યા સમજ્યા વગર કોઈ જાણી શકતો નથી. ત્યારે મનન કરે—મનથી કોઈ વસ્તુ ઉપર વિચાર કરે ત્યારેજ તે તેના છેક તળિયા

સુધી પહોચી શકે છે. જે લોક કોઈ કામમાં મન લગાડતા નથી તો તેમાં તેઓ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. એ સર્વાનુભૂત વિષયને કોણ નથી બાણતુ ? ૧.

વિશેષ—મતિ નામ—મનન-અગર તર્ક અર્થાત્ મન્તવ્ય વિષયના પ્રતિ આદર-મતિ એ છે કે જે વિશેષ પ્રકારથી જ્ઞાસાનું લક્ષ્ય બાણાય છે. ૧.

ખંડ ઓગણિસમો

એવું પૂછ્યા પછી શુર તે જ્ઞાનની પણ કારણ પરંપરાનો ઉપદેશ કરે છે, થયા—

यदा वै श्रद्धास्यथ मनुते नाश्रद्धधन्मनुते श्रद्धदेव
मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजि-
ज्ञास इति ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું જ્યારે કોઈ માણસ શ્રદ્ધા રાખે છે ત્યારે તે તેને મનન કરે છે, તથા જે શ્રદ્ધા નથી રાખતા તે મનન નથી કરતા તેથી આપણે શ્રદ્ધાની જ્ઞાસા નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! હું શ્રદ્ધાને બાણવા ચાહું છું. ૧.

વિં ૧૦ બાધ્ય—શ્રદ્ધા વિના કોઈ મહાપુરૂષના કથન કે શાસ્ત્રોક્તિના વિષયનું મનન કરી શકતો નથી. સંસારનાં બધાં કામ શ્રદ્ધાથી ચાલે છે. પણ આત્મજ્ઞાનમાં તો તે અન્યતમ સાધન છે. જ્યાં સુધી કોઈના ઉપર શ્રદ્ધાનો ઉદય ન થાય ત્યાં સુધી તેના વચનોને મહત્વ આપી સકાય નહીં શ્રદ્ધાના વિષયમાં આકર અયો ભર્યા પડ્યા છે. તેથી પ્રસિદ્ધ વિષયનું અમે અહીં પિષ્ટપેષણ કરવાનું ઉચિત ધારતા નથી ૧.

વિશેષ—આસ્તિક્ય બુદ્ધિનું નામ શ્રદ્ધા છે. જે એવો નથી તે નાસ્તિક કહેવાય છે તેની દ્રષ્ટિમા વેદનો પણ કાંઈ હિસાબ નથી. મહાત્માઓનું કથન છે કે—‘શ્રદ્ધાવાન્ લભતે જ્ઞાનમ્’, એ શાસ્ત્રોક્તિનું તેમણે પાલન કરવું જોઈએ તોજ કાંઈ જ્ઞાનનો લાભ થઈ શકે. ૧

ખંડ વીસમો

૨૭૪૦૦

હવે સનત્કુમાર નિધાને જાણવા ચોગ્ય બતાવે છે, યથા—

યદા વૈ નિસ્તિષ્ઠત્યય શ્રદ્ધાતિ નાનિસ્તિષ્ઠશ્રદ્ધાતિ
નિસ્તિઽન્નેવ શ્રદ્ધાતિ નિષ્ઠા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યેતિ નિષ્ઠાં
ભગવો વિજિજ્ઞાસ્યેતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—સનત્કુમારે કહ્યું—જે સમયે પુરુષની નિષ્ઠા થાય છે ત્યારેજ તેની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. નિષ્ઠા વગર કોઈ શ્રદ્ધા કરતું નથી. પણ નિષ્ઠા કરનારોજ શ્રદ્ધા કરે છે. તેથી નિધાનેજ વિશેષ રૂપથી જાણવાની ઈચ્છા કરવી જોઈએ. નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! હું નિધાને વિશેષ રૂપથી જાણવાની ઈચ્છા રાખું છું. ૧.

વિં (૧૦) શાખ્ય—નારદજીની પ્રાર્થના સાંભળીને સનત્કુમારે કહ્યું— નિષ્ઠા વગર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. નિષ્ઠામાં સેવા આદિ દ્વારા ત્યાગ કરવો પડે છે, સમય લગાડવો પડે છે. નિધાના મહત્વને સમજીનેજ મહાપુરુષોને પ્રશ્નનિષ્ઠ કહેલા છે. ૧.

વિશેષ—ગુરુ શુશ્રુષા આદિ વ્યવહારને નિષ્ઠા કહે છે. જે દશામાં પ્રશ્ન વિજ્ઞાનને સાફ તત્પર રહેવાય છે, શુશ્રુષા-સેવા પરમ ધર્મ કહેવાય છે, જે યોગિ-યોને સાફ પણ પરમ અગમ્ય છે. શુશ્રુષા-સેવામાં યોતાના અસ્તિત્વને હાલગમ મટાડી દેવું પડે છે. અસિદ્ધ વિષય સમજીને અહીં પ્રશ્નજ્ઞાન પ્રકરણમાં તેના ઉપર અવિદ્ય લખવાની જરૂર નથી. ૧.

ખંડ એકવીસમો

૨૭૪૦૦

હવે સનત્કુમાર કૃતિને જાણવા ચોગ્ય બતાવે છે. યથા—

યદા વૈ કરોત્યય નિસ્તિષ્ઠતિ નાકૃત્વા નિસ્તિષ્ઠતિ
કૃત્વૌવ નિસ્તિષ્ઠતિ કૃતિસ્ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યેતિ કૃતિં
ભગવો વિજિજ્ઞાસ્યેતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—સનતકુમારે કહ્યું—જ્યારે મનુષ્ય (કૃતિ) કરે છે ત્યારેજ તે નિષ્ઠા પણ કરવા માટે છે. તે જે પોતાના કર્તવ્યને પૂરું નથી કરતા તે નિષ્ઠાવાન નથી બનતા. કેવળ એજ જે પોતાના કર્તવ્યને પૂરું કરે છે તેજ નિષ્ઠાવાળો થાય છે. તેથી વિશેષ રૂપથી કૃતિનીજ જ્ઞાસા કરવી જોઈએ. નારદજીએ કહ્યું—હું કૃતિની વિશેષ રૂપથી જ્ઞાસા કરું છું. ૧.

વિં વિં બાધ્ય—કર્તવ્યના પાલનની ભાવના ભાગ્યે જ થયા વગર કોઈ કામમાં સફળતા મળતી નથી. કર્તવ્યકર્તવ્ય વિમર્શશૂન્ય પ્રાણીને મનુષ્ય કહી શકાય નહીં. જ્યારે કે પ્રકૃતિના નિયંત્રણમાં સૂર્ય-ચંદ્ર પવન પાણી આદિ સર્વ કૃતિમાં એટલે કે કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં લાગેલા છે ત્યારે મનુષ્યે તેનો મહિમા અધિક રૂપમાં સમજવો જોઈએ. જે કર્તવ્યનું પાલન કરતો નથી, તે કાંઈ પણ કરતો નથી. ૧.

વિશેષ—‘કૃતિ’ ઇન્દ્રિય સંયમ તથા ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાને કહે છે. તે થાય ત્યારેજ ‘નિષ્ઠાથી લઈને ‘વિજ્ઞાન’ પર્યંત સમસ્ત સાધન થાય છે. કૃતિનો અર્થ કર્તવ્ય છે, જે ઇન્દ્રિય-સંયમ તથા ચિત્તની એકાગ્રતા આદિ દ્વારા થાય છે શું, ઇન્દ્રિયોને-મનને-તુચ્છ વિષયોમાં લગાડી સખવાં એ પુરૂષાર્થ છે—કર્તવ્ય છે ? ના. મનુષ્ય થમ નિયમ-સાધનનું કર્તવ્ય પાલન કરનારો છે. તેને કર્તવ્યથી પરમ પદ પ્રાપ્ત કરવાનું છે. ૧.

ખંડ બાવીસમો

હવે શુદ્ધ મુખને જાણવા યોગ્ય બતાવે છે, યથા—

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति
सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति
सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—સનતકુમાર કહે છે કે, મનુષ્યને જ્યારે મુખ પ્રતીત થાય છે ત્યારેજ તે (કૃતિ) કરે છે. મુખ મળ્યા વગર કોઈ કર્તવ્ય કરતું નથી. પણ મુખ મળે છે ત્યારેજ કરે છે. તેથી મુખનીજ વિશેષ રૂપથી જ્ઞાસા કરવી જોઈએ. નારદજીએ કહ્યું—હું મુખની વિશેષ રૂપે જ્ઞાસા કરું છું. ૧.

વિ० વિ० શાખ્ય—‘કૃતિ’ પણ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે આગળ મુખની પ્રાપ્તિની આશા હોય. જે પ્રમાણે લૌકિક કૃતિ દ્રષ્ટ કૃણ્વ નિત્ય મુખને સારૂ થાય છે, તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતમાં પણ મુખની આશા વગર કોઈ કૃતિ કરતું નથી, કારણ કે મુખના ઉદ્દેશથીજ સર્વ પ્રવૃત્તિયો કરવામાં આવે છે. ૧.

વિશેષ—કૃતિથી લઈને ઉત્તરોત્તર સાધનો થાય ત્યારે સત્યનો સ્વયંજ અનુભવ થાય છે, તેના વિજ્ઞાનને સારૂ પૃથક્ પ્રયત્ન ‘કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તેથીજ કહેલું છે કે—‘મુખનીજ વિશેષ રૂપથી જ્ઞાસા કરવી જોઈએ, ઇત્યાદિ. પછી ‘ભગવન્ ! હું મુખની વિશેષ રૂપથી જ્ઞાસા કરૂં છું’, એ પ્રમાણે મુખ વિજ્ઞાન તરફ અભિમુખ થએલા નારદજીએ સતત્ક્રમારને કહ્યું. ૧.

ખંડ ત્રેવીસમો

૧૮૬, ૭૨

હવે સતત્ક્રમાર ભૂમાને જ્ઞાસા કરવા યોગ્ય જણાવે છે, યથા—

યો વૈ ભૂમા તત્સુખં નાલ્પે સુખમસ્તિ ભૂમેવ સુખં
ભૂમા સ્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યં ઇતિ ભૂમાનં ભગવો વિજિ-
જ્ઞાસતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—નિશ્ચય કરીને જે ભૂમા છે તેજ મુખ છે. અલ્પમાં મુખ નથી, ભૂમાજ મુખ રૂપ છે, તેથી ભૂમાનીજ વિશેષ રૂપથી જ્ઞાસા કરવી જોઈએ, નારદજીએ કહ્યું—હે ભગવન્ ! હું ભૂમાનીજ જ્ઞાસા કરૂં છું. ૧.

વિ० વિ० શાખ્ય—જે વસ્તુ અલ્પ છે તે અસહી મુખનો હેતુ હોતી નથી. કારણ કે અલ્પ વસ્તુ અધિકની વૃષ્ટાનો હેતુ બને છે. તથા વૃષ્ટા દુઃખનું બીજ છે. તેથી વિષયનું મુખ વૃષ્ટાને વધારીને તેનો હેતુ બને છે. જે કે વિષય મુખ આપાતતઃ રમણીય પ્રતીત થાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે દુઃખનું બીજ હોવાથી દુઃખ રૂપજ છે. હા, એ ભૂમાજ છે કે જે કેવળ મુખ રૂપ છે. ત્યાં વૃષ્ટાને કાયમ રહેવાનો સંભવ નથી. કારણ કે તે નિરતિશય મુખ છે. ૧.

વિશેષ—ભૂમા નામ—મોહાદુ, નિરતિશય, બેહદ. અલ્પ—નહાનું, સાંત-
રાય, હૃદવાળું-ભૂમાના, મહાનું, નિરતિશય, ઘણું એ પર્યાય છે. ભૂમા એટલે ઉચ્ચ-

અથવા પૂરૂ, તથા જે છે તે અલ્પ છે. અહીં એ પરંપરા છે કે—અલ્પમાં તૃષ્ણા છે, તૃષ્ણાથી દુઃખ છે, દુઃખમાં પ્રતિકૂલતા છે. ખસ એજ અનિષ્ટ છે. જેમ દુઃખના ખીજભૂત જરાદિ સુખરૂપ જેવામાં આવતા નથી, તેથી અલ્પમાં સુખ નથી, એમ કહેવું ઠીક જ છે. ૧.

ખંડ ચોવીસમો

એ ભૂમા કયા લક્ષણોથી યુક્ત છે તે બતાવે છે, યથા—

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति
तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यं स
भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न
महिम्नीति ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—ન્યાં પુરૂષ કોઈ બાબુએ દેખતો નથી, ખીલુ કોઈ સાંભળતો નથી, ખીલુ કોઈ જાણતો નથી તે ભૂમા છે. પરંતુ ન્યાં કોઈ ખીલુ દેખે છે, કોઈ ખીલુ સાંભળે છે તથા કોઈ ખીલુ જાણે છે તે અલ્પ છે. જે ભૂમા છે તે અમૃત છે, જે અલ્પ છે તે મર્ત્ય છે. નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! એ ભૂમા શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે ? સનત્કુમારે કહ્યું—પોતાના મહિમામાં, અથવા એમ કહો કે કોઈ પણ મહિમામાં નહી. ૧.

જે ભૂમા પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે તો પછી તેને અપ્રતિષ્ઠિત કેમ કહેવામાં આવે છે ? યથા—

गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं
क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवंब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो
ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—સંસારમાં લોક ગૌ તથા ઘોડાને, હાથી તથા સોનુ, દાસ તથા સ્ત્રી, ક્ષેત્ર તથા ઘર, તેમના મહિમા કહ્યા કરે છે, પરંતુ હું એમ કહેતો નથી. કારણ કે અન્ય પદાર્થ અન્યમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે. સનત્કુમારે કહ્યું કે હું તો એમ કહું છું ૨.

(૧૦ વિ૦ ભાષ્ય—આ બંને મન્ત્રોના ભાષ્ય તથા વિશેષ સાથે જ કથન કરવામાં આવે છે—સનત્કુમાર નારદજીને કહે છે કે જે પદાર્થનો બુદ્ધિમાં નિશ્ચય થયા પછી, જ્ઞાની પુરુષ પોતાનાથી લિપ્ત કોઈ પદાર્થને શ્રોત્રથી શ્રવણ કરતો નથી, પોતાનાથી લિપ્ત કોઈ પદાર્થનું મનન કરવાનું બંધુતો નથી તે ત્રિવિધ પરિચ્છેદ શૂન્ય બ્રહ્મને ‘ભૂમા’ કહે છે તથા જે પદાર્થને અજ્ઞાન કાળમાં પોતાનાથી લિપ્ત સાંભળી શકે તથા પોતાનાથી લિપ્ત પદાર્થનું મનન કરીને બંધી શકે તે પરિચ્છિન્ન પદાર્થને અદ્ય કહે છે. જે ભૂમા છે તે મરણ ધર્મથી રહિત હોવાથી અમૃત છે તથા જે અદ્ય છે તે મરણ ધર્મવાળું છે નારદજીએ તેની પ્રતિષ્ઠા અને આશ્રય પૂછ્યાં ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું—તે તેના મહિમામાં છે. સાથે સાથે વળી એમ પણ કહ્યું કે કોઈ પણ મહિમામાં નથી લોકમાં ગો, અશ્વાદિનો મહિમા કહેવાય છે. ભૂમાને એવું કહી શકાતું નથી, કારણ કે એવું કહેવાથી માલિક પોતાની મિલ્કતમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ભાવ એ છે કે સર્વત્ર ગો અશ્વાદિનો મહિમા માનીને જે પ્રમાણે દેવદત્ત નામનો કોઈ પુરુષ, તેમનામાં આશ્રિત—તેમનામાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, તે પ્રમાણે ‘દેવદત્તના સમાન ભૂમા પણ પોતાનાથી લિપ્ત મહિમામાં આશ્રિત છે’ એમ હું કહેતો નથી. પરંતુ હું તો એમ કહું છું કે— ૧-૨.

વિશેષ—પ્રકૃતમાં નારદજીએ ‘સ મગવઃ કસ્મિન્પ્રતિષ્ઠિતાઃ’ એટલે કે હે ભગવન્ ! એ ભૂમા ક્યાં રહે છે ? એ પૂછેલું છે. અને સનત્કુમારે તેનો જે ‘સ્વે મહિન્નિ યદિ વા ન મહિન્નિતિ’ એટલે કે પોતાના મહિમામાં સ્થિત છે, અથવા પોતાના મહિમામાં પણ નથી. એવો જે તેજ-તિમિરવત એક સાથે જ, હા અને ના એવો વિલક્ષણ ઉત્તર આપેલો છે, તેનો અભિપ્રાય શો છે ? તે સનત્કુમારે કહે છે કે હે નારદજી ! તમે વ્યવહાર દૃષ્ટિથી, ભૂમાનો આશ્રય પૂછો છો ? કે પરમાર્થ દૃષ્ટિથી ? પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે ‘સ્વે મહિન્નિ’ જેમ દેવદત્ત નામનો કોઈ મનુષ્ય પણ, સ્વર્ણ, દાસ, ભાર્યા, ક્ષેત્ર, ગૃહાદિવંશ પોતાની નિમૂતિના આશ્રયથી સ્થિત પ્રતીત થાય છે, તેમ જ માયા અને માયાના કાર્યરૂપ પોતાના મહિમામાં ભૂમા સ્થિત છે. બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે ‘યદિ વા ન મહિન્નિતિ’—જે ભૂમા વાસ્તવમાં પોતાના મહિમામાં પણ સ્થિત નથી. કારણ કે ગાય, અરવ, હસ્તી, સ્વર્ણ, દામ, ભાર્યા,

ક્ષેત્ર તથા ગૃહ ઇત્યાદિ વિભૂતિરૂપ દેવદત્તના મહિમામાં જેમ દેવદત્ત સ્થિત છે, તેમ ભૂમા પ્રદ્ય વાસ્તવમાં કહી સ્થિત હોતો નથી ઘટાદિકોથી ભિન્ન ભૂતલાદિક જ એ ઘટ આદિકોનો આધાર હોઈ શકે છે, પણ સર્વરૂપ તથા સર્વવ્યાપક ભૂમાનો કોઈ આધાર બની શકતો નથી. ૧-૨.

ખંડ પચીસમો

૩

ત્યારે શું એમ કહેવાય કે તે કહી પ્રતિષ્ઠિત નથી ? એ વાતને કહે છે, યથા—

સ एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स
दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदश्च सर्वमित्यथातोऽहङ्कारा-
. देश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं
दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदश्च सर्वमिति ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—તેજ નીચે છે, તેજ ઉપર છે, તેજ પાછળ છે, તેજ આગળ છે, તેજ જમણી બાજુએ છે, તેજ ડાબી બાજુએ છે, તથા તેજ સર્વ કાંઈ છે. હવે તેમાં અહંકારદેશ કરવામાં આવે છે—હુંજ નીચે છું, હુંજ ઉપર છું, હુંજ પાછળ છું, હુંજ આગળ છું, હુંજ જમણાં છું, હુંજ ડાબાં છું તથા હુંજ સર્વ કાંઈ છું. ૧.

અસાની લોક અહંકારથી દેહાદિ સંઘાતનો પણ આદેશ કરે છે, તેથી તેમાં આત્મત્વ શકાની નિવૃત્તિને સાડ કહે છે, યથા—

अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादा-
त्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत
आत्मैवेदश्च सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान
एवं विजानन्नास्मरतिरात्मकीद आत्ममिथुन आत्मानन्दः
स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ।

અથ યેઽન્યથાઽતો વિદુરન્યરાજાનસ્તે જ્યયલોકા ભવન્તિ
તેષાં સર્વેષુ લોકેષ્વકામચારો ભવતિ ॥ ૨ ॥

વાચાર્થ—હવે ભૂમાનો આત્મરૂપથીજ આદેશ કરવામાં આવે છે—આત્મા જ નીચે છે, આત્મા જ ઉપર છે, આત્મા જ પાછળ છે, આત્મા જ આગળ છે, આત્મા જ જમણે છે, આત્મા જ ડાબે છે, તથા આત્મા જ સર્વ કંઈ છે. તે જે આ પ્રકારે દેખી, આ પ્રકારે મનન કરીને તથા વિશેષ રૂપે આ પ્રમાણે જાણીને આત્મામાં પ્રેમ કરે છે, આત્મામાં રમે છે તથા આત્માની સાથે જોડાએલા રહે છે, તે સ્વતંત્ર અધિપતિ બની જાય છે. તેના સર્વ લોકોમાં યથેચ્છાચાર થાય છે. પરંતુ જે તેનાથી વિપરીત જાણે છે તેઓ અન્યસદ્ તથા ક્ષયલોક થાય છે, અર્થાત્ તેઓ ક્ષય થનારા લોકોમાં રહે છે તથા ત્યાં તેમના ઉપર ખીજા રાજ્ય કરે છે, તથા તેમનું સર્વ લોકોમાં યથેચ્છા ચિત્તરણ થતું નથી. ૨.

વિં વિં જ્ઞાન—એ ભૂમાજ નીચે છે, એ ભૂમાજ ઉપર છે, એ ભૂમાજ પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર દક્ષિણ આદિ દિશાઓમાં વ્યાપક છે. અર્થાત્ ભૂમાથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં, કે જેમાં તે સ્થિત થઈ શકે. જ્યારે કે આકાશ એક જ છે ત્યારે તેજ સર્વની આગળ પાછળ રહેવાનું. એ ભૂમા ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાળમાં વ્યાપક છે, દેશ, કાળ, વસ્તુ એ સર્વ ભૂમામાં પૃથક્ નથી, એ ભૂમાજ પ્રત્યગ્આત્મરૂપ છે, એથી એવુંજ એ ભૂમાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે હુંજ નીચે, ઉપર, સર્વ દિશાઓમાં તથા ભૂત આદિકામાં વ્યાપક છું. સર્વ દેશ, સર્વ કાળ તથા સર્વ વસ્તુ મારાથી લેશમાત્ર પણ ભિન્ન નથી. ‘અહમ્’ શબ્દનો અર્થ તો આ શરીર પણ છે, આ શરીરની એકરૂપતા કહેવી એ બની શકે નહીં, એ શંકાની નિવૃત્તિને સારૂ ‘આત્મા જ સર્વ દેશ કાલાદિ રૂપ છે’ એમ શ્રુતિ લાગવતી કહે છે. આ જડ પરિચિન્ન શરીરમાં તો સર્વરૂપતા બની શકે નહીં, તેથી આત્મા ભિન્નજ છે.

હવે આત્મજ્ઞાનના ફલ જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહમુક્તિને કહે છે—જે મનુષ્ય શુરૂ-શાસ્ત્રોપદેશથી સંશય વિપર્વય રહિત પોતાના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે છે તે વિદ્વાન્ જીવન્મુક્ત આત્મરતિ છે. જેમ કામી પુરૂષ વિદેશમાં ગયા છતાં પણ રતિ પોતાની સ્ત્રીમાં રાખે છે, તેવોજ જીવન્મુક્ત આત્મામાં રતિવાળો છે. જેમ એક બાળક ખીજા બાળક સાથે ક્રીડાં કરે છે, તેમ વિદ્વાન્ વેદાન્તચિંતન કાળમાં આનન્દરૂપ આત્મામાંજ ક્રીડા કરે છે. ૧-૨.

વિશેષ—જીવન્મુક્ત પુરુષની જે અવસ્થાઓ છે, એક વ્યુત્થાન તથા ધીજી સમાધિ. વ્યુત્થાનકાળમાં વેદાન્તચિંતન કરતો વિદ્વાન્ ‘આત્મક્રીડ’ એ નામવાળો હોય છે. જ્ઞાન લોજનાદિ કાળમાં આત્મચિંતન કરનારા વિદ્વાન્ને ‘આત્મરતિ’ કહે છે. સમાધિ જે પ્રકારની છે. એક સવિકલ્પ સમાધિ તથા ધીજી નિર્વિકલ્પ સમાધિ. જેમ એકાંતમાં મિથુન લાવને પ્રાપ્ત થએલાં સ્ત્રી-પુરુષ આનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ પ્રમાણે ધ્યાતા-ધ્યેયની સાથે વિકલ્પ સમાધિમાં જે વિદ્વાન્ આનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે તેને ‘આત્મમિથુન’ કહે છે. ત્રિપુટી રહિત નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાનન્દને પ્રાપ્ત થએલા વિદ્વાન્ને ‘આત્માનન્દ’ નામથી કહેવામાં આવે છે.

હૈ નારદ ! હવે વિદેહસુકિતના વિષયમાં કંઈ પ્રકૃત વાત સાંભળો—આ પ્રમાણે વર્તમાન જે જ્ઞાની પુરુષ છે, તે પ્રારબ્ધનો લોગ કરીને ક્ષય કરતો, શરીરનો નાશ થતાં પ્રજ્ઞલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે કોઈને વશ હોતો નથી તથા પરિશિષ્ટ પદાર્થોના વિષયમાં ઈચ્છા કરતો નથી. હવે એવી ભૂમાવિધાના ક્ષણે કહીને, આત્મજ્ઞાનથી રહિત પુરુષના પ્રતિ અનર્થ પ્રાપ્તિ કહે છે, યથા—જે પુરુષ ભૂમા પ્રજ્ઞને આત્મરૂપે જાણતો નથી તે સર્વદા પરવશ રહીને નાશવાન લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. એવા લોક પોતાની ઈચ્છાનુસાર સર્વ લોકોમાં ગમન કરી શકતા નથી. ૧-૨.

અંક છવીસમો

વિદ્યાની પ્રશંસાને સારૂ વિદ્વાન્ના શ્રેષ્ઠત્વનું વર્ણન કરે છે, યથા—

તસ્ય હ વાં એતસ્યૈવં પશ્યત એવં મન્વાનસ્યૈવં વિજા-
નત આત્મતઃ બ્રાહ્મ આત્મત આશાઽઽત્મતઃ સ્મર આત્મત
આકાશ આત્મતસ્તેજ આત્મત આપ આત્મત આવિર્ભાવ-
તિરોભાવાવાત્મતોઽન્નમાત્મતો બલમાત્મતો વિજ્ઞાનમાત્મતો
ધ્યાનમાત્મતશ્ચિત્તમાત્મતઃ સંકલ્પ આત્મતો મન આત્મતો
વાગાત્મતો નામાઽઽત્મતો મન્ત્રા આત્મતઃ કર્માણ્યાત્મત
પ્રવેદ્ય સર્ગમિતિ ॥ ૧ ॥

શાવાર્થ—જે આ પ્રમાણે દેખે છે, આ પ્રમાણે માને છે તથા આ પ્રમાણે જાણે છે, તે વિદ્વાન્ને સારૂ આત્માથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા આત્માથી આશા,

આત્માથી સ્મૃતિ, આત્માથી આકાશ, આત્માથી તેજ, આત્માથી જલ, આત્માથી
આવિર્ભાવ—તિરોભાવ, આત્માથી અન્ન, આત્માથી ઝાઝ, આત્માથી વિજ્ઞાન, આત્મા-
થી ધ્યાન, આત્માથી ચિત્ત, આત્માથી સંકટપ, આત્માથી મન, આત્માથી વાદ્,
આત્માથી નામ, આત્માથી મત્ર, આત્માથી કર્મ તથા આત્માથી જ આ સર્વ
થાય છે. ૧.

બ્રાહ્મણમાં કહેલા વિદ્યાના ફલના વિષયમા, મન્ત્રનો પણ સવાદ આપે છે,
યથા—

તદેવ શ્લોકઃ । ન પશ્યો મૃત્યું પશ્યતિ ન રોગં નોત
દુઃખતાઃ સર્વઃ હ પશ્યઃ પશ્યતિ સર્વમાપ્નોતિ સર્વશઃ ॥
इति स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा । सप्तधा नवधा
चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः । शतं च दश चैरुश्च सहस्राणि च
विश्रयति ॥ आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः
स्मृतिलम्भे सर्वमन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकपायाय
तमसस्फारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारस्तः स्कन्द
इत्यावक्षते तः स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—એ વિષયમા આ મન્ત્ર છે, યથા—વિદ્વાન્ ન તો મૃત્યુને દેખે
છે, ન તો રોગને કે ન તો દુઃખને પણ દેખે છે તે જે એ દેખે છે કે આ સર્વ કાર્ધ
આત્માથી જ થાય છે, એવો પશ્ય પુરૂષ સર્વને આત્મારૂપ જ દેખે છે તેથી સર્વ
ને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, એટલે કે દરેક વસ્તુને પામે છે એ એક પ્રકારથી છે, પછી
તે ત્રણ, પાંચ, સાત તથા નવ રૂપ થઈ જાય છે, પછી તેને જ અગિયાર પ્રકારનો
ખતાવવામા આવ્યો છે તથા તેજ સો, દશ, એક તથા વીસ પણ થઈ જાય છે
જ્યારે મનુષ્યનો આહાર શુદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે તેનાથી ઇન્દ્રિયોના આહાર—શબ્દ
આદિ વિષયોના સોગ—સંગ, દ્રેષ, મોહ રૂપ દોષોથી શુદ્ધ થઈ જાય છે અર્થાત્
વિષયોપલબ્ધિરૂપ વિજ્ઞાનની શુદ્ધિ થવાથી અન્ત કરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે, અન્ત-
કરણની શુદ્ધિ થતા નિશ્ચલ સ્મૃતિ થઈ જાય છે, એટલે કે સ્મરણ અટક થઈ જાય
છે, તથા જ્યારે ભૂમા આત્માની સ્મૃતિ પાડી થઈ જાય છે ત્યારે યાદી ગાઠો ઉકડી

જાય છે. આ પ્રમાણે ભગવાન્ સનત્કુમારે, જેમની વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ ગયેલી હતી, તેમણે નારદજીને અન્ધકારની ઉપરનો કિનારો બતાવી દીધો. એ સનત્કુમારને લોકો ‘સ્કન્દ’ કહે છે—લોકોમાં તે ‘સ્કન્દ’ નામથી વિખ્યાત છે. હાલ એ છે કે, નારદજીના રાગ દ્રેષ-શોક-મોહ-અવિધાન્ધકારરૂપ પ્રબળ શત્રુસૈન્યનો સંહાર કરવાને કારણે ઋષિયોએ સનત્કુમારને ‘સ્કન્દ-સેનાપતિ’ કહ્યાનું પ્રતીત થાય છે. ૨.

વિં વિં બાધ્ય—જે વિદ્વાને તત્પદાર્થરૂપ ભૂમાને પોતાનું સ્વરૂપ જાણી લીધું છે, તે વિદ્વાન્થી જ નામાદિથી પ્રાણ પર્યંત પંદર તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિદ્વાન્થી જ સ્વર્ગાદિ ફલ સહિત કર્મ તથા ઋગ્વેદાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. ભૂમાને જાણનારો વિદ્વાન્ મૃત્યુ, રોગ તથા રોગાદિનિમિત્ત હુઃખોને દેખતો નથી. તે સર્વ બાવને પ્રાપ્ત થઈને સર્વ પ્રપંચને પોતાનામાં કલ્પિત દેખે છે. કલ્પિત રૂપે જાણેલા પદાર્થ ઇંદ્રજાનના સર્પના સમાન હુઃખપ્રદ થઈ શકતા નથી. હે નારદજી ! રાની ‘તેજ, જલ, પૃથ્વી’ રૂપે ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ‘આકાશાદિ’ રૂપથી પાંચ પ્રકારના હોય છે. તથા સૂર્યાદિ નવગ્રહના રૂપે નવ પ્રકારના, મન સહિત દશ ઇન્દ્રિયની દર્શ વૃત્તિયોવાળો હોવાથી એક સો એક પ્રકારના હોય છે. મનુષ્યના દિન-રાતમાં એકવીસ હજાર છસો શ્વાસ પ્રશ્વાસ ચાલે છે. એ શ્વાસ પ્રશ્વાસથી ઉચ્ચારણ થયેલો જે હંસ મંત્ર છે, એ મંત્રથી એ વિદ્વાન્ એકવીસ હજાર છ સો પ્રકારના હોય છે. ઉપાધિ ભેદે કરીને તે વિદ્વાનના આટલા ભેદ છે, વાસ્તવમાં તો તે એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે.

હે નારદ ! ચિત્તની શુદ્ધિ વિના આત્મજ્ઞાન થઈ શકતું નથી, તેથી સુષુ-ક્ષ્મચે ચિત્તશુદ્ધિ અવશ્ય કરવી જોઈએ. ચિત્તશુદ્ધિ આહારશુદ્ધિથી થાય છે. પોતાના વધુરૂંશ્રમાનુસાર અન્ન-જલાદિકેળાં ગ્રહણનું નામ આહાર છે. તેની એજ શુદ્ધિ છે કે, રાગ દ્રેષથી રહિત થઈને અન્ન જલાદિનું ગ્રહણ કરવું. જેની પ્રાપ્તિ જેટલી પાપ બુદ્ધિથી રહિત હશે તેટલું જ તે અન્ન જલ શુદ્ધ હશે. આ પ્રમાણે આહાર શુદ્ધિ વિના તથા રાગ દ્રેષથી રહિત ચળદાદિના ગ્રહણ રૂપ આહારની શુદ્ધિ વિના ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શકતું નથી. જ્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થઈ જાય છે ત્યારે ભૂમા બ્રહ્મની નિશ્ચલ સ્મૃતિ થાય છે. જેને ભૂમા બ્રહ્મની અચળ સ્મૃતિ થઈ છે, તે વિદ્વાન્ બ્રહ્મજ્ઞાને કરીને કામ, કર્મ અભ્યાસ તથા સરાય આદિ સર્વ અનિયોગથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે રાગ દ્રેષાદિ દોષથી રહિત અન્તઃકરણવાળો નારદને ભગ-વાન્ સનત્કુમારે અજ્ઞાનથી રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મનો પરિચય કરાવી દીધો. ૧-૨.

વિશેષ—સનત્કુમારનું સ્વામિ કાર્તિકેય નામ હોવાના સંબંધમાં અમે

મહાત્માઓ પાસેથી જે પૌરાણિક આધ્યાન સાંભળ્યું છે તે ઘણું વિલક્ષણ હોવાથી અત્રે સંક્ષેપમાં આપવામાં આવે છે, યથા—

એક સમયે પાર્વતીજી અને મહાદેવજી કાશીમાં ગંગાતટ ઉપર આવીને બેઠા, ત્યાં ઘણા ઋષિ મહાત્માઓ એકત્ર થયેલા હતા. તેમણે શિવ પાર્વતીની પૂજા સ્તુતિ કરી. મહાદેવજીએ પ્રસન્ન થઈને તેમને યથેચ્છ વરદાન આપ્યાં. પરંતુ ત્યાં સનત્કુમારજી સમાધિમાં લીન હોવાથી મહાદેવજી આવ્યા તેમના સન્માનમાં ઉભા થયા નહીં તેમ નમસ્કાર પણ કરી શક્યા નહીં. મહાદેવજી તો સનત્કુમારને પ્રદક્ષિત જાણીને પ્રસન્ન થયા, પરંતુ પાર્વતીજી તેને અશિષ્ટતા જાણી તથા શંકરજીનું અપમાન સમજ્યાં; તેથી તેમણે ક્રોધે ભગઈ સનત્કુમારને શાપ દિધો કે—જગતના કર્તા હર્તા મારા પતિ મહાદેવજીનું અપમાન કરવાના કારણથી હું તમને શાપ દઉં છું કે તમે અશ્વપાલ અર્થાત્ ઘોડાવાળા થઈ જાઓ. મહાદેવજીના મના કરતાં કરતા તો પાર્વતીજીએ ક્રોધે ભરાઈ એ શાપ દઈ દીધો. થોડા દિવસ પછી મહાદેવજીએ ભવાની સહિત જ્યારે તે દશામાં ઋષિને જોયા ત્યારે તે ઘણા જ પ્રસન્ન દેખાતા હતા. એ જોઈને પાર્વતીજી પ્રસન્ન થઈને બોલ્યાં—વર માગો. તેમણે કહ્યું મને હસ્ત ખુલાસાથી થયા કરે. પાર્વતીજી અશિષ્ટતાપૂર્ણ અશ્લીલ શબ્દ સાંભળીને અપ્રસન્ન થયાં અને બોલ્યાં કે—‘જા, તું ઉંટ થઈ જા.’

તેના પછી કેટલેક દિવસે ભવાની સહિત મહાદેવજીએ જ્યારે ઉંટચોળિ પ્રાપ્ત ઋષિને જોયા ત્યારે પણ તેઓ પહેલાંના જેવા જ પ્રસન્ન દેખાતા હતા તથા કાંટા સહિત બાવળાં ખાંદડાં આદિ ખાઈ હુંદ પુષ્ટ પુષ્ટ થઈ રહેલા હતા. ત્યાં તે ખૂબ ચરતા હતા અને ગંગાજલ પિધા કરતા હતા. પાર્વતીજીએ તેમને જોઈ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું—વરદાન માગો. ઋષિએ કહ્યું મને ઉંટ શરીર બધાથી સારૂ લાગે છે, આમાં મને પરમાનંદ મળે છે. તેથી મારે આ શરીર નિવૃત્ત ન થાય, એ જ સદા રહે. તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્ણકામ સનત્કુમારે પ્રસન્ન આવતા પણ કોઈ વરદાન લીધું નહીં એ જોઈને ઉલટ પાર્વતીજી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે તમે મારા ઘરમાં પુત્રરૂપથી ઉત્પન્ન થાઓ. હું તમારી પાસે એ વર માગું છું સનત્કુમારે ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું તે પછી પ્રદક્ષિતારી રૂપથી સ્વામી કાતિકેય નામથી તેઓ પાર્વતીજીના પુત્ર થયા કે જેમને સ્કન્દ કહે છે એ દેવતાઓના પ્રધાન સેનાપતિ છે ૧૨.

આ અધ્યાયમાં ઘણા મહત્વના વિષય આવેલા છે, તેનું સંક્ષેપમાં પાઠકોની મુવિધાને સારૂ સિદ્ધાવલોકન કરવાનું અનુચિત નહીં ગણાય—

‘તં સ્કન્દં ઇત્યાવૃત્તે’ એ પાઠની દ્વિરૂઢિત અર્થની દૃઢતાને સારૂ કરવામાં આવેલી

છે. નારદજીએ વિનય પૂર્વક સનત્કુમાર પાસે જઈને અધ્યયનની પ્રાર્થના કરી. ત્યારે સનત્કુમારે નારદજીને પૂછ્યું કે—આપ શું શું કેટલું જાણો છો તે કહો. નારદજીએ કહ્યું—હું ભણ્યો છું તો ઘણું, ઋગ્વેદ સંપૂર્ણ, તર્ક શાસ્ત્રાદિ તથા પ્રજ્ઞાવિદ્યાદિનું સારી રીતે અધ્યયન કર્યું છે. આ સર્વકાંઈ કરવા છતાં પણ મારા શોકનું શમન થતું નથી. જેવી ભોધએ તેવી મનની પ્રસન્નતા રહેતી નથી, ઉલટ મન કંઈક મલિન પણ રહે છે.

એ સાંભળીને સનત્કુમારે કહ્યું—એ વેદો તથા અન્ય વિદ્યાઓ જે તમે ભણ્યા છો તે માત્ર નામની જ છે, તેથી તમે શોકાતુર રહો છો. કાંઈ વિદ્યા, યજ્ઞ કે ધન આદિની શક્તિથી શોક થોડોજ દૂર થાય છે. અર્જુન પ્રબલ યોદ્ધો તથા બુદ્ધિમાન હોતો, પણ તેનો પીછો શોકે ક્યાં છોડ્યો હતો? ઠીક, જે કંઈ તે ઠીકજ છે. હવે તમે સંસારસરી લાવની ઉપાસના કરો. અર્થાત્ એ તત્ત્વને વિચારો કે—ઋગ્વેદાદિ કેાનું સ્તવન કરો છે—એ સર્વકેાનાં ગીત ગાઈ રહેલા છે. ?

એ સાંભળીને નારદજીએ કહ્યું—ભગવન્ ! શું નામથી પણ કોઈ અદિ-યાતી ચીજ છે ? સનત્કુમારે ઉત્તર આપ્યો—જેમાં સર્વ નામ માણાના મણકાની પેઠે પડેલાં છે તે વાણી નામથી અદિયાતી છે. એજ પ્રમાણે વાણીથી મન, સકલ્પ એમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠનો ઉપદેશ કરતાં અંતમાં નારદને પ્રશ્નનો ઉપદેશ કર્યો. અહીં સનત્કુમારનું નામાદિકેાની ઉપાસનામાં તાત્પર્ય નથી, પણ સર્વોપરિ પ્રશ્નની ઉપાસનાને આજે ઉપન્યાસ કરેલો છે. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થોનાં બલાબલનું કથન કરતાં કરતાં અંતમાં તેનેજ સર્વોપરિ ઠરાવેલો છે. તથા તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે—તે સર્વત્ર વ્યાપક તથા સર્વાધાર છે. જ્ઞાતા, જ્ઞાતા, મંતા તથા યોદ્ધાદિ કોઈ તેના જેવો નથી. શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરનારો જીવ પણ તેજ છે. એ પરમાત્મા કોઈ મહત્ત્વનો આશ્રિત નથી સસારમાં કહીં પણ કોઈ વસ્તુ એવી નથી કે જે તેની વિભૂતિમાં વધારો કરવાને સમર્થ હોય. દેવદત્ત; પશુ, સુવર્ણ આદિથી વડાઈ મોટાપણુ પામે છે. પણ એ વાત એ ભૂમાને જરાએ લાગુ પડતી નથી, ઉલટ સપૂર્ણ મહત્ત્વ તેનેજ આશ્રયે છે. જે પદાર્થ સૈન્દર્યની ઝળક બતાવીને મર્મને મોહિત કરી રહ્યા છે, તે કાંઈ તેમની પ્રભુતા નથી. ને તેણેજ આપેલા અમત્કારનો કણ છે કે જેનાથી તેને નમસ્કાર થઈ રહેલા છે. અર્થાત્ એજ ઉપર, નીચે તથા ચારે દિશાઓમાં પરિપૂર્ણ છે. ત્યારે આગળ પાછળ સર્વ બાજુએ તેજ છે તો પત્રી કેાને નજરે ચડવાનું રહ્યું ?

ત્યારે પ્રશ્ન અહમ્ અહમ્ ઉપાસના કરે છે ત્યારે તે કહે છે કે—ઈ જ ઉપર છું

અધ્યાય આઠમો

—❦—

ખંડ પહેલો

સાતમા અધ્યાયમાં ભૂમાનું સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયમાં હઠરાકાશનું કથન કરે છે, યથા—

ॐ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वोष्ठव्यं तद्वाव
विजिज्ञासितव्यमिति ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—આ જે બ્રહ્મપુર છે (બ્રહ્મતુ પુર—શરીર છે) તેમાં એક ન્હાતું સરખું કમલાકાર સ્થાન છે, તેમાં એક સૂક્ષ્મ આકાશ છે, તેની અંદર જે વસ્તુ છે, તેનું અન્વેષણ કરવું જોઈએ. તથા તેનીજ છાત્રાસા કરવી ઉચિત છે. ૧.

વિ० વિ० ભાષ્ય—આ શરીર બ્રહ્મ જોટલે કે પરમાત્માનું પુર છે. જેમ રાજાનું નગર હોય છે, જેમાં અનેક પ્રજા તથા વસતિ આદિ રહે છે. તેમ આ શરીર પણ આત્મદેવ નામક પોતાના અધ્યક્ષની અર્થે સિદ્ધિ કરનાર, અનેક ઈન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિથી સુક્ત છે. નગરમાં રાજાનું મકાન હોય છે. એજ પ્રમાણે આ બ્રહ્મપુર રૂપ શરીરમાં એક સૂક્ષ્મ ઘર છે—હૃદય કમળ રૂપ લવન છે—અર્થાત્ બ્રહ્મની ઉપલબ્ધિનું અધિષ્ઠાન છે, જેમ શાલિગ્રામનો ખત્તર વિંધુની ઉપલબ્ધિનું અધિષ્ઠાન હોય છે, તેમ.

આ પોતાના વિકારભૂત કાર્ય શરીરમાં સત્ સંસારક બ્રહ્મ, નામ રૂપની અભિવ્યક્તિ કરવાને સારે છવાત્મ લાવથી અનુપ્રવિષ્ટ છે. તેનો ભાવ એ છે કે—જેમણે આ હૃદય કમળ રૂપ ઘરમાં સ્વ-ઈન્દ્રિય વર્ગનો ઉપસહાર કરી લીધો છે, એ બાહ્ય વિષયોથી વિરક્ત, વિશેષતઃ બ્રહ્મચર્ય તથા સત્યરૂપ સાધનોથી સપન્ન તથા વક્ષ્યમાણ યોગ્યતાઓથી સુક્ત પુરૂષો દ્વારા ચિંતન કરવાથી બ્રહ્મની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

આ સૂક્ષ્મ ગૃહમાં દહર—અત્યંત સૂક્ષ્મ અતરાકાશ છે, એટલે કે આકાશ સારકે પ્રદક્ષ છે એ આકાશ સંસકે તત્ત્વની અદર જે વસ્તુ છે, તેનું ગુરૂના આશ્રય તથા શ્રવણાદિ ઉપાયોથી અન્વેષણ કરી સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ ૧.

વિશેષ—પ્રદાને આકાશ સમાન કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—એક તો પ્રદક્ષ તથા આકાશ બંને શરીર રહિત છે, બીજું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ રૂપ છે, ત્રીજું બંનેમાં સર્વગતત્વ છે, એવી પ્રદક્ષની આકાશની સાથે સમાનતા છે.

છઠા તથા સાતમા અધ્યાયમાં ‘પ્રદક્ષ એકે અદિતીય ઈ તથા દિશા અને કાળ આદિની સીમાની બહાર છે’ એવું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, હવે આ આઠમા અધ્યાયમાં તેની પ્રાપ્તિનું સ્થાન હૃદય, તેની પ્રાપ્તિના ઉપાય પ્રદક્ષચર્યાદિ, ઉપાસનાનું રૂઢ તથા આત્માના પરમાર્થ સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવશે ૧.

શ્રુતિ પોતેજ શિષ્ય રૂપથી પ્રશ્ન કરે છે, યથા—

**तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं नेत्रम
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्तोष्ठव्यं
यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥ २ ॥**

સાવાર્થ—ગુરૂને શિષ્ય પૂછે કે—આ પ્રદક્ષ પુરમાં જે સૂક્ષ્મ કમળ સમાન ઘર છે, તેમાં જે અતરાકાશ છે. તેની અદર શી વસ્તુ છે ? કે જેનું અન્વેષણ કરવું જોઈએ અથવા જેની છાસા કરવી જોઈએ ? તો તેમ પૂછનારાને ગુરૂ એ ઉત્તર આપે. ૨

વિં વિં સાધ્ય—પહેલા મંત્રમાં જે કહેલું છે કે—‘હૃદય કમળસ્થ સૂક્ષ્મ આકાશમાં જે વસ્તુ છે તેને જોળવું તથા જાણવું જોઈએ’. એ યથાશક્તિ અર્થને ગ્રહણ કરીને શ્રુતિ સ્વયં પ્રશ્ન કરીને સમજાવે છે કે—આચાર્યની પાસે શિષ્ય એવી શક્તિ કરે કે—આ પરિચ્છિન્ન પ્રદક્ષપુરમાં અદર જે કમળ સમાન સૂક્ષ્મ સ્થાન છે તેની અદર તેનાથી પણ સૂક્ષ્મ આકાશ છે પ્રથમ તો એ કમળાકાર ઘરમાં રહીને એ શું કરે છે ? વગી તેનાથી પણ સ્વત્પતર આકાશમાં તો કોઈ પણ વસ્તુ રહીજ શકે કેવી રીતે ? એટલે કે કોઈ પણ રહી શકે નહીં

‘એવી વસ્તુને જાણવાનું અને જોળવાનું પ્રયોજન શું છે ? એવું પૂછનારને આચાર્યે આ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ ૨.

વિશેષ—આ મંત્રનું તાત્પર્ય એવી રીતે સમજવું જોઈએ કે—જ્ઞાનું શું તો

હૃદય, તેની અંદર વળી નહાતું. શું આકાશ, એવા ઝીણાની અંદર તે લલા શું હશે ? કે જેને જોળણુ ભેંધજે. જો જોળવાની માથાકુટ કરવાથી ત્યાં કાંઈ ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુ મળી પણ જાય તો તેથી લાભ શો ? જોહવો હુંગર અને કહાડવો ઉદર. શું, તેને સાફ જાટલા ઝીરવથી ઉપદેશ અપાય છે કે—આમ કરીને તેમ કરો, તેની અંદર જે કાંઈ છે તેવું અન્વેષણ કરો તથા તેની જ્ઞાસા કરો. જો શિષ્ય એમ કહે તો શુદ્ધિએ કહેવું ભેંધજે કે. ૨.

હવે આચાર્ય ઉક્ત શંકાનું સમાધાન કરે છે, યથા—

યાવાન્વા અયમાકાશસ્તાવાનેપોઽન્તર્હૃદય આકાશ
 ડમે અસ્મિન્ દ્યાવાપૃથિવી અન્તરેવ સમાહિતે ડમાવન્નિશ્ચ
 વાયુશ્ચ સૂર્યાચન્દ્રમસાવુમૌ વિદ્યુન્નક્ષત્રાણિ યચ્ચાસ્યેહાસ્તિ
 યચ્ચ નાસ્તિ સર્વં તદસ્મિન્સમાહિતમિતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જેટલું મ્હોટું આ જહારતું આકાશ છે, તેટલું જ મ્હોટું આ હૃદયની અંદરતું આકાશ છે. છુંલોક અને પૃથ્વી એ જાને લોક જરાજર રીતે તેની અંદર સમાએલા છે. તેજ પ્રમાણે અગ્નિ તથા વાયુ એ જાને, સૂર્ય તથા ચંદ્ર એ જાને, તથા વિજળી અને નક્ષત્ર તથા આ (જીવ) આત્માના વિષય જે આ લોકમાં છે તથા જે નથી તે સર્વ સમ્યક્ પ્રકારે તેમાં જ સ્થિત છે. ૩.

વિઃ વિઃ ભાષ્ય—હૃદયની અંદર આકાશથી, બ્રહ્મ અભિપ્રેત છે, તેથી હૃદયની અંદર નહાતું આકાશ કહેવાથી એ અભિપ્રાય નથી કે—જસ, આ હૃદયની અંદર કેવળ આકાશ જ માએલું છે; પરંતુ આ આખું બ્રહ્માંડ તેની અંદર સમાએલું છે. જે આ હૃદયમાં આકાશ છે તે નહાતું નથી, પણ જેટલું મ્હોટું છે કે જેટલું લૌકિક આકાશ મ્હોટું છે. પરંતુ તે શુદ્ધ સ્વચ્છ વિજ્ઞાન જ્યોતિ સ્વરૂપે કરીને હૃદયમાં તેટલું જ માત્ર સાક્ષાત્ થાય છે. તેથી તેને નહાતું કહેલું છે. અહીં બ્રહ્મ આકાશની ઉપમા પણ તેને મ્હોટું જતાવવાને સાર છે. વસ્તુતઃ લૌકિક આકાશ પણ તેની અંદર જ છે. એજ શું ? પણ આ બુદ્ધિ ઉપાધિ વિશેષ આકાશની અંદર છુંલોક, પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્રમા, વિજળી તથા નક્ષત્ર સર્વકાંઈ છે. આ દેહવાન આત્માના આત્મીય રૂપે જે કંઈ પદાર્થ આ લોકમાં છે તથા જે કાંઈ સ્વકીય રૂપથી આ સમયે નથી, નહ યર્થ ગએલું તથા ભવિષ્યમાં નહીં થવાનું તે સર્વ તેમાં જ સ્થિત છે. ૩

વિશેષ—જેમણે પોતાની ઇદ્રિયોનો ઉપસંહાર કરી લીધેલો છે, એવા યોગિયોના વિશુદ્ધ અંતઃકરણમાં, જલમાં પ્રતિબિંબના સમાન તથા સ્વચ્છ ઘરણમાં રૂપના સમાન, વિશુદ્ધ વિજ્ઞાન જ્યોતિ સ્વરૂપે પ્રતીત થનાર બ્રહ્મ, તેના જેવોજ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેથીજ કહેલું છે કે—અંતઃકરણ રૂપ ઉપાધિના કારણથી અંતઃકરણ વર્તી આકાશ સૂક્ષ્મ છે. ૩.

હવે અહીં પણ શંકા—સમાધાનને બતાવે છે, યથા—

તં चेद्ब्रूयुरस्मिन् इवेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं
सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदै नजरामाप्नोति
प्रब्रूयते वा किं ततोऽतिविष्यत इति ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—જો આચાર્યને શિષ્ય કહે કે—જો એ સર્વ આ બ્રહ્મપુરમાં સમાજેલું છે, તથા સર્વ ભૂત તથા સર્વ કામનાઓ સમ્યક્ પ્રકારથી તેમાં સ્થિત છે તો ત્યારે ઘટપણુ આવી ને ઘેરીલે છે અથવા તે નહ યઈ જાય છે, તે સમયે પાછળ શું રહે છે—બચી જાય છે ? ૪.

વિં વિં લાખ્ય—આ બ્રહ્મપુરોપલક્ષિત અંતરાકાશમાં એ સર્વ બરાબર સ્થિત છે. તથા સર્પૂર્ણ ભૂત અને સમગ્ર ઇન્દ્રિયાઓ પણ તેમાં સ્થિત છે. તો પછી જે સમયે તે વૃદ્ધ અથવા નદ યઈ જાય છે તે સમયે શું—શું શેષ રહે છે ? અમને તો જોમ લાગે છે કે કંઈ પણ રહેતું નથી. ભાવ જો છે કે—જો વખતે આ બ્રહ્મપુર સંજ્ઞક શરીરના આયુષનો ક્ષય થાય છે અથવા શરૂાદિથી નદ થાય છે ત્યારે તેનાથી સિત્ત બીજું બાકી શું રહી જાય છે ? અભિપ્રાય જો નિકળ્યો કે—ઘડો ફુટી જતાં તેમાંનું દુધ હઠી પણ બરબાદ યઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે દેહનો નાશ થતાં તેનું આશ્રિત સર્વકંઈ નાશ પામે છે કે તેમાંથી બીજું કંઈ બાકી રહે છે ? ૪.

વિશેષ—અહીં શંકા જો થાય છે કે, આચાર્યે જેનું નિરૂપણ કયું નથી એ કામનાઓ તો શિષ્ય કહે છે કે—તેઓ બ્રહ્મપુરમાં સ્થિત છે ? ઉત્તર જો છે કે—જો શંકા બનતી નથી, કારણ કે, આચાર્યે કહેલું છે કે—‘આ લોકમાં જે કંઈ તેનું છે તથા જે કંઈ તેનું નથી’. આમાં સર્વ કામનાઓના વિષયમાં કદી દેવામાં આવેલું છે. વળી જોમ પણ છે કે—‘સર્વ’ શબ્દના પ્રયોગથી પણ તેમાં કામનાઓ આવી જાય છે. તેથી કોઈ શંકા રહેતી નથી. ૪.

શિષ્યોએ આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન કરતાં—

સ બ્રૂયાન્નાસ્ય જરયૈતજીર્યતિ ન વધેનાસ્ય હન્યત
 ષતત્સત્યં બ્રહ્મપુરમસ્મિન્કામાઃ સમાહિતા એષ આત્માઽપહ-
 તપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુર્વિશોકો વિજિઘત્સોઽપિપાસઃ સત્ય-
 કામઃ સત્યસંકલ્પો યથા હ્યેવેહ પ્રજા અન્વાવિશન્તિ યથા-
 નુશાસનં યં યમન્તમભિકામા ભવન્તિ યં જનપદં યં ક્ષેત્ર-
 ભાગં તં તમેવોપજીવન્તિ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—આચાર્યે કહેવું જોઈએ કે—આ શરીરના વૃદ્ધ થવાથી તે
 હૃદયાકાશાખ્ય (સ્થ), છૂલું અગર વૃદ્ધ થતું નથી. તથા તેના વધથી તેનો
 નાશ થતો નથી. એ બ્રહ્મપુર સત્ય છે, તેમાં સંપૂર્ણ કામનાઓ એવીજ રીતે
 રહેલી છે. એ આત્મા છે, ધર્માધર્મથી રહિત છે, જરાહીન, મૃત્યુરહિત, શોક
 વિહીન, બોજનની ઇચ્છાથી પર. પિપાસાશૂન્ય, સત્યકામ તથા સત્યસંકલ્પ
 વાળો છે. જેમ લોકમાં પ્રભાઓ રાજાની આજ્ઞાનું અનુવર્તન કરે છે, એટલે કે
 પ્રભા—જેનો કોઈ સ્વામી છે—તે શાસકના આદેશાનુસાર ચાલે છે, તો તેઓ જે
 જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે તથા જે જે દેશ અગર ભૂલાગની કામના કરે છે, તેનો
 તેનીજ ઉપસોગ કરે છે. ૫.

વિં ૦ વિં ૦ બાબી—આચાર્યને ઉચિત છે કે—શિષ્યગણની શૂન્ય વિષ-
 ધિથી છુદ્ધિની નિષ્પત્તિ કરી દે; એટલે કે તેમને એવું કહે કે—જેમાં સર્વકંઈ
 સ્થિત છે તે અંતરાકાશ સમૂહ બ્રહ્મના દેહની વૃદ્ધાવસ્થા આદિથી કોઈ વિકાર
 થતો નથી, તેમજ શસ્ત્રાદિકેના આઘાતથી આકાશની પેઠે તેનો વધ થતો નથી.
 તો પછી તેનાથી પણ સક્ષમતર અચબ્દ અને અસ્પર્શ બ્રહ્મના દેહને ઇન્દ્રિયોના
 દોષનો સ્પર્શ ન થાય એમા તો કહેવાનું જ શું છે ?

એ આત્મા તમારો—અમારો સર્વનો સ્વસ્વરૂપ છે. તેમાં પાપ પુણ્યનો
 લેશ પણ નથી. તે સત્ય સંકલ્પ તથા સત્યકામ છે. હે શિષ્યો ! તમારી એ ચંકા
 પણ ધરાબર નથી કે—‘તેને ન બાળીએ તો તેમાં હાનિ પણ શી છે’ ? હાનિ એ
 છે કે—આ લોકમાં જે પ્રમાણે પોતાનાથી બિન્ન કોઈ અન્યને સ્વામી માનનારી

પ્રજા, જેવી પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા થાય છે, તે પ્રમાણે ચાલે છે. આ દ્રષ્ટાંત પુણ્ય ફળના ઉપભોગમાં અસ્વાતન્ત્ર્ય દોષ પ્રતિ છે. ૫.

વિશેષ—‘અપહતપાપ્મા’ એ વિશેષણ આપવાથી, ‘વિજરા’, વિમૃત્યુ, તથા વિશોક’ એ વિશેષણોની આવશ્યકતાજ રહેતી નથી. કારણકે તેનાથી ‘અપહતપાપ્મત્વ’નો નિષેધ થઈ જાય છે. જરા, મૃત્યુ અને શોક તો પાપનાં કાર્ય છે. કારણ ન રહેવાથી કાર્ય પણ રહેશે નહીં. અથવા જરા આદિના પ્રતિષેધથી ધર્માધર્મનું કોઈ કાર્ય ન રહેવાથી વિદ્યમાન રહેવા છતાં પણ તેમનું ન ‘હોવા’ જેવુંજ થઈ જશે. તેથી એ બન્નેનો પૃથક્ નિર્દેશ વ્યર્થ છે ? એ શંકાનું સમાધાન એવું છે કે—અધર્મના કાર્ય રૂપ જરા આદિથી ભિન્ન સ્વાભાવિક જરાદિ દુઃખનું હોવું પણ સંભવનીય છે, જેમ ઈશ્વરમાં ધર્મનો કાર્યભૂત આનંદ ન હોય પણ સ્વાભાવિક આનંદ તો તેમનામાં છે જ, તેથી ધર્માધર્મથી જરાદિનો પૃથક્ પ્રતિષેધ કરવો ઉચિત છે. અહીં જરાદિકોનું ગ્રહણ સપૂર્ણ દુઃખોના ઉપલક્ષણને સાફ છે. પાપ નિમિત્તક દુઃખ તો અનંત છે. એ સર્વની ગણતરી કરી શકાય તેમ નથી.

‘એ આત્માને ન જાણીએ તો હાનિ શી છે’ એવું કહેનારાઓને પ્રથમ ઉત્તર અપાઈ ચુક્યો છે. તેનું સ્પષ્ટ તાત્પર્ય એ છે કે—આત્માને ન જાણવાથી પુણ્યનું જે ફળ છે તે વિનાશી તથા પરાધીનતા સહિત ઉત્પન્ન થશે. જેમ રાજાની પ્રજા રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે જ હેશમાં ક્ષેત્ર આદિ ભાગને પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવ એ છે કે—જે સ્વારાજ્યની કામનાવાળા છે તેમણે આત્માને જાણવું આવશ્યક છે. કારણ કે કેવળ કર્મનું ફલ થોડું તથા ક્ષીણ થાય એવું હોય છે. અને તેમાં પણ તેને સ્વામીની સ્વતંત્રતા મળેતી નથી હો, જ્ઞાનનું ફળ સ્વારાજ્ય છે—સ્વતંત્રતા છે. એજ રાજાના દ્રષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. ૫.

હવે એ કર્મ ફળના ક્ષયને સાફ શ્રુતિ દ્વારા બીજું દ્રષ્ટાંત આપવામાં આવે છે, યથા—

तद्यथेह कर्मजिता लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्य-
जितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येताश्च-
श्च सत्यान् कामाश्चस्तेषाश्च सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भव-
त्यथ य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्त्येताश्चश्च सत्यान्
कामाश्चस्तेषाश्च सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—જેમ અહીં કર્મથી જીતાવેલ લોક ક્ષીણ થઈ જાય છે, એટલે કે જેતી આદિ અથવા સેવા આદિ ફળ કર્મથી મળેલુ અંતમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે પરલોકમાં પણ તે ફળ ક્ષીણ થઈ જાય છે કે અહીં પુણ્ય કર્મો કરવાથી મળેલાં હોય છે. જે લોકો આ લોકમાંથી આત્માને તથા આ સત્યકામનાઓને જાણ્યા વગરજ પરલોક સિધાવે છે તેમની સર્વલોકમાં યથેચ્છ ગતિ થતી નથી. તથા જે આત્માને, તથા આ સાચી કામનાઓને જાણીને આ લોકથી જાય છે તેમનું સર્વ લોકમાં સ્વચ્છંદ ગમન થાય છે. ૬.

વિં વિં ભાષ્ય—આ સંસારમાં પોતાના માલિકની આજ્ઞા અનુસાર વર્તનારી પ્રજા સેવાદિ કામ કરવાથી જે મેળવે છે તે અંતમાં વિનષ્ટ થઈ જાય છે. લૌકિક સેવાથી તેમને જે મળે છે તેને તેઓ સ્વતંત્રતા પૂર્વક લોગવી શકતા નથી. એજ પ્રમાણે પરલોકમાં અહીં સંપાદન કરેલા પુણ્યના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત કરેલા લોકના લોગ પણ પરાધીન છે, અને તે ક્ષીણ થઈ જાય છે.

જ્ઞાન કર્મના અધિકારી, યોગ્યતાથી સંપન્ન થઈને પણ જે લોક, શાસ્ત્ર તથા આચાર્યોએ ઉપદેશોનાં ઉપર્યુક્ત લક્ષણ સંપન્ન આત્માને જાણ્યા વગર એટલે કે આત્મસંવેદતાને પ્રાપ્ત કર્યા વગર આ દેહનો પરિત્યાગ કરીને પરલોકમાં જાય છે. અર્થાત્ સત્ય સકલ્પની કાર્યભૂતા સ્વાન્તાઃકરણસ્ય સત્ય કામનાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વગર મરી જાય છે, તેમની જેમ રાજાનું અનુવર્તન કરનારી પ્રજાઓની સ્વતંત્રતાનો ખાધ થઈ જાય છે, તેમ સર્વલોકમાં જવાની ગતિનો ખાધ થઈ જાય છે. તથા જે લોકો શાસ્ત્ર તથા આચાર્યના ઉપદેશાનુસાર આત્માને જાણીને પરલોકમાંથી જાય છે, તેમને સાર્વભૌમ રાજાની પેઠે કહીં પણ જવામાં કોઈ રોક્ષી શકતું નથી. ૬.

વિશેષ—કોઈની સેવા-ચાકરીથી જે વસ્તુ દુનિયામાં કોઈને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તે સદા રહેતી નથી. તેજ પ્રમાણે અગ્નિહોત્ર, દાન ધર્મથી ઉત્પન્ન થએલા ફળ દ્વારા જે પરલોક મળી જાય છે, તે પણ થોડા દિવસ પછી હાથમાંથી સરી જાય છે. જે જ્ઞાની છે તેનું અહીં પણ કલ્યાણ છે અને ત્યાં પણ કલ્યાણ છે.

—ૐ—

ખંડ બીજો

—

હવે ઉક્ત પ્રશ્નવેત્તા પુરુષના ઝીંધવેનું કથન કરે છે, યથા—

સ ચદિ પિતૃલોકકામો ભવતિ સંકલ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ
સમુત્તિષ્ઠન્તિ તેન પિતૃલોકેન સંપન્નો મહીયતે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—એ જે પિતૃલોકની કામનાવાળો થાય છે તો તેના સકલ્પમાત્રથી પિતૃલોક તેની સાથે પ્રગટ થાય છે, એટલે કે પિતૃગણ આત્મ સળધી થઈ જાય છે, એ પિતૃલોકથી સપત્ત થઈને એ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ પિતૃલોકની સપત્તિ પ્રાપ્ત કરીને આનંદિત થાય છે. ૧.

अथ यदि मातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥२॥

ભાવાર્થ—તથા જે એ પુરુષ માતૃલોકની કામનાવાળો થાય છે તો તેના સંકલ્પ માત્રથીજ ત્યાં માતાઓ ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. એ માતૃલોકને મેળવીને આનંદ લોગવે છે. ૨.

अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥३॥

ભાવાર્થ—જે તે બ્રાતૃલોકની કામનાવાળો થાય છે તો તેના સકલ્પ માત્રથીજ ત્યાં બ્રાતૃગણ ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. તે બ્રાતૃલોકથી સપત્ત થઈ તેના મહિમાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩.

अथ यदि स्वसृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥४॥

ભાવાર્થ—તથા જે તે બગિની લોકની કામના વાળો થાય છે તો ત્યાં તેના સકલ્પ માત્રથીજ જુદેનો તેની સાથે પ્રગટ થઈ જાય છે, અને તે બગિની લોકથી સપત્ત થઈને ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪.

अथ यदि सखिलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन संपन्नो महीयते ॥५॥

ભાવાર્થ—તથા જે તે મિત્ર લોકની કામનાવાળો થાય છે તો તેના સકલ્પ માત્રથી મિત્ર પ્રગટ થઈ જાય છે તથા તે મિત્ર લોકથી સપત્ત થઈને તેના મહિમાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫.

अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति संकल्पा-
देवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्यलोकेन

ભાવાર્થ—જે તે ગંધ અને માલાના લોકની કામના કરે છે તો તેના સંકલ્પમાત્રથી ગંધ માલાદિ ત્યાં ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. એ ગંધ માલાના લોકથી સંપન્ન થઈને તેના મહિમાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬.

अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संकल्पादेवास्या-
न्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन संपन्नो महीयते ॥७॥

ભાવાર્થ—તથા જે તે અન્ન પાન સંબંધી લોકની કામનાવાળો થાય છે તો તેના સંકલ્પથીજ અન્ન-પાન તેની પાસે ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. એ અન્ન-પાન લોકથી સંપન્ન થઈને મહિમાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति संकल्पा-
देवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादित्रलोकेन
संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—જે તે ગીત અને વાદના લોકની કામના કરે છે તો તે તેના સંકલ્પ માત્રથી ગીત તથા વાદ પ્રગટ થઈ જાય છે, તથા ગીતવાદિત્રાદિ લોકથી સંપન્ન થઈને તેના આનંદ ભોગવે છે. ૮.

अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः
समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥

ભાવાર્થ—તથા જે તે સ્ત્રી લોકની કામનાવાળો થાય છે તો તેના સંકલ્પથી સ્ત્રિયો તેની પાસે ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. એ સ્ત્રી લોકથી સંપન્ન થઈ મહિ-
માન્વિત થાય છે. ૯.

यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽ-
स्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयते ॥ १० ॥

ભાવાર્થ—તે જે જે વિષયમાં પ્રીતિ કરે છે, એટલે કે જે જે પ્રદેશની કામનાવાળો થાય છે તથા જે જે ભોગની ઇચ્છા કરે છે તે સર્વ તેના સંકલ્પથીજ તેને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનાથી સંપન્ન થઈને તેના આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦.

वि० वि० भाष्य—आ ऊँकुना दृश भत्रोना भाष्य तथा विशेषतु सायेन
वर्णन करवाभां आवे छे—

આ દહર આત્માના ઉપાસક પુરૂષની, જે પરલોકમાં જે મૃત થએલા પિતરોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય છે તો તે ઉપાસકની ઇચ્છા અનુસાર તેને પિતર પ્રાપ્ત થાય છે. તે પિતર લોકમાં સમૃદ્ધિ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થએલો ઉપાસક પુરૂષ ત્યાંના મહિમાનો અનુભવ કરે છે. શુદ્ધ ચિત્ત થવાથી ઇશ્વરના સમાન સત્ય સંકલ્પ થવાથી તે એ પિતૃલોકના આનંદને ભોગવે છે. પિતૃગણ પણ તેના આત્મીય થઈ જાય છે—તેને પોતાનોજ સમજી સર્વકાંઈ સમર્પણ કરી દે છે આત્મજ્ઞ પુરૂષની કામનાઓ અપ્રતિહત ગતિ વાળી થઈ જાય છે. જે કે તેને આનંદ ધન પ્રાપ્ત થઈ જવાથી ખીજી કોઈ અભિલાષા રહેતીજ નથી, ઉદય થતી જ નથી. તો પણ પ્રારબ્ધવશાત્ અથવા અન્ય કોઈ કારણથી કદી કદી થઈ પણ જાય તો તે તુરંત પૂર્ણ થઈ જાય છે.

એજ પ્રમાણે માતા, પ્રાતા, ભગિની, સખા, આદિની પણ તેની કામનાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે. જાણે કે તેઓ તેને સ્વયં આવી મળે છે, આનંદ પણ આપે છે. વધારે શું શું કહી શકાય ? ઉપાસક જે જે પદાર્થની કામના કરે છે તે તે સર્વ સંકલ્પ માત્રથીજ આવીને ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. પ્રજ્ઞવેતાનું સર્વ કાંઈ પોતાનુંજ છે.

વિશેષ—આ ખડમાં પ્રજ્ઞવેતા પુરૂષના ઐશ્વર્યનું એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે—તે સર્વ લોકલોકાન્તરોમાં સ્વેચ્છાચારી થઈને વિચરે છે. તથા તેનું એવું અપૂર્વ સામર્થ્ય હોય છે કે —તેને સાડું સર્વભોગ આત્મભૂત થઈ જાય છે. અર્થાત્ તે પોતાના સામર્થ્યથીજ ઉક્ત ભોગોનો લાભ કરી લે છે. તેને કોઈ વિષયાન્નરની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

પ્રતીત થાય છે કે આર્થલોકો ગધનને સર્વથી અનિદ્ર જોડું સમજતા હતા. એ વાત ઉપનિષદોના મત્રોમાં વારંવાર કહેવામાં આવી છે. એટલે કે—પ્રજ્ઞજ્ઞ સ્વેચ્છાચારી હોય છે. તેમની ગતિને કોઈ પણ રોકી શકતું નથી તેઓ મરજી પ્રમાણે ગમે ત્યાં જવા આવવાને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. આત્મજ્ઞાનના ખીળાં જે ફળ છે તેમાં આ છેવટનું ફળ છે ૧-૧૦.

ખંડ ત્રીજો

ઉપર્યુક્ત આત્મધ્યાન રૂપ સાધનના અનુષ્ઠાન પ્રતિ સાધકોમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાસાડું દયાવતી શ્રુતિ કહે છે, યથા—

ત ઇમે સત્યાઃ કામા અનૃતાપિધાનાસ્તેવાથ-
સત્યાનાઽસતામનૃતમપિધાનં યો યો દાસ્યેતઃ પ્રૈતિ ન
ત્મિહ દર્શનાય લભતે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—તે એ સાચી કામનાઓ જૂઠીથી ઢંકારી ગએલી છે, અર્થાત્ જો કે એ કામનાઓ સત્ય છે, પણ તેમના પર એક ઢાકણ છે જે જૂઠું છે. કારણકે આ પ્રાણીનાં જે સંબંધી અહીંથી મરીને જાય છે તે ફરીથી તેના જોવામાં આવતાં નથી. ૧.

હવે સત્ય કામનાઓના સાતા વિદ્વાન્ પુરુષના ક્ષણનું કથન કરે છે, યથા—

अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यश्चान्यदिच्छन्त
लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा
अनृतापिधानास्तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा
उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा
अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतैर्न हि
प्रत्यूढाः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—તથા આ વિદ્વાન્ પુરુષના જે સંબંધી દર્શિત છે તથા જે મરી ગયા છે, તથા જે અન્ય પદાર્થ છે. તેમની ઇચ્છા કરતા હોવા છતાં પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પણ એ સર્વને તે આ હૃદયાકાશસ્વ પ્રદાનમાં જઈને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, કારણ કે ત્યાં તેના એ સત્યકામ અનૃતથી આવશ્યકિત યએલા રહે છે. ઉક્ત વિષયમાં દ્રષ્ટાંત છે—જેમ ક્ષેત્રનો સ્વામી, ક્ષેત્રને સારી રીતે ન જાણનાર ઉપર ઉપરથી વ્યાપાર કરે છે પણ ક્ષેત્રની અંદર દાટેલી હિરણ્યનિધિને—ખનનાને જાણતો નથી. તેજ પ્રમાણે આ સર્વ પ્રજાઓ પ્રતિદિન પ્રદાને પ્રાપ્ત થાય છે તો પણ યુષુષિ કાળમાં હૃદયસ્વ પ્રદાનમાં લીન થાય છે તો પણ—અનૃતથી ઢંકા-એલી હોવાથી તે પ્રદાનોકનો લાભ કરી શકતી નથી. ૨.

હુ, જેમ નામાદિકોમાં છે, તેજ પ્રમાણે અહીં પણ પ્રદાદ્રષ્ટિનો આરોપ માત્ર છે ? એ શકાતુ નિવારણ કરે છે, યથા—

स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदय-
मिति तस्माद्बृहदयमहरहर्वा एव विस्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—નિશ્ચય કરીને તેવી એ આત્મા છે, તેનું એજ નિર્વચન છે કે—(હૃદિ—અયમ્ ધૃતિ, તસ્માત્, હૃદયમ્) હૃદયમાં તે આત્મા છે. તેવી તેને “હૃદય” કહે છે. એવું જાણનારા અવશ્યજ પ્રતિદિન (યુષુષિમાં) સ્વર્ગ-લોકને (હૃદયસ્વ પ્રદાને) પ્રાપ્ત થાય છે. ૩.

વિ. વિ. લાખ્ય—સાચી કામનાઓ, જેનું પહેલા તથા બીજા ખડમાં વર્ણન છે, તે દરેકના હૃદયમાં સદા વિદ્યમાન છે. તે કામનાઓને પ્રત્યેક મનુષ્ય એટલા માટે પૂર્ણ કરી શકતા નથી કે—તેમના ઉપર એક પડદો પડેલા છે, અને તે પડદો મિથ્યાનો છે. અર્થાત્ બહારના વિષયોમાં તૃષ્ણાને વશ થઈ સ્વેચ્છાચારી થવું, નહીં કે શાસ્ત્રની મર્યાદામાં રહેવું. એ કામનાઓ મિથ્યા જ્ઞાનથી યાય છે તેથી જૂઠી છે. જ્યારે એ જૂઠનો પડદો ખસી જાય છે ત્યારે એ સાચી કામનાઓ પ્રકાશિત થાય છે. ૧૩.

વિશેષ—‘હૃદય’ એ નામના નિર્વચનની પ્રસિદ્ધિથી ‘આત્મા આપણા હૃદયમાં સ્થિત છે’ એવું જાણવું જોઈએ. એ પ્રમાણે જાણનારા પુરુષ મતિદિન સ્વર્ગલોક હૃદયસ્થ પ્રધાને પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં શકા વાય છે કે—એ પ્રમાણે ન જાણનારો પણ સુપ્રસિદ્ધિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, જ, તો પછી તેને જાણવાના ફળમાં વિશેષતા શી ? ઉત્તર એ છે કે—કંઈક વિશેષતા અવશ્ય છે. જેમ વિદ્વાન્ તથા અવિદ્વાન્ સર્વ જીવ સદ્ પ્રાપ્ત છે, તો પણ ‘તું પ્રાપ્ત છે’ એ પ્રકારે બોધિત થયેલો વિદ્વાન્ ‘હું સત્ જ છું, બીજો કાંઈ નથી’ એ પ્રમાણે જાણીને સત્ જ યદ જાય છે. એજ પ્રમાણે સુપ્રસિદ્ધિમાં જો કે વિદ્વાન્ તથા અવિદ્વાન્ બન્ને સતને પ્રાપ્ત થાય છે તો પણ કેવળ એ પ્રમાણે જાણનારજ સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થાય છે

હૃદયમાં હોવાથી આત્માનું નામ 'હૃદય' છે જે મનુષ્ય આત્માને પોતાના હૃદયમાં નિરતર વિદ્યમાન માનીને સાસારિક યાત્રા કરે છે, તે સદાએ ઉન્નત રહે છે. અર્થાત્ તે પરમાત્માના ન્યાય રૂપ હૃદયી ભયભીત થઈને વેદોક્ત આજ્ઞાનું પાલન કરતો હોવાથી ખાખો ભાગી થતો નથી. તે સદાએ સત્યનું અવલંબન કરે છે, તેથીજ તેની ઉચ્ચગતિ થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૧-૩

હવે સુક્રિતાના અવલંબન પ્રદાની વિદ્વાન, તાદાશ્યથી સ્તુતિ કરતો કહે છે, યથા—

अथ एष संप्रसादोऽस्माच्छरोरात्समुत्थाय परं
ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति
(होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो
नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—જે જે સમ્પ્રસાદ છે, તે આ ભૌતિક શરીરથી ઉઠીને પરમ જ્યોતિને પ્રાપ્ત થાય છે, પોતાના સ્વરૂપ સાથે યુક્ત થઈ જાય છે, જે આત્મા છે, જેજ અમૃત છે, જેજ અલય છે તથા જેજ પ્રદ્ધ છે—જેવું આચાર્યે કહ્યું. તે આ પ્રદ્ધનું ‘સત્ય’ એ નામ છે. ૪.

ઉપાસ્યની સ્તુતિને સાડે 'અત્ય' એ નામના અક્ષરોનું વર્ણન કરે છે, યથા—

तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतीयमिति
तथात्तत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति
यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं
लोकमेति ॥ ५ ॥

આવાર્થ—જો નામ (સત્ય) માં ત્રણ અક્ષર છે, 'સ', 'તી', 'યમ્'.
 જોમાં જે સત્—'સકાર'—છે. તે અમૃત છે. જે તી—'ત કાર'—છે તે
 મર્થ છે, તથા જે યમ્—'ય કાર' છે, તેનાથી જો બન્નેનું નિયમન કરે છે.
 જેથી તેનાથી જો બન્નેને નિયમમાં રાખે છે, તેથી તે 'યમ્'. હં જો પ્રમાણે
 જાણનારો પ્રતિજિન જ સ્વર્ગલોકમાં જાય છે. ૫.

(૧૦ વિ૦ ભાષ્ય—‘एषः सम्प्रसादः’ श्रुतिभां જે ‘सम्प्रसादः’ शब्द
 आवेલો છે, તેનાથી સામાન્યતઃ સર્વ જીવોનું બ્રહ્મ યદ્ય શકે છે, પણ અહીં
 પ્રકરણ પ્રાપ્ત ‘विद्वान्’ ને સાદ્વ તે ચોળખેલો છે. કારણકે ‘एषः’ અગર ‘एतत्’
 શબ્દ સ્વસમીપનોજ પ્રાદર્શક હોય છે. સમીપમાં વિદ્વાન્ જ મળે છે, કારણ કે
 તેનુંજ આ પ્રકરણ છે. પ્રકરણ તો આત્માનું પણ છે ? એવી શંકાવાળાને ઉત્તર
 એ છે કે—‘एषः’ અથવા જે એતત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે. તેથી ભાષ્યકાર
 કહે છે કે—ખસ, એજ યત્ન વિશેષથી સમ્પ્રસાદ શબ્દથી અહી ‘विद्वान्’ નું બ્રહ્મ
 કરવું. જીવનું નહીં. સમ્પ્રસાદ વિદ્વાનની “सुषुप्तौ स्वेन आत्मना सत्ता सम्पन्नः
 सन् सम्यक् प्रसीदति इति सम्प्रसादः विद्वान्” એવી બ્યુત્પત્તિ કરેલી છે. એવો
 વિદ્વાન્ શરીરનો ત્યાગ કરી આ શરીરથી ઉત્થાન કરી અર્થાત્ દેહાત્મબુદ્ધિનો
 ત્યાગ કરી પરમાત્મ લક્ષણ નિહમિ સ્વરૂપ જ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈ અર્થાત્ આત્મ
 સ્થિતિમાં પહોંચીને સ્વદીય એટલે કે ચોતાના સ્વરૂપને સમ્પન્ન થઈ જાય છે.

વિશેષ—“સત્ય” શબ્દમાં સતતન્ય એ ત્રણ અક્ષર છે તેમાં જે ‘ઇકાર’ આદિ અતિરીકત વર્ણ છે તે અનુબંધ છે એટલે કે ઉચ્ચાર માત્રને સાફ છે તેનું બીજું કોઈ પ્રયોજન નથી. કોઈકોઈ મહાત્મા પાસેથી અમે ‘સત્ય’ શબ્દનું એ પણ નિર્વચન સાંભળ્યું છે કે—‘સ’ નો અર્થ અમૃત-જીવાત્મા છે, તથા ‘ત’નો અર્થ મર્ત્ય પ્રકૃતિ છે તથા ‘ય’નો અર્થ પ્રજ્ઞ છે. અર્થાત્ જીવ તથા પ્રકૃતિને જે પોતાના વશમાં રાખે છે તેનું નામ ‘સત્ય’ છે. કારણ કે તેનાં મહદાદિ કાર્ય આવીર્ભાવ—તિરાબાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જે ‘સત્ય’ને સારી રીતે જાણે છે તે પ્રતિ દિન ઉચ્ચગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ કેટલે સુધી બરાબર છે તેને પાઠક સમજી લે. અહીં એ પણ લખ છે કે—જ્યારે સત્યલોકના નામનું, ધ્યાનનું એવું માહાત્મ્ય છે તો પછી સત્ય નામવાળા પ્રજ્ઞના ધ્યાનનું માહાત્મ્ય કેવું હશે, તે પણ પાઠક વર્ગ સમજી લે. ૫.

ખંડ ચોથો

ઉક્ત સમ્પ્રસાદ સ્વરૂપભૂત જે પ્રજ્ઞ છે, તેના શુષ્કોની સાથે પ્રજ્ઞચર્ય રૂપ સાધનથી સંબંધ કરાવવાને સાફ પુનઃ સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, યથા—

अथ य आत्मा स सेतुर्विद्यतिरेपां लोकानामसंभेदाय
नैतद्य सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न
सुकृतं न दुष्कृतञ्च सर्वे पाप्मानोऽतो निर्वर्तन्तेऽपहत-
पाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—તથા જે આત્મા છે તે એ લોકોના પારસ્પરિક સંબંધને સાફ તેમને વિશેષ રૂપથી ધરણ કરનારો સેતુ છે. દિન તથા રાત્ર એ સેતુનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી, તથા તેને ન તો જરા, ન તો મૃત્યુ, ન શોક, ન પુણ્ય તેમ પાપ પણ નથી. તેનાથી સર્વપાપ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, કારણ કે એ પ્રજ્ઞલોક પાપથી રહિત છે.

જે સેતુ કહેલો છે તેના રૂળનું ક્ષણ કરે છે, યથા—

तस्माद्वा एतच्च सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति
विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति
तस्माद्वा एतच्च सेतुं तीर्त्वापि नकमहरेवाभिनिष्पद्यते
सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—તેથી એ જે આ સેતુથી પાર થઈ જાય છે, તેને આંધળો હોય તો દેખતો થઈ જાય છે. વિદ્ય હોય છતાં પણ અવિદ્ય થઈ જાય છે એટલે કે ઘાયલ હોવા છતાં પણ જખ્મી થતો નથી, રાગી હોય તો નિરોગ થઈ જાય છે, તેથી જ્યારે મનુષ્ય એ સેતુથી પાર થઈ જાય છે ત્યારે સત પણ દિવસ થઈ જાય છે, સર્વ અન્ધકાર દૂર થઈ જાય છે. કારણ કે એ પ્રલલોક સર્વદા પ્રકાશરૂપ છે. ૨.

એ દેલ વિધાના મહિમાથી કેને સિદ્ધ થાય છે, તેના સંબંધમાં કહે છે, યથા—

તથા एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष
ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—પુરૂષ જે નિશ્ચય કરીને પ્રહાયર્ય દ્વારા પ્રલલોકને જાણે છે, તેમને એ પ્રલલોક પ્રાપ્ત થાય છે. તથા તેમનું જ સર્વ લોકોમાં સ્વચ્છંદ ગમન થાય છે. ૩.

વિં વિં ભાષ્ય—ઉક્ત ત્રણે મન્ત્રોના ભાષ્ય તથા વિશેષ સાથે જ લખવામાં આવ્યાં છે—એ આત્મા જ બૂરાદિ લોકોના રક્ષણને સારૂ વર્ણાશ્રીમાંદિ લેલવાળા જન્તુ માત્રને ધારણ કરે છે. જેમ મૃત-કાષ્ટ નિર્મિત બાહ્ય સેતુ જલનો લેલક છે. તેવો જ આત્મા પણ છે. એ સેતુરૂપ આત્માને દિન-રાત્રી પરિચ્છિન્ન કરી શકતાં નથી. જરા, મૃત્યુ, શોક, ધર્મ, અધર્મ ઇત્યાદિ સર્વ પાપરૂપ આ આત્માથી નિવૃત્ત છે, તેથી જ જે આત્મા ‘અપહતપાપ્મા’ છે. ધર્મને પણ અહીં પાપ કહેવામાં આવેલું છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે એ પણ જન્મ મરણાદિ યુક્ત લોકોનું કારણ છે. અધ્યાસથી જે અન્ધત્વાદિ શરીરના ધર્મ આત્મામાં ભાસે છે તેનો, આત્માને દેહથી ભિન્ન જાણનારો વિદ્વાન્ ત્યાગ કરી દે છે. શરીરાધ્યસ્ત રાગાદિ પણ આત્મજ્ઞાનીમાં હોતાં નથી. આત્મામાં રાત્રી દિવસનો તો સંબંધ જ નથી. એવા પ્રકાશરૂપ આત્માને વિવેકી જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ આત્માની પ્રાપ્તિ પ્રહાયર્યથી થાય છે, પ્રહાયર્ય સહિત વિદ્વાનોનું સર્વ લોકમાં ઈચ્છા પૂર્વક વિચરણ થાય છે, તથા પ્રહાયર્યથી જ તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧-૩.

વિરોધ—એ પરમાત્મા અપહત પાપ્મા છે, જે સકળ પ્રહ્યાંડને ચલાવે છે. તે વિરજ, વિમૃત્યુ તથા વિશેષ આદિ શુષ્ણવાળા જેવો છે, એજ આ સંસારનો સેતુ છે. જે ઈશ્વર આ સંસારને ધારણ ન કરે તો તેમાં ગરળડ થઈ તરત જ નષ્ટ

યદ્ બ્રહ્મ જગતમાં જલની કમી નથી, અગ્નિ-હવાની પણ કમી નથી. જો જો પરસ્પર વિરુદ્ધ પદાર્થ કોઈ બરાઈ જોકે બીજા સાથે અથકાય-હડે તો આપણા બધાની શી ગતિ થાય ? તેથી આ સમારની રક્ષાને સાર પ્રદા જ સેતુ તથા ધારણ કરનારો છે. જે મનુષ્ય તેની આજ્ઞા કે જેની સૂચી વેદ વેદાન્તમાં આપેલી છે, તેનું પાલન કરતો અર્થાત્ તેના નિયમને અનુકૂળ ગ્રાહીને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે, તે પણ પરમાત્માના ઉક્ત શુભોને ધારણ કરીને અમૃત યદ્ બ્રહ્મ છે. ૧-૩.

—❦— ખંડ પાંચમો

સેતુ આદિ શુભોથી સ્તુત આત્માની પ્રાપ્તિને સાર જ્ઞાન ઉપરાંત પ્રહાયર્થનું વિધાન કરવું આવશ્યક છે, કારણ કે તે જ્ઞાનનું સહકારી છે, તેથી તેને શ્રુતિ કહે છે, તથા તેની ઇતિ કર્તવ્યતાને સાર યજ્ઞાદિના રૂપમાં સ્તુતિ કરે છે, યથા—

अथ ययज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण
ह्येव यो ज्ञाता तं विदन्तेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य-
मेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्टात्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—જેને ધાર્મિક લોક ‘યજ્ઞ’ કહે છે તે વાસ્તવમાં પ્રહાયર્થ જ છે, કારણ કે પ્રહાયર્થ દ્વારા જ તે જે જાણે છે, તેને પ્રહાયલોક મળે છે. તથા જેને ઇષ્ટ કહે છે તે પણ પ્રહાયર્થ જ છે, કારણ કે પ્રહાયર્થ દ્વારા પૂર્જન કરીને જ પુરૂષ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧.

अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येण ह्येव सत आत्मनस्त्रायणं विदन्तेऽथ यन्मौनमित्या-
चक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविन्द
मनुते ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—તથા જે લોક ‘સત્રાયણ’ એમ કહે છે, તે પણ પ્રહાયર્થ જ છે કારણ કે પ્રહાયર્થથી જ તે સત્-સત્ય પ્રહાયી પોતાની રક્ષા-ત્રાયણને પામે છે તેના સિવાય જેને ‘મૌન’ કહે છે તે પણ પ્રહાયર્થ જ છે, કારણ કે પ્રહાયર્થ દ્વારા જ પુરૂષ આત્માને શોધી કહાડીને તેના ઉપર ધ્યાન સ્થિર કરે છે—મનન કરે છે. ૨.

અથ યદનાશકાયનમિત્યાચક્ષતે ब्रह्मचर्यमेव तदेष
 ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ यदरण्याय-
 नमિત્યાચક્ષતે ब्रह्मचर्यमेव तत्तदरश्च ह वै ण्यश्चार्यवौ
 ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरंमदीयश्च सरस्तद-
 श्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्वह्यणः प्रभुविमितश्च
 हिरण्यम् ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તથા જેને લોકો ‘અનાશકાયન’ (નષ્ટ ન થનારો) કહે છે, તે
 પણ વાસ્તવમાં પ્રહાર્યર્થ જ છે. કારણ કે, સાધક જેને પ્રહાર્યર્થ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય
 છે તે એ આત્મા નષ્ટ થતો નથી. તથા લોક જેને ‘અરણ્યાયન’ એમ કહે છે, તે
 પણ પ્રહાર્યર્થ જ છે, કારણ કે એ પ્રહારલોકમાં ‘અર’ તથા ‘ણ્ય’ એ બે સમુદ્ર છે.
 ત્યાંથી ત્રીજી ઘુલોકમાં ‘ઐરમદીય’ સરોવર છે ‘સોમ સવન’ નામનો અશ્વત્થ છે,
 અર્થાત્ જેમાંથી સોમરસ વહે છે એવો અશ્વત્થ છે. ત્યાં પ્રહારની ‘અપરાજિતા’
 પુરી છે, તથા પ્રભુ-પ્રહાર દ્વારા વિશેષરૂપથી નિર્માણ કરેલો એક સોનેરી મંડપ છે. ૩.

तथ एवैतावरं च ण्यं चार्यवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्या-
 नुविन्दान्त तेषामेवैव ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु लोकेषु
 कामचारो भवति ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—હવે એ લોક જે પ્રહાર્યર્થ દ્વારા પ્રહારલોકમાં વર્તમાન ‘અર’
 તથા ‘ણ્ય’ એ બે સમુદ્રને પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રહારલોક એજ લોકોનો યર્થ જાય છે.
 તેમની સર્વ લોકોમાં સ્વચ્છન્દ ગતિ થઈ જાય છે. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—ઉક્ત ચારે મન્ત્રોના ભાષ્ય તથા વિશેષ સાથે જ લખ-
 વામાં આવે છે—પ્રહારવેત્તા લોક પ્રહાર્યર્થનું જ ચરણે કથન કરે છે, તથા દર્શ-
 પોર્ણમાસાદિ ઇદં પણ પ્રહાર્યર્થ જ છે ઇશ્વરના આરાધન રૂપ ઇદં પણ પ્રહાર્યર્થ
 છે કારણ કે પ્રહાર્યર્થ ધરીને જ આત્માનુ પૂજન કરતો વિદ્વાન્ આત્માને પ્રાપ્ત
 થાય છે. સત્રાયણ કર્મ પણ પ્રહાર્યર્થ રૂપ છે કારણ કે પ્રહાર્યર્થ વડે કરીને જ
 સત્ય સ્વરૂપ પોતાના આત્માની રક્ષા કરે છે (જે કર્મમાં ઘણા યજ્ઞમાન હોય

તેને 'સત્રાયણુ' કહે છે). ધ્યાન રૂપ મૌન પણ પ્રદાયક છે. કારણ કે પ્રદાયક્ય કરીને જ શુદ્ધતા ઉપદેશથી આત્માનું થવણું કરીને પછી મનન-ધ્યાન કરે છે. ઉપવાસાદિ રૂપ 'અનાશકાયન' પણ પ્રદાયક છે. તે પ્રદાયક્યથી પ્રાપ્ત જે આત્મા છે તેનો નાશ થતો નથી. વનવાસને 'અરણ્યાયન' કહે છે, 'અર' 'ઘૃય' એ બે નામ-વાળા સરોવરો સહિત જે પ્રદાયક છે, તેની પ્રાપ્તિનું કારણ હોવાથી પ્રદાયક્યનું નામ 'અરણ્યાયન' છે એવા પ્રદાયક્ય સહિત ઉપાસના કરવાથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પ્રદાયકોનું નિરૂપણ કરે છે—આ લોકથી તઇને ત્રીજા સ્થાનમાં સ્થિત પ્રદાયકોમાં અરણ્ય નામના સમુદ્રના જેવાં બે સરોવર છે, એ પ્રદાયકોમાં જ અત્રના રસરૂપ તથા મહા હર્ષને ઉત્પન્ન કરનારૂં 'પેરંમદીય' નામનું સરોવર છે. તેજ લોકમાં અરવ-કૃષ્ણ વૃક્ષના સમાન સોમરસ-અમૃત વહેવડાવનારૂં 'સોમસવન' નામનું વૃક્ષ છે. એજ પ્રદાયકોમાં હિરણ્યગર્ભની પુત્રી છે. પ્રદાયક્યાદિ સાધનયુક્ત પુરુષોથી બિન્ન પ્રાપ્ત ન થવા યોગ્ય છે, એ કારણથી તેનું નામ 'અપરાજિતા' છે. તથા એ પ્રદાયકોમાં પ્રભુ હિરણ્યગર્ભ દ્વારા રચિત સુવર્ણનો મંડપ છે. એવા પ્રદાયકોને પ્રદાયક્યથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એ પ્રદાયક્યનો મહિમા એવો છે કે તેના પ્રભાવથી સાધક સર્વલોકમાં યથેચ્છ જઈ શકે છે. ૧-૪.

(વિશેષ—વેદ તથા શાસ્ત્રોમાં પ્રદાય પ્રાપ્તિના અનેક સાધનોનું કથન કરવામાં આવેલું છે, પરંતુ મુખ્ય સાધન પ્રદાયક્ય જ છે. ચોથા પાંડમાં પ્રદાયલોકની પ્રાપ્તિના સાધન પ્રદાયક્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ પાંચમા પાંડમાં તેનો મહિમા દેખાડેલો છે, એમ દેખાડવામાં આવેલું છે કે વૈદિક કર્મ જે મનુષ્યના અન્તઃકરણને પવિત્ર કરે છે તથા જેનું પરમફલ પ્રદાયક છે, એ સંવંની, ગોકર્ણ પ્રદાયક્ય પૂર્તિ કરે છે. યજ્ઞ પ્રદાયક્ય છે, કારણ કે પ્રદાયક્યથી તે ફલને પ્રદાયક્ય દ્વારા દ્વારા કરે છે. યજ્ઞનું પરમફલ પ્રદાયલોક છે તથા તે ફલ પ્રદાયક્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી યજ્ઞ પણ પ્રદાયક્ય જ છે. એ પ્રમાણે ઇંદ્ર તથા સત્રાયન આદિના વિષયમાં પણ જણવું.

અહીં એ વિચાર કરવો જોઈએ કે જ્યાં વસ્તુતઃ પ્રદાયક્ય ફલ દ્વારા યજ્ઞાદિની ઇરાદા છે ત્યાં બીજી પાસ શબ્દ રચના શૈલીથી પણ પ્રદાયક્ય તેમની ઇરાદાનું દર્શાવેલું છે, જેમ—'યજ્ઞ' પ્રદાયક્ય છે. કારણ કે 'યો જ્ઞાતા-જે જાણવાવાળો છે,' તેનાથી 'યજ્ઞ' બનેલો છે, જે જાણવાવાળો છે તે પ્રદાયક્ય દ્વારા પ્રદાયલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી પ્રદાયક્ય યજ્ઞ છે. તેજ પ્રમાણે 'ઇંદ્ર' 'હૃદવા' અન્વેષણ કરીને, તેનાથી સત્રાયણુ 'સતથી ત્રાયુમ્, સતથી ચોતાની રક્ષાથી 'મૌન' 'મનુતે'—ધ્યાનમાં

સ્થિર થાય છે, તેનાથી 'અનાશકાયન' ન નશ્યતિ—નાશ થતો નથી, તેનાથી 'અરુણ્ય ક અયનમ્'—અર તથા ણ્ય ને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇદ્ર, યજ્ઞ વિશેષ છે. 'સત્રાયણુ' તે યજ્ઞ જેમાં ઘણા યજ્ઞમાન છે. જ્ઞાન—વાણીને રોકવી. અરણ્યાયન—વનમાં જવું—વાનપ્રસ્થનું જીવન એ સર્વનું ફક્ત પ્રદાયર્થથી મળી જાય છે. તેથી પ્રદાયર્થનું પૂર્ણતયા પાલન કરવું જોઈએ.

પ્રથમ ધીલ ખડમા જે માતા પિતા આદિ કહેલા છે તથા અહીં પાંચમાં ખડમાં પ્રદાયકોકમા જે 'અર' 'ણ્ય' જે સમુદ્ર, ઐરમદીય (ઐર અનથી પૂર્ણ તથા મદીય—હર્ષ આપનાર) સરોવર, અશ્વત્થ—પીપળાનું વૃક્ષ જેમાંથી સોમરસ—અમૃત ઝરે છે, 'અપરાજિતા'—જેને લોક જીતી શકતા નથી, કે જેમની પાસે પ્રદાયર્થનું સાધન નથી આવી પુરી તથા સોનેરી મંડપ—જે સર્વ પ્રદાયકોકમા માન્ય રૂપથી પ્રતીત થાય છે, સ્વર્ગ રૂપથી નહીં. એ શુદ્ધ થએલા અન્તઃકરણના સંકલ્પથી પ્રગટ થાય છે તેથી નિરતિશય સુખકારક થાય છે આ ખડમા પ્રદાયર્થના મહિમાનો પ્રસંગ આવેલો છે, તેથી અગ્નિ શાસ્ત્રોમાં તથા વિદ્વાનોના નિબંધોમાં તથા મહાત્માઓના સત્સંગમાં જે વાંચ્યું, વિચાર્યું તથા સાંભળેલું છે તે જણાવવામાં આવ્યું છે કે જેથી પાઠક પ્રદાયર્થનું મહત્ત્વ સમજે. ૧૪.

ખંડ છઠ્ઠો

જે મનુષ્ય પ્રદાયર્થાદિ સાધન સમગ્ર તથા બાહ્ય વિષયોની મિથ્યા તૃષ્ણાથી નિવૃત્ત થઈને પોતાના હૃદય કમલમાં બિરાજમાન ઉપયુક્ત શુભ વિશિષ્ટ પ્રદાની ઉપાસના કરે છે તેની મૂર્ધન્ય નાડી દ્વારા ગતિ કહેવાની છે, તેથી અહિં નાડી ખડનો આરંભ કરવામાં આવે છે, યથા—

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याग्नि-
मनस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितत्येत्यसौ वा
आदित्यः पिङ्गल एव शुक्ल एव नील एव पीत एव
लोहितः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—હવે એ જે હૃદયની નાડિયો છે તે બૂરા સૂક્ષ્મ રસથી ભરેલી છે, તથા રવેત, નીલા, પીળા તથા કાલ રસથી ભરેલી છે. તથા એવી જ રીતે એ આદિત્ય પિંગલ વર્ણ છે, તે શુક્લ છે, નીલ છે, તે પીત છે તથા લોહિત વર્ણ છે. ૧.

શરીરની અન્દર નાડિયો સાથે તેના સંબંધ કેવી રીતે યાય છે તે વિષયમાં શ્રુતિ કહે છે, યથા—

तथया महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चामु
चैवमेवेता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं
चामु चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृष्टा
आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृष्टाः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ—અહીં એ દર્શાવ છે કે જેમ એક લાંબી પહોળી સડક ગામોએ જાય છે, આમ એક પાસેના ગામમાં તથા બીજા એક દૂરના ગામમાં. એ પ્રમાણે એ સૂર્યનાં કિરણો જન્મે લોકોમાં જાય છે. આમ આ લોક શરીરલોકમાં તથા બીજા બાહ્ય એ તે લોકમાં સૂર્યલોકમાં. તેઓ સૂર્યમાંથી જાય છે અને સૂર્યમાં જઈને પ્રવેશ કરે છે. ૨

ઉક્ત નાડિયોના વિજ્ઞાનમયની સ્વોપાધિકરણતાથી સ્તુતિને સાફ સ્વપ્નને કહે છે, યથા—

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-
स्यासु तदा नाडीषु मृष्टો भवति तं न कश्चन पाप्मा
स्पृशति तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ॥ ३ ॥

ભાવાર્થ—એ મનુષ્ય જે કાળમાં મુપુસિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈને સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોના પોતાની અન્દર સહાર કરી લે છે ત્યારે તે સારી રીતે પ્રસન્ન ચિત્ત થઈ સ્વપ્ન દેખતો નથી, તે સમયમાં એ નાડિયોમાં પ્રવિષ્ટ થએલો હોય છે, ત્યારે તેને કોઈ પાપ સ્પર્શ કરતું નથી, કારણ કે ત્યારે તે પોતાના તેજથી અપ્રત્ય થએલો હોય છે કે તેમ થતાં—

अथ यत्रैतदबलिमानं नीतो भवति तमभित आसीना
आहुर्जानासि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरा-
दनुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥

ભાવાર્થ—જ્યારે કોઈ પુરૂષ પૂરી નિર્ગળતામાં મરણોન્મુખ પડેાચી જાય છે, ત્યારે તેની આસપાસ બેઠેલા બન્ધુ બાન્ધવ તેને કહે છે કે ‘શું તમે મને જોળજો છે ? શું તમે મને જાણો છો ? તે જ્યાં સુધી આ શરીરમાંથી નિકળી જતો નથી, ત્યાં સુધી તેને જાણે છે. ૪.

अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यर्थैतैरेव रश्मिभिरु-
 ष्माक्रमते स ओमिति वा होद्रामीयते स यावत्क्षिप्ये-
 न्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रप-
 दनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—તથા જે કાળમાં એ જીવ આ શરીરમાંથી નિકળે છે તે સમયે કિશોરોથી જ ઉપરની બાલુએ ચડે છે. તે ઝેં જોવું કહીને બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતો ઉર્ધ્વલોકમાં અથવા અધોલોકમાં જાય છે. ત્યાં જેટલી વારમાં મન જાય છે તેટલી જ વારમાં આદિત્યલોકમાં પડેાચી જાય છે. નિશ્ચય કરીને એ બ્રહ્મલોકના દ્વાર વિદ્વાનોને સારૂ ખુલ્લા હોય છે, તથા અવિદ્વાનોને સારૂ બંધ હોય છે. ૫.

तदेष श्लोकः । शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां
 मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्व-
 ह्मन्त्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ—એ વિષયમાં આ મન્ત્ર પ્રમાણ છે, યથા—હૃદયની એક સેા એક નાડી છે. તેમાંની એક નાડી મૂર્ધાની તરફ નિકળેલી હોય છે, તે નાડી દ્વારા ઉપરની બાલુએ જનારો જીવ અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે તથા જે આમ તેમ જનારી નાડીયો છે તે કેવળ ઉત્ક્રમણને ગારૂ છે. ૬.

વિં વિં સાધ્ય—હવે બ્રહ્મચર્યથી રૂપત્ત તથા હૃદયસ્થ બ્રહ્મોપાસકની મૂર્ધન્ય નાડી દ્વારા ગતિને કહેવાને સારૂ નાડીયોનું નિરૂપણ કરે છે, યથા—આ હૃદયકમળની સાથે મધ્ય રાજનાગી નાડીયો સૂક્ષ્મ પિંગળ વર્ણવાળા અન્ન રસથી પરિપૂર્ણ થએલી સ્થિત છે. શુક્લ, નીલ પીત તથા ગદ્ગદાદિ રૂપ સૂક્ષ્મ અન્ન-રસના યવાનું પળ નીલ પીતાદિ રૂપ મૂર્ચના ગળધી હોય છે. એ અર્થનું સૂચન કરવાને

સારૂ સૂર્ય ભગવાનને પિંગલ, શુક્લ, નીલ, પીત તથા લોહિત રૂપથી શ્રુતિમાં કહેલા છે. જેમ આ લોકમાં કોઈ મહાન્ માર્ગ જે ગાયોના સંબંધવાળો હોય છે, તેમ જ સૂર્યની રરિમયો આ પુરૂષ સાથે તથા આદિત્ય મંડળની સાથે સંબંધવાળી હોય છે. આદિત્ય મંડળમાંથી કિરણો આ સંસારમાં ફેલાય છે અને મનુષ્યની નાડિયો સાથે સંબંધ થાય છે. એ વિજ્ઞાનમય જીવ જ્યારે મુપુસિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિય તથા મન આદિના લીન થવાથી સ્વપ્નાદિ કોના વિશેષ જ્ઞાનથી રહિત થઈ બ્રહ્માનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. એ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિનું દ્વાર નાડિયો છે. એ બ્રહ્મથી અભિન્ન થએલા જીવને ધર્માધર્મનો સંબંધ હોતો નથી. જ્યારે મરણ પથારીએ પડેલા માણુમના સંબંધી તેને ઘેરીને 'તમે પુત્રને જોળજો છો ? તમે પિતાને જોળો છો ? જોમ પૂછે છે ત્યારે જ્યાં સુધી તેના પ્રાણ ગયેલા હોતા નથી ત્યાં સુધી તે ઉત્તર આપે છે, બાહ્ય પરલોકમાં પણ એ નાડિયોથી જ ગમન કરે છે. તે ઉપાસક પ્રણવનું ધ્યાન કરતો આ દેહનો આ લોકમાં ત્યાગ કરીને મનના વેગથી આદિત્યમંડળને પ્રાપ્ત થાય છે. એ આદિત્યમંડળ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિનું દ્વાર છે, તેના દ્વારા ઉપાસક બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપાસનાદિ સાધન રહિત મનુષ્યને આદિત્યમંડળની પ્રાપ્તિ યતી નથી. આ નાડિયો દ્વારા બાહ્ય ગમન કરવામાં બ્રાહ્મણબાગરૂપ છાન્ડોગ્ય શ્રુતિ પોતેજ આ વિષયમાં મંત્રભાગની સમ્મતિ આપે છે, યથા—હૃદયરૂપ કંઠ મળંધી એક સો એક પ્રધાન નાડિયો છે, એ નાડિયોમાં મુપુષ્મા નામની નાડી મસ્તકથી નિકળે છે, એ મુપુષ્મા નાડીથી ઉપર આદિત્ય-મંડળની પ્રાપ્તિ દ્વારા ઉપાસક બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા બીજી જે નાડિયો છે તે તો નાના યોનિમૂળરૂપ સંસાર પ્રાપ્તિને સારૂ જ છે. ૧-૬.

વિશેષ—ઉક્ત તૃતીય મંત્રમાં 'સુપ્તઃ સમસ્તઃ' એવો પાઠ છે, તેમાં સુપ્તનું સમસ્ત એ વિશેષણ છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે, જે સમયે એ જીવ આ મુપુસિ અવસ્થામાં અર્ચાત્ ગાઠ નિદ્રાને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે જેની સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોનો ઉપસંહાર થઈ ગયો છે. અહીં નિદ્રાની જે વૃત્તિયો કહેવામાં આવેલી છે સ્વપ્ન તથા ગાઠ મુપુસિ, જેને દર્શનવૃત્તિ તથા અદર્શનવૃત્તિ પણ કહે છે, એ અદર્શન-વૃત્તિને સ્વપ્ન સમજવાની ભૂલ ન થઈ જાય માટે 'સમસ્ત' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. પ્રશ્નોપનિષદ્માં શરીરવર્તી કુલ જોતેર કરોડ, જોતેર લાખ, દશ હજાર જ સો એક નાડિયો જતાવેલી છે. જ્યારે જેમ છે તો આ ખડમા એક સો એક નાડિયો કેમ કહી છે ? એ શકાનું સમાધન એ છે કે હૃદયની જે એક સો એક નાડિયો છે તે સર્વ નાડિયોમાં પ્રધાન છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણની સોળ હજાર એક રેં

इन्द्र और विरोचन को ब्रह्माजी का उपदेश (अं. ८ ख. ७)

धृति तथा विराचनने ब्रह्माजीको उपदेश (अं. ८ पं. ७)

આઠ રાણિયોમાં આઠ પ્રધાન હતી. આખા જાડનો બાવ એ છે કે—એ નાડિયો-
માંથી એક મુખુન્ના નાડી છે જે ઉપર મૂર્ધાની બાબુએ નિકળે છે. મુક્તા પુરુષ
એ નાડી દ્વારા ઉત્ક્રમણ કરે છે, તથા જે અન્ય નાડિયો છે તે દેવળ સાધારણ
પુરુષોના ઉત્ક્રમણને સારૂ છે. ૧-૬.

ખંડ સાતમો

૮૮૧૭૭૬

ગયા ખંડમાં 'જે એ સમ્પ્રસાદ આ શરીરથી નિકળીને પર જ્યોતિને પ્રાપ્ત થાય છે'. એમ કહેલું છે. તેમાં 'સમ્પ્રસાદ' શી વસ્તુ છે ? ક્યા સાધનથી તે પર-
માત્માને પ્રાપ્ત થાય છે ? અધિગમ્યમાન એટલે કે જે પરમાત્માને એ પ્રાપ્ત થાય છે
તેનું કેવું સ્વરૂપ છે ? તથા કેવી રીતે તેની પ્રાપ્તિ થશે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના નિર્ણયને
સારૂ પ્રથમ પ્રજાપતિના વાક્યનો અનુવાદ કરે છે, યથા—

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजि-
घत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स
विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च
कामान्यस्तमास्माननुविद्य विजानातीति ह प्रजापति-
रुवाच ॥ १ ॥

વાવાર્થ—જે આત્મા પાપ રહિત છે તથા જરાવસ્થાથી રહિત, મૃત્યુથી
રહિત, શોકથી રહિત, ક્ષુધા રહિત, પિપાસા રહિત, સત્યની કામનાવાળો, તથા
સત્ય સંકલ્પ છે, તેજ શોધવાને યોગ્ય તથા તેજ શુભાસા યોગ્ય છે. જે એ
પરમાત્માને જોળીને જાણે છે તે સર્વ લોકો તથા સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિદ્યા ગ્રહણની વિધિ દેખાડવાને સારૂ, જેનાથી વિદ્યાની પ્રગટતા થાય એવી
આખ્યાયિકાની રચના કરે છે, યથા—

तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमात्मा-
नमन्विच्छामो यमास्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानामोति
सर्वांश्च कामानितीन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज

इन्द्र और विष्णु को ब्रह्मर्षि का उपदेश (अ ८ अ ७)

यदि तथा विष्णुने ब्रह्मर्षि को उपदेश (अ ८ अ ७)

મગવોઽપ્સુ પરિચ્છાયાયતે યશ્ચાયમાદર્શં કતમ એષ હત્યેષ
 ડ એવૈષુ સર્વેષ્વેતેષુ પરિચ્છાયાત્ત ઇતિ હોવાચ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—એ જન્મેને પ્રજાપતિએ કહ્યું કે—‘જે આ પુરૂષ અક્ષિમાં
 દેખાય છે. તેજ આત્મા છે. તથા એજ અમૃત, એજ અભય છે તથા એજ
 બ્રહ્મ છે. તે પછી તેમણે પૂછ્યું—હે ભગવન્ ! આ જે સર્વ જાણુએ જળમાં
 પ્રતીત થઈ રહેલું છે તથા દર્પણમાં દેખાય છે, તેમનામાં આત્મા કયાં છે ? ત્યારે
 પ્રજાપતિએ કહ્યું—‘મેં જે નેત્રાન્તર્ગત પુરૂષનું વર્ણન કર્યું છે તે જ નિશ્ચય કરીને
 તેજ આત્મા અપહત પાખાદિ શુભ વિશિષ્ટ છે. ૪.

વિ. વિ. ભાષ્ય—‘એ જે નેત્રમાં મનુષ્ય દેખાય છે’. એ કથનનો
 પ્રજાપતિનો અભિપ્રાય એ હતો કે—આંખ પોતાના જોવાના કામથી જે સંત્તાને
 જુએ છે તેજ આત્મા છે. કારણ કે વાસ્તવમાં જોવા વાળી આંખ નથી. આંખ
 તો એક સાધન છે. તથા તે જોવાવાળી શક્તિ તેનાથી જૂદી તથા તેની અંદર છે
 જે અરૂપામાં બેસીને બહારનાં દ્રશ્યોને જુએ છે. વાત હંતી તો એવી, પણ શિષ્યો
 એ અભિપ્રાય સુધી પહોંચી શક્યા નહીં. તેઓ નેત્રની અંદર બેસીને જોનારા
 એ આત્માને સમજી શક્યા નહીં. પરંતુ જે નેત્રની અંદર પુરૂષનો આકાર-છાયા
 દેખાય છે તેને આત્મા સમજ્યા, તેથી તેમણે આગળ પૂછ્યું કે, જળમાં તથા
 દર્પણમાં દેખાય છે તે કેાણુ છે ?

પ્રજાપતિએ જે સર્વથી પહેલાં નેત્રમાં આત્માનું યોધન કર્યું તેનો અભિપ્રાય
 એ છે કે—તે પોતાના શિષ્યોને પ્રથમ પહેલાં જાણતમાં આત્માના અસ્તિત્વનો
 અલગ નિશ્ચય કરાવે.

આત્મા સર્વની અંદર છે, એ ઉચ્ચ અભિપ્રાયથી પ્રજાપતિએ ઉત્તર આપ્યો
 છે. પણ એવું જાણીને કે—શિષ્યો પુરૂષ એટલે શરીરજ સમજ્યા છે, તેમનું
 અજ્ઞાન દેખાડવાને સાર—‘જે જળમાં દેખાય છે, જે દર્પણમાં દેખાય છે’—
 આગળના ઉપદેશનો આરંભ કર્યો. ૧-૪.

વિશેષ—ઇદ્ર તથા વિરાચનના પૂછવાથી પ્રજાપતિએ કહ્યું—‘મેં જે
 નેત્રાન્તર્ગત દ્રષ્ટા જતાબ્યો છે તેજ આત્મા છે, એ વાત મનમાં રાખીનેજ તેમણે
 કહ્યું કે—‘તે આ સર્વની અંદર દેખાય છે’. એ ઉક્તિથી એ સૂચિત કરી દીધું
 કે—તમે મારો અભિપ્રાય સમજ્યા નથી, મેં દ્રષ્ટાને આત્મા જતાબ્યો છે અને
 તમે દ્રશ્યને આત્મા સમજી બેસા છો.

વિરોચનોઽસુરાણાં તૌ હાસંવિદાનાવેવ સમિત્પાણી
પ્રજાપતિસકાશમાજ્ઞમતુઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—દેવતા તથા દૈત્ય બન્નેએ ઉક્ત શબ્દ સાંભળ્યા, તથા તેમણે કહ્યું—‘અહો ! આત્માનું અન્વેષણ કરવું જોઈએ, કે જે આત્માને જોળી કહાડીને પુરૂષ સર્વલોકોને તથા સર્વ કામનાઓને મેળવી લે છે’ એવું કહીને દેવતાઓમાથી ધંદ્ર તથા અમુરોમાથી વિરોચન ગયા એ બન્ને પરસ્પર વિવાદ ન કરતા, એટલે એક બીજાની સાથે સલાહ કર્યા વગર (શિષ્ય તરિકે) સમીધા હાથમા લઇને પ્રજાપતિની પાસે ગયા ૨.

તૌ હ દ્વાત્રિંશત વર્ષાણિ બ્રહ્મચર્યમૂષતુસ્તૌ હ પ્રજા-
પતિરુવાચ કિમિચ્છન્તાવવાસ્તમિતિ તૌ હોચતુર્ય આત્મા-
ઽપહતપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુર્વિશોકો વિજિઘત્સોઽપિપાસઃ
સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ સોઽન્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ
સ સર્વાંશ્ચ લોકાનામોતિ સર્વાંશ્ચ કામાન્ યસ્તમારમા-
નમનુવિચ વિજાનાતીતિ ભગવતો વચો વેદયન્તે તમિચ્છ-
ન્તાવવાસ્તમિતિ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તેઓ ત્યા બત્રીશ વર્ષે મુધી બ્રહ્મચારી બનીને રહ્યા, ત્યારે પ્રજા-
પતિએ તેમને કહ્યું—‘તમા બન્ને અહીં કયા પ્રયોજનથી રહ્યા છો ? તેમણે ઉત્તર આપ્યો—“જે આત્મા પાપ રહિત, જરા રહિત, મૃત્યુ રહિત, ક્રુધા રહિત, તૃપ્તા રહિત, સત્યકામ તથા સત્ય સંકલ્પ છે, તેનું અન્વેષણ કરવું જોઈએ, તેની છાસા કરવી જોઈએ. જે તે આત્માનું અન્વેષણ કરીને તેને વિશેષ રૂપથી જાણીલે છે તે સર્વ લોકોને તથા સર્વ કામનાઓને મેળવીલે છે”. એવું શ્રીમાનનું વાક્ય શ્રીદેવનો પાસેથી સાંભળ્યું છે તે આત્માને જાણવાની ઇચ્છાથી અમે બન્નેએ આપના સમીપ નિવાસ કરેલો છે. ૩

તૌ હ પ્રજાપતિરુવાચ ચ ઐવોઽક્ષિણિ પુરુષો દશ્યત
એષ આત્મેતિ હોવાચૈતદમૃતમભયમેતદ્ બ્રહ્મેત્યથ યોઽયં

ભગવોઽપ્સુ પરિણ્યાયતે યશ્ચાયમાદર્શે કતમ ઇષ્યેષ
 ઉ ઇવૈપુ સર્વેષ્વેતેષુ પરિણ્યાયત્ત્વમ્મિતિ હોવાચ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—એ બન્નેને પ્રજાપતિએ કહ્યું કે—‘જે આ પુરુષ અભિમાં
 દેખાય છે. તેજ આત્મા છે. તથા એજ અમૃત, એજ અભય છે તથા એજ
 બ્રહ્મ છે. તે પછી તેમણે પૂછ્યું—હે ભગવન્ ! આ જે સર્વ જાણુએ જળમાં
 પ્રતીત થઈ રહેલું છે તથા દર્પણમાં દેખાય છે, તેમનામાં આત્મા કયાં છે ? ત્યારે
 પ્રજાપતિએ કહ્યું—‘મેં જે નેત્રાન્તર્ગત પુરુષનું વર્ણન કર્યું છે તે જ નિશ્ચય કરીને
 તેજ આત્મા અપહત પાપમાદિ ગુણુ વિશિષ્ટ છે. ૪.

વિં વિં ભાષ્ય—‘એ જે નેત્રમાં મનુષ્ય દેખાય છે’. એ કથનનો
 પ્રજાપતિનો અભિપ્રાય એ હતો કે—આપ પોતાના જોવાના કામથી જે સંત્તાને
 જુએ છે તેજ આત્મા છે કારણ કે વાસ્તવમાં જોવા વાળી આંખ નથી. આંખ
 તો એક સાધન છે તથા તે જોવાવાળી શક્તિ તેનાથી જૂદી તથા તેની અંદર છે
 જે ઝડપમાં ઘેમીને બહારનાં દ્રશ્યોને જુએ છે. વાત હતી તો એવી, પણ શિષ્યો
 એ અભિપ્રાય સુધી પહોંચી શક્યા નહીં. તેઓ નેત્રની અંદર ઘેસીને જોનારા
 એ આત્માને સમજી શક્યા નહીં. પરંતુ જે નેત્રની અંદર પુરુષનો આકાર છાયા-
 દેખાય છે તેને આત્મા સમજ્યા, તેથી તેમણે આગળ પૂછ્યું કે, જળમાં તથા
 દર્પણમાં દેખાય છે તે કાણુ છે ?

પ્રજાપતિએ જે સર્વથી પહેલા નેત્રમાં આત્માનું યોધન કર્યું તેનો અભિપ્રાય
 એ છે કે—તે પોતાના શિષ્યોને પ્રથમ પહેલા જાતમાં આત્માના અસ્તિત્વનો
 અલગ નિશ્ચય કરાવે.

આત્મા સર્વની અંદર છે, એ ઉચ્ચ અભિપ્રાયથી પ્રજાપતિએ ઉત્તર આપ્યો
 છે. પણ એવું જાણીને કે—શિષ્યો પુરુષ એટલે શરીરજ સમજ્યા છે, તેમનું
 અજ્ઞાન દેખાડવાને સાર—‘જે જળમાં દેખાય છે, જે દર્પણમાં દેખાય છે’—
 આગળના ઉપદેશનો આશ્લ કર્યો. ૧-૪.

વિશેષ—ઈદ્ર તથા વિરોચનના પૂછવાથી પ્રજાપતિએ કહ્યું—‘મેં જે
 નેત્રાન્તર્ગત દ્રષ્ટા બતાવ્યો છે તેજ આત્મા છે, એ વાત મનમાં સ્થાપીનેજ તેમણે
 કહ્યું કે—‘તે આ મર્વની અંદર દેખાય છે’. એ ઉક્તિથી એ ચૂંચિત કરી દીધું
 કે—તમે મારો અભિપ્રાય સમજ્યા નથી, મેં દ્રષ્ટાને આત્મા બતાવ્યો છે અને
 તમે દ્રશ્યને આત્મા સમજી ગયા છો.

અહીં શંકા છે કે—નિર્દોષ આચાર્યે શિષ્યોની આ વિપરીત ધારણાનું—જળમાં જે દેખાય છે, દર્પણમાં જે દેખાય છે તેનું—અવમોહન કેમ કર્યું ? ઉત્તર એ છે કે—એ તો વિદિતજ છે કે, ઇંદ્ર તથા વિરોચન લોકમાં પ્રતિષ્ઠિત હતા તથા એ બન્ને પોતાને ખાડિત્ય, મહત્વ, તથા જ્ઞાતૃત્વ વિશિષ્ટ સમજતા હતા. જે પ્રજાપતિ એવી સ્થિતિવાળી વ્યક્તિયોને કહે કે—‘તમે મૂઢ છે, ઉંધુ સમજનારા છો’ તો તેમના ચિત્તમાં દુ ખ થાય અને એ અવસાદથી પછી પ્રજા કરવાના, સાંભળવાના, શ્રદ્ધા કરવાના તથા સમજવાના તેમના ઉત્સાહનો હ્રાસ થઈ જાય, તેથી પ્રજાપતિએ એવું કરીને શિષ્યોની રક્ષા કરી છે. અથવા પ્રજાપતિએ એમ ધાર્યું કે—તેઓ હાલ વિપરીત શ્રદ્ધા કરે છે તો જાલે કરે, હું પાણીના પવાલા આદિના દ્રવ્યોત્પત્તિ તેમની એ શંકાઓની નિવૃત્તિ કરીશ, તો પણ પ્રજાપતિ ઉપર જ્યુક બોલવ નો દોષ તો આવેજ છે.

ઉત્તર એ છે કે—શિષ્યે શ્રદ્ધા કરેલા છાયાત્માથી પ્રજાપતિએ સ્વયં બતાવેલો નેત્રાન્તર્ગત પુરૂષ તેમના મનમાં ઘણો સમીપવર્તી છે. ‘આત્મા સર્વની અદર છે’, ‘એજ એ આત્મા છે’ એ શ્રુતિ વાક્ય હોવાથી પ્રજાપતિએ તેનોજ નિર્દેશ કર્યો છે, તેથી તેમણે મિથ્યા બાપણું કર્યું નથી. તેમણે તો તેમના વિપરીત શ્રદ્ધાની નિવૃત્તિને શાઙ્ગે એ પ્રમાણે કહ્યું છે. ૧૪.

—***— ખંડ આઠમો

તે પછી પ્રજાપતિ તેમના વિપરીત શ્રદ્ધાની નિવૃત્તિના ઉપાયનો ઉપદેશ કરે છે, યથા—

‘उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथ-
स्तन्मे प्रव्रतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजा-
पतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव
आत्मानं पश्याव आ लोमभ्य आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥१॥

શ્વાવાર્થ—‘પાણીનું પવાલુ જળ ભરેલું શકોડ તેમા તમે બન્ને આત્મા (પોતે પોતાને) ને દેખો, તમે આત્માના વિષયમાં જે ન બાણી શકો તે મને કહો’ એ પ્રમાણે પ્રજાપતિએ કહ્યું તેમણે જળ પૂર્ણ શકોરામાં જોયું ત્યારે પ્રજા

પતિએ તેમને પૂછ્યુ—‘તમે શું દેખો છો ?’ તેમણે કહ્યું—‘હે ભગવન્ ! અમે અમારા આ સમસ્ત આત્માને નળથી શિખ પર્વત એટલે કે માથાથી લઈને પગ-મુઠી જેમનો તેમ દેખિયે છીએ. ૧-

જેમનુ વિપરિત ગ્રહણ નિવૃત્ત થયુ નથી, એવું ઉપર્યુક્ત કથન કરતા એ બન્નેને—

તૌ હ પ્રજાપતિરુવાચ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનો પરિષ્કૃતૌ
મૃત્વોદશરાવેડ્વેક્ષેધામિતિ તૌ હ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનો
પરિષ્કૃતૌ મૃત્વોદશરાવેડ્વેચાંચક્રાતે તાં હ પ્રજાપતિરુવાચ
કિં પશ્યય્ય ઇતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—બન્નેને પ્રજાપતિએ કહ્યું—‘તમે સારી રીતે અલકૃત થઈને, સુંદર વસ્ત્ર પહેરીને તથા પરિષ્કૃત થઈને (વાળ તથા નખ કપાવીને—જરા ભવ્ય આકૃતિ થઈને) પછી પાણીના શકોરામાં—પાણીના પચાલામાં જુવો. ત્યારે તેમણે સારાં ભૂષણ તથા વસ્ત્ર ધારણ કરીને તથા પોતે પોતાની સાક્ષ સભાવટ કરીને પાણીના શકોરામાં જોયુ ત્યારે તેમને પ્રજાપતિએ પૂછ્યુ—શું દેખો છો ?

તૌ હોચતુર્યથૈવેદમાવાં ભગવઃ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનો
પરિષ્કૃતૌ સ્વ એવમેવેમૌ ભગવઃ સાધ્વલંકૃતૌ સુવસનો
પરિષ્કૃતાવિશ્યેપ આત્મેતિ હોવાચૈતદમૃતમભયમેતદ્ બ્રહ્મેતિ
તૌ હ શાન્તહૃદયૌ પ્રવણજતુઃ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—તેમણે ઉત્તર આપ્યો—ભગવન્ ! જેવા અમે આ સારાં ભૂષણ, સુંદર વસ્ત્ર ધારણ કરેલા તથા પરિષ્કૃત સાક્ષ સભાએલા છીએ, તે જ પ્રમાણે હે ભગવન્ ! અમે બન્ને (અમારા આત્મા અર્થાત્ પ્રતિબિંબ)ને સારી રીતે અલકૃત, સુંદર વસ્ત્રધારી તથા પરિષ્કૃત જોઈએ છીએ. પ્રજાપતિએ કહ્યું—એ આત્મા છે, એ અમૃત છે, એ અલય છે, એ પ્રક્ષ છે ત્યારે તેઓ બન્ને પ્રમત્ત ચિત્ત થઈને એટલે કે શાન્તિની સાથે ચાલ્યા ગયા ૩.

લોગાસક્ત રાજા ઇંદ્ર તથા વિરાચનને પ્રથમ કહેલાં આત્મલક્ષણને આ પ્રમાણે કહેવાથી કહી વિસ્મરણ ન થઈ જાય—એવી આચકાઘી પ્રત્યક્ષ વચન દ્વારા અપ્રત્યક્ષ રૂપથી તેમના હાર્દિક દુઃખની નિવૃત્તિ ઇચ્છિને બોલ્યા—

તૌ હાન્વીક્ષ્ય પ્રજાપતિરુવાચાનુપલબ્ધ્યાત્માનમનનુ-
વિચ મ્મજતોયતર એતદુપનિષદો મશિશ્યન્તિ દેવા વાઙ્મુરા

વા તે પરાભવિષ્યન્તીતિ સ હ શાન્તહૃદય એવ વિરોચનો-
 ડસુરાજગમ તેભ્યો હૈતામુપનિષદં પ્રોવાચાત્મૈવેહ મહય્ય
 આત્મા પરિચર્ય આત્માનમેવેહ મહયન્નાત્માનં પરિચરન્નુભૌ
 લોકાવવાપ્નોતીમં ચામું ચેતિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ—પ્રભુપતિ એ બન્નેને દૂર જતા દેખીને બોલ્યા—એ બન્ને
 આત્માને પ્રાપ્ત કર્યા વગર નેની ઉપવર્ણિય એટલે કે સાધાત્કાર કર્યા વગર—જાય
 છે એ બન્નેમાંથી જે કોઈ દેવ હોય કે અમુર હોય તે આવા ઉપનિષદ્નું (દેહ
 આત્મા છે એ સિદ્ધાંતનું) અનુસરણ કરશે તો તેનો પરાભવ થશે—તે નષ્ટ થઈ
 જશે હવે વિરોચન તો તેવોજ પ્રસન્ન ચિત્ત થઈ અમુરે પાસે પહોંચી ગયો તથા
 તેમને આ આત્મવિદ્યા સંભળાવી—‘આ સસારમા આત્મા (દેહ) કેવળ પૂજાને
 યોગ્ય છે તથા આત્મા જ સેવનીય છે જે અહીં આત્માને (દેહને) પૂજે છે
 તથા આત્માની જ સેવા કરે છે તે આ લોક તથા પરલોક બન્ને લોકોનો લાભ
 કરી લે છે. ૪

એજ કારણથી અમુરે—નાસ્તિકોના સપ્રદાય આજકાલ પણ ચાલી
 રહ્યા છે, યથા—

તસ્માદપ્યદ્યેહાદદાનમશ્રદ્ધધાનમયજમાનમાહુરાસુરો
 વતેસ્યસુરાણાં હ્યેવોપનિષત્પ્રેતસ્ય ચરી* મિદ્ધયા વસને-
 નાલંકારેણેતિ સશ્ચસ્કુર્વન્યેતેન હ્યમું લોકં જેષ્યન્તો
 મન્યન્તે ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—તેથી આજકાલ પણ લોકમાં દાન ન આપનારા, પરલોક વિષયક
 શ્રદ્ધા ન રાખનારા, તથા યજ્ઞ ન કરનારાને એટલી શિષ્ટ પુરૂષ—‘અરે! આ તો
 અમુર આસુરી સ્વભાવવાળો જ છે એમ કહે છે એવું ઉપનિષદ્ આત્મ વિષયક
 સિદ્ધાંત અગર જ્ઞાન અસુરોનુંજ છે, એજ મૃતક પુરૂષના શરીરને ગધ માલાદિથી
 વસ્ત્રો તથા ભૂષણોથી શણગારે છે તથા એવું માને છે કે—‘તેના દ્વારા અમે પર
 લોકને જીતી લઈશું એટલે કે પ્રાપ્ત કરી લઈશું ૫.

વિ० વિ० ભાષ્ય—આ ખડના સર્વ મત્રોના ‘ભાષ્ય’ તથા ‘વિશેષ’ એક
 સાથે જ આપવામા આવે છે—‘તેમની મૂઢતાની નિવૃત્તિને સારૂ બ્રહ્માજી ઉપાય
 કહે છે કે—હે ઇંદ્ર તથા વિરોચન! જલથી બરેલાં શકેરામા પોતે પોતાને

દેખીને તમારા આત્માનો નિશ્ચય ન કરી શકો તો પછી મને કહેજો. બન્નેએ શકો-
રાના પાણીમાં પોતાને જોયા ત્યારે બ્રહ્માણ્યએ પૂછ્યું—‘શું જોયું’ ઇદ્ર-વિરાચને
ઉત્તર આપ્યો, ‘અમે નાજ શિખ આ શરીરના પ્રતિબિંબરૂપ આત્માને જોયા’ વિરો-
ચને તો છાયામાં આત્મત્વ યુક્તિનો પરિત્યાગ કરીને છાયાવાળા દેહમાં આત્મત્વ
યુક્તિ કરી લીધી. એટલે કે એ તો દેહનેજ આત્મા સમજી બેઠો. છાયામાં
વિરોચને એ ત્રુટિ દેખી કે—નાના દર્પણમાં નાની છાયા અને મોટા દર્પણમાં મોટી
છાયા પડે છે તેજ પ્રમાણે દર્પણોપાધિના નીલ પીતાદિ હોવાથી છાયા પણ તેવાજ
રંગોવાળી થઈ જાય છે. વિશેષતા એ છે કે ‘જેની છાયા હોય છે દેહ તો એક
જેવો છે, તેથી દેહજ આત્મા છે. ઇત્યાદિ યુક્તિયોથી વિરાચને શરીરમાંજ આત્મ-
રૂપતાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

‘દેહમાં અથવા છાયામાં જે તેમનો વિપરીત પ્રત્યય થઈ ગયો છે તેની હવે
નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ’ એ અભિપ્રાયથી ભગવાન પ્રભપતિ કહે છે કે—હો ઇદ્ર,
વિરોચન ! તમે મુંઝન કરાવીને તથા મુંઝર વસ્ત્ર આલૂપણ આદિથી અલંકૃત થઈને
કરી પાણીમાં પોતાને જોઈને મને કહો. બ્રહ્માણ્યના એમ કહેવાનો અભિપ્રાય એ
હતો કે—આ સ્થૂળ દેહ વિલક્ષણ થઈ જશે, તેથી આ પરિણામી શરીરમાં તથા
છાયામાં તેમની આત્મત્વ યુક્તિ નિવૃત્ત થઈ જશે. પરંતુ ઇદ્ર વિરાચને તો મુંઝન
આદિ કરી કરાવીને પણ દેહમાંજ આત્મત્વ યુક્તિ કાયમ રાખી. પ્રભપતિએ તેમને
પૂછ્યું—‘તમે મુંઝન આદિ કરી કરાવીને જળમાત્રમાં શું જોયું ? ત્યારે તેમણે કહ્યું—
ભગવાન ! મુંઝર વસ્ત્રાલૂપણસહિત આ દેહજ આ જળમાં માલમ પડ્યો. એ
સાંભળીને પ્રભપતિએ નાણી લીધું કે—તેમણે સ્થૂળ દેહનીજ આત્મારૂપતાનો
નિશ્ચય કરી લીધો છે. એમ નાણી પ્રભપતિ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે—ઇદ્ર
વિરોચને આ દેહ-અનાત્મામાં આત્માનો નિશ્ચય કરી લીધો છે, માટે દેહમાં જડતા,
પરિચિન્નતા તથા જરા મરણાદિ અનેક દોષ પ્રત્યક્ષ દેખાડીને દેહ આત્મા નથી
એવો તેમને નિશ્ચય કરાવવાના અભિપ્રાયથી દેહમાં જે ધર્મોનો સજવ હોઈ શકે
નહી તેવા આત્મધર્મોનો ઉપદેશ કરે છે, યથા—હો ઇદ્ર-વિરાચન ! એ ચિદ્રૂપ
આત્મા અમૃત મરણથી રહિત છે, ભય વિવર્ણત છે તથા દેશ કાળ વસ્તુ
પરિવેદથી રહિત બ્રહ્મ રૂપ છે.

બ્રહ્માણ્યએ દેહમાં ન બની શકે એવા ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યો હતો, પરંતુ એ
અભિમાની ઇદ્ર-વિરાચન, પ્રભપતિના અભિપ્રાયને ન ગણકારતાં ચાલ્યા ગયા.

વિરાચને તો રસાયણ, મંત્ર, તથા યોગાદિ ઉપાયોથી આ શરીરમાંજ આત્મ

રૂપતાનો નિશ્ચય કરી લીધો. ત્યારે પ્રમત્ત થઇને બન્ને જવા લાગ્યા ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું—‘જે દેવતા અથવા અમુર અજર, અમર, અભય આત્માને ગુરુ તથા શાસ્ત્રથી ન બાંધીને તથા અપરોક્ષ નિશ્ચય વગર ઇંદ્ર-વિરોધનની પેઠે નિશ્ચય કરી બેસશે તે કલેશનોજ અનુભવ કરશે’.

વિરોધન તો શાંત થઇને પ્રમત્તતાની સાથે અમુર સમાજમાં જઇને તેમને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો કે—હે અમુરો ! પ્રજાપતિએ આ દેહનેજ આત્મા બતાવ્યો છે. આ શરીર રૂપ આત્માનુંજ પૂજન તથા અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર, ભોજન, ભૂષણ, ભોગોથી સેવન કરવું બોધ્યું એવા દેહ રૂપ આત્માની પૂજા સેવા કરનારા આ લોકે તથા પરલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ કાંઈ જુની જ વાત છે એમ નથી, અને એમ પણ નથી કે એવા દેહાભિમાની લોકો તે વખતમાં જ હતા. પરંતુ આજ પણ એવા નાસ્તિક દુનિયામાં ઘણા પડેલા છે, જે મનુષ્ય દેહાત્મવાદ રૂપ અમુરોના સપ્રદાયને માનીને અતિથિ ભિક્ષુ આદિકોને સાડ અન્ન આદિ શ્રદ્ધા પૂર્વક નથી આપતા, એવા અશ્રદ્ધાળુ પુરૂષને ઉત્તમ પુરૂષ મહાત્મા લોકો-અમુર કહે છે. ૧-૫.

વિદેષ—આ પ્રકરણનો ભાવ એ છે કે—ઇંદ્ર તથા વિરોધન એ બન્ને છાયા આત્માને આત્મા સમજતા હતા. પ્રજાપતિએ તેમની ‘બ્રાંતિ દૂર કરવાને સાડ છાયાત્માની સ્થિતિ દેહની આશ્રિત હોવાનું દેખાડ્યું તો પણ તેમની બ્રાંતિ દૂર ન થઈ. તેથી પ્રજાપતિએ ફરી પણ ચોતાના અભિપ્રેત આત્માને મનમાં રાખીને ‘એ આત્મા છે’, ઇત્યાદિ તેનું સ્વરૂપ કહી બતાવ્યું કે જેથી છાયા અથવા દેહ આત્મા ન હોવાની તેમને પ્રતીતિ થઈ જાય, તોપણ તેઓ સમજ્યા નહીં અને સતુષ્ઠ થઈને ચાલ્યા ગયા. વિરોધને તો દેહને જ આત્માનો નિશ્ચય કરી લીધો અને ફરી આચાર્યની પાસે ગયો નહી, પણ ઇંદ્રે વિચાર કર્યો. ૧-૫.

અંક નવમો

આ પ્રમાણે ‘સ દ શાન્તહૃદયઃ’ ત્યાં મુખીના મંત્રથી વિરોધન વિષયક વિશેષણને કહીને ઇંદ્રગત વિશેષણને કહે છે, યથા—

અથ હેન્દ્રોઽપ્રાપ્યૈવ દેવાનેતદ્વયં દદર્શ યથૈવ સ્વલ્વ-
યમસ્મિન્ચરીરે સાધ્વલંકૃતે સાધ્વલંકૃતો ભવતિ સુવસને
સુવસનઃ પરિષ્કૃતે પરિષ્કૃત એવમેવાયમસ્મિન્નન્ધેઽન્ધો
ભવતિ સ્નામે સ્નામઃ પરિવૃક્ષણે પરિવૃક્ષણોઽસ્યૈવ શરીરસ્ય
નાશમન્થેષ નશ્યતિ નાહમત્ર ભોગ્યં પશ્યામીતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પરંતુ ઇંદ્રે દેવતાઓની પાસે પહોંચતા પહેલાં એ ભય ભેયો
કે—નિશ્ચય કરીને જેમ આ શરીરના સારી પેઠે અલંકૃત થતાં એ છાયા પુરૂષ
પણ મુઅલંકૃત થાય છે, ઉત્તમ વસ્ત્રધારી હોવાથી છાયા પણ મુવિભૂષિત થાય છે,
આ શરીરના પરિષ્કાર થતાં છાયા પણ પરિષ્કૃત થાય છે, તેમજ કાણો હોવાથી
એ છાયા પુરૂષ પણ કાણો થાય છે, આ શરીરના આંધળા હોવાથી એ પણ (છાયા
પુરૂષ) આંધળો થાય છે, આ શરીરના છિન્ન-ભિન્ન થતાં છાયાપુરૂષ પણ છિન્ન ભિન્ન
થતાં, છાયાપુરૂષ પણ છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય છે, તથા આ શરીરના નષ્ટ થતાં તેનો
પણ નાશ થઈ જાય છે. માટે હું આ સિદ્ધાંતમાં કોઈ ભોગ્ય સાદૃશ્ય અર્થાત
પ્રસાદ દેખતો નથી. ૧.

સ સમિરપાણિઃ પુનરેયાય તથા હ પ્રજાપતિરુવાચ મધ-
વન્યચ્છાન્તહૃદયઃ પ્રાવાજીઃ સાર્થં વિરોચનેન કિમિચ્છન્
પુનરાગમ ઇતિ સ હોવાત્ર યથૈવ સ્વલ્વયં ભગવોઽસ્મિન્ચ-
રીરે સાધ્વલંકૃતે સાધ્વલંકૃતો ભવતિ સુવસને સુવસનઃ
પરિષ્કૃતે પરિષ્કૃત એવમેવાયમસ્મિન્નન્ધેઽન્ધો ભવતિ
સ્નામે સ્નામઃ પરિવૃક્ષણે પરિવૃક્ષણોઽસ્યૈવ શરીરસ્ય નાશ-
મન્થેષ નશ્યતિ નાહમત્ર ભોગ્યં પશ્યામીતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—એ ઇંદ્ર હાથમાં સમિધા લઈને ફરી પ્રજાપતિની પાસે આવ્યો.
એ પ્રસિદ્ધ ઇંદ્રને દેખીને પ્રજાપતિ બોલ્યા કે—હે ઇંદ્ર ! તમે તો વિરોચનની સાથે
શાંત ચિત્ત થઈ આત્મા ગયા હતા, હવે ફરી શ્રી ઇન્દ્રાથી આવ્યા છો ? તેમણે
કહ્યું—ભગવન ! જે પ્રમાણે એ છાયાત્મા આ શરીરના સારી રીતે અલંકૃત થતાં;
સારી રીતે અલંકૃત થાય છે, સુંદર વસ્ત્રધારી થતાં, સુંદર વસ્ત્ર ધારણ કરવાવાળો
થાય છે, તથા પરિષ્કૃત થતાં પરિષ્કૃત થઈ જાય છે; તેજ પ્રમાણે તેના આંધળા થતાં

આંધળો, કાણો તથા ખડિત થતાં ખડિત થઈ જાય છે. તથા આ શરીરના નષ્ટ થતા તેનો પણ નાશ થાય છે. તેથી હું આ સિદ્ધાંતમાં કાંઈ પણ કલ્યાણ જોઈ શકતો નથી. ૨

એ સાક્ષીને પ્રજાપતિ કહે છે, યથા—

एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणीति स ह्यपराणि द्वात्रिंशत् वर्षाण्युवाच तस्मै होवाच ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—નિ સદેહ તે એવીજ વાત છે, હે મદ્ધવન્ ! તું ઠીક સમજ્યો કારણ કે છાયા આત્મા નથી, પણ હું તને એનું અસલી આત્માનું જ ફરી વ્યાખ્યાન કરીશ, જેનું વ્યાખ્યાન પ્રથમ કરી ચુક્યો છું, તમે જેને સમજી શક્યા નથી, તમારા અતઃકરણ ઉપર હજી કંઈક મેલ છે, તેથી બીજા બત્રીશ વર્ષ મારી પાસે રહો, બીજા બત્રીશ વર્ષ વાસ કર્યો ત્યારે તેને પ્રજાપતિએ કહ્યું. ૩

(વિ૦ વિ૦ ભાષ્ય—ઉપરના ત્રણે મત્રોના બાધ્ય, નિર્ણય સાથેજ લખવામાં આવે છે—હવે ઇંદ્રના વિષયમાં વૃતાન્ત કહેવામાં આવે છે. દેવતા હોવાથી સાત્ત્વિક ઇંદ્રે દેવ સમાજમાં ગયા વિનાજ અઢધે ગ્તે છાય ને આત્મા માનવામાં વક્ત્ર માણ કહેવામાં આવશે તે જાણે જોયો. આ શરીર ભૂષણાદિકોથી સુંદર અલકૃત થાય છે ત્યારે છાયા પણ અલકૃત થાય છે. આ શરીરમાં અધ્ધવાદિ થાય છે ત્યારે છાયાત્મામાં પણ અધ્ધવાદિના દોષ આવી જાય છે. આ શરીરના હસ્તાદિ કપાય છે, ત્યારે છાયત્માના પણ તે અંગો કપાએલા પ્રતીત થાય છે. આ દેહ નષ્ટ થતા છાયત્માનો પણ નાશ થઈ જાય છે એવા છાયાત્માના જ્ઞાનથી મને કંઈ પણ લાભ જણ્યો તો નથી.

છાયાત્માના આ દોષો જોઈને ઇંદ્ર સંમિત્પાણી થઈને પોછો પ્રજાપતિની સેવામાં ઉપસ્થિત થયો. શરણાગત ઇંદ્રને અવેલો જોઈને પ્રજાપતિ બોલ્યા કે—હે ઇંદ્ર ! તમે તો શાંત નિત્ત થઈને વિચેચનની સાથે ચાલ્યા ગયા હતા હવે પછા કયા કામને સાર આવેલા છો ? એ સાક્ષીને ઇંદ્રે કહ્યું—ભગવન્ ! આ સ્વર્ગ દેહના અધ થતા છયાત્મા પણ અધ થઈ જાય છે, તેજ પ્રમણે શરીર નષ્ટ થતા તેનો પણ નાશ થઈ જાય છે. આપે તો અત્મા બ્રહ્મને અજર, અમર, અલય નિરૂપણ કરેલો છે. આ છાયત્મામાં તો આત્માના ધમ ઘટતા નથી, અને એવા છાયાત્માના જ્ઞાનથી લાભ પણ શો થઈ શકે ?

ઇંદ્રના આ પ્રમાણેના વચન સાંભળીને પ્રજાપતિ કહે છે—હે ઇંદ્ર ! વિરોચન ! સહિત તમને મેં પ્રથમ જે આત્માનો ઉપદેશ કરેલો હતો, તેજ આત્માનો ઉપદેશ હું તમને ફરીથી કરીશ, પરંતુ આત્મકરણની શુદ્ધિને સાડ ફરી બ્રહ્મચર્ય પૂર્વક મારી પામે રહો. ઇંદ્ર તેમજ કયું બત્રીશ વર્ષ પત્રી શરણાપત્ર ઇંદ્રને પ્રજાપતિએ કહ્યું—

વિશેષ—ગાહી પ્રજાપતિનો વાસ્તવિક અભિપ્રાય, સમજવામાં બંનેને ભ્રાંતિ થઈ હતી. વિરોચને એમ સમજી લીધું કે—પ્રજાપતિએ શરીર ને આત્મા કહ્યો, તથા ઇંદ્ર એમ સમજ્યો કે—શરીરની છાયા ને આત્મા કહ્યો છે. પ્રજાપતિનો ઉપદેશ પણ એવોજ હતો કે જેમાં ભ્રાંતિ થઈ શકે એમ હતું. શુ કહે, પ્રજાપતિ પણ શુચવાકમાં પડી ગયા હતા. તેમની પાસે જે શિષ્યો એવા આવ્યા હતા કે જે રાજા હતા—હજાપતિ હતા, પક્ષના નેતા હતા, તેમનાં જીવન લોભપ્રવણ હતાં. એવા લોકોને જરા સંભાળથી રસ્તે ચડાવવાનું હોય છે, તેમનીં હા માં હા મેળવીને તેમને પ્રશ્નોત્તર કરવાની સગવડ આપવી પડે છે, કારણ કે એ અભિમાની પણ કોઈનાથી કમ હોતા નથી. તેથી પ્રજાપતિએ તેમના માનની રક્ષા કરીને જે કાંઈ કયું તે ઉચિતજ હતું. વળી, પ્રજાપતિને એ પણ જાણવું હતું કે, તેમનામાં કેટલે મુખી જ્ઞાતાનો ભાવ છે. એટલે કે ક્યાં મુખી વિષયને સમજવાની ઉંડી ઉત્કૃષ્ઠા છે, એ વાત તેમને ઇંદ્રમાં મળી. વિરોચનમાં નહીં.

ખંડ દશમો.

૧૦૮૬૩૨૦

અપહતપાખ્યાદિ લક્ષણો વાળા જે આત્માની ‘ય યોગોક્તિ’ ઈત્યાદિ વાક્યો દ્વારા બ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે ક્યાં ક્યાં છે તે કહે છે, યથા—

ય ય સ્વપ્ને મહીયમાનશ્ચરત્યેય આરમેતિ હોવાચત-
દમૃતમભયમેતદ્ વ્રજોતિ સ હ શાન્તહૃદયઃ પ્રવત્રાજ સ
હાપ્રાપ્યૈવ દેવાનેતદ્ ભયં દદર્શ તચ્ચપીદશ શરોરમન્થં
ભવત્યનન્થઃ સ ભવતિ યદિ સ્નામમસ્નામો નૈવૈવોડસ્ય દોષેણ
દુષ્યતિ ॥ ૧ ॥

બાવાર્થ—એ જે સ્વપ્નમાં પૂજિત થયો વિચરે છે, તે આત્મા છે. એવું પ્રજાપતિએ કયું તે અમૃત છે, અભય છે, તથા તેજ બ્રહ્મ છે. એ સાંભળી ઇંદ્ર

શાન્ત હૃદય થઈને આવ્યો ગયો, પણ દેવતાઓની પાસે પહોંચતા પહેલાંજ તેને જાણ દેખાઈને કે—જો કે એ ઠીક છે કે, આ શરીર જો આધતુ પણ થઈ જાય તો તે સ્વપ્ન દ્રષ્ટા આત્મા અંધ થતો નથી જો તે કાણો હોય તો તે સ્વપ્ન શરીર કાણુ થતુ નથી, કે તેના દોષથી તે દૂષિત થતો નથી. ૧.

**ન વધેનાસ્ય હન્યતે નાસ્ય સ્નામ્યેણ સ્નામો ઘ્નન્તિ
ત્વેવૈનં વિચ્છાદયન્તીવાપ્રિયવેત્તેવ ભવત્યપિ રોદિતીવ નાહ-
મત્ર ભોગ્યં પશ્યામીતિ ॥ ૨ ॥**

ભાવાર્થ—આ શરીરનો વધ થતાં તે આત્મા ભરતો નથી, તેના કાણુ થતાં તે કાણુ થતો નથી; પરતુ તેને જાણે કે કોઈ મારતુ હોય, કોઈ તાડિત કરતુ હોય તે જાણે કે અપ્રિયવેત્તા હોય, તથા રૂઢન કરતો હોય એવો થઈ જાય છે, તેથી એ પ્રકારના આત્મદર્શનમા એટલે કે એ સિધ્ધાંતમા હું કોઈ સાફ દૃષ્ટા જોઈ શકતો નથી. ૨

**સં સમિત્પાણિઃ પુનરેયાય તથા હ પ્રજાપતિરુવાચ
મંથવન્યચ્છાન્તહૃદયઃ પ્રાત્રાજીઃ કિમિચ્છન્ પુનરાગમ
ઈતિ સં હોવાચ તદ્યથાપીદં ભગવઃ શરીરમન્થં ભવત્યનન્થઃ
સં ભવતિ ચદિસ્નામમસ્નામો નૈઋત્યોઽસ્ય દોષેણ દુષ્યતિ ॥ ૩ ॥**

ભાવાર્થ—એ ઇંદ્ર હાથમાં સમિધા લઈને દેરી પ્રજાપતિની પાસે આવ્યો. ત્યારે ઇંદ્રને પ્રજાપતિએ કહ્યું—આપ રાન્ત હૃદયથી આવ્યા ગયા હતા. હવે દેરી શી ઇચ્છાથી આવ્યા છો ? તે ઇંદ્રે કહ્યું—ભગવન્ ! જો કે આ શરીર અંધ થવા છતાં પણ તે સ્વપ્ન શરીર અંધ થતુ નથી. જો શરીરનું કોઈ અંગ ભગ થઈ જાય છે તો પણ આત્મા પૂર્ણ રહે છે આ શરીરના દોષથી એ સ્વપ્ન દ્રષ્ટા આત્મા દૂષિત થતો નથી. ૩

**ન વધેનાસ્ય હન્યતે નાસ્ય સ્નામ્યેણ સ્નામો ઘ્નન્તિ
ત્વેવૈનં વિચ્છાદયન્તીવાપ્રિયવેત્તેવ ભવત્યપિ રોદિતીવ નાહ-
મત્ર ભોગ્યં પશ્યામીત્યેવમેવૈષ મથવન્નિતિ હોવાચૈતં ત્વેવ તે
મૃયોઽનુવપાત્સ્યામિ વસાપરાણિ દ્વાત્રિશ્ચ શતં વર્ષાણીતિ
સં હાપરાણિ દ્વાત્રિશ્ચ શતં વર્ષાણ્યુવાસ તસ્મે હોવાચ ॥ ૪ ॥**

સાવાર્થ—આના વધથી તેનો વધ થતો નથી, આના સામતા (શ્રમથી) તે સામ (શ્રમિત) થતો નથી. પરંતુ તેને કોઈ બાણે કે મારતો હોય, કોઈ તાડિત કરતો હોય તથા તે કારણથી બાણે કે અગ્નિયવેન્તા હોય તથા રૂદન કરતો હોય એવી પ્રતીતિ થવાના કારણથી તેમાં કોઈ ફળ દેખાતું નથી. ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું—હે ઇંદ્ર ! એ આત્મા એવોજ છે, પ્રજાપતિએ ફરીથી કહ્યું હું તમારા આત્મતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરીશ, આપ બીજા બત્રીશ વર્ષ મરી પાસે નિવાસ કરો. ઇંદ્રે ત્યાં બીજા બત્રીશ વર્ષ વાસ કર્યો, ત્યારે તેને પ્રજાપતિએ કહ્યું. ૪.

[૧૦] [૧૦] ભાષ્ય—આ ખંડના મંત્રોના ભાષ્ય તથા વિશેષ સાથેજ આપવામાં આવે છે—હે ઇંદ્ર ! જે પુરુષનો મેં તમને ઉપદેશ કર્યો હતો તેજ એ પુરુષ સ્વપ્ન અવસ્થામાં ચોતાની અવિદ્યા દ્વારા રચિત પદાર્થોનો અનુભવ કરે છે, તેજ એ આત્મા અમૃત, અભય, પ્રહસસ્વરૂપ છે. એવા ઉપદેશને સાંભળીને સૂક્ષ્મ શરીર વિશિષ્ટ સ્વપ્નાવસ્થાના અભિમાની તૈજસ નામના જીવને આત્મરૂપ બાણીને પ્રસન્નતાને પ્રાપ્ત થયેલો ઇંદ્ર આલ્લેખ્યો ગયો. અડધે રસ્તે જતાંજ સ્વપ્નાવસ્થાવાળા તૈજસને આત્મત્ત્વ માનવામાં ઇંદ્ર એવા વિચારના શુચવાડામાં પડી ગયો કે—જે કે, એતો ખરે છે કે છાયાની પેઠે આ સ્વપ્ન દ્રશ્યમાં સ્થુળ શરીરના અંધત્વાદિ ધર્મોનો સંબંધ નથી તોપણ વ્યાપ્રાદિકોથી અનેક કલેશોનો એ સ્વપ્ન દ્રશ્ય જીવ અનુભવ કરે છે. તથા ત્રિય પુનાદિકોના વિયોગથી મહાન રૂદન કરે છે. આત્મા તો સર્વોપદ્રવ શૂન્ય છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો ઇંદ્ર ફરી સમિતપાણિ થઈને પ્રજાપતિના શરણને પ્રાપ્ત થયો. પ્રજાપતિએ કહ્યું—આપ મારી પાસેથી શાંત થઈને ગયા હતા. હવે ફરી કયા કારણથી આગમન થયું ? ઇંદ્રે ઉપવૃક્ત હોવાનું સ્વપ્ન દ્રશ્ય પુરુષમાં નિરૂપણ કર્યું એ સાંભળીને પ્રજાપતિએ કહ્યું—તમારે મારી પાસે ફરી બત્રીશ વર્ષ મુધી પ્રહસ્યર્થ પૂર્વક રહેવું પડશે. ત્યાર પછી હું તમને પ્રહ્માત્મૈક્ય વિજ્ઞાન એટલે કે આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરીશ ઇંદ્રે તેમ કર્યા પછી પ્રજાપતિએ કહ્યું—૧-૪.

વિશેષ—આ ખંડના બીજા મંત્રમાં, જે “ઈવ” (બાણે કે) શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો અભિપ્રાય એ છે કે—જે કે તેને કોઈ મારતું નથી, નસાડતું નથી તેમજ ન કોઈ અગ્નિય થતું કે દેખાતું. તોપણ બાણે કે (ઈવ) તે સર્વ થતું હોય તેમ દેખાય છે તેને ‘ઈવ’ શબ્દથી જણાવે છે. સ્વપ્ન દ્રશ્યને આત્મા બતાવવાથી પ્રજાપતિએ દેહાત્માની પ્રાંતિને દૂર કરી છે. અહીં પણ ઇંદ્રને બત્રીશ વર્ષ મુધી પ્રહસ્યર્થ પૂર્વક રહેવાની આજ્ઞા પ્રજાપતિએ એમ મમજીને કરી.

કે—મારા બે વાર યુક્તિપૂર્વક બતાવવા છતાં પણ એ બરાબર સમજતો નથી. શી એમ લાગે છે કે પહેલી વારની પંઠે આ વળને પણ નેનામા પ્રતિબંધક-જ્ઞાન થવાનું—કારણ વિદ્યમાન છે. પ્રભુપતિએ તેની નિવૃત્તિને મારે બીજા બત્રીશ! પ્રદ્વચન પૂર્વક રહેવાની આજ્ઞા કરી પ્રભુપતિ વારંવાર એ પ્રમાણે કહીને ને હેરાન કરે છે એમ કોઈ ન સમજે. ઇદ્ર પરમલોગોની મામત્રી યુક્ત છે. શી પાસે ફરિવાર પ્રદ્વચનનું ધ્યાન કરાવીને, પ્રભુપતિ તેની લોભવાસનાને જડ થઈ ઉખાડી નાખવાનું ઇચ્છતા હતા. ૧-૪.

ખંડ અગિયારમો

પ્રભુપતિએ પૂર્વવત્ ‘હું તારા પ્રતિ તેની પુનઃ વ્યાખ્યા કરીશ’ એવું કહીને—
 તદ્યત્રૈતત્ સુપ્તઃ સમસ્તઃ સંપ્રસન્નઃ સ્વપ્નં ન વિજા-
 તાયેવ આત્મોતિ હોવાત્રૈતદમૃતમભયમેતદ્વદ્યોતિ સ હ
 ગ્રાન્તહૃદયઃ પ્રવધ્રાજ સ હાપ્રાપ્યૈવ દેવાનેતદ્વ્યં દદશં નાહં
 ત્વલ્વયમેવથ સંપ્રત્યાત્માનં જાનાત્યયમહમસ્મોતિ નો એ-
 ગાનિ ભૂતાનિ વિનાશમેવાપીતો ભવતિ નાહમત્ર ભોગ્યં
 ઇશ્યામીતિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—જ્યારે તે ગાઠ નિદ્રામાં, દર્શન વૃત્તિથી રહિત તથા સારે પ્રકારે નંદનો અનુભવ કરતો સ્વપ્નનો અનુભવ કરતો નથી; તે આત્મા છે, એવું પ્રભુ-
 તિએ કહ્યું, તે અમૃત છે. અભય છે, તથા તજ પ્રદ્વ છે એ સાંભળીને ઇદ્ર
 તંત્રિય થઈ આવ્યો ગયો; પરંતુ દેવતાઓની પાસે પહોંચતા પહેલાં તેને
 ૧ લય દેખાયો કે આ મુખપાવસ્થાનો આત્મા પોતેપોતાને પણ બરાબર એ પ્રમાણે
 જાણતો નથી કે—“આ હું છું” તથા જે પ્રમાણે બ્રહ્મ તથા સ્વપ્નમાં ભૂતોને
 જાણે છે તે પ્રમાણે જાણતો નથી. જાણે કે તે વિનાશમાં જ લીન થઈને—વિનાશ
 થોડો હોય છે. હું એ સિદ્ધાંતમાં કોઈ સાર ફળ દેખતો નથી. ૧.

સ સમિત્પાણિઃ પુનરેયાય તથ હ પ્રજાપતિરુવાચ
 મયવન્યચ્છાન્તહૃદયઃ પ્રાધ્રાજોઃ કિમિચ્છન્પુનરાગમ ઇતિ

‘સ હોવાચ નાહં સ્વલ્લયં ભગવ એવથ સંપ્રત્યારમાનં જાના-
ત્યયમહમસ્મીતિ નો એવેમાનિ ભૂતાનિ વિનાશમેવાપીતો
ભવતિ નાહમત્ર ભોગ્યં પશ્યામીતિ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—ત્યારે એ સમિધા હાથમા લઈને ફરી પાછો આવ્યો. તેને
બ્રહ્મપતિએ કહ્યું—હે મધવન્ ! તમે શાન્ત હૃદય થઈને ચાલ્યા ગયા હતા. ક્યા
પ્રયોજનથી પાછા આવ્યા છો ? તેણે કહ્યું—હે ભગવન્ ! આ અવસ્થામાં તો
નિશ્ચય જ તેને એ પણ જ્ઞાન નથી હોતું કે—‘આહુ છું’ તેમ તે જીજ્ઞાસુતોને પણ
જાણતો નથી. તે વિનાશને પ્રાપ્ત થયો હોય એવો દેખાય છે આ સિદ્ધાંતમાં
પણ કાંઈ ફેરફાર હોય એમ દેખાતું નથી ૨.

એવમેવૈવ મધવપ્રિતિ હોવાચૈતં ત્થેવ તે ભૂયોઽનુવ્યા-
શ્યામ્યામિ નો ઇવાન્યત્રૈતસ્માદ્વસાપરાણિ પશ્ચ વર્ષાણીતિ
સ હાપરાણિ પશ્ચ વર્ષાણ્યુવાસ તાન્યેકશતથ સંપેદુરેતત્તથ-
દાદુરેકશતથ હ વૈ વર્ષાણિ મધવાન્પ્રજાપતૌ બ્રહ્મચર્ય-
મુવાસ તમૈ હોવાચ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—બ્રહ્મપતિ એ ઉત્તર આપ્યો. —હે મધવન ! તો મદેહ તે એવોજ
છે હું તેનું નારાપતિ ફરી વ્યાખ્યાન કરીશ આત્મા તેનાથી ભિન્ન નથી. હજી
જીજ્ઞાસુ ૫ થ વર્ષ પ્રાદ્યત્યર્થ પૂર્વક નિવાસ કરે. તેણે જીજ્ઞાસુ ૫ થ વર્ષ ત્યાંજ વાસ
કર્યો એ બધા મળીને એક સો એક વર્ષ થયા તેથીજ અહીં લોક કહે છે કે—
ઇદ્ર બ્રહ્મપતિની પાસે પ્રાદ્યત્યર્થ પૂર્વક એક સોને એક વર્ષ વાસ કર્યો ત્યારે બ્રહ્મપતિ
એ તેને ઉપદેશ કર્યો. ૩

વિં (વં ભાષ્ય—હે ઇદ્ર ! મુપુસિ અવસ્થામાં એ પુરૂષ ઇદ્રિયાદિકોના
અભિમાન વિના સ્થિત થઈ પરમાનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે તથા કોઈ સ્વપ્નને દેખતા
નથી તે મુપુસિને દ્રષ્ટા પુરૂષજ આત્મા છે તથા અમૃત. અલય, પ્રદેશ છે એ
સંભળીને ઇદ્ર પ્રસન્ન થઈને ચાલ્યો ગયો પછી રસ્તામાંજ વિવાર કરવા લાગ્યો
કે—મુપુસિ અવસ્થાના અભિમાની પ્રાણમ પણ જાય છે—અપગિધાતના છે. એ
કે મુપુસિ અવસ્થામાં સ્વપ્નના રૂદન આદિના જેવું હું જ નથી તો પણ તે કાલ
ચિત્ક છે એટલે કે તેમા આગામી લયનું તથા હન્યોનું જીજ્ઞાસુ છે. એ પ્રાણ મુપુસિ

અવસ્થામાં પોતાને તથા અન્ય ભૂતોને પણ જાણતો નથી, જેમ મૃતક પુરૂષ સ્વ-
પર જ્ઞાન રહિત ધર્મજન્ય છે તેમજ તે મુપુષ મનુષ્ય જડના જેવો ધર્મ જન્ય છે.
તેથી એ મુપુષ પુરૂષમાં પણ અમૃત, અજગરૂષ પ્રજ્ઞતા હોતી નથી. તેના જ્ઞાનથી
અમારી કયા પુરૂષાર્થની સિધ્ધિ થાય ? એટલે કે સિધ્ધિ ન થાય, એવો વિચાર
કરીને ઈંદ્ર સમિત્પાણિ ધર્મને ફરી પ્રજાપતિ પાસે ગયો. પ્રજાપતિના પૂછવાથી
કે—તમે તો પ્રસન્ન ધર્મને ચાલ્યા ગયા હતા પછી આટલું જલદી કેમ આવવું
થયું ? ઈંદ્રે નિવેદન કર્યું—ભગવન્ ! આ પ્રાણ છવ અનેક ઢોપોથી ભસ્ત છે.
આત્મા તો અજર, અમર, અભય રૂપ આપે કદાં હતો. તેથી કૃપાં કરીને યથાર્થ
રૂપમાં આત્માનો ઉપદેશ કરો. એ સાંભળીને પ્રજાપતિ ઈંદ્રને બીજા પાંચ વર્ષ
પ્રજ્ઞાચર્ય વાસ કરવાનું કહેતાં બોલ્યા કે—ત્યારે હું તમને આત્માના યથાર્થ રૂપનો
ઉપદેશ કરીશ. ઈંદ્રે તેમજ કહ્યું. એ પ્રમાણે એકસો એક વર્ષ સુધી તેણે પ્રજ્ઞા-
ચર્ય મતનું પાલન કર્યું. એજ અઢી શ્રુતિમાં કહે છે કે ત્યારેજ પ્રજાપતિએ તેને
ઉપદેશ કરવાની કૃપા કરી. ૧-૩.

વિશેષ—આ ખંડના બીજા મંત્રમાં—‘હું તમારા પ્રતિ તેની પુનઃ વ્યાખ્યા
કરીશ’ એમ કહેલું છે. તેનો અભિપ્રાય એ છે કે—જે આત્માનો પ્રથમ ભગવતમાં
ઉપદેશ આપેલો છે તેનોજ સ્વપ્નમાં અને પાછા સુષુપ્તિમાં આપેલો છે, હવે તેજ
આત્માના એ ત્રણે અવસ્થાઓથી પાછા અલગ થએલા સ્વરૂપનું વર્ણન કરશે.

ઈંદ્રે પ્રજાપતિને ત્યાં એક સો એક વર્ષ સુધી પ્રજ્ઞાચર્ય પૂર્વક નિવાસ કર્યો.
૩૨+૩૨+૩૨+૫=૧૦૧. આ પ્રમાણે ઘોર પ્રયત્ન કરાવાનું બોધન કરી શિષ્યનો
ઉપર અનુગ્રહ કરનારી શ્રુતિ ભગવતી તેને સ્વયં વ્યાખ્યાયિકા રૂપમાં ઉપદેશ કરે
છે. ભાવ એ છે કે—આ પ્રમાણે અનેક અશ્વમેધાદિ યજ્ઞાનુષ્ઠાન સાધ્ય અનેક
વિધો રૂપ સીમાને ઓળંગ્યા પછી પ્રાપ્ત થાય એવું જે ઈંદ્રત્વ પદ છે. તેનાથી
પણ જે શુરત્તર છે એવા આ આત્મ જ્ઞાનને ઈંદ્રે એકસો એક વર્ષના પરિશ્રમ
પછી યજ્ઞ પૂર્વક પ્રાપ્ત કર્યું. તેથી તેનાથી વધીને બીજો કોઈ પુરૂષાર્થ નથી. એ
પ્રમાણે શ્રુતિમાં આત્મજ્ઞાનની સ્તુતિ તથા તેના મહત્ત્વનું બોધન કરવામાં આવ્યું
છે. તેનાથી ભાવ એ થાય છે કે—કોઈ કેટલો પણ ઐશ્વર્યવાન હોય તો પણ
સાચી શાંતિ પ્રજ્ઞાત્મિકય વિજ્ઞાન વગર પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. જે બુદ્ધિમતા
પૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સંસારની બીજા સાધન સામગ્રિયો કામમાં
આવે છે તો પણ સાધ્ય તો આત્મ જ્ઞાનજ છે. શિષ્યનો એમ કહે છે. ૧-૩.

ખંડ ચારમો

એ કહી ગયા છીએ કે વિશ્વ તથા તૈજસ્ય કાર્ય કારણ શરીરથી પરિવેષિત છે, ઘેરાયેલાં છે. અને તેમનાં પણ વ્યાખ્યાન કરવામા આવેલા છે. ગ્રાસ કારણ માત્રથી બધાએલો છે હવે શરીર સહિત તુરીય ઉપદેશને સાઝ “સશરીર જ વિશેષ જ્ઞાનવાળો થાય છે. અશરીરને જ્ઞાનનો અભાવ રહે છે, તેથી તમને વિનાશનો ભ્રમ થયેલો છે ‘પરતુ તે નષ્ટ થતો નથી’”. એ અભિપ્રાયને લઈને શરીરની નિંદા કરે છે, યથા—

મઘવન્મત્યં વા इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्य-
शरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ ૧ ॥

સાવાર્થ—હે ઇદ્ર ! આ શરીર મત્યં—મરવાવાળું છે, એ મૃત્યુથી અસ્ત છે—અસ્ત થયા જેવું છે—જાણે કે પકડાયેલું છે. તે આ અમર, શરીર સહિત આત્માનું અધિષ્ઠાન છે—રહેવાની જગા છે જ્યાં સુધી એ શરીર છે (શરીરની સાથે એક થઈ રહેલો છે શરીરમા આત્માભિમાન રાખે છે) એ પ્રિય તથા અપ્રિયથી હવે શોકથી અસ્ત છે. અસ્ત થયો છે, જ્યાં સુધી આ શરીર છે ત્યાં સુધી તેના પ્રિય અપ્રિયનો નાશ થતો નથી. પણ જ્યારે તે અશરીર થાય છે (શરીરથી પોતે પોતાને અલગ સમજે છે) ત્યારે તેને પ્રિય તથા અપ્રિય સ્પર્શ કરી શકતા નથી ૧

હવે ઉક્ત બાવને અહીં દ્રષ્ટાતથી સ્પષ્ટ કરે છે, યથા—

अशरीरो वायुरध्रं विद्युस्तनयित्पुरशरीराण्येतानि
तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ ૨ ॥

સાવાર્થ—વાયુ અશરીર છે, ઝેઘ, વિજળી તથા ગર્જન એ સર્વ શરીર સહિત છે (હાય, પગ આદિ વગરના છે) એ જેમ એ આકાશથી નિકળીને સૂર્યની પરમ જ્યોતિને ગ્રાસ થઈ પોતાના સ્વરૂપમાં પરિવ્રત થઈ જાય છે, એટલે કે સ્વકારણને ગ્રાસ થઈ પોત પોતાના રૂપમા પોતાના કારણોમા સ્થિત થાય છે ૨.

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्यो-
तिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स
तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा
नोपजन३ स्मरन्निद३ शरीर३ स यथा प्रयोग्य आचरणे
युक्त एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥ -

સાવાર્થ—જે પ્રભાણે એ સપ્રસાદ (નિર્મળ થયેલો આત્મા) આ શરીર-
માંથી નિકળીને પરમ જ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈ પોતા સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે,
તે (આ અવસ્થામાં) ઉત્તમ પુરૂષ છે એ અવસ્થામાં તે હસતો, ક્રીડા કરતો,
સ્ત્રી, વાહન અથવા ઇષ્ટ મિત્રોની સાથે રમણ કરતો સર્વ બાબુએ વિચરે છે, જેમ
ગાડીમાં ઘોડા અથવા બળદ બેડાએલા રહે છે, તેમજ તે આ પ્રાણ પ્રજ્ઞાત્મા
આ શરીરમાં બેડાએલો છે ૩.

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः
पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा
गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव્યાहराणीति स आत्मा-
ऽभिव्याહाराय वागथ यो वेदेद३ शृण्वानीति स आत्मा
श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

સાવાર્થ—જેમાં આ ચક્ષુ દ્વારા ઉપલક્ષિત આકાશ અનુગત છે તે ચક્ષુષ
પુરૂષ છે આકાશ (આખનું છિદ્ર) તેમાં જે નેત્ર જડાએલું છે, ત્યાં જે પુરૂષ છે તે
ચક્ષુનેત્રનો પુરૂષ છે, તેના રૂપ ગ્રહણને સારૂ નેત્રેન્દ્રિય છે. જે એ બંને છે એટલે
કે તેનો અનુભવ કરે છે કે—હું આને ઝુંધુ, તે આત્મા છે, તેને ગંધ ગ્રહણ કરવાને
સારૂ નાસિકા છે એટલે કે તે સાધન છે. અને જે એવું બંને છે કે—હું શબ્દ
બોલું, તેજ આત્મા છે, તેને શબ્દોચ્ચારણને સારૂ વાગિન્દ્રિય છે તથા જે એવું
બંને છે કે—હું શ્રવણ કરે તે પણ આત્મા છે, શ્રોત્રેન્દ્રિય સાંભળવાનું સાધન છે.

अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं
चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान्
पश्यन् रमते ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ—તથા જે એનું મનન કરે એમ જાણે છે, મન તેની દિવ્ય દષ્ટિ છે તે આ આત્મા એ દિવ્ય નેત્ર દ્વારા કામનાઓને—લોગોને દેખતો રમણ કરે છે. આનંદ લોગવે છે. ૫.

કયા લોગોને દેખે છે ? તેના ઉપર શ્રુતિ તેમના વિશેષણ બતાવે છે, યથા—

य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते
तस्मात्तेपा३ सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च कामाः स
सर्वा३श्च लोकानामोति सर्वा३श्च कामान्यस्तमात्मानम-
नुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—જે એ લોગ બ્રહ્મલોકમાં છે. તેમને દેખતા અને રમણ કરતા કરતા એ આત્માની દેવતાઓ ઉપાસના કરે છે. તેથી સર્વ લોક તથા સર્વ કામનાઓ લોગ તેમને વશ છે. જે એ આત્માને શાસ્ત્ર તથા આચાર્યના ઉપદેશાનુસાર જાણીને સાક્ષાત્ રૂપમાં અનુભવ કરે છે, તે સર્વ લોક તથા સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. એવું પ્રજાપતિએ કહ્યું, પ્રજાપતિએ કહ્યું ૬.

વિ० વિ० સાધ્ય—હે ઇન્દ્ર ! આ સ્થુળ શરીર વિનશ્વર હોવાથી મૃત્યુએ કરીને ઘસે છે, તથા મુખ-દુઃખાદિકોથી વ્યાપ્ત થઈ રહેલું છે, તેમજ સૂક્ષ્મ શરીરમાં પણ વિનશ્વરતા, જડતા તથા મુખ-દુઃખ સમાન છે, તથા કારણ શરીર રૂપ, અજ્ઞાનથી સર્વ દુઃખોના ખીજ, વિનશ્વરતા તથા મુખ-દુઃખાદિ અનેક ધર્મોએ કરીને યુક્ત છે. ત્રિરૂપ આત્મામાં તો વિનશ્વરતા તથા મુખ-દુઃખાદિ અનાત્મ ધર્મોનો સંબંધ કિંચિન્માત્ર પણ નથી. જેમ હસ્તપાદાદિ યુક્ત શરીરથી રહિત વાયુ, મેઘ, વિદ્યુત્ આદિ પ્રાણિ કર્માનુસાર અકસ્માત્ પ્રગટ થઈને વૃષ્ટિ આદિ કાર્યો કરે છે, અને તે કાર્યો કરતાં સ્રખ દુઃખથી રહિત રહિનેજ પોતાના સ્વ-સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ શરીરોની સાથે તાદાત્માધ્યાસને પ્રાપ્ત થએલા જીવ કેઈ દયાહુ શુરના ઉપદેશને ગ્રહણ કરી તે શરીરોમાંના અધ્યાસનો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વ પ્રકાશ બ્રહ્મરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. તે બ્રહ્મના સ્વરૂપથી અભિન્ન થએલા પુરૂષને ઉત્તમ પુરૂષ કહે છે. એવો ઉત્તમ પુરૂષ જીવ-યુક્ત પ્રારબ્ધ કર્માનુસાર અનેક પ્રકારના વિષયોને લોગવતો તથા પોતાનાં સ્ત્રી, સંબંધી આદિકોની સાથે રમણ કરતો તથા સ્થાદિકો ઉપર આરદ્ર થતો, વર્તમાન પોતાના શરીરનું સ્મરણ કરતો નથી. જેમ સારથીના ઉપરામ થતાં પણ શિક્ષિત અશ્વરથને

પોતાના ગંતવ્ય સ્થાન ઉપર પહોંચાડી દે છે, તેમજ એ જીવ-મુક્ત ઉત્તમ પુરુષના ઉપરામ થતાં પણ પ્રારબ્ધ કર્મ અનુસાર આ દેહની પ્રાણ રક્ષા કરે છે. તથા પ્રજા-પતિએ જે આત્માનો ઉપદેશ કરેલો હતો તે આત્માજ રૂપાદિકોના જ્ઞાનને સાદુ નેત્ર ગોલકના કૃષ્ણતારામ (ક્રીડી)માં સ્થિત થયેલો 'ચક્ષુ' નામથી જોળખાય છે. તે આત્મા જ્યારે ગંધ ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે આત્માજ પ્રાણ નામવાળો કહેવાય છે. જ્યારે શબ્દના ઉચ્ચારણનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે એ વાક નામથી અભિપ્રેત થાય છે. જ્યારે શબ્દને શ્રવણ કરવાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે તેનું શ્રોત્ર નામ થઈ જાય છે. એ આત્માજ જ્યારે મનનનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે દૈવચક્ષુ નામક મન નામથી તેને કહેવામાં આવે છે. દૈવચક્ષુ મનથી વ્યવહિત તથા ભૂત જલિધ્યત પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, તથા મુક્ત પુરુષ પણ એ દૈવચક્ષુ મને કરીને સંકલ્પમાત્રથી પ્રલમ્બમાં સ્થિત થઈને નાના પ્રકારના ભોગોને ભોગવે છે. એવા આત્માના ઉપદેશને માંજ-ળીને આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલો ઇંદ્ર સર્વ ભોગ્ય પદાર્થોને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. તથા સર્વ દેવતાઓને પણ તે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો. ઇંદ્રની પેઠે જે ઠોઠ આજઠાલના મનુષ્ય અજર, અમર, અલય પ્રહારને યથાર્થ રૂપે જાણે છે. તે મનુષ્ય સર્વ પદાર્થોને તથા સર્વ લોકોને પ્રાપ્ત થાય છે. એમ પ્રજાપતિએ કહ્યું. ૧-૬.

વિશેષ—જાત, સ્વપ્ન તથા મુયુષિ એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં આત્માને અસરીર દેખાડીને હવે અહીં પોતાના સ્વરૂપમાં આત્માનું સ્વરૂપ દેખાડેલું છે. તથા તેની સાથે એ પણ દેખાડેલું છે કે—મુખ-હઃખ તથા વિનાશ આદિના સર્વ ભય અસરીરતામાં છે, અસરીર આત્મા તેનાથી ઉપર છે.

એ બન્ને પરમ જ્યોતિ શબ્દોથી એકથી સૂર્યનો તાપ તથા ખીજથી પરબ્રહ્મ એ બન્ને અભિપ્રેત છે. વાયુ જ્યારે ચાલતો હોતો નથી, ત્યારે તે આકાશમાં તેની સાથે એવી રીતે એકાકાર થઈને રહે છે કે જેમ શરીરમાં શરીરની સાથે આત્મા રહે છે. એજ પ્રમાણે વાદળ, વિજળી તથા ગર્જન પણ આકાશમાં લીન થયેલાં છે. સૂર્યની ગરમી પાણીને વાયુ પોતાના અસરીર રૂપને ધારણ કરીને વહન કરવા માંડે છે, વાદળ પ્રગટ થાય છે, વિજળી ચમકે છે તથા ગર્જના પ્રગટ થાય છે. એજ પ્રમાણે એ આત્મા જે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ શરીરમાં છુપાયેલો છે તે પર-બ્રહ્મને પાણીને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. મનને અહીં 'દિવ્ય દ્રષ્ટિ' અગર 'દૈવચક્ષુ' કહેવામાં આવેલું છે, તેના અભિપ્રાય એ છે કે—તેનાથી આત્મા કેવળ વર્તમાન સ્થૂળ તથા વ્યવધાન સંહિતને જ નથી દેખતો, પરંતુ

ભૂત, લવિષ્યત સૂક્ષ્મ, દૂર સ્થિત તથા બીજા બધામાં સ્થિતને પણ દેખે છે. જે પ્રમાણે રથને ખેંચનારા ઘોડા રથથી અલગ છે, તેજ પ્રમાણે આ શરીરને ચલાવનારો પ્રજ્ઞાત્મા તેનાથી ભિન્ન છે. ૧-૬.

ખંડ તેરમો

ઉક્ત દહર વિધાના શેષરૂપ જપાદિ વિધાનને માટે મંત્રાને કહે છે, यथा—

श्यामाच्छवलं प्रपद्ये शबलाच्छ्रयामं प्रपद्येऽश्व इव
रोमाणि त्रिव्यू पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धृत्वा
शरीरमकृतं कृનાस्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभिसंभवा-
मीति ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હું હાઈ બ્રહ્મથી વિરાટ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાઉં છું, તથા વિરાટ બ્રહ્મથી હૃદયસ્થ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાઉં છું. જેમ ઘોડા પોતાના વાળને કપાવીને નિર્ભજ થઈ જાય છે, તથા જેમ સહુના મુખથી મુક્ત થઈને ચંદ્રમા નિર્ભજ થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે જાપોથી મુક્ત થઈને કૃતાર્થ થએલા શરીરનો ત્યાગ કરીને હું નિત્ય બ્રહ્મ લોકને પ્રાપ્ત થાઉં છું. હા, પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૧.

વિ૦ વિ૦ સાધ્ય—હવે પૂર્વે કહેલી દહરવિધાના અંગભૂત મંત્રાને કહે છે—ઉપાસક કહે છે કે, હાઈ હૃદયસ્થ બ્રહ્મના ધ્યાનથી બ્રહ્મસ્વરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાઉં છું. કેવળ નામ રૂપ ઉપાધિએ કરીને જ પરિચ્છિન્ન સૂક્ષ્મ રૂપ હાઈ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થએલો હતો. વાસ્તવમાં હું બ્રહ્મ છું, તેથી મારા વાસ્તવ રૂપને જ પ્રાપ્ત થાઉં છું. જેમ અશ્વ પોતાના રોમ (વાળ) ને કપાવીને છૂળથી સ્પર્શિત થઈ જાય છે તથા જેમ ચંદ્રમા સહુથી મુક્ત થઈ પ્રકાશમાન થાય છે તેમજ ઉપાસક હાઈ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી સર્વ કર્મોને દૂર કરતાં પોતાના પ્રકાશ રૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧.

વિશેષ—પર તથા અપર બ્રહ્મનું ‘શ્યામ’ તથા ‘શબલ’ નામથી વર્ણન કરેલું છે. શ્યામ=કાળો વાળું તથા શબલ=કાળરચિત્તુ, બ્રહ્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ મન-વાણીથી પર છે, તે અજ્ઞેય છે, તેના ઉપર અંધારા જેવી છાયા છવાઈ ગયેલી છે

તેથી તે શ્યામ છે, તથા શબલનો ધર્મ સાપેક્ષ છે (બહારના પદાર્થોની અપેક્ષાની છે)
તેથી તેનું એ રૂપ બેરંગનું કહેલું છે.

ખંડ ચૌદમો

‘આકાશો વૈ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ ઉત્તમ પ્રકારથી ધ્યાન કરવાને સાડ પ્રદાનાં
લક્ષણુ નિર્દેશ કરવાને સાડ છે, યથા--

આકાશો ઐ નામ નામરૂપયાનિર્ગહિતા તે યદન્તરા
તદ્બ્રહ્મ તદમૃત^૩ સ આત્મા પ્રજાપતેઃ સર્મા વેશ્મ પ્રપદ્યે
યશોઽહં ભવામિ બ્રાહ્મણાનાં યશો રાજાં યશો વિશાં યશોઽ-
હમનુપ્રાપત્તિ સ હાહં યશસાં યશઃ શ્યેતમદત્કમદત્ક^૩
શ્યેતં લિન્દુમાઽભિગાં લિન્દુમાઽભિગામ્ ॥ ૧ ॥

સાવાય^૧—આકાશ નામથી પ્રસિદ્ધ આત્મા, નામ તથા રૂપનો નિર્વાહ
કરનારો છે. એ નામ તથા રૂપ જેના અતર્ગત છે—મધ્યમા છે—તે બ્રહ્મ છે, તે
અમૃત છે, તેજ આત્મા છે હું પ્રજાપતિના સભાબંધને—એ સર્વોર્ણ પ્રજાના સ્વામી
સર્વપાલક બ્રહ્મના શરણને—પ્રાપ્ત થાઉં છું. હું યશ સક્ત આત્મા છું. હું બ્રાહ્મ-
ણોના યશ, ક્ષત્રિયોના યશ તથા વૈશ્યોના યશ (યશ-સ્વરૂપ આત્મા) ને પ્રાપ્ત
થવાની ઇચ્છા રાખું છું. અર્થાત્ હું યશસ્વી થાઉં તથા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો તથા
વૈશ્યોની મધ્યમા યશને પ્રાપ્ત થાઉં હું યશોનો યશ છું હું એ શ્યેતને જે વિના
ઠાતે પણ ખાનારો છે શક્તિવર્ણ પિચ્છિલ (જોવામાં ઘૂણા ઉત્પન્ન કરે એવા)
સી ચિન્હને પ્રાપ્ત ન થાઉં. પ્રાપ્ત ન થાઉં. ૧

વિં વિં સાધ્ય—પ્રથમ નિરૂપણ કરેલું જે દહરાકાશ છે, તે આકાશજ
બાહ્ય ભૂત આકાશના જેવું વ્યાપક છે, તે દહરાકાશમાં નામ-રૂપથી વર્તમાન છે,
એ દહરાકાશ જ અમૃત બ્રહ્મ રૂપ છે, એ દહરાકાશ જ આત્મરૂપ છે, હવે
ઉપાસક પાર્યના કરે છે, યથા—હું ઉપાસક પ્રજાપતિના સભા મંદિરમાં પ્રાપ્ત થાઉં.

હું જ બ્રાહ્મણોનો, રાજાઓ તથા વૈશ્યોનો આત્મા છું, તથા બ્રાહ્મણાદિકોની ધર્મિયોનો સાક્ષી છું તે સાક્ષી સ્વસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવાની ચાહના રાખું છું. હે પરમાત્મનું ! હું ગર્ભના કલેશને પ્રાપ્ત ન થાઉં, એટલે કે સ્ત્રી યોનિને પ્રાપ્ત ન થાઉં વિધયોને દત્ત હોતા નથી તો પણ તે મનુષ્યના તેજ. બળ, યશ આદિકોને ખાઈ જાય છે ૧.

વિશેષ—બ્રહ્મને અહીં આકાશ કહેલો છે, કારણ કે તે આકાશના સમાન અશરીર છે તથા પરમ સૂક્ષ્મ છે. આ ખડના મનના અત્મા “શ્વેતમદત્ક-મન્ત્વમ્” એવો માઠ આવેલો છે તેના પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ અલગ અર્થ લખવો કઠિન છે, જે એમ છે તો વેદમા એ શબ્દો કેમ કહેવાયા ? તેનો ઉત્તર એ છે કે—વેદ સ્વતંત્ર છે, અમે તેમના નિગ્રહાવગ્રહમા અસમર્થ છીએ. શ્રીકૃષ્ણે આખા ગોવર્ધનને તોળ્યો હતો અમે તેની એક ગિલાને પણ હલાવી શકતા નથી હા, અમે અહીં શ્રી શકગચાર્યના ભાષાને અનુસરીને લખી દીધું છે, જેને પાઠક સરલતાથી સમજી લેશે. ૧.

ખંડ પંદરમો

અમે ઉક્ત આત્માની ઉપેક્ષા ન કરીએ તેથી અનાદિ પદ્મપરા દેખાડે છે, સાથે જ નિયમ તથા ફળનું પણ વર્ણન કરે છે, યથા—

तद्धैतद् ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः
प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मा-
तिशेषेणामिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायम-
धीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रति-
ष्ठाप्याहि ॥ सन्तः सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं
वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंप्रव्यते न च पुनरावर्तते
न च पुनरर्घते ॥ ૧ ॥

જાણીએ—તે આ આત્મ જ્ઞાનનું પ્રદાન, પ્રજાપતિ પ્રતિ કથન કર્યું, પ્રજા-
પતિએ મનુને, મનુએ પ્રજાવર્ગને ઉપદેશ કર્યો (આ પ્રમાણે સંપ્રદાયની પરંપરાથી
આવેલું આ ઉપનિષદ્ વિજ્ઞાન હજી મુખી સુરક્ષિત છે). નિયમાનુસાર આચાર્ય
કુળમાં જન્મે, ગુરૂના કતવ્યોને સમાપ્ત કરતાં ઉપરાંતના સમયમાં યથાવિધિ
વેદનું અધ્યયન કરે. તે પછી મમાવર્તન થયા બાદ કુટુંબમાં સ્થિત થઈને શુદ્ધ
દેશમાં સ્વાધ્યાય કરતાં તથા પુત્ર તથા શિષ્યોને ધાર્મિક બનાવતા પોતાની સમસ્ત
દંડિયોને આત્મા—હાઈ પ્રજ્ઞામાં લીન કરીને તીર્થો તથા તેની બહારનાં કોઈ
પ્રાણીને પીડા ન આપે. આખા આયુષ્યમાં જે એ પ્રમાણે કરે છે તે પ્રજ્ઞલોકને
પ્રાપ્ત થાય છે અને પાછો આવતો નથી—તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી. ૧.

વિ. વિ. સાધ્ય—પૂર્વે કહેલાં જે સાધનો સહિત આત્મજ્ઞાન છે તેને
પ્રજ્ઞાએ પ્રજાપતિ વિરાટને કહ્યું. વિરાટે તેના પુત્ર મનુને તથા તેણે ત્રૈલોક્ય
પુરૂષો પ્રતિ ઉપદેશ કર્યો. તેણે કહ્યું—હે દિગ્ગતિના લોકો! પ્રજ્ઞાજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને
સાડે ત્યાં મુખી તમારે અંત કરવું શુદ્ધ ન થાય ત્યાં મુખી ચાર આશ્રમોમાંથી
કોઈ એક આશ્રમને ગ્રહણ કરીને શુભ કર્મોને કરા. કર્મોથી શુદ્ધ અંતઃકરણ
થઈને પ્રજ્ઞજ્ઞાન દ્વારા મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ જશે. આ ઉપનિષદ્ની સમાપ્તિમાં કર્મો
પુરૂષોના સંતોષને સાડે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે.

જે મનુષ્ય સર્વદા ગુરૂની સેવામાં તત્પર રહી, તેમાંથી બચેલા વખતમાં
ગુરૂની પાસે વેદનું અધ્યયન કરીને, ગુરૂકુળમાંથી આવી સ્ત્રીના ગ્રહણથી ગૃહસ્થા-
શ્રમને પ્રાપ્ત થઈ, પવિત્ર દેશમાં સ્થિત થઈને વેદોને બહુ બહુવારે છે તથા પોતાની
સર્વ દંડિયોને નિષિદ્ધ વિષયોથી નિવૃત્ત કરે છે, એવો હિંસાથી રહિત થએલો
મનુષ્ય જન્મભર શુભ કર્મ કરતો શરીરનો ત્યાગ કરીને પ્રજ્ઞલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.
એવો પુરૂષ આ સંસારમાં પુનઃ આવૃત્તિને જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. ઉપનિષદ્ની
સમાપ્તિનું જોધન કરવાને ‘ન સ પુનરાવર્તે’ એ પાઠ એ વાર આપવામાં
આવ્યો છે ૧.

વિશેષ—અહીં પ્રજાપતિથી કશ્યપનું ગ્રહણ કરવામાં આવેલું છે. તેમને
જ કોઈએ વિરાટ પણ કહેલા છે, તેમનો પુત્ર મનુ હતો.

‘અર્હિસન્ સર્વમૂતાન્યન્યત્ર’ ‘તીર્થેભ્ય’ અર્થાત્ ગિવાય તીર્થોના કોઈ પણ
પ્રાણીને પીડા ન આપે એનો અભિપ્રાય એ છે કે—લક્ષાને નિમિત્તે જતા
આવતાં પણ પ્રાણિયોને પીડા થઈ શકે છે. તેથી કહેલું છે કે તીર્થોથી અતિરિક્ત.

તીર્થ અર્થાત્ જે વિષયમાં શાસ્ત્ર અનુજ્ઞા આપે છે તેના સિવાયનું સ્થાન કેટલાક વિદ્વાન્ લોક તો એમ પણ કહે છે કે તીર્થો સિવાય બીજું સર્વ જગાએ અહિંસાનું વિધાન છે. “ન ચ પુનરાવર્તત શરીરગ્રહણાય” ફરી શરીર ગ્રહણ કરવાને સાર નથી આવતો, કારણ કે પુનરાવૃત્તિની પ્રાપ્તિનો નિષેધ કરવામાં આવેલો છે. તાત્પર્ય એ છે કે—અર્થિઃ આદિ માર્ગથી કાર્યપ્રદાલોકને પ્રાપ્ત થઈ જ્યાં સુધી પ્રદાલોકની સ્થિતિ રહે છે ત્યાં સુધી તે ત્યાં રહે છે. તે લોકનો નાશ થાય છે ત્યારે તે ત્યાંથી પાછો આવતો નથી અર્થાત્ શરીર ગ્રહણ કરવાને સાર પાછો આવતો નથી, કે જેમ અન્દ્રલોકથી પુનરાવૃત્તિ થાય છે. જ્યારે પ્રદાલોક નષ્ટ થાય છે ત્યારે તે પ્રદાલોકમાં લીન થઈ જાય છે, બીજા કોઈ લોકમાં જતો નથી. કારણ કે પ્રદાલોકનો નાશ થયા પછી બીજો કોઈ લોક રહેતોજ નથી તે ઉચે ચાલ્યો જાય છે એટલે કે પ્રદાલોકમાં લીન થઈ જાય છે પણ નીચે એટલે કે આ લોકમાં નથી આવતો, તે પ્રદાલોકમાં જ નથી પહોંચી જાય છે ૧ હરિ ઓં ક્ષમત્

પંદરમો ખંડ અને આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત.

હવે અન્થની સમાપ્તિમાં શાન્તિપાઠ કરવામાં આવે છે—

ૐ આપ્યાયન્તુ મમાદ્વાનિ વાકપ્રાણશ્ચક્ષુઃ શ્રોત્રમથો
વલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ સર્વં વ્રહ્મોપનિષદં માહં વ્રહ્મ
નિરાકુર્યાં મા મા વ્રહ્મ નિરાકરોદનિરાકરણમસ્ત્વનિરાકરણં
મેઽસ્તુ તદાત્મનિ નિરતે ય ઉપનિષત્સુ ધર્માસ્તે મયિ
સન્તુ તે મયિ સન્તુ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શ્રીમત્ ૫ ૫ પ્ર નિ ગીતાવ્યાસ જગદ્ગુરુ મહામણ્ડલેશ્વર શ્રી ૧૦૮
સ્વામી શ્રી વિદ્યાનન્દજી મહારાજ વિરચિત છાન્દોગ્યોપનિષદ્
ઉપર વિદ્યાવિનોદ જાન્ય સમાપ્ત.

इति श्री छान्दोग्योपनिषत् संपूर्ण

ગીતાધર્મ સંબધી નિવેદન

હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ થનાર

ધાર્મિક માસિક પત્ર

[વાર્ષિક મૂલ્ય ભારતમાં રૂ. ૬-૪-૦ વિદેશમાં ૮-૧૨-૦ અને શિ. ૧૩૫]

ગીતાધર્મ માસિક પત્ર ૧૯૪૬ના જાને-વારીથી પોતાના ચૌદમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. આ પત્ર ગયા તેર વર્ષના જીવનમાં રાષ્ટ્ર, સાહિત્ય અને ધર્મની જે સેવા કરી છે તે દરેક પ્રજાપ્રેમી સમગ્ર સારી રીતે જાણે છે આનન્દકન્દ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી શ્રીમત્ પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય, પ્રહસનિષ લોક-સમ્રાટ ગીતાવ્યાસ શ્રી ૧૦૮ જગદ્ગુરુ મહામંડલેશ્વર સ્વામી શ્રી વિદ્યાતન્દુલ મહારાજે આ પત્રની મંર્યાપના કરીને તથા પાલન પોષણ કરીને ૧૪ વર્ષનું બનાવી આપેલ છે જે કે વયમાં તે ન્હાનું છે પણ તેના

શુદ્ધ સ્વભાવ અને સ્વરૂપ એવા છે કે જે આના ઉપર ધાર્મિક જનતા પોતાના તન, મન અને ધનને ન્યોછાવર કરી દે તો પણ તે અસ્પર્શ છે.

આ બિલકુલ સત્ય છે કે આપ મહાનુભાવોએ ગીતાધર્મ માટે ધણું કહ્યું છે અને આગળ ઉપર પણ કગતા રહેશે, જનાં પણ ભગવાનેના મૂળ આદેશ તથા પૂજ્યપાદ શ્રી સ્વામીજી મહારાજના સમરપ ઉદ્દેશોને સફળ કરવા માટે આપના પ્રતિ હાથારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે જે પ્રભાણે આપ પોતે ગીતાધર્મના માહક બન્યા હો તે પ્રભાણે પોતાના અધિક અમલ કમમાં કમ જે જે મિત્રોને પણ આ પત્રના માહક અવશ્ય બનાવી આ હાર્થમાં સહાયતા કરશે તો આપ પ્રજાની વિશેષ દયા અને શ્રી સ્વામીજી મહારાજના આશીર્વાદ સાથે પ્રુપ્ત અને યશના ભાગી બનશે. આશા છે કે આ પ્રાર્થના ઉપર ધ્યાન આપી આ સદનુજાનમાં સક્રિય સહાયક બનશે.

નિવેદક—ગીતાધર્મ વ્યવસ્થાપક, કાશી

ગીતાગૌરવાંકની સૂચના

ગીતાપ્રેમી માત્ર આ વાતને સારી રીતે જાણે છે કે સમ્પૂર્ણ ગીતાજીની હૃદયગ્રાહી વ્યાખ્યારૂપ આ ગીતાગૌરવ બાબ્બ ગીતાર્થ જ્ઞાસુઓ માટે અદ્વિતીય અને અદ્વિતીય અન્ય છે. આ અન્યની માગણી એટલી વધી ગઈ છે કે તેની અનેક આવૃત્તિયો છાપતા રહિયે છીએ છતાં પણ ભાગમાંથી કોઈને કોઈ ભાગ સમાપ્ત જ થયેલો રહે છે. કાગળની દુર્લભતાને લીધે યથાસમય કમી પડતા ભાગની હપાઈ પણ તરત થઈ શકતી નથી. એટલા માટે ગીતા પ્રેમી વાંચકો પ્રતિ નિવેદન છે કે તેઓ ગીતાગૌરવ પાંચો ભાગના પૂરા સેટની વાટ ન જોતાં જે ભાગ જ્યારે મળે ત્યારે મગાવી લે. બાકી રહેતા ભાગો પ્રકટ થયે મગાવી શકેશે, કારણ કે ન્યાં સુધી અન્ય બીજા ભાગ હપાય છે ત્યાં સુધીમાં વિદ્યમાન ભાગ સમાપ્ત થઈ જાય છે, તેથી બધા ભાગો પૂરા થવાની રાહ ન જોતાં ગીતાગૌરવાંકના જે ભાગો મળી રહ્યા છે તે તરત મગાવી લેવા જોઈએ. જે ભાગ તૈયાર નથી તેના તૈય. થવાની સૂચના ગીતાધર્મ પત્રથી આપને વિદિત થતી રહેશે.

પોસ્ટેજસહિત પ્રત્યેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ ૩૫
અધ્યાત્મરામાયણાંક, ઉપનિષદ્વાંક વગેરેને માટે પણ એમજ સમજવું.

અધ્યાત્મરામાયણ (વિશેષાંક)

ગીતાધર્મના, નવ, દસ અને બારમા વર્ષના વિશેષાંકના રૂપમાં આ અન્ય ત્રણ ખંડોમાં પૂર્ણ પ્રકાશિત થયેલ છે. જીવ, જગત્, માયા, અવિદ્યા, ઇશ્વર, બ્રહ્મ, સૃષ્ટિપ્રક્રિયા ચિત્તજડઅનિય, ભક્તિ, જ્ઞાન, ક્રિયાયોગ આ સર્વ વિષય આ અન્યમાં શ્રી રામકથાન આશ્રયમાં સરલતાપૂર્વક સમજાવેલ છે. સુપ્રસિદ્ધ “ગીતાગૌરવબાબ્બ”ની પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રાસંગિક દૃષ્ટાન્ત અને સદુપદેશોની સાથે સરલ વ્યાખ્યા છે, ત્રણે ભાગોની બીજી આવૃત્તિ પણ થઈ ચુકી છે.

ગીતાજીને પ્રમેય વિષય આમાં વિસ્તારપૂર્વક સમજાવેલ છે. વેદાન્તના મહા વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ આ અન્યમાં અત્યંત સરળતા પૂર્વક કરવામાં આવેલ છે.

પાકે પુરું, રંગીન અને સાદા ૧૫૦ ચિત્ર, લગભગ ૫૦૦થી અધિક પૃષ્ઠ સમેત, દરેક ભાગનું મૂલ્ય પોસ્ટેજ સહિત રૂપૈયા ૫

—બવરયાપક, ગીતાધર્મ કાર્યાલય, કારી.

વિદ્યાનન્દ-ગ્રંથમાલા

(ગીતાધર્મ-ગ્રંથમાલા)

નું

સરસ સાહિત્ય

૧ ગીતાપ્રજ્ઞોત્તરી યા અદ્વૈત સંવાદ	૧) ૭ થીમહાભગવદ્ગીતા ગુજરાતી ટીકા ॥૨॥
૨ આદર્શ ઔર મથાર્ય	II) ૮ અરવિન્દ ૨)
૩ વિદ્યાનન્દવિનોદ	II) ૯ ઠલા એ કૃષ્ણ ૩)
૪ હિસોર	II) ૧૦ થીકૃષ્ણગ્ન-મમૂમિ ૨)
૫ વ્યાસ (વેદવ્યાસજીની જીવની)	II) ૧૧ કુલપતિ માલવીય ૨)
૬ ત્રેભાષિક ગીતા (હિંદી ગ્રંથ ૦ અંગ્રેજી ૨)	II) ૧૨ વિન્ધવાસિની સ્તોત્ર ૨)

કલાપૂર્ણ ચિત્ર

દર્શનીય, પૂજનીય, દેવી દેવતાઓની છબિઓ.

શ્રી ગીતાદેવી	૧૦x૧૫ (ફંગીન)	મૂલ્ય ૧૦	૦-૬-૦
ગાયત્રી મંત્ર	૧૦x૧૫ (ફંગીન)	મૂલ્ય ૧૦	૦-૬-૦
અન્ય દેવતા	૧૮x૨૩ (ફંગીન)	મૂલ્ય ૧૦	૦-૬-૦
"	૧૦x૧૫ "	" "	૦-૨-૦
"	૭x૧૦ "	" "	૦-૧-૬
"	૭x૧૦ (સાદા એકરંગે)	" "	૦-૧-૦

ચિત્રો કમર્સા કમ એક દળન મગાવવાથી ટપાલખર્ચ કમ પડશે અને ચિત્રો પણ સુરક્ષિત સ્વરૂપમાં પહોંચી શકશે. એક રૂપિયાથી કમર્સા વીં ૫૦ કરવાનો નિયમ નથી.

પત્ર વ્યવહાર કરવાનું ઠેકાણું—

અવસ્થાપક, ગીતાધર્મ કાર્યાલય, કારી (સુકેતાપ્રાંત)

